

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

LSoc3061.20

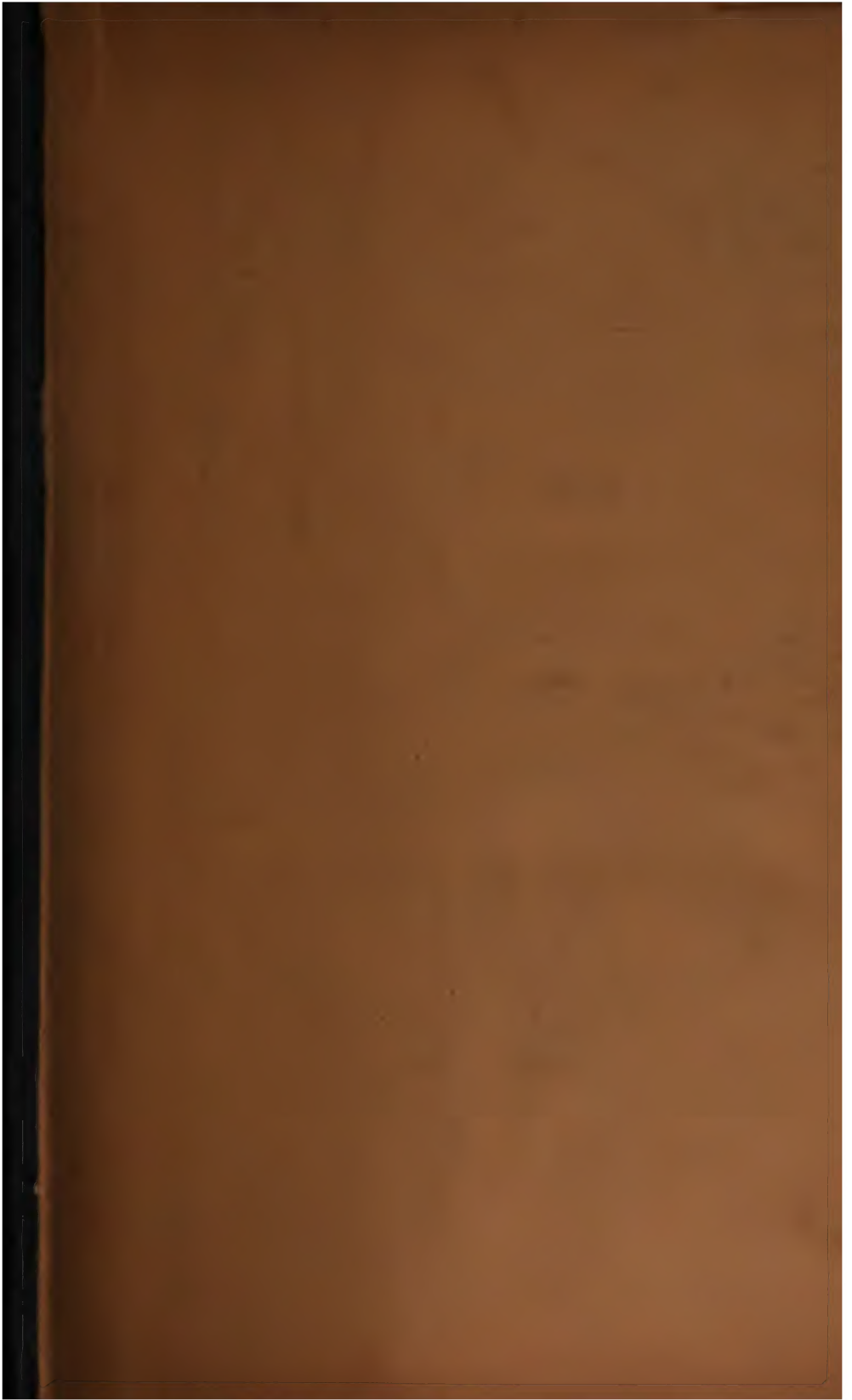
Harvard College Library

FROM THE FUND OF

CHARLES MINOT

(Class of 1828).

Received C 11 1891

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

Derde Deel.

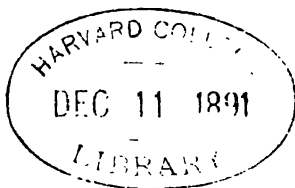
JAARGANG 1858.

^c
AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1858.

~~IX. 169~~

LSoc3061.20

Monet fund

INHOUD

VAN HET

DERDE DEEL.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering gehouden op den 14 ^{den} April	1857	blz.	1.
" " " " 11 ^{den} Mei	" "	66.	
" " " " 8 ^{sten} Junij	" "	121.	
" " " " 14 ^{den} September	" "	145.	
" " " " 12 ^{den} October	" "	181.	
" " " " 9 ^{den} November	" "	216.	
" " " " 14 ^{den} December	" "	233.	
" " " " 11 ^{den} Januarij	1858	" 259.	
" " " " 15 ^{den} Februarij	" "	270.	
" " " " 8 ^{sten} Maart	" "	313.	
" " " " 12 ^{den} April	" "	354.	

VERHANDELINGEN.

S. KARSTEN. Over DEMOSTHENES de Corona, § 169. p. 284. blz.	38.
J. BAKE. Over de vraag: of PLUTARCHUS de auteur is van het stuk <i>περί ψυχῆς</i> ? . . . . . "	72.
L. A. J. W. BARON SLOET. Mededeeling over een band met middeleeuwsche Handschriften, te Arnhem ge- vonden . . . . . "	88.
L. J. F. JANSSEN. Over de echtheid van het Koopcon- tract der Eugubijnische Tafelen. . . . . "	136.
T. ROORDA. Bijlage tot beantwoording van de Heeren DE VRIES en BRILL, op hun beoordeeling van zijn tweede Verhandeling: over het onderscheid tusschen schrijftaal en spreektaal, inzonderheid in onze moe- dertaal . . . . . "	150.
J. BAKE. Verklaring van eene Attische Inscriptie. . . "	276.
L. J. F. JANSSEN. Over de nagelaten Handschriften van HENDRIK CANNEGIETER . . . . . "	325.

VOORSTELLEN.

Voorstel van den Heer C. LEEMANS tot uitbreiding van het doel en de bemoeijingen der Koninklijke Aka- demie van Wetenschappen	blz. 296.
---	-----------

VERSLAGEN.

Advies van den Heer M. DE VRIES over het stelsel, ont- wikkeld in de Verhandeling van den Heer T. ROORDA. "	15.
Adviezen der Heeren JANSSEN, MOLL, DE VRIES en DE WAL, betreffende de mededeeling des Heeren SLOET, aan- gaande drie Middeleeuwsche HSS. . . . . "	97.
Advies van den Heer M. DE VRIES, omtrent een oude rekening der Abdij van Egmond . . . . . "	241.

Advies van den Heer G. H. M. DELPRAT, omtrent eene oude rekening der Abdij van Egmoud	blz. 251.
Rapport van de Heeren J. BOSSCHA, J. VAN LENNEP, J. VAN HALL en W. MOLL, op het voorstel van den Heer C. LEEMANS	" 310.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} APRIL 1857.

Tegenwoordig de Heeren: J. BAKE, H. J. KOENEN, J. BOSSCHA,
J. ACKERSDIJCK, J. VAN LENNEP, W. G. BRILL, J. VAN HALL,
T. W. J. JUYNBOLL, J. G. HULLEMAN, S. KARSTEN, J. HOFFMANN,
G. H. M. DELPRAT, W. MOLL, C. LEEMANS, L. J. F. JANSSEN;
Van de Natuurkundige Afdeeling, W. VROLIK.

De Heeren DE WAI, VAN ASSEN, SLOET en DE VRIES hebben zich schriftelijk verschoond van het bijwonen dezer vergadering. De Heer SCHOLTEN heeft zijn leedwezen doen betuigen, dat hij niet zoude kunnen tegenwoordig zijn.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

Na het voorlezen van het proces-verbaal betuigt de Heer LEEMANS zijn leedwezen, dat hij niet in de vorige vergadering heeft kunnen tegenwoordig zijn, omdat hij in dat geval enkele min juiste uitdrukkingen van het voorlaatste proces-verbaal zou hebben kunnen verbeteren. Zoo wenschte hij dat op bl. 236 reg. 5 van onderen ware gezegd, dat de teekeningen van den Heer Itz vervaardigd

zijn op last van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, hetwelk het toezicht over die werkzaamheid aan den Heer **LEEMANS** heeft opgedragen. Op bl. 286 reg. 2 van ond. had niet moeten gezegd zijn, dat de Zaltboemelsche kerk door denzelfden bouwmeester van wien nog andere kerkgebouwenaf komstig zijn, is ontworpen; omdat Spreker omtrent den kunstenaar niets bekend was. Volgens bl. 237 reg. 4, 5 van boven, zoude de Heer **OLTMANS** zich met het afbeelden dezer kerk hebben bezig gehouden. Dit is echter het geval niet, daar de Heer **OLTMANS** enkel eene der belangrijkste muurschilderingen der kerk, eene kolosale voorstelling van St. Christoffel, heeft afgeteekend.

De Afdeeling machtigt den Secretaris, ofschoon het bedoelde proces-verbaal reeds door de vergadering was gearresteerd, deze verbeteringen nog in het verslag der tegenwoordige zitting op te nemen. De Afdeeling erkent voorts de wenschelijkheid, dat, even als bij de Natuurkundige Afdeeling, het concept-verslag zooveel mogelijk vóór de volgende vergadering aan de leden die voordrachten hebben gehouden, worde medegedeeld.

Wordt voorgelezen eene missieve van den Algemeenen Secretaris ten geleide van eenen brief van den Heer Mr. **A. J. NIEUWENHUIS**, die verlangt, dat de Akademie zich belaste met het bewerken eener nieuwe uitgave der Verhandeling van wijlen den Heer **HUMBERT DE SUPERVILLE** *Sur les signes inconditionnels dans l'art*. De Secretaris deelt den brief van den Heer **NIEUWENHUIS** aan de vergadering mede; waarop de Heer **LEEMANS** zijne hooge ingenomenheid betuigt met het werk van den Heer **HUMBERT DE SUPERVILLE**, hetwelk, volgens dien Spreker, alleen genoegzaam zou zijn, om zijnen naam met roem aan de nakomelingschap over te brengen. De Voorzitter stelt voor en de vergadering

besluit, om den brief des Heeren NIEUWENHUIS te stellen in handen eener commissie, bestaande uit de Heeren MOLL en VAN LENNEP, ten einde de Afdeeling te dienen van voorlichting en raad.

De Heer VAN LENNEP, het woord erlangd hebbende, verlangt dat zijne opmerkingen over taal, stijl en spelling aan de orde mogen gesteld worden vóór de andere punten van beschrijving; aangezien dit onderwerp reeds sinds langen tijd telkens door opkomende verhinderingen heeft moeten uitgesteld worden. Nadat de vergadering zich daarmede heeft vereenigd, worden door den Spreker de volgende opmerkingen voorgedragen.

Het Arrest, door den Hoogen Raad in de bekende zaak van den R. C. Priester Te Vaarwerk gewezen, toont, dat zelfs de duidelijkste uitdrukkingen in onze taal voor misvatting niet veilig zijn, en men zoude waarlijk bijna wenschelijk kunnen vinden, dat, indien daarin geene verandering komt, eene andere taal, welke dan ook, in rechtszaken mocht worden gebezigd, die aan zoodanig misverstand niet onderhevig ware.

I. Aanmerkingen tegen misbruiken in den stijl.

Men vindt sedert eenigen tijd steeds menigvuldiger uitdrukkingen als de volgende gebezigd: „Wat hij blijde was” voor: wat was hij blijde, *comme il était heureux!* „De daad, afschuwelijk als zij is, vindt nogtans verschooning,” *le fait, abominable comme il est, ne laisse pas de trouver une excuse.* Dit is een louter gallicisme. Hiermede verwant is een anglicisme, dat mede zeer in zwang komt en zeer licht verwarring kan geven. „De knaap, klein als hij was, kon den tak niet bereiken;” dit beteekent: *naardien* hij klein was; maar wanneer men zegt: „de knaap, klein als hij was, wist den

tak te bereiken," dan beteekent het: *hoezeer* hij klein was. Niet slechts als onhollandsch, maar ook uit het oogpunt van de duidelijkheid, behoort dus deze spreekwijze geweerd te worden. Dit misbruik is reeds zoo zeer doorgedrongen, dat de Spreker het onlangs ergens zevenmaal op ééne en dezelfde bladzijde heeft aangetroffen.

Niet minder onduidelijkheid en verwarring geeft de slechte gewoonte, die zeer algemeen wordt, om het lidwoord door een dikwijls ellenlangen tusschenzin van het naamwoord, waartoe het behoort, af te scheiden. In een der ontwerpen van jachtwet kwam zulk eene qualificatie van jachthonden voor, die bijna onleesbaar en inderdaad naauwelijks verstaanbaar is.

Het is ook een leelijk misbruik, dat men bewoordingen, die een geluid of gebaar uitdrukken, gebruikt voor de woorden die bij dat geluid of gebaar gebezigd zijn; bij voorbeeld: „dus vleide hij, dus schertste hij” enz., in plaats van: dus sprak hij op vleïenden, schertsenden toon. Eerlang zal men mogelijk gaan schrijven: „Sire! (knielde hij) vergeef mij de misdaad!” — „Willem (danste hij) ik ben zoo gelukkig!”

II. Ziedaar eenige voorbeelden van gebrekkigen en onhollandschen stijl. Vergrijpen tegen de taal komen nog veelvuldiger voor.

Het woord *bijdrage* is den Spreker nimmer voorgekomen vóór het jaar 1828, toen hij eene lezing hield te Rotterdam, en hij vernam, dat daarop „eene Bijdrage” zoude volgen. Bilderdijk schrijft deswege liever *bijdracht* (Taal- en Dichtk. Verscheidenh. I, 29). Men zou even zoo goed van eene *voordrage* kunnen spreken, in plaats van *voordracht*. In het Duitsch, waaruit men het woord heeft overgenomen, zegt men dan ook even eens *Vortrag* als *Beitrag*. Ook *overname*, *uitname*, voor *overneming*, *uitneming*, en *inzage* voor *inzicht* of *inzien*, zijn af te keuren. De Heer WISELIUS

heeft dit misbruik reeds gewraakt in zijn *Nieuwen Dichtbundel* bl. XL. Eerlang zullen de boekverkoopers ons wellicht boeken *op bezage* zenden voor *op beziens*. *Instuderen*, hetwelk tegenwoordig, volgens het Duitsch, van tooneelspelers die hunnen rol leeren, of — zoo als BRANDT in zijn tijd zeide — *rolleren*, gezegd wordt, is ook een verkeerd gevormd woord. Immers de bastaardwoorden, zooals *studeren*, worden met geene inheemsche voorzetsels zamengesteld.

Meerdere, in den zin van *verscheidene* voorwerpen, is ook een germanisme. Doch ook *meerdere* voor *meer* (*plura*) deugt niet: het beteekent *majora*. Onze *meerderen* zijn degenen die boven ons geplaatst zijn, maar niet die meerder zijn in aantal. *Meerdere* beschaving beteekent *hoogere* beschaving.

Baardig, *beenig*, *buikig* wordt verkeerdelijk verward met *gebaard*, *gebeend*, *gebuikt*. Dit laatste beteekent eenvoudig, dat men het voorwerp bezit: het eerste, dat men zich door de eigenschap onderscheidt. Men kan *gebaard* zijn zonder *baardig* te wezen. *Gebaard* staat tegenover *baardeloos*, *hairig* tegenover *glad*. In overdrachtigen zin beteekent *hairig* niet die hair heeft, maar die door veel hair onhandelbaar wordt, die lastig, kwasterig is.

Rond in plaats van *rondom* is 't eerst uit Engeland naar Rotterdam overgewaaid. Aan het gebruik van dit Engelsche voorzetsel heeft Spreker eens de geboorteplaats van een nameloos dichtstuk ontdekt. Reeds in de Tweede Klasse des voormaligen Instituuts heeft Spreker dit anglicisme gewraakt. Een onzer eerste dichters die het gebruikt heeft, is BOGAERS in den *Tocht van Heemskerk*.

De uitdrukking *U heeft*, *U komt*, in plaats van *gij hebt*, *gij komt*, als of dit eene spreekwijze van fijne beschaving ware, komt den Spreker verwerpelijk voor. Het is geene fijne of hooge, maar veeleer eene *winkelbeschaving*, even als *papa* en *mama* voor *vader* en *moeder* meer en meer uit de hoogere rangen tot den burgerstand afdaalt.

Maar in elk geval, de beschaving wettigt geene taalfouten: dat zou eene valsche beschaving zijn. En de vierde naamval als subject met den derden persoon verbonden, is eene onverschoonlijke fout; weshalve de Spreker zich verwondert, dat het kundige lid dezer Akademie, BRILL, *Spraakl.* bl. 201, dit misbruik als eene beleefdheid in zijne bescherming neemt.

Ook op het tooneel wordt in gemeenzamen toon *gij* als *jij* uitgesproken, en in plaats van dat *U heeft* gebezigd; en het verschil van spelling, dat men in de Statenvertaling des Bijbels aantreft, waar nu eens *gij* dan wederom *ghij* gespeld wordt, schijnt aan te duiden, dat men in het eerste geval eene zachtere uitspraak bedoelde dan waar de *gh* wordt gebezigd.

In de strafwetten wordt zeer dikwijls eene verwarring tusschen *dreigen* en *bedreigen* aangetroffen, welke inderdaad zinstorend is. Het voorzetsel *be* namelijk geeft eene meer transitieve wijziging aan het werkwoord, dat met die voorsylbe is zamengesteld. Eene *bedreigde boete* zou dus eene *boete* zijn, tegen welke eene dreiging werd gebezigd, terwijl de bedoeling is, dat de misdadiger *bedreigd* wordt, en de boete wordt *gedreigd*.

Men gebruikt in den laatsten tijd veelal het woord *open brief*, voor een brief aan iemand geschreven en tevens openbaar gemaakt. Dit is eene verkeerde uitdrukking. *Open brief* is het Fransche *lettre patente* (*Epistola ad omnes populos*, zooals de vorsten plegen te doen uitgaan), van waar de uitdrukking van *patent* voor verlofbrief tot het uitoefenen van eenig bedrijf van nijverheid afkomt. Een bijzonder persoon, die zulk een „open brief” schrijft, matigt zich dus een vorstelijk recht aan.

Kosten, *beduiden*, *beteekenen*, zijn woorden die niet op zich zelve kunnen gebezigd worden, maar altoos eene waarde of grootheid als aanvulsel moeten hebben. Het is

dus onzin, te spreken van *een beduidende som*, of *een beteekenend werk*. In het Hoogduitsch kan men zich zoo uitdrukken, niet in onze taal, evenmin als in het Fransch, waar men niet zegt *une somme signifiante*. In het Hollandsch moet men zeggen: *een veelbeteekenende wenk*, *een aanmerkelijke som*. Wel kan men, bij volstreckte ontkenning, zeggen: *een onbeduidende som*, *een niets beteekenend mensch*; maar bij het afzijn der ontkenning moet er aan de aangehaalde woorden eene nadere bepaling of bestemming worden toegevoegd.

Onwil voor *tegenzin* is mede meer Duitsch dan Hollandsch. Hetgeen men *onwillig* doet, is eene daad zonder stelligen wil verricht: met *tegenzin* iets doen, drukt een bepaalden afkeer uit.

Mijnentwege is goed in den zin: *van mijne zijde (de ma part)*, maar verkeerd, als men er mede wil zeggen: *voor zooveel mij aangaat (quant à moi)*.

Abonnementen in plaats van *geabonneerden* is kwalijk gezegd. Het werkwoord is niet *abonneren*, maar *zich abonneren*, een *reflexivum*.

III. Aanmerkingen over verkeerdheden in de spelling.

Men schijnt somtijds de letter *c* geheel te willen verbaanen. Andere keeren gebruikt men die onbeschroomd. Wil men de letter geheel en al verbannen: het zij zoo, ofschoon men dan altoos met een aantal eigen namen, waarin zij behoort, zal verlegen zijn. Doch waarom verbant men de *c* anders uit *cingel*, *cieraad*, *cigaar*, waar de woordafleiding ze onmiskenbaar vorderen zou, even als in *cirkel*, *cement* en *ceder*? Tot dusver althans schijnt niemand er aan te denken om *seder* te schrijven.

Het gebruik der *apostrophe* waar geen letter afgesneden is, moet ook als een misbruik worden beschouwd. In *'s vaders huis*, *'tspijt me*, enz. worden werkelijk letters weggelaten; maar *Maerlants werken* is een eenvoudige tweede

naamval. Men verschoont dit misbruik door te zeggen, dat men wil aanwijzen hoe het onverbogen woord luidt; maar wie doet dit ooit met het meervoud, dat toch ook dikwijls met een *s* gevormd wordt?

De vervanging der *y grec* door een *ij*, waaraan zich de zettters en correctors onophoudelijk schuldig maken, zelfs in Fransche namen, zooals *de Morny*, is ook een onge rijmd inkruipsel. Wanneer men het bij diphtongen in praktijk brengt, ontstaat er een wanklank, waarin men den waren naam niet erkennen zou. Hoe kan iemand van zulk een oud en aanzienlijk geslacht er genoeg mede nemen, dat zijn naam tot *Zu-ijlen* wordt verhaspeld? Hoe kan de Heer *buys* gedoogen, dat hij *Bu-ij's* wordt geheeten? Hoe kan men er smaak in vinden, dat ons roemrijk *Leyden* tot *Le-ijden* wordt vervormd?

Door onderscheidene leden, die alle den Heer VAN LEMMER voor zijne belangrijke opmerkingen dankzeggen, worden echter tegen enkele afkeuringen van dien Spreker bedenkingen gemaakt. De Heer MOLL verdedigt het woord *bijdrage*, uit aanmerking van het analoge, reeds zeer oude *klage*. Zoo schreef een middeneeuwsch schrijver vóór 400 jaren: *Eenige klagen der minnende ziel tot den Bruidegom*. De Heer KOENEN wijst op de *Bijdragen tot de Huishouding van Staat* en de *Bijdragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, waaruit blijkt, dat dit woord reeds vóór 1828 hier te lande gebruikt werd, en die, ook indien dit zoo niet ware, het burgerrecht er aan verzekerd zouden hebben. Die Spreker wijst op een ander misverstand, hierin bestaande, dat wanneer een poort-gebouw wordt afgebroken, men den ingang der stad verkeerdelijk niet meer *de poort* durft noemen, waaruit dan hier ter stede het wanluidende *Weesphek* of *Weesp-barrière*, dat geen Hollandsche mond behoorlijk kan uitspreken, te voorzien is. Ook het vrouwelijk in

plaats van onzijdig gebruiken van het tegenwoordig in openbare vergaderingen zoo dikwijls voorkomende woord *subsidie* wordt door den Spreker gewraakt.

De Heer BRILL erlangt het woord, en verklaart, zich met de meeste taalkundige opmerkingen van den Heer VAN LENNEP zeer goed te kunnen vereenigen, zoowel wat den stijl als de taal en spelling betreft. De Heer VAN LENNEP heeft terecht doen gevoelen, dat men zeer kwalijk doet eigenaardigheden van vreemde talen om geene andere reden over te nemen, dan omdat er iets ongemeens of bijzonders in schijnt te zijn. Op die wijze neemt men allerlei germanismen, gallicismen en anglicismen aan.

Doch Spreker kan het den Heer VAN LENNEP nog niet toegeven, dat hij zonder grond en in strijd met den eisch der taal het gebruik van *U* met den derden persoon enkelv. zoude hebben goedgekeurd. Immers *U* is, aldus gebruikt, geen vierde naamval van het persoonlijk voornaamwoord, maar eene verkorting van *Uw* (*vester*), waaronder *Edelheid* verstaan wordt. Nu moge men die uitdrukking stijf vinden, maar het is desniettemin waar, dat zij een historisch recht van bestaan in onze taal heeft. Men leze slechts de Brieven van HOOFT, waarin die spreekwijze telkens voorkomt. Er is dus geen twijfel aan, of zij is eene beleefde spreekwijze der Amsterdammers in de 17de eeuw geweest. Heeft de Heer VAN LENNEP iets anders en beters daarvoor in de plaats te stellen, Spr. heeft er vrede meê; maar de zaak behoorde op eenige wijze uitgemaakt te worden. Want het is een allerzonderlingst verschijnsel, en geen vreemdeling zou het kunnen gelooven, dat het ten onzent nog als onbeslist kan beschouwd worden, hoe men in beschaafde kringen elkander behoort aan te spreken. De Heer VAN LENNEP noemde het gebruik van *U* met den derden persoon „eene winkelbeschaving.” Spreker wil ten aanzien van de hof- en hoofdstad niets beslissen, maar hij kan verze-

keren, dat elders die wijze van spreken in de aanzienlijkste kringen wordt gebezigd. Het zou dus eigenlijk hierop aankomen, wie de meeste beschaafde autoriteiten zou kunnen aanhalen, en deze rangstrijd zou moeilijk uit te maken zijn en iets hoogst zonderlings aan zich hebben.

Het woord *bijdrage* kan, naar het oordeel van den Heer BRILL, zeer goed worden toegelaten, zooals men zegt *vrage* en *klage* (2 Sam. I. 17). Maar onvoorwaardelijk af te keuren noemt hij het woord *opsage* voor opzegging, dat niet zelden door praktizijns wordt gebezigd.

De Heer VAN HALL vindt, dat de vorige Spreker do Rechtsgeleerden zeer verschoonend heeft behandeld, door slechts van één hunner taalverbasteringen te gewagen. Er zijn in dat vak vele ongelukkige misbruiken in zwang. Hij heeft ook dikwijls bij zoodanige en andere schrijvers gestooten op uitdrukkingen, als *vertrouwd* voor *gemeenzaam zijn* met iets; en het woord *overigens*, hetwelk hij onlangs van een uitstekend Letterkundige hoorde gebruiken terwijl deze zeer over taalverbastering uitweidde, in plaats van *voor 't overige*.

De Heer KOENEN merkt bij die gelegenheid aan, dat hij insgelijks *eerstens*, *tweedens*, *derdens*, *tiendens*, *twaalfdens*, dat men sinds eenigen tijd vrij algemeen aantreft, als eene ongelukkige overneming uit Duitschland beschouwt, eene gewoonte, waar men nog voor een vijf-en-twintigtal jaren nauwelijks voorbeelden van aantrof dan in haastig opgestelde of vertaalde dagbladartikels.

De Heer VAN LENNEP heeft de aanmerking hooren maken, dat hij in *Ferdinand Huyck*, *Uw* met den tweeden persoon heeft gebezigd. Hij erkent dit gaarne, maar doet opmerken dat hij dit aan Hagenaars heeft in den mond gelegd, die natuurlijk anders spreken dan ingezetenen van andere steden of gewesten. Die Spreker wraakt ook, nu

er eenmaal van praktizijnswoorden gesproken is, het ongelukkige en wanluidende woord *gedaagdese*. Op die wijze zou men, van eene beboete vrouw sprekende, ook wel *bekeurdesse* kunnen zeggen.

De Heer LEEEMANS vestigt de aandacht der vergadering op enkele provincialismen, zooals *wilde*, waarin het zachte *ge* schijnt opgesloten, terwijl daarentegen bij het uitgedrukte *wilde gij* het voornaamwoord kennelijk gehoord wordt. Die Spreker vraagt ook, of *ontboezemen* niet eene ongelukkige uitdrukking is voor *uitboezemen*, daar het aan eene amputatie van het aangeduide lichaamsdeel doet denken. De Heer DELPRAT echter verdedigt het eerstvermelde woord, door de analogie van *ontschepen* en *ontwarren*. De Heer VAN LENNEP wijst op het Fransche woord *dégorger*. De Heer ACKERSDIJK zegt, dat zelfs *U* als vierde naamval met het werkwoord *hebben* hem niet zoo geheel ongerijmd zou voorkomen. Men zegt immers wel: *Indien ik hem was, si j'étais lui*, niet: *indien ik hij was*, of *si j'étais il*. *Ontboezemen*, zegt die Spreker, ziet niet op het uiterlijk zichtbare lichaamsdeel, maar op 's menschen binnenste. Het woord kan in gemelden zin alleen overdrachtig gebruikt worden, want het beteekent eigenlijk de holte in het midden des bovenlichaams gelegen.

De Heer BOSSCHA komt terug op eene aanmerking, reeds door den Heer VAN LENNEP aangeduid ten aanzien der jachtwet, en wijst daarin een tusschen het artikel en het nomen ingeschovenen tusschenzin aan, die voorwaar de duidelijkheid niet bevordert. Vooral in de stukken die van onze Ministeriën uitgaan, zijn de voorbeelden van dergelijken belemmerden stijl zeer menigvuldig. De Spreker herinnert zich, eens ten blijke van de verwarring die daaruit ontstaat, den volgenden volzin te hebben opgegeven, dien niemand aanstonds begreep:

„Het op den akker achter het huis aan den dijk staande

gemaaide gras." — Niet alle tusschenzinnen zijn verwerpelijk; maar dezulke, die het artikel op een aanmerkelijken afstand van het onderwerp der rede plaatsen, behooren zooveel mogelijk vermeden te worden.

Op schriftelijk gedaan verzoek van den Heer SLOET wordt het voorstel van dat lid aan de vergadering door den Secretaris voorgelezen. Dit voorstel strekt, om aan de Afdeeling in overweging te geven, zich tot de Regering te wenden, met het eerbiedig verzoek, te willen bevorderen dat bij de herziening der rechten van in- en uitvoer ook de wetenschap haar deel krije van de vruchten die een vrije handel oplevert.

De vergadering besluit, op voorstel van den Voorzitter, het stuk van den Heer SLOET te stellen in handen eener commissie, bestaande uit den Voorsteller en den Heer ACKERSDIJCK, ten einde de vergadering dienaangaande voor te lichten. Voorts wordt, op voorstel van den Heer VAN LENNEP, besloten een afschrift van het voorstel te doen geworden aan de Natuurkundige Afdeeling, met kennisgeving van het personeel der benoemde commissie; waardoor die Afdeeling in de gelegenheid zal zijn, indien zij het oorbaar acht, om aan de dezerzijds benoemde commissie ook uit haar midden gecommitteerden toe te voegen om dit punt in overweging te nemen. De Heer ACKERSDIJCK haalt als voorbeeld der ongunstige werking van het thans bestaande tarief aan, dat er een vrij aanzienlijk invoerrecht op papier, en belasting op den uitvoer van lompen, bijna met verbod gelijkstaande, wordt geheven, waaruit voortvloeit dat wij veelal slecht papier moeten gebruiken.

De Heer KARSTEN leest eene verhandeling voor over eene tot dus ver niet gelukkig opgehelderde plaats in de Rede-

voering van DEMOSTHENES *de Coroná*, die ook tot toelichting van andere plaatsen van oude schrijvers strekken kan, en draagt eene emendatie voor, die zijns inziens de plaats voldoende herstelt.

De Voorzitter zegt den Spreker dank voor zijne verhandeling, en deelt mondeling nog eenige antiquarische opmerkingen mede ter opheldering van de plaatselijke gesteldheid der markt te Athene. Waarna de bijdrage van den Heer KARSTEN om rapport gesteld wordt in handen der commissie van redactie, voor de plaatsing in de *Verslagen en Mededeelingen*.

De Heer BAKE deelt een verslag mede van den oudheidkundige PITTAKES te Athene, wegens antiquarische ontdekkingen op de Acropolis van Athene gedaan. Dit stuk was den Spreker door den Minister van Buitenlandsche Zaken toegezonden, weshalve hij verlangt, dat men onderzoek of het wellicht stof tot een opstel voor de *Verslagen en Mededeelingen* zou kunnen opleveren. Het stuk wordt daartoe benevens het voorgaande in handen derzelfde commissie gesteld.

De Heer JUYNBOLL biedt uit naam van Curatoren der Leidsche Hoogeschool een Arabisch boekwerk voor de bibliotheek der Akademie aan, bevattende ABOUL MAHASINS *Annalen*, en bepaalt de aandacht der vergadering bij een verdienstelijk werk van een kweekeling der Leidsche Akademie, den Heer LAND, onlangs uitgekomen onder den titel van *Johannes Bischof von Ephesus*, dat reeds in Duitschland veel toejuiching heeft gevonden, en hetwelk hij wenscht dat ook in Nederland naar verdienste moge gewaardeerd worden. De Spreker stelt met eenige woorden het belangrijke van den inhoud van dat werk in het licht. Na eene Inleiding over de Syrische taal en de Geschiedenis der

Syrische Letterkunde spreekt de Auteur over genoemden Efezischen Bisschop, geboren omstreeks het jaar 504, overleden in 584, en schrijver eener Kerkgeschiedenis, die hij tot aan zijnen dood vervolgde. Van dit werk gaf WILLIAM CURETON in 1853 het eerste en derde gedeelte in een Syrischen tekst, een geschrift, niet alleen voor de geschiedenis der kerk van aanbelang, maar ook voor die der volken, met name der Sassaniden en der Gassaniden. De Heer LAND, het publiek met de resultaten van dat werk bekend makende, heeft die door belangrijke opmerkingen toegelicht, die van grondige taalstudie en juist oordeel getuigen; weshalve dit geschrift door den Heer JUYNBOLL als een merkwaardig verschijnsel wordt aanbevolen. Ook dat werk zal voor de bibliotheek worden ingezonden.

Eindelijk vermeldt de Secretaris de ontvangst van het Eerste Deel der nieuwe uitgave van MAERLANTS *Spiegel Historiae*, bezorgd door de Maatsch. van Ned. Letterkunde te Leiden, hem overhandigd door den Heer DE VRIES. Voor dit werk is een handschrift der Akademie aan de Leidsche Maatschappij ten gebruike verstrekt geworden.

Het werk wordt met erkentelijkheid aangenomen, en de vergadering, daar de tijd verstreken is, door den Voorzitter gesloten.

A D V I E S

VAN DEN HEER

M. DE VRIES

OVER HET STELSEL, ONTWIKKELD IN DE VERHANDELING VAN
DEN HEER

T. BOORDA.

De Spreker had liever gewenscht zich van deze taak te kunnen verschoonen, daar de verhandeling op hem een ongunstigen indruk gemaakt heeft, en het teruggeven van dien indruk hem niet aangenaam kan zijn. Hij had dit vooral gewenscht, omdat hij voorerst een vijand is van polemieken, en — niet overtuigd van de stelling, dat uit den strijd der meeningen altijd de waarheid geboren wordt — in allen gevalle meer verwacht van eensgezinde en broederlijke samenwerking. Vooraf moet hij dan ook verklaren, dat hij wel bereid is, op den stelligen aandrang van den Heer R., zijn gevoelens vrijmoedig uit te spreken, maar geen verderen strijd zal voeren. Hij gelooft nuttiger te werken, door zijn beperkten tijd te besteden aan den opbouw van het Mnl. Woordenboek, dan door zijne krachten te verspillen in eenen strijd, die, naar zijne vaste overtuiging, geenerlei nieuw resultaat voor de wetenschap kan opleveren.

Ten tweede had hij zich liever van deze oordeelvelling onthouden, omdat hij voor den Heer R., als beoefenaar der Semitische en Indische talen, de hoogste achting koestert, en het hem dus leed doet, zich op een ander gebied zoo stellig te moeten verklaren tegen de meeningen van een

geleerde, aan wiens verdiensten hij altijd opregte hulde zal blijven doen.

Het eerste deel der verhandeling bevat eene verdediging van het vroeger door den Heer R. voorgedragene gevoelen, tegen de Heeren PIJNAPPEL en VAN VLOTEN, en loopt vooral over de vraag, of de definitie der spreek- en schrijftaal, door den Heer P. gegeven, als juist mag gelden. Dit kan gerekend worden, buiten deze Akademie te liggen. Er is veel in, wat misschien door genoemden Heer met vrucht zou kunnen vernomen worden. Doch Spreker laat die geheele vraag liefst ter zijde, om zich alleen bij de hoofdzaak te bepalen.

Een ander (het laatste) gedeelte behandelt de praktische vraag over het al of niet behouden der spraakkunstige vormen. Die vraag is gewichtig, maar in dit geschil met den Heer R. nog niet in staat van wijzen gebracht. Het antwoord hangt geheel af van de fundamentele vraag, of werkelijk die vormen een regt hebben van te bestaan, of zij al of niet een wezenlijk bestanddeel der taal uitmaken. Dat is het hoofdpunt, waar alles op aankomt; en met weglating van alle bijzaken wil Spreker zich dus bepalen tot de grondstelling van den Heer R., dat de vormen van declinatie enz. oorspronkelijk niet tot onze taal behoorden, maar uit het Hoogduitsch overgenomen en dus als germanismen te beschouwen zijn. Valt die stelling, dan vallen alle beschouwingen, daarop gegrond; en de vraag over het al of niet (of in hoeverre) behouden der vormen zal dan althans uit een geheel ander standpunt en met geheel andere bewijsgronden moeten beantwoord worden.

De stelling van den Heer R. is voorzeker stout. Zegt hij, bij het behandelen der praktische vraag, dat hij een „gematigd hervormer” wil zijn, en geen „radicaal,” hier voorwaar is zijne bewering de meest radicale en revolutionnaire, die in dit vak ooit werd geopperd. Is zij waar, dan vervallen niet enkele gevoelens van „onbevoegde

spraakkunstenaars," maar dan stort het geheele gebouw onzer grammatica ineen. Al wat op de grondslagen, door TEN KATE gelegd en door HUYDECOOPER bevestigd, allengs is opgebouwd; al wat in deze eeuw door de Duitsche taalwetenschap, door GRIMM, GRAFF en zoovele anderen is geleerd, en waardoor een geheel van systematische taalkunde ontstaan is, dat onzer eeuw tot roem verstrekt, gaat, voor zooverre het tot de Nederlandsche spraakkunst betrekking heeft, reddeloos verloren. De Nederlandsche taal wordt uit het organisch verband, waarin zij tot de andere Duitse talen staat, losgerukt, en al wat zich in hare grammatica met duizend banden aan die andere talen vasthechtte, wordt plotseling verscheurd, om onze taal bijna geheel geïsoleerd achter te laten, en haar voor de toekomst eene geheel andere grammatica aan te wijzen dan zij altijd gemeend had te bezitten. Dit alles, het is waar, bewijst niets tegen den Heer R.; want het zou kunnen zijn, dat al wat vroegere en latere taalvorschers leerden, met de waarheid in strijd was geweest, en deze eerst thans door den Heer R. was gevonden. Maar het regtvaardigt alleen den eisch, dat hij, die zulk eene stoute stelling verkondigt, dit doe met eene vastheid en zekerheid van kennis, met eene volheid en kracht van argumenten, met eene bondige en onwederlegbare redenering, die allen wederstand verplettert. Heeft de Heer R. aan dien eisch voldaan? Spreker gelooft integendeel, dat het betoog van den Heer R., wel verre van iets wezenlijks te bewijzen, de zaak zelve onaangeroerd laat, en alleen iets afdoet voor eene bijzaak, waaraan nooit een deskundige had getwijfeld. En voorzeker, als hij, tegenover de stelling van den Heer R., als verdediger van het regt der spraakkunstige vormen optreedt, behoeft hij niet te vreezen een partijdig voorstander daarvan te heeten. Meermalen, als onze Belgische taalbroeders, met de H.H. DAUTZENBERG en VAN DUYSE aan het hoofd,

de veronderde taalvormen in het gebruik wilden doen herleven, heeft hij die poging, ook in het openbaar, bestreden. Maar evenmin mag hij hun welgegrond historisch regt laten miskennen. De ware *virtus*, de kracht der wetenschap, ligt ook hier in het midden.

Alvorens de bewijsvoering van den Heer R. nader te ontleden, moet Spreker kortelijk in het licht stellen, wat de taalkunde leert omtrent de historie der talen met betrekking tot de spraakkunstige vormen, ook bepaaldelijk in toepassing op onze taal. Het juist inzien van de positive voorstelling, die tot hiertoe algemeen was, is noodig om het negative betoog van den Heer R. naar waarde te schatten.

In alle menschelijke spraak komt het aan op twee zaken: 1°. de *voorstellingen* en *begrippen* zelve, en 2°. de *logische betrekking* tusschen deze. Oudtijds werden beide uitgedrukt door afzonderlijke woorden, die, meest monosyllabisch, eenvoudig naast elkander werden gezet: de zin werd dan nader door de plaatsing, stembuiging enz. aangeduid. Deze oudste of oorspronkelijke toestand der taal, de eerste en minst ontwikkelde taalklasse, en tevens de eerste historische periode, heet men de *monosyllabische*.

Maar die toestand kon op den duur niet voldoen. De menschelijke geest, in ontwikkeling toenemende, had behoefte aan betere uitdrukking, aan onderscheiding van hoofdzaak en bijzaak, aan schakering van licht en schaduw. Allengs werd nu aan de betrekkingenwoorden hunne zelfstandigheid onttrokken, om de hoofdwoorden des te meer op den voorgrond te stellen; men begon de eerste aan de laatste, hetzij vóór of achter, vast te lijmen en ze als in het gevolg der hoofdwoorden te plaatsen. Nog bleven zij zelfstandige woorden, maar vereenigd met en afhankelijk van de hoofdwoorden, in wier schaduw zij stonden. Deze taalklasse, de tweede periode, wordt de *agglutinerende* genoemd.

Eindelijk volgde nog hoogere ontwikkeling. De betrekingswoorden verliezen hunne zelfstandigheid geheel, en worden *taalvormen*, innig met het hoofdwoord ineengegroeid. Nu is de taal er in geslaagd, begrip en betrekking tot een harmonisch geheel te verbinden. De onveranderlijke wortel, met zijne wisselende voor- en achtervoegsels, stelt de eenheid van het begrip en de veelheid der betrekkingen in het ware verband voor. Deze taalklasse, de derde periode, wordt de *flecterende* geheeten; en daartoe behooren alle talen van den Indogermaanschen stam, bij welken deze beschouwing zich zal bepalen.

Men ziet dus, dat *flexie*, het bezit van *taalvormen*, tot het wezen eener beschaafde taal behoort, en nooit heeft zich uit de algemeene Indogermaansche taal een gedeelte tot afzonderlijke taal verheven, of zij bragt een volledig stelsel van ontwikkelde taalvormen mede. Ook in de Germaansche talen, het Gothisch, Oud-hoogduitsch, Angelsaksisch, enz. enz., zijn overal die vormen in rijke verscheidenheid aanwezig.

Maar ook hier houdt de geschiedenis der talen niet op. In het organisch leven is nergens stilstand. Eenmaal rimpelt de vroeger gelijke huid, en wordt het haar grijs. Zoo begint ook allengs in de taal eene periode van *deflexie* te volgen: een verschijnsel, door J. GRAMM uitstekend in het licht gesteld. Deze deflexie 1°. ligt in den aard der zaak, 2°. wordt door omstandigheden bevorderd.

1°. Flexie is de hoogste uiterlijke, *formele* schoonheid der taal. Zij is de eigenaardige vorm der bloeiende jeugd, van het poëtisch tijdperk van beschaafde volkeren. Maar allengs begint de bloem der poëzij te verwelken, het onderzoekende en redenerende verstand te rijpen. Voor uiterlijk schoon begint innerlijke waardij te gelden. Ook dit drukt zich in de taal uit. De beteekenis der woorden wordt juister en fijner bepaald, de woordschikking vaster geregeld, maar de *vormen* treden op den achtergrond. Die

fijne, vlugtige onderscheidingen, door ouderdom al minder sprekend geworden, wekken het bewustzijn niet sterk genoeg meer op, zijn niet meer voldoende voor de krachtige voordragt eener heldere redenering. Men kiest dus nieuwe, sterker sprekende hulpmiddelen, voorzetsels en hulpwerkwoorden; de declinatie en conjugatie neemt af en begint ouderwetsch te klinken. Dit ligt in den aard der zaak, en gaat des te rasscher, naarmate eene natie zich meer intellectueel ontwikkelt en belangrijker rol vervult, zoodat van de levenskrachten des volks, en dus ook van die der taal, eene hoogere inspanning gevergd wordt. — Maar

2°. het wordt ook door omstandigheden bevorderd, en wel voornamelijk

a) Door invloed van vreemden, die geen bewustzijn hebben van den logischen zin der taalvormen. Naarmate die invloed sterker is, des te krachtiger is ook het uitwerksel. Zoo zijn de oude Angelsaksische vormen, door de inmeniging van het Fransch, in het latere Engelsch bijna geheel uitgewischt. Zoo zijn in Denemarken de oude Noordsche vormen, die reeds aan het afnemen waren, in de 15de en 16de eeuw door den grooten invloed van het Hoogduitsch verward geraakt en grootendeels ondergegaan.

b) Door eigenaardigheden der uitspraak, waardoor de taalvormen, allengs in klank veranderd of gewijzigd, hun karakter kunnen verliezen en min verstaanbaar worden.

Deze verschillende oorzaken werken gezamenlijk en bevorderen elkander wederkeerig. In onze taal vooral hebben zij sterk gewerkt. De natuurlijke deflexie, die nergens achterblijft, tastte ook het Hoogduitsch aan. Want — men vergeete dit niet — ook dát heeft veel van zijne vormen verloren. Hoe de Heer R. het ook tegen onze taal overstelle om zijne volheid van vormen, het is niet meer wat het Mhd. en vooral het Ohd. geweest is. Hoeveel heeft het niet, in vergelijking met het Gothisch, verloren! Van

het Passivum en Medium, van den Dualis, van den Instrumentalis enz., is geen spoor meer te vinden. En wat nog overbleef, is overal verminkt en verkort. Men vergelijke slechts de vollere vormen van declinatie en conjugatie in het Ohd. met de schrale uitgangen in het hedendaagsche Hoogduitsch.

Maar in onze taal ging dit nog veel verder. Waarom?

1°. Omdat, na het middeleeuwsche tijdperk, Nederland zooveel grooter en werkzamer rol op het gebied van staat, maatschappij en letteren vervulde. Wat Duitschland in de middeleeuwen moge geweest zijn, wat het vooral nu moge wezen, langen tijd toch was voorzeker zijne rol niet zoo gewichtig. Hoeveel inwendige twist en welk een vervallen toestand, vooral in de 16de en 17de eeuw, juist het tijdperk, waarin Nederland den kloeken strijd voor vrijheid en geweten, een krachtig nationaal leven en voortstrevende ontwikkeling vertoonde, en niet alleen in de staatkunde eene edele roeping vervulde, maar ook in eene lange en vruchtbare letterkundige loopbaan zijn vermogen ten toon spreidde. Door dit alles moest van de levenskrachten der natie veel worden geveerd, en dus ook het leven der taal zijnen loop sneller vervolgen. Te eerder moest dus hier de deflexie zich doen gelden.

2°. (en vooral) Omdat bij ons al de omstandigheden werkten, die de deflexie bevorderen. T. w.

a) De schrijftaal ontwikkelde zich in Holland; bepaaldelijk werd Amsterdam het middelpunt. Maar Holland (en wel inzonderheid Amsterdam) was juist het raakpunt der drie dialekten, uit wier zamenvloeijing ons Nederlandsch ontstond. Holland, oorspronkelijk Friesch, maar onder Frankeische heerschappij gebragt en met Saksische bestanddeelen vermengd, zoowel door talrijke kolonisten, als door de lange regering der graven van het Hollandsche huis, uit Saksisch bloed gesproten. Juist dus in Holland moest, door

het ineenloopen en vermengen der verschillende dialekten, het bewustzijn der eigenaardige taalvormen het vroegst en het meest verloren gaan.

b) De invloed van vreemden was hier bijzonder groot. Niet alleen door de aanraking en het verkeer met vreemde volkeren, of door de hier te lande zoo algemeene studie van vreemde talen, maar ook vooral door de inmenging van zoovele duizenden, die ten allen tijde zich in het gast-vrije Nederland vestigden, het land dat door handel en nijverheid, door wetenschap en kunst, maar vooral door gewetensvrijheid zooveel uitlokkends voor vreemden bezat. Ook onze legers, meestal huurbenden, uit verschillende landen zamengevloeid, hebben daartoe bijgedragen. Die invloed op de taal mogt niet zoo plotseling werken, als de inmenging van het Fransch in Engeland bij de verovering deed, doch de langzame werking was niet minder zeker.

c) De eigenaardigheden der uitspraak bragten van zelf deflexie te weeg. Zoo moest het weglaten der *n* na de toonlooze *e*, aan het eind der woorden, natuurlijk de onderscheiding van m. en vr. geslacht doen wegvallen, het kenmerk van den Dat. en Acc. masc. doen verdwijnen, en dus verloop der geslachten en der verbuiging ten gevolge hebben. Zoo moest het afkorten der stomme *e*, waardoor b. v. *tales* tot *taal* werd, ook *eene*, *mijne*, tot *een*, *mijn* enz. verminken, en dus de geslachten en de verbuiging nog meer in verwarring brengen, en tevens aan den Conj. zijn karakter doen verliezen, daar *worde*, *dede*, *ginge*, evenzeer tot *word*, *deed*, *ging* verliepen, als in den Indic. *ic hebbe*, *zegge* enz. tot *heb* en *zeg* was ingekort. Opmerking verdient hierbij, dat die weglating der *e* het vroegst en meest algemeen bij de liquidae plaats had, en dat juist het lidwoord *een* en de bezittelijke voornaamwoorden (*mijn*, *zijn*, *kun*, *haar*) eene liquida hebben. Juist hier was dus de eigenaardige vorm het meest aan verloop blootgesteld.

De afkorting en verminking der taalvormen is dus geheel natuurlijk en verklaarbaar, in overeenstemming met al wat overal elders wordt waargenomen. De Heer R. zegt, dat *afelijting* van grammatische vormen „*niets dan onzin*” is. Over het woord *afelijting* te twisten, zou *in casu* ijdel zijn; maar de zaak zelve is onbetwistbaar zeker. Men raadplege slechts de geschiedenis. Na het einde van het Karolingische tijdperk begint zich het Nederlandsch, als zelfstandige taal, uit de algemeene Nederduitsche of Nederlandsaksische taal te verheffen. Uit het laatst van den Karolingischen tijd bezitten wij een hoogst merkwaardig Nederlandsch gedicht: den *Héliand*. Daar vinden wij de grammatische vormen, in volledig samenstel, in oorspronkelijke kracht ten toon gespreid. Een drietal eeuwen later vertoonen zich de eerste Nederlandsche geschriften. Daar treffen wij weder diezelfde vormen aan, eenigermate, ja, reeds afgekort en besnoeid door de inwendige ontwikkeling der taal, hier en daar reeds met voorzetsels nevens zich, die allengs in de declinatie beginnen op te treden; maar toch in het algemeen nog alles stipt en regelmatig aan de taal van den *Héliand* beantwoordende. Nu volgt de geheele reeks der Mnl. letterkunde. Na den *Reinaert* en den *Brandaen* komen de epische gedichten, aan Karel den Groote gewijd, die aan de Arthursage ontleend, en die uit de klassieke heldensage ontsproten; daarna de didaktische, vervolgens de ascetische poëzij en moraliserende verhalen, totdat allengs de verkwijnende en misvormde verzen zich in ongevormd proza oplossen. En wat ziet men daarbij in de grammatica gebeuren? De volle en duidelijk sprekende taalvormen worden langzamerhand afgekort, het gebruik van voorzetsels en hulpwerkwoorden neemt toe, allengs vertoont zich in de hss. eene onvastheid en onzekerheid, die getuigt dat de spreektaal de oude vormen niet meer streng vasthoudt, maar begint te laten varen. Tot

omstreeks 1300 echter, den bloeitijd der didaktische school, blijven toch die vormen zoo algemeen en geregeld in acht, genomen, dat de afwijkingen onbeduidend mogen heeten. Eerst na dien tijd worden deze veelvuldiger, eerst na de helft der 14de eeuw nemen zij hand over hand toe, eerst in de 15de eeuw worden zij algemeen. En waarom juist toen?

1°. Omdat juist in dien tijd het Bourgondische huis eerst het Zuiden, en later ook Holland, onder zijne heerschappij bracht, en het land met Fransch overstroomde.

2°. Omdat juist toen de letterkunde haren hoofdzetel van Vlaanderen naar Holland verplaatste, waar, door de ineen-vloeiing der drie dialekten, de taalvormen het meest waren verlopen.

Ziehier de gewone voorstelling der zaak, zooals zij tot dusverre bij de beoefenaars der Nederlandsche taalkunde werd aangenomen. Is er iets onnatuurlijks in, iets met den aard der zaak of met den gang der geschiedenis in strijd? En wat heeft nu de Heer R. bijgebracht om dit alles omverre te werpen, en daartegen zijne stelling te verdedigen, dat die grammatische vormen oorspronkelijk niet tot onze taal zouden behooren, maar eerst later uit het Hoogduitsch zijn overgenomen?

Het verdient al dadelijk de aandacht, dat de voorstelling van den Heer R. in zijne tweede voordragt in één hoofdpunt aanmerkelijk verschilt van hetgeen hij in zijne eerste voordragt beweerde. Dáár heette het, dat die taalvormen uit het Hoogduitsch waren overgenomen ten tijde der herleving onzer letterkunde op het einde der 16de eeuw *). Hij verwees naar VONDEL, naardien getuigenis omtrent het „nieuwe-

---

*) *Verslagen en Mededeelingen*, I. 104. In de aantekening (bl. 113 vlg.) wordt — het is waar — ook reeds op den ouderen tijd gewezen; doch die aant. is aan het mondeling voorgedragene eerst bij de uitgave toegevoegd, en was dus de eerste aankondiging van het veranderde standpunt van den Heer R.

lijk Duitsch" *) van zijnen tijd, naar de Saksische kanselarijtaal, die tot voorbeeld zou hebben gediend, en die toch eerst door Keizer MAXIMILIAAN en Hertog FREDERIK van Saksen algemeen werd. Deze bewering vond natuurlijk tegenspraak. Men wees op den toestand van het Hoogduitsch in die dagen, op het getuigenis van OPITZ en anderen, op den geheelen schat der Mnl. letterkunde, die schier op elke bladzijde die bewering logenstrafte, enz. enz. Te regt zag dan ook de Heer R. in, dat zijne stelling zóó niet te houden was, dat die overneming van taalvormen in VONDEL's tijd niet geschied kon zijn. Maar nu, zou men meenen, vervalt dan ook die gewaande overneming geheel. Alles drong hem om aan te nemen, dat in VONDEL's tijd zulk een feit moest hebben plaats gehad. Bleek dit niet zoo geweest te zijn, dan verviel natuurlijk het geheele feit. Maar neen! wat doet nu de Heer R.? Hij verschuift alleen het feit eenige eeuwen achterwaarts. De overneming zelve laat hij bestaan, maar zij zal nu reeds zooveel vroeger, reeds in de middeleeuwen, nog vóór den *Reinaert*, dus althans reeds in de 12de eeuw hebben plaats gevonden. Is dit, hier, waar het een historisch feit geldt, eene gezonde historische methode, of veeleer het streven, om eene meening, die in hare oorspronkelijke stelling niet houdbaar was gebleken, toch op een nieuw

---

*) Een woord over deze uitdrukking. Het is uit alles blijkbaar, dat de onjuiste opvatting van dit »*nieuwelijk Duitsch*» eigenlijk voor den Heer R. het uitgangspunt is geweest, dat hem tot zijne geheele bewering verleidde. Het verband, waarin hij die woorden meer dan eens aanhaalt, laat geen twijfel over, dat hij *Duitsch* als *Hoogduitsch* opvatte, en zóó aan VONDEL de meening toeschreef, die hij sedert tot de zijne maakte. Doeh waar in de 17de eeuw van *Duitsch* wordt gesproken, wordt nooit iets anders dan *Nederduitsch*, en wel bepaaldelijk *Nederlandsch* bedoeld. Door »*nieuwelijk Duitsch*» verstond VONDEL »het nieuwerwetsche Nederlandsch,» onze taal zooals zij in zijnen tijd vervormd was geworden.

terrein staande te houden? In allen gevalle bewijst het onvastheid van overtuiging op historisch taalgebied, wanneer men eenzelfde feit — een hoofdfeit, voor de geheele taal beslis- send — eerst in de 16de eeuw plaatst, en straks daarna, als ware dit verschil geheel onbeduidend, naar de 12de eeuw terugschuift.

Maar welke zijn nu de bewijzen, die hij aanvoert? Men had in de eerste plaats mogen verwachten een betoog, dat werkelijk het overnemen van taalvormen eene mogelijkheid is, a) door die mogelijkheid *a priori* te bewijzen, b) door ze *a posteriori* te staven met soortgelijke voorbeelden. Noch het een noch het ander heeft de Heer B. gedaan. En nu mag men vragen: Is het niet volstrekt ondenkbaar, dat ooit eene taal hare grammatische vormen, de krachtigste uitingen van een bloeiend leven, aan eene vreemde taal zou ontleenen? Een enkel schrijver, ja, moge zóó iets beproeven; maar kan men dit in redelijkheid gelooven van eene gansche reeks van schrijvers, van eene geheele letterkunde, eeuwen lang, en dat in Vlaanderen, Brabant en Holland evenzeer en op dezelfde wijze? Wat moest wel het publiek denken van zulke pot- sierlijk uitgedoste boeken, die de eigen landtaal met vreemde taalvormen ontsierden? Men verbeelde zich, dat eens een he- dendaagsch schrijver zóó iets ondernam, en b. v. schreef: „*der goeder vriend zegde mir*”, voor „*de goede vriend zeide mij*”. Hoe, meent men, zou dit ontvangen worden? En kan iets dergelijks dan vroeger hebben plaats gehad? Is het te onderstellen van een schrijver van zoo fijnen smaak, als de dichter van den *Reinaert* was? En zou dat gedicht, als het zich zóó aan de moedertaal had vergrepen, die po- pulariteit hebben genoten, die altijd zijn deel is geweest?

Maar is zulk eene overneming reeds op zich zelve ondenk- baar, zij is ook in strijd met al wat de ondervinding leert. Waar is, in de geheele geschiedenis der Indogermaansche talen in haren ganschen omvang, een enkel voorbeeld van

eenige taal, die hare grammatische vormen van eene andere overnam? En ons Nederlandsch alleen zou dit vreemde verschijnsel vertoonen! Neen, verre van daar! Wat nergens elders geschiedde, en uit den aard der zaak niet geschieden *kan*, heeft ook in onze taal niet plaats gehad.

In de tweede plaats had men van den Heer R. mogen verwachten, dat hij de onderstelde overneming van taalvormen, bepaaldelijk uit het Hoogduitsch, historisch zou hebben gemotiveerd, door aan te toonen b. v., dat het Hoogduitsch in de 12de eeuw hier te lande algemeen bekend was, dat Hoogduitsche kanselarijkerken in grooten getale in ons vaderland werkzaam waren, of althans de Nederlandsche klerken zich naar het voorbeeld der Hoogduitsche vormden, enz. Van dit alles wordt geen woord gerept. En te vergeefs zoekt men dan ook voor zulke beweringen een schijn van grond. Ter naauwernood vindt men in het Mnl. een enkel spoor van bekendheid met het Hoogduitsch. Het is waar, van de *Nibelungen* werd eene Dietsche vertaling berijmd, en uit den *Minnenloop* mag men besluiten, dat DINC POTTER (die veel gereisd had) niet geheel onbekend was met de Mhd. dichters. Maar dit weinige zal hier wel niets afdoen. Vanwaar dan het bewijs te ontleenen van die algemeene kennis aan het Hoogduitsch, die de Heer R. onderstelt? Hoe aan tenemen, dat bij eene natie, destijds zoo afkeerig van vreemde beambten, een heirleger van vreemdelingen zich zou hebben ingedrongen, en dat wel om voor de eigen landtaal als toongevers op te treden? Zoolang de Heer R. dit zeer wezenlijke bezwaar niet afdoende weet op te lossen, mag men gerustelijk beweren: 1°. dat het overnemen van taalvormen in het algemeen eene ongerijmdheid is; 2°. al ware zulk eene overneming denkbaar, dat zij dan toch, bepaaldelijk uit het Hoogduitsch, onmogelijk had kunnen plaats hebben, omdat daartoe alle historische aanleiding ontbrak.

Ziedaar dan punten, die in het betoog van den Heer R. ontbreken, en die toch *onmisbaar* waren, als noodwendige grondslag voor zijne redenering. — Alvorens nu over te gaan tot hetgeen door hem zelve wordt aangevoerd, nog ééne opmerking vooraf. Waren onze taalvormen aan het Hoogduitsch ontleend, dan was het wel een eerste vereischte, dat zij aan de Hoogduitsche vormen gelijk waren. Maar dat zijn zij lang niet overal: iets, dat de Heer R. geheel voorbijziet. Het onderscheid der geslachten door het artikel en zijne declinatie aan te wijzen, is een germanisme, zegt hij. Maar waarom dan m. en vr. beide door *die* aangewezen, terwijl het Hoogd. *der* en *die* onderscheidde? Waarom in 't onz. *dat* voor 't Hoogd. *daz* (*das*)? De Datief, zegt hij, is wederom Hoogduitsch. Maar waarom dan in m. en onz. *den* geschreven, en niet *dem*? En waarom in den 3 pers. plur. van 't Praesens niet *hebbent*, *gevent* enz. gebruikt, als in 't Mhd., maar *hebben* en *geven*? En dergelijke voorbeelden meer. Men ziet, hoe weinig die vergelijking strekt, om de meening van den Heer R. aannemelijk te maken.

Maar hoe heeft hij dan zijne stelling verdedigd? Niet met een van deze of soortgelijke bewijsgronden, maar alleen door het aanhalen van een overgroot aantal plaatsen uit Mnl. schrijvers, waar de grammatische vormen of onjuist gebezigd zijn, of verminkt, of weggelaten, gelijk veelal in onze hedendaagsche spreektaal geschiedt. Daaruit wordt dan het bewijs afgeleid, dat die vormen van oudsher in de spreektaal niet bestonden. Zijne redenering steunt dus op *waarneming*: alles hangt derhalve af van de stof die is waargenomen, en van de wijze waarop die waarneming verrigt werd. En juist daartegen is zeer veel aan te voeren.

1°. Welke geschriften zijn bij dit kritisch onderzoek als grondslag gebruikt? Bijna uitsluitend de *Nederlandsche Prozasstukken*, door Prof. VAN VLOTEN uitgegeven; daarbij de grafelijke rekeningen, door Prof. JONCKBLOET als bijlage

aan zijne *Geschiedenis* toegevoegd, benevens enkele aanhalingen uit de twee eerste boeken van STOKER, zeer enkele uit den *Reinaert*, naar de juist toen verschenen uitgave van Prof. JONCKBLOET, ééne uit HILLEGAEERSBERCH en ééne uit de *Rose*, de beide laatste aan de zoo even vermelde *Geschiedenis* van J. ontleend. Maar geen enkel citaat uit de geheele epische poëzij; niets uit *Caerl ende Elegast*, de *Lorreinen* of *Floris ende Blancefloer*, niets uit *Lancelot*, *Walewein*, *Ferguut* of uit den *Limborek* enz.; niets uit al de werken van MAERLANT, BOENDALE of JAN DE WEEET; niets uit VAN HEELU of uit de kronijk, aan VELTHEM toegekend, of uit den *Grimbergsehen oorlog*; niets uit de levens van *St. Amand* of *St. Christina*, niets uit den *Minnenloep*, enz. Niets verder uit al de bundels, door BLOMMAERT, WILLEMS, SIERRURE, HOFFMANN, KAUSLER of de *Maatsch. v. Ned. Lett.* uitgegeven. Bijna alleen dus uit het Mnl. proza, bijna alleen uit stukken na 1350 geschreven. Al die citaten bewijzen dus alleen, dat sedert de helft der 14de eeuw de grammatische vormen in de spreektaal niet meer getrouw in acht werden genomen. Maar wie, die eenigzins met de taal van die dagen bekend is, had ooit daaraan getwijfeld? Om zijne stelling te betoogen, had de Heer R. juist de oudste schrijvers moeten kiezen, om uit deze het bewijs te leveren, dat die vormen van den vroegsten tijd af niet in onze spreektaal hadden bestaan. Vullen wij nu zijn betoog aan, dan blijkt juist het tegendeel. Gaat men van 1350, waar eigenlijk zijne waarneming begint, achterwaarts, des te voller en zuiverder worden de vormen der grammatica: reeds vollediger in de ascetische poëzij, vervolgens in de werken der didaktische school vrij eenparig en gelijkmatig gebruikt, in de epische gedichten al ruimer en naauwkeuriger in acht genomen, en eindelijk in de alleroudste stukken geheel volledig gebezigd en het meest nabijkomende aan het grammatische stelsel, ons in het oude Nedersaksisch van den

Héliand bewaard. En die vormen, die men des te zuiverder aantreft, naarmate men hooger opklimt, zouden dan oorspronkelijk niet tot onze taal behooren! Volgens het systeem van den Heer R. moesten juist de oudste stukken die vormen het minst en nog geheel ongeregeld vertoonen, en eerst allengs de latere werken al ruimer en vollediger, naarmate men aan het van elders ontleende begon te gewinnen. Maar juist het tegendeel leert ons de geschiedenis met onwraakbare bescheiden. De gevolgtrekking ligt voor de hand: de meening van den Heer R. wordt door de geschiedenis gelogenstraft.

2°. Ook op den aard der stof, die tot grondslag der waarneming verstrekke, valt niet weinig aan te merken. Is al wat in de *Ned. Prozastukken* werd opgenomen, voor kritisch taalonderzoek bruikbaar? Verdiende b. v. het deerlijk verknoeide stuk, op naam van JAN GOESSEN gaande (bl. 5), zoo herhaaldelijk door den Heer R. te worden genoemd? Is de tekst der *Prozastukken* overal zoo zuiver, als noodig is om er gevolgtrekkingen uit af te leiden ter bepaling der oude grammatica? In allen gevalle zijn al de daarbij gebruikte hss. van lateren tijd. Al mogen de stukken zelve van vroegere dagteekening zijn, geen proza-hs. is ouder dan 1350; en men weet, hoe de afschrijvers gewoon waren, alles naar de taal van hun eigen leeftijd te vervormen, hoe dus de taalvormen steeds naar den ouderdom van het hs. moeten beoordeeld worden. Voeg daarbij het verschil der hss. onderling: menigmaal in het 66ne de spraakkunstige wetten getrouw in acht genomen, waar zij in het andere werden geschonden. Uit deze zelfde verzameling van *Prozastukken* laten zich de voorbeelden aanwijzen, als men o. a. de uittreksels uit het boek over het *Schaakspel* met de zuiverder lezingen van het Hamburgsche hs. vergelijkt. Ieder, die met de studie der hss. vertrouwd is, heeft bij ervaring den grondregel leeren kennen:

hoe ouder hs., des te naauwkeuriger inachtneming der grammatische vormen. En mag men eene enkele maal een autograaf aantreffen, men is bijna verzekerd, in dit opzigt de volkomenste juistheid te zullen vinden. Het laatst ontdekte fragment der kronijk van den Velthemschen priester kan ten bewijze verstrekken, en o. a. mag ook op het *Leven van St. Christina* worden gewezen. Past men dit alles toe op de geschriften, waaraan de Heer R. zijne bewijspplaatsen ontleende, die schifting der hss., die vergelijking en toetsing der lezingen, zou veel van zijne aanhalingen doen wegvallen. Maar bij een *kritisch* onderzoek had die schifting en vergelijking niet mogen ontbreken.

3°. Een groot aantal voorbeelden, door den Heer R. bijgebracht, vervalt door bijzondere opmerkingen.

Zoo geeft hij talrijke citaten, waar het voorzetsel *in* niet door den Datief gevolgd wordt, maar door den Accus., of, gelijk het bij hem heet, door den onverbogen vorm (*in die werelt, in dat lant*, enz.). Die moeite had de Heer R. kunnen sparen. Dit weet immers iedereen, dat het onderscheid tusschen Dat. en Acc. bij *in, aan* enz., reeds zeer vroeg hier te lande verloren ging. In de oudste geschriften nog getrouw in acht genomen, later nog lang bij de netste schrijvers bewaard, werd het sedert meer en meer uitgewischt, en overheerschte de Acc. geheel. Maar wat bewijst dit? Dat allengs een voorzetsel zijn dubbel regimen in éénen naamval vereenigt en voor goed den Acc. na zich verkrijgt, bewijst immers niet dat de Datief bij ons niet bestond, maar alleen dat men hem dáár niet meer gebruikte. Hoevele werkwoorden, die vroeger een Genit. regeerden, kregen later den Acc. Heeft daarom in onze taal de Genit. nooit bestaan?

Een aantal citaten van *den, desen, dien* enz. in den Nom. (als b. v. *dit en is den rechten wech niet*), vervalt door de bloote opmerking, dat in het algemeen de Neder-

saksische taal eene onmiskenbare neiging vertoont, om aan het verbum subst. eene soort van regimen toe te kennen en het dus met den Acc. te verbinden. Dit moge op zich zelve onjuist zijn, het is toch ligt verklaarbaar en ook in andere talen bekend. In elk geval bewijst het wederom niet, dat de grammatische vormen niet wettig tot onze taal behoorden, maar alleen dat men ze wel eens verkeerdelijk toepaste. En zal men zich over die fout in de middeleeuwen verwonderen, als wij zien, hoe zij nog in onzen tijd bijna dagelijks gemaakt wordt, ja zelfs bij schrijvers van naam niet zelden wordt gevonden?

Een groot aantal voorbeelden, door den Heer R. aangehaald, waar de declinatie in den Datief ontbreekt na de voorzetsels *van, uut, tot, met, bi, na*, vervalt door de herinnering aan de gewone verkortingen in de oude hss., waardoor b. v. *grotē, grot'e*, voor *groten, grotene* werd geschreven. Wie gewoon is met hss. om te gaan, weet hoe dikwijls die teekens in de pen bleven, hoe dikwijls zij door de uitgevers werden voorbijgezien, hoe ook hier de vergelijking van verschillende hss. talrijke fouten te regt brengt. Maar dit alles had kritisch nagegaan en vastgesteld moeten worden, ten einde de grondstof der waarneming behoorlijk te zuiveren, alvorens daaruit gevolgen te trekken voor de geschiedenis der spraakkunst.

4°. (en zie hier voor den Spreker de onaangenaamste zijde van zijn advies) — De verhandeling van den Heer R. draagt overal de blijken van een bijna onbegrijpelijk gebrek aan de noodige voorbereidende studie. Niet alleen, als boven reeds werd aangemerkt, vindt men geen bewijs van gemeenzaamheid met de geheele reeks der voornaamste Mnl. auteurs, wier werken toch bestudeerd behoorden te zijn om hier met grond te kunnen oordeelen; maar men ontdekt ook geen enkel spoor van bekendheid met al wat over Mnl. taalvormen geschreven en verzameld is, hetzij door CLA-

RISSE of HALBERTSMA, door LULOFS of BORMANS, door VAN DEN BERGH, JONCKBLOET of DELECOURT, of door wien ook van onze taalkundige schrijvers. Spreker is er verre af, een vertoon van boekengeleerdheid te eischen of te wenschen; maar toch, waar iemand eene stelling verkondigt, bestemd om de bestaande grammatica geheel omverre te werpen, daar mag men wel vorderen, dat hij bekend zij met de opzettelijke geleerde bewerking, die anderen van die grammatica hebben gegeven. Zoo had men ook wel eenig blijk mogen verwachten van kennis der Gothische taal. Ieder deskundige immers weet, hoezeer die kennis van overwegend belang is, hoe alle grammatische beschouwingen, zonder dien stevigen grondslag, onvast en bedrieglijk zijn. De Heer R. zal voor zich zelve de vraag weten te beantwoorden, of werkelijk al de Mnl. schrijvers hem bekend zijn, en wel uit de hss. zelve, of al de latere schrijvers over Mnl. grammatica door hem zijn geraadpleegd. Het oordeel daarover komt den Spreker niet toe, maar alleen moet hij hier het feit constateren, dat die kennis nergens in de verhandeling blijkt, en daaruit alleen kan hij een aantal verschijnselen verklaren, die schijnen te bewijzen, dat Mnl. taalstudie niet de dagelijksche bezigheid van den Heer R. uitmaakt.

De taak moge verdrietig zijn, maar Spreker is verplicht deze bewering met voorbeelden te staven. Hij behandelt daartoe achtereenvolgens een aantal bijzondere punten. Zoo vermeldt hij de naïve wijze, waarop de Heer R. somtijds als iets zeer merkwaardigs bij enkele schrijvers aanwijst, wat bij ieder beoefenaar der Mnl. taal als vaste en doorgaande regel bekend staat. Zoo bespreekt hij de opmerkingen van den Heer R. over de declinatie der adjectiva, over den conjunctief, over den imperatief, over verschillende grammatische vormen in verband met de aangehaalde plaatsen, over de stoffelijke adjectiva, over de adverbiale spreek-

wijzen, waarin de oude vormen van declinatie nog heden bewaard zijn, enz. enz., en stelt daarbij in het licht, hoe men telkens de blijken bespeurt van onbekendheid met het Mnl. taaleigen, van onjuiste ontleding der taalvormen, van verwarring van tijden en plaatsen, in één woord: van miskenning der historische taalstudie.

Maar deze breedvoerige beschouwing mag niet te lang worden gerektd. Zag de Spreker zich genoodzaakt, zijne aanmerkingen voor te dragen, vooral op de wijze van waarneming, waarvan de verhandeling van den Heer R. de blijken draagt, het geschiedde niet om hem angstvallig van de menigte der aangehaalde voorbeelden ruim $\frac{1}{2}$ te ontnemen. Het was alleen om te doen zien, hoe weinig staat er te maken valt op een resultaat, dat op zulk eenen grondslag gebouwd werd. De voorbeelden zelve wil men gaarne den Heer R. driedubbel schenken: zij bewijzen alleen voor de ontbinding der taalvormen in de 15de eeuw, en daaraan heeft nooit een deskundige getwijfeld.

Maar, zal men vragen, is dit dan het eenige wat de Heer R. levert? Het zou onbillijk zijn, het goede voorbij te zien, en daarom verheugt Spreker zich te kunnen wijzen op een gedeelte der verhandeling, dat hem de aandacht onzer taalkundigen alleszins waardig voorkomt. Het werd niet in deze vergadering gelezen, maar later aan het voorgedragene toegevoegd, naar aanleiding van opmerkingen, door de H.H. KIST en MOLL den Heer R. medegedeeld. Het betreft hoofdzakelijk de eigenaardige verbuiging der lidwoorden en bezittelijke voornaamwoorden in de volksspraak van Tiel, Dordrecht, enz., en verder in de dialekten van Limburg, Brabant en Westvlaanderen, en bevat, zoowel uit gedrukte stukken als uit mondelinge mededeelingen, rijke bouwstoffen voor dit deel onzer gewestelijke taalkunde. Spreker kan zich volstrekt niet vereenigen met de gevolgtrekkingen, die de Heer R. er uit afleidt, en ziet ook in

het hier geleverde geen grond om onze taalvormen als germanismen te verwerpen. Maar gerust mag men ook verklaren, dat het ten hoogste gewaagd zou zijn, thans reeds uit de eigenaardigheden onzer dialekten besluiten te willen trekken voor de Nederlandsche spraakleer. Het geldt hier een nog bijna onbearbeid veld van studie, en wat tot hiertoe verzameld werd, is nog gering en van weinig waarde, meestal zelfs onoordeelkundig bijeengebragt. De stof voor eene behoorlijke waarneming ontbreekt ons nog al te veel; ja, nog niet eens zijn de beginselen vastgesteld, die voor eene goede verzameling, ordening en waarneming tot leidraad zullen moeten strekken. Het zou dus voorbarig zijn, nu reeds besluiten op te maken uit eene zaak, die nog onmogelijk in haar geheele verband kan worden gekend. Bevreemdt ons menig punt in de gewestelijke spraak, men bedenke dat de taalkennis nog niet verre genoeg is gevorderd, om thans reeds alles te verklaren; maar men erkenne dan ook tevens deze leemte onzer kennis, veel liever dan terstond de toevlugt te nemen tot overijlde gissingen, die nimmer iets duurzaam zullen opbouwen. Maar juist daarom verdient de Heer R. dank voor de hier verzamelde en goed geordende bouwstoffen, die voor de kennis onzer dialekten eene bruikbare bijdrage mogen heeten: en gewis zou hij door de bekendmaking van dit gedeelte zijner verhandeling aan de vaderlandsche taalkunde eene nuttige dienst bewijzen.

Spreker gelooft hiermede te kunnen volstaan. Het gezegde zal genoegzaam hebben aangetoond, hoe gebrekkig de waarneming was, waarop de Heer R. zijne stelling bouwde, hoe het staat met zijn *kritisch* onderzoek, en hoe zijne bewering door de geheele geschiedenis der taal telkens en overal wordt weersproken. Van ganscher harte — men beschouwe deze verklaring vooral niet als een ijdeloos vorm — heeft het den Spreker leed gedaan, dit alles te moeten aanvoeren. Maar kon of mogt hij anders? Eenmaal, tegen zijn

duidelijk uitgesproken wensch, bijna gedrongen zijn advies uit te brengen, mogt hij dit niet anders dan naar waarheid doen. Maar daarenboven — waarom het verzwegen? — er was nog een ander, een hooger standpunt, dat hem noopte openhartig te spreken. Het gold de handhaving van de eer der wetenschap, wier bevordering zijne roeping en zijn plicht is. Het gold de vraag, of ook de Nederlandsche taalkunde erkend zal zijn als eene wetenschap, naar wetenschappelijke methode en beginselen te behandelen. In andere takken van letterkundige studie staat die methode sedert lang vast: in de klassieke en Oostersche taalkunde — wie weet het beter dan de Heer R. zelf? — is men gewoon zich streng te houden aan die beproefde beginselen, die de onfeilbare ervaring heeft aangewezen. Maar in de moedertaal was dit langen tijd niet het geval. Die taal, die iedereen als van zelf kende, scheen geene studie te vereischen; ieder, meende men, was gerechtigd daarover mede te oordeelen. Maar die tijd is gelukkig voorbij. Men heeft leeren inzien, dat ook daar een veelomvattend en streng ingerigt onderzoek noodig is, om niet, door den schijn misleid, in verwarring te geraken, maar in den doolhof van dooreenkruisende verschijnselen het regte spoor te vinden dat tot de waarheid geleidt. Men weet thans, hoeveel studie somtijds vereischt wordt, ook voor eene enkele minbeduidende bijzonderheid, hoe de schijnbaar zekerste meeningen toch menigmaal den toets niet kunnen doorstaan. Maar dit standpunt moet dan ook erkend, dit regt der wetenschap geëerbiedigd worden, hier vooral, in de Koninklijke Akademie, die geroepen is een voorbeeld te geven, en, waar elders misschien de goede zaak door dilettantisme benadeeld wordt, steeds de degelijke, wetenschappelijke studie te handhaven. Men mag zich beroepen op het verlicht oordeel dezer vergadering. Indien iemand eene beschouwing gaf over Grieksche of Latijnsche taalvormen, om daaruit een historisch

resultaat te trekken, bestemd om de grammatica van die talen radicaal te hervormen, en op zijnen arbeid waren zulke aanmerkingen te maken, als — naar Sprekers bescheidene meening — op het hier voor onze taal geleverde: wat zou wel het oordeel zijn over het beweerde resultaat? Maar men stelle dan toch voor onze eigene moedertaal geene mindere eischen, men houde ook daar vast aan die echte kritische methode, die overal elders proefhoudend is gebleken. Spreker achtte het zijnen pligt, deze beginselen hier ter plaatse te handhaven, en eindigt met den wensch, dat die wetenschappelijke beoefening van het Nederlandsch zich al meer en meer moge vestigen, en eerlang ook onze taalkunde zich moge verheugen in een aantal van zulke grondige, echt wetenschappelijke werken, als die voor de Semitische en Indische talen door den Heer R. geleverd zijn.

OVER
D E M O S T H E N E S,

DE CORONA, § 169, p. 284.

*Ἐσπέρα μὲν γὰρ ἦν, ἥκει δ' ἀγγέλλον τις ὡς τοὺς
πρυτάνεις, ὡς Ἑλλάτεια κατείληπται. Καὶ μετὰ ταῦτα
οἱ μὲν εὐθὺς ἐξαναστάντες μεταξὺ δεικνύοντες τοὺς
τ' ἐκ τῶν σκηνῶν τῶν κατὰ τὴν ἀγορὰν ἐξεῖργον καὶ
τὰ γέγραφα ἐνεπιμύρασαν.*

DOOR
S. K A R S T E N.

Geachte Medeleden! Ik wensch voor eenige oogenblikken uwe welwillende aandacht bezig te houden met de behandeling van eene duistere plaats uit een Grieksch schrijver, die de scherpzinnigheid van oudere en nieuwere uitleggers tot nog toe, mijns inziens, te vergeefs heeft op de proef gesteld. Het is, ik beken het, eene kleinigheid, waarop ik uwe aandacht wensch te vestigen; maar elk uwer weet, dat kleinigheden niet zelden groote moeilijkheden in den weg leggen en tot ingewikkelde nasporingen kunnen leiden. Bovendien, het is eene kleinigheid, maar die betrekking heeft tot een der voortreffelijkste geschriften, ons uit de oudheid nagelaten; die, naar ik vertrouw, tevens tot opheldering kan strekken van eene en andere bijzonderheid betreffende het openbare leven der Atheners, en in 't voorbijgaan over meer dan ééne plaats van oude schrijvers, daarmede in verband staande, eenig licht zal kunnen verspreiden. De door mij bedoelde plaats komt voor in de Redevoering

van DEMOSTHENES, getiteld *pro Ctesiphonte* of *de Corona*, door CICERO voor het meesterstuk der Attische welsprekendheid gehouden (*Orat.* c. 8, § 26). Moeten wij het betreuren, dat vele der voortreffelijkste gedenkstukken der Grieksche welsprekendheid aan de nakomelingschap zijn overgeleverd in eene gedaante, die al te vaak herinnert aan den tand des tijds, zoo mogen we er ons over verheugen, dat de meest gevierde stukken van den grootsten der redenaars tot ons gekomen zijn in een toestand, die inderdaad weinig te wenschen laat. Uitgenomen ettelijke taalfouten, zoogenaamde glossemata, woordomzettingen, die als stipjes zijn op eene grootsche schilderij, ten deele slechts voor het oog van den geoefenden beschouwer merkbaar, komen in deze redevoering niet dan zeer weinige plaatsen voor, die aan de kritiek en uitlegging groote bezwaren opleveren. Het is een dezer weinige plaatsen, die ik thans in behandeling wensch te nemen.

Gelijk u bekend is, legt DEMOSTHENES in deze redevoering rekenschap af van zijn staatkundig gedrag gedurende den langen en moeilijken worstelstrijd, dien hij voor de vrijheid van Griekenland tegen de listen en aanrandingen van PHILIPPUS, met meer moed en volharding dan geluk, had volgehouden; en hij doet dat met eene eenvoudigheid, kracht en klaarheid, die den lezer boeit, overtuigt en met eerbied en bewondering vervult voor den staatsman, die te midden van een verbasterd geslacht als een hooger genius de zinkende grootheid en luister zijns vaderlands trachtte op te houden en de deugd der voorvaderen in de harten van het nakroost te doen ontvonken.

Bij het lezen van zulke geschriften gevoelt elk eenigermate wat LIVIUS ergens van zich zelve zegt: „Mihi vetustas res scribenti nescio quo pacto antiquus fit animus” (XLIII, 13). Wat is die *animus antiquus*? Het is die echte burgerzin en ware vrijheidsliefde, die wars van tuggelloosheid evenzeer als van dwingelandij, en verheven bo-

ven eigenbaat en kuiperijen, het algemeen belang en de eer des vaderlands boven eigen roem en voordeel stelt, die zich aan het heil van den staat wijdt en daarvoor goed en bloed veil heeft. Zoodanige gezindheid is het, die in deze rede op elke bladzijde doorstraalt. Maar ter zake.

De plaats, waarop ik het oog heb, is die, waar de redenaar zijnen hoorders dat hagchelijk oogenblik voor den geest roept, toen plotselijk te Athenen de tijding werd aangebragt, dat de stad Elatea, de sleutel van Griekenland, door de troepen van PHILIPPUS bezet was; de ontsteltenis daardoor te weeg gebragt, de maatregelen toen genomen, en welk deel hij zelf daaraan gehad had, dit alles wordt door den redenaar met fiksche trekken geschetst.

„Het was avond, zegt hij; daar kwam een bode met de tijding dat Elatea was ingenomen. De prytanen, die juist aan tafel zaten, stonden op dat berigt dadelijk op; eenigen van hen lieten de tenten op de markt ontruimen, en de teenen horden in brand steken; anderen zonden om de veldheeren en lieten den hoornblazer roepen, en de gansche stad was in rep en roer. 's Anderen daags met het aanbreken van den morgen lieten de prytanen den raad bijeenroepen, en de burgers begaven zich naar de volksvergadering; en voordat de raad de zaak overwogen en een voorstel opge maakt had, was reeds de gansche burgerij op de pnyx (vergaderplaats) gezeten. Toen daarop de raad binnengekomen was, en de prytanen den boodschapper gelast hadden van het gebeurde verslag te doen, en deze uitgesproken had, riep de herout: „Wie verlangt het woord?” maar niemand stond op. En ofschoon hij bij herhaling riep, en dat terwijl al de redenaars en al de veldheeren tegenwoordig waren, was er echter niemand, die aan de roepstem des vaderlands om een middel tot redding voor te slaan gehoor gaf. En waarom niet? Gewisselijk, waren op dat oogenblik zij tot spreken geroepen geweest, die het heil van den

staat wenschten, dan waart gij en al de Atheners opgestaan om de spreekplaats te beklimmen; want gij allen wenschet het behoud des vaderlands. Of waren de rijken daartoe geroepen geweest, dan waren de driehonderd meestgegoeden opgetreden; of was het de taak geweest van hen, die beide, gegoed en tevens welgezind waren, dan hadden zij het woord gevraagd, die de grootste vrijwillige offers hadden gebracht: want daardoor hadden zij blijk gegeven van vermogen en van welgezindheid tevens.

„Maar dat oogenblik verlangde meer dan rijkdom en vaderlandsliefde; er werd een man gevorderd, die den loop der staatsgebeurtenissen van voren af aan op den voet gevolgd, en daaruit de oogmerken en bedoelingen van PHILIPPUS juist opgemaakt had. Die deze niet kende noch ze van den beginne af aan oplettend had gadegeslagen, al was hij nog zoo welgezind en vermogend, hij was niet te min buiten staat om te weten wat te doen of welken raad te geven. Die man was op dat oogenblik niemand anders dan ik; ik vroeg dus het woord en sprak” enz.

Hiermede breek ik af, M. H. Ik heb u den inhoud dezer plaats medegedeeld, zoo goed het Nederduitsch mij dit toeliet; de stijl van den redenaar, de beknoptheid, klaarheid en sierlijkheid van het Grieksch laten zich in geene nieuwe taal wedergeven. Ik heb dien inhoud eenigzins uitvoeriger medegedeeld dan eigenlijk tot mijn doel noodig was, en daarvoor vraag ik verschooning; want stipt genomen, had ik mij kunnen bepalen tot de eerste woorden van de eerste zinsnede, namelijk deze, waarin gezegd wordt, dat op het vernemen van het berigt der inname van Elatea, de prytenen haastig „de tenten op de markt lieten ont-ruimen en — nu volgen de bedoelde woorden — *de teenen horden lieten in brand steken* (τὰ γίρρα ἐν πυρὶ πρᾶσαν.)” Deze twee woorden, M. H. zijn voor mij altijd een steen des aanstoots geweest; nooit heb ik deze plaats gelezen, of

telkens kwam de vraag bij mij op, die reeds in de 16de eeuw door een der eerste en schranderste uitleggers van DEMOSTHENES, den beroemden HIERONYMUS WOLF (DEMOSTH. ed. Basil. 1549) is geopperd: wat wordt bedoeld door die γέρρα? en waartoe die in brand gestoken? *) En het antwoord was telkens dat, hetwelk een der nieuwste en naauwkeurigste uitleggers, LUDOLPH DISSEN, daarop geeft: ik erken het niet te weten †). Bij een schrijver als DEMOSTHENES laat men het daarbij evenwel niet rusten. Ook heeft het niet ontbroken aan verschillende verklaringen zoo van oudere als nieuwere uitleggers, die deze duisterheid hebben trachten op te helderen. De zaak vordert dat wij die ter toetse brengen.

De eerste dier uitleggers is HARPOCRATION, de bekende lexigraaf uit de 2de eeuw na Chr., die in zijn *Lexicon de-
cem Oratt.* op het woord Γέρρα, de vermelde plaats van DEMOSTHENES aanhaalt en er deze verklaring op laat volgen §):

---

*) „In quem usum? — vraagt WOLF — quo consilio? Num per insaniam? an ut ne conventus populi impedirentur?” Zie SCHAEFER, *Appar. crit. in Demosth.* II, p. 242.

†) *Or. de Cor.* Gott. 1837. Expl. p. 343.

§) De plaats van HARPOCRATION luidt in haar geheel aldus: Γέρρα: Δημοσθένης ὑπὲρ Κτησιφῶντος „τούς τε ἐκ τῶν σκηνῶν τῶν κατὰ τὴν ἀγορὰν ἐξεῖργον καὶ τὰ γέρρα ἐνέπιμπρασαν.” Περσικὰ μὲν τινα ὅπλα γέρρα ἐστί, καὶ τὰ Ἡρόδοτός φησιν ἤδη δὲ καταχρηστικῶς καὶ ἅπαν σκέπασμα, εἴτε δερμάτινον εἴη εἴτε ἄλλης τινὸς ὕλης, γέρρον ἐλέγετο. νῦν γοῦν τὰ τῶν σκηνῶν σκεπάσματα καὶ παρακαλύμματα ἐμπίμπρασθαι φησιν ὁ Δημοσθένης ὑπὲρ τοῦ μὴ συνίσταναι περὶ τὰ ὦνια ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς μηδὲ πρὸς ἄλλοις τισι τὰς διατριβὰς ἔχειν. ἐν δὲ τῷ κατὰ Νεαίρας, εἰ γνήσιος ὁ λόγος, φησὶν οὕτω „τούς δὲ πρυτάνεις κειλεύει τιθέναι τοὺς καθίσκους ὁ νόμος καὶ τὴν ψῆφον διδόναι προσιόντι τῷ δήμῳ πρὶν τοὺς ξένους εἰσεῖναι καὶ τὰ γέρρα ἀναιρεῖν.” ἤτοι οὖν ταῦτόν ἐστι τῷ ὑπὲρ Κτησιφῶντος ἡ τοιοῦτό τι ὑποληπτέον, ὥς παρὰ τοῖς ἐκκλησιάζουσι πολίταις ἡ ψῆφος ὑπὸ τῶν

„Γέρρα beteekent Persisch wapentuig (hij bedoelt Persische schilden); vervolgens wordt oneigentlijk (καταχρηστικῶς) γέρρον genaamd al wat tot dekking of beschutting dient, hetzij uit huiden of uit andere stoffe vervaardigd. Hier althans wil DEMOSTHENES zeggen, dat de *overdeksels* en *voorkangoels* (σπαράσματα καὶ παρακαλύμματα) der tenten (of kramen) werden in brand gestoken, ten einde te beletten, dat men niet bij de winkelgoederen en koopwaren op de markt zou blijven staan of zich met andere zaken aldaar zou bezig houden.”

Bedoelt ΗΑΡΟCΡΑΤΙΟΝ hier door σπαράσματα en παρακαλύμματα het omkleedsel der tenten, dat is zooveel als de ten-

---

πρωτόνων ἐδίδото πρὶν εἰσέναι τοὺς ξένους καὶ πρὶν ἀναρθεῖναι τὰ περιφράγματα, τουτίστι πρὶν ἀναπετασθῆναι τὴν ἐκκλησίαν παντὶ τῷ εἰπεῖν (εἰσέναι?) βουλομένῳ. In plaats van εἰπεῖν is het m. i. duidelijk, dat H. moet geschreven hebben εἰσέναι, zoo wel wegens het verband waarin deze laatste woorden staan met de voorgaande, πρὶν εἰσέναι τοὺς ξένους, waarvan zij eene nadere verklaring bevelzen, als omdat het εἰπεῖν, d. i. *verba facere*, wanneer de stemming afgeloopen en de vergadering opgeheven is, niet meer te pas komt. Op de aangehaalde plaats uit DEMOSTH. in *Neueram* kom ik terstond terug.

Men vergelijke hiermede SUIDAS op Γέρρα, alwaar in de uitgave van BERNHARDY p. 1091 aldus gelezen wordt: — Δημοσθίνης τὰ τῶν σκητῶν σπαράσματα καὶ παρακαλύμματα ἐν τῷ ὑπὲρ Κτησιφῶντος γέρρα καλῶν, ἐμπέρασθαι λέγει. λέγουτ' ἂν ὁμοίως γέρρα καὶ τὰ τῶν σκητῶν περιφράγματα. Hier wordt voor παρακαλύμματα gelezen παρακαλύμματα. Het eerste verdient mijns inziens de voorkeur: σπαράσματα zijn beschuttingen waardoor de tenten van boven gedeckt, παρακαλύμματα schermen waarmede zij van voren behangen waren. Ook de verklaring bij SUIDAS, τὰ τῶν σκητῶν περιφράγματα, zooals ook in het *Epitome* van ΗΑΡΟCΡΑΤΙΟΝ gelezen wordt, is onjuist; daarvoor had eenvoudig moeten staan, zooals bij ΗΑΡΟCΡΑΤΙΟΝ, τὰ περιφράγματα. Op eene andere plaats van SUIDAS op het artikel Γέρρον, alsmede op eene plaats van den ETYMOLOGUS M. kom ik beneden terug. Zie Aanteek. p. 61 en noot p. 51.

ten zelve, of verstaat hij er onder losse luifels en sehermen, die aan de tenten waren aangebragt? Dit blijkt uit zijne woorden niet duidelijk, evenmin als uit welke stoffe die naar zijne meening vervaardigd waren, uit huiden of uit zeildoek of uit vlechtwerk? Maar dit blijkt uit den Zusammenhang van zijn woorden genoegzaam, dat hij deze verklaring meer uit den zin dan uit de eigentlijke beteekenis van het woord heeft opgemaakt. Nog duidelijker blijkt dit uit hetgeen hij er op laat volgen. Hij voegt er namelijk eene tweede plaats bij, waar insgelijks van τὰ γίππα melding wordt gemaakt, ontleend uit de rede tegen *Neaera*, alwaar de redenaar zegt, dat bij gelegenheid van de stemming over het verleenen van het burgerregt aan vreemden, ten einde alle kuiperijen af te snijden „de wet voorschrijft dat de prytenen de stembussen zullen gereed zetten en de stemming doen plaats hebben vóórdat de γίππα weggenomen en de vreemdelingen binnengelaten worden” *). „Hier, zegt HARPOCRATION, beteekent τὰ γίππα of hetzelfde als in de redevoering voor *Ctesiphon*, of men moet het nemen voor *omheiningen* (περιβάματα), zoodat de zin deze zij: voordat de vergaderplaats voor elkeen worde opengesteld.”

---

*) DEMOSTH. in *Neaer.* p. 1375. De plaats is zoo even aangehaald bij HARPOCRATION. Men moet de laatste woorden aldaar mijns inziens door omzetting aldus lezen: πρὶν τὰ γίππα ἀναρπῆν καὶ τοὺς ξένους εἰσεῖναι. Zoowel de natuurlijke Zusammenhang dezer beide zaken als de grammatikale constructie vordert dit: Wordt τὰ γίππα ἀναρπῆν geplaatst achter πρὶν τοὺς ξένους εἰσεῖναι, dan behoorde daarvoor geschreven te zijn τὰ γίππα ἀναρπῆσθαι, ten zij men εἰσεῖναι mogt houden voor den infinitivus niet van εἰσεῖναι, maar van εἰσέρπει: *antequam* (*prytanes*) *peregrinos intromittant*. Maar behalve dat dit om taalkundige redenen mijns inziens niet waarschijnlijk is, blijft de verbinding der woorden daarmede niettemin onjuist. Over de verklaring die WESTERMANN van deze plaats geeft, zie men de Aanteek. bl. 64.

Ook hier, ziet men, wordt de beteekenis van het woord meer bij gissing uit den zin opgemaakt dan uit taalkundige gronden afgeleid; en daarbij geeft onze lexigraaf geen groote blijken van schranderheid, daar het zonneklaar is, dat op deze laatste plaats volstrekt niet aan bedeksels of voorhangsels, luifels of schermen, maar alleen aan hekken welke tot afsluiting dienden, kan gedacht worden. Wij zijn daardoor des te meer gerechtigd om ook op de eerste plaats de juistheid zijner verklaring in twijfel te trekken.

En inderdaad, hetzij men onder die *γίππα* het overtreksel en omkleedsel der tenten, d.i. de tenten zelve, hetzij men daaronder luifels en schermen versta, was het in brand steken daarvan niet eene daad van de grootste onberadenheid? En waartoe moest het dienen? Om vereenigingen voor de kramen te beletten, zooals HARPOCRATION wil? daartoe had men zich kunnen vergenoegen met de kramen te doen ruimen, of, zooals te Rome in tijden van verslagenheid geschiedde, ze te sluiten *); maar het verbranden ervan was volstrekt nutteloos.

Op deze gronden komt mij de verklaring van HARPOCRATION, die door SUIDAS, den ETYMOLOGUS M. en anderen is overgenomen, onaannemelijk, om niet te zeggen ongerijmd voor.

Hooren wij thans, wat de nieuwere uitleggers er van zeggen. De beroemde TAYLOR, in eene noot op de rede *tegen Neaera* en op die *over de kroon* †), geeft eene geleerde aantekening over die *γίππα*, waaruit echter weinig anders te leeren is dan hetgeen wij uit HARPOCRATION vernamen. Hij geeft zijn gevoelen niet duidelijk te kennen, maar schijnt er onder te verstaan *ιστία*, *vela*, zeilen, waaronder

---

*) LIVIUS III, 27. IX, 7.

†) Zie SCHAEFER, *Apparatus criticus in Demosth.* T. II, p. 242, en T. V, p. 577 vlgg.

de kramen op de markt zouden geplaatst zijn geweest, en die tevens konden dienen om toegangen af te sluiten: — twee doeleinden, die nog al uitéénloopen. Dat te Athene de markt met zeilen overdekt geweest zij, daarvan staat, voor zoover mij bekend is, nergens iets vermeld, en op zich zelf is dit onwaarschijnlijk *). Waartoe overigens die zeilen zouden in brand gestoken zijn, daarover zegt TAYLOR geen woord.

De vernuftige REISKIUS verklaart de zaak aldus: „De tenten of kramen die op de markt stonden, zegt hij, waren zamengesteld uit losse teenen horden (*crates vimineae*), die *γίππα* genaamd worden. Daar nu die tenten niet zoo spoedig opgeruimd konden worden als noodig was, om plaats te maken voor het volk, hetwelk dien nacht op de markt onder de wapenen zou verblijven, gaven de prytenen last om die tenten in brand te steken, ten einde de moeite van het opruimen te besparen” †). Had men REISKE gevraagd,

---

*) Te Rome onder de keizers werd de markt soms met zeilen (*vela*) overspannen, maar slechts bij enkele feesten, waarbij een buitengewone luister werd ten toon gespreid. PLINIUS, H. N. XIX, 1, 6: „Caesar dictator totum forum Romanum intexit viamque sacram ab domo sua et clivom usque in capitolium, quod munere ipso gladiatorio mirabilius visum.” Men vergelijke op deze plaats de noot van SILLIG; BECKER, *Handb. d. Rom. Alt.* II, 2, p. 412 vlg. Idem *Gall.* I, p. 47 vlg. ed. 2, door wien over het hoofd gezien is PLUTARCHUS *Romul.* I, 5.

†) „Tabernae erant in foro sitae, . . . hae *σκήναι* appellabantur: *die Buden*. Constructae hae erant tribus e lateribus et desuper tectae cratibus vimineis, quae *γίππα* appellantur. Quoniam igitur illae tabernae cum suis quaeque craticulis tam cito auferri non poterant, necesse tamen erat ut protinus populus in forum conveniret, utpote illa nocte ibi in armis excubiturus, imperarunt prytaenes, ut tabernis ignes injicerentur, qui tabernas momento citius absumerent et laborem crates auferendi bajulis compendifacerent.” Zie SCHAEFER, *Appar. crit.* T. II. p. 242.

van waar hem bekend was dat de kramen op die wijze vervaardigd waren; waaruit hem bleek dat het volk dien nacht op de markt zou bivouakkeren, hij zou zich op bloote gissing hebben moeten beroepen. Daarbij was dat middel tot opruiming der tenten hoogst gevaarlijk, en tevens geheel nutteloos. Want het marktplein te Athene was zoo ruim, dat daar overvloedige plaats was voor eenige duizenden burgers, zonder dat de tenten hen in 't minst hinderden. Terecht is dus deze verklaring aan den schranderen SCHAEFER niet aannemelijk toegeschenen. Hij zelf stelt er dit vermoeden voor in de plaats: „Ik gis, zegt hij, dat die brand heeft moeten dienen tot een seinvuur (*συνταπτα*), ten einde op dit hagchelijk oogenblik de burgers van de omliggende wijken te verwittigen zich stadwaarts te begeven: daartoe waren zoodanige *γίππα* (teenen horden) bijzonder geschikt.”

Deze laatste verklaring heeft bij de meeste der volgende uitleggers bijval gevonden *). Intusschen hoe aannemelijk zij bij den eersten opslag schijne, bij nader onderzoek twijfel ik of zij den toets kan doorstaan.

Seinvuren of vuurseinen (*συντολ*, *πυρολ*) zijn uit hunnen aard zeer onbestemde teekenen. Men bezigde die, of om eene tijding, waaromtrent men vooraf was overeengekomen, snel over te brengen, bijv. de inneming van eene stad: zoo laat AESCHYLUS in de *Agamemnon* het bericht van de inname van Troje door middel van seinvuren naar Argos overbren-

---

*) De verklaring van SCHAEFER wordt o. a. gevolgd door VÖMEL in het Frankfurter Herbstprogramm van 1849, waarin hij de boven aangehaalde plaatsen van DEMOSTHENES nader onderzoekt. Het is mij nog niet mogen gelukken dit geschrift in handen te krijgen; de hoofdinhoud er van heb ik leeren kennen uit eene verhandeling van WESTERMANN, *Berichte der K. Sächs. Gesellsch. der Wiss. Phil. Hist. Cl. II.* 1850, mij eerst na het schrijven dezer verhandeling ter kennis gekomen. Zie Aanteek. bl. 63.

gen *). Maar vooral bediende men er zich van in den oorlog, waar andere middelen van kennisgeving onmogelijk of onvoldoende waren, om den aantogt van vijanden of bondgenooten op een afstand aan te kondigen, of bij belegeringen, tot een teeken van nood van de zijde der belegeraars, of van ontzet van de zijde der bondgenooten. De geschiedenis van den Peloponnesischen krijg levert er meer dan één voorbeeld van op †).

Bestond nu hier zulk een dringende nood? en was er in dit geval geen ander geschikter middel bij de hand om de burgers bijeen te roepen? Noch het een noch het ander vond plaats. Maar het gekozen middel was zelfs ondoelmatig. Een seinvuur, wil het zijn doel bereiken, moet in de verte naar alle zijden schitteren, — ἀπὸ τηλεγούς φαινόμενος σκοπιῆς, zoo als THEOGNIS zegt §). Hier zou men tot dat einde een vuur van rijswerk hebben ontstoken, en dat wel op de markt, die, gelijk wij weten, in de laagte gelegen was beneden den Akropolis, en ook aan andere zijden door heuvelen gedekt was. Gelijk dit naar een seinvuur? Zouden de bewoners der omliggende plaatsen, indien zij het al bemerkt hadden, het niet voor een gewonen brand hebben aangezien en het blusschen daarvan aan de stedelingen hebben overgelaten? Mijns bedunkens valt hier aan geen seinvuur te denken, en ook zou de rede-naar, zoo hij dit bedoeld had, het niet hebben uitgedrukt door te zeggen τὰ γύρρα ἐνεπύρασεν, *zij staken het rijswerk in brand*; maar hij zou daarvoor eene gepaste en gebruikelijke en voor alle aanwezigen verstaanbare uitdrukking, zooals φρυκτὸν αἶρεν, πυρσὺς ἀνασχέιν, hebben gebezigd.

*) AESCH. *Agam.* vs. 247 vlgg. Vergelijk HERODOTUS IX, 3. THUCYDIDES IV, 111.

†) THUCYD. II, 94. III, 22 en 80. Reeds bij HOMERUS wordt er gewag van gemaakt *Iliad.* Σ, 207.

§) THEOGN. vs. 550.

Mogen de aangevoerde verklaringen tot eene proeve strekken van het vindingrijk vernuft der uitleggers, zij leiden tevens tot het besluit, dat de bedoelde woorden voor geene gezonde uitlegging vatbaar zijn. Hoe meer men de zaak van alle kanten bekijkt, hoe meer de ongerijmdheid er van in het oog valt. Nu zal elkeen wel toestemmen, dat die ongerijmdheid noch op rekening van den magistraat noch op rekening van den redenaar te stellen is, maar alleen aan de onoplettendheid van een ouden afschrijver mag geweten worden: dat er dus eene fout in den tekst is ingeslopen, waarvan wij de verbetering hebben op te sporen. Om daartoe te geraken, moeten wij beginnen met te vragen, wat onder τὰ γέππα bepaaldelijk moet verstaan worden.

Het woord γέππα is één van die woorden, welke ten voorbeeld kunnen strekken, met hoeveel oppervlakkigheid soms de lexigraphen, ouderen zoowel als nieuweren, in de de verklaring van duistere en niet algemeen gebruikte woorden te werk gaan. Slaat men den STEPHANI *Thesaurus* (ed. DIDOT.) op dit woord open, men vindt er, op de getuigenissen van HARPOCRATION, HESYCHIUS, SUIDAS, den ETYMOLOGUS, EUSTATHIUS e. a. deze beteekenissen opgegeven: *)

1. ἀντὶ Περσῶν, een Persisch schild, oorspronkelijk uit gevlochten teenen, vervolgens ook uit andere stof, zooals huiden, vervaardigd.

2. περιπέγματα πλατὰ, uit teenen gevlochten horden tot omheining of afsluiting dienende.

3. Vervolgens, oneigentlich (καταχρηστικῶς), ἀπὸν σιγασμα, al wat tot beschutting dient, hetzij uit teenen of uit huiden of uit andere stof vervaardigd. Onder deze algemeene beteekenis laten zich de volgende bijzondere rangschikken: παρακλύματα, schermen of zeilen; περικλύματα, στρωτήρια, overtrek-

*) Zie de Aanteekening beneden bl. 61 vlg.

sels, huiven, daken van hutten; *συνώματα, ἱπποτάματα*, tenten of hutten van teenen, tot kramen of werkplaatsen dienende. Hiermede wordt ook in verband gebragt de naam van eene plaats in Neder-Egypte, *Gerrha* geheeten, dewijl aldaar dergelijke hutten stonden.

4. Verder wordt *γάρρα* opgegeven als in de beteekenis van *οἶστοι*, *pijlen*, bij den dichter ALCMAN voorkomende.

5. Eindelijk — inredibile dictu! — voor *αἰδοῖα, pudenda*, bij komediedichters.

Van deze beteekenissen mogen wij, behalve den eigen-naam *Γάρρα*, ook de twee laatste dadelijk afsnijden. Wie zal gelooven, dat *γάρρα, crates vimineae*, en *γάρρα, pudenda*, één en hetzelfde woord zijn? Even moeijelijk zijn *γάρρα* en *οἶστοι* zamen te rijmen. De laatste beteekenis heeft zonder twijfel haar ontstaan te danken aan eene onschuldige schrijffout, die door de onoplettendheid van afschrijvers en uitgevers voortgeplant, ten laatste voor goede munt is aangenomen. Men leest namelijk in een scholion op LUCIANUS *): 'Ἀλλὰν δὲ ἐν τῶν οἶστων τῶναι τὴν λίσαν. men moet blijkbaan daarvoor lezen ἐν τῶν οἶστων, van *οἶστια*, een *vilgentooijg*, waarvan men, gelijk bekend is, vooral tot vlechtwerk gebruik maakte; dus een synonymon van *γάρρα*. En wat *γάρρα, τὰ αἰδοῖα*, aangeht, deze verklaring rust op verwarring van twee verschillende woorden, *τὰ γάρρα* (van τὸ γάρρον) en *τὰ γάρρα*; het laatste is een woord dat in Sicilië te huis behoorde. Bij den dichter EPICHARMUS namelijk kwam voor de uitdrukking *γάρραι Νάξια*, waardoor beteekend werden *μέγαρα αἰδοῖα*, in een tempel van Venus te Naxos ten toon gesteld, het bekende zinnebeeld van de bevruchtende kracht der min †). Blijkbaar is dit *γάρρα* een dialektvorm voor *δίρρα*, hetzelfde als *δίρρα, pellis, corium*, dewijl dat symbool uit leder vervaar-

*) Zie de aanteekening bl. 62.

†) Zie dezelfde aanteekening.

digd was. *). Men herinnere zich slechts het *σύνταγμα* *αἰδοῖα* bij ARISTOPHANES, *Nub.* vs. 584, een soortgelijk lederen ding, *δερμάτινα αἰδοῖα*, zooals de scholiast het verklaart; waarmede de koristen bij het uitvoeren van een wulpschen dans, *κόρδαξ* genaamd, waren uitgedoscht, — eene onbetamelijkheid, die door den komediedichter aldaar gegispt wordt.

Zoo blijven dus drie beteekenissen over, van welke de meest omvattende is de derde, volgens welke *γέρρα* *ονειγντῆς* beteekent *ἅπαν σκέπασμα*, allerlei bedeksel of beschutsel, uit welke stof ook vervaardigd. Van de meeste onder deze rubriek gebragte bijzondere beteekenissen laten zich echter geen voorbeelden aanwijzen; en er bestaat alle grond om te gelooven, dat vele derzelve, even als op deze plaats van DEMOSTHENES het geval is, slechts *pingui Mînerva* uit den zin zijn opgemaakt. Al deze beteekenissen laten zich tot ééne algemeene, die van *teenen vlechtwerk*, terug brengen. In dezen zin heeft dit woord ook van teenen daken en huiven van wagens kunnen gebezigd worden, in welke laatste beteekenis het bij STRABO voorkomt †).

Wij behouden dus voor τὰ γέρρα drie beteekenissen: 1. een Persisch schild; 2. teenen horden tot afsluiting of omheining dienende; 3. teenen vlechtwerk in het algemeen. Van deze beteekenissen worden de twee eerste als de eigent-

*) Zoo verklaart het reeds de ETYMOLOGUS op Γέρρα: λέγεται δὲ οὕτω καὶ τὰ (ἀνδρείᾳ) καὶ γυναικείᾳ αἰδοῖα παρὰ Σικελοῖς, οἷον δῖρα τινὰ ὄντα, τροπῇ τοῦ δ εἰς γ, παρὰ τὸ δῖρας, ὃ σημαίνει τὸ δῖρμα. λέγεται δὲ γέρρα καὶ τὰ δερμάτινα αἰδοῖα, (οἷον) δῖρρα. καὶ αἱ σκῆναι κτλ. De woorden tusschen ( ) heb ik er tusschen gelascht. De Etymologus verwart hier ook de vormen γέρρα et γέρραι.

†) STRABO VII, p. 294, zegt van de Cimbren sprekende: ἐν δὲ τοῖς ἀγῶσιν ἐτυκτον τὰς βύσσας τὰς περιτεταμμένας τοῖς γέρροις τῶν ἀρμαξίων.

lijke opgegeven door PHRYNICHUS *): *Γέρρα* (zegt hij) *δύο σημαίνει, τὰς τε πλατὰς ἀσπίδας καὶ εἰς αἱ Ἀσάκωνες γράρονται ἔχουσαι, καὶ περιπραγμάτων προβλήματα. πλατὰ* (d. i. *gevolchten borstweeringen* of *schutten tot omheining dienende*). Van deze beide beteekenissen is de eerste, die door de meeste lexicographen voorop gezet wordt, de oorspronkelijke, t. w. Perzische schilden, vierkantig, van vlechtwerk gemaakt; de tweede is wegens gelijkheid van vorm en maaksel daarvan afgeleid, zoodat daaronder eigentlijke vierkantige gevlochten horden te verstaan zijn; en het is in deze laatste betekenis, dat het woord inzonderheid bij de Atheners gebruikelijk was. Ten bewijze daarvoor kunnen de navolgende plaatsen strekken. Bij den komediedichter PHERECRATES kwam in een stuk Ἄγροι getiteld voor: *γέρρας ἀποστυρεῖνται*, d. i. *met teenen helken afpalen* of *afsluiten*. Dezelfde uitdrukking wordt aangevoerd uit een ander komediedichter, EUPOLIS. In gelijken zin werd dit woord gewis gebezigd door ARISTOPHANES op de plaats door den scholiast van LUCIANUS aangehaald: Ἀριστοφάνης ὡς ἐνὶ φυλακῆς καὶ μύχλου τροπικῶς παρολοῖται τὸν λόγον: „ARISTOPHANES bezigde het woord overdragtelijk van *bevalking* en *sluiting*” †). Eindelijk komt het in denzelfden zin voor in de boven aangehaalde rede *tegen Neaera*, alwaar, bij gelegenheid dat er van het sluiten der volksvergadering sprake is, gezegd wordt *τὰ γέρρα ἀναρπᾶν*, *de helken of heiningen wegnemen*. Uit deze laatste plaats zien wij tevens, dat de *γέρρα* bij de volksvergaderingen werden gebezigd.

Zoo zijn wij, M. H. wel niet langs den kortsten, maar toch langs den zekersten weg er toe gekomen, om te kunnen bepalen, wat wij hier onder dat woord te verstaan hebben. Op die gronden kunnen wij de door de uitleggers aange-

*) PHRYNICH, in BECKERI *Anecd.* Vol. I, p. 33.

†) Men zie de plaatsen van SUIDAS en van den scholiast van LUCIANUS, beneden bl. 61 en 62.

nomene verklaringen van *schermen, duken, luifels, tenten*, gerustelijk ter zijde stellen.

Omtrent de bestemming van die γίρρα bekomen wij nadere inlichting bij den scholiast van ARISTOPHANES op het stuk *de Acharners* getiteld. In het begin van deze komedie wordt de opening van eene volksvergadering voorgeesteld. Een burger uit Acharnen is reeds vroeg op de pnyx, de heuvel voor de volksvergaderingen bestemd, gekomen, en wacht daar met ongeduld het openen derzelve af. De burgers staan bij troepen op de markt te praten; nu wordt er ruimte gemaakt. Twee mannen, een in menie gedoopt koord uitgespannen houdende, loopen over het plein; daarop maakt elk zich uit de voeten: want wie er door aangeraakt wordt, is beboet. De vergaderplaats wordt bezet; eindeijk komen de prytenen opdagen en dringen door de menigte heen om op de voorste zitbanken te komen; en nu zorgt elk dat hij binnen is voordat het offer, waarmede de vergadering plagt geopend te worden, worde rondgedragen *).

Op deze plaats maakt de scholiast eene aantekening, waarin hij vermeldt, dat men te Athenen, ten einde de burgers te nopen de vergaderplaats binnen te gaan, onder andere ook dit middel bezigde: ἐνσπιδάνυσαν γὰρ τὰ γίρρα καὶ ἀπέκλειον τὰς ὁδοὺς τὰς μὴ φέρουσας εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὰ ὄντι ἀνέρουν ἐκ τῆς ἀγορᾶς κτί. †). „Men spande of plaatste de teenen hekken en sloot (daarmede) de wegen af die niet naar de volksvergadering leidden, en men liet de koopwaren op de markt opruimen enz.” In het midden gelaten, of deze voorstelling in allen deele juist is, blijkt er echter duidelijk uit,

---

*) ARISTOPH. *Acharn.* vs. 19—43.

†) SCHOL. *ad Acharn.* vs. 22. Verkeerdelijk wordt aldaar gelezen ἐν ταῖς ἀγοραῖς voor ἐκ τῆς ἀγορᾶς, en ἀνσπιδάνυσαν voor ἐν-. Wanneer men een hek plaatst in eene opening om die te sluiten, is dit ἐμσπιδάνυμι niet ἀνσπιδάνυμι.

hetzelfde wat wij uit de rede *tegen Naarra* opmaakten, dat τὰ γίππα schuthekken waren, die bij gelegenheid der volksvergaderingen tot afsluiting werden gebezigd.

Wenden wij nu onzen blik terug op de plaats van *DE-MOSTHENES*, die wij thans behandelen. Er wordt hier gesproken over de toebereidselen tot het houden eener volksvergadering, die 's anderendaags vroeg zou plaats hebben: daartoe laten de prytanen de tenten op de markt ontruimen; daartoe worden de veldheeren ontboden om zich vooraft te beraden; daartoe wordt de hoornblazer geroepen om het sein te geven tot de vergadering, enz. Is het nu denkbaar, dat de prytanen op dat oogenblik die γίππα, welke juist tot dat einde benoodigd waren, zouden hebben in brand gestoken? Vergis ik mij, M. H. of blijkt uit den Zusammenhang zonneklaar, dat, in plaats van *sij lieten de hekken verbranden*, moet gezegd zijn *sij lieten de hekken plaatsen*, en dat dus in het Grieksch in plaats van τὰ γίππα ἐνέτιμασσαν moet gelezen worden τὰ γίππα ἐνέστησαν?

Mij komt deze verandering zoo eenvoudig als noodzakelijk voor. Intusschen, geene emendatie, die niet aan tegenspraak onderworpen is. Hier voorzie ik ééne gewigtige tegenwerping. Alle HSS. hebben ἐνέτιμασσαν; datzelfde las HARPOCRATION in zijnen codex, zoodat de oudheid dier lezing tot de 2de eeuw na Chr. en hooger opklimt. Is het nu niet vermetel, het gezag eener zoo oude en algemeen erkende lezing aan te randen? Ik heb den meest verschuldigten eerbied M. H. voor het gezag der HSS.; maar waar dit met het gezond verstand in strijd is, schaar ik mij aan de zijde van het laatste. „De dwaling is zoo oud als de waarheid,” dit geldt niet het minst van oude lezingen. Welke eene menigte fouten was niet reeds in de codices ingeslopen, voordat een ARISTOPHANES BYZANTINUS, een ARISTARCHUS en andere Alexandrijnsche grammatici de handen aan het werk sloegen om die te zuiveren. En wat

MARFOGATION aanbelangt, het ontbreekt niet aan plaatsen, die ten bewijze kunnen strekken, dat hij meer dan ééns door verkeerde lezingen zijner HSS. is misleid geworden *).

Ook is de mislag zeer ligt te verklaren uit de verkorte schrijfwijze, die, gelijk bekend is, reeds zeer vroeg in gebruik is gekomen en de bron geworden is van eene menigte fouten, die nog heden de schriften der ouden ontsieren. Ons voormalig modelid coemt geeft daarvan in zijne *Variae Lectiones* meerdere voorbeelden: zoo zijn bijv. verwisseld *ἐν οὐρανῷ* en *ἐν ἀνθρώποις*, ten gevolge van de verkorte schrijfwijze van deze beide woorden, *οὐραν* en *ἀνθρω*. Door dezelfde oorzaak zijn meer dan éénmaal verwisseld de woorden *ἀνθρώπων* en *ἀνθρώπων*, en de daarvan afgeleiden; zoo vinden wij ergens bij PLUTARCHUS geschreven *αἰσῶν* in plaats van *αἰσῶναι*, ten gevolge eener verkorting †).

*) Men zie bijv. op het woord *Ἀνθρώπων* p. 58 sq. (ed. DINDORF.) p. 112 *Ἐν ἀνθρώποις* voor *Ἐν οὐρανῷ*. p. 225 *Ὀφθαλμοῦ* voor *Ὀφθαλμοῦ*. Vgl. DINDORF. *Aldend.* Vol. 1.

†) Zie COBET, *Var. Lectt.* p. 13 sq. p. 270 sq. De plaats van PLUTARCHUS vindt men aldaar aangewezen en verbeterd p. 274 sq. Minder gelukkig is mijne inzien eene op dien zelfden grond door COBET voorgeelagen emendatie in HERODOTUS VI, 58, alwaar deze geschiedschrijver zegt, dat bij het overlijden van een koning te Sparta het aldaar een gebod was *ἐξ οὐκ ἐν ἰατρῇ ἐλευθέρους οὐ κατὰμινεσθαι, ἀνδρά τε καὶ γυναῖκα. Κατὰμινεσθαι*, ten teken van rouw, verwerpt C. p. 188 als ongerijmd, en oordeelt dat daarvoor moet gelezen worden *κατατρίψεσθαι* (*concidere sibi brachia*); een woordverwisseling, die figtelijk kan ontstaan zijn uit de verkorte schrijfwijze *κατάμινεσθαι*. Mij komt deze gissing zeer onwaarschijnlijk voor. Behalve dat *κατατρίψεσθαι* in dezen zin, zóó alleen geplaatst, zeer onduidelijk is (men zou het even goed kunnen nemen voor *zich het haar en den baard afsnijden*), acht ik het aannemen van zulk eene buitensporige instelling, zonder uitdrukkelijke bewijzen, hoogst gewaagd. *Κατὰμινεσθαι* wordt gewoonlijk verklaard door *luctu*

is hier waarschijnlijk *ἐνταύθα* bij verkorting geschreven geweest *ἐνταυ*, en dit, door verwisseling van T en P, voor *ἐνταυ*, als verkorting van *ἐνταυρα*, aangemen. Zoo kan dit voorbeeld tot eene proeve strekken, hoe soms verschrijving van slechts ééne letter den grootsten onzin kan te weeg brengen.

En hiermede M. H. meen ik zoowel de engerijandheid der gewone lezing als de waarschijnlijkheid der door mij voorgelagene verbetering genoegzaam te hebben toegelicht. De keus aan elks oordeel overlatende, meen ik echter tot opheldering der zaak zelve nog een paar punten te moeten aanroeren.

DEMOSTHENES zegt dan, volgens mijne lezing, dat de prytanen, ten einde de noodige voorbereidselen te maken voor het houden eener volksvergadering, de tenten op de markt lieten ontruimen en de schuthekken plaatsen.

Vooreerst, hoe moeten wij ons die tenten voorstellen? Moeten wij daarbij denken, zooals de meeste uitleggers ten gevolge van de verkeerde opvatting van *πηγα*, aan hutten uit teenen of rijswerk vervaardigd, die men telkens kon opelaan en wegnemen? *) Ik geloof dat dit met het beeld, dat wij ons van de markt te Athenen moeten vormen, in geenen deele overeenstemt. Dat bij gelegenheid van openbare volksfeesten, zooals te Olympia, mogelijk dergelijke tenten

---

squalere, in luctu et squalore esse (in zak en asche zijn): deze verklaring is, mijns inziens, zoo eenvoudig als juist. *μυαῖσθαι* zegt reeds HOMERUS. *κατά* versterkt de beteekenis, en dus drukt *καταμυαῖσθαι* uit: een ten eenenmale slordig en haveloos voorkomen aannemen, zooals ten teeken van rouw plagt te geschieden. Zie BECKER, *Charicl.* III, p. 92 vlg. Daarmede stemt overeen, dat in gelijke beteekenis *μιασμοί* gebezigd schijnt bij PLUTARCHUS, *Inst. Lac.* p. 288 D, zoo als reeds door SCHWEIGM. op HERODOTUS is aangemerkt.

*) Zoo neemt het ook BECKER, *Charicl.* II, bl. 146 vlg.

werden opgeslagen, laat zich begrijpen; maar te Athenen kunnen wij slechts denken aan vaste houten tenten, die door haar uiterlijk voorkomen de markt niet ontsierden. Dit meen ik ook uit andere plaatsen te mogen opmaken, waar van *σκηναί* gewag gemaakt wordt. In de komedie van ARISTOPHANES *Thesmophoriazusaë* getiteld, alwaar de Atheensche vrouwen optreden het feest van Demeter vierende, waarbij-gesne-
tannen werden toegelaten, daar wordt onder de menigte een verkleede man ontdekt. De vrouwen maken zich beangstigd, of er wellicht nog een ander mogt verscholen zijn, en besluiten, met fakkels in de hand, alle hoeken te doorzoeken;

τὴν πύκνα σκηνὰν καὶ τὰς σκηνὰς καὶ τὰς δόδους διαδρῶσαι,
„de geheele pnyx en de tenten en de dwarsgangen na te zien” *). Hier worden benevens de pnyx uitdrukkelijk vermeld *σι σκηνῶν*. Ook nabij het theater stonden dergelijke tenten, zooals blijkt uit ARISTOPHANES *Pae. vs. 730*, alwaar een tooneelspeler gelast zijne zaken te bergen,

ὡς στάθουσι

κατὰ τὰς σκηνὰς πλεῖστον κλέπτειν κοινά τινι καὶ ἀνεκδοτῶν;
„dewijl bij de tenten eens menigte gauwdieven op de loer ligt.” Het is blijkbaar, meen ik, dat wij hier aan vaste tenten moeten denken †). Waarschijnlijk werden aldaar, gelijk nu de *tabernae* te Rome, niet alleen waren en goederen te koop gesteld, maar ook kleine behoeften en verscheidingen verkocht; en zoo werden zij tot vereenigingsplaatsen, waar men, bediend door *κἀπηδοί* of *καπηλίδες*, een gedeelte van den dag of

*) ARISTOPH. *Thesm.* vs. 658. Vgl. PRELLER, *Demeter und Persephone*, p. 341. FRITZSCHER wil hier τὴν πύκνα figuurlijk verstaan hebben van de plaats waar de vrouwen feest vierden: daarvoor bestaat m. i. geen grond; maar aangenomen dat dit zoo zij, dan mogen wij met de πύξ ook de σκῆναι en de δόδοι als overdragtelijk gebezigd aannemen.

†) Verkeerdelijk hebben sommige uitleggers op beide plaatsen gedacht aan het tooneel; dit heet altijd in singulari σκηνή.

den avond vrolijk kwam doorbrengen. Bij ISOCRATES wordt vermeld een zeker Athener, PYTHODORUS, bijgenaamd ὁ σκηνικός *) die gewis dien bijnaam droeg omdat hij altijd in of om de σκηναί te vinden was. Ook heeft ARISTOPHANES eene komedie vervaardigd, die ten titel voerde Σκηνάς καταλαμβάνουσα. Dit stuk was waarschijnlijk een tegenhanger van de *Εκκλησιαστικὴ*. Gelijk hier de vrouwen optraden, op de wijze der mannen eene volkvergadering houdende, zoo werden daar, denk ik, de vrouwen ten tooneele gevoerd, zich van de tenten meester makende, om daar op de wijze der mannen met drinken en praten den tijd door te brengen †). Dat zoodanige tenten ook op onze plaats bedoeld zijn, is te meer waarschijnlijk, omdat er van den avond gesproken wordt, wanneer de markt was afgeloopen. Als dus DEMOSTHENES zegt τοῦτο ἐκ τῶν σκηνῶν ἐξέρχεται, dan, denk ik, bedoelt hij vooral zoodanig slag van lieden, wier vereeniging op de markt in tijden van govaar voor de goede orde niet zeer bevorderlijk kon zijn.

*) *Incom. Trapes.* p. 366 c. *HARPOCR.* s. v.

†) Zie ARISTOPH. *fragm.* ed. Dind. p. 172 sq. FRITZSCHE ad ARISTOPH. *Thesm.* vs. 624, p. 223, meent dat onder de σκηνάς καταλαμβάνουσαι de koopvrouwen waren voorgesteld.

Dat overigens de koopwaren en winkelgoederen op de markt, ten deele althans, onder σκηναί waren uitgestald, laat zich uit den aard der zaak opmaken, en wordt ook door HARPOCRATION, op Σκηνίτης, en andere grammatici bij gelegenheid vermeld. Even zoo was het elders, bijv. te Alexandrië. Zie THEOPH. *Adoniz.* vs. 15. Naar aanleiding daarvan meende CASAUBONUS, dat bij THEOPH. *Char.* 25: ἐπὶ τὰς κλίνας ἐλθόντες ἱματισμὸν ζῶντας πρὸς τὰς κλίνας, moest gelegen worden ἐπὶ τὰς σκηνάς. Te onttagt: ἐπὶ τὰς κλίνας beteekent volgens Attisch spraakgebruik de plaats (κλίμας) op de markt, waar de κλίνας met de daartoe behoorende bekleding (ἱματισμὸς) verkocht werden; gelijk zeer juist door SCHNEIDER is opgemerkt. Het verwondert mij, dat de Parijsche uitgevers van STEPHANI *Thesaurus* s. v. κλίμα; aan de conjectuur van CASAUBONUS de voorkeur hebben gegeven.

Het tweede punt betreft het besigen der γῆρα. Volgens den scholiast van ARISTOPHANES (zie boven bl. 53) werden daarmede afgesloten de wegen (wij zouden zeggen de straten) die niet naar de volksvergadering leidden; d. i. met andere woorden, de wegen op de markt uitlopende, uitgenomen die welke naar de vergadering leidde. Met welk doel? om de burgers te nopen de vergaderplaats binnen te gaan. Ik twijfel of deze opgave wel juist is. De volksvergadering werd gehouden op eene hoogte, πύξ genaamd, die nabij het marktplein (ἀγορά) gelegen was. De burgers kwamen, gelijk uit de *Acharners* van ARISTOPHANES blijkt (zie boven bl. 58), gewoonlijk bijeen op de ἀγορά en begaven zich van daar naar de πύξ. Indien nu de wegen die op de ἀγορά uitkwamen werden afgesloten, uitgenomen deze ééne, dan werd daardoor wel aan hen die op de markt waren, het heengaan belet, maar tevens de vrije toegang derwaarts belemmerd. Ik twijfel dus, of dit middel ter bereiking van het beoogde doel, het *compelle intrare*, niet veel eer hinderlijk dan bevorderlijk zou geweest zijn. Ook behoefde men slechts van de markt weg te blijven, om niet gedwongen te worden de vergadering binnen te gaan. Ik twijfel derhalve, of de scholiast zich van de zaak wel eene juiste voorstelling heeft gemaakt. Wij zijn met de lokaliteit wel niet genoeg bekend om daarover met volkomen zekerheid te kunnen oordeelen; intusschen komt mij dit als waarschijnlijk voor. De πύξ was, gelijk bekend is, een half rond; tegen de vlakke zijde bevond zich τὸ βῆμα (de tribune), daarnevens de zitbanken der prytenen; ook stond daar het heliostrepium van Meton; daar tegenover waren de rijen zitbanken voor de burgers bestemd. Naar alle waarschijnlijkheid was de πύξ geene afgesloten plaats, evenmin als het theater, en had meer dan één ingang. Ten einde nu te beletten dat tijdens de vergadering vreemdelingen daar binnen kwamen, werden naar ik gis, die doorgangen met γῆρα, teenen hekken, gesloten,

en alleen de hoofdingang voor de burgers. opengesteld. Daarmede stemt overeen, hetgeen wij uit de rede tegen *Neaera* zagen, dat bij het ophooven der vergadering de *γῆρα* werden weggenomen; echter met dit onderscheid, dat de hier bedoelde volksvergadering, waarin over het verleenen van het burgerregt gestemd werd, waarschijnlijk niet op de *πnyx*, maar, even als het ostracismus, binnen eene met planken (*σανίστην, δρυπάρκην*) afgeslotene ruimte op de markt, die van ingangen voorzien was, gehouden werd *).

Ik vermoed dus, dat onze scholiast bij een ouden schrijver, misschien *PHILOCHORUS*, gelezen heeft *ἀντίκειναι τὰς ὁδοὺς* of *τὰς εἰσόδους*, en dat hij uit zijn eigen brein ter verklaring daarbij gevoegd heeft *τὰς πρὸ περὶ τὴν ἐκκλησίαν*. Dat oude uitleggers in dergelijke zaken wel eens gefaald hebben, daarvan ten slotte een enkel voorbeeld. In de redevoering van *DEMOSTHENES* tegen *Midias* beschuldigt de redenaar dezen, dat, toen hij (*DEMOSTHENES*) eens eene tooneelvoorstelling aan het volk wilde geven, *MIDIAS* dit met geweld getracht had te verhinderen, onder andere door de *paraaskeniën* dicht te maken (*τὰ παρασκηνία σπένειν*) †). Die *παρασκηνία* verklaart *ULPIANUS* τὰς ἐν τῇ σκηνῇ εἰσόδους; *DIIDYMUS* τὰς ἐκατέρωθεν τῆς ὁρχήρας εἰσόδους ‡). Eene nauwkeuriger kennis van de inrigting van het theater te Athenen toont, dat geen van beiden de beteekenis van dat woord juist gevat of althans goed verklaard heeft. Een dergelijke misslag vermoed ik dat hier heeft plaats gehad.

En hiearmede ben ik aan het einde van mijn onderzoek. Zoo de door mij ter sprake gebragte bijzonderheden het

*) *PLUTARCH. Vit. Arist. c. 7. PHILOCHORUS apud PHOTIUM* ed. Pors. p. 675.

†) *DEMOSTH. in Mid. § 17. p. 520.*

‡) *HARPOCRAT. s. v. παρασκηνία*, et ibi *VALESIIUS. cf. GEPPERT, Alt. Griech. Bühne, pag. 101, 102.*

beoogde doel mogen getroffen hebben, durf ik mij vleijen uwe welwillende aandacht niet ten eenen male te hebben te leur gesteld.

A A N T E E K E N I N G E N.

I. Op bladz. 49.

Het artikel van SUIDAS over dat woord is een voorbeeld van slordigheid en verwarring. Het wordt in de uitgave van HENHARDY, T. 1, p. 1095 aldus gelezen:

Γέρρα εν. ἀπὸ σταυροῦ φησιν Εὐκόλις, καὶ Ἀμμοσύνης „τὰ γέρρα ἐπεπράσαν.“ καὶ οἱ τόποι οἱ παραπαραγμένοι, καὶ ἀσπίδες Περσικαὶ ἐκ λύγων, καὶ γέρρα τὰ σκεπάσματα πάντα Ἀττικοί, τινὰ δὲ δερμάτινα σκεπάσματα, καὶ Περσικά, οἷς ἀντ' ἀσπίδων ἐχρῶντο σημαίνει. Ἐξ καὶ πᾶν αἰδοῖον κτλ. Benige fouten komen echter op rekening van de afschrijvers en van den uitgever. Men moet in de eerste plaats lezen: Γέρροις ἀποσταυροῦν φησιν Εὐκόλις, gelijk de zin sonneklaar aantoot, en door eene gelijkkluidende uitdrukking van PSEUSCRATES bij den scholiast op LUCIANUS, hieronder aangehaald, wordt bevestigd. Ook de Cod. Ox. leest ἀποσταυροῦν. De fout is echter oud; reeds de ETYMOLOGUS las ἐπὶ σταυροῦ; doch in dit geval moest noodzakelijk aldus geschreven zijn: Γέρρα ἐπὶ σταυροῦ φησιν Εὐκόλις. Vervolgens leze men: οἱ τόποι οἱ περιπαραγμένοι (in plaats van παρα-), zooals bij den ETYMOLOGUS staat, overeenkomende met περιπράγματα bij HENRO-CRATON c. a. Vgl. boven bl. 43, noot. Verder alzo: καὶ γέρρα: τὰ σκεπάσματα πάντα Ἀττικοί, τινὲς δὲ δερμάτινα σκεπάσματα, καὶ Περσικά (ὅπλα), οἷς ἀντ' ἀσπίδων ἐχρῶντο. Dit laatste is eene dittologia van het voorgaande καὶ ἀσπίδες Περσικαί, gelijk bij SUIDAS zoo menigwerf voorkomt.

De plaats van den ETYMOLOGUS op Γέρρα komt in den hoofdzakelijken inhoud met SUIDAS overeen; hetgeen aldaar bijzonders voorkomt, hebben wij vermeld op blz. 51 noot.

EUSTATHIUS ad Od. X, p. 1924, schrijft over dit woord het volgende: ἔστι δέ, φασιν, γέρρον ἀσπίς, πρόβλημα, θυρεός... λαμβάνεται δὲ καὶ ἐπὶ φραγμαῦ τοιούτου ἡ λίξις, καὶ (ἐπὶ) σκηνῆς. Πανσανίας δὲ γράφει οὕτω· γέρρα σκηνώματα, καὶ Περσικά ὅπλα, καὶ τὸ τῶν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν μόριον, καὶ περιφράγματα. Ἄλλως δὲ Διονύσιος, ὅτι γέρρον (l. γέρρα) καὶ οἱ περιπεφραγμένοι τόποι, καὶ ἀσπίδες Περσικαὶ ἐκ λύγων καὶ οἰσύνων... καλοῦσι δέ, φησιν, οὕτω οἱ κωμικοὶ καὶ τὸ, ὡς ἐρέθη, γυναικῶν.

Wat betreft de door deze schrijvers opgegevene beteekenis *περιπεφραγμένοι τόποι*, deze schijnt aan eene verkeerde opvatting van *περιφράγματα* zijn ontstaan te danken te hebben: van omheiningen heeft men gemaakt omheinde plaatsen.

In het scholion op LUCIANI *Anach.* c. 32 lezen wij het volgende: Γέρρον τετράγωνον σκίσμα ἐκ στερεῆς βύρσης, ᾧ ἀντὶ ἀσπίδος ἐχρῶντο Σκύθαι ἐν τοῖς πολέμοις ἐσκευασμένοι. φέρεται δὲ καὶ ἐπὶ ἄλλων σηματομενίων παρὰ τοῖς παλαιοῖς. παρ' Ἐπιχάρμου μὲν γάρ „γερραναξία” εἴρηται ἐπὶ τῶν αἰδέων· Ἀλκιμάν δὲ ἐπὶ τῶν οἰσῶν τίθειαι τὴν λέξιν Δαμοσχόνης δὲ ἐπὶ τῶν σκηνῶν καὶ τῶν περιφραγμάτων, οἷον „καὶ τὰ γέρρα ἐκπέμπρασεν.” καὶ παρ' Αἰγυπτίους δὲ τὸ κατὰ τὸ Πηλούσιον καλούμενον (nr. Γέρρα) διὰ τοῦτο ἀνωμάσθη, ἐπεὶ σκηνώματα ἔστιν ἐν οἷς παραφυλάττοντες τὰς εἰσόδους διακρίβουσι. καὶ Ἀριστοφάνης ὡς ἐπὶ φυλακῆς τινας καὶ μύχλους παρέλαβε τὴν λέξιν τοιοῦτόν ἐστιν καὶ τὸ ἐν Ἀγροῖς θερεράτους „γέρρες ἐκπεστυροῦνται.” Het woord *γερραναξία* uit *ΞΕΦΘΑΞΜΟΣ*, waarvoor in SCHOTTI *Adag. App. Vat.* I, 40. p. 266, staat *γέρρ' ἀμαξίατα*, is door de nieuweren veranderd in *γέρρα Νάξια*; mijns bedunkens is het duidelijk, dat daarvoor moet gelezen worden *γέρραι Νάξια*, niet van τὸ γέρρον, maar van ἡ γέρρα, gelijk ik boven, blz. 50, heb opgegeven. HESYCHIUS: γέρρα τὰς σκηνάς. καὶ τὰ γυναικῶν καὶ ἀνδρῶν αἰδέα γέρρας. Hier zijn beide woorden duidelijk onderscheiden. Daarmede stemt overeen *gerrae* bij NONIUS II, p. 118, ed. Lips., die dit woord aldus verklaart: „fascini, qui sit a Naxo insula Veneris ab incolis appellantur.” Hier is het eiland Naxos verward met de stad van dien naam op Sicilië. Vervolgens moet voor ἐπὶ τῶν οἰσῶν uit *ΑΛΟΜΑΝ* gelezen worden ἐπὶ τῶν οἰσῶν, gelijk ik blz. 50 heb aangemerkt.

II. Op bladz. 44 en 47.

Ik moet hier kortelijk bespreken eene verhandeling van Prof. WESTERMANN, *über die γῆρα bei Demosthenes*, waarvan ik boven melding gemaakt heb, en waarin deze geleerde zich tevens beroept op het Programma van J. TH. VÖMEL, bl. 47 door mij aangehaald. Met verwijzing op de onderzoekingen van dezen laatste schrijft de Heer W. het navolgende, bl. 166:

„Zunächst ist als erwiesen anzunehmen, dass beide Stellen (von DEMOSTHENES) nichts mit einander gemein haben, sondern eine jede für sich zu betrachten ist: den der eine (*de Corona*) handelt von dem was auf der Agora, die andere (*contra Neaeram*) von dem was in der Volksversammlung, also auf der Pnyx, vor sich ging, und dass an beiden Orten und zu verschiedenen Zwecken γῆρα vorhanden sein konnten, ist eine Sache, die in Abrede zu stellen in der that kein Grund abzusehen ist.“

Het beweren van den Heer W., dat de op beide plaatsen vermelde γῆρα niets met elkaar gemeen hebben, rust op de éénmaal opgevatte meening, dat op de eerste plaats (*de Corona*) daaronder tenten of het materieel der tenten moet verstaan worden; eene verklaring, welke ik meen te hebben aangetoond, dat geheel onjuist en uit de lucht gegrepen is. Het argument, dat de Heer W. daarvoor aanvoert, „denn der eine handelt, etc.“ beteekent niets; zoo het iets beteekende, dan zou het niet voor, maar tegen zijne stelling pleiten: want het is meer dan waarschijnlijk, dat de volksvergadering, waarvan in de Rede tegen *Neaera* sprake is, niet op de Pnyx, maar even gelijk het Ostracismus, op de Agora gehouden is. Tegen de stelling „dat er geen grond is om te ontkennen, dat op beide plaatsen — ik voeg er bij, op dezelfde plaats — γῆρα tot verschillende doeleinden, vorhanden hebben kunnen zijn,“ laat zich met meer recht dit tegenoverstellen: dat er geen de minste grond is om te beweren, dat er tusschen γῆρα en γῆρα onderscheid is te maken. Op beide plaatsen gesproken wordt van τὰ γῆρα, en dat daaronder, volgens Attisch taalgebruik, een bepaald objekt, t. w. gevlochten horden of hekken, te verstaan is, meen ik genoegzaam aangetoond te hebben. Verder zegt de Heer W. het volgende:

„Eben so sicher scheint auch die von Herrn VÖMEL angenommene Schäfersche Erklärung der Stelle in der Rede vom Kranze. Die γέππα sind Material der auf den Markte befindlichen Buden, in denen feilgehalten wurde, und das Abbrennen derselben hatte keinen anderen Zweck als den, nach aussen hin ein Feuersignal zu geben. Man trieb die Leute aus den Buden und zündete das Flechtwerk an, um das Landvolk zu allarmieren und zu der für den andern Morgen anberaumten Versammlung zu entbieten.“

Over de γέππα als materieel der tenten is genoeg gezegd. Wat het gevoelen van SCHAEFER omtrent het in brand steken daarvan aanbelangt, ik twijfel of door den Heer VÖMEL gronden daarvoor zullen zijn aangevoerd, die tegen mijne daartegen ingebragte bedenkingen opwegen.

Dit nopens τὰ γέππα in de Rede over de Kroon. Uitvoerig handelt de Heer W. over de beteekenis er van in de Rede tegen Neaera, op de boven (bl. 42—44) aangehaalde plaats, ter verklaring der woorden πρὶν τοὺς ἑβρους σιγῆναι καὶ τὰ γέππα ἀναπτῆν. Volgens de aangecomene uitlegging ligt in deze woorden een ὑπερπρόσθετον, hetwelk ik gemeend heb dóor omzetting te moeten weg-nemen. W. slaat een anderen weg in: hij neemt aan, dat τοὺς ἑβρους σιγῆναι en τὰ γέππα ἀναπτῆν twee handelingen zijn die niet met elkander in verband staan, en maakt zich van de zaak deze voorstelling. Te regt aannemende, dat de hier bedoelde volksvergadering, even als die bij gelegenheid van het Ostracismus, gehouden is op eene afgeschotene plaats op de markt — niet op de πnyx — welke, zoo als PHILOCHORUS *) aanmerkt, met tien ingangen, voor de tien phylen, voorzien was; zoo leidt hij hieruit de veronderstelling af, dat die ruimte zelve insgelijks in tien vakken is afgedeeld geweest, voor elke phyle ἓν, en dat onder γέππα te verstaan zijn de beschotten of scheidswanden (Schranken), welke deze vakken van elkander afzonderden; dat dus de zin dier woorden deze is: „dat na den afloop der stemming over het verleenen van het burgerregt, eerst de vreemdelingen werden binnengelaten, ten einde hen met den uitslag bekend te maken; vervolgens de beschotten werden weggenomen, om tot de behan-

*) Zie boven bl. 60.

deling van zaken van gemeenschappelijk overleg over te gaan, bl. 174:

„Die Abstimmung ist vorüber, man lässt die Fremden ein, um sie mit dem Resultat derselben bekannt zu machen und nach Befinde, in die Volksgemeinde aufzunehmen, und nimmt die Schranken weg, da eine Sonderung des Volks nach Stämmen nun nicht mehr von Nöthen ist und zu den zur allgemeinen Berathung vorliegenden Gegenständen fortgeschritten werden soll.“

De hypothese omtrent de afdeeling der vergaderplaats is veruuf, en op zich zelf ook niet onaanneemlijk — men denke slechts aan de inrigting van het Ovil te Rome — evenwel door geen getuigenis van oude schrijvers bewezen en uit dien hoofde onwaarschijnlijk. Ware het zoo geweest, zouden dan dezelfde schrijvers, welke van die *tien ingangen* melding maken, waarschijnlijk ook niet van de *tien afdeelingen* gesproken hebben? Ook zegge men niet dat het ééne het andere insluit. Die verschillende ingangen konden dienen, en dienden waarschijnlijk, om aan de burgers uit de verschillende phylen gelijktijdig gelegenheid te geven om bij het uitgaan der vergadering hunne stemmen in de bussen te werpen.

Maar aangenomen, dat die voorstelling van de vergaderplaats juist ware, dan nog is er geen grond om γέφυρα van die tusschenschotten (Schrannen) te verstaan; althans de beteekenis van στεφάνηματα, door de oude grammatici daaraan gegeven, kan ten gunste dier verklaring niet worden aangevoerd.

Wat eindelijk het wegnemen van die beschotten, staande de volkevergadering, aanbelangt, deze veronderstelling is alleronwaarschijnlijkst en om het belemmerende der zaak en omdat volksvergaderingen, die tot het stemmen over eene bepaalde zaak, zooals het Ostracismus, het verleenen van burgerregt, waren bijeengeroepen, na het volbrengen dier stemming natuurlijk uiteengingen.

Om die redenen komt mij de hypothese van W. onaanneemlijk, en de aangenomene verklaring, hetzij met of zonder de door mij voorgeslagene omzetting, de eenige ware voor.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{den} MEI 1857.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, H. J. KOENEN, W. MOLL,
IS. AN. RIJHOFF, L. A. J. W. SLOET, C. LEEMANS, J. BAKE,
T. W. J. JUYNBOLL, L. J. F. JANSSEN, G. H. M. DELPRAT,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, H. C. MILLIES, M. DE VRIES,
J. C. G. ZOET, J. G. HULLEMAN, N. G. KIST, G. J. VAN ASSEN,
A. C. HOLTJUS, J. DIRKS, J. ACKERSDIJK, G. DE VRIES AZ.

De Heer S. KARSTEN heeft den Voorzitter te kennen gegeven, dat hij de vergadering niet zou kunnen bijwonen.

De Voorzitter opent de vergadering met eenige woorden van erkentenis voor het vertrouwen der Afdeeling, en betuigt den afgetreden Voorzitter ook in deze openbare vergadering zijnen dank voor de leiding van de vergaderingen der Afdeeling in het ten einde gelooopen Akademiejaar. Hij roept den nieuwbepoemden leden, welke verkiezing, gelijk straks blijken zal, door den Koning is bekrachtigd, voor zoo verre zij tegenwoordig zijn, een welmeenend welkom toe, terwijl hij den wensch uit, dat door de vereenigde werkzaamheid van vroeger en later benoemde leden, de wetenschappen, aan de behartiging dezer Afdeeling opgedragen, met den voorspoedigsten uitslag mogen beoefend worden.

Het proces-verbaal der vorige gewone vergadering wordt gelezen en vastgesteld.

De Secretaris deelt den inhoud mede der voor de Afdeeling ingekomene stukken. Uit eene missieve des Ministers van Binnenlandsche Zaken blijkt, dat de Koning heeft bekrachtigd de voordracht der door deze Afdeeling benoemde leden; te weten, van de Heeren W. J. KNOOP, Mr. G. DE VRIES AZN., Prof. J. C. G. BOOT en Mr. M. H. GODEFROI. Tot buitenlandsche leden zijn benoemd en door den Koning als noodanig goedgekeurd de Heeren RANGABÉ te Athene, GROTE te Londen, ROULEZ te Gent en STANISLAS JULIEN te Parijs.

Van den Heer J. VAN LERUWEN, bekroond wegens zijne Latijnsche poëzy, is eene missieve ingekomen, in welke hij verklaart, bij het voorgestelde alternatief eener zilveren eerepenning of van eene remuneratie, het nuttige boven het schitterende de voorkeur te geven. Deze brief wordt voor kennisgeving aangenomen, en zal aan den Thesaurier der Akademie worden medegedeeld.

De Heer ACKERSDIJK brengt namens de in eene vorige vergadering benoemde commissie rapport uit over de mededeeling van den Heer DELPRAT wegens een aantal brieven van JUSTUS LIPSIUS. De commissie adviseert, op grond van den belangrijken inhoud, de geheele reeks dezer brieven zonder eenige weglating in de *Verhandelingen* dezer Afdeeling te doen drukken, met de voordracht van den Heer DELPRAT — des noods met eenige wijziging — als Inleiding vóór de verzameling geplaatst. Ook beschouwt de commissie het als wenschelijk, deze brieven van een letterkundigen commentarius te doen vergezeld gaan, welke arbeid zij meent, dat door de vergadering voegzaamst aan den Heer DELPRAT zoude kunnen worden opgedragen.

De vergadering vereenigt zich met de conclusiën van het rapport, en de Heer DELPRAT laat zich deze opdracht welgevallen.

De Heer ACKERSDIJK brengt vervolgens, namens de commissie in de vorige vergadering benoemd, rapport uit wegens het voorstel van den Heer SLOET, om zich tot de Hooge Regsring te wenden, ter sake van het aan de Staten-Generaal aangeboden wetsontwerp ter herziening der rechten van in-, uit- en doorvoer. De commissie draagt een ontwerpadres aan Z. Exc. den Minister van Financiën voor, waarin de wenschelijkheid wordt betoogd, dat ook op zoodanige voorwerpen, welke voor de beoefening der wetenschappen belangrijk zijn, als papier, boeken, mathematische, physische, chirurgische en optische instrumenten, de voordeelen van zoodanige tariefshervorming mogen worden toegepast. — De Heer SLOET verklaart zich met dit ontwerpadres gereedelijk te kunnen vereenigen. De Heer MILLIES had gewenscht, dat mocht zijn aangedrongen op de afschaffing der zegelrechten, welke nog steeds den invoer van buitenlandsche periodieke werken bezwaren. Door den rapporteur wordt geantwoord, dat dit niet bij de herziening van het tarief behoort, maar betrekking zou hebben tot de zegelwet.

Op grond van eene aanmerking van den Heer DIRKS neemt de commissie er genoegen mede, dat in de missieve in plaats van het meervoud *verdragen*, van *verdrag* in het enkelvoud zal worden gewag gemaakt, en wordt voorts besloten, dat de Secretaris het ontwerp aan de Zusterafdeling zal inzenden, ten einde haar in bedenking te geven, om dat adres van wege de geheele Akademie aan Z. Exc. den Minister in te dienen.

De Heer MOLL brengt, ook namens den Heer VAN LENNEP,

die door ongesteldheid verhinderd wordt de vergadering bij te wonen, rapport uit wegens de missieve, door den Heer Mr. A. J. NIJWENHUIS aan het Bestuur der Akademie gericht, in welke de wensch was uitgedrukt, dat de Akademie, gebruik makende van de haar door wijlen den Heer HUMBERT DE SUPERVILLE vermaakte handschriften, eene nieuwe uitgave bewerke van diens uitmuntend werk *Essai sur les signes inconditionnels dans l'art*. De commissie heeft naauwkeurig nagegaan den inhoud der kist met handschriften, teekeningen, enz. die door den Heer HUMBERT DE SUPERVILLE aan het Kon. Instituut in der tijd vermaakt zijn, en heeft daarin aangetroffen de volgende HSS. en stukken, die alle op het genoemde *Essai* betrekking hebben:

1°. Een exemplaar van de oorspronkelijke uitgave in twee stukken, met ontelbare eigenhandige aantekeningen van den auteur.

2°. Eene verzameling van aantekeningen en geteekende ontwerpen van twee gebouwen, welke verzameling als een supplement op het *Essai* door den schrijver aangeduid werd.

3°. Een HS. met Nederduitsche aantekeningen, bevattende gedachten en opmerkingen van den auteur, betreffende de kleuren en andere onderwerpen, die betrekking hebben op den inhoud der verhandeling.

4°. Een omslag met brieven aan den schrijver, waarin goed- en afkeurende oordeelvellingen van sommige kunstenaars en geleerden over den inhoud van het *Essai*.

5°. Een HS., bevattende eene volledige bewerking van het stuk, door den auteur getiteld: *Essai sur les signes inconditionnels dans l'art. 2de Edition*.

De commissie verklaart alzoo, dat de Akademie in het besit is van zeer belangrijke bouwstoffen voor eene tweede uitgave van het merkwaardige werk, welke eene zeer eenvoudige en goedkoope, ook naar het oogmerk des auteurs zou moeten zijn; maar zij meent dat zoodanig werk zeer

goed ook buiten ondersteuning en medewerking der Akademie kan tot stand komen: weshalve de commissie voorstelt, den Heer N. te berigten, dat de Akademie bereid is om deze bouwstoffen te verstrekken aan ieder, die dit verlangen zal, en van wien men met grond verwachten mag dat hij de gelegenheid en de vereischte bekwaamheid bezit, om van het stuk eene 2de uitgave te bezorgen, waardig den inhoud des werks en den naam van den geestrijken schrijver.

Bij de bespreking van dit rapport stelt de Heer LEE-MANS voor, om de HSS. van den Heer H. DE S. te Leiden in bewaring te geven aan den Heer CORNET, die als opvolger des overledenen bij de kunstverzameling, die aan de zorgen van laatstgenoemde toevertrouwd was, de meeste bevoegdheid had om van deze HSS. een gepast gebruik te maken, even als men vroeger de Oostersche HSS. van het legaat van WILLMET naar Leiden heeft doen overbrengen. Ook vermeldt de Heer LEE-MANS een aanzoek, door den Heer CORNET daartoe voor eenige jaren bij de Akademie van Wetenschappen gedaan, aan welke toen nog geene Letterkundige Afdeeling was toegevoegd. Spreker vraagt, of men dit aanzoek destijds al dan niet heeft in overweging genomen.

De Secretaris geeft te kennen, dat hij te weten is gekomen, dat de houtsneegravures, tot de verhandeling behoorende, in het bezit van den Heer CORNET zijn gekomen, en zoude wenschen die voor de Akademie van genoemden Heer terug te verzoeken.

Ten slotte wordt de conclusie der commissie met algemeene stemmen aangenomen, en wordt de Secretaris gemagtigd om den Heer NIEUWENHUIS in dien zin te antwoorden. Aan het Bureau wordt opgedragen, in overleg met den algemeenen Secretaris na te gaan, wat er vroeger bij de Akademie van Wetenschappen is voorgevallen naar aanleiding der missieve van den Heer CORNET, door den Heer LEE-MANS vermeld.

De Heeren DOZY en DE WAL, van welke bijdragen voor deze vergadering werden gewacht, zijn niet opgekomen, weshalven het hooren hunner mededeelingen wordt verdaagd.

De Heer BAKE deelt de resultaten mede van zijn onderzoek, betreffende het vraagstuk: wie de auteur is van het aan LONGINUS toegeschrevene werk *περι ὑψους*. Toen men aan de echtheid dier verhandeling begon te twijfelen, is die verli. door Prof. VAUCHER te Genève aan PLUTARCHUS toegeschreven. Eene oordeelkundige beschouwing van het spraakgebruik, in dit werk heerschende, heeft den Heer BAKE overtuigd, dat men dit werk, hetwelk in zeer onzuiver Grieksch is vervat, aan een veel later tijdvak behoort toe te kennen. — Deze bijdrage, bestemd voor de *Verslagen en Mededeelingen*, wordt gesteld in handen der commissie van redactie, om daarover in de volgende vergadering verslag uit te brengen.

De Heer SLOET doet eene mededeeling wegens een band met middeneeuwsche handschriften, onlangs door hem ontdekt, welke hem niet van belang ontbloot voorkomt. Het stuk bevat: 1°. een Leven van Maria, met vele afbeeldingen; 2°. een Leerdicht, getiteld *de Reuner van Hugo van Trimberg*; 3°. eene vertaling van de Gouden Bulle van KAREL IV. Dit HS. is volgens den schrijver uit Beieren afkomstig, en verdient een nader onderzoek. Op voorstel des Voorzitters wordt besloten, dit stuk ter nadere beoordeeling te stellen in handen eener commissie, bestaande uit de Heeren MOLL, DE WAL, M. DE VRIES en JANSSEN, die zich deze benoeming laten welgevalen.

Terwijl niemand voorts het woord vraagt, wordt het korte ontwerp-proces-verbaal dezer vergadering gelezen, en de vergadering gesloten.

OVER DE VRAAG

OF

PLUTARCHUS DE AUTHEUR IS VAN HET STUK *περί ὑφους*?

DOOR

J. B A K E.

Mijne Heeren! Hetgeen ik mij zal veroorloven U voor te dragen, zou, volgens de meening van sommigen, behooren tot de *hoogere critiek*, onder welke benaming zij, bij voorbeeld, die soort van nasporingen begrijpen, die zich bemoeijen om te bepalen van welken autheur een of ander geschrift zij, dat ons uit de literatuur der Grieken of Romeinen is overgebleven. Ik laat het oordeel over deze zogenaamde soort of trap van critiek geheel aan hare plaats. Sommigen zijn er zóó mede ingenomen, dat ze op al het andere met minachting nederzien; anderen zien er eene laakbare verwaandheid in, en eene soort van ketterij, die het geloof der vaderen aantast. Wat mij betreft, ik erken niet meer dan ééne critiek, dat is het oefenen en toepassen van twijfel en oordeel over de waarheid van ieder gegevene; zij sluit, zooals ik het begrijp, geene wetenschap buiten haar gebied, maar zij is veeleer de onverbiddelijke voorwaarde, aan welke ieder wetenschappelijk onderzoek, wat er ook het onderwerp van moge zijn, zich heeft te onderwerpen. En wanneer ik die beschouwing overbreng op hetgeen men in de studie der philologie *critiek* gelieft te noemen, zonder welke evenwel geene *interpretatie* denkbaar is, dan plaats ik, zoowel om de mate van oplettendheid en schranderheid die er toe gevorderd wordt, als om het be-

lang der uitkomst, op ééne lijn het oordeel over een enkel woord, over eene syllabe zelfs, en dat over de echtheid of over den autheur van een gegeven monument: ik beweer zelfs dat die schijnbaar van elkander verschillende en verwijderde onderwerpen elkander zóó zeer noodig hebben, dat hij, die onbekwaam is tot de behandeling van het ééne, ook onbekwaam moet geacht worden tot die van het andere.

Ik heb thans iets te zeggen over de vraag, wie de autheur is van het gewoonlijk aan LONGINUS toegeschreven vertoog *Over het verhevene*. De geleerden, die zich in de jongst verloopene jaren met dat merkwaardig stuk hebben bezig gehouden, bewezen mij beide de beleefdheid, van mij ieder zijn werk ten geschenke te zenden. Eerst ontving ik van Prof. SPENGLER te Munchen, dien ik de eer heb persoonlijk te kennen, het in 1853 gedrukte eerste deel van zijne *Rhetores Graeci* *), waarin, nevens andere rhetorische stukken, ook dat *πρὶ ὑψους* vervat is. Daarna ontving ik van den Heer LOUIS VAUCHER, Professor aan de Hoogeschool te Genève, met een zeer vereerend en vleierend bij-schrift, zijne *Études critiques sur le Traité du Sublime et sur les Écrits de Longin*, gedrukt te Genève 1854 †).

*) *Rhetores Graeci ex recognitione* LEONARDI SPENGLER, Vol. I. Lipsiae. Sumptibus et typis B. G. TEUBNERI, 1853. Het tweede deel is van 1854; het derde van 1856.

†) Het geschrift bestaat uit drie gedeelten. Voor het eerste gedeelte staat de vermelde titel, (vooraf wordt hetzelfde, met eenen Griekschen titel, aldus uitgedrukt: *Κριτικὰ ἐπεμνήματα ὑπὲρ τοῦ πρὶ ὑψους καὶ τῶν τοῦ Λογγίνου*), met deze aanvulling: Contenant 1. *Recherches sur le véritable auteur du Traité du Sublime*. 2. *Une traduction nouvelle de ce Traité avec le texte en regard, des variantes et des notes critiques*. 3. *Les fragmens authentiques de Longin recueillis, mis en ordre, corrigés et traduits la plupart en français pour la première fois*. 4. *Les documens et témoignages des anciens sur la vie et les écrits de Longin*. 5. *Une table comparative du vocabulaire des deux auteurs*.

Zonder mij te veel aan te matigen, mag ik mij veroorloven dergelijke beleefdheid te beschouwen als eene vriendelijke uitnoodiging tot het mededeelen van mijn gevoelen over eene zoo veel besproken kwestie; vooral omdat ik mag vermoeden dat ik ze verschuldigd ben aan het weinige, dat ik voor LONGINUS gedaan heb in mijne uitgave van *APRINUS* en LONGINUS *Rhetorica*, nu acht jaren geleden te Oxford gedrukt, en ik zie, dat de beide door mij genoemde geleerden aan mijnen arbeid, hoe weinig beteekenend dan ook, hunne oplettendheid geschonken hebben. Den Heer VAUGHAN had ik vroeger niet de eer te kennen; maar uit eene aanmaning, die mij van wege mijn geachten vriend, den Heer HUBLY, thans Professor te Lausanne, is toegekomen, blijkt het mij, dat die geleerde gaarne mijn gevoelen omtrent het door hem beweerde en betoogde zou vernemen. Ik vertrouw mij zelve evenwel niet genoeg, en wil het dus liever eerst ter toets brengen aan uw beter oordeel.

Vooraf zij het mij vergund, eene algemeene beschouwing omtrent zulke kwestien mede te deelen. Het behoeft thans en hier niet meer opzettelijk bewezen te worden, dat geen blind vertrouwen moet geschonken worden aan ieder op-

Voor het tweede gedeelte treffen wij dezen titel aan:

Πλεονάρχου τοῦ περὶ χαρακτήρων βιβλίου σύνταγμα τὸ περὶ ὧν Διονυσίου ἢ Λογγίνου μέχρι τοῦδε ἀλόγως προσέθεν, οὐκ δὲ τῇ γνησίῳ συγγραφῇ ἀποδοθὲν καὶ ἀκριβέστερον ἐκδοθὲν. — *Traité du Sublime, attribué mal à propos jusqu'à ce jour à Denys ou à Longin, et qui faisait vraisemblablement partie de l'ouvrage de Plutarque sur les différentes sortes de style.*

Voor het derde gedeelte staat deze titel:

Κασσίου Λογγίνου τὰ σωζόμενα συλλεχθέντα διασκευασθέντα καὶ ἀκριβέστερον ἐκδοθέντα.

Fragmens authentiques de Cassius Longinus, recueillis, mis en ordre et corrigés d'après les éditions originales et les manuscrits.

Ik onthoud mij van aanmerkingen, die op deze titels te maken waren.

schrift in de ons overgebleven handschriften, dat ons een bepaalden authenr aanwijst. Wij nemen de vrijheid, vooreerst het geschrift zelf te onderzoeken, en daarbij velerlei andere kennis te raadplegen, om te beslissen of de opgegeven naam naar waarheid verdient aan het hoofd van het geschrift te staan. Wanneer de uitspraak, naar geweten, ontkennend is, dan is dit eene negative critiek, die op zich zelve reede goede vruchten aanbrengt: maar veelal wordt daarbij verwacht eene positive critiek, dat is, de aanwijzing van den auteur, wiens naam in de plaats van het veroordeeld opschrift behoort gesteld te worden; en hetzelfde verwacht men omtrent geschriften of fragmenten daarvan, waarbij in de handschriften een opschrift geheel ontbreekt. Die positive critiek is voorwaar hoog te waardeeren; maar, naar mijn bescheiden oordeel, komt zij niet overal te pas. De gronden, waarop zoodanige aanwijzing of uitspraak behoort gevestigd te zijn, kunnen niet anders dan tweeërlei zijn, en te vinden of in *externa*, of in *interns* overeenkomst van het onzekere met het zeker bekende. Van die beide punten van vergelijking is het laatste, naar het mij voorkomt, het meest afdoende: ik bedoel de overeenkomst in taal, in stijl en in geheelen toon van voordragt, en ik eisch, als noodzakelijke voorwaarde tot het ondernemen van iedere vergelijking van het onbekende met het bekende, en zelfs tot iedere gissing, dat in het onbekende een bepaald karakter van taal en stijl zij op te merken. Zóó is het gegaan met een merkwaardig fragment, eenige weinige jaren geleden door MEANE, in de Bibliotheek te Toledo (Ik kies dit voorbeeld niet zonder bepaald oogmerk) in een palimpsest gevonden, en dáár door hem gekocht, aan de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn ten geschenke gegeven. Dit fragment, zonder eenig opschrift, werd toen voor het eerst, in 1848, uitgegeven en toegelicht, als een fragment van het 98ste boek van LIVIUS; maar kort daarna hebben an-

dere geleerden zoo overtuigend bewezen, dat het een stuk was uit het 2de boek van SALLUSTIUS *Historiae*, dat niemand er meer aan twijfelt. Maar men had hier een onmiskenbaar karakter van taal en van stijl en van manier, een karakter, daarenboven, dat zeer te waarden is en iets oorspronkelijks heeft. Trof men nu niet anders dan zulke geschriften aan, dan zou de boven door mij bedoelde positive critiek altijd of noodig, of ten minste van groot belang zijn, en hare resultaten inderdaad belangrijk. Dit is evenwel niet zoo. Wanneer men iets aantreft, waarin, al zijn zaken die vermeld en gedachten die geuit worden nog zoo te behartigen, noch taal, noch stijl eenig karakter draagt; wanneer zelfs op de ergerlijkste wijze gezondigd wordt tegen de meest eenvoudige en beperkte eischen van gezond verstand en van goeden smaak in de voorstelling van het gedachte, dan is het zoeken naar overeenkomst met bekende geschriften doelloos; omdat, wat smaak en stijl betreft, zelfs geene klasse van schrijvers verdient erkend te worden, die toonen van geen van beiden eenig begrip of bedrevenheid te hebben. In zoodanig of dergelijk geval komt het mij voor, dat de kennis van den naam van den auteur tamelijk onverschillig, dat het vernuft en de inspanning, aan zoodanig onderzoek besteed, bijkans verspild is, en dat men zich behoort te vreden te stellen met het min of meer belangrijke van het geschrift zelf.

Het is zeer mogelijk, dat dit mijn systema eenige toepassing ondervindt bij de beschouwing van het vertoog van den Heer VAUCHER omtrent den waarschijnlijksten auteur van het boekje *περί ὁψους*. Later stel ik mij voor te beproeven, in hoe verre het kan en behoort te gelden bij den beroemden en bijkans door iedereen bewierookten *Dialogus de Oratoribus*.

Om ter zake te komen: uit de geheele oudheid is mij geen tractaat bekend, waarin zooveel juist oordeel, zulk

-een fijne smaak en zooveel gevoel voor het ware verhevene, dat is, voor hetgeen de echte klassieke Grieksche dichters en schrijvers zoo bij uitstek karakteriseert, wordt aangetroffen, en waarin zulke treffende waarschuwingen gevonden worden tegen het belachelijke van hetgeen wij winderig en bombast zouden noemen. Men zoekt het te vergeefs in ARISTOTELES *Rhetorica*; en hoe voortreffelijk ook sommige verhandelingen van DIONYSIUS *Halicarnassensis* zijn, wanneer hij de verdiensten van een en ander der beroemde Attische redenaars ontleedt, men mist er die zeldzame opvatting en aanwijzing van die hoedanigheden van stijl en van gevoel, die aan de klassieke schrijvers dien onvergankelijken roem verzekerd hebben; zoolang wij zelf in staat zullen blijven om ze te waardeeren.

Ik zal u niet vermoeyen met de vermelding van al wat thans ieder nadenkende tot de overtuiging gebragt heeft, dat het boekje π. ι. (waarvan, tusschen beiden uit, bijna een derde gedeelte blijkt verloren gegaan te zijn) niet van LONGINUS is; ten minste dat men reden heeft om er zeer aan te twijfelen. En inderdaad, de eenige autoriteit waarop de vroegere overtuiging steunde, bestond in de *pia fraus*, door ROBERTELLUS, aan wien wij de eerste uitgave verschuldigd zijn, gepleegd. In het oudste Handschrift, van de 10de eeuw, in de Bibliotheek te Parijs, overeenkomende met een ander uit de Laurentiana te Florence, beiden, zooals meermalen het geval is, eene verzameling van ongelijksortige stukken omvattende, staat, zooals eerst in de laatst verloopene jaren ontdekt is, boven aan, van eene andere hand, *Διονυσίου ἡ Δογματικόν*, waarvan ROBERTELLUS, bij zijne uitgave, gemaakt heeft *Διονυσίου Δογματικόν*. Hiervan wist dus noch RUHNKENIUS, noch TOUP, iets, of het aan WEISKE bekend was, wiens uitgaaf in 1809 verscheen, doet weinig ter zake. Toen ik zelf, nu tien jaren geleden, mijne Prolegomena voor APSINES schreef, was mij natuurlijk de twijfel bekend;

maar, daar het buiten mijn eigenlijk bestek lag, had ik van die zaak geen punt van opzettelijk onderzoek gemaakt. Ik zeide toen, voorwaar niet op een beslissenden toon, „dat „mij de redenen van twijfel niet zóó zwaarwichtig voorkwamen, dat men er voor moest bukken; en dat, wanneer „het opschrift foutief was, de fout al zeer oud moest zijn, „blijkens een citaat uit LONGINUS bij Jo. SICELIOTA” *). Het zeer oud had ik kunnen weglaten; vermits het zoo goed als zeker schijnt te zijn, dat Jo. SICELIOTA in het begin van de 18de eeuw geleefd heeft; dus na den oorsprong van het handschrift zoo even door mij vermeld, en het was boven zijn bereik, waarschijnlijk ook buiten zijn oogmerk, zich op goede gronden te vergewissen van de authenticiteit van het opschrift. Ik voeg er bij, als een staaktje van zijne mindere nauwkeurigheid, dat zijne tweede aanwijzing, op dezelfde bladzijde, namelijk van DEMETRIUS PHALERREUS, niet bevestigd wordt door hetgeen we thans van dien auteur bezitten, en daarenboven op zich zelve uiterst ongelooftelijk is.

De Heer VAUCHER opent zijn voortreffelijk en geleerd werk met zijne *Recherches sur le véritable auteur du Traité du Sublime*. Met veel oordeel wijdt hij het eerste gedeelte daarvan aan LONGINUS zelf, aan den toestand en de waardeering der geleerde studiën van de 3de eeuw, waartoe hij behoort, en aan de behandeling van al wat, buiten het boekje *π. 6.*, op voldoende grond, als van hem afkomstig behoort beschouwd te worden. Wanneer ik zeg, dat zijne

---

*) Prolegom. p. L. *Non ignoro quidem de ipso libelli π. 6. auctore dubitatum esse: nec tamen mihi tam graves dubitandi rationes videntur, quibus jure concedatur: et si fraus facta sit in inscriptione, vetustam esse debere apparet ex Io. Siceliota, eodem qui particulas Artis Rhetoricae apposuerat, qui Schol. 'Id., Vol. VI, p. 211 dictum illud Moysis, ut a Longino usurpatum (π. 6. IX. 9) commemorat.*

verhandeling in plan en volledigheid boven de beroemde dissertatie van AUBRECHTUS uitmunt, dan zal dit minder aanstoot geven, indien men onder het oog houdt, dat ze tachtig jaar na deze geschreven is, en dat juist in dat tijdverloop, in het doezigt van hetgeen bij esne echt wetenschappelijke behandeling van philologische kwestien vereischt wordt, een zeer aanmerkelijke vooruitgang heeft plaats gehad.

Het is thans niet noodig bij dat gedeelte der *Recherches* stil te staan. De slotsom is negatief: het boekje *π. 5.* kan onmogelijk aan LONGINUS worden toegeschreven. Ik ben thans van hetzelfde gevoelen, en voor mij is de doorgaande en treffende dispariteit van taal en stijl, die er bestaat tusschen dat stuk en al wat wij van LONGINUS bezitten, op zich zelve reeds het meest afdoende bewijs voor die ontkenning. Wij vinden de denkbeelden van alle geleerden, die aan de behandeling van deze controverse hebben deelgenomen, zeer in het brede door den Heer VAUGHAN opgegeven en getoetst in het tweede gedeelte der *Recherches*. Ik zie daarin ook mijne opinie, even als door den Heer SREMOZL. geuitaerd; maar het was, spoeds ik vroeger zeide, geene demonstratie.

Veel is er in die geheele verhandeling van den verdienstelijken schrijver, dat mij stof tot aanmerkingen zou geven; maar ik wensch mij voor het oogenblik te bepalen bij de demonstratie, aan welke het 3de chapitre van dit tweede gedeelte gewijd is. Het thema van die demonstratie is, dat niemand anders dan PLUTARCHUS de auteur is van het boekje *π. 5.* Waarom ik mij met deze uitpraak volstrekt niet kan verbonigen, zal ik zoo kort mogelijk voordragen: eene uitvoeriger wederlegging zou eene andere gelegenheid als uwe vergadering verdienen.

Reeds in het voorgaande chapitre, tegen het einde, wordt men door den Heer VAUGHAN voorbereid op de gemelde uit-

spraak, wanneer hij aantoon, dat beroemde geleerden, die het meest het boekje $\pi. \dot{\nu}.$ bestudeerd hadden, zooals RUHNKENIUS, TOUP en WITTENBACH, menigvuldige plaatsen hadden aangewezen, waarin PLUTARCHUS geïmiteerd was. Die vermelding zou eenigen schijn van gewigt kunnen hebben, wanneer PLUTARCHUS door die geleerden als de eenige bron werd opgegeven, waaruit de auteur zijne wijze van uitdrukking zou geput hebben; maar wanneer meermalen ook anderen worden opgegeven, en TOUP, vreemd genoeg, zelfs DIONORUS SICULUS aanwijst, waaruit de auteur iets zou ontleend hebben, dan komt mij die aanbeveling van vrij wat minder waarde voor.

Aan het begin van zijn eigen betoog, zegt de Heer VAUCHER: „après avoir soigneusement recueilli les rapprochemens déjà indiqués, j'ai poursuivi la comparaison entre les „deux écrivains sous les divers points de vue de la diction, du style, des idées, des faits historiques, littéraires et „autres, des jugemens relatifs aux auteurs, des opinions „morales ou politiques, etc., et je vais soumettre au lecteur „les éléments du résultat auquel je suis parvenu.”

Wij moeten erkennen dat zoodanige methode zeer wetenschappelijk is. Daargelaten, of de conclusie niet in strijd zou zijn met andere omstandigheden: bij voorbeeld, dat in den catalogus van LAMPRIAS van PLUTARCHUS geschriften geen spoor is van een titel $\pi. \dot{\nu}.$, zou men, op den door den Heer VAUCHER afgebakenden weg voortgaande, zeer naderen tot eene overtuiging. Maar in de eerste plaats behooren de *elementen* van het resultaat getoetst te worden. Ik zal, voor het oogenblik, niet verder gaan dan die, waaruit de overeenstemming zou blijken in *dictie* en *stijl*.

Voor dit punt bestaat het *element* in eene lijst van woorden en uitdrukkingen, die bij PLUTARCHUS even zeer als in het boekje $\pi. \dot{\nu}.$ gevonden worden. Evenwel is

het den Heer VAUCHER niet ontgaan, dat in $\pi.$ $\upsilon.$ eenige uitdrukkingen voorkomen, die men niet bij PLUTARCHUS aantreft; maar, wanneer hij daarbij opmerkt „que ces mots „ne portent point le cachet d'une époque nécessairement „postérieure,” kan ik hem dat niet toegeven. Ik heb, in het belang van dit punt der kwestie, de negen eerste sectiën (zijnde omtrent een derde gedeelte van het geheel) van $\pi.$ $\upsilon.$ onderzocht, en daarin niet minder dan 35 woorden gevonden, die men niet bij PLUTARCHUS aantreft. De eene lijst tegenover de andere stellende, zal men er, dunkt mij, toe moeten komen om ten minste aan beide kracht van bewijs te ontfangen. Maar wij kunnen verder gaan: en ik beweer, dat verre de meeste van die woorden onvereenigbaar zijn met de zuivere graeciteit van PLUTARCHUS, die ons uit zijne talrijke en veelsoortige geschriften volkomen bekend is. Ik wil u thans niet lastig vallen met de optelling en ontleding van die woorden; maar ik verbind mij gaarne, het bewijs voor mijn gevoelen te leveren. Hetzelfde kan ik zeggen van vele woorden en uitdrukkingen die men wel bij PLUTARCHUS aantreft, maar die door den auteur $\pi.$ $\upsilon.$ schromelijk, somtijds met verkrachting van beteekenis, misbruikt worden; andere, waarvoor geene authoriteit dan bij latere schrijvers, zooals JAMBlichus, MAXIMUS TIRIUS en dergelijken te vinden is *).

*) Tot bewijs strekke de volgende opgave: de woorden met een * geteekend komen wel bij PLUTARCHUS voor, maar in een verschillenden zin: de overige vindt men in het geheel niet.

I. § 1. συγγραμμάτων. — ἀνασκευάζειν (voor ἀνασκευαίειν). — ὠφέλειαν περιποιῖν τινί. — τὴν ἑαυτοῦ φύσιν προάγειν. — § 2. *τέ ἐκλειμμένα. — *ἐπὶ μέρους. — § 3. ἀκρότης καὶ ἐξοχὴ τις λόγων. — τῇ ἑαυτοῦ περιβάλλειν εὐκλείαν τὸν αἰῶνα. — § 4. εἰς πειθῶ, εἰς ἔκστασιν ἄγειν. — θύνασιν προσφέρειν. — *ἐπάνω τοῦ ἀκρωμένον. — *διωφερεῖν. — *ὑψος. — II. § 1. *δειλός (pro ἀσθενής.) — § 2. *εἰκαίος. — ἀμέθοδος (est Sexti Empirici et Eustathii.) — ἀσθήριος. —

Van meer belang nog is het, te letten op den stijl in 't algemeen, en op het karakter der graeciteit, ook zonder de al- of niet-overeenkomst in het gebruik van enkele woorden op te merken. Om mijne geheele gedaachte uit te spreken: het verwondert mij ten hoogste, dat het in onze dagen bij iemand opkomt, het boekje π. υ. aan de pen van PLUTARCHUS toe te schrijven, en het niet veel eer ten minste eenige eeuwen later te stellen: ik zeg, in onze dagen, nu men minder bevooroordeeld dergelijke vraagstukken onderzoekt, en, autoriteit ter zijde stellende, uit eigen oogen ziet, en men stijl naar de ware beginselen waardeert. En, wanneer ik nu beweer, dat in het boekje π. υ. de schromelijkste ongerijmdheden, met betrekking tot uitdrukking en stijl, worden aangetroffen, ik zou bijna zeggen op iedere bladzijde, dan doet het mij leed tegenover mij te vinden het gevoelen van den beroemden RUHNKENIUS, die, in de Dissertatio de Longino, zich aldus uitdrukte: „quanta, quam „incredibilis vis dicendi ex libello de sublimi elucet? Pro-

---

§ 3. χρηστομαθεῖν. — III. § 1. θολοῦσθαι. — ὀγκηρὸς. — στόμος (Galen.) — § 2. μετῴρα. — § 3. *κατάγνωσις. — *ὑπεραίρεται. — § 4. ἐποκίλλειν. — IV. § 4. μικροχαρὲς. — § 5. φέρων. — V. § 1. *ἄσπετος. — καινόσπουδος. — αἱ ἀνακεκραμέναι κακίαι τοῖς ὑψηλοῖς. — VI. § 1. *ἐν πρώτοις. — VII. § 2. ἀνάστημα. § 3. ἀπαύξεις. — κατεξανάστασις (Jamblich et Themistii.) — *ζῆλοι. — VIII. § 1. ἀδρεπτήβολος. — *συγκλείειν. — ἐμπεριεχόμενα καθ' ἐκάστην ιδέαν. — § 2, παρατολμῆν. — § 4. φοιβάζειν. — ἐξ ὅλου. — IX. § 1. *ἐνατρεῖν πρὸς τι. — § 4. φρένηματιός. — *ἐμπήπτειν. — § 7. ἄθεος (pro ἁσιβής.) — πάμφορος. — διωδαιμονεῖν. § 10. *ἰθίλειν. — συνεμβαίνειν εἰς τὰ ἥρωϊκά μεγέθη. — § 11. ὄριος συνεμπνέει τοῖς ἀγῶσιν. — § 12. προσηκούμενον. — § 13. *σωμάτων. — ἑξομαλίζειν. — *ἰζήματα. — πρόχυσιν. — ἀγγίστροπον. — *καταπυκνῶσαι. — *ἀμπώτιδες. — § 14. *τὸ μυθεῖν. — *παρεκβαίνειν. — συσφορβίσσθαι. — § 15. δευτέρου ἑνικά. — ἐκλύεσθαι εἰς τι. — βιολογεῖν. — Het ware ligt, deze lijst met tallooze andere voorbeelden te vermeerderen.

„facto nullus unquam Rhetorum et Sophistarum aut scrip-
 „sit, aut scribere potuit aliquid disertius. Unus Longinus
 „ex omnibus Græcis magistris, id quod Ciceronem in libris
 „rhetoricis fecisse constat, quod aliis præcipit, ipse in scri-
 „bendo præstat, nec minus eloquentiæ præceptis quam exem-
 „plo suo facit eloquentes.” Ik laat u liever zelven oordeelen
 over een en ander staaltje van stijl en uitdrukking, die ik
 anders bij menigte zou kunnen aanbrengen. Van de klassieke
 schrijvers zegt hij ταῖς δυνάμειν περιβαλλομένους τὸν αἶσιν (I 8),
 d. i. *ze hebben met hunnen voem de natomastingschap om-*
vat. De Heer VAUCHER heeft het niet woordelijk durven
 vertalen, maar noemt het „*une renommée à l'épreuve du*
temps. Men behoeft slechts de noten van RUHNKENIUS en
 touz in te zien, om zich te overtuigen dat de onnatuur-
 lijke uitdrukking niet dan in een tijd van volkomen verval
 van goeden smaak kon gebezigd worden. — Van het ver-
 hevene zegt hij: οὐκ εἰς κατὰ τοὺς ἀρρομμένους, ἀλλ' εἰς ἔκτασιν
 ἔστι (L. 4); maar κατὰ is de kracht van overreding zelve,
 en er moet van ἀκούοντες (zooals XXX. 1), niet van ἀρρο-
 μένους gesproken worden. Bij den Heer VAUCHER heet het:
le sublime ne tend pas à persuader, il transporte: hij
 vermeed alzoo de fouten van het oorspronkelijke. — Van
 hetzelfde zegt hij (ibid): παντὸς ἐπάνω τοῦ ἀρρομμένου κατέσταται.
 dat zal moeten beteekenen (de Interpretes gaan dit ook
 met stilzwijgen voorbij), dat het „den toehoorder geheel over-
 meestert.” In de vertaling van den Heer VAUCHER luidt
 dit: *il triomphe toujours des auditeurs;* terwijl ἐπάνω τινος
 εἶναι, is: verheven zijn boven iets, bijv. τῶν χρημάτων, naar
 DIOGENES, geciteerd bij Diog. Laërt., VI. 28. — Om van
 eenige tastbare latinismen niet te spreken, die men te
 vergeefs bij de goede Grieksche schrijvers zou zoeken, zoo
 als εἰς τὴν σὴν χάριν, *in tuam gratiam*, ἐν πρώτοις, *in primis*,
 κοινὸς βίος (VII. 1. en XXXI. 1.) *vita communis*, ἐμπέττει
 εἰς τινα (IX. 4) *cadit in aliquem*, πρὸς χυσι (IX. 13) *profusio*,

ἐκλείπειν εἰς τι, *solvi in quid*, behalve nog een aantal andere voorbeelden, waarmede eene verbasterde graeciteit wordt gekenmerkt, zeer beneden het peil van FLUTARCHUS staande.

Geheel oneigenaardige spreekwijzen zijn er zonder tal aan te wijzen. Van sommige gezegden van CALLISTHENES wordt gezegd (III. 2.) dat ze niet zijn ὑψηλά maar μετώρα, tusschen welke noch gradatie, noch oppositie bestaat. — Onder ἀσχημονεῖν πρὸς τὸν αἰῶνα (IV. 7.) verstaat hij, *met gewaagde en onnatuurlijke figuren in de uitdrukking zich bespottelijk maken in het oog der nakomelingschap*. — Maar een sprekend staaltje van volslagen gemis aan tact en aan gezonde gedachte, met betrekking tot de wijze van voorstelling, vindt men in deze woorden, waarin hij zijne leer voordraagt, betreffende hetgeen vereischt wordt om het verhevene te bereiken. Hij noemt daar (VIII. 1.) de vijf bronnen πέντε πηγαὶ τινες αἱ τῆς ὑψηλοῦς γουμύταται, en begint al aanstonds den misslag van het *verhevene* te noemen ὑψηλοῦσαν, dat niets anders, in goed Grieksch, beteekent dan *grootspraak* en *pralerij*. En welke zijn nu die vijf bronnen? Eerst, geschiktheid tot het concipiëren van groote, stoute gedachten (hij noemt dit τὸ περὶ τὰς νεώτατας ἀδρεπύβολον, een woord dat hij zelf smeedt, en in de graeciteit onbekend is, en onnoodig was); ten tweede, eene enthusiastische gemoedsbeweging; de drie overigen, vervolgt hij, behooren tot de kunst, namelijk, het formeren van de figuren der rede en gedachte, de gekuischte dictie, bestaande in de keus der woorden en goede schikking, en de geheele compositie met waardigheid en verheffing. Gij bemerkt aanstonds hoe verkeerd die drie laatste punten, die niet anders dan middelen zijn, door den auteur onder de *bronnen* van het verhevene geteld worden. Maar ik moet u de woorden voorlezen, waarmede die zoogenaamd wetenschappelijke voorstelling aanvangt, om u zelven te laten oordeelen hoe weinig begrip de auteur had van

hetgeen er toe behoort om eene gedachte juist, en zonder aanstoot te geven, uit te drukken.

ἐπεὶ δὲ πάντα, ὡς ἂν εἴποι τις, πηγαὶ τινὲς εἰσὶν αἱ τῆς ὑψηλοῦς γενιμώταται, προὔκειμινός τις ὡς περ ἰδάσθαι τινος κοινού, ταῖς πάντα ταύταις ἰδέσθαι τῆς ἐν τῷ λόγῳ δυνάμεως —.

Ik zal nu niet stil staan bij eenige kleinigheden, die u ligt zouden overtuigen dat we hier, zooals doorgaans, een specimen van cacografie hebben: het is ons te doen om u oplettend te maken op eene schromelijke verwar- ring van gedachten, zoo als die nimmer, noch bij PLUTAR- CHUS of bij schrijvers van dien leeftijd, veel minder bij de klassieke auteurs wordt aangetroffen. „Er zijn,” zegt hij, „vijf bronnen van het verhevene (πηγαί), terwijl er als „gemeenschappelijk *fondament* voor die vijf vormen (ἰδέαι) het „spraakvermogen bij verondersteld wordt.” Maar bronnen kennen geen *fondament* hebben, en bronnen kunnen nog minder met vormen verwisseld worden.

Nergens bespeur ik dat zulke ongerijmdheden eenige opmerking bij de Interpretes ondervonden hebben. In de vertalingen stapt men meermalen over die stootende dwaas- heden heen: voor den Heer VAUCHER, die zijne eigen ver- taling levert, is het evenwel niet mogelijk geweest, er iets geheel onberispelijks van te maken: „Le style sublime ré- „sulte de cinq conditions, qui sont comme les sources „fécondes d'où il découle; mais il suppose le talent de la „parole, qui doit servir de base commune à ces diverses „formes de langage.” De vijf bronnen blijven verwisseld met de vijf vormen van stijl!

Ik zal besluiten met een paar kleine voorbeelden van onbedachtzaamheid (om het zachtste woord te gebruiken) uit een overgroot aantal.

In sect. IX, § 2, treffen we een gezegde aan, waarmede de auteur bijzonder schijnt ingenomen te zijn: hij heeft het reeds in een ander werk gebruikt, en herhaalt het nu:

Hoe weinig dit gezegde op het voorgaande sluit, onderzoeken wij nu niet, maar het luidt aldus: τὸ τοῦτον ὕψος μεγαλοπρεπείνης ἀπὸχρημα. Het verhevene te noemen den *werklank* van een grootsch gemoed, is eene figuur die niet af te keuren is; maar wanneer hij er op laat volgen, dat *daarom* ook de bloote gedachte, *zonder de stem*, bewonderd wordt, begaat hij eene groote fout. Het *zonder stem of spraak* (δίχα φωνῆς) veroordeelt de vergelijking met een *echo*.

Een weinig verder vergelijkt hij, zeer vernaftig, Homerus, om den zachteren toon van de Odyssee, bij de ondergaande zon, die hare grootte behoudt zonder hare sterke kracht; hij laat er een andere vergelijking op volgen: even als de zee, die zich binnen hare eigen grenzen inkrimpt, zoo ziet men (in de Odyssee namelijk) τῷ μεγέθει ἀπώριδες in die fabuleuse en ongeloofelijke rondwalingen. Ik heb er niets tegen dat hij dien teruggang of die matiging met de *ebbe* vergelijkt, maar, vooreerst is *ψυίτους ἀπώριτες* ondenkbaar: de genitivus behoorde te zijn van een substantivum, waardoor eene beweegelijke zaak werd voorgesteld; ten tweede kan ik wel dulden dat de geheele Odyssee een *ebbe* genoemd worde (de Ilias zal dan de *vloed* zijn), maar het plurale *ἀπώριδες*, is daarom dwaas, omdat dit, tegen het denkbeeld van den autheur in, even zoo veel *πλημμύριδες*, *vloeden* doet veronderstellen: een aantal van onafgebroken *ebben*, behoort tot het onnatuurlijkste wat men bedenken kan.

Ik vat, hetgeen waarom ik u mijne beschouwingen zoo kort mogelijk voordroeg, te zamen in deze weinige woorden.

Hoog ingenomen met den geest en den zin van de fijne opmerkingen van den autheur omtrent de ware natuur van het verhevene, en met zijne critiek van zoo menige plaats, ontleend aan de klassieke monumenten der Grieken, betreur ik het hoogst gebrekkige van zijne eigen voordragt. Ik acht het daarenboven in onze dagen niet ongepast, op zulke

gebreken oplettend te maken, nu men bij sommigen thans de betreurenswaardige dwaling bespeurt, van aan stootend misbruik van woorden en aan de meest ongerijmde verbinding, den naam van *kernachtigen stijl* te geven.

Voor mij is het uitgemaakt, dat dit geschrift bij geene mogelijkheid uit de pen van PLUTARCHUS kan gevloeid zijn, of van eenig Grieksch schrijver tot de twee eerste eeuwen onzer tijdrekening behoorende.

Eindelijk komt het mij om die redenen voor, geheel onverschillig te zijn den naam van den auteur te kennen, en acht ik alle moeite, die daaraan besteed mogt worden, als verspild.

MEDEDEELING
OVER EEN
BAND MET MIDDENEEUWSCHE HANDSCHRIFTEN
TE ARNHEM GEVONDEN.
DOOR
Mr. L. A. J. W. BARON SLOET.

Voor eenigen tijd deed ons medelid **Mr. NIJHOFF** eene mededeeling over een geschreven boek, afkomstig van het klooster Bethlehem bij Doetinchem *). Ik leg u thans voor een band met handschriften, voor eenige dagen door mij te Arnhem gevonden in eene kist met gedrukte boeken en papieren van allerlei aard, zonder dat ik eenig spoor van afkomst heb kunnen ontdekken. Het laatste gedeelte dier handschriften kan doen vermoeden, dat zij uit Beijeren tot ons gekomen zijn. Driemaal stond ons land daarmede in betrekking: door de regering van het Beijersche huis in Holland, door het huwelijk eener dochter van den Gelderschen Hertog **ARNOLD** met een Beijerschen Prins, en door de ondersteuning, welke Hertog **KAREL** van Gelder verleende aan een Beijerschen geestelijke, die naar den Utrechtschen bisschopszetel dong.

---

*) Verg. *Verslagen en Mededeelingen* der Kon. Akademie van Wetenschappen, *Afd. Letterkunde*, Dl. III. bladz. 175 enz. en *Letterk. Verhandelingen* van die Akademie, Dl. I.

Bij de mededeeling van den Heer NIJHOFF waren het bijzonder de band en de versieringen, die de aandacht trokken. Wat ik u nu vertoon, maakt geene aanspraak op uiterlijke pracht. Het is gebonden in ruw, ongekleurd leder, getrokken over beukenhouten plankjes. Op ieder der banddeksels zijn vijf geelkoperen, op eene draaibank vervaardigde, cilindervormige knoppen. Het onderste bladdeksel draagt de sporen, dat er klampen of banden aangehecht zijn geweest, die vastgemaakt konden worden aan haken of oogen, waarvan de ijzeren bevestigingestiften nog in het bovenste bladdeksel aanwezig zijn.

Staat het Arnhemsche boek bij het Bethlehemsche wat het uiterlijke betreft ten achteren, zijn inhoud staat er boven.

Het bevat hoofdzakelijk drie verschillende werken; zoo ik het wel heb, in drie onderscheidene tongvallen der Duitse taal geschreven.

Het eerste is van godsdienstige strekking, — het andere een leerdicht, — in het derde zijn de grondwet van het Duitsche rijk en eenige andere regten vereenigd.

Vergunt mij, dat ik kort bij ieder der geschriften, die ons boek bevat, stilsta.

I.

Het blijkt bij de eerste inzage, dat het begin van het eerste werk geschonden is, dat er eenige bladen aan ontbreken. Het is echter na te gaan, hoeveel er uitgescheurd zijn.

Het geheel bestond uit 8 katerns, ieder van 6 geheele of folio vellen, makende samen 48 vellen of 96 bladzijden. De helft van de laatste katern was niet beschreven, zoodat het HS. eene grootte van 84 bladen of halve vellen had. Er zijn kennelijk uitgescheurd geheel 4 bladen, bijna geheel 1 blad en voor meer dan de helft 2 bladen. Het werk heeft thans nog 74 geheele bladen, waarvan er wei-

nigen eenigzins geschonden zijn. Aan het begin ontbreken er dus drie.

Het werk is geschreven op papier, dat tot watermerk heeft een ossenkop met oogen, doch zonder ooren en neusgaten. Tussehen de horens staat een steel, gevormd door twee lijnen, die op ongeveer $\frac{2}{3}$ der lengte een kruis heeft en eindigt in eene bloem met 7 bladen. De hoedanigheid van het papier is zeer deugdzaam, de vertikale en horizontale lijnen zijn weinig zichtbaar. Iedere bladzijde is in twee kolommen beschreven, die, zoover het schrift gaat, afgebakend zijn door met potlood getrokkenene lijnen, in margine van boven en ter zijde tot aan den kant van de bladzijde met inkt voortgezet. Eene volgeschrevene kolom heeft 34, enkelen hebben 35 regels. De inkt, waarvan de schrijver zich bediende, is onverschoten en bijzonder zwart. De inhoud der afdeelingen van het werk, hare aanvangletters, enkele malen het woord *amen* en de cijfers, die de katerns aanwijzen, zijn geschreven, — vele letters aangeschrapt met rooden inkt.

Door het gemis der eerste bladzijden missen wij ook zeer waarschijnlijk den titel van het werk. De inhoud toont aan, dat het leven van MARIA, waarin dat van JEZUS is opgenomen, het hoofdonderwerp is van het prozageschrift, dat met eene voorstelling van de hel en den hemel eindigt. Het is verdeeld in kapitels, waarvan ieder een bijzonder feit uit de beide levens bevat. Daarop volgen, in onderdeelen van het kapittel, voorspellingen en geschiedenissen uit het Oude Testament en uit ongewijde schrijvers, welke tot dat feit in betrekking worden gebragt.

De droom van ASTIAGES over den boom, uit zijne dochter gesproken, wordt toegepast op MARIA, wjl de wijnstok van MANDANE haar aanduidde, daar OHRISTUS zeide: *Ich bin ain war reb. und min vatter ain akerman.*

CYRUS verlostte de Joden uit de gevangenis te Babylon. CHRISTUS verlostte ons uit de gevangenis des Duivels. Zijn

opofferende dood wordt vergeleken bij dien van CODRUS. Zulke vergelijkingen zijn er meer.

Verschillenden ziju ook aan mythen en traditiën ontleend. De kruisiging van CHRISTUS wordt, onder meerderen, vergeleken bij het door midden zagen van den profeet JESAJA, zijn hellevaart bij een jongen struisvogel, door Koning SALOMO gedaan in eene flesch, die de moeder niet kon breken. Zij vloog naar de woestijn, haalde van daar een worm, drukte zijn bloed op de flesch, die daardoor barstte, waardoor het jong werd bevrijd.

MARIA wordt in verband gesteld met een kistje van louter goud, door eenige visschers in hunne netten gevonden en gebracht in eenen tempel, die stond aan het strand der zee en gewijd aan de Zon, dien het volk als een God aanbad.

Waarschijnlijk haalt de schrijver dit aan, om later MARIA na hare hemelvaart te vergelijken met de vrouw, bekleed met de zon, die JOHANNES in het XII^{de} hoofdstuk zijner openbaring vermeldt.

Ik haal eenige voorbeelden aan, om hen onder U, in de litteratuur, waartoe dit geschrift behoort, ervaren, gelegenheid te geven, reeds dadelijk hun oordeel te uiten, welk werk wij voor ons hebben.

Het is thans nog versierd met 139 teekeningen. Deze zijn met de pen vervaardigd en daarna gekleurd. Voor de kunstgeschiedenis hebben zij mogelijk eenige waarde, al missen zij deze als kunstproducten. De helden zijn in ridders, de priesters gekleed als R.K. geestelijken. De satan, die CHRISTUS verzoekt, draagt een monniksgewaad.

Nergens blijkt wie de schrijver is, noch waar of wanneer het werk vervaardigd of geschreven is. De vorm van het schrift heeft veel overeenkomst met die van het boek *Groote Gerits Privilegiën* uit het midden der XIV^{de} eeuw, en eene rekening van het jaar 1382, beiden in het provinciaal archief van Gelderland. Daarop afgaande, zoude ik meenen,

dat het in het einde van die eeuw geschreven kan zijn. Aan het slot staat in rood krijt met cijfers van jonge dagteekening het getal 1365.

II.

Het tweede werk, in het boek bevat, is een gedeelte van een bekend hekelend leerdicht, in het jaar 1300 vervaardigd door HUGO VAN TRIMBERG, magister en rector der scholen van het collegiaal stift van Maria en Gangolf te Bamberg.

Om de eerste regels:

Renner ist ditz buch genant
Wanne es sol rennen durch die lant.

wordt het aangeduid onder den naam van: *de Renner*. Het werd het eerst gedrukt te Frankfurt a/M. in 1549. Verg. F. H. v. D. HAGEN's *Bachorschatz*, 1857, S. 8, N°. 208. Naar een perkamenten HS. te Erlangen, is het van 1833—1836 uitgegeven door het Historisch Verein te Bamberg.

Ons handschrift is geschreven op 15 heele vellen papier of 60 bladzijden, ieder in twee kolommen verdeeld, die elk 36 regels houden.

De eerste letter, de R, is sierlijk rood geillumineerd. De boven aangehaalde regels en de woorden: *hier hebt sick an ein vorrede des buchs*, staan in roode letters er in het vierkant omheen. De lezing van die regels is eenigzins anders dan ik ze vroeger eens uit de Bamberger uitgaaf afschreef. Dit doet vermoeden dat het Arnhemsche HS. van het Erlangensche verschilt.

Het papier is minder fraai dan dat van het vorige werk. Eenige vellen waren slecht gelijmd, zoodat de inkt gevloeid is. Het is van drierlei soort, althans het heeft drierlei watermerk: een ossenkop met ooren, zonder oogen en neusgaten, met een eenlijnigen steel tusschen de horens eindigende in eene roos of klaverblad, terwijl van de pun-

ten der horens gebogen lijnen opwaarts naar den steel loopen; — dezelfde ossenkop, doch zonder die lijnen; — en eindelijk eene figuur, die ik niet weet te beschrijven.

De inkt is wat verschoten. In de eerste katern van 6 vellen zijn de inhoud en de aanvangletters der afdeelingen van het gedicht geschreven en de eerste letters van iederen regel aangeschrapt met rooden inkt. Verder is dit nage-laten. De ruimte voor de rubrieken is opengebleven.

De kolommen zijn door vertikale lijnen, met inkt ge-trokken, aangewezen. De eerste bladzijde heeft van onde-ren eene horizontale.

Het HS. wijst niet aan waar of wanneer het is geschreven. Het schrift schijnt het gewone uit het einde der XIV^{de} eeuw.

III.

Het overige gedeelte van het boek is aan het regt ge-wijd. Het bestaat uit 70 bladen — 1 blad is uitgescheurd — zeer goed papier, dat tot watermerk heeft een ossenkop zon-der oogen en neusgaten, met ooren en een steel tusschen de horens, die in eene ster eindigt.

Het schrift, met nog zwarten inkt geschreven in twee kolommen, ieder van 32 tot 35 regels, en op enkele blad-zijden na, met vertikale en horizontale lijnen begrensd, is, meen ik, dat uit het einde der XIV^{de} eeuw. Aan het slot staat in inkt, doch met eene jongere hand dan van het ge-schrift, het getal 1374.

Het onderwerp is drieërlei. Het eerste wordt in roode letters aangegeven. „*Das ist das register der gulden bullen des vierden Keizers Karoli.*”

Het is bekend, dat de gouden bul, de grondwet van het Deutsche Rijk te noemen, in 1356 op de rijksdagen te Nürnberg en Metz in de Latijnsche taal werd opge-steld. Wij hebben er hier eene vertaling van.

THULEMARUS voegde bij zijne *Tractatio de bulla aurea, argentea et plumbea et cerea in genere, nec non in specie de aurea bulla Caroli IV* (Goldasti *Constitutiones Imperiales*, tom. 1, pag. 352) bij den afdruk van den Latijnschen tekst twee Duitche vertalingen, door DUMONT, *Corps diplomatique*, tome I, partie II, pag. 305, noot (1), *tres anciennes et fort curieuses* genoemd. Ik ben niet in de gelegenheid geweest onze vertaling met die welke THULEMARUS geeft te vergelijken; doch met het oorspronkelijke in het werk van DUMONT a. p. nagezien, blijkt het, dat zij geenszins getrouw is.

De inhoudsopgave en de aanvangsletters der hoofdstukken zijn met rooden inkt, de laatste soms in oerlijken vorm geschreven. De *aurea bulla* beslaat 40 $\frac{1}{2}$ bladzijden, en wordt onmiddellijk in de 2de kolom der laatste bladzijde gevolgd door een regtsgeleerd werk. De titel is niet aangegeven, en de inhoud der afdeelingen, die met roode letters zouden ingevuld worden, is op 7 uitzonderingen na in blanco gebleven. Ik zag wel, dat ik voor mij had eene systematische handleiding over de manier van procederen; doch ik moest eenigen tijd zoeken voor ik wist dat het HS. is de *Richtsteig* van het Saksische landrecht, in het midden der XIV^{de} eeuw door JOHANN VON BUCH, den glossator van den Saksenspiegel, in den Nederduitschen tongval opgesteld, om den *steig*, d. i. den gang, van het gereg te wijzen. Het werk draagt ook den naam van *Schevencloit* d. i. schepenglossen. In het Latijn wordt het *Processus judicialis* of *judicii* genoemd.

Naar aanleiding van 4 codices, die in de bibliotheek van Senckenberg waren, is dat werk uitgegeven in het *Corpus juris Germanici*, dat meest naar voormelden geleerde genoemd wordt, tom. I, fo. 180.

Bij vergelijking is het mij gebleken, dat het Arnheimsche HS. van de Senckenbergsche verschilt. Er is meer

orde in, dat bijzonder in het oog valt, waar over de gemengde actiën gehandeld wordt. Het schelden van een markvonnis, dat slechts één codex van Senckenberg had, komt in dezen voor. Andere hoofdstukken, zooals over den oorsprong der Saksen, de insigniën van den Keizer en den Paus, ontbreken.

In het appendix worden soms wetten uit de pandekten en den codex aangehaald, en hij, die alle *buchstaben* in dit boek niet vinden kon, wordt verwezen naar het Romeinsche regt, waaruit eenige definitiën worden medegedeeld.

Oudere uitgaven dan de Senckenbergsche en de jongste van UNGER, *des Richters stug oder der Richtstug Landrechts*, Göttingen, 1847, waren niet ter mijner beschikking. Ik meen, wat de geschiedenis, de HS en de uitgaven betreft, te mogen verwijzen naar GRUPEN bij SPANGENBERG, *Beiträge* S. 66, en naar hetgeen HOMBYER in zijn beroemd werk over den *Sachsenspiegel* Th. I, S. XXV, LIII en Th. II, B. 1 S. 383, over dezen *Richtsteig* in het algemeen zegt. Ik meen ook de aandacht te mogen vestigen op de klacht van WALTER, *Deutsche Rechtsgeschichte* § 301, over het gemis aan eene wetenschappelijke bewerking van den *Richtsteig des Landrechts*, zooals HOMBYER er eene van dien des Leenrechts leverde.

Na de vermelde definitiën volgen eenige korte opgaven, die op eene inhoudsopgave gelijken, doch die ik niet te regt kan brengen.

Het einde van het regtsgeleerd gedeelte en van het geheele boek is een gedeelte van het Landregt, in 1346 door Keizer LODEWIJK aan Beyeren gegeven, en dat eene omwerking van een ouder doch verloren regtsboek van 1336 is. Het werd uitgegeven in 1484 en 1495, in 1747 door HEUMANN *Opuscula*, daarna door FREYBERG, *Sammil. Historischer Schriften und Urk.*, Bd. 4, Hft. 3, S. 387, in 1834. De geschiedenis van dit regt wordt behandeld door AUER,

das Stadtrecht van München, nach bisher ungedruckten Handschriften (München 1840). Vgl. KRAUT, *Deutsches Privatrecht*, 3^e Ausg. S. 60. WALTER a. w. § 306. De uitgaven mis ik. Met zekerheid kan ik dus niet spreken.

Gij kunt opgemerkt hebben, dat ik dit in het algemeen weinig heb gedaan, dat ik mij over vele punten zeer onbepaald heb uitgelaten. Ik durfde geen oordeel vellen, waar mijne kennis te kort schoot.

De Akademie vereenigt in zich — en daardoor onderscheidt zij zich van al onze wetenschappelijke inrigtingen — mannen, ervaren in alle takken en vakken der wetenschap. Niet om er eer mede te behalen, maar om anderen in de gelegenheid te stellen, mogelijk de wetenschap te verrijken, breng ik mijne vondst bij haar over.

ADVIEZEN

DER HEEREN

JANSSEN, MOLL, DE VRIES EN DE WAL,

BETREFFENDE DE BIJ DE MEDEDEELING DES HEEREN

S L O E T

OVERGEGEGE

DRIE MIDDELEEUWSCHE HSS.

De commissie, benoemd tot beoordeeling der mededeeling van den Heer SLOET aangaande drie Hoogduitsche HSS., in onze vorige vergadering gedaan, heeft dat stuk met veel belangstelling gelezen, en is eenparig van gevoelen, dat het, ook ten nutte van geleerden buitenslands, eene plaats moet vinden in de uitgave der *Verslagen en Mededeelingen* onzer Akademie. De leden der commissie, na den arbeid onderling overeenkomstig de rigting hunner studiën verdeeld te hebben, hebben er zich eene aangename taak van gemaakt, den schrijver van het stuk eenige bedenkingen en opmerkingen voor te stellen, die welligt tot wijziging en zeker tot aanvulling zijner berigten kunnen strekken, en daarom hier volgen in den vorm, waarin zij door elk hunner gemaakt zijn.

I.

ADVIES VAN DEN HEER JANSSEN.

Het *eerste gedeelte* van het HS. over welks *teekeningen* mijn advies verlangd is, met betrekking tot de mededeeling

van den Heer SLOET, is niet eene *Biblia Mariana*, zooals deze na eene eerste vlugtige beschouwing vermoed had, maar eene hoogduitsche vertaling van het *Speculum humanae salvationis*, waarvan de thans ontbrekende titel moet geweest zijn: *Spiegel menschlicher Behaltnisse* enz. Nadat mij uit vergelijking van de teekeningen met de beschrijving van het *Speculum hum. salvationis*, uit de bibl. van SPENCER door OTTLEY (Hist. of engraving I), gebleken was dat zij allen, zelfs in rangorde, met die van dat *Speculum* overeenkwamen, heb ik de moeite genomen te 's Hage op de Koninkl. Bibl. en op die van het Mus. Westrenianum de onderscheidene daár aanwezige *Spiegels* (latijnsche, duitsche, fransche, hollandsche, — gedrukte en ongedrukte) na te zien ('twelk mij door de bekende, hulpvaardige tegemoetkoming der HH. HOLTROP en CAMPBELL gemakkelijk gemaakt werd), en daaruit is mij gebleken, dat de hoogd. vertaling van ons HS., het meeste overeenkomst had, zoowel wat den tekst als wat de teekeningen betreft, met de hoogd. uitgave van 1483, te Augsburg door ~~sona~~ gedrukt, en waarvan zich een exemplaar op de Bibl. van het Mus. Westr. bevindt. Daar er geene boeken van die bibliotheek uitgeleend worden en mijn tijd verstreken was, moest ik mij met eene vlugtige collatie tevreden stellen. Daaruit bleek echter voldoende, dat niet slechts alle teekeningen van ons HS. in voormelden Augsburgschen druk voorkomen, zelfs bijna zonder uitzondering in dezelfde volgorde, maar ook, dat de weinige bladzijden en teekeningen, die uit ons HS. zijn uitgescheurd, vrij goed uit die uitgave kunnen aangevuld worden. Hier en daar verschillen de teekeningen wel een weinig wat compositie betreft, maar doorgaans geldt dit verschil slechts bijzaken, zoodat ééne type aan de teekeningen van beide exemplaren ten grondslag moet gelegen hebben. Zelfs de stijl van het werk komt overeen; ofschoon de uitdrukking, vooral in de hoofdjcs, van ons HS. iets

beter is dan in voormelde gedrukte uitgave. Hun beider ouderdom kan niet veel verschillen; want zoowel op palaeographische gronden, als wegens het kostuum in de teekeningen, schijnt ons dit HS. toe tot de 15de eeuw te behooren, waarschijnlijk tot de laatste helft. In de teekeningen blijkt dit vooral uit de kleeding, de mutsen, harnassen, zwaarden, dolken enz.

Uit het oogpunt van kunst beschouwd, hebben de teekeningen, gelijk reeds door den Heer SLOET is opgemerkt, geene bijzondere waarde. Voor veelvuldig gemis van proportie en doorgaand gebrek aan perspectief en schaduwen, erlangt men een weinig vergoeding door de naïviteit van uitdrukking op het gelaat der beeldjes, soms ook in houding en gebaren. De ruwe, slechte, willekeurige kleur (waarin bruin, geel, rood en blaauw hoofdrollen spelen) maakt, dat de omtrekken der beeldjes, die in zwarten inkt, met de pen, vlugtig (enkele malen kinderachtig slecht en van eene andere hand) getrokken zijn, zich nog minder gunstig voordoen dan zij wezenlijk zijn. Het slechtst geteekend zijn de dieren, bepaaldelijk de viervoetige, als paarden, ezels, kemelen. In dit gedeelte van opvatting en reproductie der natuur stonden onze hoogduitsche naburen bij de Nederduitschers en Vlamingen over het algemeen ten achter. Ook voor de kunstgeschiedenis hebben de teekeningen naar mij toeschijnt geene bijzondere waarde; omdat zij uit een vrij laten tijd zijn, en er geene nieuwe van elders onbekende voorstellingen of groepen, noch nieuwe kenmerken van den toen heerschenden stijl, noch ook nieuwe bijzaken op het gebied van architectuur, sculptuur, techniek, kostuum, in voorkomen. Wanneer men wist waar en door wie de teekeningen vervaardigd waren, zouden zij uit hoofde van het plaatselijke en persoonlijke voor de kunsthistorie van eenig meerder belang zijn; mogelijk gelukt het iemand door een opzettelijk onderzoek die afkomst op te sporen.

In de teekeningen zelve zal men daarvoor wel geene hand-leiding vinden, evenmin als in het papiermerk. Daar op dit laatste door een onzer medegecommitteerden nog al eenige prijs scheen gesteld te worden, wil ik ten slotte nog slechts aanstippen, dat het onderzoek daarvan, met betrekking tot de vraag van de afkomst van het HS., nog tot geene resultaten geleid heeft en vermoedelijk nimmer tot resultaten leiden zal. Het is toch bekend, dat ook in de 15de eeuw, ook in Duitschland, wel papier gebruikt werd, wat elders, vooral in Italië, gemaakt was; terwijl zoodanige merken soms honderd en meer jaren in zwang bleven. Hierbij komt, dat het papierwerk van ons HS. (zoo-wel van den *Spiegel* als van den *Renner*, de *Gouden Bul* en den *Richtsteig*) door mij in de grootste verzamelingen van papiermerken vruchteloos gezocht is: een ossenkop tus-schen wiens horens een kruisschepter staat, waaruit een ze-venbladerige bloem is opgerezen (zie fig. 1). Dit merk is vruchteloos door mij gezocht in de navolgende verzamelin-gen: OTTLEY (*Hist. of engraving*), SOTHEBY (*The typographia*, Londen 1845), SANTANDER (*Catalogue de son Bibliothèque*), JANSEN (*Essai sur la gravure en bois* etc.), HEINI-CHEN (*Idée générale* etc.); ook niet in de vaderlandsche van J. KONING (*Verh. over de Boekdrukkunst*) en van den Heer HERMANS (*Handd. van het NB. Genootschap*), ter-wijl het, volgens verzekering van den Rijksarchivaris, even-min in papieren gevonden wordt op het Rijksarchief aan-wezig. Van de vele ossenkoppen met verschillende attri-buten, die als papiermerken der 14de en 15de eeuwen in Italië, Duitschland, Frankrijk en ons vaderland voorkomen, is er geen, die in vorm, en ook ten aanzien van het ze-venbladerig bloempje, meer overeenkomt met ons papier-merk, dan die van een Venetiaanschen druk van 1477, bij SOTHEBY (zie fig. 2); intusschen ontbreekt daar aan den schepter het kruis. Dat kruis wordt echter aangetroffen, als

oprijzende boven eene vierbladerige bloem, in een Augs-
burgschen druk, bij denzelfden, van het jaar 1470 (zie fig. 3).
Dit weinig over de papiermerken wordt vooral aangestipt
om den toekomstigen onderzoeker naar de afkomst der pa-
pierfabriek van ons HS. een wenk te geven, waar hij al-
thans *niet* behoeft te zoeken. Tot de afkomst onzer tee-
keningen, zou misschien een naauwkeurig onderzoek van het
dialect van dit gedeelte van het HS. eenigzins naderbij
kunnen brengen, wat evenwel niet tot mijne taak behoort.

Fig. 1.

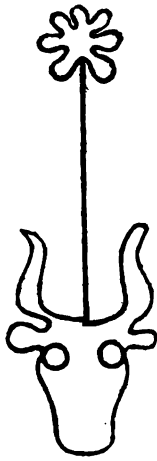

Fig. 2.

Venetiën 1477.

Fig. 3.

Augsburg 1470.

Dese figuren zijn op de halve grootte afgedrukt.

II.

ADVIES VAN DEN HEER MOLL.

Aan hetgeen de Heer JANSSEN hierboven berigt heeft aangaande het HS., dat door den Heer SLOET een *Premia-* of *Maria-bijbel* genoemd werd, heb ik slechts weinig toe te voegen. Ik maak alleen een paar opmerkingen, waarvan de eene den schrijver en vertaler, de andere het karakter des werks geldt:

1°. De schrijver van het *Speculum humanae salvationis*, waarvan de *editio princeps*, gelijk men meent, *sine loco et anno* te Haarlem verscheen, is tot heden onbekend. Hij leefde echter lang vóór den tijd, waarop dit HS. ontstond; immers zijn werk komt reeds voor in de 12^e eeuw. Anders is het met den Hoogduitschen vertaler gesteld. Deze was zekere broeder JOHANNES, een monnik des kloosters van St. Ulrich en Afra te Augsburg, die de vertolking van het *Speculum* volbragt zal hebben tusschen de jaren 1429 en 1459, eene bijzonderheid, die leert, dat het HS. niet van de 14^e eeuw zijn kan, zooals vermoed werd. Het werk van broeder JOHANNES verscheen, *sine anno et loco*, het eerst bij ZAINER te Augsburg in druk, met den titel: *Ein Spiegel menschlicher Behalnuss* (zie GRASSE, *Lehrb. einer Literaturgesch.* 2^e Abth. 1^e Hälfte, S. 272).

2°. De *Spiegel menschlicher Behalnuss* is, wat vorm en inhoud betreft, een Leven van Jezus en Maria, een volksboek, zooals er in de laatste middeleeuwen, vooral in de vijftiende, in ons vaderland, Deutschland en elders, blijkens de oude drukken en HSS., vele in omloop waren. De schrijvers van zulke werken beschouwden, in navolging van BONAVENTURA (zie zijne *Meditationes vitae Christi*), den Christus als het middelpunt der wereldgeschiedenis, voor

zoo verre zij eene openbaringsgeschiedenis van God is. Zij vingen daarom hun verhaal doorgaans aan met de vermelding van hetgeen gebeurde vóór den tijd van des Verlosers verschijning, de schepping, de zondenva, het raadsbesluit Gods tot 's menschen verlossing, de voorspellingen der Profeten, de geboorte van Maria, hare opvoeding, verlovling enz. Daarop berigften zij de geboorte des Heeren, de geschiedenissen zijner jeugd, eenige weinige bijzonderheden uit zija openbaar leven, en vooral zijn lijden, waaraan zij verre het grootste deel hunner opstellen wijdden. Dan volgden de geschiedenis der opstanding, de helle- en hemelvaart des Heeren, de uitstorting des H. Geestes, eene beschrijving van Maria's smarten en vertroosting, haar heilig leven, haar zalig sterven, hare opvaart en krooning in den hemel. Aan het slot plaatsten zij niet zelden een kort overzicht van de geschiedenis der kerk, en bijna altijd eene beschrijving van 's Heeren wederkomst ten jongsten dage, en breede schilderingen van de rampzaligheid der verdoemden en de eeuwige vreugde der zaligen. Die de moeite nemen wil om het HS. te doorbladeren, zal terstond opmerken, dat ook deze *Spiegel* dezelfde stoffen inhoudt. Wat evenwel dit Leven van Jezus van andere onderscheidt, is de bijzonder rijke typologie, welke wij hier aangewend vinden, waardoor het geheel voor die met soortgelijke producten der stichtelijke literatuur van de middeleeuwen onbekend is, in waarheid een zeer zonderling voorkomen heeft. Doch ook in dit opzigt staat het werk niet alleen, zooals blijken kan aan een ieder, die het vergelijken wil met een HS. der vijftiende eeuw, dat in de Boekerij der Maatsch. van Letterkunde te Leiden wordt bewaard, en vóór eenigen tijd door mij werd beschreven onder den titel van *het typologische Leven van Jezus* (JOH. BRUGMAN, D. II, bl. 13, 259—262).

III.

ADVIES VAN DEN HEER DE VRIES.

Het tweede handschrift, in den te Arnhem gevonden bundel vervat, is een afschrift van den *Renner*, het bekende en gedurende meer dan twee eeuwen in Duitschland bij uitstek populaire didactische dichtwerk van HUGO VON TRIMBERG, die dezen arbeid ten jare 1800 in zijne woonplaats Bamberg voltooide, zoo als reeds door den Heer SLOET werd opgemerkt. Het gedicht draagt zijn vreemdsoortigen naam, niet zoo zeer omdat het bestemd was „door het land te *rennen*,” gelijk het in den aanhef heet, als wel om den geheelen aanleg, om het plan, of liever de planloosheid van het werk. De dichter vergelijkt zijn boek met een rennend paard, en zich zelven met den ruiter, die in hollende vaart wordt medegevoerd, nu her- dan derwaarts, met allerlei zisprongen, over struiken en steenen heen, zonder dat hij den teugel meester kan blijven: evenzoo sleept den dichter zijn onderwerp mede, dat hij niet met vaste hand weet te besturen, maar dat hem telkens door invallende gedachten tot allerlei afwijkingen en uitweidingen vervoert en buiten het spoor doet geraken.

Ofschoon de ontdekking van een nieuw handschrift van een Middelhoogduitsch gedicht altijd eenige waarde heeft (al ware het alleen als een nieuw bewijs van de populariteit, die dat gedicht eenmaal genoot), zoo mag toch het belang van het hier gevondene betrekkelijk gering heeten: 1°. om het groote aantal der reeds bekende handschriften van den *Renner*; 2°. omdat het nieuw ontdekte een afschrift is van lateren tijd; en 3°. omdat het hoogst onvolledig is, ja eigenlijk niet meer dan drie groote fragmenten bevat.

1°. Het aantal handschriften van den *Renner*, die men reeds in 1833 kende, bedraagt niet minder dan 33, blijkens

het overzicht in de voorrede voor de Bambergische uitgave waarin zij alle worden opgenoemd en kortelijk beschreven.

2°. Of schoon de ondergeteekende niet genoegzaam bekend is met Middelhoogduitsche handschriften, om met zekerheid den ouderdom van het hier gevondene te bepalen, gelooft hij toch niet verre van den juisten tijd af te dwalen, wanneer hij de kenteekenen, zoo als die in Middelnerlandsche handschriften gewoon zijn, ook hier van toepassing acht, en derhalve dit papieren handschrift in de eerste helft der 15de eeuw plaatst, zoodat het althans meer dan eene eeuw jonger is dan het gedicht zelf.

3°. Uit eene vergelijking met de Bambergische uitgave is mij gebleken, dat het afschrift zeer onvolledig is. Het bevat 30 bladen, elk ter wederzijde met twee kolommen beschreven. Doch tusschenbeiden is tweemaal eene lacune, te weten:

Tusschen blad 19 en 20 ontbreken 5 bladen, zijnde vs. 2824—3549.

Tusschen blad 21 en 22 ontbreekt één blad, zijnde vs. 3849—3922.

Na blad 30 breekt het handschrift plotseling af.

Het bevat derhalve de volgende gedeelten van het gedicht:

Blad 1—19. . . . vs. 1—2823.

„ 20 en 21. . . . „ 3550—3848.

„ 22—30. . . . „ 3923—5224.

Het zijn dus drie fragmenten, te zamen een aantal van 4424 verzen bedragende. Daar nu de geheele *Renner* in de Bambergische uitgave 15509 verzen telt, zoo blijkt het, dat de thans gevondene fragmenten niet meer dan juist $\frac{2}{7}$ van het geheel bevatten.

Voor het overige is de tekst in kennelijk Opperduitsch taaleigen geschreven, en, behalve enkele afwijkingen van minder belang en hier en daar eenige uitlatingen, over

het algemeen vrij wel overeenkomende met den tekst der Bambergsche uitgave, die gevolgd is naar het handschrift op de Universiteits-bibliotheek te Erlangen, met vergelijking van twee andere afschriften.

Onnoodig zal het zijn, verder uit te weiden over den *Renner* zelve, een gedicht dat in de Hoogduitsche letterkundige geschiedenis genoegzaam bekend is en meermalen opzettelijk besproken werd. Een aantal verwijzingen naar verschillende schrijvers, die vroeger over den *Renner* handelden, vindt men aan het slot der voorrede voor de Bambergsche uitgave; en na 1833 verscheen natuurlijk geen overzicht der letterkundige geschiedenis, waarin niet over dit gedicht werd gesproken. Men zie b. v.

SCHAEFFER, *Handbuch der Geschichte der deutschen Literatur* (Bremen, 1842), S. 193.

KOBERSTEIN, *Grundriss der Geschichte der deutschen Nationalliteratur* (Leipzig, 1845), S. 272. d. 279.

VILMAR, *Geschichte der deutschen National-Literatur* (Marburg u. Leipzig, 1847), S. 255.

WACKERNAGEL, *Geschichte der deutschen Litteratur* (Basel, 1853), S. 294.

En vooral GEEVINUS, *Geschichte der poetischen National-Literatur der Deutschen* (2de Ausg. Leipzig, 1842), II. 118—134.

Eene nadere opzettelijke vergelijking zal moeten toonen, of de gevondene fragmenten voor de kritiek van het gedicht iets belangrijks bevatten; hetgeen echter, bij het overgroot aantal der handschriften, nauwelijks te verwachten is. Doch die taak blijft in allen gevalle het best bespaard voor den Hoogduitschen geleerde, die later welligt eene nieuwe uitgave van den *Renner* mogt willen bewerken, en die daarbij — men mag het vertrouwen — in de gelegenheid zal worden gesteld, ook van deze fragmenten gebruik te maken.

IV.

ADVIES VAN DEN HEER DE WAL.

De tweede helft van het aan de Koninklijke Akademie van Wetenschappen aangeboden Handschrift, bevat eene verzameling van Duitse rechtsbronnen uit de midden-euwen: zij verdient allezins eene nadere beschouwing.

In navolgende orde vinden wij door den afschrijver nagenoemde stukken meêgedeeld:

I. Eene Hoogduitsche vertaling der *Aurea Bulla Caroli IV.*

Het is algemeen bekend, dat dergelijke overzettingen der Gouden Bul in grooten getale aanwezig zijn. Te Frankfurt wordt, nevens den oorspronkelijken Latijnschen tekst, ook een op 35 vellen perkament geschreven exemplaar der vertaling bewaard, die (naar de gissing van VON THULEMEYER) nagenoeg dertig of veertig jaren na de uitvaardiging van de Bulle zal gemaakt zijn. Beroemd is de strijd, dien de staatsregtsleeraars van vroegere euwen over het gezag en de waarde dier overzetting gevoerd hebben: terwijl SCHULTER haar praktisch belang verdedigde, werd door STRUVEN en anderen zijne meening wederlegd. Wat hiervan zij, de meesten, die over en weêr aan den strijd deelnamen, hebben daarin gedwaald, dat zij de Hoogduitsche vertaling voor de eerste door den druk bekend gemaakte hielden. Immers vóór de uitgave der overzetting, die in 1476 door JOHANNES JENSON te Venetië het licht zag, had in 1474 NICOLAUS CREUSNER te Neurenberg eerst den Latijnschen tekst en vervolgens de vertaling in het licht gezonden.

Opmerkelijk is het, dat de oude overzettingen zoowel onderling als van het origineel hemelsbreed afwijken: eene omstandigheid, die aan uitleggers en staatsmannen niet weinig moeite en verlegenheid heeft berokkend.

In ons Handschrift zijn boven de kapitellen opschriften

in roode letters geplaatst. In het tweede hoofdstuk vindt men daarenboven nog een zoodanig opschrift boven § 3, inhoudende het eedsformulier. In het opschrift van het 3de capittel is de vermelding van den Aartsbisschop van Keulen vergeten. Van cap. 8 ziet de rubriek alleen op § 1 von Kunig von Boheme und seins richen kunig frijheid, terwijl de Latijnsche text juister zegt: de Regis Bohemiae et regnicolarum ejus immunitate. Na cap. 23 loopt de volzin in eens door met de vermelding der later op den rijksdag te Metz bijgevoegde hoofdstukken; de afschrijver heeft zoo weinig verstaan wat hij schreef, dat hij *Mentz* in plaats van *Metz* stelde, zeker door de herinnering aan het van den Aartsbisschop vermelde misleid. De opschriften worden nu wijders niet verder meêgedeeld, en de splitsing der kapittelen blijft achterwege, terwijl sommige §§ door kapitalen worden onderscheiden. Boven elke §, waar slechts ruimte was, vulde de afschrijver die aan door eenige niet op het onderwerp betrekkelijke woorden, die, achter elkan- der geplaatst, aldus luiden:

helff uns got durch seine not das wir werden getrost das wir werden getrost und auch das helff uns maria das ist alles vollenbracht wir wollen singen und sprechen also war umb das geschehen.

Dat het Handschrift, wat de Gouden Bul betreft, geene waarde hoegenaamd heeft, zal U uit het aangevoerde genoegzaam zijn gebleken. Hetzij men van de Aurea Bulla een, twee of drie „Urschriften” aanneme; hetzij men aan den Heidelbergschen, den Mentzer of den Frankfortschen codex de voorkeur toekenne; hetzij men aan eene officiële vertaling geloof hechte, of die verwerpe,— het beroemde stuk is, en in het oorspronkelijke, en in de overzetting, en wel naar de bekende en beroemde codices zoo dikwerf uitgegeven, dat eene collatie van ons Handschrift niets zou kunnen beteekenen. Ik veroorloof mij alleen op te merken,

dat van de vertaling zes uitgaven bekend zijn, die nog in de vijftiende eeuw het licht zagen:

1 ^o .	te Neurenberg, bij NIC. CREUSNER,	
	waarschijnlijk	1474. fol.
2 ^o .	te Venetie, bij JOH. JENSON,	1476. „
3 ^o .	te Augsburg,	1476. „
4 ^o .	te Venetië,	1477. „
5 ^o .	te Ulm, bij HOLLE,	1484. „
6 ^o .	te Straatsburg, bij PRÜSS,	1485. „

II. Op de Gouden Bulle volgt in het Handschrift (gelijk reeds de Heer SLOET heeft aangewezen) de *Richtsteig*, regtsagang, ook wel schevendloit, processus judicarius of judicii geheeten, en wel met name de Richtsteig Landrechts, aldus genoemd om het werk te onderscheiden van den Richtsteig Lehnrechts, die eveneens een toevoegsel tot den Saksenspiegel was.

Het gewigt van dit werk geeft mij vrijheid daarbij eenigzins langer stil te staan. De taak des onderzoeks is ons door den Berlijnschen Hoogleeraar HOMYER gemakkelijk gemaakt, die eerst in 1836 voor zijne vrienden eene Verzeichniss Deutscher Rechtsbücher des Mittelalters und ihrer Handschriften liet drukken, en onlangs (in 1856) dit werk, aanmerkelijk aangevuld en verbeterd, onder den titel van Die Deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften in het openbaar uitgaf.

De Handschriften van den *Richtsteig*, waarvan tot hertoe 76 bekend waren, kunnen gevoegelijk tot vijf klassen worden teruggebracht *).

Die der eerste klasse bevatten in 49 of 50 kapittelen een Nederduitschen text, uitgegeven in 1516 en 1517.

*) Ik volg hier HOMYER'S jongste schets: meer algemeen is zijne vroegere klassificatie, in 4 reeksen, bekend geworden door RICHHORN'S *Rechtsgeschichte*, laatste uitgave, § 281. Anm. 4.

Van de eerste uitgave werd een nadruk door LUDOVIC in het aanhangsel tot zijn Lehnprocess (1718, 1729, 1752) bezorgd.

Die der tweede klasse zijn doorgaande in Middelduitschen tongval geschreven, zelden van een prologus voorzien, en door breedsprakigen stijl gekenmerkt. De oude drukken, achter de editiën des Saksenspiegels van 1480 *) en 1482 geven ze weder; ook de nieuwe uitgave, die UNGER te Göttingen in 1847 in het licht zond †).

Tot die der derde klasse, in het Nederduitsch geschreven, maar waarin de orde en samenstelling van het geheel aanmerkelijk is veranderd, behoort de takst van SENCKENBERG, door den Heer SLOOT vermeld.

In die der vierde klasse vindt men aan het slot nog het werk gevoegd, dat SENCKENBERG als tweede deel van den Richtsteig uit de Glosse des Landrechts liet afdrukken. De hiertoe behoorende oodices vereenigen kap. 3 en 4, alsmede kap. 36—38.

Die der vijfde klasse zijn in drie afdeelingen gesplitst, maken in eene noot bij den prologus van BURKARD VON MANGELFELD melding, hebben vóór de tweede afdeeling een tweeden prologus, en kenmerken zich door omslagtigheid in de uitdrukking.

De vergelijking van ons Handschrift met de bestaande uitgaven en de door HOMER aangewezen kenmerken, heeft mij tot het vermoeden geleid, dat de Arnheemsche codex tot die der vierde klasse moet worden gebracht.

Dat er geen titel boven het werk staat, mag ons niet verwonderen; want de afschrijver heeft blijkbaar het plan gehad, zoowel den algemeenen titel, als de afschriften der

*) BRUNS beschreef dezen druk in zijne *Beiträge zu dem deutschen Rechte der Mittelalters*. Helmst. 1799. p. 187 vlg.

†) Zorgvuldig en oordeelkundig is, mijns inziens, deze tekst gebruikt door H. STEINL, *das Deutsche Erbrecht nach den Rechtsquellen des Mittelalters*. Heidelb. 1853.

afzonderlijke kapitels later met sierlijke letters uit te drukken: van daar, dat hij ook doorgaans de eerste letters van elk kapittel heeft achterwege gelaten. Alleen bij Hfd. 9—15 heeft hij dit voornemen ten uitvoer gebragt. Alzoo hebben wij hier ook niet het opschrift boven het eerste hoofdstuk, in sommige HSS. voorkomende: Hier geet an die schreven cloet, ende leert het yste capittel, woe men een gharicht hegen sall. *)

Eenige opmerkingen nopens den inhoud zullen voldoende zijn, het karakter dezes Handschrifts juister aan te wijzen.

Cap. 3 en 4 zijn hier (en dit is een bepaald kenmerk der Handschriften van de vierde klasse) vereenigd en vormen alzoo slechts één hoofdstuk 3. Dat dit opzettelijk geschied is, blijkt uit de opschriften, die cap. 9—15 (bij SENCKENBERG 10—16) dragen, b. v. das nunde capittel ist; das ist das helffte capittel und hebt alsoo an, enz.

Cap. 14 is ten onregte andermaal cap. 13 geheeten.

Cap. 4—27 komen, wat den inhoud betreft, nagenoeg met cap. 5—28 der uitgave van SENCKENBERG overeen.

Aan het slot van cap. 12 heeft de afschrijver bij het „so frage ob kain iude eines mannes gewere sey” vooreerst het woord *kersten* achterwege gelaten (quaeras an Judaeus viri Christiani auctor esse possit), en is hij ten anderen op die vraag het antwoord (posse eum loco viri Christiani respondere) schuldig gebleven.

In cap. 27 staat slordig sechs und sechsig voor eenvoudig sechs; het eindigt met de woorden: in dissem gericht des *Rechtes* wise, niet, gelijk elders, des *Reiches* of des *Rikes* wise.

In de volgende hoofdstukken sluit het afschrift zich meer aan de volgorde, die wij bij LUDOVICI vinden, dan aan die

---

*) Vgl. J. V. ADRIAN, *Catal. Codd. Mss. Bibl. Acad. Gissensis*. Fr. a. M. 1840, p. 282 vlg.

van SENCKENBERG aan. Het verschil zal uit onderstaande tabel kunnen blijken:

Cap. 28 = 46 SENCK. = 29 LUD. en UNGER.

Het vangt aan met: (*V*)*allen disse clage auss de echten dinge, so lade der richter*, enz.; van *pijnlichen clage* wordt hier niet, gelijk bij SENCKENBERG, gesproken.

Cap. 29 = 47 SENCK. = 30 LUD. en UNGER.

— 30 = 48 initio SENCK. = 31 — — —

Cap. 31 behelst:

a. van den aanvang tot de woorden

zwolf wochen = c. 48 laatste gedeelte bij SENCK.

b. van *Wer er aber gefangen*

tot *Ist deine clage* = c. 49. SENCK.

c. *Ist dein clage*, enz. = c. 50. —

d. van *Bistu aber richter*, enz. = c. 51. 1^e ged. SENCK.

Cap. 32 van onzen codex houdt hetzelfde in wat aan het slot van cap. 51 bij SENCK. voorkomt, van *clage* tot *an beginne*.

— 33 = 52 SENCK. = 34 LUD. en UNGER.

— 34 = 29 — = 35 — — —

Opmerking verdient het, dat hier niet, als bij SENCKENBERG, van *sechs* maar van *sieben* getuigen gesproken wordt. Ook bevat dit hoofdstuk het bijvoegsel over de *Pfaffen*, door SENCKENBERG uit zijnen codex II in de aanteekening medegedeeld.

Cap. 35 = 30 en 31 SENCK. Van *de erste clage* tot *genede der torheit* is een afzonderlijk capittel in de Frankfortsche uitgave.

De volgende zinsnede (bij SENCK. c. 31) vangt aan met eene meer volledige uitdrukking: *sprachest du des wort der geslagen ist, braun oder bla, oder durch die hand gekartzet*.

Cap. 36 = 32 SENCK. = 39 LUD. en UNGER.

— 37 = 33 — = 40 — — —

— 38 = 34 — = 41 — — —

— 39 = 35 — = 42 — — —

— 40 = 36 — = 43 — — —

— 41 = 37 — = 44 — — —

— 42 = 38 — = 45 — — —

— 43 = 39 — = 46 — — —

— 44 = 40 — = 47 — — —

— 45 = — 48 — — —

— 46 = 41 — = 49 — — —

Het 47ste cap. *Wie und wo man urtail schelten sol in der merke* komt overeen met cap. 50 LUD., en met het uit éénen codex van SENCKENBERG in de noot afgedrukte. Hier lezen wij niet *Tangermunde* maar *Angermunde*; niet *bey der klingen zu Brandenburg*, maar *zu die blincken*. Het slot heeft (gelijk HOMEYER pag. 18 ten aanzien der andere Handschriften dezer klasse opmerkte) *also ick dich hievor gelert hab.*

Nu volgt, zonder scheidingsteeken of opschrift, het vervolg op den *Richtsteig*, bij SENCKENBERG als tweede boek bekend gemaakt, en in 25 capp. verdeeld.

Intusschen verdient het opmerking, dat het begin luidt (*Ein maister spricht*, zonder (zooals HOMEYER elders aantrof) dat daar een *Item* voorafgaat. Wij vinden hier:

Cap. 1. *Ein maister spricht* = SENCK. II. 1.
— *underwegen.*

„ 2. *Also du fragest — vertaillet,* = „ II. 2.
also das Lantrecht saget.

„ 3. *Nun fraget eyner — zu seine* = „ II. 3.
schaden kumpt.

- Cap. 4. *Also du fragestest ob ein
bruch — dem texte unseres
Landrechtes, da ich hier vor
ane wise.* = „ II. 4.
- „ 5. *Also du fragest — verwillen
koren oder geben mag.* = „ II. 5.
- „ 6. *Also du fragest du hast
— in dem funff und dreizig-
sten capittel des ersten .....* = „ II. 5.
- Hier is een blad uit het Arnheimsche Handschrift gescheurd.

Het volgende blad vangt aan midden in het 8ste hfd. bij SENCKENBERG. Hier treft men eene merkwaardige aanwijzing aan van het verband der beide deelen van den Richtsteig met den Saksenspiegel. In de Frankforter uitgave wordt hier verwezen naar het 22ste capittel des ersten Buchs, schoon de plaats in het 20ste hfd. des Saksenspiegels gevonden wordt. In den Arnheimschen codex staat daarentegen *in den zwenzigisten capittel des Ersten Buchs*. Bij de beschrijving der *arrha* heeft de tekst van SENCKENBERG alleen *als dye leges sagen*; in ons Handschrift is er een allegaat bijgevoegd, *ut C. de sponsalibus et arris l. mulier*. (Doelt op *Const.* van *Leo* en *Anthemius*, l. 5. c. h. t. V, 1.) In plaats van *bruchliche miltikait* (lees *brautliche*) bij SENCKENBERG, heeft onze tekst het *sponsalitia largitas*. Eene belangrijke lacune openbaart zich in ons Handschrift in dit kapittel; want nadat van *dreyerlai gabe* gesproken was, worden wel de *arrha* en de *sponsalitia largitas* behandeld, maar blijft het leerstuk der *donatio propter nuptias* achterwege.

Hierop volgt in het Arnheimsche Handschrift het elfde hoofdstuk van den Senckenbergschen tekst, met weglating der beide voorgaande. In dit hoofdstuk (over den zelfmoord) vinden wij eene verwijzing naar den Saksenspiegel, II, 21,

waar toch (overeenkomstig de Senckenbergsche Handschriften) op II, 31 gedoeld is. Later treffen wij nog een allegaat aan van de l. 1 C. de bonis eorum, qui mortem sibi consciverunt en andere plaatsen uit het Justinianesche regt. Bij de vermelding, dat de zelfmoordenaar op het kerkhof niet begraven zal worden, noch voor hem gebeden zal worden in de kerk, verwijst ons Handschrift uitdrukkelijk naar het decretum Gratiani, Caus. XXIII, 5. Ook andere aanhalingen uit Latijnsche regtsbronnen komen hier menigvuldig voor.

De volgende hoofdstukken komen nagenoeg overeen met die bij SENCKENBERG II, 12—21. De afschrijver heeft zijn werk midden in laatstgenoemd hoofdstuk (over het natuurregt) afgebroken, en de vier laatste kapitelen geheel achterwege gelaten.

Wat eindelijk betreft de bijzondere vragen, waarop HOMBER de aandacht gevestigd heeft, moeten wij opmerken:

- 1°. dat de bekende *prologus* hier ontbreekt;
- 2°. dat ook geen der *epilogi* hier gevonden wordt;
- 3°. dat geen *titel* boven het werk geplaatst is;
- 4°. dat de allegaten, vooral in het tweede deel menigvuldig, zich in den tekst, niet aan de kanten bevinden;
- 5°. dat de *rubricas* slechts bij de zeven bovengenoemde hoofdstukken zijn medegedeeld;
- 6°. dat het derde hoofdstuk van RUDOLPH VAN RONSTEDDE geen gewag maakt;

7°. dat in den aanvang van cap. 46 noch van Saksisch, noch van Hessisch, noch van Frankisch, noch van Megedeburgisch regt gesproken wordt, maar enkel van *gesaczt recht*.

III. Aan het slot van het Arnhemsche Handschrift bevindt zich, zooals de Heer SLOET teregt opmerkte, het Landregt van Keizer LODEWYK, gelijk het in 1346 voor Beyeren is bekrachtigd, doch slechts een zeer klein gedeelte.

Tusschen dit werk en het vorige zijn, volgens ons geëerd

medelid, eenige korte opgaven geplaatst, die op die van een inhoud gelijken, doch die hij niet terecht kon brengen. De oplossing van het raadsel lag, dunkt mij, voor de hand. Immers die drie kolommen behelzen juist de rubricae van het *Rechtsbuch Ludwigs*. Het werk, dat zich aan den *Schwabenspiegel* aansluit, bevat in 28 titels en 350 artikelen het burgerlijk regt, zooals het zich in de Beyersche gerigten had ontwikkeld, met uitsluiting van het politiek regt en met weinige korte voorschriften van strafrechtelijken aard. Het autonomisch karakter van dit wetboek verhoogt de belangstelling, die het verdient. Misschien is het reeds in 1330, zeker vóór 1336 opgesteld *), en in 1346 werd eene repetita lectio door vier der zonen van **LODEWIK** ondernomen. Van een landregt, in 1346 door Keizer **LODEWIK** aan Beyeren gegeven, wordt alzoo door de meeste schrijvers min naauwkeurig, maar overeenkomstig de gewoonte der oudheid, gesproken. Aan **AUER** komt de eer toe, op voortreffelijke wijze den oorsprong van dit landregt te hebben aangewezen en de tot op onzen leeftijd nagenoeg algemeen heerschende dwalingen te hebben weêrlegd op zoo overtuigende wijze, dat de uitstekendste kenners der Beyersche regtsgeschiedenis, **PHILIPS** en **LAUK**, zijn betoog volmondig hebben toegejuicht.

Volgens de meening van den Heer **SLOET** wordt in de kolom, die het register voorafgaat, een appendix op den Richtsteig gevonden, waarin soms wetten uit de pandecten en den codex aangehaald worden, en hij, die *alle buch-staben* in dat boek niet vinden kon, is verwezen naar het Romeinsche regt, waaruit eenige definitiën worden medegedeeld.

Ik kan mij met dit gevoelen niet vereenigen. Dat toch

---

*) Op deze redactie ziet eene oorkonde in de *Monum. Boica*, XXII. 294, alsmede art. 248 tit. 18 van dit Landrecht van 1346.

niet alleen het register, maar ook die phrase over het Romeinsche regt niet een appendix op den Richtsteig, maar integendeel eene inleiding op het regtsboek van **LODEWIJK** is, blijkt, mijns bedunkens, uit den inhoud duidelijk.

Wat toch lezen wij daar? Op eene vermelding van de *digesta*, de instituten en den *codex* van **JUSTINIAAN** volgt (gelijk in meest alle HSS. van het Beyersche regtsboek) eene plaats uit **ISIDORUS**: *Ius est nomen generale, lex autem species juris. Ius autem dictum, quia iustum est. Omne autem jus legibus et moribus constat. Lex est constitutio legis, mos autem est constitutio approbata vetustate.* En nu voegt de auteur er bij: *Volens igitur dominus Serenissimus Ludovicus imperator quartus Romanorum saluti suorum fidelium Bavarie proficere, ut per rationem congruentem discipline vivant et regantur infra dictas et scriptas leges que sub alio vocabilo iuris municipales large possunt nuncupari, gracia suae maiestatis jussit conscribi.*

Aan deze inleiding sluit zich het register aan, dat veel uitvoeriger is dan het bij **HEUMANN**, *Opusc.* p. 24 geboekte: het vermeldt evenwel niet anders dan den inhoud des eersten titels.

Slechts elf kolommen blijven er over, die een klein gedeelte van den tekst van **LODEWIJKS** regtboek behelzen. Midden in zijn arbeid is de afschrijver blijven steken: aan ruimte om verder voort te gaan, ontbrak het niet. Zelfs van het afgeschreven gedeelte heeft later moedwil of slordigheid een blad doen verloren gaan.

Vooraf gaat de prologus van **LODEWIJK**, Markgraaf van Brandenburg, **STEPHAAN**, **LODEWIJK** en **WILLEM**, Paltzgraven bij Rijn en Hertogen in Beyeren. Merkwaardig is hierin eene uitdrukking, die mijns inziens, vergeleken met wat wij ter zelfder plaatse bij **HEUMANN** en **VON FREIBERG** lezen, het verschil van tongval klaarblijkelijk aanwijst. *Haben angesehen* (zoo luidt de vulgata) den *gepresten*, den wir gehabt

haben in unserm Land zu Bayern an der rechten. In het Arnhemsche HS. staat voor *gepresten* duidelijk *gebrechen* (*).

De regters moesten zweren, dat zij naar dit wetboek „von wort zu wort, von stuck zu stuck, armen und richen un-gefährlich richten” zouden (†).

Op den prologus volgt het opschrift: Dis ist das Rech-buch also gantz hat (alt) gepessert und auch neu artikel gesamt, aus allen gerichtten, staeten und marckten nach des Kayzers hayssen (§).

De eerste titel, van de gedingen handelende, telt in de uitgaven en de volledige HSS. 31 §§. In den Arnhemschen codex zijn §§ 2 en 3 der uitgave van HEUMANN in omge-keerde orde geplaatst. § 7 is uit den Schwabenspiegel, c. 30 overgenomen. Van § 9 ontbreekt in ons HS. het tweede gedeelte. Van § 10 vinden wij slechts de eerste woorden: verder missen wij hier alles tot en met § 17. Met § 18—20 eindigt het HS. Noch van de slotperiode des eersten titels, noch van de 27 volgende, is hier eenig spoor te vinden.

Hoe belangrijk alzoo ook dit regtsboek, dat onder de provinciale landregten der middeneeuwen eene uitnemende plaats bekleedt, moge geacht worden, het Arnhemsche HS. zal voor deszelfs kennis slechts eene bijdrage van onderge-schikte waarde kunnen leveren.

Dit zij voldoende over de afzonderlijke stukken van regts-kundigen aard, die dit HS. bevat: een enkel woord nog over het geheel. Hoe komen al deze regtsbronnen in den-zelfden bundel vereenigd? De Richtsteig Landrechts en het regtsboek van LODEWIJK zijn tot hiertoe *nooit* in hetzelfde

(*) Evenzoo in den cod. van lateren tijd in de boekerij te Gies-sen, No. 1012. ADRIAN, t. a. p. 309.

(†) De eed staat reeds in het opschrift vermeld in den cod. chart. Giss. No. 1013. ADRIAN, t. a. p. 310.

(§) De prologus met dit opschrift is in drie artikelen gesplitst in den cod. Giss. No. 997. ADRIAN, t. a. p. 304.

Handschrift ontdekt, en reeds die zamenvoeging op zich zelve maakt dezen codex belangrijk. Slechte drie malen is tot hertoe de Aurea Bulla en de Richtsteig in hetzelfde boek nevens elkander gevonden; in een papieren HS. van 1473 in de Groothertoglijke bibliotheek te Darmstadt, in een dito van 1472 op de Akad. boekerij te Giessen (*), en in een dito van 1458 in de Kon. bibliotheek te Munchen. De Gouden Bul en het Beyersche Landrecht zijn onder anderen bijeengevoegd met andere stukken in den codex te Giessen, N°. 996 (†).

Aan het slot is het jaartal 1374 geplaatst, blijkbaar door eene latere hand. Uit den inhoud der stukken heb ik niets kunnen ontdekken, dat tot eenige zekerheid bij het onderzoek naar den ouderdom van dit Handschrift leidt.

Al de hier medegedeelde regtsbronnen vallen hoogstwaarschijnlijk in hetzelfde decennium, en wel in eene omgekeerde orde. Het Beyersche Landrecht is in 1346, de Gouden Bul in 1356, de Richtsteig des Landrechts in de tijdsruimte tusschen die beide jaren opgesteld. Maar hebben wij hier wel de oorspronkelijke redactie van den Richtsteig voor oogen? Aan den eenen kant moeten wij met EICHORN opmerken, dat „in dessen ursprünglicher Recension vorzugsweise auf die Verhältnisse in der Mark Brandenburg Rücksicht genommen ist.” Maar aan de andere zijde is het duidelijk, dat de Richtsteig in zijnen vermeerderden vorm, gelijk die hier voorkomt, eene bearbeiding van lateren tijd aanduidt, waarbij de glossen tot aanvulling zijn gebezigd. Bij ontstentenis van de opschriften, missen wij een gewichtig hulpmiddel voor naauwkeuriger tijdsbepaling. Het aangevoerde geeft ons althans eenige aanleiding, om hier eene *vierde* recensie van den tekst te zoeken, en die

---

(*) Vgl. ADRIAN, t. a. p. 293.

(†) ADRIAN, t. a. p. 303.

kan wel niet vóór het laatst der veertiende of het begin der vijftiende eeuw zijn opgesteld (*).

Dank komt den Heer SLOET toe, die de aandacht dezer Akademie op dit Handschrift vestigde en deszelfs inhoud zorgvuldig gadesloeg. Hij besloot zijne mededeeling met de opmerking, dat de eigenaar van den codex welligt niet ongenegen zou wezen, het aan de eene of andere geletterde vereeniging af te staan. Het zij mij vergund den wensch uit te spreken, dat het of in de bibliotheek onzer Akademie of in de ook aan handschriften van regtskundigen inhoud rijke boekerij der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde eene waardige plaats vinde. Die Maatschappij heeft de eer, ook den Hoogleraar HOMERUS onder hare buitenlandsche leden te tellen, en (sedert het overlijden van den uitnemenden NIETZSCHE) is hij ongetwijfeld de eenige, die alle HSS. der regtsbronnen uit de dertiende en veertiende eeuw zorgvuldig heeft opgespoord, vergeleken en tot bepaalde klassen teruggebracht. De resultaten zijner nasporingen, na een tijdsverloop van twintig jaren secundis curis openbaar gemaakt, zijn inderdaad verrassend (†). Het Arnheemsche Handschrift, hem toegezonden, zou juister geschat worden, en voor zijn onderzoek, welligt ook voor de wetenschap eenige vrucht kunnen afwerpen.

(*) Het ware de moeite waard, dit HS. te vergelijken met het MS. van den Richtsteig op de openbare Boekerij te Amsterdam, waar dit procesregt op den Saksenspiegel volgt en den Zwabenspiegel voorafgaat.

(†) »Von HOMERUS's kundiger Hand steht eine neue Ausgabe dieser besonders für das Richtverfahren wichtigen Quelle (Richtsteig) zu erwarten,“ lees ik in de *Krit. Jahrb.* RICHTER u. SCHNEIDER, XII (XXI) 267. Die uitgave moet, volgens den laatsten Messcatalog, dezer dagen verschenen zijn of verschijnen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten JUNIJ 1857.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, L. J. F. JANSSEN,
F. C. DE GREUVE, L. A. J. W. SLOET, T. ROORDA, J. DE WAL,
W. MOLL, J. BAKE, A. C. HOLTJUS, F. DOZY, IS. AN. NIJHOFF,
W. J. KNOOP, M. H. GODEFROI, G. DE VRIES, J. C. G. BOOT,
G. H. M. DELPRAT, J. G. HULLEMAN, M. DE VRIES, H. J. KOENEN,
C. LEEMANS, R. C. BAKHUYZEN VAN DEN BRINK, J. ACKERSDIJK,
H. C. MILLIES, L. PH. C. VAN DEN BERGH, S. KARSTEN en J. VAN
ZENNEP.

De Heeren T. W. J. JUYNBOLL en A. RUTGERS hebben
sich wegens hunne afwezigheid laten verontschuldigen.

Zijn ingekomen brieven van de nieuw benoemde zoo
buiten- als binnenlandsche leden, die allen hunne benoe-
ming hebben aangenomen, uitgezonderd de Heer RANGABÉ
te Athene, van wien nog geen antwoord is ontvangen.

De Voorzitter brengt verslag uit wegens een vroeger
gedaan aanzoek van den Heer CORNET te Leiden, om de
handschriften van den Heer HUMBERT DE SUPERVILLE te
zijner beschikking te mogen hebben. Hieruit blijkt, dat
de Akademie zich te dier zake tot den toenmaligen Mi-

nister van Binnenlandsche Zaken heeft gewend, zonder wiens machtiging deze stukken niet konden afgegeven worden; maar dat van dien Minister nimmer eenig antwoord is ontvangen. Aan den Heer LEMMANS wordt opgedragen, den Heer CORNET van die reden der niet-beantwoording van zijnen brief onder de hand kennis te geven.

De Voorzitter brengt vervolgens verslag uit van hetgeen door het Bestuur is verricht, om de uitgave van *Simplicius* tot stand te brengen. De Heer VAN DEN BRINK herinnert daarop aan een door den Secretaris dezer Afdeling in de laatste gemeenschappelijke zitting der beide Afdelingen gedaan voorstel, om in overweging te nemen, of men althans van de zaak reeds zoovele jaren lang vertraagd in het nog wel raadzaam moet achten, om den commentarius van *Simplicius* op eenige werken van ARISTOTELES in het licht te geven. Spreker meent, dat er, toep dit plan het eerste in gecopperd, eene drangrede tot de uitgave bestond, welke niet meer aanwezig is. De Hoogleeraar KARSTEN gaf toen zijne *Philosophorum graecorum reliquiae* uit, tot welker verdero voortzetting eene naauwkeurige herziening van *Simplicius* onmisbaar was. Sedert schijnt de Hoogleeraar dien arbeid te hebben gestaakt. Ook heeft BRANDIS in de uitgave der commentatoren van ARISTOTELES, gevoegd bij de uitgave der gezamentlijke werken van dien wijsgeer door de Berlijnsche Akademie, uittreksels van *Simplicius* in het licht gegeven, die eene uitgave van *Simplicius* eenigzins van het vroeger bestaan hebbende belang berooven.

De Hoogleeraar KARSTEN betoogt, dat eene meer volledige uitgave van *Simplicius* ook nu nog niet van belang ontbloot is, en dat althans de commentarius op het werk van ARISTOTELES *De coelo*, ten gevolge der ontdekking van den Heer COBET omtrent den oorsprong van het tot dus verre onder dien naam bekende boek, voor een *ineditum* mag

gehouden worden, dat wel verdient in zijn geheel omvang het licht te zien. Ook heeft de Heer KARSTEN, ofschoon zijne studiën sedert eene andere richting genomen hebben, toch het ontwerp, om zijn vroeger aangevangen werk voort te zetten, niet geheel opgegeven. Na deze gegevene inlichtingen besluit de vergadering, dat men voorschijns den commentarius over het werk *De coelo* zal doen in het licht verschijnen, waarna de Afdeeling in overweging zal nemen, of ook de overige commentarii van *Simplicius* verdienen uitgegeven te worden. — De laatste revisie zal aan den Heer COBET, die zich hiertoe heeft bereid verklaard, ter correctie worden aangeboden.

De Secretaris leest eene missieve voor van den Secretaris der Natuurkundige Afdeeling, waarin deze verklaart zich met het haar medegedeelde concept-adres aan den Minister van Financiën 'wegens de herziening van het tarief van inkomende en uitgaande rechten wel te kunnen vereenigen; maar voorstelt, om onder de voorwerpen, waarvoor vrijstelling van rechten verlangd wordt, ook geodesische instrumenten en naturalien op te nemen. Dien overeenkomstig wordt besloten.

De gecommiteerden ter beoordeeling der HSS. door den Heer SLOET, in eene vorige vergadering der Afdeeling ter tafel gebracht, maken hunne bevinding dienaangaande in vier verschillende rapporten kenbaar. De vergadering besluit, die adviezen te stellen in handen van den Heer SLOET, om te zien of hij daarin ook aanleiding vindt, zijne voordracht over die handschriften aan te vullen of te wijzigen, waarna die voordracht met de uitgebrachte adviezen in de *Verslagen en Mededeelingen*, zooveel noodig, zullen worden opgenomen.

De Heer KOENEN brengt namens de commissie van redactie verslag uit over de verhandeling van den Heer BAKE wegens het aan LONGINUS toegeschrevene werk *Over het Verhevene*, welke verhandeling de commissie in de *Verslagen en Mededeelingen* wenscht te zien opgenomen. Daarentegen is de commissie van meening, dat de *Grieksche Moniteur*, door den Heer BAKE overgelegd, geene aanleiding kan geven tot het vervaardigen van een genoegzaam belangrijk opstel voor het Tijdschrift der Afdeeling, aangezien in genoemd dagblad wel van het vinden van inscriptiën wordt melding gemaakt, maar tot dusver de inscriptiën zelve nog niet zijn bekend geworden.

De Heer DOZY deelt eenige opmerkingen mede over *sommige bronnen voor de Geschiedenis der Verovering van Spanje door de Muzelmannen*. Zonder te willen ontkennen, dat de geschiedenis dier verovering voor den geschiedschrijver altijd een ondankbaar onderwerp blijven zal, meent de Spreker evenwel, dat men voor verschillende punten meer licht zal verkrijgen, wanneer men 1°. eene zekere klasse van Arabische geschriften ter zijde stelt, die geen geloof verdienen, en 2°. de Latijnsche berigten aan eene scherpere tekstkritiek onderwerpt.

De Spreker begint met te handelen over het werk getiteld: *Ahâdith al-imâmah wa-'s-siyâsah* (Verhalen omtrent het geestelijke en wereldlijke gezag); een werk, dat eene geschiedenis der Khaliefen bevat van den dood van MOHAMMED af tot op dien van HÂROEN AR-RASCHÎD, en waarin men een uitvoerig verhaal vindt van de veroveringen van MOESÂ in Africa en in Spanje. DE GAYANGOS, die dit verhaal heeft vertaald, beschouwt het als eene oude en geloofwaardige bron, en sedert dien tijd is dit gevoelen niet betwist geworden; integendeel, WEIL en AMARI hebben dit document als een oud en goed stuk beschouwd en gebruikt, de eer-

ste in zijne Geschiedenis der Khaliefen, de tweede in zijne Geschiedenis der Muzelmannen in Sicilië. De Spreker zal onderzoeken, of het inderdaad het vertrouwen verdient, dat men er aan geschonken heeft.

De eerste vraag, die zich voordoet, is natuurlijk deze: wanneer is het werk opgesteld? Men zou kunnen meenen dat het HS. hetwelk DE GAYANGOS er van bezit, het antwoord op deze vraag geeft; want IBN-COTAIBAH, een beroemd geschiedschrijver der 9de eeuw (828—889), wordt daar als de schrijver genoemd. DE GAYANGOS zelf heeft evenwel met verschillende argumenten bewezen, dat IBN-COTAIBAH het werk niet kan geschreven hebben. Hiertegen is nu wel AMARI opgekomen, die zich beroept op het getuigenis van IBN-SCHEBÂT; maar het komt den Spreker voor, dat het gevoelen van IBN-SCHEBÂT, die, volgens AMARI zelven, eerst in de tweede helft der 12de eeuw schreef, van weinig gewigt in eene kwestie van dezen aard zijn kan. Daarenboven bezat hij weinig oordeelkunde. De naam van IBN-COTAIBAH bevond zich (de Spreker twijfelt daaraan niet) op den titel van het HS. waarvan hij zich bediende; maar hij had een minder blind vertrouwen aan dien titel moeten schenken. Hij zou dan opgemerkt hebben, dat de Spaansche vrouw, die aan den schrijver uitvoerige berigten heeft medegedeeld over het beleg der stad, waarin zij zich tijdens de verovering met hare familie bevond, moeilijk IBN-COTAIBAH kan gekend hebben. Laat ons aannemen, dat zij eerst tien jaren oud was, toen dat beleg plaats had, dat is te zeggen omstreeks het jaar 714, en dat IBN-COTAIBAH reeds op zijn tiende jaar, in 838, berigten heeft opgezameld over de verovering van Spanje: dan zou die vrouw den ouderdom van honderd-vier-en-twintig jaren hebben bereikt; iets dat wel niet onmogelijk, maar toch ook niet waarschijnlijk is. Ware eindelijk IBN-SCHEBÂT iets anders geweest dan een compiler, zooals er maar al te veel waren in den tijd van het

verval der Arabische literatuur, en die, door een dertigtal boeken te plunderen, er zonder moeite een een-en-dertigste zamenstelden, dan zou hij opgemerkt hebben, dat de schrijver der *Ahâdith* zegt: „IBN-ABI-LAILÂ heeft mij verhaald“ enz., en dat die IBN-ABI-LAILÂ, cadi van Coefah, reeds in 765 gestorven was, 68 jaren vóór de geboorte van IBN-COTAIBAH.

Voorloopig zal dus de Spreker de meening van DE GAYANGOS aannemen, volgens welke het boek geschreven is korten tijd na den dood van HÂROEN AR-RASCHID, en dus na 809. Maar een boek kan oud zijn zonder daarom geloofwaardig te wezen, en de Spreker meent dat het werk een vrij groot aantal verhalen bevat, die aan de waarheidsliefde des schrijvers doen twijfelen. Als men leest dat een corps van *vijfhonderd* Muzelmansche ruiters, na een groot Berbersch leger geslagen te hebben, *tienduizend* vijanden gevangen nam, en dat een ander maal *zesduizend* Muzelmannen duizenden vijanden doodden en niet minder dan *honderdduizend* man gevangen namen, dan begint men te vreezen, dat de schrijver in het belang van den nationalen roem de dapperheid der Muzelmannen en de door hen behaalde voordeelen eenigzins vergroot heeft. Dat alles evenwel is nog niets in vergelijking van hetgeen TÂRIC deed, die, als men onzen schrijver gelooven moet, met 1700 man het leger van RODERIC versloeg, dat 80,000 ruiters sterk was. Wij weten, wel is waar, dat RODERIC door een gedeelte van zijn leger verraden werd, eene omstandigheid waardoor de overwinning van TÂRIC minder wonderbaar wordt, hoe gering het aantal zijner manschappen ook geweest zij; — maar wij weten dat uit andere bronnen; de schrijver der *Ahâdith* zegt er niets van; bij hem is TÂRICS overwinning inderdaad een wonder. Er zijn in zijn verhaal nog andere wonderen. Zoo verhaalt hij zeer uitvoerig en met vermakkijken ernst, hoe, op het gebed van MOESÂ, de muren eener vijandelijke vesting van zelve instortten, zooals oudtijds de

meren van Jericho op het geluid van JOSUA'S trompetten; en in het hoofdstuk: „Over de verwonderlijke zaken, die MOSSÂ in het Westen zag” — een hoofdstuk, dat DE GAYANGOS den goeden smaak heeft gehad in zijne vertaling over te slaan — vindt men de buitensporigste verhalen, waarop de Spreker terug zal moeten komen, daar zij zich ook in een ander boek bevinden waarover hij handelen zal.

De Spreker meent evenwel niet alleen de geloofwaardigheid, maar ook de oudheid der *Alddittik* in twijfel te moeten trekken en wel om deze redenen: geen schrijver ouder dan de 12de eeuw heeft het boek gekend; het bezit het karakter van een oud werk niet, want in plaats van de kernachtigheid en soms wat drooge kortheid der geschiedwerken van de 9de eeuw, vindt men in dit werk eene beuzelachtige en vervelende uitvoerigheid; eindelijk gebruikt die zoogenaamde geschiedschrijver der 9de eeuw woorden die niet tot de oude taal behooren, en hij noemt steden die eerst verscheidene eeuwen na den dood van HAROEN AR-RASCHID gebouwd zijn. Om een korenzak aan te duiden, gebruikt hij het woord تليس, een woord, dat nog in Egypte die beteekenis heeft, maar dat de oude taal niet had en niet hebben kon, want het is het Spaansche woord *terlis*, in 't Fransch *treillis*. Wat de steden betreft, die na de 9de eeuw gebouwd zijn, zoo verhaalt onze schrijver dat Marocco door MOSSÂ veroverd werd. Daar nu deze stad eerst in 1062 door YOUSOF BEN-TÉSCHIFIN, Sultan der Almoraviden, gesticht is, zoo kan MOSSÂ ze in 't begin der 8ste eeuw niet hebben ingenomen, en een schrijver der 9de eeuw kan ze niet hebben gekend. Hieruit blijkt evenwel, dat het werk geschreven is na het jaar 1062 en vóór den (nog eenigzins onzekeren) tijd, waarin BEN-SCHERRÂ schreef.

Wat nu den aard van het werk betreft, zoo meent de Spreker het op dezelfde lijn te moeten stellen als de *PSEUDO-*

wākīd's. Men weet dat de veroveringen der Muzelmannen onder de eerste Khaliefen in verscheidene werken verhaald worden, die, zonder historische romans te zijn in den zin dien wij aan dat woord hechten, te gelijker tijd verdichte verhalen en oude overleveringen bevatten. Deze werken, die onder den naam van wākīd, een beroemd geschiedschrijver der 8te eeuw, zijn verschenen, zijn inderdaad van veel lateren tijd: zij zijn uit den tijd der kruistogten. De schrijvers dier werken, die ten doel hadden, den godsdienstijver der Muzelmannen aan te wakkeren en hen tot het voeren van den heiligen oorlog aan te sporen, hebben de heldendaden der stichters van het Islamisme vergroot en wonderen verlicht, die Allah ten behoeve zijner uitverkorenen zou verrigt hebben; maar, ten einde te verhooeden, dat hunne min of meer fabelachtige voortbrengselen argwaan zouden opwekken, hebben zij die op naam van een ouden en beroemden geschiedschrijver gesteld, wiens werken uiterst zeldzaam geworden waren. De Spreker meent dat de *Ahādīth* met hetzelfde doel en omtrent denzelfden tijd is opgesteld. Het boek heeft volkomen hetzelfde karakter als de werken der PSEUDO-wākīd's; het eenige onderscheid is, dat de falsaris, in plaats van den naam van wākīd, dien van IBN-COTAIBAH heeft aangenomen. In de omstandigheid, dat zijn HS. den naam van dien schrijver draagt, heeft de GAYANGOS niets anders dan eene min of meer vrijwillige dwaling van den copist gezien; maar daar staat tegen over, dat het HS. op de Bibliotheek te Berlijn (verzameling van Dr. SPRENGER) en het epitome op de Bibliotheek te Lund ook IBN-COTAIBAH als schrijver noemen, en verder dat reeds IBN-SCHIBÂT het werk aan dezen toeschrijft. De falsaris heeft dus klaarblijkelijk zelf dien naam gekozen.

De oude (maar geenszins authentieke) overleveringen, die de PSEUDO-IBN-COTAIBAH geeft, zijn meerendeels ontleend aan een Spaansch-Arabisch werk der 9de eeuw, den *Tarika*

Ibn-Habīb, waarvan de Bibliotheek te Oxford een HS. bezit. Daar IBN-HABIB een oud schrijver is en hij daarenboven, zowel in Azië en in Africa als in Spanje, voor een zeer geleerd theoloog gehouden werd, zoo zou men mogen verwachten, in zijn boek geloofwaardige berigten omtrent de verovering te vinden. In die verwachting wordt men echter zeer te leur gesteld, en de Spreker bewijst met voorbeelden, dat het werk eene menigte fabelachtige verhalen bevat, die veel beter in de Arabische Nachtvertellingen dan in een geschiedwerk passen. De vraag doet zich nu voor, of men daaruit moet opmaken, dat de Arabische bevolking van Spanje in den loop eener enkele eeuw hare nationale overleveringen ten eenen male vergeten had. De Spreker meent dit ten stelligste te moeten ontkennen. Naar zijne meening hebben IBN-HABIB's vertelsels met de volksoverlevering niets gemeen; niet in Spanje, maar in het Oosten, bepaaldelijk in Egypte, heeft IBN-HABIB ze verzameld, zooals hij zelf getuigt. In plaats van zijne landgenooten te onderwerpen, heeft IBN-HABIB zich dus bij voorkeur gewend tot de Egyptische leermeesters wier lessen hij bijwoonde. Bijna alle Spaansche Arabieren, die naar het Oosten kwamen om daar godgeleerdheid en regten te bestuderen, hebben eveneens gehandeld. Met diepe verachting op hunne landgenooten nederziende, die door de Oostersche geleerden als onwetend en boersch werden beschouwd, en vol eerbied voor de leeraars, die hun de overleveringen omtrent den Propheet uitlegden en hen inwijdden in de spitsvondigheden der scholastiek en der regtsgeleerdheid, dachten zij, dat die groote leeraars, die zooveel wisten, de geschiedenis van Spanje veel beter moesten kennen dan de inwoners van dat land. Zij overlaadden hen dus ook met vragen over dat onderwerp. Ongelukkig wisten die leeraars daarvan bijna niets; maar zij hadden den naam alles te weten; zij wilden dien naam niet verliezen, en offerden alles op, zelfs de waarheid

als 't noodig was, om dien naam te behouden. Zij vergaasten dus hunne leerlingen op vertelsels, die zij van oude vrouwen, van personen der geringere volksklasse gehoord hadden; want, even als onze voorouders hun *fairy-land* in Azië hadden geplaatst, hadden de Egyptenaars het hunne in het uiterste Westen. Spanje was hun Eldorado. Prachtige tapijten, kostbare meubelen, onmetelijke schatten, dat alles was in menigte in dat denkbeeldige Spanje voorhanden. Op de kust van den Atlantischen Oceaan hadden zij hun Tamid ontdekt, het land der geniën, der betooverde kastelen, der automaten, der duivelen die door SALOMO in kisten waren opgesloten. Die fabelachtige overleveringen van het Egyptische volk waren de bron, waaruit de leeraars het meerendeel hunner vertelsels putten; soms evenwel verzonnen zij die zelve. De Spreker bewijst dit met een paar voorbeelden uit de Geschiedenis der calif's van Córdova door AL-KHOSCHANI. Hoe onwaarschijnlijk die verhalen nu ook waren, de Spaansche studenten namen ze geloovig aan. Zij hadden te veel eerbied voor hunne leermeesters, dan dat zij den minsten twijfel aan hunne waarheidsliefde niet als eene misdaad zouden beschouwd hebben, en daarenboven hadden de theologische studiën zelfs de laatste vonk van twijfelzucht bij hen uitgebluscht. Minder geloovig, hebben de Europeesche geleerden wel is waar de al te fantastische verhalen, die zich in dergelijke boeken bevinden, verworpen; maar zij hebben aan andere, die op zich zelve niet onwaarschijnlijk zijn, geloof geslagen. Tegen deze handelwijze meent de Spreker te moeten protesteren. Een naauwkeurig onderzoek der overleveringen, die door vreemde geleerden aan de Spaansche studenten zijn medegedeeld, heeft hem overtuigd, dat geen dier verhalen voor de geschiedenis waarde bezit. Geheel anders is het gesteld met de echt Spaansch-Arabische overleveringen. Het Spaansch-Arabische volk, geestig en vol gezond verstand, stond oneindig hoo-

ger dan zijne theologanten; van daar dan ook, dat de echte volkstraditie een geheel ander karakter draagt.

Tot de Latijnsche bronnen overgaande, vestigt de Spreker vooreerst de aandacht op de kroniek, die in 754 te Córdoba is geschreven, en die, door eene zonderlinge vergissing, aan ISIDORUS PACENSIS wordt toegeschreven. Hij meent dat de taal *dier* kroniek geenszins zoo duister en barbaarsch is als men algemeen beweert, maar dat daarentegen de tekst door de afschrijvers zeer is bedorven. Alle HSS. zijn even fantief; waarschijnlijk zijn zij alle uit één HS. gevloeid, dat vol glossen was en zich in een rampzaligen toestand bevond toen het door monniken werd nageschreven, die in de paleographie weinig ervaren waren; want in den tekst, zooals wij dien bezitten, vindt men beartelings bedorven woorden, glossen, lacunen en bladen die niet op hunne plaats staan; kortom, er bestaat misschien geen Latijnsch werk, waarvan de tekst in dezelfde mate bedorven is. Alleen de conjecturaal-kritiek kan in dit geval hulp aanbrengen. De Spreker zal thans de vergadering niet vermoedigen met de opsomming der vele plaatsen, die hij op die wijze meent geëmendeerd te hebben; slechts bij één punt zal hij even stilstaan, het betreft den bekenden graaf JULIAAN.

Ofschoon het gevoelen van MASDEU en anderen, die beweerd hebben dat JULIAAN nooit bestaan heeft, thans verworpen wordt, zoo is het toch nog onzeker, wat JULIAAN was. Was hij een Berber, een Griek, of een Goth? Was hij een onafhankelijk vorst, of wel een schatplichtige, hetzij van den Koning van Spanje, hetzij van den Keizer van Constantinopel? Misschien zal eene plaats van den bijna gelijktijdigen ISIDORUS over die nog zeer duistere vragen licht verspreiden, ofschoon alle geleerden beweerd hebben dat ISIDORUS JULIAAN niet noemt.

Op de plaats, waar ISIDORUS (c. 40) verhaalt, dat MOESA, na zijne terugkomst in het Oosten, door den Khalief tot eene zware boete veroordeeld werd, drukt hij zich aldus uit:

Quod ille [mozsá] consilio nobilissimi viri Urbani, Africanæ Regionis sub dogmate Catholicae fidei exorti, qui cum eo cunctas Hispaniæ adventaverat patrias, accepto, complendum pro nihilo exoptat, atque pro multâ opulentiâ parum (*lege* parvum) impositum onus existimat;

sicque fidei iussores dando per suos libertos congeriem nummorum dinumerat,

atque mirâ velocitate impositum pondus exactat,

sicque successoris tempore fisco adsignat.

. Deze plaats, die (de Spreker weet niet hoe) aan de aandacht van alle geschiedschrijvers en van alle critici is ontsnapt, is evenwel uiterst merkwaardig. Bij geen enkele anderen christelijken of muzelmanschen schrijver vindt men den naam van dien Urbanus, dien *nobilissimus vir*, die mozsá op al zijne veroveringstogten in Spanje vergezeld had. De Spreker meent dan ook, dat die eigen naam bedorven is, en dat onder den naam van *Urbanus* die van *Julianus* verborgen is. De uitgang (*anus*) is in beide namen dezelfde. De lettergrepen *ur* en *iu* hebben hetzelfde aantal trekken, en in het oude schrift is het des te moeilijker ze van elkander te onderscheiden, daar de eerste letter der eigen namen geene hoofd- maar eene kleine letter is, en daar de letter *i* geen punt heeft. Niets is dan ook menigvuldiger dan corrupties van die soort, en de Spreker kan volstaan daarvan een enkel voorbeeld bij te brengen (een charter van 1090, in Muñoz, *Fueros*, I, p. 159, waar voor *adri-namentaverunt* moet gelezen worden *adiuramentaverunt*). Eindelijk is ook het aantal trekken der letter *b* en der lettergreep *li* (de *i* zonder punt) hetzelfde, en wie met de paleographie bekend is, zal de verandering van *urbanus* in *iulianus* niet al te gewaagd vinden, terwijl het zeer vreemd zijn zou, als ISIDORUS van een bondgenoot van mozsá sprak, dien geen ander schrijver kent.

Wat de woorden betreft, die dadelijk na den naam van JULIAAN volgen: „*Africanæ Regionis sub dogmate Catholicae fidei exorti*,” zoo kunnen zij, als men het zoo wil, beduiden, dat JULIAAN in Afrika geboren was; maar ISIDORUS kende te goed Latijn om *exortus* met een genitief te construeren. In plaats van *exorti* leest de Spreker *exarci* (exarchi). JULIAAN zou dan gouverneur van Afrika voor den Griekschen Keizer geweest zijn. Dat die gouverneurs werkelijk den titel van exarchus droegen, kan niet in twijfel worden getrokken. Twee brieven van Paus GREGORIUS *den Grooten* zijn geadresseerd: „Gennadio Patricio et Exarcho Africae”, en het is algemeen bekend, dat HERACLIUS, de vader van den Keizer van dien naam, ook exarchus van Africa was; maar daar die titel aan de onwetende afschrijvers der Middeleeuwen bijna onbekend was, zoo hebben zij daarvoor dikwijls andere woorden in de plaats gesteld. Zoo leest men in de uitgaaf van REGINO's kroniek door STRUVIUS (op het jaar 755): „Ravennam cum Pentapoli et omni *exeritu* conquistavit et „s. PETRO tradidit”. Men moet lezen *exarchato*, zooals in de uitgaaf van PERTZ staat. Overigens beteekent de titel van graaf, dien de monnik van Silos en anderen aan JULIAAN geven, hetzelfde als die van exarch; want ISIDORUS (c. 16) geeft den naam van graaf aan den exarch GREGORIUS.

Wij komen derhalve tot dit resultaat: JULIAAN, van Griekschen oorsprong, was geen vasal of onderdaan der West-gothische Koningen, zooals men gemeend heeft, maar gouverneur, voor den Keizer van Constantinopel, van dien kleinen hoek van Africa, dien de Arabieren nog niet aan de zwakke opvolgers van CONSTANTIJN *den Grooten* hadden ontruikt, dat is te zeggen van Centa met de omliggende plaatsen. Die landstreek behoorde toen inderdaad nog aan den Griekschen Keizer; zie ISIDORUS HISPALENSIS, *Hist. Goth.*, p. 496 en IBN-ADHÂRÎ, I, p. 211.

Ten einde niet te lang misbruik te maken van het ge-

duld der hoorders, zal de Spreker nog alleen handelen over eene plaats, die voorkomt in eene korte, maar zeer oude kroniek, die den titel draagt van *Ordo gentis Gothorum* en in het *Chronicon Albeldense* is opgenomen. Men leest daar (*Esp. sagr.* XIII, p. 450):

„Rudericus reg. an. III. Istius tempore Era DCCLII. farmalio terrae Sarraceni evocati Spanias occupant, regnumque Gothorum capiunt.”

Wat beduiden hier de woorden *farmalio terras*? Volgens KLOBER (*Esp. sagr.*, XIII, p. 461) zou *farmalio* de ablatief van *farmalium* zijn, en dit *farmalium* zou dan hetzelfde beduiden als *formalia*, namelijk *pactum, conventio*. Zoodanig schijnt ook de meening geweest te zijn van den schrijver van eenige korte berigten, die eveneens in het *Chronicon Albeldense* (p. 461) zijn opgenomen; want deze schrijver, die, zooals duidelijk blijkt, den aangehaalden tekst voor zich had liggen, drukt zich aldus uit: „Sicut iam „supra retulimus, Ruderico regnante, Gothi in Spaniâ per „filios Vitizani regis oritur rixarum discessio, ita ut una „pars eorum Regnum dirutam videre desiderarent; quorum „etiam favore atque farmalio Sarraceni Spaniam sunt ingressi anno regni Ruderici tertio”. Desniettemin is deze verklaring onaannemelijk. In de Middeleeuwsche Latiniteit bestaat het woord *farmalium* niet; maar gesteld zelfs dat het bestond en *pactum* of *favor* beduidde, wat zouden dan nog de woorden: „farmalio (= pacto, favore) terrae Sarraceni evocati” beteekenen? Als zij iets beteekenden, dan zou het dit zijn, dat *het geheele land* de Sarracenen inriep, hetgeen ongetwijfeld ongerijmd is.

LUCAS VAN TUY, die een ongeveer gelijkkluidenden tekst voor zich had, heeft het woord *farmalio* of *farmario*, zooals hij schijnt gelezen te hebben, als een eigen naam opgevat, hetgeen veel verstandiger is; maar wanneer LUCAS aan een der zonen van WITIZA den naam FARMARIUS geeft, dan

schijnt hij niet te weten, dat een dergelijke naam bij de Gothen ten eenen male onbekend was.

De Spreker meent in de *Ordo gentis Gothorum* te moeten lezen: „a romulo et eba Sarraceni evocati”. De schrijver der *Akhbar madjmoek* en RODERICUS VAN TOLEDO geven den naam EBA aan een zoon van WITIZA, en IBN-AL-KORRYAH noemt een anderen zoon van dien vorst ROMULUS, een naam die toen in Spanje vrij gewoon schijnt te zijn geweest; men vindt althans een anderen ROMULUS in een charter van 818 (dit charter staat bij VILLANUEVA, *Viaje literario á las iglesias de España*, XIII, p. 221).

Deze bijdrage, welke de Heer DOZY als voorlooper van eene meer uitgewerkte verhandeling over ditzelfde onderwerp wil beschouwd hebben, wordt in het bovenstaande verslag ter mededeeling in het proces-verbaal overgelegd.

Bindelijk vestigt de Heer SLOET de aandacht der vergadering op een artikel der *Cölnische Zeitung*, waaruit blijkt, dat men te Keulen met juistheid de straat ontdekt heeft, in welke VONDEL, „*Hollands Shakespeare*” geboren is, zijnde niet, gelijk men tot dusverre meende, de *Witte*, maar de *Weezenstraat* (*platea orphanorum*), op het voormalige vrijgebied van het stift St. Gereon; en dat men voornemens is, aldaar een gedenkteeken ter eere van den grooten Nederlandschen dichter te stichten. De Voorzitter stelt voor, en de vergadering besluit, om het aan de individuele leden der Afdeling, die daartoe opgewektheid zouden gevoelen, over te laten, om dien aangaande nadere berichten in te winnen; waarna de vergadering, daar niemand verder iets in het midden brengt, wordt gesloten.

OVER DE ECHTHEID
VAN HET
KOOPCONTRACT DER EUGUBINISCHE TAFELN,

DOOR
L. J. F. JANSSEN.

Wanneer ik nog voor eenige oogenblikken het woord vraag ten aanzien van de veelbesproken Eugubinsche tafelen, dan heeft zulks nu enkel betrekking tot den koopbrief dier tafels van het jaar 1456, welks echtheid door één der leden dezer Akademie ontkend, door anderen verdedigd werd, doch die niet boven allen twijfel verheven kon worden zonder nadere bijzonderheden te kennen aangaande het oorspronkelijke stuk, in het archief te Gubbio bewaard. Daarom werd reeds voorleden jaar door mij aan de Akademie medegedeeld, dat een mijner geleerde vrienden in Italië verzocht was om naar het oorspronkelijke stuk, en naar den tekst daarvan in het *Liber reformationum*, door een deskundige in het archief van Gubbio onderzoek te laten doen, en daarbij vooral te laten nagaan, of en in hoe ver die documenten voldoende kenmerken van oudheid en echtheid dragen (zie *Verslagen en Meded.* II bl. 301, vergel. bl. 165 en 299); en ik voegde daarbij, dat „het antwoord, zoodra het zou ontvangen zijn, ter kennis van belangstellenden zou gebragt worden”. Dat ant-

woord is thans door mij ontvangen, en ik achtte het van mijn pligt het in de eerste plaats in deze Akademie mede te deelen.

De geleerde, door mij om inlichtingen verzocht, is de Eerste Secretaris van het Instituto archaeologico te Rome, Dr. HENZEN, door zijne werken bekend als een uitstekend epigraph, vooral wat de oud-italische opschriften betreft; bovendien door zijne veeljarige betrekking aan het archaeologisch Instituut (hetwelk overal in Italië zijne correspondenten heeft) het best, naar ik vertrouwde in staat, om in het afgelegen Gubbio die onderzoekingen te laten bewerkstelligen; onderzoekingen, waarbij o. a. ook verzocht was, een diplomatisch naauwkeurig afschrift van den oorspronkelijken koopbrief in het archief te Gubbio berustende.

De Hr. HENZEN, geen correspondent in het kleine Gubbio hebbende, meldde mij, dat hij mijn verzoek opgedragen had aan den hem bevrienden Graaf GIANCARLO CONESTABILE, hoogleeraar in de archaeologie te Perugia. Door dezen werd de taak wederom opgedragen aan den Hr. GIACCOMO BONFATTI, te Gubbio. Op die wijze ontving ik in Junij l.l. een nieuw afschrift van het koopcontract in het geheim archief te Gubbio bewaard, vervaardigd door genoemden BONFATTI, als naauwkeurig gecertificeerd door den Gonfaloniere van Gubbio, of wèl, bij diens afwezigheid, door den oud-municipaal deken (L'anziano municipale decano) LUIGI ROGARI, en bezegeld met het zegel van Gubbio. Dat afschrift, vergeleken met den bekenden tekst van PASSERIUS, leerde mij, dat op de 31 regels, die de koopbrief bij PASSERIUS beslaat, niet minder dan 28 varianten, veelal verbeteringen, door het nieuwe afschrift konden aangebragt worden. Daar de Hr. BONFATTI er echter geene bijzonderheden had bijgevoegd over de oud- en echtheid van het stuk waarvan het afschrift genomen was, noch ook over het bestaan van een meer officiëel origineel, verzocht ik

nogmaals den Hr. HENZEN, om door zijn vriend GIANCARLO deswege berigten te laten inwinnen, alsmede om een nasauwkeurig facsimilie van het contract, gelijk het gelezen wordt in het *Liber reformationum*; wanneer er althans geen onder of meer officieel stuk in vermeld archief voorhanden mogt zijn; in welk laatste geval een facsimile van dit verzocht werd.

Ook aan dit verzoek voldeed mijn geachte correspondent met de hem gewone bereidwilligheid. In Julij l.l. ontving ik een facsimile van het koopcontract, gelijk het zich in het *Liber reformationum* te Gubbio bevindt, vervaardigd door denzelfden BONFATTI (op verzoek van Prof. GIANCARLO CONESTABILE te Perugia), en BONFATTI schreef daarbij, dat er geen ander, meer oorspronkelijk of meer officieel stuk van dien koop in het archief te Gubbio aanwezig was. Ik brag dat facsimile hier ter tafel, ten einde U zelve te laten oordeelen, of dit schrift wel aanleiding tot verdenking van de oudheid geven kan. Mijns inziens draagt het de kenmerken van eene italiaansche hand uit het midden der 15de eeuw, dus uit den tijd toen het contract gesloten werd. Eene vlugtige vergelijking met sommige HSS. uit dien tijd op de Leydsche Akademie-bibliotheek *) heeft mij hierin reeds bevestigd. Maar gij kunt thans zelve oordeelen, en, ten einde ook anderen, die in dit onderwerp belang gesteld hebben, gelegenheid te geven zich een zelfstandig oordeel hierover te vormen, veroorloof ik mij voor te stellen, dit facsimile in onze *Verslagen en Mededeelingen* te laten afdrukken. Eene daarbij gevoegde transcriptie van het niet zeer gemakkelijk te lezen schrift, zou den gebrekken tekst dien men bij PASSERIUS aantreft, voor de toe-

---

*) Slechts eenigen heb ik er daar voorloopig geraadpleegd, te weten Cod. XVIII, 38 B; XVIII, 127 Y; XVIII, 191 C; XVIII, 11 E; XVIII Lips. 27, en XVIII Per. 28.

komst overbodig maken. Ik heb die transcriptie vervaardigd en breng ze mede ter tafel.

Het is opmerkelijk, dat in dit facsimile het woord *eburneas* aldus geschreven is, dat iemand er bij den eersten opslag ligt *ahaeneas* uit zou kunnen lezen, welke lezing door mij als de oorspronkelijke vermoed was. Inmiddels schijnt in de randteekening (die bij PASSERIUS ontbreekt) duidelijker *eburnearum* te staan. Deze zeer haastig geschreven randteekening luidt volgens BONFATTI: „Emptio certarum tabularum eburnearum facta per communem a Paulo Schano”. Dezelfde BONFATTI heeft echter in zijn afschrift van 't contract, achter het woord *eburneas* een *sic* geplaatst, ter aanduiding van het onzekere dier lezing.

Wanneer men nu aanneemt, wat alsnog mijne meening is, dat er een meer origineel, althans meer officieel, contract bestaan heeft, waarvan dit facsimile slechts het protocol of de registrering bevat, dan zou eene vergissing, zoo er inderdaad *eburneas* in plaats van *ahaeneas* staat, minder groot bezwaar opleveren, daar men niet behoeft aan te nemen dat diezelfde fout zich in het officiële stuk zal bevonden hebben.

Uit de aantekeningen echter van BONFATTI (deels in afschrift, deels bij wijze van uittreksel mij door Dr. HENZEN medegedeeld) blijkt, dat hij niet van meening is, dat er nog een ander, meer origineel of meer officieel stuk aangaande dien koop bestaan heeft. Ofschoon ik hierin van hem verschild, meen ik U zijn gevoelen te moeten mededeelen, ook omdat het terugslaat op mijne hem kenbaar gemaakte bedenkingen en op het verzoek om een afschrift van het officiële contract (onderscheiden van het stuk in het *Liber reformationum*). BONFATTI schreef aan den Graaf GIANCARLO het navolgende:

„Het contract, hetwelk men leest in het boek der reformatiën is alleroorspronkelijkst, en OLIVIERI schreef de waarheid, toen hij verzekerde het gezien te hebben in het archief

der gemeente; want alle boeken der vaderlandsche reformatiën behooren tot het geheime archief. Uwe grafelijkheid weet, en de decemviraalboeken van Perugia zijn geene twijfelachtige getuigen, dat de cancelier der gemeente, die tevens notaris behoort te zijn, in de boeken der reformatiën alle handelingen registreerde, die de gemeente betreffen *). Om de twee maanden zijn er de nieuwe magistraten in aangeteekend, benevens hun eed, hunne lastgeving, de briefwisselingen, de reformatiën der statuten, de aankopen, verkoopen enz. — Het behoeft geen bevreemding te baren, dat het koopcontract der tafels niet onderteeikend is door den toen in functie zijnden magistraat, omdat geene acte pleegde onderteeikend te worden, waarvan de opmaking alleen den cancelier aangaat †).

In hoe ver dit laatste over het algemeen juist zij, kan ik niet beoordeelen; maar zeker is het niet van toepassing op onze acte, omdat de cancelier in den tekst uitdrukkelijk zegt, dat hij het stuk onderteeikend heeft („et mihi cancellario infrascripto”). Daar nu echter die subscriptie ontbreekt in den tekst dien wij uit het *Liber reformationum* kennen, behoeven we er wel niets meer bij te voegen, om te bewijzen.

---

*) *Liber reformationum* zou het *Kopijboek der gemeente* kunnen genoemd worden.

†) »Il contratto che si legge nel libro delle riformagioni, è originalissimo, e l'Olivieri scriveva il vero, allorchè asserurava averlo veduto nell' archivio comunale, appartenendo all' archivio segreto tutti i libri delle patrie riformagioni. Ella S(ignora) Conte, sa bene, che ne' libri detti delle rif. il cancelliere del commune, che doveva essere ancora notario, registrava tutti gli atti spettanti al commune. In ogni due mesi si trovano notati i nuovi magistrati, il loro giuramento, i loro bandi, carteggi, riforme di statuti, compra, vendite ecc. — Non si devono far miraviglio, se il contratto di compra delle tavole non è sottoscritto dal magistrato in allora esercente, poichè verun atto veniva sottoscritto spettandone al solo cancelliere il rogito.»

dat er een ander meer officiëel-origineel stuk moet bestaan hebben. Wij blijven het er dus voor houden, dat het opstel in het *Liber reformationum* het *protocol* der *charta venditionis* of *emtionis* is, dat den cancelier als *minuut* diende, om daarnaar de *gros* of *authentieke expeditie* te vervaardigen en aan de belanghebbenden uit te reiken. Juist in zulke *protocolen* pleegden sommige *formules* en het *slot* weggelaten te worden gelijk in ons stuk het geval is, en ik behoef er naauwelijks bij te voegen, dat in *minuten*, ook in de middeleeuwen, dikwerf fouten worden aangetroffen, die in de *grossen* niet voorkomen, en waaruit dus ten onrechte tot hunne onechtheid zou besloten worden. Wij ontkennen zelfs de rechtskracht van ons stuk niet, omdat de cancelier die het gesteld en geschreven heeft, bekend was, maar gelooven niettemin, dat er een officiële koopbrief bestaan heeft, en blijven wenschen, dat de Hr. BONFATTI, die deze zaak reeds met zooveel ijver zich heeft aangetrokken, in het archief te Gubbio zijne nasporingen naar het officiële stuk niet zal staken. Hij kan die ook te eer voortzetten, daar hij nog blijft zoeken naar andere op dezen verkoop betrekking hebbende documenten, blijkens zijne verdere berigten; te weten, naar het document over den verkoop van het (oude) theater, door de erfgenamen van FRANCESCO DI VICO DI MAGGIO aan de familie GABRIELLI, en van de *inwilliging tot den verkoop* („il foglio di compromesso”), van de hand van GIACOMO DI MATTEO D'URBINO, toen cancelier van Gubbio *).

Mogt hij die stukken vinden, dan zal hij daarvan mededeeling doen. Ten aanzien van het voormelde (oude) theater merkt BONFATTI nog op, dat, volgens zijne overtuiging, op die plek, en niet gelijk sommigen gemeend hebben

---

*) In den tekst van 't koopcontract wordt van hem gewag gemaakt met de woorden: „Ser JACOBI MATTHAEI DI URBINO, olim cancellarii.”

te *Schezzia*, de tabulae gevonden zijn. Dat *Schezzia* de vindingsplaats zou geweest zijn, had men afgeleid uit den verkorten plaatsnaam op regel 8 van het koopecontract. BONFATTI verzekert daartegen, dat *Schezzia* in alle acten van 1343—1500 en in ontelbare pauselijke breves, steeds als eene *sterkte* gekenmerkt staat, en dat die naam geschreven wordt *Schigie*, *Schiege* of *Schizie*, en hij leest voormelden verkorten naam *Schano*. Voorts deelt hij mede, dat hij later over die vindingsplaats iets in het licht zal geven, en dat hij hoopt, „bij de voorgenomen restauratie van genoemd theater, het *sousterrein* weder te vinden, waaruit de tabulae *nevans een fraai mozaik* *) aan het licht gekomen zijn.”

Eindelijk geeft hij, uit het *Liber reformationum* te Gubbio, ook nog de namen op der *Gonfalonierii* en der Consuls, die in het jaar 1456, in de maanden *Julij* en *Augustus* (toen de koop gesloten werd) in functie waren. Wij laten die hier ten slotte met zijne eigene woorden volgen:

SER GIACOMO DI MARCO, Gonfal. di Giust.	} del quartiere
MARCHEGGIANO DI BENEDETTO, socio.	} di S. Petro.
NIGRO DI BALDO, console.	} del quartiere
BATTISTA DI GIACOMO ANTONIO, console.	} di S. Martino.
MASTRO LUDOVICO DI MASTRO BALDASSARE, console.	} del quartiere
MATTEO DI PAULO RUTELLI, console.	} di S. Guiliano.
GIOVANNI DI SANTE, console.	} del quartiere
ANDREA DI MASTRO GUIDO, console.	} di S. Andrea.

Uit het aangevoerde blijkt dan wel met meer zekerheid dan te voren; dat de Eugubijnische tafelen omstreeks de helft

---

*) Hiervan vond ik nergens elders berigt. Er schijnen dus omtrent die vindingsplaats aan BONFATTI meer berigten ten dienste te zijn dan de in druk bekende.

der 15de eeuw door de stad Gubbio zijn aangekocht, en dat het berigt van dien koop in het *Liber reformationum* te Gubbio, niet is eene inlassching van lateren tijd, gelijk men het heeft willen doen voorkomen, maar uit den tijd zelven waarin de aankoop heeft plaats gehad.

Daar de Hr. HENZEN door zijne veelvuldige bemoeijingen ten deze, mij niet slechts persoonlijk, maar ook als lid der Akademie waarin dit vraagstuk ter sprake kwam aan zich verplicht heeft, zult gij M. H. mij wel vergunnen dat ik ook in deze Akademie openlijk mijnen dank daarvoor uitspreek.

TEKST VAN DEN KOOFBRIEF DER EUGUBINISCHE TAFELN,
VOLGENS HET FACSIMILE VAN BONFATTI, ONTLEEND AAN
HET *Liber reformationum*.

„Eisdem anno indictione et pontificatu die vero XXV augusti Actum Eugubii in sala superiori palatii residentiae magnificorum dominorum Gonfalonerii et consulum dictae civitatis presentibus ser petro feordi et baptiste johannis baptiste testibus mihi cancellario notis ad hec habitis vocatis et rogatis.

Emptio certarum tabularum eburnearum facta per communem a paulo schano etc.

PAULUS GREGORII de schano (sic) habitator Eugubii per se suos heredes et successores Et vice et nomine presentinae filiae olim francisci vici Maggi et dominae Angele ad presens uxoris dicti pauli pro qua presentina dictus paulus de rato promisit etc. dedit tradidit vendidit cessit et concessit Magnificis dominis Gonfaloneriis et consulibus dictae civitatis et mihi Guerrerio cancellario infrascripto recipientibus pro dicto communi tabulas septem eburneas: variis literis scriptas latinis videlicet et aegyptiis ad habendum tenendum et possidendum etc. et quod dicto communi deinceps pla-

Cessio Gabellae
Montium dicto
paulo etc.

ouerit faciendum etc. Et hoc fecit dictus paulus nominibus ut supra quia prefati Magnifici domini et Antonius Guidutii syndicus et procurator dicti communis substitutus a FRANCISCO NICOLAI prout de dicto syndicatu principali et substitutione predicta dicitur aparere manu ser JACOBI MARCI DI URBINO olim cancellarii cujus consensu licentia et voluntate prefatorum Magnificorum dominorum vindidit tradidit cessit et concessit consignavit assignavit stabilivit et firmavit dicto paulo Recipienti pro se et vice et nomine dicte presentine Gabellam Montium et pascuorum communis dicte civitatis Eugubii Consentiens vendi et ejus fructus redditus et proventum pro biennio proximo futuro inchoante die primo mensis Januarii proximi futuri anni millesimi III° LVII. Et hoc fecit dictus ANTONIUS syndicus autedictus pro pretio et nomine pretii dictarum tabularum qui ANTONIUS et PAULUS nomibus ut supra fecerunt hinc inde finitionem quietationem et pactum perpetuale de ulterius non petendo unus alteri et alter alteri etc. renumpiantes etc. ad penam dupli etc. juraverunt etc. promiserunt etc. obligaverunt etc.”

---

et Archiep te Gubbio.

Agusti Xrtany Eudabij
Sij et Complice dictz
Lark tynly in cōmūz

Amptu cōmūz
moultz bannaz
mott y cōmūz
Sylm 7

te plus breedes et mee
clm Francischi zini

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} SEPTEMBER 1857.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, H. J. KOENEN,
G. H. M. DELPRAT, L. A. J. W. SLOOT, F. C. DE GREUVE, J. BAKE,
L. J. F. JANSSEN, C. LEEMANS, J. DE WAL, G. DE VRIES AZ.,
T. ROORDA, W. G. BRILL, J. C. G. BOOT, J. G. MULLEMAN,
H. C. MILLIJS, L. PH. C. VAN DEN BERGH, IS. AN. NIJHOFF,
C. W. OPZOOMER, J. VAN LENNEP, S. KARSTEN en M. H. GODEFROI.

Het proces-verbaal der vergadering van 8 Junij wordt
voorgelezen en vastgesteld.

De Voorzitter richt tot de vergadering bij de hervatting
der werkzaamheden na de vacantie eene korte toespraak,
en geeft te kennen, dat bij hem was ingekomen eene mis-
sieve van den Heer BAKE, mededeelende, dat hij den ouder-
dom van 70 jaren heeft bereikt en dus eene plaats erlangt
onder de rustende leden. De Voorzitter drukt den wensch
uit, dat de rust van het geachte lid eene zoodanige moge
zijn, die niet verhindert, dat de Akademie nog lang de
vruchten van zijnen arbeid zal inoogsten.

Wordt voorgelezen eene missieve van het benoemde bui-
tenlandsche lid, den Heer RANGABÉ te Athene, waarbij deze

verklaart het hem opgedragen lidmaatschap der Akademie te aanvaarden.

De Secretaris geeft te kennen, dat Z. Exc. de Minister van Binnenlandsche Zaken bij missieve van den 25sten Junij de veranderingen, door de vergadering in het Reglement van Orde gebracht, heeft goedgekeurd.

De Heer BAKE erlangt het woord, ter herhaling en nadere toelichting van zijn voorstel tot aanvraag eener geldelijke ondersteuning der Regering, ten behoeve van *missies in de openbare bibliotheken van Spanje*, inzonderheid met betrekking tot Grieksche en Latijnsche Philologie. De Spreker wederlegt één voor één, vooral ook ten gevolge van schriftelijke mededeelingen, hem uit Parijs verstrekt, de zwakheden, geopperd in het rapport der commissie, die ter zake van zijn vroeger voorstel benoemd was geweest. Hij betoogt, dat er wel degelijk belangrijke handschriften, inzonderheid in de bibliotheek van het Escuriaal, moeten voorhanden zijn (eene opgave, die later ook door eene mededeeling van den Heer BOOT bevestigd werd), en dat er dus voor de critische behandeling van oude Schrijvers inderdaad nuttige bijdragen uit kunnen ontleend worden. — Wat betreft de moeielijkheid voor vreemdelingen, vooral die niet van de R. C. religie zijn, om tot het gebruik van genoemde verzamelingen te worden toegelaten, dienaangaande heeft de Heer BAKE door tusschenkomst der Regering de meest voldoende ophelderingen ontvangen, waaruit blijkt, dat men in Spanje geen onderzoek doet, van welke godsdienst een geleerde is, die de boekerijen wenscht te raadplegen. Alleenlijk heeft de vreemdeling te kampen met eene aangeborene traagheid, welke de bewoners van het Spaansche schiereiland onderscheidt, en niet dan door volharding en geduld

kan overwonnen worden, zoodat er geen grooter hinderpaal tegen het welslagen van zoodanig onderzoek bestaat, dan wanneer men gehaast is en slechts weinig tijd beschikbaar heeft. — Omtrent het geldelijke bezwaar merkt de Heer BAKE aan, dat hij geene buitengewoon groote ondersteuning van de zijde der Regering noodig acht; maar dat eene som van f 2000. — hem voldoende voorkomt, om een bij den Spreker bekend en geacht jeugdig Nederlandsch geleerde, die anders tegen het einde des jaars uit Madrid zoude moeten terugkeeren, in staat te stellen om zijn verblijf nog zoo veel langer te rekken, dat hij de door den Spreker bedoelde nasporingen zoude kunnen te werk stellen.

De Voorzitter stelt voor, om dit voorstel te stellen in handen der vroeger benoemde commissie, opdat zij de thans voor het eerste aangevoerde gronden van den Heer BAKE zoude kunnen in overweging nemen. De Heer JANSSEN daarentegen verlangt, dat de vergadering, als zijnde genoegzaam voorgelicht, dadelijk tot het nemen van een besluit moge overgaan, daar de voorgedragene zaak eenigen spoed vordert, en wellicht door uitstel zoude kunnen verijdeld worden. De Heer BAKE voegt zich bij dat voorstel, en dringt mede aan op het maken van spoed. Andere leden achten dit niet heusch jégens de leden der commissie, die juist geen van allen tegenwoordig zijn, en dus geene tegenbedenkingen kunnen maken. De Secretaris meent, dat het voorstel te veel van het vorige, meer algemeene, verschilt, om zonder beoordeeling door eene bepaalde commissie te kunnen doorgaan. Bij de stemming wordt het evenwel met de meerderheid van ééne stem (10 tegen 9) aangenomen. Aan het Bureau der Afdeeling wordt de zorg opgedragen, om in overleg met den Heer BAKE in eene missieve aan Z. Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken, de voorgedragene som van de Regering te vragen. In eene volgende verga-

dering zal eene commissie worden benoemd, om over de uitvoering van de lastgeving der Akademie aan den geleerde, die zich thans te Madrid bevindt, toezicht te houden.

De Heer JANSSEN levert eene bijdrage wegens het stuk in het archief te Gubbio (*Eugubio*) in den Kerkelijken Staat, betreffende den aankoop door die stad van de zoogenaamde Eugubijnische Tafelen: hij legt een van daar ontvangen facsimile van het HS. over, en meent uit het verder dienaangaande door hem aangevoerde te kunnen afleiden, dat het medegedeelde stuk echt is, en dat dus gemelde tafelen omstreeks het midden der 15de eeuw zijn aangekocht; alsmede, dat het bericht van dien koop in het *Liber reformationum* te Gubbio niet kan worden beschouwd als eene inlassching van lateren tijd, maar uit den tijd zelve afkomstig is, in welken de tafelen aangekocht zijn. De Spreker betuigt opentlijk zijnen dank voor die mededeeling aan den Heer HENZEN, eersten Secretaris van het *Instituto archeologico* te Rome, die hem in zijne nasporingen op de voorkomendste en bereidwilligste wijze is behulpzaam geweest.

De mededeeling wordt aan de commissie van redactie in handen gesteld, om — wanneer het zijn kan — benevens het overgelegde facsimile, te worden gebezigd voor de *Verslagen en Mededeelingen* der Afdeeling.

De Heer ROORDA erlangt het woord, en treedt in eene uitvoerige wederlegging der kritiek, welke de Heeren DE VRIES en BRILL van zijn taalstelsel gegeven hebben. — De Heer BRILL antwoordt daarop met eenige woorden beknoptelijk, voor zoo ver zijn eigen advies betreft, het aan den Heer DE VRIES overlatende om zich nader, des verlangende, te verantwoorden.

Eindelijk vestigt de Heer **LEEMANS** de aandacht der Afdeeling op den aanstaanden openbaren verkoop van gronden, waarop onder anderen de ruïne van het slot van Teylingen gevonden wordt, — en verzoekt, dat de Heer **VAN LENNEP**, die zoo dikwijls reeds zijnen ijver heeft aan den dag gelegd voor het behoud van dergelijke overblijfselen van vorige eeuwen, op die zaak, welke spoed vordert, het oog moge houden; om, zoo mogelijk, in overleg met de Akademie, de verwoesting van dit gedenkstuk der oudheid te voorkomen. De Afdeeling vereenigt zich met dien wensch; waarna de vergadering door den Voorzitter wordt gesloten.

BIJLAGE.
TOT BEANTWOORDING VAN DE HEEREN
DE VRIES EN BRILL,
OF HUN
BEOORDEELING VAN ZIJN TWEEDE VERHANDELING
OVER HET ONDSCHIED
TUSSEN: SCHRIJFTAAL EN SPREEKTAAL,
INZONDERHEID IN ONZE MOEDERTAAL;
DOOR **T. BOORDA.**

De eerste gelegenheid, dat mij weêr een spreekbeurt vergund wordt, neem ik te baat, om te antwoorden op hetgeen door de Heeren **DE VRIES** en **BRILL** in het midden gebracht is over mijn in hun handen gestelde tweede verhandeling over het onderscheid tusschen schrijftaal en spreektaal, inzonderheid in onze moedertaal. En ik moet beginnen met die Heeren mijn dank te betuigen, dat zij op mijn verzoek hun oordeel over die verhandeling hebben willen uitspreken; vooral den Heer **DE VRIES**, daar hij met zoo veel weêrzin die taak op zich nam. Het verheugt mij zeer, dat de Heer **DE VRIES** zich desnietteenstaande daartoe heeft laten bewegen: want zoo is voldaan aan mijn wensch, om namelijk te weten te komen, wat dan toch wel de reden mogt zijn, dat mijn, zoo ik meende, zoo goed gegrond en zoo goed bewezen gevoelen over die verbuigingsvormen, die in onze schrijftaal even als in het Hoogduitsch gebruikt worden, maar aan de levende spreektaal vreemd zijn, zulk een heftige tegenstand moest vinden; en wat er dan toch met eenige grond tegen te zeggen viel. Wèl had ik ge-

wenscht, dat de Heer DE VRIES zijn oordeel in een andere vorm had uitgesproken; wel niet om mijnentwil, maar voor den Heer DE VRIES zelf, en voor de eer van onze Akademie: — want, wat mij zelf betreft, Mijnheeren! mij heeft die vorm niet gekrenkt. Mijn eigen ik is jaist zoo overgevoelig niet: het heeft ten minsten geen likdorens. En, als iemand meent er op te trappen, en hij trapt mis; wat leed zou mij dat doen? Ik ben mij namelijk volkomen bewust, dat ik, wèl bekend met de vereischten en de ware methode van een naauwkeurig wetenschappelijk onderzoek, het mij niet heb laten ontbreken aan volkomen genoegzame voorbereidende studie; en de Heer DE VRIES heeft zich zeer vergist, toen hij meende, dat mijn bekendheid met het zoogenaamde Middelnederlandsch zich niet verder uitstreckte, dan tot hetgeen ik daarvan tot voorbeelden, maar tot volkomen genoegzame voorbeelden, in mijn verhandeling had aangevoerd. Ik heb het grammatische in de Middelnederlandsche schrijftaal overal naauwkeurig nagespoord; vrij wat naauwkeuriger, zooals mij gebleken is, en ook u straks blijken zal, dan de Heer DE VRIES. Het grammatische zeg ik: want van het lexicalische heb ik geen bijzondere studie gemaakt: en op dit gebied mogen wij van het uitstekend talent en de groote vlijt van den Heer DE VRIES weldra iets uitstekends verwachten. — Bij de verdere beantwoording van den Heer DE VRIES, — met wien ik beginnen wil, om later ook nog een woord te zeggen over hetgeen de Heer BRILL heeft aangevoerd, — zal ik die vorm van zijn betoog geheel buiten aanmerking laten, en mij alleen bepalen bij de gronden en redenen, waarmee hij mijn gevoelen gemeend heeft te kunnen bestrijden.

Maar vooraf wil ik het punt naauwkeurig bepalen, waarover eigenlijk het geschil loopt. — Het verschil van gevoelen tusschen ons beiden is wezenlijk zoo heel groot niet. Over de hoofdzaak zijn wij het volkomen eens, namelijk

dat die verbuigingsvormen, waarvan hier spraak is, werkelijk nu aan de levende spreektaal vreemd zijn, en ook voor een drie eeuwen al waren; als ook dat in de middeleeuwsche Nederlandsche geschriften sporen genoeg voorkomen, daar uit blijken kan, dat men ook in de middeleeuwen reeds in het gebruik van die verbuigingsvormen niet vast was. Alleen omtrent de verklaring van dit laatste verschijnsel verschillen wij van gevoelen. Terwijl ik meen, dat men daaruit zien kan, dat ook toen reeds die verbuigingen aan de levende taal vreemd waren, en alleen in de schrijftaal, even als nu nog, waren aangenomen; meent de Heer DE VRIES, dat men dit daarom niet behoeft te stellen, maar dat men die verschijnsels verklaren moet uit een langzame *deflexie* van de taal, zooals hij het noemt, dat is aan een langzamerhand verkwijnen en afsterven van de verbuigingsvormen door veroudering van de taal, en dus aan een natuurlijk organisch proces van de taal als natuurproduct. — Ook in de resultaten, ofschoon die in de bijzonderheden niet besproken zijn, bestaat er in het algemeen tusschen ons beiden geen geschil: de Heer DE VRIES zegt, dat ook hij geen voorstander is van het gebruik van verouderde vormen: hij verzet zich alleen tegen hetgeen hij mijn voorname stelling, mijn grondstelling, noemt, dat die verbuigingsvormen in onze schrijftaal *historisch geen regt van bestaan* zouden hebben. Maar, behalven dat ik dit nergens zóó gezegd heb, wil ik zelfs den Heer DE VRIES gaarn toegeven, dat die verbuigingsvormen in onze schrijftaal *historisch wél regt van bestaan* hebben. Trouwens, zoo ver als de historie van onze schrijftaal reikt, hebben zij daarin altijd bestaan: en ik heb dat regt van bestaan in mijn verhandeling ook uitdrukkelijk erkend, en gezegd, dat ik het eenmaal bestaande niet juist geheel en al verbannen wilde hebben. Alleen in de afleiding van dat regt zou ik van den Heer DE VRIES eenigzins verschillen. De Heer DE VRIES

zou het afleiden uit het erfregt van oorspronkelijk familiebezit; ik zou het afleiden uit het regt van eeuwenlunge verjaring.

En zoo zal dan welligt iemand hierbij in de gedachten komen, dat het dan ook hier weêr blijkt, dat doorgaans het felst getwist en gestreden wordt om kleinigheden. Maar bij deze algemeene opmerking moet men in het oog houden, dat hetgeen men hier kleinigheden noemt, wel kleinigheden zijn in de oogen van derden, van de toeschouwers; maar niet voor de twistenden en strijdenden zelf. Nooit zal iemand fel en hevig twisten over iets, dat in zijn oog een kleinigheid of iets van weinig belang is, en dat hem dus weinig of niets schelen kan. Wanneer hij met warmte twist of strijdt over iets, dat een ander een kleinigheid schijnt, en op zich zelf beschouwd ook is; dan is dit, omdat die kleinigheid samenhangt met iets, daar hij groot belang in stelt, dat hem veel schelen kan. Hij strijdt dan namelijk met zooveel warmte voor iets, al is het nog zoo 'n kleinigheid, òf omdat het iets is, dat hij beweerd heeft, en dat dus samenhangt met zijn lieve eigen ik; — de doorgaans zoo hevige twist alleen om gelijk te hebben; — òf wel, omdat die kleinigheid samenhangt en in verband staat met een grooter geheel, dat voor hem een zaak van groot belang is. Het laatste is het geval met den Heer DE VRIES. Hij strijdt met zooveel warmte voor het klein verschil, dat zijn gevoelen van het mijne onderscheidt, omdat hij daarbij strijdt voor een geheel systeem, daar het meê samenhangt, — voor een taalwetenschappelijk stelsel, dat hij als het kostbaarste resultaat van de Germaansche taalstudie beschouwt, en dat reddeloos verloren zou gaan, indien mijn gevoelen over het gebruik van die verbuigingsvormen in de middeleeuwsche Nederlandsche schrijftaal gegrond was.

En wat is nu dat stelsel? Wij hebben het den Heer DE

VRIES *con amore* hooren voordragen *). „De eerste toestand van de menschelijke taal is de *monosyllabische*, waarin de logische betrekkingen, zoowel als de begrippen of voorstellingen van reële beteekenis, door afzonderlijke woorden worden uitgedrukt. Maar hieruit ontstaat een tweede, hooger standpunt van de taal, waarop de betrekkingsworden met de begripsworden als vóór- en achter-voegsels zamensmelten tot één organisch geheel: de *agglutinerende* periode. En uit deze agglutinerende periode ontwikkelt zich dan van zelf de *flecterende*, waartoe al de Indogermaansche talen behooren. Maar, heeft in deze periode van ontwikkeling de flexie het hoogste toppunt, de grootste vormrijkdom, bereikt; dan volgt daarop ook vroeger of later weer *deflexie*, een langzame vermindering van 't gebruik van de verbuigingsvormen, die vervangen worden door voorzetsels en hulpwoorden. Want de taal doorleeft als organisch natuurproduct een natuurlijk organisch proces. Het tijdvak van de grootste rijkdom aan verbuigingsvormen is de hoogste bloei en krachtsontwikkeling van de taal in de frissche bloeiende jongelingsjaren. Maar hierop volgt dan ook natuurlijk vroeg of laat een tijdvak van langzame vermindering en afstijging, van verkwijning en veroudering. (Het verlies van verbuigingsvormen kan men vergelijken bij het uitvallen van de haren, en van kiezen en tanden; het minder gebruik van de flexies bij het stijf en stram worden van de gewrichten. De ouderdom bedient zich tot hulp om zich te bewegen van stok en staf: zoo bedient zich de taal in haar ouder levenstijdperk van voorzetsels en andere hulpwoorden.) — Door bijkomende omstandigheden kan de veroudering en verslijting, en dus de deflexie, van een taal ook

---

*) Een uitvoerig en naauwkeurig door den Heer DE VRIES zelf gesteld verslag vindt men hier boven, blz. 15 en vlgg.

nog bevorderd worden; vooral door invloed van vreemden, en door eigenaardigheden van de uitspraak, waardoor de taalvermen hun karakter kunnen verliezen. — In de geschiedenis van de Germaansche taalstam ziet men de voortgang van die afslijting van de verbuigingsvormen zeer duidelijk. In het Gothisch is de vormrijkdom buitengewoon groot en prachtig: veel minder is die reeds in het Oudhoogduitsch en neemt nog meer af in het Middel-hoogduitsch en in het tegenwoordige. Even zoo in de Nederduitsche tak. In de Héliand, een Nedersaksisch dichtstuk van de negende eeuw, zijn reeds de vormen niet meer zoo rijk, als zij in het Gothisch waren: maar zij komen er toch nog veel overvloediger in voor, dan in het latere Middel-nederlandsch. In dit middeleeuwsche Nederlandsch wordt de deflexie eerst vrij sterk na het jaar 1350, en neemt dan hoe langer hoe meer toe, totdat eindelijk het Nederlandsch geworden is wat het nu is. Die deflexie is in het Nederlandsch vooral bevorderd door de heerschappij van het Bourgondische huis, dat het land met Fransch overstroomde.”

Dit is dan de linguistische theorie, die door den Heer De Vries beschouwd wordt als het zekerste resultaat van alle tot hiertoe gedane onderzoekingen op het gebied van de talen; als een heilig evangelie, dat hij, eenmaal daartoe aangezocht, tegen mijn, dat alles omverwerpende, ketterijen moet verdedigen, ook tot handhaving van de eer der Nederlandsche taalwetenschap. En wat zal ik nu daartegen zeggen? — Mijnheeren! tot handhaving van de eer der taalwetenschap in ons Nederland moet ik het zóó, zonder omwindsels en verbloeming, uitspreken: die geheele theorie behoort tot een beperkt standpunt van de taalwetenschap of Linguistiek, en is niets anders dan een uitvloeisel van geheel verkeerde taalbegrippen, die ik nu, in 1857, wel als verouderd gemeend had te mogen beschouwen. Het is een theorie, ge-

vormd binnen de beperkte gezigtseinder van één taalstam, de Indogermaansche: de Orientalist, die verder in de wereld der talen heeft rondgezien, heeft er nooit aan geloofd: want op het gebied van andere taalstammen kan men met die theorie volstrekt niet teregt; en reeds op het naast bijgelegene gebied van de Semitische taalstam ontmoet men in het Arabisch, zooals in de, onlangs door Prof. Dozy hier genoemde, onder de valsche naam van 'l-Wâkedî uitgegevens geschriften, en in de handschriften van de *Duizend en één nacht*, geheel dezelfde verschijnsels, als in de middeleeuwsche Nederlandsche letterkunde door Prof. DE VRIES aan deflexie worden toegeschreven; maar die men weet, dat in die Arabische geschriften geen andere oorzaak hebben, dan dat de daarin verwaarloosde verbuigingsvormen van de aangenomene schrijftaal vreemd waren aan de spreektaal. Het is een theorie, die ook op het gebied van de Indogermaansche talen niet gegrond is op werkelijke daadzaken; niet, zooals de Heer DE VRIES meent, het resultaat of de vrucht van de wetenschappelijke studie van die talen; maar een loutere, op geheel verkeerde taalbegrippen gegronde, hypothese, tot verklaring van verschijnsels, die zich met betere begrippen van taal, en op grond van werkelijke historische daadzaken, veel beter en vollediger laten verklaren. Indien de Heer DE VRIES bekend geweest was met de vorderingen, die de Linguistiek of taalwetenschap gemaakt heeft na het beroemde reeds vóór twintig jaren verschenene werk van WILHELM VON HUMBOLDT *Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues*; hij zou die theorie al lang hebben laten varen, en mij ten minsten niet als een revolutionair beschouwd hebben; omdat ik stellingen heb durven uiten, daar die theorie door omvergeworpen zou worden. Oeh! de revolutie had reeds lang in de wetenschap plaats gehad: de Heer DE VRIES had er maar niets van vernomen.

Ik zal hier niet spreken over die hoogst gebrekkige en

onvolledige classificatie van de talen naar de verschillende standpunten, of, zooals de Heer DE VRIES het noemt, periodes van ontwikkeling, in *monosyllabische, agglutinerende en fleeterende* talen: vrij wat beters kan men daarover lezen bij STEINTHAL in zijn verhandeling *Die Classification der Sprachen dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee* (Berlin, 1850), en in HEYSES *System der Sprachwissenschaft* (Berlin, 1856), § 98—104. Maar dat begrip van *deflexie*, of langzame verkwijning, afslijting of afsterving van de verbuigingsvormen, waaraan de fleeterende talen onderhevig zouden zijn, en dat geheele begrip van de taal als een *levend organisme* of natuurproduct, dat een natuurlijk organisch proces doorleeft en een tijdperk van kindschheid, van jeugd, van jongelingschap of mannelijke leeftijd en van verkwijnende ouderdom heeft; dat begrip is lijnrecht in strijd met het juiste begrip van de taal als een natuurproduct, dat wil zeggen, als een door een natuurlijk instinct gevormd product van de mensch als redelijk, dat is met spraak- en denk-vermogen begaafd, wezen, daar ieder volk zijn geest op een bijzondere wijze in uit of uitdrukt, en daar het een orgaan voor zijn denken in heeft, — in de taalvormen, dat is in de vormen van de woorden en van de zinnen, zijn bijzondere denkvormen, die het niet verandert zoolang het hetzelfde volk blijft. Indien de Heer DE VRIES bekend geweest was met hetgeen in de laatste tijd over dat begrip van de taal als een organisch natuurproduct op het gebied van de Taalwetenschap verhandeld is, vooral met STEINTHAL's kritiek van dat begrip in zijn laatste werk *Grammatik, Logik und Psychologie, ihre Principien und ihr Verhältniss zu einander* (Berlin, 1855): hij zou met dat begrip van taal hier in deze Akademie niet voor den dag hebben durven komen. Teregt mogt STEINTHAL (bl. 379) van het woord *organisme* of *organisch*, van de taal gebezigd, zeggen: „Dies Wort hat seine Epoche aus-

gelebt"; en HEYSE in zijn straks genoemd *System der Sprachwissenschaft* (§ 100, bl. 233): „Die Sprache is kein selbständiger, durch sich selbst lebendiger Organismus."

En wat nu verder de Heer DE VRIES over die vermeende deflexie van het Nederduitsch in Nederland gedurende de middeleeuwen gezegd heeft, dat is zoo los en zoo uit de hoogte, zonder bewijzen, daarheen geworpen, dat ik mij niet genoeg heb kunnen verwonderen; vooral daar de Heer DE VRIES de wederlegging van alles, wat hij gezegd heeft, in mijn Verhandeling vóór zich had, gestaafd door een overgroote menigte van bewijzen. Eerst na 1350 door de vreemde Fransche invloed van de Bourgondische heerschappij zou de deflexie vrij sterk zijn geworden: maar, behalven dat het volstrekt niet te begrijpen is, hoe het meerder gebruik van het Fransch in die tijd eenige invloed kan gehad hebben op het minder gebruik of de verwaarloozing van de verbuigingsvormen tot onderscheiding van naamval en geslacht en van de Conjunctief; ik had voor mijn stelling, dat ook reeds in de middeleeuwen, van de oudste tijden, waaruit wij geschriften bezitten, af aan, die verbuigingsvormen aan de levende taal, zooals die gesproken werd, vreemd moeten geweest zijn, de bewijzen voor verre weg het grootste gedeelte juist uit de *oudere* geschriften van vóór dat tijdperk ontleend. — „Gaaf men" zelf de Heer DE VRIES (bl. 29) „van 1350 -- achterwaarts, des „te voller en zuiverder worden de vormen der grammatica: „reeds vollediger in de ascetische poëzij, vervolgens in de „werken der didactische school vrij eenparig en gelijkmatig „gebruikt, in de epische gedichten al ruimer en naauw- „keuriger in acht genomen, en eindelijk in de alleroudste „stukken geheel volledig." — Ja, zóó zou het moeten zijn volgens de theorie van deflexie, zooals de Heer DE VRIES zich die gevormd heeft, en daar hij *à priori* zoo vast van overtuigd was, dat hij een onderzoek, of het ook werkelijk

zoo was, niet eens noodig geoordeeld heeft: want, had hij zulk een onderzoek ingesteld, zooals ik dat gedaan heb; dan zou hij bevonden hebben, dat die theorie volstrekt geen steek houdt, en dat er aan hetgeen hij daar verzekerde op eene wijze, alsof hij het naauwkeurig had nagegaan, werkelijk niets waar is. In de oudste stukken vindt men de afwijkingen van de grammatica even goed, als in de latere: de meerdere of mindere naauwkeurigheid in het inacht nemen van de in de schrijftaal aangenomene en gevolgde taalregels hangt niet af van de vroegere of latere leeftijd, maar van de meerdere of mindere naauwgezetheid van de schrijvers. — Maar had dan de Heer DE VRIES mijn Verhandeling niet vóór zich? Daar kon hij het toch door mij bewezen vinden, niet alleen uit vele oude stukken in proza, maar ook uit Melis Stoke en uit de Reinaert, De Heer DE VRIES heeft er zich van afgemaakt met van deze laatste (op bl. 29) te spreken als van „enkele aanhalingen uit de twee eerste boeken van STOKES, zeer enkele uit den Reinaert;” en het schijnt, dat hij die „enkele” en „zeer enkele” later nog heeft willen wegcijferen door ze, even als al de aanhalingen uit de stukken in proza, verdacht te maken als schrijffouten. Maar die afwijkingen in zoo vele oude prozastukken, zij kunnen niet alle beschouwd worden als schrijffouten van latere afschrijvers: want zij komen ook voor in autentieke en autographische stukken: en die aanhalingen uit Melis Stoke en de Reinaert, het waren niet „enkele” en „zeer enkele”: het waren betrekkelijk vele, en veelal zulke, die zich met geen mogelijkheid laten wegcijferen. Zoo heb ik uit de Reinaert wel vijf en twintig voorbeelden aangehaald van het gebruik van het voorzetsel in met de onverbogene vorm, zooals nog in de spreektaal, of, zoo men wil, met de Accusatief, waar de aangenomene taalregels, die anders in de schrijftaal ook gevolgd wierden, de Datief zouden vereischen; en, als men daaronder tot

viermaal toe bij het woord *huis* vindt „in sijn huus,” „in een groot huus,” „int huus” en „in dit huus,” voor „in sinen huse,” „in enen groten huse,” „in den huse” en „in desen huse;” en tot driemaal toe „int hof” voor „in den hove;” dan is er immers met geen mogelijkheid aan schrijffouten ‘te denken. En toch heeft de Heer DE VRIES later (bl. 31) nog durven beweren, dat „het onderscheid tusschen Datief en Accusatief bij *in, aan* enz. in de oudste geschriften nog getrouw in acht genomen, en later nog lang bij de meeste schrijvers bewaard is geworden.” Men ziet het, alle bewijzen, al legt men ze hem klaar en duidelijk voor de oogen, helpen bij den Heer DE VRIES niets, waar ze zijn theorie omver zouden werpen!

Als de oudste Nederlandsche geschriften, die uit de middeleeuwen tot ons gekomen zijn, en daar men het gebruik van de verbuigingsvormen geheel volledig en zuiver in terug zou vinden, heeft de Heer DE VRIES, nevens de Reinaert, de *Reis van Sinte Brandane* genoemd (bl. 23): is het dan dáár misschien beter? Och neen, Mijnheeren! alleen in de verbeelding van de Heer DE VRIES, omdat het volgens zijn theorie zoo zou moeten wezen: maar, had hij maar een oogenblik aan de zekerheid van die theorie getwijfeld, en onderzoek gedaan; hij zou het tegendeel bevonden hebben. Wil men weten, wat er van de zaak is? Wij hebben van de Brandaen twee uitgaven, beide van den Heer BLOMMAERT in zijn *Oudvlaemsche gedichten* (Gent 1838 en 1841), naar twee handschriften, het Hulthemsche en het Comburgsche, maar die in de bewoordingen zooveel verschillen, dat men ze niet voor twee uit één bron gevloeide afschriften kan houden. Het zijn twee verschillende redacties, maar in beide vindt men een menigte afwijkingen van de in de schrijftaal aangenomene regels, die de bewering van den Heer DE VRIES in het aangezicht tegenspreken. Ik zal ze onder eenige rubricken opgeven, eerst volgens het Comburg-

sche handschrift, dat het volledigste is, met bijvoeging van „in beide”, waar men in het Hulthemsche handschrift dezelfde bewoordingen en dezelfde afwijking aantreft; terwijl ik dan nog die zal opgeven, die men in dit laatste alleen vindt.

Vooreerst dan vindt men er van tijd tot tijd, volgens de regels van de Zuidnederlandsche spreektaal, het onbepaald lidwoord, de bezittelijke voornaamwoorden en de bijvoeglijke naamwoorden bij vrouwelijke en meervoudige zelfstandige naamwoorden zonder de uitgang op *e*, die de aangenomene taalregels van de schrijftaal vereischen zouden. Zoo leest men volgens het Comburgsche handschrift *†* 278 „een wolke” in plaats van „ene wolke”; *†* 472 „een duve ende een raven”, *†* 928 „een stemme”, *†* 1498 in beide „een wile”, *†* 1682 „een riviere”, *†* 82 „sijn sorghe”, *†* 267 „haer riemers”, *†* 1935 „mijn wonden”; en zelfs achter het voorzetsel *in*, waar de verbuiging in de Datief vereischt zou worden, *†* 1098 in beide: „ende droughen in haer hande”; — *†* 675 in beide „ander zielen”, *†* 1373 in beide „die bitter doot”; *†* 1326 ook zonder verbuiging van het lidwoord bij een voorzetsel, dat de Datief vereischen zou, „an d’een zyde” in plaats van „an der eenre zyde”, en *†* 1328 „up d’ander zyde”; en even zóó *†* 1585 en 1586. In de uitgaaf volgens het Hulthemsche handschrift vindt men nog *†* 1508 „een grondelose zee”, *†* 1234 „dese groen zwerde”, en *†* 1337 „die grondelose bitter helle”.

Meer dan dertig maal vindt men er het voorzetsel *in* met de Accusatief, waar de Datief vereischt zou worden; veelal, waar de bewoordingen overeenstemmen, in beide uitgaven; zooals bij voorbeeld *†* 1447 in beide: „die nu in die (in plaats van in der) weerelt es”. Elders vindt men bij dit voorzetsel de Datief, waar volgens de aangenomene taalregels de Accusatief gebruikt had moeten worden; bij

voorbeeld † 1843 in beide: „Doe voordene” (dat is *voerden hem*) in der hellen — die duvels met sine ghesellen.” Even zoo † 1495 in beide, en desgelijks † 106, 307, 618, 870, 1877 en 2118. Even zoo is het met andere dergelijke voorzetsels. Zoo treft men er op of up wel negentien maal met een Accusatief in plaats van met een Datief; en zoo leest men † 1868 „daer hi an’t cruce „hine,” in plaats van, zooals men ook vijf versen verder „volgens de regels van de schrijftael geschreven vindt, „daer hi an den cruce hinc.”

Ook vindt men er eenige malen de manlijke naamwoorden in de Nominatief met de uitgang op *n* volgens het Zuidnederlandsch taaleigen. Zoo † 641 „Dien berch bermet emmermeere”; † 1379 „overmoghin vele vroe — zal mi den noot gaen toe”; † 2125 in beide: „was haren „aaxt so groot”; en in het Halthemsehe handschrift † 408 „Enen storm viel hem doe an”; † 1191 „daer u mono „wederquam, — dien u dien duvel nam”; † 1359 „eer „ghi ghevoezet een haer, — ware veremolten enen berch „stalijs”; † 1408 „Doen hi dit hadde gheheit, — maecte „hem groten arbeit”; † 1516 „alsoe groet als enen oven”; † 2078 „als desen visch wechkeert”; en † 2087 „Dee quam enen groten wints stoet”.

En wat heeft nu de Heer Dr. Vries gezegd van dat gebruik van de uitgang op *n* in de Nominatief bij de middeleeuwsche Nederlandsche schrijvers, dat ik in mijn Verhandeling met een menigte voorbeelden had aangewezen als een duidelijk sprekend bewijs, dat het gebruik van die uitgang reeds in de middeleeuwen in de levende spreektaal hetzelfde moet geweest zijn als nu nog in het Zuidnederlandsch, — en gedeeltelijk zelfs nog in de Geldersche, Utrechtsche en Zuidhollandsche volkstalen, — en zoo tevens als een tegenzeggelijk bewijs, dat die geheele verbuiging naar het verschil van de naamvallen ook toen reeds aan de levende

taal vreemd was? De Heer De Vries heeft gezegd: „Een aantal citaten van *den, deen, dien* enz. in den Nom. „(als b. v. *dit en is den rechten wech niet*), vervalt door „de bloote opmerking, dat in het algemeen de Nedersaksische taal eene onmiskenbare neiging vertoont, om aan „het verbum subst. eene soort van regimen toe te kennen „en het dus met den Acc. te verbinden. Dit moge op „zich zelve onjuist zijn, het is toch ligt verklaarbaar en „ook in andere talen bekend. In elk geval bewijst het „wederom niet dat de grammatische vormen” (— dit zal moeten zijn „de verbuigingen tot onderscheiding van de naamvallen” —) „niet wettig tot onze taal behoorden; „maar alleen dat men ze wel eens verkeerdelijk toepaste. „En zal men zich over die fout in de middeleeuwen verwonderen, als wij zien, hoe zij nog in onzen tijd bijna „dagelijks gemaakt wordt, ja zelfs bij schrijvers van naam „niet zelden wordt gevonden?”

Maar — nu is er onder de voorbeelden, die ik zoo even uit de Brandaen heb aangehaald (en dergelijke voorbeelden vindt men overal bij de middeleeuwsche schrijvers) toevallig niet één, waarin die uitgang als een soort van regimen, zooals de Heer De Vries het noemt, van het verbum *zijn* beschouwd zou kunnen worden. Het zullen dus fouten moeten zijn, zooals men ook nog in onze tijd niet zelden gemaakt vindt. Maar, als nu zulk een fout gemaakt wordt, waar is dit dan aan toe te schrijven? Als men nu bij voorbeeld geschreven vindt: „Dat geheele plan is nu in „eens den bodem ingelagen;” — of, zooals in het dagblad *De Indier* van 23. Mei in het artikel onder het opschrift *Vrije arbeid*: „Vergelijkt men dwangarbeid bij landen, „waar vrijen arbeid bestaat, dan keert men het blaadje om „en roept ons toe: op Java moet langzamerhand vrijen „arbeid komen”; — waaruit zijn dan zulke fouten tegen de regels van de schrijftaal te verklaren? Waaruit anders,

dan hieruit, dat die regels aan de levende taal, daar men dagelijks in spreekt en denkt, vreemd zijn? Indien men in de levende spreektaal met die uitgang op *n*, bepaaldelijk de manlijke Accusatief bsteekende, dan zou niemand ooit zulk een fout maken; gelijk geen Nederlandsch schrijver bij de bijvoeglijke naamwoorden de uitgang op *e* zal weglaten, daar die volgens de regels van de levende taal, zooals hij die spreekt, vereischt wordt, en bij voorbeeld niet *de groen beemen* zal schrijven. Maar wel kan een Zuidnederlander zulk een fout tegen de regels van de schrijftaal begaan, omdat in zijn gewone dagelyksche spreektaal het bijvoeglijk naamwoord, als het niet met nadruk uitgesproken wordt, bij vrouwlijke en meervoudige naamwoorden die uitgang niet heeft; zooals wij er dan ook zoo even voorbeelden van hebben aangetroffen bij de schrijver van de *Brandaen*. — Zijn nu zulke fouten tegen de aangenomene regels van de schrijftaal, als zij nu begaan worden, op deze wijze, uit het verschil van spreektaal en schrijftaal, te verklaren; moeten zij dan niet op dezelfde wijze verklaard worden bij de schrijvers uit de middeleeuwen? — Als de Heer Dr Vries bij voorbeeld in het door de Maatschappij van Vlaemsche bibliophilen uitgegevene *Memorieboek der stad Ghent* bijna op ieder bladzijde die uitgang op *n* in de Nominatief gebruikt vindt; dan zal hij zeker niet willen ontkennen, dat dit te verklaren is uit het Zuidnederlandsche taaleigen; maar, als hij dan hetzelfde aantreft in Zuidnederlandsche geschriften, die een halve eeuw ouder zijn; zal hij het dan anders willen verklaren? Zeker niet. Maar hoe dan in geschriften, die nog een halve eeuw ouder zijn? Wanneer zal hij beginnen, hetzelfde verschijnsel op een andere wijze te verklaren? Eerst met anno 1350? En zal dan het veelvuldig gebruik van het Fransch in publieke stukken en in de conversatietaal van de hoogere standen die invloed hebben, dat over het geheele Zuidnederlandsche taalgebied, van

Zaltbommel af tot Brussel en van Maastricht tot Antwerpen toe, het geheele volk in alle steden en dorpen de onderscheiding van de Nominatief en Accusatief verleert, en dan ook tevens en tegelijk — daar het Fransch toch volatrekt gaan aanleiding toe gaf — ook de wijze van onderscheiding van 't manlijk en vrouwlijk geslacht ging veranderen en omkeeren, zoodat het in plaats van *een os* of *een stier* en *eene hee* voortaan *ēen os*, *ēne stier* en *ēn hee*, in plaats van *min man* en *mine vrouw* omgekeerd *mine man* en *min vrouw*, ging zeggen; en dat men in geheel Noordnederland, geheel zonder onderscheiding van manlijk en vrouwlijk geslacht, maar altijd, net als de Friesehe boer, ging zeggen, *ēn os*, *ēn stier*, *ēn-hee*, *min* of *mijn man*, en *min* of *mijn vrouw*? Dit is immers onmogelijk; en kan een geheel volk zóó zijn taalvermen veranderen, zonder dat het een ander volk geworden is? — De Heer De Vries heeft gezegd (bl. 34 en 35), dat het te voorbarig is, uit hetgeen ik in mijn verhandeling omtrent de eigenaardige verbuiging van de lidwoorden en bezittelijke voornaamwoorden (en ook van de aanwijzende voornaamwoorden en van de bijvoeglijke naamwoorden) in het Zuidnederlandsch heb aangevoerd, nu reeds gevolgtrekkingen af te leiden en besluiten op te maken. En waarom? De Heer De Vries wil hetgeen ik daaromtrent bijeengebracht heb, wel als rijke en welgeordende bouwstoffen, maar toch als niet meer dan bouwstoffen en bruikbare bijdragen, beschouwd hebben; en spreekt van „een nog bijna onbearbeid veld van studie”. Maar het zal den Heer De Vries zeer moeilijk vallen, iets aan te wijzen, dat aan onze kennis van die verbuiging nu nog ontbreken zou. Neen, die kennis is nu nog volledig, als men maar immer wenschen kan. Doch — nu gaat er ook in eens een tot hiertoe ongekend licht op over die menigvuldige afwijkingen van de in de schrijftaal aangenomenen regels van verbuiging in de mid-

dolpeuwische Nederlandsche geschriften: nu erkent men die afwijkingen terstond voor 'tgeen ze zijn, voor eigenaardigheden van het Zuidnederlandsch dialect; en, men ziet, dat die verbuiging in de levende spreektaal toen reeds dezelfde moet geweest zijn als nu. Zeker, die theorie van deflexie, zooals de Heer De VRIES zich die gevormd heeft, en daar hij zelfs de naam van *geschiedenis* aan geeft, die verdwijnt bij dat licht als een schim, als 'een ijdel en wezenloos schepel van de verbeelding.

Ten minsten zal de Heer De VRIES, indien hij zijn theorie van deflexie wil blijven vasthouden, de tijd, waarop het Nederlandsch reeds in zóó ver, als nu, gedeflexeerd had, een eeuw of drie vroeger moeten stellen. — En wat zou daar, op zich zelf beschouwd, ook tegen kunnen zijn? — Maar nog beter zal de Heer De VRIES doen, indien hij die voorstelling van de taal als een organisch natuurproduct, dat een eigen levensproces van kindschheid, jeugd, bloeiende manlijke leeftijd en verkwijnende ouderdom doorleeft, geheel en al laat varen, en dan voor zijn begrip van deflexerende taal dat van *gedeflexeerde* taal in de plaats stelt. — Ja, het Nederlandsch, en het geheele Nederduitsch, maar ook het tegenwoordige Hoogduitsch, en het Friesch en de Noordsche talen, kunnen, als zij met andere takken van dezelfde stam vergeleken worden, *gedeflexeerde* talen genoemd worden; dat wil zeggen taaltakken, waarin de verbuigingen, die in de stamtaal, waaruit ze gesproten zijn, bestaan hebben, en in andere takken van dezelfde stam ook nog bestaan (zooals hier in het Gothisch), gedeeltelijk verloren zijn gegaan. Zulke gedeflexeerde talen zijn ook het Italiaansch en het Fransch en het Engelsch. En suik een gedeeltelijke deflexie in een nieuwe taaltak is, als men een juist begrip van taal heeft, niet anders te verklaren, dan uit volksvermenging; waarvoor een volk gedeeltelijk een ander volk wordt. En, waar de geschiedenis ons eenig

licht geeft over het ontstaan van zulk een nieuwe taal, wat niet dikwijls het geval is, daar zien wij dat ook bevestigd. Het Latijn heeft zijn veranderingen niet door verwijning en ouderdom verloren: het heeft die tot het laatst toe wel heel goed bewaard: maar, toen Vandalen en Gothen en Longobarden Italië overstroonden en zich met de bevolking vermengden; toen deze, om zich te doen verstaan, in de taal van het land zich, zoo goed of kwaad als het ging, zochten uit te drukken; en toen er weldra uit die vermenging een nieuw geslacht geboren wierd, dat spreken leerde, maar het ééne oogenblik Latijn, het andere bij voorbeeld Gothisch, en dan weer gebroken Latijn, hoorde; toen konden in de taal van dat nieuwe geslacht de grammatische vormen van het Latijn met hun verschillende, maar niet begrepen, logische beteekenissen niet bewaard blijven. Van de verschillende vormen *dominus*, *domini*, *domino*, *dominum* en *domine* behield men alleen *domino*, en de logische betrekking van het woord in de zin wierd, waar het noodig was, uitgedrukt door een voornaamwoord.

Dit is het wat de geschiedenis ons leeren kan omtrent de deflexie in de talen: dit is taalgeschiedenis. Die geschiedenis van een langzame deflexie, zooals die blijken zou uit vergelijking van de vroegere schrijvers met de latere, is een louter verlichtsel, naar een theorie, die lijnrecht in strijd is met de historische bescheiden. Dit is ons reeds gebleken uit de Reinwart en uit de Brandam, die als de oudste van de ons overgeblevene geschriften genoemd worden: hetzelfde blijkt uit al de volgende zoogenaamde epische en andere dichtwerken. De bewijzen zal ik er in groote menigte van leveren bij de uitgaaf van mijn Verhandeling. En dan zal men de afwijkingen van de taalregels, waar men die bij de oudere schrijvers aantreft, ook niet meer kunnen toeschrijven aan de latere afschrijvers: want men vindt ze ook in de oudste handschriften; en,

waar men meer als één handschrift van een werk heeft, in meer dan één tegelijk, zooals ons reeds gebleken is uit de geheel van elkander onafhankelijke handschriften van de Brandaen. De Heer DE VRIES heeft anders gezegd (bl. 80 en 81): „Ieder, die met de studie der hss. vertrouwd is, heeft bij ervaring den grondregel leeren kennen: hoe „ouder hs., des te naauwkeuriger inachtneming der gram- „matische vormen”. En dit zal zóó vergelijkender wijze uitgedrukt in het algemeen wel waar zijn: maar, als de Heer DE VRIES daarop volgen laat: „En mag men „éene enkele maal een autograaf aantreffen, men is bijna „verzekerd, in dit opzigt de volkomenste juistheid te zullen „vinden. Het laatst ontdekte fragment der kronijk van „den Velthemschen priester kan ten bewijze verstrekk- „ken, en o. a. mag ook op het *Leven van St. Christina* „worden gewezen”; — als men dit leest, dan moet men zich door deze bewering niet laten verleiden om te gelooven, dat het ook werkelijk zoo is. Dat fragment van den pastoor van Velthem, door de Heer DE VRIES zelf uitgegeven (in het 7de deel, 2de stuk, van de *Nieuwe reeks van werken van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden*, bl. 201 vlgg.) is wel klein van omvang, maar men vindt er toch bewijs genoeg in, dat de aangenomene taalregels van de schrijftaal ook hem vreemd waren, en niet gegrond in de taal, zooals hij die sprak. Op bl. 206 vindt men tot tweemaal toe bij het voorzetsel in de Datief in het neutrum verwaarloosd, terwijl in de onmiddellijk voorafgaande versregels de vrouwlijke Datief bij hetzelfde voorzetsel wel gebruikt wordt. Men vindt daar namelijk:

„in ere ghetrouwer waerbede,
 „in een hopen der godliker milthede”;
 en drie regels verder
 „in ere weeldeliker trouwe,
 „in een ghebraken salachlike”.

En op dezelfde bladzijde vindt men eerst „in ene hope”, en dan drie regels verder „in den hope”. — Is dit, om niets anders te noemen (zooals op bl. 202 „na „die saken”, en op bl. 208 „om onsen sonden”), de volkomenste juistheid en naauwkeurigheid in het inachtneemen van de grammaticale vormen? En hoe de Heer De Vries op dat *Leven van Sinte Kerstinen* kan wijzen, is mij volkomen een raadsel; daar toch in dat autographisch en door den dichter zelf zorgvuldig nagezien en gecorrigeerd dichtwerk de afwijkingen van de regels van de schrijftaal en de sporen van de Zuidnederlandsche spreektaal, zooals die ook nu nog is, zoo bijzonder menigvuldig zijn. Z66, om maar één ding te noemen, vindt men er telkens het onbepaald lidwoord, de bezittelijke en aanwijzende voor-naamwoorden en de bijvoeglijke naamwoorden bij vrouwelijke en meervoudige zelfstandige naamwoorden zonder de uitgang op *e*; bij voorbeeld * 5 „mijn sinne (zinnen)”, * 14 „mijn tale”,

* 33: „een eersam ionfrouw en̄ een vroede,
„een geesteleke en̄ een goede”;

* 52: „daer sijn mijn vriende binnen, en̄ mijn
„suster, en̄ ander mine vriend”;

* 60 „mijn worde (woorden)”, * 81 „een ander Kerstine”, * 83 „een langhe stont”, * 98 haer penitentie”, * 181 haer heimelec vriende (haar heimelijke, dat is familiare, vertrouwde, vrienden)”; * 151 „haer vite (dat is *vita*, levensbeschrijving)”; en zoo ook zelfs bij het voorzetsel in zonder naamval * 588, en later nog eens, „in haer vite”; * 155 „Di werdelec Kerstine, die maghdelec ionfrouwe”; * 164 „dees maghet”, * 165 „haer suster”; * 168 en 218 „na geestelec manieren”; enz. enz. En dat deze weglating van de uitgang *e* niet als een dichterlijke vrijheid om de versmaat te beschouwen is, zooals de uitgever Prof. BORMANS meent in

zijn aanteekening bij vers 5, kan daaruit blijken, dat men in de opschriften van de hoofdstukken, die in proza en van de hand van den dichter zelf zijn, hetzelfde vindt; bij voorbeeld bl. 18 „Hoe dat de geestelic liede gemein gebed deden voer hare”; bl. 26 „een slachtinghe”; bl. 41, 45 en 46, en dus tot drie maal toe, „voer haer doed”.—

Ja, zoo spreken de getuigen, die de Heer De Vries voor zijn theorie oproept, als ze verhoord worden, juist tegen hem; en hun getuigenissen stemmen zoo volkomen overeen, dat de beslissing niet twijfelachtig wezen kan. — Maar, als het dan vast staat, dat ook in de middeleeuwen, en zoo ver in het verledene als wij dit kunnen nagaan, die verbuigingen naar het onderscheid van naamval en geslacht, zooals die in de schrijftaal aangenomen waren en, met hoeveel afwijkingen dan ook, doorgaans gevolgd wierden, niet in de levende taal, zooals die gesproken werd, gegrond waren; maar dat de regels van de spreektaal ook toen reeds dezelfde waren, als ze nu nog zijn; dan blijft nog de vraag, hoe de eerste Nederlandsche schrijvers (want de lateren hebben het eenmaal aangenomene en gebruikelijke maar gevolgd: maar hoe de eerste Nederlandsche schrijvers) dan aan die regels van verbuiging gekomen zijn. De, zooals ik meende, zoo eenvoudige en natuurlijke oplossing, die ik van deze vraag gegeven en, zooals ik geloofde en nog geloof, in de duidelijkste woorden uitgedrukt had, is door den Heer De Vries toch niet verstaan en verkeerd begrepen. De Heer De Vries meent, dat volgens mijn onderstelling de oudste Nederlandsche schrijvers, zooals de dichters van de Reinaert en de Brandaen, of anders nog oudere, die zij gevolgd mogen zijn, die taalvormen uit het Hoogduitsch zouden hebben overgenomen, maar dat ik in gebreke gebleven ben van aan te tonen, of maar eenigzins waarschijnlijk te maken, dat het Hoogduitsch in de twaalfde eeuw hier te lande alge-

meen bekend was, of dat men toen in ons vaderland een groot getal Hoogduitsche kanselarijkerken had. Ik voor mij heb aan een bekendheid van die oudste Nederlandsche schrijvers met het Hoogduitsch volstrekt niet gedacht. Prof. JONCKBLOET meent anders (*Gesch. der Middennederl. dichtkunst*, I, bl. 418, en *Over Mnl. epischen versbouw*, bl. 97), dat de Brandaen vermoedelijk, ja blijkbaar, uit het Middenhoogduitsch is overgebracht; en daarbij, „dat wij hier” (in dit dichtstuk) „een der oudste, zoo niet het alleroudste „voortbrengsel der Mnl. muze vinden, dat welligt, waar- „schijnlijk zelfs, nog voor den Reinaert en de oudstbekende romantische gedichten is ontstaan”. — Bijaldien deze vermoedens geground waren, dan zou de dichter van de Brandaen bij zijn overbrenging uit het Hoogduitsch in het Nederlandsch die Hoogduitsche verbuiging naar het onderscheid van naamval en geslacht wel op het Nederlandsch zooveel mogelijk, dat is, zoo ver als het verschil van taal en van de bestaande taalvormen het toeliet, kunnen hebben toegepast, en de voorganger geweest zijn, dien de anderen gevolgd waren. — De Heer DE VRIES zegt wel (bl. 28), dat, indien onze taalvormen aan het Hoogduitsch ontleend waren, zij dan ook aan de Hoogduitsche gelijk zouden moeten wezen, en dat men dan bij voorbeeld in de manlijke Nominatief van het lidwoord ook *der*, en in de manlijke Datief *dem*, had moeten gebruiken. Maar de Heer DE VRIES begrijpt de zaak niet. Er is hier geen spraak van ontleenen en overnemen van vreemde taalvormen, maar van een zoo veel mogelijk toepassen van de Hoogduitsche verbuigingen door middel van de in het Nederduitsch bestaande vormen. Zoo is het ook met het gebruik van de aanwijzende voornaamwoorden *die* en *dat* als lidwoorden. De woorden zijn Nederlandsch, maar het gebruik er van als lidwoorden is een Germanisme. — Die vermoedens nu

van Prof. JONCKBLOET omtrent den auteur van de Nederlandsche Brandaen laat ik op zijn plaats: ik stel mij namelijk de zaak een weinig anders voor. Toen in de middeleeuwen het eerst in plaats van het tot hiertoe alleen gebruikelijke Latijn ook de landtaal, het Duitsch, begon gebruikt te worden; toen moesten die geestelijken, die schrijven konden en tot schrijvers gebruikt wierden, en die wij *clerici* of *klerken* gewoon zijn te noemen, om die landtaal als een geregelde schrijftaal te gebruiken, zich wel eenige taalregels vormen. Één algemeene Duitsche spreektaal had men toen niet (anders zouden zij die maar hebben kunnen schrijven, zooals bij voorbeeld GISEBERT JAKOBS het Friesch maar deed, *sljucht en rjucht*): maar men had Hoogduitsch in het Oppersaksische en Nederduitsch in het Nedersaksische, en beide in allerlei dialecten van de grootste verscheidenheid. Doch men had toch in het Oppersaksische een Hoogduitsch dialect, waarin de verbuiging naar het onderscheid van naamval en geslacht nagenoeg met de Latijnsche in aard overeenkwam: die verbuiging gebruikte men dus, als men in het Oppersaksisch of Hoogduitsch schreef, en paste die dan ook toe op het Nedersaksisch of Nederduitsch, als men hierin schreef, voor zoo ver de hierin bestaande taalvormen dit toelieten. — Is deze voorstelling van de zaak niet eenvoudig en natuurlijk? — Ik stel mij daarbij voor, dat de eersten, die zoo de landtaal, het Duitsch, tot schrijftaal gebruikt hebben, niet juist de dichters geweest zijn, maar de klerken aan de kanselarijen. En, als ik, vroeger daarover sprekende, daarbij naar aanleiding van woorden van LUTHER van Saksische kanselarijtaal of van klerken aan de Saksische hoven sprak, dan meent de Heer DE VRIES (bl. 25), dat men daarvan toch niet spreken kan vóór Keizer MAXIMILIAAN en Hertog FREDERIK van Saksen: maar herinnerde de Heer DE VRIES zich dan niet

de Duitsche koningen en keizers uit het Saksische huis van HENDRIK den Vogelaar af tot op de dood van HENDRIK den tweeden, van 919 tot 1024? en zijn wij daarmee niet juist in de tijd, waarin men met waarschijnlijkheid wel het allereerste begin zal moeten stellen van het gebruik van de landtaal in sommige stukken, die in het Latijn niet wel geschreven konden worden?

En dit zal wel genoeg zijn van de hoofdzak, waarover ik met den Heer DE VRIES geschil heb. Om uw geduld niet langer te rekken, zal ik niet treden in de beantwoording van eenige bijzondere aanmerkingen van den Heer DE VRIES, die tot de hoofdzak niets afdoen, en in zijn verslag (bl. 33) ook maar even zijn aangestipt. Zij moesten ook niet dienen tot wederlegging van mijn gevoelen, maar alleen tot bewijs van mijn onkunde en onbevoegdheid op dit terrein; zooals bij voorbeeld dat ik het onderscheid tusschen de zoogenaamde sterke en zwakke verbuiging niet zou kennen, daar ieder schooljonge van weet te praten, die maar wat Hoogduitsche grammatica geleerd heeft; en dat, omdat ik die nietsbeteekenende in de Hoogduitsche grammatica gebruikelijke kunsttermen niet gebruikt, maar liever de ware aard er van aangetoond heb. Wat de meeste van die aanmerkingen bewijzen, zal van zelf genoeg blijken, als ik ze bij de uitgaaf van mijn Verhandeling, bij de plaatsen, daar ze op gemaakt zijn, vermeld en besproken zal hebben. Ik herinner mij onder die aanmerkingen een paar, die juist waren, op een paar plaatsen, waar ik mij bij het neêrschrijven van mijn Verhandeling vergist had. Die juiste aanmerkingen, daar ik den Heer DE VRIES dank voor zeg, zal ik dan ook vermelden.

Ten slotte wil ik alleen nog maar tot teregtwijzing een enkel woord zeggen over één aanmerking van den Heer DE VRIES, die ook wel tot de zaak zelf niets afdoet, maar alleen dienen moest om te bewijzen, dat ik op het terrein

van het historisch taalgebied niet vast in mijn stoenen sta. Hij wilde namelijk opgemerkt hebben (bl. 24 vlg.), dat mijn voorstelling van de zaak in mijn tweede voordragt aanmerkelijk verschilt van hetgeen ik bij mijn eerste voordragt beweerd had. Eerst zou ik gezegd hebben, dat die verbuigingsvormen in onze schrijftaal uit het Hoogduitsch waren overgenomen in de tijd van de herleving van onze letterkunde op het einde van de zestiende eeuw; maar later door de tegenspraak van den Heer BAILL en van hem zelf, die mij onder anderen op onze Middelnederlandsche letterkunde wees, in de engte gedreven, en inziende, dat mijn stelling zóó niet te houden was, zou ik die overneming uit het Hoogduitsch eenige eeuwen achterwaarts naar de middeleeuwen verschoven hebben. — Toen de Heer DE VRIES hier in de Akademie deze aanmerking maakte, zag hij de aanteekening achter mijn eerste voordragt, waarin ik zelf reeds op de middeneeuwsche Nederlandsche schrijftaal gewezen had, over het hoofd: bij zijn schriftelijk verslag heeft hij die misslag in een noot willen verbeteren, en erkend, dat ik in een aanteekening reeds op die oudere tijden gewezen had; maar dat die aanteekening eerst bij de uitgaaf aan het mondeling voorgedragene toegevoegd, en dus alleen maar als een eerste aankondiging van de verandering van mijn standpunt te beschouwen was. Maar is de Heer DE VRIES dan vergeten, dat die tegenspraak van den Heer BAILL en van hem zelf, waardoor ik gedrongen zou zijn om mijn standpunt te veranderen, eerst gevolgd is, nadat mijn voordragt met de aanteekeningen reeds gedrukt en in zijn handen was? — Bij mijn eerste mondelijke voordragt heb ik, ja, van de schrijftaal in de middeleeuwen niet bepaald gesproken: doch toen wilde ik ook geen volledige verhandeling over het onderscheid tusschen spreektaal en schrijftaal in onze moedertaal geven, maar, zooals ik uitdrukkelijk gezegd heb, het onderwerp

alleen ter spraak brengen. Toen wilde ik alleen maar opmerken, dat in onze tegenwoordige schrijftaal, zooals die zich op het einde van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw bij onze oude classieke schrijvers gevormd heeft, die grammatische regels en verbuigingen, waardoor ze zich van onze spreektaal onderscheidt, niet gegrond zijn in de levende taal, zooals die toen gesproken werd; en dat zij dus te beschouwen zijn als willekeurige bepalingen van onbevoegde spraakkunstenaars. Maar ook toen reeds heb ik uitdrukkelijk gezegd (bl. 105), dat die regels en verbuigingen ook niet als *archaïsmen* te beschouwen zijn en nooit tot onze Nederlandsche taal behoord hebben, en daarvoor ook dit bewijs aangevoerd, dat zij in niet één van de Nederlandsche dialecten worden aangetroffen. „Wat al deze dialecten met elkander gemeen hebben”, zeide ik, „dat moet zoo oud zijn als deze dialecten, zelf”; — een bewijs, dat eigenlijk alleen reeds alles afdoet.

Na deze beantwoording van den Heer Dr. VALES zal het wel niet nodig zijn lang stil te staan bij hetgeen door den Heer BRILL in het midden gebracht is (*Verlagene en Mededeelingen*, II, bl. 310 vlgg.): want de Heer BRILL gaat uit van de vóóronderstelling, dat die verbuigingen in de schrijftaal, die de levende spreektaal niet kent, werkelijk tot de taal behooren, en hij grondt zich geheel op de theorie van deflexie. En de bijdrage, die de Heer BRILL tot deze theorie van deflexie heeft willen leveren, met de schuld van die deflexie voor een goed deel aan de poëten of verzemakers te geven, laat ik gaarne over aan de beoordeeling van den nadenkenden lezer. Over het volgende een enkel woord! — De Heer BRILL meent, dat men de Subjunctief, ook zelfs in de beschaafde spreektaal, niet wel kan missen: want dat er toch een groot onderscheid is in zin en beteekenis tusschen „Ik geef toe dat men dat zegt”, en

„Ik geef toe dat men dit zegge”. — Doch — met verlof van den Heer BRILL! — dit laatste is geen Hollandsch. In zulk een zin is het Hollandsche woord niet *toegeven*, maar *toestaan*, of een ander, zoo als *veroorlooven* en *mogen lijden*; en men verbindt de conjunctive, met de conjunctie *dat* er aan toegevoegde, zinsneê daar eenvoudig mee als het *object*, dat toegestaan of veroorloofd wordt. In het Hollandsch zeggen wij: „Ik mag lijden, dat men dit zegt.” Neen, als men maar zuiver Hollandsch denkt, dan zal men in zulke zinsneden de Subjunctief nooit gebruiken. Dat ik overigens in andere zinnen het gebruik van de zoogenaamde Conjunctief niet tegen de aard van onze taal houd en geheel verbannen zou willen hebben, zult gij u nog wel herinneren, Mijnheeren! of zal men kunnen zien in mijn Verhandeling.

Wat de Heer BRILL van de naamvallen zegt, waarvan hij — wel wat partijdig! — de Datief wel prijs wil geven, maar de Genitief, als een meer edele, — de Heer BRILL bedoelt meer deftige, — vorm, dan dat gemeene, alledaagsche voorzetsel *van*, gaarne behouden wil, en bij eenige verheffing van stijl zelfs voor onontbeerlijk, ten minsten voor een sieraad, houdt; dat steunt weêr geheel op de onderstelling, dat die Genitief-vorm, of liever het gebruik daarvan achter een zelfstandig naamwoord, werkelijk tot de aard van onze taal behoort. Maar, als de Heer BRILL daarbij voegt: „Wil men den genitief ongaarne zien aangewend, omdat hij in de gemeene spreektaal weinig voorkomt, dan zal men, van hetzelfde beginsel uitgaande, in de meeste gevallen ook het meer edele woord voor het minder edele moeten doen plaats maken, ja *heit* voor *heeft*, *moeten* voor *moeten we* en dergelijke behooren toe te laten”. — dan blijkt mij hieruit, dat de Heer BRILL mijn beginsel in 't geheel niet begrepen heeft. Mijn beginsel is, dat de schrijftaal zooveel mogelijk in overeen-

stemming moet zijn, niet met de *gemeene*, maar met de *beschaafde algemeene*, spreektaal, en ten minsten geen andere, aan die beschaafde spreektaal vreemde, taalregels volgen mag.

Wat de Heer BRILL ten laatsten voor 't behoud van het onderscheid tusschen het manlijk en vrouwlijk geslacht van de woorden heeft aangevoerd, dat is zeer sentimenteel en poëtisch. De Heer BRILL meent, dat dat onderscheid oorspronkelijk zijn grond heeft in een fijn en levendig, in liefde voor de voorwerpen geworteld, gevoel voor de verschillende aard en natuur van de voorwerpen. Dat poëtisch gevoel, dat aan alles een ziel, en, in het onderscheid van het grammatisch geslacht zich uitend, aan de uitdrukking gloed en kleur geeft, is volgens den Heer BRILL reeds al te veel verdoofd, en men moet dat trachten aan te wakkeren, liever dan het geheel te verstikken. De Heer BRILL heeft dat gevoel nog, en zou het heel stootend vinden, indien men, van de *hand* van een vrouw of meisje sprekende, daarvan het manlijk voornaamwoord *hij* zou willen gebruiken, zooals de gemeene spreektaal doet. — Ik vraag alleen maar: Maar hoe dan, als de mollige *arm*, de nette *voet*, de lieve *mond* of de *boezem* van een meisje of vrouw het onderwerp is, daarover gesproken wordt? Die woorden zijn toch volgens de woordenlijsten van het manlijk geslacht, en veranderen niet van geslacht, al spreekt men ook van het liefste en zachtste meisje. En, nu de Heer BRILL eerst op school of uit een woordenboek of geslachtlijst geleerd heeft, dat het woord *son* van het vrouwlijk, en *stoel* van het manlijk geslacht is, en later, zich met liefde in de aard van die voorwerpen verdiepende, voor de *son* het gevoel als van een vrouwlijk wezen, en voor een *stoel* het gevoel als van iets manlijks, zich eigen gemaakt heeft; hoe stuitend moet het niet voor zijn gevoel zijn, als hij in het Fransch zich uitdrukken, en dan de *son*

als een manlijk wezen *le soleil* en de stoel als een vrouwlijk *la chaise* benoemen moet! — Het is waar, wat de Heer BRILL zegt, „Persoonsverbeelding is de eerste en „oorspronkelijke grond van geslachtstoekenning”. Dit is ten minsten waar, als men het goed verstaat in deze zin, dat het onderscheid van grammatisch geslacht in de talen zijn eerste psychologische oorsprong hierin heeft, dat wel een groot deel van de voorwerpen als louter *objecten* en dus als *dingen* of *saken* opgevat wierden, maar andere, omdat zij als *oorzaken van een werking* beschouwd wierden, door een zeker soort van persoonsverbeelding als *sùbjecten*, en dus als *personen*. Dit onderscheid van opvatting en benoeming, van het één als *persoon*, van het ander als *zaak*, is ook in onze taal bewaard gebleven in het onderscheid van benoeming met het lidwoord *de* of *het*, zooals in *de veger* en *het stof*. Zelfs personen wierden wel als *objecten* genoemd, wanneer zij beschouwd wierden als voorwerpen van bezit van een ander persoon; zooals *het kind* en *het wijf*; en aan dit laatste zal men toch wel niet het zoogenaamde onzijdige geslacht hebben toegekend, omdat men er het in liefde geworteld gevoel voor had als voor een wezen, dat noch van het manlijke, noch van het vrouwlijke geslacht is. De verdere onderscheiding nu van die voorwerpen, die als *sùbjecten*, en dus als het ware als personen, opgevat en benoemd wierden, zooals in het Hoogduitsch *der arm*, maar *die hand*, of in het Zuidnederlandsch *den arm*, maar *de hand*; deze onderscheiding, die wij Noordnederlanders met de Friezen niet meer maken, bedoelde oorspronkelijk geen onderscheid van sekse of kunne: maar met het zoogenaamde vrouwlijk geslacht wierden die voorwerpen benoemd, die wel, van de ééne kant beschouwd, als *sùbjecten* of personen, maar van de andere kant tevens als *objecten* of zaken opgevat wierden, zooals bij voorbeeld *de aarde*, en een *betuiging*, als *die*

iets betuigt, maar tevens als iets dat betuigt wordt. De dwaling, dat met dat onderscheid van het zoogenaamde manlijke en vrouwlijke geslacht oorspronkelijk het onderscheid van sekse of kunne bedoeld, en deze onderscheiding ook door een persoonsverbeelding van een buitensporige phantasie op voorwerpen, zooals arm en hand, stoel en tafel, toegepast zou zijn; die dwaling is wel oud, zoo oud als de Grieksche grammatica; — en vandaar die verkeerde benamingen van *manlijk, vrouwlijk* en *onajdig*; — het is ook een nog altijd algemeen verbreide dwaling, waarin zelfs HETAN nog verkeerde (*System der Sprachwissenschaft*, bl. 417); maar daarom niettemin een dwaling. Het ware, dat op het Indo-germaansche spraakgebied alleen ook moeilijk te ontdekken valt, maar in het Semitisch niet te misskennen is, had de Heer BRILL uit mijn Hebreuwsche en Arabische grammaticas kunnen leeren, of uit mijn werk *Over de deelen der rede*. Hij had het ook in mijn Verhandeling, die hij vóór zich had, kunnen lezen: maar waarschijnlijk heeft hij dat maar overgeslagen; want anders, dunkt mij, zou hij toch wel niet zijn sentimenteel-poëtische beschouwing van het grammatisch geslacht als een onbetwistbare waarheid hebben voorgedragen, als had hij nooit van iets anders gehoord.

De Heer BRILL is een echt minnaar en liefhebber van die aan de spreektaal vreemde verbuigingen in de schrijftaal. Dit is blijkbaar in zijn geschriften. Zoo schrijft hij in zijn *Hollandsche spraakleer* bij voorkeur, om *edele taal* te schrijven, *de vorming des meervouds*, in plaats van *de vorming van het meervoud*, en *ter bepaling des geslachts*, in plaats van *tot bepaling van 't geslacht*. Zelfs aan datgene, wat algemeen als verkeerd en met de aard van onze taal in strijd wordt beschouwd; *dezelve* en *hetzelfde*, blijft de Heer BRILL nog gehecht, en schrijft hij voorbeeld nog in zijn onlangs uitgegevene *Kritische aanmerkingen*

over de *Fransche spraakkunst*, bl. 11 en 12: „In *aimer* „is de versterkte klank ook in die vormen des werkwoords „overgegaan, welke denzelven niet behoeften”. Zoo lang de Heer BRILL die smaak behoudt voor hetgeen in de schrijftaal aan de levende spreektaal vreemd is, zal hij het niet ligt met mij eens worden, en niet kunnen instemmen met deze woorden van HERTZ in zijn *System der Sprachwissenschaft*, bl. 280, die ik als motto vóór mijn Verhandeling denk te plaatsen, en waarmee ik hier besluiten zal: „Die Schriftsprache muss sich vor Fremdheiten zu „warten suchen. Sie muss sich ferner immer von neuem „aus der Volksprache regeneriren.”

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} OCTOBER 1857.

— * —

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, H. J. KORNEN,
L. J. F. JANSSEN, L. A. J. W. SLOET, C. LEMANS, W. MOLL,
G. H. M. DELFRAT, J. DE WAL, IS. AN. NIJHOFF, J. DIRKS,
J. H. SCHOLTEN, T. ROORDA, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK,
J. C. G. BOOT, J. G. HULLEMAN, J. HOFFMANN, C. W. OPZOOMER
en H. C. MILLIES, — en van de Natuurk. Afd. de Heeren W. VROLIK
en F. J. STAMKART.

~~~~~

De Heeren C. J. VAN ASSEN, J. BAKE, M. DE VRIES en
G. DE VRIES hebben medegedeeld, dat zij aan deze verga-
dering om verschillende redenen geen deel zouden kunnen
nemen.

—————

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt voorge-
lezen en vastgesteld, waarna de Secretaris aan de Afdee-
ling mededeelt de missieve, welke door het bureau, in
overleg met den Heer BAKE, aan den Minister van Bin-
nenlandsche Zaken is gericht, ten gevolge van het besluit
der vorige vergadering, om de ondersteuning der Regering
te verzoeken ter voortzetting van de *philologische naspo-
ringen*, welke door een jeugdig Nederlandsch geleerde in
eenige openlijke Bibliotheken van *Spanje* worden te werk
gesteld.

Vervolgens leest de Secretaris het antwoord voor, door den Minister op die missie gegeven, bevattende, nevens de betuiging van 's Ministers bereidwilligheid om tot het doel der vergadering mede te werken, een verzoek om nader te worden ingelicht ten aanzien van de zwaarigheden door de vroeger benoemde commissie tegen het voorstel in het midden gebracht, en om te vernemen, of de bedoelde ondersteuning moet worden verleend aan de beide of aan één der Nederlandsche geleerden, die zich thans in Spanje met het doen der bewuste philologische nasporingen bezig houden.

De Voorzitter drukt den wensch uit, dat vooral de leden, die in de vorige vergadering de meerderheid hebben uitgemaakt, door welke is bepaald, dat het voorstel zonder nader onderzoek aan den Minister zoude worden voorgelegd, hare denkbeelden mogen kenbaar maken omtrent het antwoord, aan den Minister te geven. Na eenige woordenwisseling besluit de vergadering, dat aan het bureau wordt opgedragen, aan Z. Exc. een uitvoerig antwoord op te zenden, na de vroeger gecommitteerden en den Heer BAKK over dit onderwerp gehoord te hebben.

De Secretaris deelt aan de vergadering mede eenen brief van den Heer M. DE VRIES, waarin deze te kennen geeft, dat hij verhinderd wordt de vergadering bij te wonen, en het proefblad inzendt van een bericht wegens eene nieuwe Vereeniging ter bevordering van de kennis der *Oude Nederl. Letterkunde*. Ook dat programma wordt door den Secretaris voorgelezen. De vergadering, na dit stuk gehoord te hebben, verklaart in die onderneming een levendig belang te stellen, en draagt den Secretaris op, om aan den Bibliothecaris haren wensch kenbaar te maken, dat op dit werk van wege de Akademie worde ingeteekend.

De Voorzitter deelt mede, dat eerlang bij de Akademie zal worden ontvangen eene missieve van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, ter aanbeveling der uitgave van een nieuw *Nederlandsch Charterboek*. Hij stelt voor en de vergadering besluit, te dier zake bij voorraad eene commissie te benoemen, bestaande uit de Heeren VAN DEN BRINK, SLOOT en DE WAL. De eerstgenoemde, die in de jaarlijksche vergadering van genoemd Genootschap eenigermate dit voorstel heeft nitgelokt, stelt voor, ook den Heer DELFRAT, die er destijds bedenkingen tegen geopperd heeft, aan de commissie toe te voegen. Dienovereenkomstig wordt besloten.

Onder de punten van beschrijving komt voor, het benoemen eener commissie ter nadere regeling van de *philologische nasporingen in Spanje*, indien er inmiddels bericht van de Regering zou zijn ingekomen. Daar nu de Minister heeft geantwoord, stelt de Voorzitter der vergadering voor, in die commissie te benoemen de Heeren RAKE, KARSTEN en BOOT. Op voorstel van eenige leden wordt de zaak voorschands aangehouden.

De Voorzitter doet opmerken, dat er ter instandhouding der *Ruïne van het Slot van Teylingen* reeds buiten de Akademie maatregelen zijn genomen, waardoor de opgedragen last dienaangaande aan den Heer VAN LENNEP moet geacht worden vervallen te zijn.

De Heer DIRKS erlangt het woord, om het door hem aangekondigde voorstel tot het op nieuw vervolgen van de *Beschrijving van Nederl. Historiepenningen* door Mr. G. VAN LOON toe te lichten. Hij zet de beginselen uiteen, welke bij deze onderneming naar zijn inzien zouden behooren

gevolgd te worden, en doet vervolgens een voorstel, bestaande in deze vijf punten:

1°. Dat de Akademie voorloopig besluite, het afgebroken werk van het voormalig Instituut, waar het gestaakt werd, weder op te vatten.

2°. Eene commissie van 2 of 3 leden te benoemen, ter overweging, op welken voet men dit werk zal ten uitvoer brengen.

3°. Te bepalen, tot hoe ver het vervolg zal moeten loopen.

4°. Op te geven, welke penningen verdienen afgebeeld en beschreven te worden.

5°. Eene raming der vermoedelijke kosten op te maken.

Waarna de Akademie, aldus voorgelicht, finaal zal kunnen besluiten om de onderneming al of niet ten uitvoer te brengen.

Terwijl dit voorstel in behandeling komt, verklaart de Heer MILLIES het plan als eene waardige taak voor de Akademie toe te juichen; maar meent de vergadering te moeten opmerkzaam maken op hetgeen de Heer Dr. WAP reeds voor dat werk, betrekkelijk het tijdvak van 1830—1855, in zijn Tijdschrift geleverd heeft. En hij doet dit te eerder, daar hem is gebleken, dat die geleerde zeer nuttige hulpmiddelen voor zulk eene onderneming bezit. De Heer DIRKS antwoordt hierop, dat hij wenscht het tijdvak, dat met 1767 begint, door de Akademie te zien ter hand nemen. De onderneming, waarvan de Heer MILLIES spreekt, heeft betrekking op een veel later tijdvak. Nadat ook de Heer JANSSEN en de Secretaris nog eenige opmerkingen hebben medegedeeld, wordt er eene commissie benoemd om over dit voorstel te rapporteren, bestaande uit de Heeren VAN DEN BERGH, LEEMANS en VAN LENNEP, in overleg met den Voorsteller.

De voordracht van den Heer VAN DEN BRINK *over de Holl. Leenen* wordt aangehouden; dewijl dat lid de mede-

deeling zijner bijdrage eerst voor de vergadering van Januarij aanstaande kan toezeggen. Inmiddels verlangt de Heer VAN DEN BRINK, dat de Heer DE WAL in dien tusschentijd zijne aanmerkingen op zijne vroegere mededeeling en op die van den Heer HOLTJUS nog aan de vergadering moge kenbaar maken.

De Secretaris deelt vervolgens mede, dat de Heer VAN LENNÉP voornemens was geweest, zijne vroegere *opmerkingen over taal en stijl* voort te zetten, doch door ongesteldheid verhinderd wordt ter vergadering te verschijnen.

De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK brengt nog eene zeer oude door hem in het Rijks-Archief ontdekte Hollandsche *rekening* ter tafel, behelzende de *inkomsten der landhuren van Egmond*. Tot dus ver was de oudste bekende rekening eene rekening van 1284, wegens de gelden voor den toen ondernomen kruistocht bij elkander gebracht. Deze oude rekening is niet slechts merkwaardig uit een archaeologisch, maar ook uit een taalkundig oogpunt, als bevattende onder anderen eenen geheel ongewonen vorm van den diminutief (*tjaen* voor *tje* of *tjen*). Hij wenscht derhalve, dat zij ook met het oog op onze oude taal onderzocht worde.

De Voorzitter stelt voor en de vergadering besluit, dat stuk te stellen in handen eener commissie, bestaande uit de leden DE VRIES, NIJHOFF en DELPRAT.

De Heer LEEMANS deelt eenige bijzonderheden mede omtrent een *gedenkteeken* met opschrift *aan Hercules Magusanus* gewijd, onlangs verkregen voor het Museum van Oudheden te Leiden. De Heer LEEMANS zal nader zijn gevoelen omtrent den oorsprong en de beteekenis van dat gedenkstuk aan de Afdeeling kenbaar maken.

Eindelijk deelt nog de Heer SLOOT zijne beschouwingen mede over den vermoedelijken *overgang* op eenige plaatsen in ons vaderland, bepaaldelijk in Gelderland, *van hofhoo- rige in keurmedige, en van keurmedige in leengoederen*, naar aanleiding van aan den hof te Voorst behoord hebbende hoven en personen; en oppert de vraag, of zoodanige verandering in den aard der bezittingen ook in Holland voorkomt? Dit vraagstuk beveelt hij der aandacht van die leden aan, welke zich met het onderzoek naar den aard der Hollandsche leenen bezig houden. Daar hij voornemens is, de geschiedenis van den hof te Voorst als eene bijdrage tot de kennis van den voormaligen boerenstand op de Veluwe te bewerken, zoude eene voldoende beantwoording dier vraag hem waarschijnlijk van vee dienst kunnen zijn.

Dewijl geene verdere onderwerpen worden ter tafel gebracht, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

OVER
METALEN BEELDJES UIT JAVA.

DOOR

C. L E E M A N S.

Onder de kwellingen, die het den beoefenaar der oudheidkunde bij zijnen arbeid op den akker der wetenschap wel eens wat lastig maken, mag voorzeker in de eerste plaats deze worden genoemd, dat in de voorraadschuren, waarin hij zijnen oogst verzamelt, zoo vaak binnendringt, wat dáár geenen toegang mogt erlangen; dat zoovelen onder het gewaad van eenen eerwaardigen ouderdom zich bij hem aanmelden en voor langeren of korteren tijd eene plaats, dikwerf zelfs eene plaats van gezag en eer innemen, terwijl zij als schaamteloze bedriegers hadden moeten afgewezen worden.

Men zal zonder veel moeite begrijpen, dat ik hier die menigte van onechte of vervalschte voorwerpen bedoel, die in schier elke verzameling van oudheden vertegenwoordigd worden, en wier ware gehalte ook voor den kenner dikwerf lang verborgen blijft.

Het is thans niet noodig, en zou dus niet van pas zijn, dat ik, ook slechts met betrekking tot onze vaderlandsche verzamelingen, of met het oog op enkele gedenkteeken hier te lande vroeger of nog aanwezig, de waarheid mijner opmerking staafde. Werd het vereischt, ik zou de

voorbeelden niet ver behoeven te zoeken, om te doen zien, hoe reeds bij de herleving der oudheidkundige studie in ons vaderland, onze wat al te ligt geloovige geleerden en liefhebbers om den tuin geleid, en stelsels gebouwd, en gevolgtrekkingen gemaakt werden naar aanleiding van monumenten, wier valsheid eerst bleek, toen zij aan een vrij, onbevangen onderzoek konden onderworpen, en niet maar enkel naar de beschrijvingen of opgaven van derden beoordeeld moesten worden.

Ik wil mij voor dezen oogenblik bepalen tot een bedrog, dat in onze Oost-Indische koloniën, en meer bepaald op Java, op eene, naar het schijnt vrij uitgebreide schaal gepleegd, en in de betrekkelijk niet onaanzienlijke voordeelen die het aanbrengt, aangemoedigd en gevoed wordt. Aan enkelen is het bekend, hoe op Java menige overlevering, die de rondreizende Europeaan bij de oude bouwvallen van dat eiland opzamelt, haren oorsprong ontleende uit het brein van den eersten verhaler, die den reiziger in zijn verlangen naar berigten van vroegeren tijd niet wilde te leur stellen. Wij vernamen eens uit den mond van eenen onzer bekenden, hoe hij eenen inlandschen Regent, bij het verwacht bezoek van eenen oudheidliefhebber, te hulp kwam in het tijdig verzinnen van een paar oude overleveringen, die bij het bezoek van in den omtrek aanwezige tempelbouwwallen moesten worden opgedischt. Die verhalen werden naderhand in allen ernst als bouwstoffen voor de wetenschap opgenomen, en zullen, daar zij spoedig in druk bekend gemaakt en verspreid zijn geworden, wellicht nog een betrekkelijk groot gezag erlangen, waar de oude geschiedenis van het land, zoo naauw verknocht aan die der oude gebouwen, behandeld wordt.

Maar het zijn niet enkel de mondelinge overleveringen, waarbij wij op onze hoede moeten zijn. Het nabootsen van oude monumenten biedt een uitzigt op betere winst, van

een grooter aantal koopers, die gaarne een zichtbaar aandenken bezitten van de landen waarin zij reisden, of eenen tijd lang eenen werkkring vervulden. Meestal zijn die verzamelaars niet op de hoogte om te beslissen, of zij geven zich de moeite niet om te onderzoeken, of de Boeddha-beeldjes (want wij hebben hier vooral de metalen beeldjes op het oog, die met dezen algemeenen naam bestempeld worden). of de zoogenaamde Boeddha-beeldjes werkelijk uit het oud-Javaansche tijdperk afstammen, dan wel, of zij met eene min of meer gelukkige nabootsing van de oorspronkelijke, uit de werkplaats van eenen hedendaagschen Javaanschen kunstenaar te voorschijn kwamen, en hun schijnbaar oud uiterlijk aanzien niet aan den loop der eeuwen, maar aan hulpmiddelen te danken hebben, geschikt om voortbrengselen van lateren tijd met een waas van eerbiedwekkende oudheid te bedekken.

Het is over het algemeen niet altijd even gemakkelijk, onechte of nagebootste bronzen uit latere of hedendaagsche fabriek, als zoedanige te herkennen; maar vooral wordt dit moeilijk, wanneer de kenmerken uit den uitwendigen toestand der voorwerpen, of uit hunne metaalmenging en de verhouding der verschillende metalen tot elkander ontleend moeten worden, en wanneer niet de voorstelling zelve of haar aard de bewijzen der onechtheid aanbrengen; of wanneer wij niet volledig genoeg bekend zijn met de zeden, gebruiken, overleveringen, begrippen en kunstvoortbrengsels uit dien ouden tijd en van het volk waartoe de monumenten behooren. Wat ons vreemd, zonderling, onverklaarbaar of verdacht voorkomt, kan bij nadere kennisneming van meer punten ter vergelijking, en van eene meer volledige reeks van oorspronkelijke, ontwijfelbaar echte stukken, zich als zeer gewoon en volkomen vertrouwd doen gelden.

Durven wij ons om een en ander niet immer, en althans op het meer vreemde gebied der Indische oudheid, niet

genoeg op de kenmerken van echt- of valsheid uit den aard en de wijze der voorstellingen verlaten; ook de ken-teekenen, ontleend uit den uitwendigen toestand en de metaalmenging, zijn aan twijfel onderhevig. Wat deze laatste en de verhouding der onderscheidene metalen betreft, zij zouden eerst dan als getuigen tegen de echtheid der voorwerpen aangenomen kunnen worden, wanneer men het bewijs leverde, dat de ouden werkelijk een der gebruikte metalen niet gekend hadden, of wanneer het mogelijk was aan te toonen, dat de verhouding van twee of meer metalen in het betwijfelde voorwerp, niet evenzoo in den ouden tijd in gebruik kon zijn geweest. Met betrekking tot het andere kenmerk, voor deskundigen wel een der voornaamste bewijzen van echtheid, de eenigszins glanzende groene kleur en de digtheid van den roest, die de oppervlakte bedekt en onder den naam van *aerugo nobilis* bij de oudheidkundigen bekend is, kan men zich bij de beoordeeling van Javaansche voorwerpen ook niet zoo onbepaald verlaten, op hetgeen als regel bij de beoordeeling van andere, vooral van Grieksche en Romeinsche bronzen, door de ondervinding is vastgesteld. Gezwegen nog van de bedriegende wijze, waarop ook die roest nagebootst, en daardoor aan een hedendaagsch voorwerp de schijn van ouderdom gegeven wordt, zoo spreekt het van zelf, dat het verschil van eenige eeuwen, ook een min of meer aanmerkelijk verschil in de gehalte en het uiterlijk aanzien van dien roest ten gevolge moet gehad hebben. De op Java voorkomende bronzen, behoorende tot het gebied der oudheidkunde zooals wij het op goede gronden meenen afgeperkt te hebben, namelijk tot het Hindoesche tijdperk, dat met de algemeene invoering van het Islamisme gesloten werd, kunnen ja vele eeuwen ouder zijn, maar ook slechts een viertal eeuwen aan den invloed van den grond, waarin zij bedolven lagen, blootgesteld zijn geweest; en in dit laatste geval behoeft

het geen betoog, dat de vergelijking van hunnen uiterlijken toestand met dien der zooveel oudere bronzen een aanmerkelijk onderscheid zal doen kennen. Nemen wij bovendien in aanmerking, dat het klimaat van het land, de bestanddeelen en de aard van den bodem eenen zeer gewijzigden invloed kunnen, en ook wel zullen geoeffend hebben op de voorwerpen, die deze laatste in zijnen schoot bewaarde, dan zal men ligtelijk toegeven, dat eene uitspraak omtrent echt of onecht niet zoo geheel en al onvoorwaardelijk kan gegrond worden op de kenmerken, die voor Grieksche en Romeinsche, of ook voor Egyptische bronzen en die in het Westelijke, vooral in Klein-Azië, en in het Noordelijke Europa gevonden worden, onmisbare vereischen zijn.

Wij hebben dit een en ander vermeld, om te doen zien, hoezeer men vooral bij de beoordeeling van bronzen, die op Java beeten gevonden te zijn, de regelen der voorzigtigheid in het oog moet houden, en hoe noodig het is, om door een nauwkeurig onderzoek en herhaalde vergelijking van ontwijfelbaar echte stukken, met de nabootsingen en vervalschingen van lateren tijd, vaste regelen te vinden, die de eerste van de laatste kunnen leeren onderscheiden.

Het Museum van oudheden bezit eenen betrekkelijk rijken voorraad van Javaansch-Indische bronzen, zoo beeldjes als sieradiën, huisraad en verschillend gereedschap, buiten en behalve eenige voorwerpen, die zich als van het vaste land afkomstig kenmerken, en dien ten gevolge welligt nog geen genoegzaam regt op eene plaatsing in eene verzameling van Indische oudheden, zooals wij die meenen te moeten aannemen, kunnen doen gelden.

Ofschoon de laatste bezitters, uit wier handen de Javaansche monumenten in eigendom aan het Museum overgingen, goenen twijfel koesterden omtrent de echtheid en afkomst dier voorwerpen, deed toch onder vele bronzen, die in dit opzigt boven alle bedenking verheven waren,

nog wel nu en dan zich een enkel stuk op, dat te zeer in wijze van voorstelling, in uiterlijken toestand, in bewerking, van de overige verschilde, om niet eenig wantrouwen te wekken; en het was slechts met veel aarzeling, en in afwachting van meerdere ondervinding in dit gedeelte der oudheidkundige herkenningssleer, dat de verdachte gasten tijdelijk werden toegelaten. Meerendeels rustte de verlenking op voorstellingen van vorstelijke personen of zulke die aan het dagelijksche leven ontleend waren. Godenbeeldjes schenen de zucht tot nabootsing minder gewekt te hebben; hetzij dat de inlandsche kunstenaars zich uit eenigen, bij overlevering op hen overgebragten eerbied, aan diergelijke onderwerpen niet durfden wagen, hetzij dat het hun gemakkelijker was, hunne voorbeelden uit het dagelijksche leven te kiezen. Wij willen evenwel niet ontkennen, dat ook vele onechte godenbeeldjes in wandeling kunnen gekomen zijn, en de algemeene naam van Boeddha's, waarmede, ook door onze landgenooten, diergelijke voorwerpen veelal worden aangeduid, zou dan, althans wat de voorstelling aangaat, voor de zoodanigen niet zoo ongepast geacht behoeven te worden. Dat die benaming op beeldjes van vorsten, priesters, en personen uit het gemeene leven geene toepassing kan of mag erlangen, is ligt te begrijpen; doch wij brengen het opzettelijk onder de aandacht, opdat men zich door de in catalogussen meestal in dien zin gebruikte benaming niet op den dwaalweg late brengen, en, waar zij in reisbeschrijvingen of berigten over Java gebruikt wordt, haar in ruimeren zin opneme.

Voorstellingen van personen en toestanden uit het dagelijksche leven behooren, zoover althans mijne ondervinding reikt, en met betrekking tot de Afdeeling der Javaansche voorwerpen in het Museum van ouden, tot de zeldzame. Het is dus ligt te begrijpen, dat, toen ik in den zomer van het vorige jaar te Amsterdam in de gek-

genheid gesteld werd, om eene verzameling van vijf-en-tachtig, uit Java overgezonden bronzen in oogenschouw te nemen, mijne belangstelling in de eerste plaats getrokken werd door de omstandigheid, dat, op weinige na, allen tot die meer zeldzame voorstellingen behoorden, en dat mijne eerste gedachte zich aan den wensch paarde, dat ik met den gemagtigde van den eigenaar eene billijke schikking treffen, en de geheele verzameling voor het Museum verwerven mogt. Die wensch zal niet onredelijk genoemd worden, wanneer men mij volgt bij eene vluchtige opgaaf van de verschillende beeldjes of groepen, waaruit de verzameling bestond. Wij zullen daarbij korthedehalve de gelijksoortige voorstellingen bij elkander plaatsen, en alleen enkele, meer afwijkende bijzonderheden vermelden.

Twee kleine staande beeldjes met de armen langs de heupen uitgestrekt, het eene met eene kris achter in den lendedoek of sarong. Hoog 9 tot 9,5 Ndl. dm.

Een grooter, insgelijks staande, eene spiets met vlamwend lemmer, schuins achter van de linkerzijde naar den rechter-schouder houdende, met de linkerhand boven, de regter onder aan de schacht van de spiets. Het beeld op een vierkant voetstuk met een hek om de drie zijden. Hoog tot aan de punt van de spiets 18 dm.

Twee zeer kleine zittende beeldjes, het eene op de hurken, het andere op eenen stoel, met hooge, boven rond eindigende leuning, zeer ruw bewerkt. Hoog 4,5 en 5 dm.

Een op de Oostersche wijze zittend beeld, op vierkant voetstuk; in de regterhand, schuins vóór het ligchaam tot voor den linkerschouder, een stok of staf, van boven omgebogen. Hoog met het voetstuk 16 dm., het voetstuk alleen 1,6 dm.

Een zittend als boven, op een rond voetstuk, met eene leuning die zamengesteld is uit eenen regten stijl van achter, en twee andere stijlen aan de zijden, die, schuins naar

den eerstgemelden toeloopende, zich daarmede vereenigen. De middelstijl aan den top van een krulvormig versiersel voorzien. Het beeld houdt de armen vooruit met de polsen over elkander gekruist en zit op een matje. Hoog 12,5 dm.

Twee als voren, doch de leuning op het ronde voetstak meer zamengesteld, en aan de uiteinden van voren met eenen boog voorzien, die als het ware eenen ingang vormt tot het gestoelte. Het eene beeld, met onversierd hoofdhaar, houdt in de twee vooruitgestoken handen eenen korten staf of staf, van boven met een krulvormig versiersel, gelijkvormig aan het hiervoor vermelde, voorzien. Het andere beeld houdt in de regterhand, schuins naar den linkerschouder, een kromme sabel. Hoog 12 en 12,4 dm.

Twee als voren op matjes zittende, die op een rond voetstak liggen, dat rondom met vrij ruw nagebootste lotusbloembladeren versierd en langs den bovenrand als met een gedraaide koorde omringd is. Het eene beeld met den linker- over den regterpols gekruist, het andere met den regter over den linker, even als het hiervoor beschrevene eenen staf in de handen houdende. Hoog 9 en 8,5 dm.; het voetstak 1,8.

Twee op stoelen met hooge leuning, die van boven eenigszins in den vorm van den Saraceenschen spitsboog bijgewerkt, en op de punt van dien boog met een menschenhoofd versierd zijn. De beelden, gebaard en het eene met opwaarts omkrullende knevels, houden de linkerhand op de zitting van den stoel, de regterhand op de regterknie. Hoog 19,5 en 17,5 dm.

Een als voren, doch de leuning van den stoel boven rond, de linkerhand op de linkerknie, de regter die vooruit steekt, rust op eenen boom of bloemtak, van boven omgebogen. Baard en krulknevels als het voorgaande; op het hoofd een soort van diadeem met zaagtandjes versierd. Hoog 19 dm.

Een als voren, met de linkerhand op de zitting van den stoel, de regter vóór tegen de knie. Het aangezicht zonder baard; midden tegen het voorhoofd een knopje of Boeddha-merk. Hoog 18 dm.

Een op de Oostersche wijze zittende op een plat laag voetstuk, onder eene soort van gevlochten nis of poort. De regterhand op de regterknie, de linker tegen de zijde; met baard, opgekrulde knevels en, om het hoofd, een diadeem als boven beschreven. Vóór het beeld op den grond een korte staf, van boven in krullen of palmetten uitlopende en wellicht eenen boom moeiende voorstellen. Hoog 14 dm.; de nis overal diep 2,7 dm.

Drie beeldjes zittende op stoelen, waarvan een met rond voetstuk en eenen aan den top versierden stijl, in plaats van de rugleuning; de beide andere vierkant en met doorzigtig gewerkte leuningen. Het eene houdt den regter- over den linker-, de beide andere houden den linker- over den regterpols gekruist; beide laatsten dragen op het voorhoofd het hierboven genoemde Boeddha-merk. Hoog 15,5 en 16,5 dm.

Een zittende op eenen stoel zonder rugleuning, de linkerhand op de linkerknie, de regter op eenen staf met versierden knop, en onder gavelsgewijze uitlopende. De bovenlip met omgekrulde knevels; op het voorhoofd de diadeem met zaagtandjes. Hoog 18,5 dm.

Twee als voren, doch met eenen bloemstengel in de linkerhand. Hoog 10,5 en 11 dm.

Twee als voren, doch in de regterhand, op of boven de op de knie afhangende linker, eenen bloemstengel (?) houdende. Hoog 9,5 dm.

Twee als voren, de linkerhand op de linkerknie, in de regterhand eene lange pijp, waarvan de steel met den kop aan den grond reikt. Hoog 13,5 en 12,5 dm.

Twee als voren, het eene met beide handen, vóór het lijf, schuin naar den regterschouder, eene soort van speer

houdende, die bestaat uit een zeisvormig lemnet op eenen steel bevestigd, als wapen op de Tsjinesche voorstellingen dikwerf voorkomende. Het andere beeld met de regterhand op dezelfde wijze, schuins vóór het ligchaam eene korte sabel met eenigszins gekromd lemnet, houdende. Hoog 13 en 11 dm.

Drie als boven, met de handen op de zijleuningen uitgestrekt. Hoog 12 en 10,5 dm.

Vier als boven, maar de linkerhand op de zitting van den stoel, de regter op de regterknie. Twee der stoelen in vorm eenigszins van elkander afwijkende. Twee der beeldjes met de boven genoemde Boeddha-merken.

Een Boeddha-beeldje, op zoogenaamd lotuskussen, dat op een vierkant voetstuk is geplaatst; de handen vóór het lijf bij elkander, met den voorsten vinger, den pink en den duim vooruitgestoken. De ooren lang, als bij de Boeddha-beelden; op het hoofd het hooge Sivistische kapsel; de armen en voeten zonder sieraden. Het ruggestuk, en daarmee de lichtschijn of schijf achter het hoofd, welligt ook het klein verhemelte boven het hoofd, zijn verloren gegaan. Hoog 11 dm.

Vier beeldjes in eene soort van Pondoppo's of langwerpig vierkante wachthuisjes, bestaande uit vier stijlen, die een schuins toeloopend dak dragen. In drie dezer huisjes zit het beeld op eenen stoel, de linkerhand op de knie; in de regter houdt het eenen, op de regterknie staanden korten staf, op welks top de kop eener slang, of van eenen vogel, wel wat gelijkende op de wajangmonsters, rust. In het vierde huisje zit het beeld op de Oostersche wijze op den grond, in de linkerhand eenen achterover gebogen staf houdende. Hoogte van de huisjes 13,5—16, breedte 7—8, diepte 5—6 dm.

Vijftien groepen van twee beeldjes, op platte voetstukken; het eene beeldje op eenen stoel gezeten, daar achter

cen, insgelijks op eenen stoel zittende persoon, die boven het hoofd van het eerstgemelde beeldje, de pajong houdt. Vele dezer groepjes zijn klaarblijkelijk bestemd om paar aan paar bij elkander geplaatst te worden; eene der handen, meestal de linker, vóór op de linker knie afhangende, of op den schouder rustende. De leuningstoelen van onderscheidene vormen en versieringen. Twee of drie der platte voetstukken (eigenlijk slechts langwerpige dunne plaatjes) met eene poort of eenen boog van gebogen bamboes of lover aan de voorzijde.

Twee met vooruitstekenden slangen- of vogelkop, als hierboven bedoeld, in de regterhand.

Twee met de eene hand tegen den schouder.

Twee met korte staven met palmet, krul- of bloemversiersel op de kniën.

Een met een mes (P) of zeer korte sabel.

Vier met hondjes voor hunne voeten. Van deze laatste vier, houdt een eene spiets met zeisvormig lemmet; zijn twee met eenen korten staf met knop op de knie of nevens den voet, en is een voorgesteld met den slangen- of vogelkop, als de hierboven bedoelde, en die als onder den linkerarm vooruitkomende op den staf rust.

Vier met staven op de knie of nevens den regtervoet, de staven meer of min versierd. Een dezer vier met vier armen, waarvan twee vóór de borst gekruist.

Alle van 10—14 dm. hoog; met de pajongs 18—21; de voetstukken van 12—14 dm. lang en 5—6 breed.

Zeven groepen als de voorgaande, met stokken waarop ronde knoppen, of met staven met palmetversiersels in de regterhanden, nevens den regtervoet op den grond of op de knie vóór het ligchaam. Hoog 11—15 dm., tot aan den top van de pajongs 17—21.

Twee groepen als voren, doch beide beelden op de Oostersche wijze zittende; het voorste beeld op een rond

lotuskussen, de polsen kruislings over elkander, de dienaar daar achter de pajong boven het hoofd van zijnen heer houdende. Hoog 9—11 dm., tot aan den top van de pajongs 16—20 dm.

Twee groepen als voren, doch het voorste beeld op eenen stoel, met eenen korten stok met knop of met omgebogen uiteinde in de regterhand; de pajongdrager staande. Hoog 16—18 dm., tot den top van de pajongs 24—20 dm.

Twee groepen als voren, doch beide beelden staande; het voorste met den stok met knop in de hand. Vóór de eene der groepen staan drie boompjes in potten of bakken. Hoog 12 dm., tot de toppen der pajongs 20 en 19 dm.

Twee groepen als voren, doch beide beelden op de Oostersche wijze zittende, op een langwerpig rond, eenen duim hoog voetstuk, op zijde en van achteren met leuning voorzien, achter aan de leuning eene pajong bevestigd, boven het hoofd van het achterste en grootste beeld, dat met de uitgestrekte regterhand op den knop van eenen stok steunt. Vóór dit beeld en als in zijnen schoot, een kleiner, dat met de regterhand eenen vogel bij den poot vasthoudt. Hoog 10 dm.; tot den top van de pajongs 16 dm.; het voetstuk 9 en 7 in middellijn.

Eene groep als de voorgaande, doch het voetstuk lager. De achterste persoon met de spiets met zeisvormige punt of kermet in de regterhand. De bovenlip met omgekrulde knevels, het voorhoofd met den getanden diadeem versierd. Hij zit enigszins harkende op een rond lotusvoetstuk. Op de voorzijde van dit voetstuk een jongere persoon, met de handen over elkander gekruist en over de knien afhangelende. Vóór aan het voetstuk ter wederzijde een stok met bloemenknop of een boom. Hoog 11,5 dm.; tot den top van de pajong 18 dm.; het voetstuk 10 bij 7 dm.

Eene groep van twee personen, vóór elkander op de

Oostersche wijze op een langwerpig rond voetstuk zittende, waarop aan de achterzijde eene leuning bevestigd is en voor, ter wederzijde een boom of staf met knop staat. De achterste en oudste persoon rust met de regterhand op eenen stok, de jongste houdt beide handen op de knie; het voetstuk is langwerpig rond. Hoog 8 dm.; het voetstuk 7,5 bij 9 dm.

Eene groep van twee beelden, op stoelen aan eene ronde tafel gezeten, die op éénen, in vier krukken uitlopenden voet rust. Op de tafel staat een schotel met eenig gereg. Het eene beeldje met de linkerhand op de leuning van den stoel, met de regterhand op de regterknie; de andere persoon houdt een mes in de regterhand, en rust met die hand op de linker, die op de knie ligt. Hoog 12; het voetstuk 15 bij 6,5 dm.

Eene groep van twee beelden, het eene op de Oostersche wijze zittende op een rond lotuskussen, van achter met eene leuning, in welker midden een versierde stijl omhoog rijst; de linkerhand op het linker benedenbeen, de regterhand vooruitgestrekt op eene knods rustend. Het andere beeld zit tegenover het eerste, insoegelijks op de Oostersche wijze, en met gevouwen handen zijne slamat of oerbiedsbetuiging biedend. Hoog 9; de stijl van de leuning 13, het voetstuk lang 11 dm.

Vijf groepen van drie beelden; alle met éénen hoofdpersoon, die op eenen stoel zit. Vóór hem een kleinere persoon, met het aangezicht naar hem toe gekeerd, op de Oostersche wijze op den grond zittende; achter hem een op eenen stoel zittende dienaar met de pajong.

Bij eene dezer groepen heeft de hoofdpersoon eene lange pijp in de regterhand; de bediende vóór hem houdt de lont om de pijp aan te steken, in de hand.

Bij eene andere houdt de hoofdpersoon eene kromme sabel in de regterhand, schuins vóór het lichaam. Vóór

hem de bediende met een kistje, waarin vruchten (of sirie-bladeren?). Bij de drie overige groepen houdt de hoofdpersoon eenen van boven omgebogen stok in de rechterhand; de bediende vóór hem maakt zijne slamat of eerbiedsbetuiging. Op de pajong van de tweede groep staat een paauw; op de pajong van eene der andere een liggende leeuw. Hoogte 9,5; tot den top van de pajong 15—21; de voetstukken lang 13—16 dm.

Eene groep als de vorige, doch van vier personen; de hoofdpersoon, eene vrouw met een kind op hare kniën, dat de handen gekruist over zijne kniën laat afhangen; de bediende vóór de vrouw maakt zijne slamat. Hoog 11,5; tot den top van de pajong 17; het voetstuk lang 13 dm.

Twee groepen van drie beelden; waarvan twee naast elkander op eene bank of eenen stoel gezeten, man en vrouw; de eerste met zijne linkerhand op den regterpols der laatste, en met zijne rechterhand steunende op eenen omgebogen stok, bovenaan met het palmetten-versiersel; de vrouw met de linkerhand op de linker knie. Achter dit paar, bij de eene groep staande, bij de andere op eenen stoel gezeten, de bedienden, die de pajong boven de hoofden van hunnen meester en meesteres houden. Hoog 10,5—12,5; tot den top van de pajong 17—20 dm., het voetstuk lang 11—14 dm.

Twee groepen: een man op de Oostersche wijze zittende op eenen kikvorsch, de linkerhand over den schoot afhangende; in de rechterhand houdt hij eene pajong boven zijn hoofd. Hoog 10 dm.; tot den top van de pajong 15,5 dm.

Eindelijk een beeld op eenen stoel gezeten, de rechterhand vooruit gestoken, en met eenen korten stok steunende op een klein tafeltje of lessenaartje, waarop in ruwe karakters vier getalmerken. Onder den lessenaar ligt een hond. Hoog 9,5; het voetstuk lang 9 dm.

Het metaal, waaruit deze beeldjes gegoten zijn, schijnt geel koper, min of meer met lood gemengd. Sommige hebben eene donker bruinachtige kleur, die bij den eersten oogopslag zou kunnen doen denken, dat zij uit ijzer waren vervaardigd; doch bij nadere beschouwing blijkt, dat het metaal niet van dat der overige verschilt, zoodat het afwijkend uiterlijk aanzien aan andere oorzaken moet worden toegeschreven. De meeste zijn meer of min overdekt met eenen groenen roest, die, op de oppervlakte korrelig en ongelijk, den matten glans mist, die een der kenteekenen is van den echten en zoo zeer gezochten ouden roest, de bovengenoemde *aerugo nobilis* der Grieksche en Romeinsche bronzen. Ook verschilt in dit opzigt het uiterlijk aanzien vrij wat van dat der meeste Javaansche bronzen, die in het Museum van oudheden aanwezig zijn.

Eene licht bruine aarde, op vele der voorwerpen nog overgebleven of in de kleine openingen en tusschenruimten vastgeklemd, schijnt van een langer of korter verblijf onder den grond te getuigen; en wel in Javaanschen bodem, want, ofschoon de aardsoort, waartoe de bedoelde aarde behoort, welligt ook elders voorkomt, zeker is het, dat zij aan Java eigen is. Werkelijk luidde dan ook de eerste opgaaf *), waarbij ik kennis ontving van de aankomst der verzameling en ter bezigtiging werd genoodigd, dat de beeldjes op Java en Bali opgegraven waren; eene opgaaf die later †), na meer opzettelijk navragen, gewijzigd werd met het bericht, dat zij opgegraven waren bij Parahan in de residentie Kadoe door den Heer B.....R, in 1854—1855, en van Samarang over Rotterdam naar Amsterdam afgezonden per Nederlandsch schip *Johanna Christina*, Kapt. J. H. VAN SANTEN.

Zooals ik hierboven zeide, erlangde ik eene eerste gele-

---

*) Schrijven van 20 Mei 1856.

†) Idem van 21 Junij 1856.

genheid om de verzameling, doch slechts zeer vlugtig, na afloop van eene vergadering van onze Akademieafdeeling, in oogenschouw te nemen. Bezigheden riepen mij naar Leiden vóór den avond terug; ik stelde mij voor, daar de heer des huizes, onder wiens bewaring de beeldjes gesteld waren, zich toen niet te huis bevond, mij naderhand met het verzoek tot hem te rigten, om de geheele verzameliug tot bedaard onderzoek en naauwkeurige vergelijking met de bronzen in het Leidsche Museum eenigen tijd aldaar tot mijne beschikking te mogen erlangen. Ondertusschen wekten, ofschoon ik slechts een vierde uurs mij voor dit eerste bezoek bij de beeldjes kon ophouden, onderscheidene omstandigheden bij mij verdenking tegen de echtheid, zoo al niet van alle, dan toch van vele. In de eerste plaats kwam de roest mij vreemd en ongewoon voor, en was het mij niet goed verklaarbaar, hoe voorwerpen van gelijke soort, stof, voorstelling en bewerking, in uitwendigen toestand zoo van elkander konden verschillen. Verder was het eene schier ondenkbare, althans niet aannemelijke omstandigheid, dat een zoo groot aantal van de meest zeldzame voorstellingen, en daaronder eene menigte dubbel of meermalen voorkomende, al ware het met kleinere wijzigingen, bij elkander te Parahan gevonden zouden zijn, terwijl de meeste elders nog niet waren voorgekomen. Ook de wijze van bewerking scheen af te wijken van bijna alles wat mij uit Java tot nog toe onder de oogen was gekomen, en wees op een tijdperk van zeer lage kunstbeschaving, volstrekt niet te rijmen met de voorgestelde toestanden, die eerder op eene vrij ontwikkelde beschaving wezen. Kleeding, versierselen, haartooi, gelaatstrekken, alles had zulk een vreemd aanzien, dat het mij niet goed mogelijk werd, den schakel of het verband tusschen deze bronzen en de mij uit het Museum of van elders bekende oud-Javaansche kunstvoortbrengsels te vatten. Enkele toevoegsels,

bijv. wapens en ander gereedschap, meubels enz. konden, naar ik meende, op het oude Java niet te huis behooren; maar getuigden al te zeer van Europeschen invloed of van Tsjinesche modellen, om de overeenkomst als eene toevallige te beschouwen. Maar, wat het sterkste was, een der beeldjes, het laatste in volgorde zooals wij die hierboven aannamen, leverde op het tafeltje of lessenaartje, waarvoor het gezeten was, in de ruwe relief-figuren, in ons gewoon cijferschrift het jaartal 1854 dat, ja zeer goed later daarop aangebragt zijn of uitsluitend voor de onechtheid van dát beeldje alleen een afdoend bewijs leveren kon, maar toch, gevoegd bij al de opgenoemde bezwaren, een overwegenden grond aanbod, om aan de echtheid ook van al de overige bronzen te twijfelen. In ieder geval werd een nader, voorzigtig onderzoek zeer noodzakelijk; want het kon ook de ontlekking ten gevolge hebben van eene voorname bron, waaruit valsche nabootsing van oud-Javaansche bronzen of geheel vreemde voorstellingen, die men voor oud-Javaansch wilde doen doorgaan, over Java en verder van lieverlede naar Europa verspreid werden. Die zaak moest tot helderheid gebragt, de waarheid opgespoord en tot ieders waarschuwing bekend gemaakt worden.

Na een onderhoud over deze belangen met Zijne Exc. den Minister van Koloniën, waarbij ik mijne vermoedens openlegde, erlangde ik de toezegging van bepaald onderzoek naar aanleiding van schriftelijke opgaaf en aanwijzingen, die de Minister van mij zou te gemoet zien, en die ik, begeleid met een schrijven van 3 Julij 1856, de eer had aan Zijne Exc. toe te zenden. Onder dagteekening van den 13^{den} December daaraanvolgende, ontving ik reeds eenen brief van den Minister L^a H, N°. 23, ter begeleiding van het afschrift van een schrijven over deze zaak van den Resident van Kadoe, aan den Heer Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië, van 2 October 1856 L^a BB, *geheim*.

De Resident deelde daarin den uitslag mede van het door hem ingestelde onderzoek, doch slechts voorloopig, om te voldoen aan de aanbeveling van spoed, waarmede hem dat onderzoek was opgedragen, en in afwachting van hetgeen hem bij verdere nasporingen nog zou blijken. „Vogens ingewonnen inlichtingen, zouden”, dus schreef hij, „vele zoogenaamde Boeddha-beeldjes zijn, en wellicht nog worden vervaardigd, te Soerakarta, door zekeren MAAS BEY, KERTO-WEDJOYO, gammelanggieter en weleer volgeling van den thans overleden Pangerang SOEMO-YOEDO.”

„Het is echter nog niet” dus vervolgt de Resident „met genoegzame zekerheid te zeggen, door wien gemelde KERTO-WEDJOYO deze nagemaakte beeldjes te Paraën aan de markt heeft gebragt. Wel is gebleken, dat eenige, zoo niet de meeste der door den Heer B.....E naar Nederland gezonden beeldjes verkregen zijn, door tusschenkomst van eenen aldaar wonenden Chinees, LOE PASSIE genaamd, doch de werkelijke oorsprong derzelve is mij tot dusverre nog duister.”

„Nog onlangs werd door dien Chinees te dezer plaatse (te Magelang) een beeldje te koop aangeboden, hetwelk blijkbaar niet van Boeddhaschen oorsprong, doch van meer recente fabriek was. Op navraag verklaarde de Chinees, dat dit beeldje de eigendom was van zekeren MERTO LEKSONO, nabij de Diëng wonende, die het als eene *poesaka* van zijne familie bezat.”

Ten slotte verklaart de Resident, dat hij met mij aan het grooter deel der door den Heer B.....E gezondene beeldjes geene oudheidkundige waarde toekende, en geeft hij toezegging, van de verdere uitkomsten van zijn onderzoek naar deze „in het geheel niet onvoordeelige industrie” mede te deelen.

Men zal erkennen, dat de zaak al vrij wat helderder en het vermoeden van Tsjineschen invloed, waarvan ik hiervoor

gewaagde, door bovenstaande berigten genoegzaam gewettigd was geworden. Ondertusschen was wel een hooge grond van waarschijnlijkheid, maar toch nog geene volkomen zekerheid verkregen. Het bleef bij een „men zegt” met betrekking tot den tijd wanneer, de plaats waar, en den persoon door wien diergelijke beeldjes vervaardigd zouden zijn, en bij de wetenschap, dat een zekere Tsjinees, die kort geleden een zeer verdacht beeldje ter markt had gebragt, zijne tusschenkomst geleend had voor het leveren van de meeste der bedoelde beeldjes.

Maar die Tsjinees kon ook echte beeldjes aan de markt gebragt of voor den Heer B.....R opgelopen hebben. Ik meende dus voorloopig nog de zaak te moeten laten rusten in afwachting van de toegezegde nadere inlichtingen, die mij, met Ministerieel schrijven van den 12^{den} Mei 1857 Lett. H, N°. 27, gewerden, in het afschrift van eenen tweeden brief van den Resident van Kadoe aan den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië, van 23 Februarij 1857 N°. 323/1.

Daarbij wordt berigt: „dat het sedert voortgezet onder, „zoek eindelijk op het spoor gebragt heeft van eenen fabrikant van zoogenaamde Boeddha-beeldjes in deze residentie (Kadoe), en wel zekeren Javaan so SEMITO genaamd, „wonende te Parahan, eene Chinesche vestiging op ongeveer acht palen afstands van de hoofdplaats van het regentschap Temangoong.”

Aanvankelijk deed de Resident, door tusschenkomst van vertrouwde personen, bij den kunstenaar de bestelling van een paar beeldjes, die dan ook geleverd en naaf het hoofdbestuur opgezonden, thans ter mijner beschikking zijn gesteld. De aanmerking van den Resident, dat zij overeenkomen „met die, welke vroeger door den Heer B.....R „zijn gekocht, en nog meermalen voor echte Boeddha-beeldjes „te Magelang te koop worden aangeboden,” kan ik, wat de

beeldjes van den Heer B.....r betreft, bevestigen. Wanneer zij eerst door eene gelijksoortige kunstbewerking met den groenen roest overtoegen waren, dan zou stijl en bewerking op eenen zelfden oorsprong wijzen, en alleen in eenige ondergeschikte versieringen eene kleine afwijking te vinden zijn.

De Resident, thans den draad in handen hebbende, begaf zich in persoon naar de woning van so SEMITO, die echter ontkende ooit dergelijke beeldjes gemaakt te hebben, of zelfs zulke beeldjes te kunnen vervaardigen; verder voor gevende, dat zijne kunst zich niet verder uitstreckte, dan tot het maken van gespen, sirie-doozen en dergelijke kleine voorwerpen in koper.

„Bij het daarop volgende huisonderzoek werden evenwel,” dus luidt verder het verslag, „onderscheidene vormen in klei gevonden, waarvan een wegens zijne gedaante terstond aandacht trok, hoezeer so SEMITO bleef beweren, dat daarin modellen voor koperen sirie-doozen waren. Nadat de klei in water was opgelost, kwamen evenwel te voorschijn twee beeldjes in was geboetseerd.”

„Nadat dus door den uitslag van dit onderzoek, hetwelk hij vermoedelijk hoopte, dat niet zoover zou worden uitgestrekt, zijn geheim verraden was, bekende so SEMITO de maker te zijn, en sedert geruimen tijd een vijftigtal beeldjes uit een mengsel van koper en tin vervaardigd en van de hand gezet te hebben.”

Door de aldus verkregene inlichtingen geleid, heeft de Resident onderscheidene beeldjes bij de koopers doen opvragen, welke alle blijkbaar denzelfden oorsprong hadden, en aan de eigenaars teruggegeven zijn.

Eindelijk wordt berigt, dat so SEMITO afkomstig is van Djocjokarta, en voorgeeft zijn handwerk van niemand geleerd, maar zich zelven daarop toegelegd, en door oefening van lieverlede er eenige bekwaamheid in verkregen te hebben.

Na mededeeling van het bovenstaande zal ik wel niet behoeven te verzekeren, dat de hedendaagsche oorsprong der beeldjes, uitmakende de door mij beschreven verzameling, buiten allen twijfel staat, en behoef ik er alleen, met het oog op die waardering, bij te voegen, dat met uitzondering van een drie- of viertal, bij alle hedendaagsche voorstellingen en begrippen, toestanden uit het hedendaagsche leven, met onmiskenbaren invloed van Tsjinesche modellen ten gronde liggen. Één enkel beeldje, uit vroegere tijden afkomstig, zou bij toeval onder de onechte broeders verdwaald geraakt kunnen zijn. Het is de zittende Boeddha, zooals hij met de Sivistische versiersels op zijn lotus-kussen gezeten, op een vierkant voetstuk wordt voorgesteld, met de licht- of heiligheids-schijf achter het hoofd, en het kleine troonhemeltje, dat, boven het hoofd geplaatst, van achter bevestigd is op een meestal in eene punt toeloopend ruggestuk, of eene op den troon staande plaat. Die plaat, de troonhemel en lichtschijf zijn echter bij het bedoelde beeldje verloren gegaan. Het kan overigens zeer goed afgevormd zijn naar een echt oorspronkelijk, en bezit dan altijd als getrouwe nabootsing eenige waarde. Doch oorspronkelijk of nagebootst, is het van een slecht werk, en leveren de echte, Javaansche oude bronzen vrij wat betere getuigenissen omtrent de hoogte, waarop de kunst van boetseren en het werken in metaal, in het Hindoesche tijdperk geklommen was. ♦

Ook de beide hierboven genoemde beeldjes in was, die uit den kleiklomp in so SEMTO's woning te voorschijn kwamen, zijn aan het Hoofdbestuur opgezonden en ter mijner beschikking gekomen. Hunne broosheid was tegen de bezwaren van de reis niet bestand, en zoo kwamen zij in al te gebroken toestand tot mij, om eene volledige herstelling mogelijk te doen blijven. Voor zoo ver zij thans kunnen beoordeeld worden, dragen zij de zeer sprekende trekken van verwantschap met de beeldjes der beschreven verzameling,

en houd ik den oorsprong van de meeste dezer laatsten uit eene zelfde of althans gelijksoortige werkplaats, voor meer dan waarschijnlijk.

Ik zal wel niet behoeven te zeggen, dat die wassen beeldjes bestemd waren, om, nadat zij in eenen vorm waren besloten, en deze laatste tot eenen genoegzamen graad van hitte gebragt was, plaats te maken voor het vloeibare in den vorm gegoten metaal. Daar nu de metalen beeldjes meestal niet uit den vorm konden genomen worden, zonder dat deze laatste gebroken werd, moest die vorm steeds voor elk gietsel gedeeltelijk of dikwerf geheel vernieuwd, en dus telkens een nieuw model in was geboetseerd worden. Hieruit volgt, dat gelijke voorstellingen toch steeds grooter of kleiner verschil aanbieden, en de prijs van diergelijke voorwerpen, ook zonder dat daarop een denkbeeldige ouderdom invloed behoeft te hebben, betrekkelijk van eenig belang wezen kan.

Wordt nu die prijs nog verhoogd door de liefhebberij van velen, om zeldzaamheden uit den vroegeren tijd, tot een aandenken van hun verblijf of hunne togten op Java te bezitten, of door de winzucht van anderen, die in den handel in diergelijke voorwerpen hun voordeel zoeken, dan kan men ligtelijk bevroeden, dat de naam van „eene niet onvoordeelige industrie”, zooals de Resident haar noemt, te rugt op het vervaardigen dier zoogenaamde bronzen Boedha-beeldjes kan worden toegepast; dan zal men met mij aannemen, dat so SEMRO en de Soerakartasche gammelanggieter wel niet de enige kunstenaars op Java zijn, die zich aan dezen nijverheidstak wijden; dan begrijpt men, dat een groot aantal valsche bronzen over Java van lieverlede verspreid en van daar naar Europa overgebragt, in bijzondere of openbare verzamelingen doordringen, en dat ook het vaderlandsche Museum er niet geheel van vrij is gebleven. De ondervinding, die het onderzoek in de hier door

mij behandelde verzameling mij heeft aangebragt, zal mij thans kunnen leiden, om wat valsch en verdacht is, nader te herkennen of met eenige meerdere zekerheid te onderscheiden, en de onbevoegde en onwaardige gasten van het gezelschap, waar zij zich eene plaats verwierven, uit te monstereen.

Welligt is het, ook tot waarschuwing van anderen, niet nutteloos, wanneer ik eenige bijzonderheden aanstip, waardoor de, thans met genoegzame zekerheid, als valsch erkende beeldjes zich onderscheiden.

Vooreerst met betrekking tot de beeldjes zelve.

Al de ledematen, en vooral de armen en beenen, zijn bijzonder mager, zonder uitdrukking van de meerdere of mindere dikte der spieren. Het is alsof de armen en beenen, even als de stokken en stelen van de werktuigen, de leuning van stoelen en banken, de knodsen, pajongs enz. gemaakt zijn van rolletjes van gelijke dikte. De verhouding der ledematen en lichaamsdeelen is geheel uit het oog verloren, vooral van de boven- tot de onderarmen; de handen en voeten zijn veel te groot, de vingers te lang. Zie 1. Het aangezicht wijkt geheel af van alle typen, die wij, hetzij uit ontwijfelbaar echte bronzen en steenen beelden, of uit getrouwe afbeeldingen van tempel-basreliefs hebben leeren kennen; de neus is meestal te spits en te lang; de mond, geheel misvormd, bestaat slechts in eene hoekige insnijding in het vlak van het gelaat, zonder behoorlijke aanduiding der lippen, zie 2, *a*, *b*, vergeleken met het hoofd 3 *a*, *b*, van een stellig echt oud-Jacaansch bronzen Boeddha-beeldje. De knevels opwaarts gekruld; de baard op de kin met waaier-vormige figuren, (zie 4) of ook met op de kin vlak liggende, doch van het benedeneinde van de kin tot op de borst loodrecht nederdalende golflijnen uitgedrukt, heeft iets geweldig stijfs. Het hoofdhaar is bij enkele beeldjes bewerkt in eene flauwe nabootsing van het bekende Boeddha-, bij andere in het kegelvormig oplopende Siva-kapsel; bij vele, zie 5, zeer

naderende aan de wijze waarop de tegenwoordige Javanen hunne haarlokken zamenknoopen. Dikwerf is het achterhoofd of de haarknoop versierd met eene soort van speld of kam, waarop een halfrond van stralswijs naar boven uitschietende staaftjes, zie 6. Dikwerf ook om het hoofd eene soort van hoofdband of diadeem, met uitgetand versiersel als van eene zaag, en dan die driehoekige, spits toeloopende tandjes, aan het achterhoofd veel hooger oploopende. De voeten vooral wanstaltig gevormd, gelijken op langwerpige kussentjes met vijf insnijdingen aan de voorzijde, zie 1. De kleeding bestaat (doch dit is ook veelal bij de echte oude beelden het geval) enkel uit de sarong of den rok, die, om het middel dicht gebonden, of door eenen gordel vastgehouden, tot aan de kniën afdaalt. Ringen of armbanden, doch zonder eenig sieraad of edelgesteente, om de bovenarmen, de polsen, onder de kniën en boven de enkels, zie 1. Over de borst loopt, en ook dit is het geval bij de oude beelden, veelal een band van den linkerschouder onder den rechterarm door en over den rug wederom naar den linkerschouder; maar die band wordt dikwerf vervangen, en dit is het geval met de twee metalen beeldjes en de was-boetseringen van so SEMITO, door eenen band, die om den hals en verder vóór op de borst afhangt, en waaraan dan een versiersel hangt, gevormd van slangachtig kronkelende of aan de uiteinden krullende lijnen, die, in verschillende rigtingen geplaatst, tuschenbeiden op de bladeren eener lelie gelijken. Bij enkele beeldjes hangen aan den band een of meer halfronde plaatjes, onder elkan- der, zie 7, 8, 9. Dezelfde krullende lijnen vormen de versierde platen op den buikgordel of buikband, waarvan vele beeldjes voorzien zijn, zie 10, 11; en zij leveren den grond- vorm van het versiersel boven op de staven en stokken, zie 12; aan pajongs (zie 13) en bij verschillende meubels. Ofschoon op echte oud-Javaansche bronzen die kronke- lende lijnen en vormen niet zeldzaam zijn, hebben wij ze

toch nergens op dezelfde wijze toegepast en verbonden gevonden, evenmin als de hierboven vermelde zaagtandpuntjes, die anders ook aan de echte monumenten van Java niet geheel vreemd zijn. Als diadeem- of hoofdversiersel kwamen zij ons nog nimmer voor; evenmin vonden wij, gelijk dit bij eenige der door ons beschreven beeldjes het geval is, die puntige versiersels rondom het zoogenaamde lotuskussen, ter vervanging van de volstrekt daar vereischte lotus-bladeren.

De pajongs of zonneschermen leveren ruwe nabootsingen op van die, welke hedendaags in gebruik zijn, doch wijken geheel af van de oudere vormen, die wij uit de bas-reliefs van den Boro-Boedoor met naauwkeurigheid kennen. Het is moeilijk, de verschillende wijze van versieringen op de bovenzijde der boven onze beeldjes uitgebreide pajongs, zonder teekeningen te beschrijven; maar het is genoeg, wanneer ik vermeld, dat zij gevormd worden door afwisselende zamenvoegingen van ringetjes, of de boven reeds meermaalen genoemde krulfiguren, welke laatste tevens in het klein het voorbeeld schijnen geleverd te hebben voor de stengen, waarmede de scherm uitgespreid en gesteund wordt, en die wederom geheel gelijkvormig zijn aan de pooten van de tafel van eene der groepen. Die tafel zelve heeft vrij wat gelijkenis op eene versierde pajong, zonder den steel en de boven uitstekende punt. Boven op twee der pajongs ziet men dieren als versiersels, op de eene een vogel, op de andere een liggende leeuw. Deze laatste, zie 13, levert eene zeer naauwkeurige nabootsing van de leeuwenbeeldjes, zooals wij die ook thans nog op de helmstokken onzer ouderwetsche binnenvaartuigen, verguld of bont gekleurd, kunnen aantreffen, en die misschien sedert meer dan twee eeuwen als een algemeen gebruikelijk sieraad in ons land een zeker burgerrecht erlangd hebben. De plaatsing van diergelijke

voorstellingen op de pajongs is aan het oude Java geheel vreemd, maar zoude ik weder aan den invloed van Tsjinesche of Japansche voorstellingen of denkbeelden toeschrijven.

Aan gelijksoortigen invloed, misschien echter ook aan de tegenwoordig nog gebruikelijke wajangmonsters, meen ik dat de vogel- of slangenkoppen te danken zijn, die met langen hals, onder de armen bij enkele beeldjes vooruitsteken, op eenen stok rustende, dien het beeldje in de hand houdt.

De stoelen en bankjes verraden nabootsing van Europeesche modellen, de bankjes van zoogenaamd rustiek maaksel; de stoelen zijn in vorm en bewerking geheel gelijk aan de thans nog gebruikelijke bamboezen leuningstoelen, wier vlechtwerk, vooral langs de randen, vrij volkomen in het metaal is uitgedrukt.

Maar al waren hier geene latere, en aan oud Java vreemde modellen te erkennen, wij zouden al wederom op de bas-reliefs van Boro-Boedoor wijzen, om te doen zien, dat dergelijke stoelen of bankjes niet in gebruik zijn geweest. Ook het zitten op stoelen of zulke hooge bankjes en zetels, als dit met de bedoelde beeldjes het geval is, wijkt geheel af van de gebruiken der Javanen, zooals die ons uit de oude gedenkteekens bekend zijn. Dat de ronde tafel en de twee tegenover elkander op rustieke stoelen zittende beelden evenmin op oud Java te huis behooren, spreekt van zelf.

Kom ik tot enkele kleinere bijzonderheden of toevoegsels (*attributen*), dan stoot ik op de speren, zie 14, die bovenaan met een zeisvormig lemmet voorzien, en op oud Java niet bekend, blijkbaar ontleend zijn aan Tsjinesche voorstellingen, en die wij bijv. op het Tsjinesche en Japansche porselein zoo dikwerf aantreffen in de handen van zwartkleurige trawanten of soldaten; ook geheel overeenkomende met het

wapen, dat de zwarte trawant in de handen houdt, achter den zittenden Kon-foe-tsje, of wie ook gemeend moge zijn, die, op eenen langen reep papier afgedrukt, in de woningen der Tsjinezen op Java niet mag ontbreken.

Niet minder erg dan die zeis-speren, of liever vrij wat erger, zondigt de hedendaagsche Nederlandsche infanteristen-sabel, die de hoofdpersoon in eene der groepen van drie beelden in de regterhand schuins vóór zijne borst met de punt naar den linkerschouder houdt.

Ook de pijpen met zeer lange, tot op den grond reikende roeren, die, van onder eenigzins krom gebogen en van eenen kleinen kop voorzien, geheel overeenkomen met de hedendaagsche, zouden, evenzeer als de jongen met de bekende tali-api, of de lont om de pijp aan te steken, bij gebrek aan andere kenmerken, verdenking tegen de oudheid der beeldjes moeten wekken.

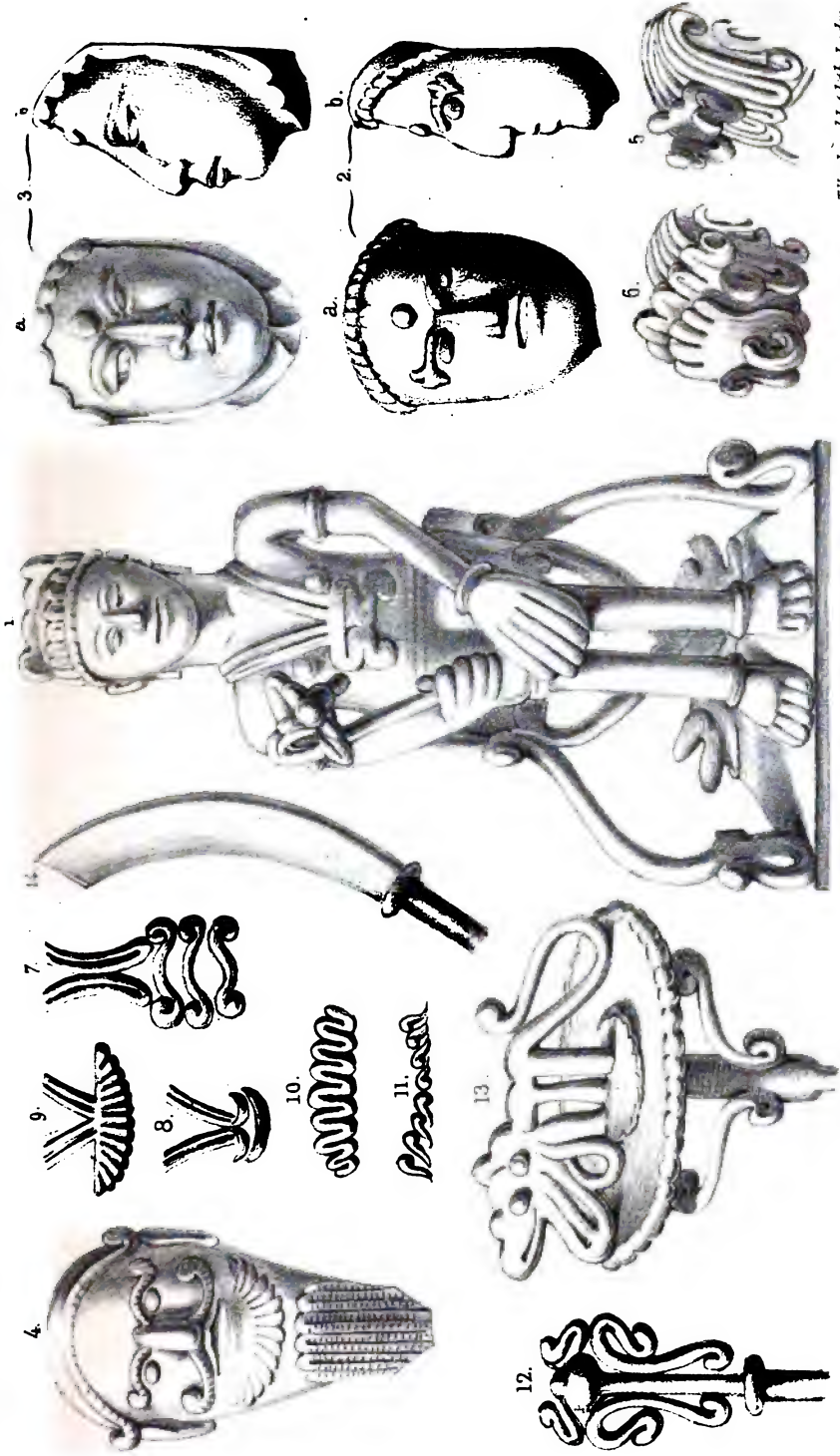
Van waar de maker de voorstelling ontleend heeft van den man, die met de pajong in zijne hand op eenen monsterachtig grooten kikvorsch zit, is mij minder duidelijk. Waarschijnlijk vond hij voor het dier in een Tsjineesch of Japansch bronsje een voorbeeld, en koos hij het, bij eigen vinding, tot voertuig voor den pajong-drager.

Dat eindelijk de geheele verzameling, op eenige zeer weinige uitzonderingen na, uit dezelfde werkplaats, zooal niet van denzelfden maker afstamt, blijkt, behalve uit de gelijkheid van bewerking, ook uit deze bijzonderheid, dat dezelfde beeldjes, eerst afzonderlijk en met afwisselende toevoegsels, en dan met andere beeldjes in groepen vereenigd voorkomen. Zoo hebben wij denzelfden persoon met gelijke toevoegsels eerst alleen, dan in eene pondoppo, en nog eens met eenen dienaar die hem de pajong boven het hoofd houdt. De beeldjes met de zeis-speer en de pijp komen op dezelfde wijs, door eenen pajongdrager gevolgd, terug, en

worden dan nog eens gebezigd om eene groep van drie beelden zamen te stellen. Ook is het duidelijk, dat de maker zijne groepen of beeldjes zóó wilde inrigten, dat zij paren vormden, ofschoon de volkomene gelijkheid van elk stel niet bereikt werd, omdat telkens elk stuk geheel of gedeeltelijk op nieuw in was moest geboetseerd worden.

De roest is door eenig bijtend zuur te weeg gebragt, en moest, gepaard met de overblijfselen van de aarde op de meeste der voorwerpen, geloof bijzetten aan het verhaal, dat de verzameling tot den oud-Javaanschen tijd behoorde en werkelijk was opgedolven. Dit laatste kon dan ook zeer ligt het geval zijn geweest, nadat men de beeldjes eenigen tijd vooraf, opzettelijk voor die opdelving begraven had.

Men vraagt welligt: waartoe zoo lang vertoeft bij voorwerpen, wier onwaarde voor de wetenschap boven allen twijfel vast staat? Maar men bedenke, dat vooreerst die onwaarde niet zoo terstond aan ieder in het oog vallen, misschien ook nu nog wel door dezen of genen niet zoo gaaf zal worden aangenomen. Toen ik mijnen twijfel aan de echtheid, of liever mijne meening omtrent de onechtheid van de meeste, zoo niet van al de beeldjes, na eene eerste bezigtiging, te kennen gaf aan een paar onzer geachte medeleden, die door de rigting hunner studiën meer bepaald met Indië bekend zijn, kwam het mij voor, dat althans een hunner zich niet zoo goedschiks met mijn oordeel kon vereenigen. Het is ligtelijk te bevroeden, dat de maker of makers van deze voorwerpen, en hunne kunstbroeders, die elders op Java zich aan eenen gelijken tak van nijverheid wijden, nog vrij wat meer beeldjes dan de opgenoemde vervaardigd en in wandeling gebragt hebben of nog brengen zullen. De door mij aangewezen bijzonderheden en kenmerken kunnen strekken om de nagemaakte of verzonnen

voorstellingen van de echte overblijfsels der Javaansche oudheid te leeren onderscheiden; in ieder geval om te waarschuwen tegen bedrog, en de aandacht te vestigen op dwaling, die voor de beoefening der Javaansche oudheidkunde nadeelige gevolgen hebben moet.

Leiden, November 1857.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 9^{den} NOVEMBER 1857.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, H. J. KOENEN,
L. J. F. JANSSEN, L. A. J. W. SLOET, C. LEEMANS, W. MOLL,
G. H. M. DELPRAT, J. DE WAL, IS. AN. NIJHOFF, J. DIRKS,
J. H. SCHOLTEN, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. C. G. BOOT,
J. G. HULLEMAN, H. C. MILLIES, J. BAKE, G. DE VRIES, W. G. BRILL,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, M. DE VRIES, J. BOSSCHA, S. KARSTEN,
C. J. VAN ASSEN, W. J. KNOOP, en van de Natuurk. Afd. de Heeren
H. C. VAN HALL, G. VROLIK en F. J. STAMKART.

De Heeren GODEFROI en OPZOOMER hebben schriftelijk of
mondeling kennis gegeven, dat zij niet ter vergadering
zouden kunnen verschijnen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt voorge-
lezen en vastgesteld; waarna voorts aan de vergadering
wordt medegedeeld de missieve, door het bureau aan den
Minister van Binnenlandsche zaken gericht, ter zake van
de aanvraag aan Z.Exc. gedaan om subsidie voor de weten-
schappelijke nasporingen in de *Spaansche bibliotheken*.

De Heer DE WAL geeft te kennen, dat hij bereid is om

nog in deze vergadering zijn vertoog over de *Hollandsche Leenen*, ter voldoening aan de uitnoodiging, hem in de vorige vergadering door den Heer VAN DEN BRINK gedaan, voor te dragen.

Wordt voorgelezen een brief van den Heer BOONZAJER, Wethouder te Gorinchem, houdende mededeeling, dat de schrijver zich sinds lang heeft bezig gehouden met het bijeenbrengen van eene *penningverzameling*, en dat hij bereid is om de Afdeeling daarmede te gerieven bij de voortzetting van het werk van Mr. G. VAN LOON, in welke onderneming de Heer B. zijne bijzondere belangstelling te kennen geeft.

De Secretaris zal den schrijver voor zijne bereidwilligheid tot medewerking dank zeggen. De missie wordt aangehouden om bij de voortzetting van het werk van VAN LOON te kunnen dienen.

Het thans aan de orde zijnde verslag wegens het voorstel van den Heer DIRKS wordt uitgesteld tot de rapporteur, die nog niet in de vergadering tegenwoordig is, het in persoon zal kunnen uitbrengen.

De Heer DE WAL, het woord erlangende, deelt in de volgende bijdrage zijn oordeel mede omtrent het door den Heer VAN DEN BRINK over de *Hollandsche Achterleen* kenbaar gemaakte gevoelen.

Het kost mij moeite, een onderwerp, dat reeds bij herhaling in uw midden is behandeld en toegelicht, nogmaals hier ter sprake te brengen. Maar de regtstreeksche noodiging, in de vorige bijeenkomst door den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK tot mij gerigt, verbiedt mij, het stilzwijgen

langer te bewaren. Geene verhandeling, alleen eenige opmerkingen over het veelbesproken vraagstuk, moogt gij na al het reeds aangevoerde verwachten.

In de eerste plaats moet ik den Heer BAKHUIZEN vragen, of hij het geschilpunt, dat het onderwerp zijner bijdrage uitmaakte, wel overeenkomstig zijne bedoeling formuleerde. Indien ik mij niet bedrieg, heeft hij noch over den oorsprong, noch over den aard der achterleenen in het Graafschap Holland zich uitgelaten. De vraag, die hij zich voorstelde, schijnt niet enkel het verlij van *achterleenen*, maar veeleer het regt van *leenverheffing* in het algemeen te betreffen. De *oorsprong* der achterleenen ten onzent heb ik dusverre nergens onderzocht gevonden, en ik mag hier alleen den wensch uiten, dat de vroegste geschiedenis onzer feudale instellingen door ons medelid opgehelderd en verklaard worde. Een nieuw tijdperk is voor dit onderzoek aangebroken, sinds in 1850 KOTH met zijne *Geschichte des Beneficialwesens* tegen de rigting der Fransche school krachtig gewapend optrad. De *aard* der achterleenen in dit gewest werd niet gewijzigd door de erkenning van het stelsel, dat eerst thans wetenschappelijk is bestreden.

Alzoo is het, indien ik mij niet bedrieg, het regt van *leenverheffing* in het algemeen, dat als voorwerp onzes onderzoek moet worden aangenomen, onverschillig of het de vestiging van een nieuw leen, of wel de verheffing van een achterleen geldt. Dat vraagpunt lost zich in drie onderdeelen op:

1°. Mogt iemand, zelf niet leenman zijnde van de graaflijkheid, allodiaalgoed ter leen uitgeven, zonder toestemming van den landsheer?

2°. Mogt iemand, zelf niet leenman zijnde van de graaflijkheid, feudaalgoed in achterleen uitgeven, zonder toestemming van den landsheer?

3°. Mogt iemand, zelf leenman zijnde van de graaflijk-

heid, zijn feudaalgoed in achterleen uitgeven, zonder toestemming van de graaflijkheid, zijnen leenheer?

Nog eene andere opmerking moet ik voorop stellen. De geachte Spreker heeft aan zijne verhandeling minder een historisch, dan wel een polemisch karakter gegeven: in de leiding van het proces klimt zijn betoog telkens hooger op, en van ~~DE~~ GROOT uitgaande, eindigt het met een beroep op het Groot Privilegie en de zoo juiste opmerking, dat de daarin vervatte verklaring een nader onderzoek allezins verdient. Zou niet bij de behandeling van een geschilpunt van zoo bij uitnemendheid historischen aard, en waarbij het noodig is, de steenen weg te ruimen, door juristen op vreemd terrein geworpen, het volgen van den tegenovergestelden weg ons gemakkelijker tot eene bevredigende oplossing leiden?

Ten aanzien der in de eerste plaats door mij voorgestelde vraag, hebben onze vroegere feudisten in den Hoogleeraar HOLTJUS een krachtigen bondgenoot en beschermer tegenover de beschuldiging van den Heer BAKHUIZEN gevonden. Wel was, naar algemeene beginselen van leenregt, elk en een iegelijk, die over zijne goederen kon beschikken, bevoegd zijn allodiale goed tot leengoed te verheffen. Van de privaatrechtelijke natuur van het leenregt uitgaande, kon men tegen de erkenning dier bevoegdheid wel geene ernstige bezwaren opperen. Maar de geschiedenis toont ons het gemengd karakter, dat het leenregt eigen was; en de vraag, of niet, behalve rijkdom en grondbezit, ook maatschappelijke stand bij het regt van leenverheffing moest in aanmerking komen, kon niet uit het oog worden verloren door hem, die de geschiedenis van het leenwezen zelve naging en de publicistische natuur niet miskende, die het reeds in de tiende eeuw in zijne vroegste ontwikkeling openbaarde. Van daar, dat ook DUARENUS schrijft: „tractari solet quaestio „difficilis, an quivis paterfamilias habens praedium allo-

„dium, nulla cum dignitate, illud in feudum dare possit?“
 Let men op de uitdrukking „*tractari solet*“, zoo blijkt, dat niet een enkele hiertegen bezwaren in het midden bragt, maar dat de meeste, veelal thans vergeten, feudisten dit punt niet onaangeroerd lieten. En wanneer DUARENUS het eene *quaestio difficilis* noemt, volgt daaruit, dat over en weér gewigtige gronden van betoog moeten zijn aangevoerd. Een later schrijver, wiens beroemd handboek nog in 1819 door den Göttinger Hoogleraar BAUER op nieuw werd uitgegeven, laat zich evenzeer deswege voorzigtig uit. „Feudum“, zegt BÖHMER, „constituere potest, qui tum liberam habet de „bonis *disponendi* facultatem, tum qui sibi stipulari potest *fidelitatem*, quam natura feudi desiderat.“ De beide eischen, die hij stelt, zijn niet anders dan de kenmerken van het tweeledig karakter, dat de feudale instellingen over het algemeen aankleefde. In dit opzigt kan ik mij niet volkomen met het gevoelen des eersten verslaggevers vereenigen, als hij verklaart, dat het leenregt van ouds als privaatrecht werd beschouwd, zelfs toen de servitia nog bestonden, terwijl later aan leenregtelijke toestanden zich staatsregtelijke bestanddeelen aanhechtten, en zelfs uit leenregtelijke betrekkingen soms eene landshoogheid ontstond. Integendeel heeft, naar mijne innige overtuiging, in den aanvang het publicistisch karakter des leenregts getriomfeerd, en het systeem, in verschillende landen op verschillende wijze, ten eenenmale beheerscht. De achtereenvolgende wijzigingen, in het Fransche en Duitsche staatsrecht gebragt, plaatsten dat karakter langzamerhand in de schaduw. Gold van vroegere eeuwen, wat bij WARNKOENIG „der innere Zusammenhang des Lehnwesens mit der Gesamten Rechtsordnung“ heet, te recht voegt hij er bij, dat deze instelling „sich zu einen eigenen Zweige des Deutschen Privatrechts ausgebildet hat.“

Wat hiervan zij, reeds die publiek-regtelijke natuur des

leenregts, in meerdere of mindere mate gehandhaafd of erkend, moest den aard der instelling zelve in verschillende staten en landen noodwendig wijzigen. Het *gewoonterecht* openbaarde de voorwaarden, die door verschil van maatschappelijke instellingen en regeringsvormen noodzakelijk waren geworden. Zoolang dat gewoonterecht zich aansloot aan den wil dergenen, die de maatschappijen regeerden, had de overheid geene roeping om door stellige wetsbepalingen tusschen beiden te treden. Ook wanneer zich daartoe de behoefte had geopenbaard, zou de voorzigtigheid hare voldoening in den regel hebben verboden. De *costume* plooiden zich naar het maatschappelijk belang, en van daar die talloze *afwijkingen*, die in de 16de eeuw in de meeste landen en gewesten zich van de regelen des gemeenen regts vertoonden. De kennis dier *costume* was reeds destijds eene moeilijke taak. De geschriften der regtsgeleerden van dat tijdvak leveren daarvan overvloedige bewijzen op, en de President DE CHASSENEUX bestreed in zijnen *Commentarius op de Consuetudines Burgundiae*, niet zelden het „*practicari solet*” van zijnen tijd. Het opsporen en toetsen der bestaande *costume* was de taak der Juristen, hare verklaring en toepassing die der Vierscharen en Hoven. De menigte, bij de matelooze verwarring en tegenstrijdigheid der bestaande regtsbronnen in het onzekere rondtastende, klemde zich vast aan de uitspraken der mannen, die een leiddraad in dezen doolhof wisten te reiken.

De eerste, die dit ten onzent beproefde, was NIEUWSTADT, ik zou haast durven zeggen de eenige. Alzoo op zijne getuigenis komt hier alles aan. En wat zegt hij? „*Prin-
„ceps subditorum nemini Jurisjurandi nedum fidelitatis
„accipiendi facultatem unquam hactenus concessit; nisi et
„ii ipsi Principi antea fidei sacramento devincti fue-
„rint obstrictique: unde neque Feudum a quoquam privato
„suo jure alteri in beneficium dari posse consequens erit.*”

In deze en de daarop volgende woorden heeft blijkbaar NIEUWSTADT niet alleen, zooals de Heer BAKHUIZEN wil, een regtstelsel verkondigd, maar tevens de regtsopenbaring, het *feit*, dat der costume ten grondslag ligt, aangewezen. Wie hem bestrijden wil en weêrleggen, moet niet de *ongerijmdheid* van het stelsel, maar de *onwaarheid* van het in facto op den voorgrond gestelde, bewijzen.

Het verwondert mij dan ook geenszins, dat de Hoogleeraar HOLTJUS in dit opzigt de leer onzer feudisten handhaaft. „In Holland”, zegt hij, „kon men van ouds geen leen of achterleen maken, of men moest zelf vasal wezen.” Het bewijs van dit feit is door ons hooggeschat medelid uit de oude keuren van Vlaardingen en Zeeland geput. En inderdaad draagt de Zeeuwsche keur van FLORIS V hier allezins het kenmerk eener bevestiging der bestaande costume. „Gheen leengoed,” zegt hij, „en mach men namaeken in Zee-land, dat nu gheen leengoed en is, het en ware bij des „Graven wille.”

Doch voor Holland, zal men mij tegenwerpen, bewijst dit niet, en het Vlaardingsche regt kan even goed eene afwijking zijn van het gemeene, als eene bevestiging van het bestaande.

Juist deze tegenwerping wordt door het gezag van NIEUWSTADT weêrlegd, die de *gewoonte* voor gansch Holland en West-Friesland opteekende. Reeds heb ik aangemerkt, dat het *feit* dier gewoonte, door laatstgenoemden schrijver bij uitsluiting is geconstateerd: het komt er alzoo hier op aan, te weten, of zijne opgave door andere getuigenissen hetzij gestaafd, hetzij wedersproken is.

In het betoog van den Heer BAKHUIZEN heb ik geen enkelen getuige aangetroffen, die dit feit zou hebben tegengesproken; in de werken van DE GROOT EN BORT vind ik daarentegen de bevestiging. Ik kan het den Heer HOLTJUS niet toegeven, dat gebrek aan boeken in de gevangenis den schrijver der Hollandsche regtsgeleerdheid heeft

verhinderd de Bewijzen bij te brengen voor zijn beweren. Veeleer geloof ik, dat hij hoofdzakelijk op het gezag van den raadsheer, wiens schriften hem overbekend waren, de leer heeft gepredikt, die thans zoo krachtig wordt bestreden. Ik vraag het U met vertrouwen af: zijn niet de woorden „daarom brengt de *oude gewoonte* mede, dat die eenig „goet ter leen geeft, noemt een hooftleen, hem toekomende, „waarvan het agterleen sal syn leenroerig”, eene bijna letterlijke vertaling van NIEUWSTADTS getuigenis „*solent va-* „*salli necessario feudum aliquod suum exprimere, cui per-* „*petua subinféudatio accessura est*”?

Alzoo werd in 1602 het gewoonteregt opgeteekend en verklaard door een der raadsheeren van Hollands hoogste geregtshof. Zijne getuigenis vond nergens en bij niemand tegenspraak, en, nadat bijna dertig jaren verloop en waren, kon DE GROOT, zonder bijvoeging of verklaring, zonder tempering of verdediging, het gezag zijns beroemden voorgangers door het zijne ondersteunen.

Is het niet opmerkelijk, dat eeuwen lang de waarheid van dat feit door geen onzer regtsgeleerden van naam is betwijfeld? Ziet de handschriften in, die ons nog heden ten dage kunnen leeren, hoe eerst SCHELTINGA, daarna VAN DER KEESSEL, eindelijk CRAS, de bewuste woorden van DE GROOT hebben toegelicht. Elken twijfel, die zich onder deskundigen geopenbaard had ten aanzien der juistheid van DE GROOTS opgaven en redeneringen, maakten zij hunnen behoorderen onbewimpeld kenbaar: hier evenwel deelen zij niet anders mede dan de gevolgtrekkingen, door BORT uit de aangenomen leer afgeleid.

Eindelijk, het bestaan der oude costume wordt ook uit andere omstandigheden waarschijnlijk gemaakt. Na het uitbreken der onlusten zien wij vele leenmannen der graaflijkheid de partij des Konings kiezen. Den 15^{den} Julij 1592 werd nu het merkwaardig placcaat uitgevaardigd, dat het

aanbrengen gelastte van alle leengoederen." Het verscheen slechts tien jaren vóórdat het werk van NIEUWSTADT het licht zag. Het was in aller geheugenis toen deze schreef. De Staten verklaren daarin, dat door den langdurigen oorlog verscheiden leenen niet aangebragt, verzocht en verheven zijn geworden, die onder het leenhof van deze landen gesteld waren. Zij waren van drieërlei aard:

„1°. Leenen, die van den Prince der voorschreve landen „in qualiteit als Grave ende Heer van deselve releveerden;

„2°. Leenen, die van verscheyden ander heerlyckheden releveerden, als daer waren Blois, Arkel, Naerdinckland, „Voorne, Putten en Stryën.

„3°. Leenen, eertijds gehouden van de Abdy van Egmond, de Heerlyckheden van Altena, Wassenaar, Honsholredijk, Naaldwijk, Sevenbergen, Woerden, Liesvelt, en verscheiden geestelijke gestichten en collegiën in Holland gefundeerd en andere personen, de partij van den gemeenen vijand houdende, wier goederen gedurende den tegenwoordigen oorlog aan de Staten waren vervallen." Ik ben geroepen noch geneigd den inhoud dezer ordonnantie te verdedigen; zij verdient evenwel allezins in het licht der geschiedenis van dien tijd te worden gadeslagen en beoordeeld. Zij werd uitgevaardigd op advies zoowel van Prins MAURITS als der beide hoogste regtscollegiën van den lande. Zij bewijst, dat men een ernstigen strijd dacht te voeren tegen elk leenverband, dat, van Spanje afhankelijk, de zelfstandigheid van den pasgeboren staat kon in de waagschaal stellen. Heeft men ook later, in dagen van tweespalt de regtsregelen aangaande de felonie niet scherp toegepast, men was er kennelijk op uit, om den band van leenroerigheid ten aanzien van 's lands Souverein te vergrooten en te versterken. Genoeg: het aangenomen systeem concentreerde blijkbaar de kracht van het leenstelsel hier te lande in de opperleenheerschappij der graaflijkheid.

De handelingen der Staten tegenover den Graaf DE LIGNE zijn uit de geschiedenis bekend. Dat het den nieuwen landsheer met zijn stelsel ernst was, blijkt uit de latere placcaten van 20 Dec. 1609 en 23 Dec. 1610. Het blijkt daarenboven uit de verordening op het verheffen der leenen van den huize van Egmond, eerst in April 1632 uitgevaardigd. Inmiddels was NIEUWSTADT met het meergemelde geschrift te voorschijn getreden, en het is, of de door hem gebezigde woorden weêrklank en toelichting zijn der eerstgenoemde resolutie: „princeps subditorum nemini jurisjurandi nedum „fidelitatis accipiendi facultatem unquam hactenus concessit, „nisi et ii ipsi principi antea fidei sacramento devincti „fuerint obstrictique”.

De leenen van den Graaf als heer van verscheidene heerlijkheden verheffende, waren door de staatsresolutie beëindigd geamalgameerd met die welke onmiddellijk van de graaflijkheid releveerden: het regt des Souvereins was geheel op den voorgrond gesteld. Was het nu wel zoo dwaas, wat BOET zegt, dat *gewigtige redenen van staat* in Holland eenen anderen regel hadden doen volgen dan die elders werd in acht genomen? Geeft HORNIUS in zijne *Jurisprudentia feudalis*, c. 3 § 23, wel iets anders te kennen, als hij schrijft: *Etsi enim alias vasallus non semper subditus esse debeat, jusque subjectionis et vasallagii sint plane diversa; hic tamen fidelitas, quae a subdito debetur Principi, non patitur, ut subditi fidelitatis juramento obstringantur extraneis.*

Zien wij wat elders in deze gewesten plaats greep. Den 17den Aug. 1688 droeg JAN VAN HOECLUM TOT DEN OOSTERHOF zijn allodiaal goed aan de Staten van Gelderland op, en ten zelfden dage werd het utile dominum tot een eenig onverdeeld leen ten Zutphenschen regten leenroerig, met een paar handschoenen van acht-en-twintig stuivers te verheergewaden, aan zijne oudste dochter weêr ter leen uitge-

geven. De akte is in haar geheel te vinden bij SCHRASSERT, in zijnen *Manipulus Sicilimentorum Feudalium*, c. II § 5. En in het volgende jaar werd door de Staten des Vorstendoms en Graafschaps een besluit genomen, met ronde woorden voorschrijvende: „dat geen goederen onder parti-„culiere leenheeren te leen zullen mogen gemaakt worden, „ten waere dieselve van desen Furstendom en Graafschap „releveerden”. Het tijdstip, waarop de landdag dit bepaalde, is merkwaardig: het is dat der hervorming van alle privaatrechtelijke instellingen in Gelderland en der rechtspleging in het algemeen. Het voorbeeld van Holland (en SCHRASSERT verzuimt niet daarop te wijzen) drong de Staten het leenstelsel binnen de grenzen eener zuiver privaatrechtelijke instelling te beperken.

Na deze opmerking komt het mij voor, dat de meeste voorbeelden, door den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK aangehaald, weinig kunnen afdoen tot juistere waardering van den regtstoestand der republiek. Holij, Groeneveldt, Duivenvoorde, alle leenroerig van Wassenaar, moesten in het stelsel der staatsresolutie noodwendig worden ingeschreven ter leenkamer der graaflijkheid. Zoowel Mathenes als van der Lek, zoowel 's Grevelduin Kapelle als Meeuwen waren (de Heer BAKHUIZEN getuigt het zelf) van de graaflijkheid leenroerig. De handeling der Staten in 1743 ten aanzien der tot het domein behorende heerlijkheid Onsenoort, is blijkbaar eene anomalie. Alleen cijfere men het bestaan der oude costume niet weg door het bewijs, dat zij in lateren tijd, toen de instelling des leenregts haar eigenaardig karakter geheel had zien verloopen, niet consequent werd gehandhaafd.

In het tot nog toe aangevoerde liggen reeds hoofdzakelijk mijne denkbeelden opgesloten ten aanzien van de beide laatste door mij op den voorgrond gestelde vragen. De zin der door NIEUWSTADT gebezigde woorden is niet door de

feudisten, die hem naschreven, maar door ons medelid HOLTUS volkomen verklaard. Hierbij echter veroorloof ik mij de opmerking, dat het stelsel welligt ook elders meer verdedigers heeft gevonden dan men oppervlakkig denken zou. Om een achterleen te kunnen uitgeven (heet het) wordt vereischt, dat men een leen bezitte, hebbende *annexam jurisdictionem*, en alle jurisdictie moest noodwendig uitgaan van het oppergezag. Die leer was in Bourgondië (DE CHASSENEUX getuigt het) algemeen erkend.

Pro certo (zegt hij) omne feudum in hac patria reputatur nobile, quod habet in se *annexam jurisdictionem*; et istud multum consonat descriptioni iuris, cum dicitur per Ard. Alexandr. et alios quod feudum nobile dicitur, quod ab imperatore, duce vel marchione conceditur et sic ab habentibus dignitatem, a quibus dependet jurisdictio. Et ideo vidimus, quod in hac patria nemo burgensis talia feuda possit acquirere nisi sit nobilitatus a Rege, aut licentiam habeat acquirendi. En dat ook in Gelderland ten tijde van WILLEM III hetzelfde begrip bij de landsoverheid levendig was, blijkt uit SCHRAASBERTS woorden, als hij zegt: Adde quod omnis *jurisdictio* sit penes principem; quam proinde ipsi per infeudationes extraneorum vel a Ducatu ac Comitatu non relevantium Dominorum feudalium auferri, ratio juris non patitur.

Diezelfde vraag werd nog in 1775 door den Anhaltschen regtsgeleerde JOHAN HEINRICH EBERHARD opzettelijk behandeld in zijn „Beweis, dasz der niedere Adel von dem Recht Lehen „und Afterlehen zu reichen, nicht gänzlich ausgeschlossen „werden kann“. Onder de bestrijders zijner leer noemt deze met name FRANÇOIS HOTMAN en JOHAN GEORG PERTSCH. Zij hadden hun begrip voornamelijk gevestigd op de analogie, die het achterleen als eene soort van *alienatio* deed kenmerken. Zij hadden het *sine fraude*, als de voorwaarde der achterleenverheffing, niet tot de *res litigiosa* beperkt, maar daarin de *toestemming* des leenheers betrokken. De

ongerijmdheid hunner leer, van het standpunt des gemeenen regts, valt in het oog. Locale uitzonderingen ontbreken evenwel niet. EBERHARD zelf wijst ons op het voorbeeld van Keizer SIGISMUND, die den Bisschop van Lubeck als leenheer, den Graaf van Holstein als leenman van dezen erkende, onder deze bijvoeging: „ne comites Holsa-
„tiae, sine consensu episcopi Lubecensis praedia ulla vel
„alienarent vel *in subfedum* aliis concederent, sub poena
„juris ordinaria, et etiam sub multa ducentarum marca-
„rum auri puri”.

De slotsom mijner opmerkingen komt hierop neder: dat de leer van NIEUWSTADT geen stelsel bouwde op eigen staats- en privaatrechtelijke begrippen, maar een geschiedkundig feit constateerde; dat de juistheid zijner opgaven in een tijdperk, toen dit van overwegend belang zoude geweest zijn, door niemand is weêrsproken; dat zij ook niet wederlegd wordt door het bijbrengen van geïsoleerde verschijnselen uit het tijdvak der republiek; dat eindelijk, zoo hij gedwaald heeft, zijne dwaling behoort te worden gestaafd door eene volledige ontwikkeling der geschiedenis van ons leenregt sedert KAREL DEN STOUTE; dat de eeuw, die verloopen is van de oprigting des leenhofs in Holland tot het uitbarsten des openbaren oorlogs tegen de Spaansche dwingelandij, ons de bouwstoffen moet leveren voor eene behoorlijke waardering dier geschiedenis; en dat de Heer BAKHUIZEN door de openbaarmaking dier bouwstoffen zich de erkentelijkheid, zoowel van regtsgeleerden als van geschiedvorschers, ongetwijfeld verwerven zal.

De Voorzitter, den Heer DE WAL voor zijne doorwrochte bijdrage dankzeggende, drukt het vertrouwen uit, dat de Heer VAN DEN BRINK eerlang voldoen zal aan den wensch, in het advies van den Spreker uitgedrukt; en vraagt, of er ook onder de leden der vergadering zijn, die

over dit onderwerp hunne gedachten zouden willen kenbaar maken.

De Heer VAN DEN BERGH deelt eenige aanmerkingen mede over den aard van het gewoonterecht, hetwelk slechts door eene reeks van feiten gevormd werd. Zijn de feiten, door den Heer VAN DEN BRINK vermeld, daartoe voldoende? De Spreker betwijfelt het. Hij doet opmerken, dat sommige door den Heer VAN DEN BRINK vermelde gevallen eerder op Noord-Brabant dan op Holland betrekking hebben. Daarenboven zijn de bezittingen der Heeren VAN ARKEL, VOORN, PUTTEN, aanvankelijk een soort van souvereine districten, eerst later aan Holland toegevoegd. Men moet die Heeren dus niet als onderdanen van den Graaf, maar als vreemde dynasten aanmerken. Spreker is, vóór de regering van het Bourgondische huis, in het eigenlijke Holland geen achterleen voorgekomen, dat niet releveerde van eenen leenman der Graven. Hij kent dan ook geene wereldlijke Heeren — de geestelijke leenhoven daargelaten — die achterleenen uitgaven, anders dan van wege den Graaf: althans in Holland. — In Gelderland was Hemmen een rijksleen. — Maar wanneer de Graven van Holland genoemde betrekking van den Keizer of vreemde vorsten niet hebben toegelaten, zouden zij het dan wel hebben geduld van zulke hunner onderdanen, die geene leenmannen van hen waren? — De Heer DE WAL heeft de zaak geheel op het terrein van het geschreven recht overgebracht. Hij beroept zich op onze feudisten en enkele buitenlandsche schrijvers. Maar, wat dit laatste betreft, is het wel waar, dat de feodaliteit eene algemeene Europesche instelling was; doch men houde in het oog, dat het leenrecht in Nederland zeer aanmerkelijk is gewijzigd geworden, en Holland zelfs te dien aanzien van Gelderland en Zeeland verschilde; weshalve men den

aard der Hollandsche achterleenen slechts uit een tal van voorbeelden voldoende kan uitmaken.

Ten gevolge dezer opmerking van den Heer VAN DEN BERGH ontstond de vraag: of niet de verzekering van NEO-STADIUS ten aanzien van hetgeen algemeen aangenomen en gebruikelijk was, denzelfden grondslag had, welke voor alle costumier-recht gold, te weten de turbe van deskundigen? De Heer VAN DEN BRINK betwijfelde dit, als zijnde de vier-schaar in leenzaken uitsluitend door leenmannen gespannen. Voorts zegt deze Spreker, dat in de landen van Heusden reeds zeer vroeg het Hollandsche leenrecht kan hebben gegolden. Hij meent, dat van oudsher de allodiale heerlijkheden veel talrijker waren, en dien ten gevolge zooveel meer gerechtigden, om over hun eigen goed, ook zonder den Graaf, te beschikken. Ook de latere vazallen waren niet voor al hun goed, maar slechts voor het aan den Graaf opgedragene en van hem te leen gehoudene, zijne vazallen. Hij dankt voorts den Heer DE WAL voor het opmerkzaam maken op twee tijdperken, waar men de vestiging van een bepaald stelsel had te zoeken: eensdeels het einde der zestiende eeuw, toen de Staten zelve de vroeger door den Graaf uitgeoefende souvereiniteit ter hand namen; anderdeels het Bourgondische tijdvak, waarin staats- en rechtsbegrippen, aan onze oorspronkelijke instellingen vreemd, waren binnengedrongen.

De Heer DE WAL verheugt zich, dat hij volkomen door den Heer VAN DEN BRINK begrepen is. NIEUWSTAD ziet zelf op het bewijs des gewoonte-rechts, wanneer hij zegt: *solent exprimere vasalli*. Maar heeft hij hierin gedwaald of zijne lezers misleid? Dit zal de vraag wezen. Hij beroept zich ten bewijze zijner meening op de ordonnantie, die

de regeling van KAREL DEN STOUTE wijzigde, en waarbij de rechtspraak in leenzaken werd opgedragen aan zes rechtsgeleerde en zes niet-rechtsgeleerde leden, mits deze laatste waren *goede costumieren*. Hij ziet dus met verlangen de historische beschrijving te gemoet van de wijziging, die het leenrecht onder en na KAREL DEN STOUTE erlangd heeft.

De Heer VAN DEN BERGH, thans ter vergadering aanwezig, brengt het verslag uit over het voorstel van den Heer DIRKS wegens de *voortzetting van VAN LOON*. De commissie adviseert, dat de Afdeeling zich ten voordeele van het voorstel moge verklaren, en eene nieuwe commissie benoemd worde, om de onderneming nader voor te bereiden. Dit rapport, in omvraag gebracht zijnde, wordt met algemeene stemmen aangenomen. In de nieuwe commissie worden dezelfde leden benoemd, welke het voorloopig rapport hebben uitgebracht; en in hunne handen wordt gesteld de in deze vergadering ter tafel gebrachte missieve van den Heer BOONZAJER.

De Heer HULLEMAN erlangt het woord. Hij leest zijne verhandeling *over den Πέπλος*, aan ARISTOTELES gewoonlijk toegeschreven voor, waarin hij betoogt, dat dit werk (een soort van mengeling van proza en verzen) den beroemden Stagyriet geheel onwaardig is, en aan een anderen auteur moet worden toegeschreven.

Deze verhandeling, voor de 4^e werken der Afdeeling door den Schrijver afgestaan, zal gesteld worden in handen eener commissie, bestaande uit de Heeren KARSTEN en BOOT, om rapport.

De Heer LEEMANS doet eene mededeeling betrekkelijk eene verzameling van *metalene beeldjes* uit Java afkomstig,

en bericht dat die beeldjes onecht zijn; zooals trouwens ook uit een door de autoriteiten van Java ingesteld onderzoek is gebleken dat er eene fabriek van dergelijke valsche oudheden is, welke men aan lichtgeloovige Europeanen voor echt verkoopt.

De Heer JANSSEN stelt voor, en de vergadering besluit, aan dit stuk eene plaats te geven in de *Verslagen en Mededeelingen*, met of zonder afbeeldingen, om de verzamelaars van Javaansche oudheden tegen het gepleegd wordende bedrog te waarschuwen.

De Voorzitter, na omvrage deze vergadering sluitende, geeft te kennen, dat er de volgende maand nevens de gewone eene buitengewone vergadering zal gehouden worden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} DECEMBER 1857.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, L. J. F. JANSSEN,
H. J. KOENEN, T. ROORDA, S. KARSTEN, L. A. J. W. SLOET,
J. C. G. BOOT, M. DE VRIES, J. BOSSCHA, IS. AN. NIJHOFF,
C. LEEMANS, G. H. M. DELFRAT, J. DIRKS, J. G. HULLEMAN,
W. J. KNOOP, C. W. OPZOOMER, W. G. BRILL, J. ACKERSDIJCK,
J. BAKE, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. VAN LENNEP,
W. MOLL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, en van de Natuurkundige
Afdeeling W. C. H. STARING en D. BIERENS DE HAAN.

De Heer DE WAL heeft den Secretaris geschreven, dat
hij door eene lichte ongesteldheid verhinderd werd ter
vergadering te verschijnen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt voor-
gelezen en vastgesteld.

Wordt voorgelezen eene missieve van den Minister van
Binnenlandsche Zaken, mededeeling doende, dat het Z. M.
behaagd heeft, overeenkomstig het verzoek der Afdeeling,
eene som van f 1000 op de dienst van 1857 voor de
philologische nasporingen in Spanje beschikbaar te stellen,

en ook voor het volgende jaar tenzelfden einde eene gelijke beschikking te doen.

De Secretaris leest voor een brief van den Heer DIRKS, waarbij voor de Bibliotheek der Akademie van wege den Heer Dr. B. VON KÖHNE wordt aangeboden een exemplaar van het kostbare boekwerk, getiteld: *Musée de feu le Prince Kotchoubey, et Recherches sur l'Histoire et la Numismatique des Colonies grecques en Russie, ainsi que des royaumes du Pont et du Bosphore Cimmérien*. St. Petersburg 1857, 2 deelen, gr. 8°. met vele platen. De Heer DIRKS, ter vergadering tegenwoordig zijnde, licht den aard en de waarde van dit werk met eenige woorden nader toe.

De Voorzitter deelt mede het prospectus van een ander belangrijk werk over de penningkunde, getiteld: *Histoire numismatique du royaume de Hollande, sous le règne de S. M. Louis Napoleon*, uit te geven door den Graaf NAHUYs, te Amsterdam bij FRED. MULLER. Dit prospectus ging vergezeld van eene nota des Heeren NAHUYs, waarin de geachte Schrijver zijne aanmerkingen mededeelt over de wijze van bewerking van het Vervolg op VAN LOON, uitgegeven door het voormalig Koninklijk Nederlandsch Instituut. De Heer NAHUYs is van meening, dat, wil men de belangstelling van het algemeen in zoodanigen arbeid waarlijk opwekken, men, even als VAN LOON deed, moet geven eene doorlopende Geschiedenis des Vaderlands, toegelicht uit de gedenkpenningen, en niet enkel een min of meer beredeneerden Catalogus van historische penningen.

Deze stukken zullen gesteld worden in handen der Commissie tot uitvoering van het voorstel, gedaan door den Heer DIRKS.

De Heer LEEMANS deelt bij deze gelegenheid mede, dat hij ontvangen heeft eenen brief van den Heer Mr. A. J.

ANSCHIED te Haarlem, die zijne numismatieke verzameling ter beschikking stelt van de Afdeeling, bij haren arbeid ten vervolge op VAN LOON.

De Heer DIRKS bericht, dat ook de Heer CHALON zijne medewerking ter bereiking van het doel der Afdeeling met heuschheid heeft toegezegd.

Ten gevolge van den medegedeelden brief des Ministers van Binnenlandsche Zaken, stelt de Voorzitter thans voor en besluit de vergadering, te benoemen, eene Commissie van toezicht over de *philologische nasporingen in de Spaansche Bibliotheken*, bestaande uit de leden BAKE, KARSTEN en VAN DEN BRINK. Op voorstel van den Heer MOLL wordt nog aan deze drie leden toegevoegd de Heer DELPRAT, om de aandacht der beide Nederlandsche geleerden, die zich met het onderzoek zullen bezig houden (de Heeren HALBERTSMA en VAN HERWERDEN) ook te vestigen op hetgeen de Spaansche Bibliotheken zouden kunnen bevatten ter toelichting van de middeleeuwsch-kerkelijke literatuur onzes Vaderlands.

De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, uit naam der Commissie, in de vorige vergadering benoemd om de Afdeeling te dienen van voorlichting en raad wegens de uitgave van een *Nieuw Nederlandsch Charterboek*, te dezer zake verslag uitbrengende, wenscht dat de vergadering eene beslissing neme omtrent eenige punten, die behooren vastgesteld te zijn eer men zich verder met dezen arbeid inlate.

Hij beschrijft den aard en omvang van het werk van VAN MIERIS, dat door het nieuwe Charterboek zal moeten vervangen worden. Men heeft aanvankelijk op het genoemde werk een supplement of vervolg willen uitgeven, en een bevoegd persoon heeft dit onderwerp bepaaldelijk in het Utrechtsch Genootschap ter tafel gebracht.

De Rapporteur is echter van meening, dat aan zulk een

supplement zooveel arbeid zou verbonden zijn, dat men even goed een geheel nieuw werk zal kunnen leveren. Ook is het werk van VAN MIERIS noch naauwkeurig, noch volledig. Op het Rijksarchief is van dat werk een exemplaar met vele correctiën van VAN WIJN voorhanden, waaruit genoegzaam blijkt, hoeveel er aan ontbreekt.

Men heeft in den laatsten tijd talrijke tot dusver onbekende charters ontdekt, inzonderheid zoodanige, welke tot de abdij van Middelburg behooren en in een zoodanig werk niet mogen gemist worden.

Toen de zaak in het Utrechtsche Genootschap behandeld is, heeft men de wenschelijkheid uitgesproken, om aan de onderneming eene nog grootere uitbreiding te geven en een *algemeen* Nederlandsch Charterboek zamen te stellen. Doch dit komt den Spreker noch noodig, noch raadzaam voor.

Voor andere gedeelten van ons Vaderland dan Holland, Zeeland en Friesland wordt op eene andere wijze gezorgd. Voor het Bisdom van Utrecht is de taak aan zijnen ambtgenoot in dat gewest opgedragen. Voor Gelderland bezit men het verdienstelijke werk van BONDAM, door den Heer NIJHOFF op eene zoo uitmuntende wijze voortgezet; terwijl Brabant en Limburg of in dit opzicht niet veel merkwaardigs zullen opleveren, of minder verdienen in aanmerking te komen; weshalve de Commissie concludeert, om den omvang van het Charterboek tot de oorkonden der Graven van Holland en Zeeland en Heeren van Friesland en hetgeen verder tot die gewesten betrekking heeft, te beperken.

De Voorzitter vraagt, of het door den Heer VAN DEN BRINK voorgedragene rapport ook tot aanmerkingen of bedenkingen van andere leden der vergadering aanleiding geeft, alvorens de conclusiën der Commissie worden in omvraag gebracht?

De Heer NIJHOFF meent, op het rapport eene aanmerking te moeten maken, die hem tot het voorstellen van een amendement op de conclusiën der Commissie zal aanleiding geven. „Het doet mij leed” (dus motiveert de Spreker zijn voorstel) „van den geachten Rapporteur in één opzicht te moeten verschillen. Naar mijn oordeel wordt in het Charterboek meer volledigheid, en daartoe ook de opneming van Stichtsche charters, gevorderd. Ik zal mij wel wachten, in eene vergadering als deze te herinneren, hoe menigvuldig, hoe aanhoudend de betrekkingen waren tusschen Holland en het Sticht, hoe verschillende en daaronder niet onaanzienlijke plaatsen beurtelings aan den Graaf en aan den Bisschop gehoorzaamden. Maar het verdient misschien bijzonder opmerking, hoe de politieke partijen, die vooral sinds het midden der veertiende eeuw de beide gewesten beroerden, invloed uitoefenden op elkander en wederkeerig elkanders rigting bepaalden; zoodat, bij voorbeeld, de Lokhorsten in Utrecht de zijde der Kabeljauwschen volgden, de partij der Lichtenbergen ééne lijn trok met die der Hoekschen. Mag men er niet uit besluiten, dat de Hollandsche zaken niet zonder Utrechtsche oorkonden, de Stichtsche niet zonder Hollandsche charters doorgrond kunnen worden; dat een Charterboek van Holland en Zeeland zonder inbegrip van Utrechtsche stukken niet volledig kan zijn? Maar worden er deze in opgenomen, — ik acht, dat ook de Overijsselsche niet gemist kunnen worden. Als het Nedersticht den Bisschop verzaakte of verliet, of zijne hoofdstad; door Holland of ook door Gelderland ondersteund, hem het gezag betwistte — RUDOLF VAN DIEPHOUT, FREDERIK VAN BADEN en anderen hadden er de ondervinding van — dan zocht de kerkvoogd onderstand bij zijne onderzaten aan gene zijde van den IJssel, en de edelen en steden van Zalland en Twenthe dienden hem met hunne wapens of met hun geld. De oorkonden, die daarvan getuigen, deels

in de archieven der Overijsselsche steden voorhanden, staan in een Hollandsch Charterboek op hare plaats; hunne opneming daarin maakt het reeds bijna tot een *Nederlandsch* Charterboek, want zij getuigen van gebeurtenissen, die doorgaans al de Nederlandsche gewesten te gelijk in beweging bragten; — die opneming is alzoo, mijns erachtens, voor de volledigheid een volstrekt vereischte. — Van grooteren omvang, ja, zal het werk daardoor worden; men make zich hiervan echter geen overdreven denkbeeld. Het is zoo: de kapittel-archieven zijn rijk in oorspronkelijke gedenkstukken uit voorgaande eeuwen; maar daaronder zijn vele overdrachtsbrieven van kleine grondstukken en renten, van tijdelijk of plaatselijk belang en voor de geschiedenis van geene waarde. Men zegt, dat een aantal Utrechtsche charters naar Engeland zijn gevoerd; maar is men wel genoeg met hun inhoud bekend, om te kunnen bepalen, wat zij tot opheldering der Nederlandsche historie bevatten? Mogen ook al, tot bevordering der eenparigheid, de vrijheidsbrieven der steden van het Over- en Nedersticht in het Charterboek opgenomen worden: de uitgebreidheid van het werk zal daardoor, naar ik meen, niet aanmerkelijk worden vergroot; want het getal dier stukken, wanneer men naar het door den Heer verslaggever voorgestelde plan, de zoogenaamde *vidimus*-brieven, in welke de inhoud der oorspronkelijke herhaald wordt, uitzondert, kan niet zeer aanzienlijk zijn. Eindelijk: de oorkonden door Mr. A. M. C. VAN ASCH VAN WJOK in zijn *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van Nederland, meer bepaaldelijk van Utrecht*, uitgegeven, zouden, naar ik meen, bij eene aanvulling van het werk van VAN MIEBIS achterwege gelaten kunnen worden, waardoor het getal der op te nemen charters uit den tijd der regering van FREDERIK VAN BADEN, PHILIPS VAN BOURGONDË en HENDRIK VAN BEYEREN zich welligt tot slechts weinige zou behoeven te bepalen. Hoe het zij: ik neem

de vrijheid, mijne bedenking aan de leden der Commissie, aan deze Afdeeling der Akademie in overweging te geven."

Na eenige gedachtenwisseling van onderscheidene leden wordt besloten, dat de conclusie van het rapport en het amendement van den Heer NIJHOFF als handschrift zullen worden gedrukt en aan de leden medegedeeld, om in eene volgende vergadering het onderwerp van een nader besluit te kunnen uitmaken. Inmiddels drukt de vergadering voorschands reeds haar voornemen uit, om het voorgestelde werk te verwezentlijken. In de buitengewone vergadering zal de huishoudelijke regeling van den arbeid worden besproken.

Voorts wordt aan den Secretaris opgedragen, het genomen besluit aan het Provinciaal Utrechtsche Genootschap ter beantwoording van 's Genootschaps missieve van 8 October 11. kenbaar te maken.

Aan de orde is het rapport der Commissie, in welke handen gesteld is de oude *rekening van het Egmonder klooster*, ter tafel gebracht door den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK. Dit rapport wordt uitgebracht in twee adviezen, een van den Heer M. DE VRIES, over het belang der in zijne handen gestelde oorkonde, uit een taalkundig oogpunt. De Heer DE VRIES doet het belangrijke van het stuk door onderscheidene grammaticale opmerkingen duidelijk in het oog vallen, en sluit met den wensch, dat de Heer VAN DEN BRINK, die zich reeds zooveel aan de Egmonder abdij heeft laten gelegen zijn, hare geschiedenis in eene daartoe dienende monographie uitvoerig moge behandelen. Het advies van den Heer DELPRAT, ook namens den Heer NIJHOFF uitgebracht, over het historisch en antiquarisch belang van de rekening, wordt door laatstgenoemd lid voorgedragen, en

beveelt mede de uitgave van de rekening door den Heer VAN DEN BRINK ten ernstigste aan; ook uit aanmerking dat de *Annales Egmundani* wel reeds in 1829 door de uitgevers der *Monumenta Germaniae* toegezegd zijn, maar tot dus verre nog te vergeefs verwacht worden. De vergadering vereenigt zich, na dankzegging aan de rapporteurs, met den inhoud en de strekking hunner belangrijke adviezen.

Ten aanzien der door den Heer DELPRAT omtrent de *Annales Egmundani* vermelde bijzonderheid, deelt de Heer DIRKS mede, dat hem uit eene briefwisseling met den Heer LAPPENBERG te Hamburg, den bekenden geschiedschrijver van Engeland, is gebleken, dat die geleerde zich ijverig bezig houdt met de bewerking der genoemde *Annales*, waaromtrent de Heer LAPPENBERG hem eenige historische ophelderingen gevraagd heeft.

Op voorstel van den Heer VAN DEN BRINK wordt alsnu besloten, de adviezen der beide rapporteurs met een facsimile van een blad der oude rekening in de *Verslagen en Mededeelingen* op te nemen, en het stuk zelf aan den Spreker ter nadere bewerking en uitgave terug te zenden.

Daarna wordt de vergadering, terwijl de tijd niet toelaat de nog aan de orde zijnde onderwerpen te behandelen, door den Voorzitter gesloten.

A D V I E S

VAN

DEN HEER M. DE VRIES,

OMTRENT EENE

OUDE REKENING DER ABDIJ VAN EGMOND.

Het handschrift, door den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK in de vergadering dezer Afdeeling d. 12 Oct. l.l. ter tafel gebragt, en toebehoorende aan het Rijks-archief, behelst eene oude rekening der Abdij van Egmond, of liever eene lijst der landerijen, door de Abdij in huur uitgegeven, met vermelding van de namen der huurders en meestal ook van de huurprijzen. Buiten twijfel heeft dit handschrift een zeer hoogen ouderdom, ja er is alle reden om aan te nemen, dat het ouder is dan het jaar 1267. Op de voorlaatste bladzijde leest men:

Haer Willaem Hughen sone heeft in huurware al dat lant dat tuysken Aelbrecht Florens sones leghet ende Willaem corte Willaems sones kinder. — 1 £ te hure.

en daarbij staat op den onderrand der bladzijde, met eene latere hand, doch kennelijk nog uit de 14^e eeuw, aangeteekend:

Nota quod supradicta terra, quam Wilhelmus Hugonis, presbyter, ut suprascribitur, habuit a monasterio locationis titulo, per dominum Nicolaum Abbatem cuidam Adalberto presbytero in Wiic in emphiteosin data est anno Domini M^oCC^o sexagesimo septimo, ipso die Katherine, et presumitur hoc factum fuisse post descriptionem istius registri.

Was het bedoelde land ten jare 1267 aan priester

ADALBERT in erfpacht gegeven ná het schrijven van dit register, dan was derhalve dit register ouder dan 1267, althans naar de meening van hem, die deze aantekening schreef, en die met de zaken der Abdij goed bekend schijnt geweest te zijn. En dit uitdrukkelijk getuigenis, nog in de 14^e eeuw opgeteekend, wordt volkomen bevestigd zoowel door het duidelijke, regtstandige, min of meer langwerpige letterschrift, als door het stevige en gladde perkament: blijkbare kenmerken van een handschrift uit de 13^e eeuw.

Een oorspronkelijk handschrift van vóór 1267, uit den aard der zaak in de Abdij zelve door een vertrouwd beambte geschreven, kan niet nalaten onze belangstelling op te wekken, bevenal daar het hier de oudste rekening geldt, die, Holland betreffende en in het Hollandsch gesteld, tot dusverre bekend werd. Zij is merkwaardig zoowel voor den oudheidkundige als voor den taalkundige. Den oudheidkundige leert zij den omvang kennen van het uitgestrekte grondbezit der rijke Abdij; zij toont hem de wijze van indeeling en afmeting der landerijen, en de geldspeciën in dien ouden tijd gebruikelijk; zij stelt hem in staat, de toenmalige huurwaarde van het land te berekenen; misschien zal zij, bij naauwkeurige beschouwing en vergelijking, ook wel iets kunnen opleveren als bijdrage tot de kennis der oude Hollandsche geographie. Doch al hetgeen, in deze en andere opzigten, tot het gebied der oudheidkunde behoort, laat ik aan het onderzoek mijner geëerde medeleden over, om mij te bepalen tot de taalkundige waarde van ons handschrift.

Naar mijn oordeel is het Egmondsche landhuurregister voor de taal belangrijk uit een tweeledig oogpunt:

1°. Het is een authentiek handschrift, uit de Abdij zelve afkomstig en van hoogen onderdom; geen later afschrift, maar het echte oorspronkelijke stuk, een *autograaf* derhalve van een bevoegd beambte, van een geestelijke, die

genoegzame kennis, ook van de taal, bezat, om met het houden van een behoorlijk register te worden belast. Als zoodanig is het van gewigt voor de in deze vergadering veel besprokene quaestie der spraakkunstige vormen onzer moedertaal. Het bevestigt ten volle de opmerking, die ik vroeger de eer had U voor te dragen, dat, „waar men eene enkele maal onder onze Mnl. handschriften een autograaf mag aantreffen, men bijna verzekerd is, de grammatische vormen in de volkomenste juistheid te zullen vinden *).” Inderdaad, hier hebben wij een autograaf vóór ons van een schrijver uit het midden der 13^e eeuw, en werkelijk vinden wij overal de vormen der grammatica getrouw in acht genomen; de verbuiging der naamwoorden in de verschillende geslachten en naamvallen zoo naauwkeurig uitgedrukt, dat er niets aan te verbeteren valt; en dat wel — hetgeen vooral opmerking verdient — niet in een stuk van letterkundigen aard, waar men welligt eene gekunstelde boekentaal zou mogen vermoeden, maar in een geheel huishoudelijk opstel, waarbij alleen de gewone spreektaal tot leiddraad kan hebben gestrekt. Wordt hierdoor aan den eenen kant — voor zooverre het nog noodig mogt zijn — het goed regt onzer grammatische vormen op nieuw gestaafd, aan de andere zijde mag voor de vaststelling van de regels der Mnl. spraakkunst aan dit echte en onvervalschte gedenkstuk bijzondere waarde worden gehecht.

2°. Het handschrift verdient ook vooral de aandacht van den taalkundige, zoowel om de vele eigennamen, die het bevat, als om sommige opmerkelijke woordvormen. Wat het eerste betreft, eene volledige en kritische verzameling der oude Nederlandsche eigennamen, uit echte bronnen geput, is nog altijd eene onvervulde behoefte, tot wezenlijk ongerief voor den taalonderzoeker, die uit de be-

---

*) *Verslagen en Mededeelingen (Afd. Lett.)*, D. III. bl. 31.

schouwing der eigennamen zooveel leering kan trekken. Het uitmuntende *Alldcutsches Namenbuch*, waarmede de geleerde Dr. FÖRSTEMANN de wetenschap verrijkte, heeft het nut van zulk eene verzameling, ook voor de taalkunde, genoegzaam bewezen, om den wensch te wettigen, dat ook Nederland in het opsporen, bijeenbrengen en toelichten zijner eigennamen niet achterlijk moge blijven. Mogt eenmaal een onzer letterkundigen aan de vervulling van dien wensch zijne krachten willen wijden, hij zal voorzeker aan het Egmondsche register ruime en bruikbare bouwstoffen voor zijnen arbeid kunnen ontleenen.

Opmerkelijke woordvormen, strekkende tot uitbreiding onzer kennis der Mnl. taal, worden mede in ons handschrift aangetroffen. Ik bedoel niet zoozeer de reeds van elders bekende namen der landmaten (*zwad, mad, gheers, streng*, enz.), als wel onderscheidene woorden, bij de aanwijzing van de ligging der landen gebezigd, en bijna als plaatselijke eigennamen aan te merken, wier nadere beschouwing, naar het mij voorkomt, voor onze taalkennis niet zonder vrucht zou wezen (als b. v. *dammer, damwere, driesch, droen, krocht, laenwere, lempet, rake*). Maar bovenal treft ons in het handschrift eene bijzonderheid, bij welke ik mij veroorloven wil een oogenblik stil te staan. Het is het veelvuldige gebruik van verkleiningswoorden met den ongewonen uitgang *-tiae*n. Vooral bij eigennamen komt die vorm talrijke malen voor. Zoo vindt men:

<i>Alletiae</i> n.	Bl. 1, 17, 19.	<i>Hasetiae</i> n.	Bl. 8, 13 <i>bis</i> , 18.
<i>Avetiae</i> n.	„ 15 <i>ter</i> .	<i>Heynetiae</i> n.	„ 2, 12.
<i>Bettetiae</i> n.	„ 7 <i>bis</i> .	<i>Papetiae</i> n.	„ 15.
<i>Bloemtiae</i> n.	„ 15.	<i>Winetiae</i> n.	„ 4, 16.
<i>Diddetiae</i> n.	„ 12 <i>bis</i> .	of	
<i>Dinetiae</i> n.	„ 9.	<i>Wijntiae</i> n.	„ 6.
<i>Doedetiae</i> n.	„ 3.	en <i>Wittetiae</i> n.	„ 1.

Maar ook in gewone naamwoorden, als:

<i>blocketiaen.</i> Bl. 16.	<i>lappetiaen.</i> Bl. 2, 7 <i>bis</i> , 8, 9, 13.
<i>endetiaen.</i> „ 6 <i>bis</i> , 7, 12, 13, 20.	<i>sticketiaen.</i> „ 10, 20.
<i>hoeveltiaen.</i> „ 12.	<i>strenghetiaen.</i> „ 8, 15 <i>bis</i> , 20.
<i>campetiaen.</i> „ 9.	en <i>vennetiaen.</i> „ 5 <i>bis</i> , 6 ter, 7, 8, 10 <i>bis</i> , 11 <i>bis</i> .

Bij den eersten aanblik zou men al ligt geneigd zijn, dit *-tiaen* gelijk te stellen met ons gewone *-tjen* in woorden als *kannetjen*, *vlammetjen* enz. Bij nader inzicht echter blijkt deze opvatting onjuist. Daargelaten dat onze diminutiva op *-tjen* van latere vorming zijn, in de 13^e eeuw niet wel aan te nemen, — bedenke men vooral, dat onze verkleinwoorden in den regel zelfs niet uitgaan op *-tjen*, maar op *-jen*, als *Aafjen*, *Hesjen*, *boekjen*, *glaasjen* enz. De uitgang *-tjen* geldt alleen in drie gevallen, t. w.:

- a. Bij de enkele woorden, die uitgaan op eene lange vokaal of tweeklank, als: *reetjen*, *bijtjen*, *leitjen*, *kniptjen*, *koetjen*, enz.
- b. Als het woord uitgaat op eene der drie liquidae: *t*, *n* of *r*, voorafgegaan òf door eene lange vokaal, òf door eene toonlooze *e*, als: *kooltjen*, *boontjen*, *enoertjen*, *tafeltjen*, *molentjen*, *passertjen*, enz.
Eindigt het woord op de liquida *m*, dan wordt de uitgang *-pjes*, als: *bloempjen*, *boompjes*, enz. Bij dichters evenwel is ook het fijnere *bloemtjen* in gebruik.
- c. Als het woord uitgaat op eene der vier liquidae of op *-ng*, voorafgegaan door eene korte of scherpe, niet toonlooze vokaal; en daarbij wordt door de invoeging eener stomme *e* het woord met eene syllabe verlengd, als: *schelletjen*, *vlammetjen*, *zonnetjen*, *karretjen*, *tangetjen*, enz.

De *t* staat dus bijna uitsluitend bij liquidae, maakt blijkbaar geen wezenlijk deel uit van het suffix, maar is blootelijk euphonisch ingevoegd, om de versmelting der vloeibare letter met de weeke halfvokaal *j* te voorkomen (*kool-jen*, *vlam-jen*), gelijk dan ook in verschillende andere gevallen de drie liquidae gaarne eene *t* of *d* tot steun der uitspraak aannemen (*ten mijnent*, *mijnenthalve*, *uwentwege*, *enkeld*, *dubbeld* enz.). Dat *boompjen*, *raampjen* enz. niet de *t*, maar de *p* vertoonen, is een afdoend bewijs, dat hier alleen sprake kan zijn van een euphonisch invoegsel; want de *p* is juist de letter, die door de *m* gewoonlijk tot zich wordt getrokken, even als *l*, *n* en *r* de *t* aannemen.

Vindt men dus in ons Egmondsche handschrift vormen als: *Asetiaen*, *Doedetiaen*, *Hasetiaen*, *Papetiaen*, of *blocketiaen*, *campetiaen*, *lappetiaen*, *sticketiaen*, dan gaat natuurlijk de vergelijking met ons *-tjen* niet op, daar de hoofdwoorden niet op eene liquida uitgaan, en derhalve de verkleinwoorden naar den gewonen regel *Aaffjen*, *Doedjen*, *Hesjen*, *Paapjen* moesten luiden, even als wij *blokjen*, *kampjen*, *lapjen* en *stukjen* zeggen.

Er moet dan eene andere verklaring van het opmerkelijke *-tiaen* worden gezocht; en ik geloof, dat die inderdaad op eene geheel bevredigende wijze kan worden gegeven, wanneer men voor oogen houdt, dat het hier een opstel geldt, in de Abdij van Egmond, in de onmiddellijke nabijvan Westfriesland geschreven. Als oudsten en oorspronkelijken uitgang onzer diminutiva mag men stellen *-chijn* *), dat allengs tot *-chîn*, *-chen* verzwakte, en waaruit aan den éénen kant het latere *-gen* en *-jen* †) ontsproot, aan de

---

*) Vereeniging der beide adjectief-uitgangen *ich* + *jîn*, even als de uitgang *-lîjn* uit *il* + *jîn* ontstond.

†) Bij de Staten-oversetting des Bijbels werd de vraag gesteld: » Diminutiva an per *ken*, an per *jen*, an per *gen*? *knechtken*, *knecht-*

andere zijde het Mnl. *-kijn*, *-kin*, reeds zeer vroeg tot *-ken* geworden. *Bloemeken*, *endeken* waren de gewone vormen in de Hollandsche taal der 13^e eeuw, ook zeker bij de Egmondsche kloosterlingen. Maar in de Friesche uitspraak wordt de *k* veelal tot *tsj* verweekt, even als in het stamverwante Engelsch de Germaansche *k* in *ch* (bijna *tsj*) overging. *Kerk* luidt in het Friesch *tsjerke*, *karn* —: *tsjerna*, *kaas* —: *tsjies* enz., en deze *tsj* werd oudtijds *tj* geschreven, gelijk b. v. GJSBERT JAPICKS *tjercke* en *tjettel* voor *kerk* en *ketel* schrijft *). De namen en naamwoorden derhalve, in de Hollandsche uitspraak *Aveken*, *Haseken*, of *endeken*, *lappeken* luidende, moesten in het Friesch als *Avetjen*, *Hasetjen*, *endetjen*, *lappetjen* worden uitgesproken †); en ziedaar van den uitgang *-tjaen* het eerste gedeelte, de *tj* of *ti*, verklaard.

Maar ook de zwaardere vokaal in *-tjaen* tegenover het

---

jen, an *knechtjen*?" Men koos het eerste. Zie HINLOPEN, Bijl. bl. 108.

Het gevoel van GRIMM (*D. Gramm.* III. 685), die ons *je* met de elders bekende diminutiva op *i* gelijkstelt, wordt wedersproken door de omstandigheid, dat ons *je* eigenlijk *jen* luidt (het meervoud op *s* getuigt er nog heden van), en de *n* alleen in de gewone Hollandsche uitspraak verloor.

*) Deze spelling van *tj* voor *tsj* wordt sterk afgekeurd door Dr. J. H. HALBERTSMA in *Friesch Jierboekjen foar it jier* 1834. bl. 43. Zeker te regt naar de tegenwoordige uitspraak. Nu wij echter die spelling in ons HS. reeds in de 13^e eeuw aantreffen, mag men vermoeden, dat de vroegere uitspraak minder dan de hedendaagsche de *s* deed hooren.

†) Zoo luiden dan ook de hedendaagsche Friesche diminutiva, na de wegvalling der *n*: *kontsje*, *kantsje* (kannetje), *koaltsje*, *mantje* (mannetje), *spultsje*, *stedtsje*, *thridtsje* (draadje), *Tryntsje* enz. Het is waar, men vindt ook *byke*, *dorpke*, *flinderke*, *mopke*, *punske* (poesje), *scipke* enz. Doch het zou te bezien staan, of niet wellicht deze vormen op *-ke* reeds vroeg uit het Hollandsch overgenomen of nagebootst waren.

toonlooze *-tjen* vereischt een woord van opheldering. Men bedenke daarbij, dat de uitgang *-ken*, als oorspronkelijk uit *-kijn* verlopen, niet zoo geheel toonloos was, maar nog lang eene herinnering aan den volleren klank bewaarde. Reeds dit kon gemakkelijk tot eene zwaardere uitspraak van *-ken* of *-tjen* verleiden, en het kon dit te eerder in Westfriesland, waar werkelijk de stomme *e* voor de liquida, aan het eind der woorden, voor zooverre zij uit een volleren klank was ontstaan, meermalen tot *ae* werd verzwaaard. *Willaem* voor *Willem*, en *haer* voor *her* (*heer*), waren in Noordholland zeer gewone vormen, en komen in dit zelfde handschrift herhaaldelijk voor. Dezelfde reden nu, die *Willaem* en *haer* deed zeggen, deed ook *Avetjen* en *endetjen* tot *Avetiaen* en *endetiaen* worden. Zoo althans in de 13^e eeuw, toen de herinnering aan de oorspronkelijk vollere vokaal nog voortduurde. Later evenwel, toen die herinnering geheel verdwenen was, verdween ook hare werking in de uitspraak, de *e* werd geheel toonloos, en ziedaar de reden, waarom in latere handschriften van denzelfden bundel, van 1371—1379, soortgelijke eigennamen *Abbetien* (lees *Abbetjen*), *Avetien*, *Heyntien*, *Lammetien*, *Ludetien*, *Nannetien*, *Nyesetien* worden geschreven *).

De eigennamen op *-tiaen*, in ons handschrift voorkomen-

---

*) Aan den anderen kant komen in Noordholland ook eigennamen voor met den uitgang *-kajen*, als in eene oorkonde van 1319 bij VAN MIERIS. II. 210 vlgg.: *Ludikajen*, 211. b.; *Dumikajen*, 211. b.; *Diddikajen*, 212. a.; *Bonikajen*, 212. b.; *Heynikajen*, 213. a.; en daarnevens *Nannekin*, en *Ziveken*, *Ludeken*, *Reyneken* enz. Als men denkt aan de breede uitspraak der *j*, die op sommige plaatsen van Noordholland bijna als *ai* klinkt, dan ligt het voor de hand, dat *-kajen* niet anders is dan dialekt-uitspraak voor *-kijn*. *Ludekijn* werd, al naar den aard van het dialekt, of verzwakt tot *Ludekin*, *Ludeken*, of verzwaaard tot *Ludikajen*.

de, zijn dus *Westfriesche* vormen, uit de volksspraak rondom de Egmondsche Abdij overgenomen *); en evenzeer zijn de naamwoorden op *-tjaen* Westfriesch, door den schrijver niet naar zijne eigene taal, maar naar het volksdialekt van den omtrek opgeteekend: iets dat te minder bevreemden zal, wanneer men nagaat, dat al die 8 naamwoorden geene gewone substantiva zijn, maar *benamingen* van eene bepaalde landmaat, technische uitdrukkingen, bij het volk in zwang, en als zoodanig in de Abdij bekend en aangenomen.

Wil men zich te meer overtuigen van de juistheid der opgegevene verklaring, men vergunne mij nog twee punten even aan te stippen:

1°. Dat de hoofdwoorden, waarvan deze verkleinde eigennamen gevormd zijn, *Alle, Diddle, Doede, Pape* enz., alle als *Friesche* eigennamen bekend zijn, gelijk men ze alle in de lijst bij WASSENBERGH (*Taalk. Bijdr. II. 94* vlgg.) vermeld vindt.

2°. Dat elders in ons handschrift eene *Aghete Junicken* (bl. 5) en eene *Reynicken* (bl. 2) voorkomen. Deze namen worden naar de gewone Hollandsche uitspraak geschreven, omdat het hier Hollandsche vrouwen gold. Elders derhalve, waar Westfriesche personen werden bedoeld, moest de naam ook naar de Friesche landtaal worden gespeld.

Maar te lang reeds heb ik misbruik gemaakt van uw geduld, door zoo breed uit te weiden over een enkelen taalvorm, en dat nog wel een verkleinwoord. Ik deed het, omdat die vorm mij inderdaad merkwaardig voorkwam, en om U tevens door een voorbeeld te toonen, hoe het Egmondsche handschrift wel iets oplevert, dat aanleiding kan

---

*) Men verzekert mij, dat nog hier en daar in Friesland, met name te Joure, eigennamen als *Grietsjaen* en dergelijke niet ongevoen zijn. Nadere mededeelingen daaromtrent moet ik aan de Friezen overlaten.

geven tot misschien niet geheel onbelangrijke beschouwingen op taalkundig gebied.

Terugkeerende tot mijne taak als adviseur, behoef ik wel niet te zeggen, dat ik de uitgave van het handschrift in elk opzigt eene wenschelijke zaak acht, die ik met volle gerustheid aan uwe vergadering durf aanbevelen. Alleen zou ik gaarne onzen hooggeachten Rijks-archivaris in bedenking geven, of niet de openbaarmaking van dit enkele gedenkstuk het verlangen naar andere Egmondsche bescheiden, die nog in het Rijks-archief berusten, zoo sterk zal opwekken, dat men, zonder hardvochtig te zijn, den wensch naar meer niet onbevredigd zal kunnen laten. Hoezeer zou de Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK onze geschied-, oudheid- en taalkunde gelijkelijk aan zich verplichten, indien hij het hier besprokene handschrift met talrijke andere nog onbekende oorkonden, tot de vermaarde Abdij betrekkelijk, in éénen bundel vereenigde en zóó aan deze Akademie ter uitgave aanbod. Met hooge belangstelling zou voorzeker dat aanbod in deze vergadering worden ontvangen en door de geheele Natie toegejaicht. Mogt de uitvoering bijzondere kosten vereischen, de Regering zal noch mag aarzelen, de hulpmiddelen daartoe in ruimte te verleen; want beiden, Regering en Natie, hebben aan de nagedachtenis van Egmond een duren pligt te vervullen, om „de misdaad te verzoenen” en „de schuld te boeten”. Regering en Natie beiden: deze om de heiligscheennis, in de 16^e eeuw aan de Abdij gepleegd en in onze eeuw aan hare overblijfselen herhaald; gene om het onvergefelijk „stilzitten”

„bij des mokers onstuimig gewoel
„Op der voorzaten heiligst gebeente”.

ADVIES

VAN

DEN HEER G. H. M. DELPRAT,

OMTRENT BENE

OUDE REKENING DER ABDIJ VAN EGMOND.

Met het gevoelen den Heer M. DE VRIES vereenig ik mij geheel ten aanzien van den hoogen ouderdom, toe te kennen aan de rekening, opgenomen in het cartularium, aan de Akademie door ons veel geacht medelid BAKHUIZEN VAN DEN BRINK voorgelegd. De aantekening, geplaatst aan den voet van het laatst beschreven blad dier oude rekening, wettigt, ook naar mijn oordeel, het vermoeden, dat dit stuk in schrift is nedergesteld vóór 1267: iets, dat door den vorm van de karakters, zoowel als door de taal, genoegzaam wordt bevestigd. De rekening biedt slechts een gedeelte aan van het huurregister, dat den kloosterlingen van Egmond bij het innen van jaarlijksche landpachten ten dienste stond, en wel het register der landen van het *godshuislant van Egmonde, dat gelegen is in Assendelf, in Velser- en in Wijcker-ambochte*. Het register is vastgehecht aan- en bijéengebonden met stukken van lateren tijd, maar toch dagteekenende, zoo als op den omslag (geteekend met de letter C. 11) gemeld wordt, van vóór het jaar 1371. Men weet van elders, dat men omtrent dezen tijd krachtige handen aan de stoffelijke hervorming van het klooster heeft geslagen. Ofschoon de op-
passer der sacristye (*sacrista*) JOHAN VAN HILLEGOM niet op geregelde wijze tot Abt van Egmond was verkoren (1366),

zoo wordt hem echter door den kronijkschrijver de lof toegekend van een wijs beheer. Met ijver en verstand zag men hem werkzaam tot uitbreiding en instandhouding van de eigendommen van het klooster. Zijn grafscript († 1381) getuigt, dat hij geweest is

*Prudens dispensator, bonus aedificator,
Destruxit, struxit, emit, venditque redemit.
Quare res certae, sub praedecessore repertae,
Seposita caute, melius sunt non minus auctae.*
(Ann. Egmond. cap. 61).

Dat het huurregister, hetwelk ééne eeuw vroeger dagteekent, ten tijde van dezen JOHAN VAN HILLEGOM in orde gebragt, en toen eerst bij de overige hier aanwezige stukken zal zijn gevoegd geworden, blijkt, dunkt mij, uit enkele aan den band vastgehechte aantekeningen, mede van eene oude hand, maar toch uit lateren tijd, geschreven niet op perkament, maar op papier, eene stof eerst in de XIVe eeuw, althans in onze gewesten, in gebruik. Niet onbelangrijk is het daarbij op te merken, dat op dat papier als watermerk de letter R. voorkomt, een teeken, dat onder de bekende watermerken, meestal initialen van de regerende vorsten over onze landen, in het papier van de vroegste drukproeven, voor zoo ver mij bekend is, nimmer voorkomt; maar in de XIVe eeuw op den toenmaals over ons land regerenden Ruwaert ALBRECHT van Beyeren (1358—1389) gepastelijk kon doelen.

Als gedenkteeken van den toestand der landtale is de aangebodene rekening reeds in vele bijzonderheden door mijn medelid in de commissie genoegzaam bekend geworden. Alleen veroorloof ik mij daarbij aan te merken, dat dit stuk ook licht verspreidt over de vroege verandering, welke plaats heeft gegrepen in de spelling van de namen van plaatsen. Zoo is het oude *Ascammansdelf*, dat in 1083 nog *Escumundelf* heet, reeds hier in het bezit van

de spelling *Assendelf*; *Felisa*, het latere *Velesan*, of *Felisan* in zijn hedendaagschen vorm *Velzen*.

Als bijdrage tot de kennis van onze vroegsten landbouw en van de landszeden is de rekening mede vrij opmerkelijk. Uit de optelling van de vele akkers, in de ambachten van Assendelft, Velzen en Wijk in huur uitgegeven, kan men den toenmaals reeds vrij gevorderden bloei van de landcultuur en den voortgang van ontginning van de gronden opmaken. Dat de pacht, of tiende, nimmer in voortbrengselen van den grond, maar in geld wordt berekend, duidt desgelijks op degelijken vooruitgang in maatschappelijke ontwikkeling, en geeft regt om in onze streken in de XIIIe eeuw eene vrij aanmerkelijke hoeveelheid van zoogenaamd circulerend medium te veronderstellen.

Opmerkelijk is voorts het betrekkelijk groot aantal vrouwen, aan wie gronden, of hoeven, afzonderlijk worden verhuurd. Meer dan de helft van de huurders zijn dochters, moeders, of weduwen. In de rekeningen van ééne eeuw later treft men dit verschijnsel minder, of weinig aan. Moet men hierin misschien een gevolg erkennen van den staat van strijd, van oorlog zelfs, waarin het land, inzonderheid de Egmonder omstreken, ten gevolge van de partijwoede dier tijden, de hebzucht vooral van de Egmonder Heeren in de XIIIe eeuw gedompeld lagen? Kan het niet het begin aanduiden van eene soort van ontvolking onder het mannelijk geslacht?

Nog wijst het oudste register het bestaan aan van verdeling van landerijen, in gedeelten telkens van schijnbaar zeer geringen omvang. Het zijn vennetiaens (vennetjes), halve gersen, viertel sticken, kampetiaens (kampjes), strengetiaens enz. die men den huurder toekent. Ik laat aan de landbouw- en staathuishoudkundigen over, om over het belang van deze bijzonderheid voor de geschiedenis van hunne wetenschap te beslissen.

Eene aantekening, onder aan eene bladzijde, geeft in-

lichting nopens de landmaten, toenmaals in gebruik; doch, gelijk de Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK elders heeft aangemerkt, waar hij uit dit register iets overneemt (*Nederl. Rijksarchief*, 2 St. bl. 218), de moeilijkheid om de ware uitgestrektheid dier landmaten naauwkeurig te bepalen, wordt door zulke opgave geenszins volkomen weggeruimd.

Tot hiertoe heb ik mijne aandacht bepaald op het aleroudste gedenkstuk in het cartularium voorhanden; daarenvens staan echter nog andere oorkonden uit de XIVe eeuw, welke evenzeer stof tot niet geheel onbelangrijke opmerkingen opleveren.

Vooraan vindt men afschriften, of minuten zouden wij zeggen, van brieven, door de Egmonder kloosterlingen ten jare 1366 tot 1379 uitgevaardigd, nu eens om giften, of diensten te erkennen, dan weder om van den H. Vader te Rome verlof te erlangen tot het verkoopen of verruilen, van onvruchtbaar gebleven, of rentelooze *terrulae et possessionculae*, gelijk zij die noemen, gelegen tusschen de Maas en de Zijp, de grensscheiding van het oude Holland (zie VAN DEN BERGH, *Handb. der Middel-Nederl. Geographie*, bl. 310); — ook wel tot het ontvangen van losgeld van ministerialen en servi, die zich eerst aan het regtsgebied van het klooster hadden onttrokken, en nu tegen betaling van zekeren prijs van de opregtheid van hun berouw bewijs zochten te geven.

De brief van 15 Julij 1376, waarbij geklaagd wordt over het gemis van eenen *koecmeester* en van eenen *wijnmeester*, *die de conventualen qualyc ontheren moghen, overmits der couder stede en sieckte ende schaemie, die sy dagelics liden, als ons goede liede overcomen*; — deze brief, bloot eene curiositeit, is reeds in de *Haecmundensia* van ons volijverig medelid opgenomen (*Nederl. Rijksarchief*, 2 Stuk. bl. 214). — Van meer geschiedkundig belang is de briefwisseling, door het klooster Egmond gevoerd met den Magistraat van Ant-

werpen, ten einde terug te bekomen *alle die reliquien en juweelen* aan het klooster toebehoorende, welke derwaarts waren overgebracht door den Abt HUGO VAN ASSENDELFT, en waarop de *gheminde en geduchte heer, de graaf van Vlaanderen, arrest had geslagen en in sekere handen doen setten binnen zien stede van Antwerpen ter voorsz. Kerke behoef van Egmonde en ten haeren behoude*. Men weet, dat HUGO VAN ASSENDELFT hooggaanden twist gevoerd heeft met JOHAN Heer van Egmond, dat de Paus, de Graaf van Holland en andere magtige beschermers van den Abt te vergeefs de van wederzijds met bitterheid gevoerde vijandelijkheden hadden pogen te stillen, en dat HUGO VAN ASSENDELFT, gedwongen de vlucht te nemen, zijn leven in ballingschap heeft geëindigd. Waar hij zich begeven had en waar hij gestorven was, bleef onbekend. Zijn grafschrift bij A LEIDIS p. 60 luidt alleen:

„*Hic rigidus, verax, simplex, cito credulus, audax,*
 „*Pluribus et charus fuit, in clauistro quoque rarus,*
 „*Nam latitans moritur velut emul, et hic sepelitur.*”

Uit het voor ons liggend HS. blijkt, dat hij naar Antwerpen de wijk nam, en aldaar omtrent het einde van de maand Julij 1367 overleed in een eigen gekocht huis in het bezit van de reliquien van den H. ADALBERT en van andere kostbare bezittingen van het klooster, waarvan de teruggave den kloosterlingen groote moeite en kosten verschafte.

Niet minder getuigen van den roof, aan de kloosterbezittingen gepleegd, de verdere huutregisters, hier bijeengevoegd. Van den ontvanger, of memoriemeester, gelijk hij hier wel eens heet, is vermoedelijk de aantekening herkomstig, tot tweemalen aan den voet van de bladzijden voorkomende: *suspicio circa abrasionem partis nostrae denae*; en inderdaad draagt eene en andere bladzijde sporen van eene abrasio, die niet dan tot merkelyk nadeel van de klooster-

kas kon leiden, wanneer toch, als waarschijnlijk is, bij het in huur afgeven van zoovele kleine landerijen, deze registers tot eenig bewijs van aangegane huur, zelfs van betaling en ontvang der penningen strekken konden.

Er zijn alweder ten aanzien van de plaatselijke gelegenheid in Kennemerland, rondom Egmond, Castricum en Assendelft vele bijzonderheden uit dit cartularium bijéén te brengen, leidende deels ter bevestiging, deels ter uitbreiding van de kennis van de oude gesteldheid dezer landen, ook tot opheldering van de beschrijving, daarvan in 1843 en 1845 door wijlen Mr. D. J. VAN LENNEP in twee verhandelingen, opgenomen in het Tijdschrift van het toenmalig Koninklijk Nederl. Instituut, aan die wetenschappelijke instelling voorgedragen. Ons geacht medelid VAN DEN BERGH zal mede in dit cartularium enkele opgaven aantreffen tot aanvulling zoo mogelijk van zijn reeds zoo volledig en voortreffelijk *Handboek der Middel-Nederlandsche Geographie*. Ook over de waarde der gronden, hunne verdeeling en den aard der producten in die tijden, verspreidt dit gedenkstuk een gewenscht licht. Voor een deel kan men hier de soort der grondvoortbrengselen kennen uit de benamingen der tienden van enkele landen geheven, als *aeremertienden*, *crofttienden*, *rekertienden*, *santtienden*, *vlastienden* en *wyn-gaertstienden*; terwijl men tevens melding vindt van *smal-tienden*, *duergaende tienden* en *corts tienden*, enkelen te betalen op Valkenburgermarkt. Ten aanzien van de wijngaardtienden verdient het welligt opmerking, dat zij in de jaren 1374—1379 in de nabijheid van Egmond eene jaarlijksche som van 35 L. St: 5 sch. 17 gr. opbragten.

In de laatste registers van 1376 of daaromtrent, komen enkele reëele praestatiën voor, en wel van een zeker aantal kapoenen en hoenders, maar vooral van vrij aanzienlijke hoeveelheden *peper* en *shotelen*. De benaming van peper moge in het algemeen naar het middeneeuwsch spraakge-

gebruik specerijen aanduiden, toch geeft de mogelijkheid, om die bij ponden op te brengen, bewijs van grooten toevoer, alzoo van handelsgemeenschap met ver afgelegen gewesten, en wederkeerig van handelsbedrijf bij de kloosterlingen zelve, wanneer de geleverde voorraad verder dan tot eigen gebruik strekte. Onder *shotelen* (scutellae) zal men te verstaan hebben zekeren voorraad van spijs of drank, meermalen in de middeleeuwen onder de *census domino debiti* opgenoemd.

De uitgave in druk uit dit cartularium van het oudste register, dat van vóór 1267 dagteekent, acht ik niet ongepast, vooral wanneer daarbij een facsimile, naar het voorstel van onzen medegecommitteerde NIJHOFF gevoegd werd. De overige registers komen mij daartoe minder geschikt, maar wel een naauwkeurig nader onderzoek allezins waardig voor, ter opheldering van geographische vraagstukken, de eigennamen vooral en de opgave van de landmaten en geldswaarde. De Haecmundensia, met wier verzameling ons medelid BAKHUIZEN VAN DEN BRINK de vaderlandsche oudheidkenners bij uitnemendheid aan zich verplicht, bieden daartoe gewenschte gelegenheid aan.

Aan het slot van de *praefatio*, geplaatst vóór de *Annales Xantenses*, vermoedelijk uit de kloosterbibliotheek van Egmond afkomstig, gaven de uitgevers van de *Monumenta Germaniae historica* (T. II) in 1829 de verzekering, dat zij in een der volgende deelen de *Annales Egmundani jam diligentissime descripti* in druk zouden uitgeven. Achten-twintig jaren zijn na die toezegging verlopen, en aan die belofte is niet voldaan. Niets zelfs kondigt in de *Monumenta* hare aanstaande vervulling aan. Zoude het niet in den werkring van deze Akademie liggen, om aan het verlangen van de beoefenaars onzer vaderlandsche geschiedkunde te voldoen, door pogingen aan te wenden, om, hetzij door eigen zelfstandig onderzoek, hetzij op andere wijze, het uitzigt, waar-

toe de aangekondigde *diligentissima descriptio* aanleiding gaf, te verwezenlijken? Zoude het aanvaarden van die taak niet onzer waardig zijn? En zeer zeker zoude alsdan de vergelijking van de ophelderingen voor die *Annales*, tot welke ook dit HS. de stof biedt, daarbij tot eene gepaste illustratie mogen dienen. Zoo wij de oud-vaderlandsche charters onze aandacht hoogst waardig keuren, dan mogen wij die ook niet weigeren aan de *Scriptores rerum Belgicarum* uit den vóórtijd, waarvan vele, zoo niet de meeste, evenzeer aanspraak hebben op eenen verbeterden, naauwkeurigen, en naar den eisch der tegenwoordige wetenschap ingerigten herdruk. *Sanctus patriae amor dat animum* hebben onze Duitsche naburen geplaatst aan het hoofd van de uitgave hunner *Monumenta*. Voorwaar, ook onze landaard verstaat die spreuk. Zij spore ons tot den opbouw van soortgelijke niet minder nuttige ondernemingen aan!

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{den} JANUARIJ 1858.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, H. J. KOENEN,
W. J. KNOOP, G. H. M. DELPRAT, L. A. J. W. SLOET, J. BOSSCHA,
J. DE WAL, L. J. F. JANSSEN, J. BAKE, J. ACKERSDIJK, S. KARSTEN,
G. DE VRIES AZ., R. C. BAKHUIZEN VANDEN BRINK, J. H. SCHOLTEN,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. MOLL, J. VAN LENNEP, J. C. G. BOOT,
en van de Natuurkundige Afdeeling de Heer J. G. S. VAN BREDA.

De Heeren BRILL, M. DE VRIES, HULLEMANS en LEEMANS
hebben schriftelijk kennis gegeven, dat zij verhinderd werden
aan deze vergadering deel te nemen.

De Voorzitter richt, bij gelegenheid van den nieuw in-
getreden jaarkring, met eenige woorden zijne gelukwensen
tot de vergadering, aan welke het in dit aangevangen jaar
gegeven worde, zich voortdurend met eenparig streven, en
steeds het doel en de bestemming dezer Koninklijke instel-
ling voor oogen houdende, onverdroten op de bearbeiding
van het ruime veld der wetenschappen toe te leggen.

Wordt voorgelezen eene missive van den Minister van
Binnenlandsche Zaken, die eene aanvraag van Z. Exc. Ambt-

genoot van Oorlog mededeelt, in welke het oordeel der Afdeeling wordt verlangd over de *spelling van eenige stads- en plaatsnamen*, bij het opmaken der nieuwe choro-hydrographische kaart, *vooral in Noord-Brabant* voorkomende. Tot dusver had men het Aardrijkskundig Woordenboek van het Koninkrijk der Nederlanden door VAN DER AA gevolgd; doch de Minister acht het wenschelijk, zich voortaan niet enkel aan het gezag van dien Schrijver te gedragen.

De Voorzitter stelt voor en de vergadering besluit, de beide missieven te stellen in handen eener Commissie, bestaande uit de leden BOSSCHA en DE VRIES, om de Afdeeling over dit onderwerp te dienen van voorlichting en raad.

Worden gelezen twee missieven van Dr. S. J. MULDER te Amsterdam, en Dr. FRÄNKEL te Zwolle, die het verlangen kenbaar maken, dat men bij het besturen der *philologische nasporingen in de Spaansche bibliotheken*, ook bedacht moge zijn op de letterschatten van Joodschen oorsprong, die gewis nog in deze en gene Spaansche bibliotheken zullen voorhanden zijn. Deze brieven worden verzonden naar de Commissie *ad hoc*, ten einde te onderzoeken, of er genoegzame grond is en mogelijkheid bestaat, om aan het daarin uitgedrukt verlangen te voldoen.

De Secretaris leest voor eene missieve van den Heer DE VRIES, waarin dat geachte lid den wensch uitdrukt, om de afschriften van eenige werken van MAERLANT, vroeger in de bibliotheek van het voormalig Instituut geplaatst, bij de uitgave van dien Schrijver door de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden te kunnen gebruiken. De Heer DE VRIES had zich te dier zake tot den Heer SERRURE te Gent uit naam der genoemde Maatschappij gewend, doch geen antwoord ontvangen.

De Heer VAN LENNEP geeft eenige inlichting aangaande

die HSS., waarna de Secretaris wordt verzoekt, er onderzoek naar te doen, en de verlangde stukken, wanneer zij gevonden worden, aan den Heer DE VRIES te doen ter hand stellen.

Nog is ingekomen eene missieve van den boekhandelaar FRED. MÜLLER, houdende een voorstel betreffende het uitgeven van het door de Akademie ondernomen nieuwe *Charterboek*. Van deze missieve zal kennis worden genomen in de buitengewone vergadering, na het eindigen dezer gewone te houden.

Aan de orde is de behandeling van het rapport der Commissie wegens de uitgave van het nieuw *Nederlandsch Charterboek*.

De Heer DE WAL, lid der Commissie, maar die geen deel heeft kunnen nemen aan de opmaking van het rapport, vereenigt zich over het algemeen met de strekking, doch deelt daarop enkele aanmerkingen van ondergeschikt belang mede. Vooral doet hij het belang opmerken, dat men bij de samenstelling van het Charterboek bedacht zij op de oorkonden, die over de geschiedenis des nederlandschen handels licht kunnen verspreiden. Hij wijst aan, dat er nog vele bescheiden zijn, hier te lande tot dusverre weinig bekend, maar die, gedeeltelijk althans, in buitenlandsche verzamelingen zijn uitgegeven, en het vermoeden wekken, dat er hier te lande meer soortgelijke moeten schuilen. — Wat het amendement van den Heer NIEHOFF betreft, hij vreest, dat men door zulk eene uitbreiding aan de onderneming te geven, de voltoojing daarvan bemoeielijken, althans te zeer vertragen zou. Hij doet voorts ook opmerken, dat, ja, de geschiedenis van Holland en Zeeland niet behoorlijk kan worden bewerkt zonder vlijtige kennisneming der bescheiden tot het Nedersticht en het Oversticht betrek-

kelijk, doch dat hieruit geenzins volgt, dat ook de stukken, tot de laatstgenoemde gewesten behoorende, in eene verzameling van hollandsche en zeeuwsche charters behooren opgenomen te worden.

Ook de Heer DELPRAT verdedigt het rapport der Commissie tegen den schijn van onvolledigheid, wanneer de stichtsche oorkonden niet in het Charterboek opgenomen werden.

De Heer VAN DEN BERGH wenscht den omvang der onderneming liever in te krimpen dan uit te breiden. Hij zou deswege raadzaam achten, zich tot Holland, met voorbijgang van Zeeland, te bepalen. De zeeuwsche charters zijn tot dusver niet volledig uitgegeven. Wel heeft KLUIT er onderscheidene onder de Bijlagen zijner *Historia Critica* opgenomen, maar er is nog een zeer groote oogst overgebleven, vooral betrekkelijk de twisten tusschen Zeeland en Vlaanderen over het land bewester-Schelde, bijzonder uit de 12de en 13de eeuw. Dit alles zou, naar het inzien van den Spreker, aan de onderneming eene veel te groote uitbreiding geven.

De Heer VAN LEMMER deelt eenigermate in de meening van den Heer VAN DEN BERGH. Ook hij vreest voor te groote uitbreiding, indien men ten minste in het Charterboek alle die oorkonden wil opnemen, welke, van vreemde Souvereinen uitgegaan, die tijdelijk het gebied voerden over enkele plaatsen en gedeelten van Zeeland, op dat gewest ook slechts eenigermate betrekking hebben. Het komt er dus vooral op aan, te weten, welken regel men volgen zal ten aanzien van het opnemen der bescheiden.

De Heer G. DE VRIES wenscht aan het ontwerp eene andere uitbreiding te geven. Hij kan niet goedkeuren, dat de Commissie met het einde der bourgondische regering hare taak als afgewerkt zou beschouwen. Juist na dien tijd begint de waterstaat en de bepopoldering van vele wa-

terschappen, vooral in Holland, belangrijk en merkwaardig te worden. Hij stelt dus voor, om uit het door de Commissie voorgedragene ontwerp het woord *voorloopig* te doen wegvallen.

De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK verdedigt de afzonderlijke punten van beraadslaging tegen de aanmerkingen der onderscheidene Sprekers. Hij doet opmerken, dat het verslag der Commissie slechts algemeene beginselen voordraagt, zonder dat het de eventuele bewerkers aan het inacht nemen van al de voorgedragene bijzonderheden wil binden. Zoo moet het, bij voorbeeld, aan hun nader overleg worden overgelaten, welke door de Graven bezegelde stukken zonder schade voor het historisch onderzoek gemist kunnen worden. Evenmin is het de bedoeling der Commissie geweest, de bepaling van de jaren 1000, 1200 of 1300 zoo strikt te laten gelden, dat geene stukken van eenige jaren vroeger of later zouden mogen opgenomen worden. Hij wil des noods gaarne, om dit nog beter te doen in het oog vallen, bij die tijdsbepaling de woorden *of daaromtrent* zien voegen. De Commissie had ook geenzins de bedoeling gehad, belangrijke stukken, de handelsgeschiedenis betreffende, van de verzameling nit te sluiten. Zij meende dat die van zelf begrepen waren onder de stukken, vermeld onder 1800^b. Zij had voorts onder de op te nemen zeeuwsche charters ook zoodanige bedoeld, welke van Vorsten en Heeren waren uitgegaan, wier heerschappij in Zeeland slechts voorbijgaande was geweest, mits zij op Zeeland en de zeeuwsche aangelagenheden betrekking hadden.

Na het door andere leden reeds aangevoerde, behoeft hij de ontwerpen, om aan de verzameling eene meerdere uitbreiding te geven, niet met vele gronden te bestrijden. Wat het Oversticht inzonderheid aanbelangt, hij heeft onlangs eene ambtsreise in Overijssel gedaan, en daar bevonden, dat, met uitzondering van Deventer en weimige andere

plaatsen, de stedelijke archieven nog niet behoorlijk geschikt en geïnventariseerd zijn. Ook zijn vele stukken, voor het Nedersticht belangrijk, nog in handen van bijzondere personen. De provincie Zeeland heeft hij nog niet bezocht; maar hij weet uit de verslagen der gemeentebesturen, dat deze zeer ijverig zijn geweest in het ordenen hunner archieven. Hij moet ronduit verklaren, dat hij het onmogelijk acht, de hollandsche charters zonder de zeeuwsche gelijk het behoort uit te geven. Wat het Oostenrijksche tijdvak betreft, de uitdrukking *voorloopig* zal toelaten, dat men na het voltooiën van een vroeger tijdvak ook daartoe overga. Maar hij moet doen opmerken, dat de zoo belangrijke Memorialboeken van de jaren 1468 tot 1513 eene gaping laten, die moeilijk zal aan te vullen zijn. Eindelijk ontwikkelt de Spreker het denkbeeld, dat het uit te geven Charterboek uit twee seriën zal kunnen bestaan, die gelijktijdig kunnen ondernomen worden, en de tweede dezer seriën te doen beginnen met het jaar 1428, wanneer de Memorialen van den Hove eenen aanvang nemen.

Na deze inlichtingen wordt het voorstel der Commissie, behoudens de door haar opgenomene wijzigingen, met 17 stemmen aangenomen. Zoo zal bij het jaar 1000^a, in plaats van *ook oude*, gelezen worden: *ook sommige oude*; en bij 1200^a, in plaats van *kerken en steden*, worden gelezen: *kerken, steden en ingezetenen*. Voorts wordt besloten, het bepalen van den titel der nieuwe verzameling, waaromtrent eenige opmerkingen waren geopperd, aan de Commissie, welke met de uitvoering zal belast worden, over te laten. De gecommitteerden zullen worden benoemd in eene buitengewone vergadering.

De Heeren KARSTEN en BOOT brengen in twee afzonderlijke adviezen hun gevoelen uit omtrent de *Verhandeling van den Heer HULLEMAN*; in welke adviezen zij hunne na-

dere aanmerkingen en bedenkingen over de door hun medelid voorgedragene verhandeling mededeelen. Beide advizeren dat de verhandeling in de werken der Afdeeling moge opgenomen worden. Deze adviezen zullen worden gesteld in handen van den Auteur, om te zien of hij ten gevolge daarvan ook nog iets in zijnen arbeid te veranderen of daaraan toe te voegen heeft. Verlangt de Schrijver dit niet, zoo zullen zij in de *Verslagen en Mededeelingen* kunnen opgenomen worden.

Op de Prijsuitschrijving volgens het *Legaat van HOEUFFT* is een zestal latijnsche prijsverzen ingekomen, welker titels en motto's de Secretaris voorleest. De Voorzitter stelt voor en de vergadering besluit, deze dichtstukken te stellen in handen eener Commissie, bestaande uit de Heeren DELPRAT, KARSTEN en HULLEMAN, wier rapport, zoo mogelijk, in de volgende vergadering wordt verwacht.

Dewijl er eene buitengewone vergadering moet gehouden worden, verbiedt de tijd om de bijdragen van de Heeren VAN DEN BRINK en JANSSEN aan te hooren, en wordt de vergadering diensvolgens door den Voorzitter gesloten.

PUNTEN VAN BERAADSLAGING, aan de Letterkundige Afdeeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen voorgesteld door hare Commissie tot het ontwerp van een nieuw Nederlandsch Charterboek, en ter tafel gebracht in de gewone vergadering van 11 Januarij 1858.

De Commissie stelt voor:

- 1°. Eene nieuwe uitgave van het Groot Charterboek der Graven van Holland en Zeeland en Heeren van Fries-

land, tot op den jare 1428 of 1433 (Aanvang der Boergoensche regering, of wel de algeheele afstand van JACOBA VAN BEYEREN en alzoo ophouding van het Beyer-sche huis);

- 2°. Voortzetting van datzelfde Charterboek, *voorloopig* tot op den jare 1482, tijdstip van het overlijden van MARIA VAN BOERGONDIË.

Met het oog op het bestaande Charterboek van VAN MIERIS, stelt de Commissie voor, in het Charterboek op te nemen

tot op het jaar 1000 of daaromstreeks:

- a) alle echte en *ook* oude oorkonden, waarin vermoedelijk de namen der oude Graven en Landsheeren voorkomen;
- b) — waarin voorkomen de namen van plaatsen binnen het later gebied der Graven van Holland en Zeeland gelegen.

NB. Door later gebied verstaat de Commissie de uitgestrektheid, over welke de Graven van Holland en Zeeland, als zoodanig, bij het uitsterven van het Boergoensche huis het gezag voerden.

Tot op het jaar 1200:

- a) alle echte brieven uitgegaan van die Graven, voorregten aan hen verleend, verdragen door of met hen gesloten, of door hen bezegeld;
- b) alle kerkelijke stichtingen binnen het hierboven aangezezen grondgebied.

Tot op het jaar 1300:

- a) alle voorregten aan de Graven, Heeren, Kerken en Steden binnen denzelfden omtrek verleend, verdragen door of met deze gesloten;
- b) alle brieven van de Landsheeren (hooge Heeren, Bisschoppen, Abten en Kapittels daaronder begrepen), waardoor de Staats- en Kerkinrigting van ons vader-

land binnen de aangewezenen grenzen, de betrekkingen van den Graaf, van den Adel, van de hoogere en lagere Vasallen, de Steden en hare inrigtingen, de verdeeling van den grond, de toestand van den bodem en diens bewoners, de regtsbedeeling, de zeden en wetten kunnen worden gekend of toegelicht;

- c) de stichtingsbrieven van Abdijen, Kloosters en Hoofdkerken;
- d) alle brieven en officiële oorkonden in het Nederduitsch opgesteld.

Met uitzondering van d) kunnen dezelfde regels gelden voor het Charterboek sedert 1300. Daarin zullen echter bovendien moeten worden opgenomen alle voorregten, door buitenlandsche Potentaten aan Hollandsche, Zeeuwsche en Friesche gemeenten en heeren verleend, als zijnde deze de grondslagen van het latere internationale regt.

Ingelijks met het oog op het bestaande Charterboek van VAN MIERIS, meent de Commissie, dat daaruit kan en behoort weggelaten te worden:

- 1°. alle kennelijk onechte stukken en die blijkbaar van te jonge herkomst zijn;
- 2°. alle niet officiële vertalingen, wanneer het oorspronkelijke voorhanden is;
- 3°. alle brieven van vreemde Vorsten (Bisschoppen van Utrecht, Graven en Hertogen van Gelder, Brabant en Vlaanderen daaronder begrepen) geene betrekking hebbende tot de geschiedenis van plaatsen, personen en zaken binnen de aangewezen grenzen vallende;
- 4°. alle contrabrieven, voor zooverre zij niets bevatten dan wat in den uitgiftbrief is opgenomen;
- 5°. alle confirmatiën van vroegere privilegiën of octrooijen,

voor zooverre zij niets nieuws bevatten, of zich niet door eenige bijzonderheid onderscheiden;

- 6°. alle eensluitende privilegiën, zooals die bijna gelijktijdig aan onderscheidene gemeenten door MARGAREET, WILLEM V, ALBRECHT, WILLEM VI, JACOBA en JAN VAN BEYEREN zijn verleend.

NB. Bij 5° en 6° dient opgemerkt te worden, dat er in allen gevalle aanteekening behoort gehouden te worden van tijd en plaats, waarop die confirmatiën hebben plaats gehad, en van de verschillende gemeenten, waaraan die privilegiën of octrooijen zijn verleend, van de dagteekening waarop en van de plaats vanwaar.

Alle uit te geven stukken zullen naar de oorspronkelijke diplomata, voor zoo verre die voorhanden zijn, of naar de authentyke registers, voor zoo verre insgelijks, worden afgeschreven en gecollationeerd. De Akademie wende derhalve hare bemoeijingen aan, om die stukken in gebruik te erlangen, en waar dit niet mogelijk is, berame zij de middelen, om die op de plaats, waar zij aanwezig zijn, te doen afschrijven en collationneren.

Als begin van uitvoering meent de Commissie te moeten voorstellen, dat de Akademie zich met eenen hoofdredakteur of met meerdere redakteurs versta, en deze uitnoodige eene lijst over te leggen, zoo der uit het Charterboek van VAN MIERIS uit te schiften als daaraan toe te voegen oorkonden, welke lijst of lijsten aan de beoordeelingen en opmerkingen der Akademie zullen worden onderworpen.

Elk deel van het uit te geven Charterboek zal voorzien zijn van een naauwkeurig bladwijzer voor zaken, plaatsen en personen daarin voorkomende.

Op deze voorstellen der Commissie heeft de Heer NURHOFF een amendement in het midden gebracht, strekkende: om tot meerdere volledigheid van den te ondernemen arbeid, daarin ook de oorkonden, die tot het Sticht, zoowel het Over- als het Neder-Sticht, betrekking hebben, op te nemen, „aangezien de Hollandsche zaken niet zonder Utrechtsche oorkonden, de Stichtsche niet zonder Hollandsche charters doorgrond kunnen worden: zoodat een Charterboek van Holland en Zeeland, zonder inbegrip van Utrechtsche stukken niet volledig kan zijn.”

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 15^{den} FEBRUARIJ 1858.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, L. J. F. JANSSEN,
J. BAKE, T. ROORDA, L. A. J. W. SLOET, G. H. M. DELPRAT,
C. LEEMANS, J. C. G. BOOT, H. C. MILLIES, M. DE VRIES,
A. RUTGERS, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. HOFFMANN,
W. J. KNOOP, J. VAN LENNEP, S. KARSTEN, H. J. KOENEN,
W. G. BRILL, W. MOLL, C. J. VAN ASSEN en N. C. KIST.

De Heeren DE WAL, DIRKS en HULLEMAN hebben geschreven dat zij, deels door ambtsbezigheden, deels door ongesteldheid, verhinderd werden ter vergadering te verschijnen.

Het Proces-verbaal van de vorige vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

Is ingekomen een boekwerk ten geschenk voor de Bibliotheek, zijnde eene *Japansche Spraakkunst* van Mr. J. H. DONKER CURTIUS, uitgegeven door den Heer HOFFMANN. De Heer HOFFMANN legt daarbij over eene tafel met Japansche karakters, reeds vroeger door hem uit Japansche boeken verzameld en door hem uitgegeven te Leiden 1857.

De Heer DE VRIES brengt, ook namens den Heer BOSSCHA, rapport uit over eene aanvraag des Ministers van Oorlog, door tusschenkomst van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken aan de Akademie geworden, waarbij het oordeel der Akademie wordt gevraagd, *hoedanig* bij het verbeteren van de choro-hydrographische kaart van de noordelijke provinciën des Koninkrijks van wijlen den Generaal KRAYENHOFF, *onderscheidene plaatsnamen*, voorkomende op het zesde blad van die kaart, *behooren gespeld te worden*. Vroeger had men zich in dezen naar het voorbeeld van het Woordenboek, door VAN DER AA uitgegeven, gericht, maar thans wenschte men een vasten en redelijken grondslag te volgen. In het rapport, door den Heer DE VRIES uitgebracht, worden daarvoor eenige algemeene beginselen voorgesteld, en wordt tevens aan den Minister de wensch uitgedrukt, dat, door tusschenkomst van 's Konings Commissarissen in de Provinciën, alle plaatselijke Besturen mogen worden uitgenoodigd tot het inzenden van de vereischte inlichtingen om tot eene vaste en geregelde schrijfwijze van alle plaatsen in ons Vaderland te geraken. De inlichtingen zouden het antwoord moeten behelzen op de vragen:

1°. Hoe wordt de naam uwer gemeente en van elk der daarbij behorende dorpen en gehuchten doorgaans geschreven? Is dat gebruik vast en eenparig of wankelend en onzeker? en, in het laatste geval: welke spellingen zijn daarnevens in zwang? 2°. Wat is u uit de gemeentelijke archieven en van elders bekend omtrent den oudsten en oorspronkelijken vorm, waarin de naam in de geschiedenis voorkomt? 3°. Wat is u wellicht bekend omtrent den oorsprong of de beteekenis van dien naam? — De beantwoording dezer vragen door alle gemeentebesturen des Rijks zou, naar het oordeel der Commissie, een kostbaren schat van bouwstoffen kunnen opleveren om de zaak voor geheel ons Vaderland op vasten grondslag te vesti-

gen. Mocht de Regering goedvinden de bouwstoffen aan de Letterkundige Afdeeling der Akademie in handen te stellen, en aan haar de bewerking op te dragen van een plan ter algemeene regeling van den vorm en de spelling der nederlandsche plaatsnamen, dan vertrouwt de Commissie dat daardoor aan het Vaderland een nuttige dienst zou worden bewezen, en de dobberende onzekerheid zou plaats maken voor eenparige regelmaat, door hoog gezag bekrachtigd.

De beraadslaging over dit rapport geeft tot onderscheidene opmerkingen van verschillende leden aanleiding. De Heer VAN LENNEP verklaart zich tegen de in het officiële gebruik ingeslopen gewoonte om het lidwoord, bij sommige plaatsnamen behoorende, weg te laten, en voor het oude en gebruikelijke *de Helder, den Briel*, enz. *Helder en Brielle* te schrijven. Hij kan zich niet vereenigen met het epitheton van *zielloos*, aan de schrijfwijze van *Grol* in plaats van *Groenlo* toegevoegd. Wat historisch is kan hij niet *zielloos* noemen, en de lauweren, door FREDERIK HENDRIK verworven, door VONDEL in zijn voortreffelijk gedicht op de verovering van Grol vereeuwigd, verbinden grootsche nationale herinneringen aan den naam van *Grol*. — Door andere leden wordt de verschillende vorm van *Boemel* en *Bommel* ter sprake gebracht, en de wanspelling *Leijden* voor *Leiden*, door het bestuur der Akademiestad nog steeds vast gehouden. — De Heer DE VRIES verdedigt de in het rapport gebruikte uitdrukking van *ziellooze* schrijfwijze der stad *Grol*, omdat deze vorm geen duidelijk denkbeeld uitdrukt, terwijl *Groenlo* aan het *groenend woud* doet denken, hetwelk aan die stadsbenaming den oorsprong gegeven heeft. — De Heer SLOET vermeldt de bijzonderheid, dat de bekende *Dorenweerd* jaren lang, ook in officiële stukken, den naam *Doorwerth* heeft gedragen, om geene andere reden, dan omdat een der bezitters een Engelschman was,

die den naam van zijn eigen kasteel niet zuiver wist uit te spreken. — De naam *Ammerzode* is door officiëel gebruik geijkt: intusschen bewaart de volkstaal standvastig den ouden vorm *Ammer-ode*; eene opmerking, welke den Heer DE VRIES aanleiding geeft tot de aanmerking, dat dan ook het woord voortaan *Ammers-ode* en niet *Ammer-zode* zal behooren geschreven te worden. — Een voorstel van den Heer VAN ASSEN, om onder de te verbeteren benamingen ook *Brabant*, in plaats van *Noord-Brabant* op te nemen, aangezien er in ons Vaderland sedert de scheiding van België slechts ééne provincie van dien naam bestaat, vindt geene genoegzame ondersteuning.

Het Rapport wordt na deze breede beraadslaging met eenparige stemmen aangenomen, en aan het Bureau opgedragen het stuk met begeleidende missieve, aan Z. Exc. ter mededeeling aan den Heer Minister van Oorlog te doen worden.

De Heer KOENEN, het verzoek aan den Minister ondersteunende, acht het raadzaam, dat de Afdeeling ook van hare zijde tot hare leden de uitnoodiging richtte, om, elk ten aanzien der door hem bewoonde provincie, zooveel zij kunnen, opgaven ter tafel te brengen ten behoeve der historische en etymologische kennis onzer Vaderlandsche Geographie; en wijst bij die gelegenheid op de belangrijke bijdragen in dit opzicht reeds door wijlen den Heer D. J. VAN LENNEP voor de Werken van het voormalig Koninklijk Nederlandsch Instituut geleverd. De voortzetting, van dien arbeid zou door de tegenwoordige discussie kunnen worden uitgelokt. Met dit denkbeeld vereenigt zich de vergadering met algemeene stemmen.

Het rapport der Commissie van beoordeeling der *la-tijnsche prijsverzen* wordt, wegens de ongesteldheid van den Heer HULLEMAN, tot de volgende vergadering verdaagd.

De Heer BAKE rapporteert, uit naam der Commissie voor de *philologische nasporingen in Spanje*, dat die Commissie zich onledig houdt met een rapport op de beide in hare handen gestelde adressen van Dr. MULDER en Dr. FRÄNKEL, en dat zij dit in de volgende vergadering hoopt uit te brengen. Inmiddels deelt de Spreker eenige bijzonderheden mede omtrent de wetenschappelijke werkzaamheden der beide nederlandsche geleerden, die zich tot deze nasporingen bereid hebben verklaard. De laatste berichten van den Heer HALBERTSMA waren uit Toledo, en hielden in, dat het dien Heer na eenige genomene moeite gelukt was, van den Aartsbisschop verlof te bekomen tot het bezoeken der kapittelboekerij aldaar. De Heer HALBERTSMA correspondeert voortdurend met de Commissie, en is bezig om HSS. van LIVIUS, SALLUSTIUS en CICERO te collationeren.

De Heer HERWERDEN was voornemens, dezer dagen uit Rome, waar hij belangrijke nasporingen gedaan heeft, naar Spanje te vertrekken, en, daar aangekomen, van zijne bevinding zonder verzuim verslag te doen.

De Heer JANSSEN leest zijne bijdrage over de HSS. van HENDRIK CANNegiETER die in zijn bezit zijn gekomen, en het gebruik dat daarvan ter bevordering der archeologie nog zou kunnen gemaakt worden. Deze bijdrage wordt den Secretaris in handen gesteld, om naar bevind van zaken, of bij verkorting in het Proces-verbaal op te nemen, of aan de Commissie van redactie voor de *Verslagen en Mededeelingen* in handen te stellen.

De Heer DE VRIES zegt, dat het *Handschrift van de Roos*, vroeger van wege de Akademie op zijn verzoek aan den Heer VERWIJS te Deventer verstrekt, door dezen aan den Spreker is teruggezonden, en hij verzoekt verlof, het

nog eenigen tijd tot het verzorgen van de uitgave te behouden. De vergadering stemt gereedelijk daarin toe.

De Heer BAKE houdt eene voordracht, in welke hij de ware lezing en uitlegging van een gedeelte van eene Attische Inscriptie tegen den beroemden berlijnschen geleerde BOECKH handhaaft, en door eenige oudheidkundige opmerkingen staft. Deze bijdrage wordt op voorstel van den Voorzitter bestemd voor de *Verslagen en Mededeelingen*.

Daar er na de gewone nog eene buitengewone vergadering moet worden gehouden, geeft de Voorzitter te kennen, dat de tijd daar is om voor dit maal te eindigen, en wordt door hem de vergadering gesloten.

VERKLARING
VAN EENE
ATTISCHE INSCRIPTIE
DOOR
J. B A K E.

Het lijdt geen tegenspraak, dat de beroemde BOEOKH aan het hoofd staat, van de geleerden, die licht hebben verspreid over de huishouding van den Atheenschen Staat. Al het materiaal voor deze wetenschap, waar het ook op te sporen was, staat hem ten dienst, en hij beheerscht het met die schranderheid en geest van onderscheiding en van combinatie, die hij aan den zin en algemeene ontwikkeling van zijnen leeftijd te danken heeft. Uit dien hoofde is het bestuderen van zijne geschriften en vertoogen eene der leerrijkste oefenscholen voor hen, die, niet te vreden met zich te vergasten en te beschaven door het nooit volprezen talent van de beroemde Grieksche dichters en redenaars, in den toestand en de beweging van het inwendig en politiek leven bij die vermaarde democratie wenschen te dringen. Met dat al is het, vertrouw ik, geoorloofd omtrent enkele punten te verschillen van zijn oordeel en van zijne wijze van beschouwing. Van dit verlof heeft, om van anderen te zwijgen, meer dan dertig jaren geleden G. HERMANN gebruik gemaakt, toen hij zijne recensie uit-

gaf over den Eerste fasciculus van het *Corpus Inscriptio-
num Graecarum*: en hij vervolgde den strijd met eene ver-
handeling over de *Sigeische Inscriptie*, en eene andere *over de
Logisten en Euthynen* *). Ik vermeet mij niet, de twee uit-
stekende mannen te beoordeelen en hunne argumenten tegen-
over elkander te schatten; maar het is moeilijk te ontkennen,
dat bij HERMANN veelal een vergedreven naijver zigbaar was,
die bij BOECKH een welligt te sterk gevoel van eigen ge-
noegzaamheid gaande maakte. Zelf heb ik meermalen mijne
beschouwing tegen over die van den hoogst verdienstelijken
geleerde getracht te doen gelden; maar, zooveel ik
mij herinner, deed ik het steeds met bescheidenheid en met
erkenning van zijne meerderheid, en ik achtte mij volstrekt
niet gekrenkt wanneer hij zich op zijne wijze over mijne
bedenkingen uitliet †).

Thans wensch ik mij bezig te houden met de interpre-
tatie van een gedeelte eener zeer merkwaardige Inscriptie, die,
nu reeds veertig jaren geleden, voor het eerst door BOECKH
werd uitgegeven naar het afschrift van BEKKER uit de papie-
ren van FOURMONT, later herhaald in het *Corpus Inscriptio-
num Graec.* N°. 76, en nu laatstelijk op nieuw onderzocht
in de tweede uitgave van de *Staatshaushaltung* §), nadat

---

*) Zie *Ueber Herrn Professor BOECKHS Behandlung der Griechischen
Inschriften*, von GOTTFRIED HERMANN. Leipzig, 1826. In de *Bibl.
Crit. Nova*, Vol. III. p. 402. *sqq.* van deze merkwaardige verza-
meling gewag makende, bepaalde ik mij tot eene kwestie van be-
ginsel voor de philologische studiën.

†) Eenmaal bestraft hij mij, zonder mij te noemen, dat ik zijne
woorden verkeerd verstaan had. Zie de 2de uitgave der *Staatshaus-
haltung*, I. p. 214. not. d. Maat mijne opvatting in de *Bibl. Crit.
Nov.* V. p. 472 wordt, naar ik blijf beweren, geregtvaardigd door
de wijze waarop hij zich uitdrukte.

§) Zweit. Band, p. 49, *sqq.*

ze ook te Athene, door RANGABÉ *), naar het afschrift van JATRIDES, was uitgegeven.

De Inscriptie, die tamelijk ongedeerd en leesbaar tot ons gekomen is, bevat een Psephisma tot het delgen van schulden door den Staat gemaakt door het leenen van geldsommen bij de verschillende tempel-administratiën, met aanwijzing van de kassen uit welke die sommen zouden worden teruggegeven, van de wijze van verifieeren dier schulden, en van de uitvoering daarvan, en eindelijk met een nieuw in te voeren maatregel betreffende de administratie der tempelgelden. Aan het hoofd van het Psephisma vindt men geen enkelen afdoenden grond voor de bepaling van het jaar, in hetwelk het gemaakt zou zijn. In vele andere Inscriptiën is het genoeg, den naam te vinden van den *πρῶτος γραμματεύς*, om het jaar te bepalen; hier helpt ons de naam van MNESITHEUS niets. Naar de schrandere aanwijzingen evenwel van ΒΟΕΚΗ, geput uit historische kennis en vooral uit de geschiedenis van den schat van Athene, kan men voorshands gerust aannemen, dat het Psephisma behoort tot Olymp. XC. 2.

Omtrent de verklaring van verscheidene andere punten ontbreekt het mij niet aan bedenkingen; maar ik bepaal mij thans tot dat gedeelte, waar gesproken wordt van hetgeen aan de Logisten en aan den Raad wordt opgedragen. Volgens de laatste lezing van ΒΟΕΚΗ behelst dat gedeelte deze woorden:

Λογισάσθων δὲ [οἱ λ]ογισταί, οἱ τριάκοντα οἵπερ νῦν, τὰ ὀφειλόμενα τοῖς θεοῖς. ἄ[χ]ρ[ι τῆς] συναγωγῆς δὲ τῶν λογιστῶν ἡ βουλὴ αὐτοκράτωρ ἔστω. Ἀποδόντων [δὲ τ]ὰ χρήματα οἱ πρυτάνεις μετὰ τῆς βουλῆς καὶ ἐξαλειφόντων, ἵπει[δάν] ἀποδώσι, ζητήσαντες τὰ τε πινάκια καὶ τὰ γραμματεῖα, καὶ ἰάν π[ου ἄλ]λοθι ἢ γεγραμμένα. ἀποφαινόντων δὲ τὰ γεγραμμένα οἱ τε ἱερ[ῆς κ]αὶ οἱ ἱεροποιοὶ καὶ εἰτις ἄλλος οἶδεν.

*) Antiq. Hellén. Vol. I. No. 118.

Hoe dit alles door BOECKH wordt opgevat, blijkt uit de vertaling die hij er bij voegt:

„Es sollen aber die Logisten, nämlich die Dreissiger, die jetzt bestehen, das den Göttern schuldige berechnen; bis zur Versammlung der Logisten aber soll der Rath bevollmächtigt sein. Es sollen aber die Gelden zurückzahlen die Prytanen mit dem Rathe, und sollen sie löschen, wenn sie bezahlt haben, nachdem sie die Schuldverschreibungen und Bücher, und wenn die Schuldsommen sonst wo aufgeschrieben sind, zusammengesucht haben. Es sollen aber die Priester und Opfervorsteher die Schriften vorlegen, und wer sonst davon weiss.“

Dadelijk treffen wij hier de Logisten aan, welk Collegie bij de Atheensche administratie en comptabiliteit eene soort van Rekenkamer was, belast met het ontvangen en onderzoeken van iedere verantwoording, waartoe zij, die in eene of andere publieke betrekking 'slands gelden behandeld hadden, bij de wet verplicht waren. Wij blijven voor het oogenblik geheel buiten de controvers over de zamenstelling van dit Collegie, en over de *Logisten en Euthynen*, die vroeger tusschen HERMANN en BOECKH met zooveel hevigheid, wij zouden bijkans zeggen, met zooveel drift en hatelijkheid gevoerd is. Maar wij hebben het eerst te spreken over *die Dreissiger*, die BOECKH hier aanneemt, dezelfde, van welke ik met een woord gewag heb gemaakt in mijne mededeeling over de Inscriptie, die ik beweerde dat met den bouw van het Parthenou in verband stond *).

Zooals reeds uit BOECKHS vroegere uitgaven blijkt, is de lezing van de woorden *οἱ τριάκοντα ὡς νῦν*, die later ook bij RANGABÉ bevestigd werd, dadelijk niet aannemelijk bevonden: BEKKER had voorgesteld te lezen HEMEPON, in plaats van HOIIEPNYN, en BOECKH, dit niet verwerpende, had met

*) Zie *Verslagen en Mededeelingen*, D, I. bl. 195.

reden gedacht aan den bepaalden termijn, gesteld voor de aan de Logisten bij dit Psephisma opgedragen verrigting. Nu evenwel verlaat hij die gedachte, en wil hier liever zijne *Dreissiger* vinden, over welke hij in het breede handelt in de algemeene opmerkingen over de Tribuutlijsten *). Tegen deze laatste lezing (om van de verklaring niet te spreken) bestaan, naar mijn oordeel, onoverkomelijke zwakheden. Ik zal ze een voor een nagaan.

Vooreerst is de dubbele aanwijzing van het bedoelde Collegie (*οἱ λογισταὶ οἱ τριάκοντα*) iets geheel nieuws; nergens vindt men de Logisten op deze wijze genoemd, dus ook niet in deze zelfde Inscriptie, aan het einde, waar het eenvoudig, zooals overal elders, *οἱ λογισταὶ* genoemd wordt: en met hetzelfde verbum, treft men in de Inscriptie bij RANGABÉ †), *ἐλογίσαντο οἱ λογισταί*. en het kan niet anders, of het opmaken en nazien van rekening (*λογισασθαι*) behoorde tot de gewone werkzaamheden van de bekende Logisten, die tien in getal waren. Op eene merkenswaardige wijze wordt de vermelding van de Logisten, zonder eenige bijvoeging, bevestigd door eene Inscriptie, die BOECKH in 1853 in de Berlijnsche Akademie behandeld heeft, en die ook later door RANGABÉ Vol. II. p. 945 is uitgegeven. Zij betreft eene soortgelijke afdoening van schulden, door den Staat bij de tempels gemaakt. Men vindt daarin wel de Logisten, maar geen spoor van de Dertigen. Werd hier een Collegie van dertigen bedoeld, dan zou het moeten heeten, *οἱ τριάκοντα λογισταί*, even als *οἱ ἐννέα ἄρχοντες*. Maar zelfs die *Dertigen*, voor welke BOECKH zoo ijvert, worden doorgaans in de Tribuutlijsten eenvoudig *οἱ τριάκοντα* genoemd, zonder het praedicaat van *λογισταί*, even als *οἱ ἑνδεκα*, en *οἱ τετταράκοντα*. Zoo als er nu gelezen wordt, zou men moeten besluiten, dat er ten zelfden tijde twee verschillende

*) *Staatshaush.* II p. 583. *sqq.*

†) N°. 116. p. 175

dergelijke Collegies bestonden, zoodat het eene, uit dertig bestaande, met opzet onderscheiden werd van het andere, uit tien bestaande *). Maar wanneer dit λογισασθαι aan het eerstgenoemde Collegie werd opgedragen, wat kon er dan voor het andere overblijven om te doen? Die plaatsing van het getalwoord verdedigde men niet met het voorbeeld van de officiële uitdrukking ἡ βουλὴ οἱ πενταχέσιοι, vermits deze toevoeging plaats heeft om deze βουλὴ te onderscheiden van die ἐξ Ἀρείου πάγου.

Van meer gewigt is de tweede zwarigheid, die ik vind in de woorden οἵπερ νῦν. HERMANN hield dit voor de ware lezing; maar MEIER merkt daartegen te regt op, dat het ten minste οἱ νῦν behoorde te zijn †). Inderdaad is de enclitica περ bij het articulus praepositivus volstrekt buiten gebruik, en men ziet (om van andere voorbeelden niet te spreken) in deze zelfde Inscriptie § 7 παρὰ τῶν νῦν ταμιῶν, en οἱ νῦν διαχειρίζουσιν, niet τῶνπερ, noch οἵπερ. Welk doel ook zou hier die modificerende enclitica hebben? Maar, ondersteld zelfs dat er stond οἱ νῦν, dan nog zou het niet te verdedigen zijn. Men ziet het in de aangewezen § 7 (en het laat zich buitendien van zelf verstaan), dat de uitdrukking οἱ νῦν gebezigd wordt van zoodanig Collegie en van die bewindvoerders, wier bewind zal eindigen en zal overgaan op een ander, nieuw Collegie: παρὰ δὲ τῶν νῦν ταμιῶν — οἱ νῦν διαχειρίζουσιν — παραδεξάσθων οἱ ταμίαι οἱ λαχόντες κ. τ. λ. Dit laatste zou een nieuw Collegie zijn, aan welks bewaring τὰ τῶν θεῶν χρήματα werden opgedragen. Zie § 6. Iets dergelijks kan noch bij οἱ νῦν λογισταί, noch bij οἱ νῦν τριάρχοντα gedacht worden. Was het laatstgenoemde een geheel nieuw Collegie geweest, eerst ditzelfde jaar ingesteld, dan zou het οἱ νῦν welligt nog bij een of ander schij-

*) Misschien helde hiertoe over MEIER. *Att. Proc.* p. 101. not. 99.

†) *Ueber Herrn Prof. BOECKHS Behandlung*, p. 64 en 103.

nen verdedigbaar te zijn, en БОЕЦКН zou goed vertalen met deze woorden: „die Logisten, nämlich die Dreissiger, „die jetzt bestehen *).” Maar volgens de gewaagde gissing en berekening van hem zelven †) bestond dat Collegie reeds sedert Olymp. LXXXIII, 2, dus acht-en-twintig jaar vóór het jaar waartoe het Psephisma behoort over hetwelk wij nu spreken. Hoe ik rondzie, ik ontdek nergens eene redelijke interpretatie van het *οι νῦν*. Men zal toch het ongerijmde niet willen beweren, dat welligt op die wijze het Collegie van het loopend jaar wordt aangeduid, in tegenoverstelling van dat van het volgend jaar, iets dat noch met den aard der zaak is overeen te brengen, noch door eenig voorbeeld wordt aanbevolen.

Wanneer het nu uitgemaakt is, dat de lezing, nu laatstelijk door БОЕЦКН als de eenige ware en authentieke uitgegeven, niet dan practischen en grammatischen onzin levert, — wat moet men dan besluiten omtrent de naauwkeurigheid òf van FOURMONT, òf van JATRIDES, op wier afschriften men tot nog toe heeft gesteund? Ja, wat men ook op rekening van de onkunde of achteloosheid van den werkman meene te kunnen stellen, ik houd het voor onmogelijk, dat hij *οι νῦν* in *οἱ περὶ νῦν* zou veranderd hebben: *οι νῦν*, even als *οι πάλαι*, en meer dergelijke spreekvormen behoorden tot de gestereotypeerde taal van het dagelijksch leven. Het gaat daarenboven met het lezen van inscriptiën even eens als met oude handschriften: de onkundige, zonder genoegzame ervaring in de zaken of in de taal, leest meermalen geheel iets anders dan er, hoe onduidelijk ook, staat. Meermalen beklagt zich RANGABÉ daarover, wanneer hij geene andere autoriteit kan gebruiken dan afschriften van JATRIDES en vooral van PITTAKI

*) *Staatshaush.* II. p. 583.

†) *Ibid.* p. 596.

in dezes werk, getiteld *L'ancienne Athènes*, terwijl de steenen zelve verdwenen waren. Merkwaardig is in dit opzigt wat hij omtrent FOURMONT zegt *).

De tot hiertoe aangenomen lezing dus noodwendig veroordeeld zijnde, blijft de vraag: wat er gestaan kan hebben, dat de afschrijvers niet schenen te onderscheiden. Het vermoeden, reeds dadelijk door BEKKER aan BOECKH medegedeeld, en door dezen eerst omhelsd, laat geene tegenspraak, namelijk, dat er, in plaats van οἱ περ νῦν, staat ἡμερῶν. Hoe gemakkelijk de waarschijnlijk half uitgewischte letterstreken van dit laatste woord aan den copïist aanleiding gaven om iets anders te lezen, behoeft nauwelijks aangewezen te worden, en is zeker duidelijk voor hen, die zich met die studie inlaten. Tot onwedersprekelijke aanbeveling van deze lezing strekt de eisch der zaak zelve, aan hoedanigen eisch in meer dan één Attisch publiek document pleegt voldaan te worden. Men krijgt alzoo τριάκοντα ἡμερῶν. Het doel toch van het Psephisma is de delging van schulden, waarvoor de gelden voorhanden waren. De uitvoering daarvan wordt aan den Raad opgedragen; maar zij vereischt eene voorafgaande berekening, en verificatie, die, als in meer dergelijke gevallen, aan het Collegie van Logisten wordt opgedragen, niet in het algemeen en onbepaald, maar met tijdbestemming binnen welken dat onderzoek moest gedaan zijn, opdat de Raad aan de zaak haar wettig beslag zou kunnen geven. Dat het gewoon spraakgebruik voor den tijd binnen welken iets moest gedaan zijn, den genitivus gebruikt, behoeft geen betoog †).

*) *Antiquit. Hellén.* Vol. I. Supplement p. 380.

†) MEIER vorderde ἐν τῷ τριακ. ἡμ. Zie *Ueber Herrn Prof. BOECKH* enz. p. 172. In de twee plaatsen bij DEMOSTHENES, Mid. p. 529 18, en TIMOCRAT., p. 720, 24. behoort ἐν τῷ weggelaten te worden, zonder dat het daarom op zich zelf te veroordeelen is.

De termijn van dertig dagen was, bij vele verordeningen, te Athene zeer gewoon: en dit was even goed aan ΒΟΕΚΗ bekend *). Niets komt dan ook meer met den aard van de in dit Psephisma bevolen handeling overeen, wanneer deze aanstonds ter hand genomen, en binnen het burgerlijk jaar,

Een ander voorbeeld is in het Psephisma van PATROCLIDES, bij ANDOCID. Myster. § 79. De termijn van dertig dagen was bij vele wetten aangewezen: DEMOSTH. PHAENIPP. p. 1042. 26. Eene andere wijze van termijnbepaling is bij DEMOSTH. EUERG. ET MNESIB. p. 1151. fin. ἐπὶ δύο ἡμέρας en 1160. 17. RANGABÉ restitueert het in een armzalig fragment van Inscripctie, Vol. I p. 391. Vergel. Vol. II. N°. 677. p. 247. l. 3. Bij DEMOSTH. POLYCL. p. 1210. 3 ἐπὶ μηνῶν.

*) Jammer dat hij, *Staatskaush.* II. p. 52, tot staving mede aanhaalt AESCHIN. CTESIPH. p. 400, welke plaats tot eene geheel verschillende zaak betrekking heeft. Voor het vervaardigen en plaatsen van eene of andere στήλη werd gewoonlijk de termijn van tien dagen gesteld: C. J. N°. 87. 90 en 92 en bij RANGABÉ Vol. II. N°. 544. Daarom meen ik dat RANGABÉ p. 341. fin. zich vergist, wanneer hij in N°. 257 het τριάκοντα ἡμερῶν (welke woorden zijn overgebleven van den verminkten regel) tot die zelfde dienst wil betrokken hebben: de termijn van dertig dagen was voor veel omvattender verrigting bestemd. Waren de berigten, die men bij HARPOCRATION vindt, genoegzaam te vertrouwen, dan zou, tot staving van die gewoonte, kunnen gewezen worden op hetgeen hij mededeelt in V. Δογισταί, wanneer hij van deze zegt, τὰς εὐθύνας τῶν διωκμένων ἐκλογίζονται ἐν ἡμέραις λ', ὅταν τὰς ἀρχὰς ἀποθῶνται οἱ ἄρχοντες. Zijne uitdrukkingen deugen niet; want τὰ διωκόμενα komt hier niet te pas, en noch ἐκλογίζεσθαι, noch τὰς ἀρχὰς ἀποθῆσθαι behoort tot het spraakgebruik van het toenmalige Athene. De zaak moge hij aan ARISTOTELES ontleend hebben; maar ik vermoed dat de termijn van dertig dagen, voor al die bezigheden gezamenlijk, op eene ongerijmde wijze te kort gesteld is; welligt heeft hij dien aan een of ander speciaal geval, zooals dat in het door mij behandeld Psephisma, ontleend. In het voorbijgaan zij het mij geoorloofd over het citaat uit ARISTOTELES, in datzelfde artikel, mijn gevoelen mede te deelen, dat gezonde redenen er voor pleiten om te lezen, ὅτι οὐ διακίρρουν τῶν εὐθύνων, met welke lezing de voornaamste steun ontvalt aan ΒΟΕΚΗΣ systema omtrent de *Logisten en Euthynen*.

dus onder de toen fungerende bewindvoerders, volbragt moest worden, dan dat het voorloopig onderzoek, aan de Logisten op te dragen, aan een dergelijken termijn gebonden werd. In eene geheel andere zaak toont het proces tegen NICOMACHUS, bij LYSIAS, welk misbruik kon gemaakt worden van het gebrek aan eene zoodanige bepaling.

Nog is evenwel de tekst niet geheel gered. Want *πρίν* staat, volgens FOURMONT, HOZ, volgens JATRIDES HOI. Over BEKKERS gissing, eerst ook door BOECKH aangenomen, dat *ὥς* moest gelezen worden, alsof het *ongeveer* zou kunnen beteekenen, heeft HERMANN met reden een afwijzend oordeel uitgesproken *). De zaak zelve, en de geheele inhoud en strekking van het Psephisma, hebben mij aanleiding gegeven tot een vermoeden, dat ik gaarne aan beter oordeel onderwerp. Er wordt besloten (§ 2) *ἀποδοῦναι τοῖς θεοῖς τὰ χρήματα τὰ ὀφειλόμενα*. Maar de som wordt niet gemeld, terwijl intusschen het juiste bedrag van hetgeen in de schatkist op de acropolis wederom zou gedeponeerd worden naauwkeurig wordt opgegeven. Het is niet onnatuurlijk, dat het juiste bedrag van het verschuldigde aan den auteur van het Psephisma en bij het publiek onbekend was; en het komt mij voor, dat dit de reden is, waarom men de dienst van de Logisten te baat nam, om die rekening voorloopig op te maken, noodzakelijk uit de opgaven bij hen gedaan door de respective crediteuren. Waarom die berekening nog te meer noodig was, zal ik straks zeggen. Zeer mogelijk is het dat JATRIDES juist afgeschreven heeft: maar ik acht het HOI voor een invoegsel van den achteloozen werkman, met weglating waarvan de tekst voor zóó verre gered is. De zin en vertaling van dezen tekst zal alzoo worden: „de Logisten

*) *Ueber Herrn Professor BOECKH*, p. 171.

„zullen binnen dertig dagen het verschuldigde aan de „Goden berekenen.”

Hetgeen daarop onmiddellijk volgt, is alles behalve duidelijk. Men leest: ἀχρι τῆς συναγωγῆς δι τῶν λογιστῶν ἡ βουλὴ αὐτοκράτωρ ἔστω, hetwelk door БОЕЦКΗ vertaald wordt: „bis zur „Versammlung der Logisten aber soll der Rath bevollmächtigt „sein,” en door RANGABÉ: „mais, que jusqu'à ce que les Logistes s'assemblent, le sénat agisse avec des plains-pouvoirs.” Wien springt niet het onverdedigbare van zulk eene voorstelling in de oogen? Vermits die aan den Raad gegeven volmagt, in dit Psephisma, bij geene mogelijke wijze zich anders kon bepalen dan tot de schulddelging zelve, zou die geheel door den Raad hebben kunnen volbragt worden vóór de berekening, die aan de Logisten wordt opgedragen! Dit is niet aan te nemen. Tweeërlei misslag heeft, naar mijn vermoeden, aanleiding gegeven tot die verkeerde opvatting: de eene ontspruit uit eene dwaling omtrent de beteekenis van συναγωγή; de tweede uit eene fout, hetzij van den werkman, hetzij van den afschrijver.

Ik beweer, dat uit den tijd waartoe dit Psephisma behoort, nergens een voorbeeld, zelfs niet bij analogie, aan te wijzen is, dat συναγωγή de benaming zou zijn van de „vergadering van een Collegie van magistraten”. Zoo ik mij niet bedrieg, wordt de zitting van een vast Collegie, ἴδρα genoemd: en ik vind daarvan voorbeelden zoowel bij Aristophanes *), als in de Inscriptie bij RANGABÉ, †) die tot dienzelfden tijd behoort, en een ander, van de zitting van den Raad, in een Psephisma §). Sprak men van eene tijde-

*) Thesmoph. 80.

†) Vol II. No. 770. h. p. 371.

§) Bij БОЕЦКΗ, Seevesen. p. 466: τοὺς δι πρυτάνεις ποιεῖν βουλῆς ἴδραν.

lijke vergadering, dan heette het *σύνεδρος* *). Het woord *συναγωγή* zelf (van latere tijden en schrijvers spreek ik natuurlijk niet) vind ik slechts eenmaal in de overblijfsels eener zeer gemutileerde Inscriptie bij RANGABÉ †); maar zóó, dat er volstrekt niet uit kan opgemaakt worden of daarmede de vergadering van een Collegie bedoeld wordt: en ik kan mij niet voorstelleñ dat, hetzij *συνάγισθαι*, hetzij *συνάγισθαι*, van een vast Collegie, zooals dat der tien Logisten, die gedurende een jaar fungeerden, ergens kan gezegd zijn; maar men kon zeggen *συνάγειν ἐκκλησίαν*, en *βουλὴν*, en *δημότας*, omdat hiermede een veel grooter getal bedoeld werd. Zie DEMOSTH. EUBULID. p. 1303. 17. *Σύλλογὴ* evenwel wordt nergens in dien zin gebruikt. Evenzoo zegt DEMOSTHENES *συνάγειν τὴν βουλὴν*, en *ἐκκλησία συνᾶρτία* §), maar uergens *συναγωγή*.

Wanneer dus moet worden toegegeven, dat zoowel de uitdrukking geheel verkeerd is (*συναγωγή τῶν λογιστῶν*), als de geheele voorstelling der zaak ongerijmd, dan vertrouw ik dat men mijne gissing niet zal verwerpen, wanneer ik, ééne letter anders lezende, herstel *ἄχρι τῆς συναγωγῆς τῶν λογισμῶν*. Maar om mijn vermoeden geheel uit te drukken, voeg ik hier, betreffende de volgende woorden, dit bij, dat ze met één woord behooren aangevuld te worden, dat, wegens het daarop volgende, heeft kunnen overgeslagen worden, zoodat men leze *ἡ βουλὴ αὐτοκράτωρ ἔστω ἀποδοῦναι*. Tot aanbeveling van deze beide gissingen draag ik het volgende voor.

De hoegrootheid der verschuldigde sommen, die nu zou-

---

*) DEMOSTH. EUBULID. ET MENESIB p. 1143. 10 *ἀναβαλίσθαι τὴν δίκαιον εἰς τὴν ὑστέραν σύνεδρον*. NEAER. p. 1368. 9.

†) Vol. II, p. 426. N°. 803. Bij ISOCRAT. EUAG. § 44. zijn *προσώπων συναγωγαί* geheel iets anders.

§) Pro Cozon. p. 240.

den afbetaald worden, was in 't algemeen niet onbekend of onzeker; evenwel vereischte het organismus van de Atheensche comptabiliteit, dat de Rekenkamer (het Collegie der Logisten) het bedrag van iedere schuld waarmerkte, volgens de Registers bij den Raad gehouden, die *γραμματεία* genoemd werden. Het bestaan van zulke Registers is bekend uit eene plaats van ARISTOTELES bij HÆROCRATION aangehaald *). Maar hetgeen meer bijzonder aan de berekening van de Logisten moest opgedragen worden, was het bedrag van de verschuldigde renten wegens iedere respective schuld. Voor de erkenning van deze behoefte, door de Logisten te vervullen, kan ik naar het gezag van zeer uitvoerige rekeningen verwijzen, die in Inscriptiën tot ons gekomen zijn †). Deze verschillende *berekeningen* (*λογισμοί*) moesten nu *zaamgetrokken* worden (*συνάγασθαι*), om het bedrag der af te betalen schuld op te maken; en dit zal geheeten zijn *συναγωγή τῶν λογισμῶν*. Dat *συνάγειν* het *bijeenrekken* van meerdere sommen beteekent, begrijpt men uit eene verordening betreffende de triërarchie, bij DEMOSTHENES §), houdende, dat door hen, die een vermogen bezaten van tien talenten, één schip zou geleverd worden; door hen, wier vermogen hooger geschat was, meer, *κατὰ τὸν ἀναλογισμὸν*, tot drie schepen toe; en dat zij, wier vermogen beneden de tien talenten was, tot dat bedrag zouden worden bijeengetrokken (*εἰς συντίλειαν συναγόμενοι εἰς τὰ δέκα τάλαντα*). De Logisten maken alzoo van iedere afzonderlijke schuld eene berekening, met inbegrip der renten, op, die als 't ware de rekening (*λογισμὸς*) tegenover den Staat

*) V. ἀποδέκται. Ik hoop over deze plaats, en over de Apodecten, bij eene nadere gelegenheid mijn gevoelen uit een te zetten.

†) Zie RANGABÉ. Vol. I. N°. 116 en 117. Vol. II. N°. 2253. met zijne aantekeningen p. 947, en BORCKH, *Staatshaush.* I. p. 268

§) *Pro Coron.* p. 262. 9.

is; en de bijeengetrokken som van die verschillende rekeningen (συναγωγή τῶν λογισμῶν) zal dan het bedrag zijn door den Staat te voldoen.

Wat mijne tweede gissing betreft, meen ik te mogen beweren, dat de woorden ἡ βουλὴ αὐτοκράτωρ ἔστω allen redelijken zin missen. Wanneer niet vooraf van eenige handeling gesproken is, vereischt het αὐτοκράτωρ een bijgevoegden infinitivus, zoodanige handeling aanduidende *). De volmagt, aan den Raad gegeven, betrof de uitvoering van het besluit. Maar die volmagt kon overtollig schijnen, wanneer het verschuldigde vooraf naauwkeurig bekend was geweest. Nu moesten er de verschuldigde renten bij berekend worden; en omdat die uitkomst nog te wachten was van de Logisten; daarom wordt de volmagt tot afbetaling beperkt ἀχρεὶ τῆς συναγωγῆς τῶν λογισμῶν, dat is *tot op de geheele zaamgetrokken som der rekeningen*. Om geene andere voorbeelden aan te halen van dit spraakgebruik, verwijs ik naar eene Inscriptie bij BANGABÉ †), waar op die wijze μέγλη ἐξακοσίαν staat.

Volgens de bovenstaande verklaring van de zaak en verbetering van de lezing, wordt de vertaling aldus:

„De Logisten berekenen binnen dertig dagen hoe
„groot het verschuldigde aan de Goden is, en de Raad
„hebbe volmagt om de afbetaling te doen tot op het
„zaamgetrokken bedrag der rekeningen.”

*) Niet alleen de voorbeelden, door BOECKH bij de behandeling van dit gedeelte van het Psephisma aangewezen, bevestigen dit (THUCYD. I. 126. XENOPH. HELLEN. II, 2. 11); maar de rede vordert het. DEMOSTHENES NEAER. § 80. Niet ongelijk is de uitdrukking in het Psephisma bij BOECKH *Seevesen* p. 467: εἰάν δέ του προσδέεται τὸδε τὸ ψήφισμα τὴν βουλὴν κυρίαν εἶναι ψηφίζεσθαι. Zoo van den Archon, κύριος ἔστω ἐπιβάλλειν, DEMOSTH. MACAET. p. 1076. 19.

†) Vol. I. p. 352. N°. 270. Een ander voorbeeld, ald. p. 206. No. 118, vs. 20 wil ik niet aanvoeren, om de verschillende lezing bij BOECKH, *Staatshaush.* II. p. 57. sqq.

Het ligt verder in de rede, dat de termijn van dertig dagen gesteld was als een terminus ad quem de beheerders van de verschillende tempels zich bij de Logisten, ieder met hunne rekening (λογισμός), zouden hebben aan te melden. De volmagt, aan den Raad gegeven, ontslaat de uitvoering van eene ἀδεια (indemnity-bill), die anders tot iedere bijzondere uitgave bij de volksvergadering moest verworven worden *).

Het is uithoofde van die volmagt, dat in de volgende woorden van het Psephisma bepaald wordt voorgeschreven wat de Raad zal behooren na te gaan en te doen. Het Psephisma wil „dat de Prytanen met den Raad de gelden „teruggeven, en afschrijven nadat ze die hebben terug- „gegeven.” Het spreekt van zelf, dat het *teruggeven* hier gemeend wordt voor *doen teruggeven*. Noch de Raad, noch de Prytanen hadden eene kas: uit welke kas de teruggave zou plaats hebben, was in § 3 bepaald. Maar hetgeen de Raad (of de Prytanen) deed, was het *ἐξαλείφειν*. Dat bij den Raad registers (γραμματεία) gehouden werden van hetgeen door anderen aan den Staat verschuldigd was, is overbekend: werd het verschuldigde voldaan (καταβολή, en dergelijke), dan werd de naam van den schuldenaar (ὁ ὀφείλων) en de geheele aantekening geroijerd (ἐξαλείφουσαι). Het schijnt, dat de Raad bij die verrigtingen het ministerie van de Apodecten of ontvangers gebruikte, die de registers dan van den Raad overnamen, en die, na het roijement volbragt te hebben, aan het archief teruggaven †). Al werd het nergens opzettelijk vermeld, mag men besluiten,

*) BOECKH *Staatshaush.* I. p. 64 en 582. II. p. 41. RANGABÉ, Vol. I. p. 210 en 220.

†) ΗΑΡΡΟΓΡΑΤ. v. ἀποδέχεται, uit ARISTOTELES. Het ἀπαλείφουσι zal daar in ἐξάλ. moeten veranderd worden. Zie BOECKH, *Staatshaush.* I. p. 214 sqq. Bij Etymol. M. v ἀποδέχεται. (Gaisf.) staat, οἷτινες παρελάμβανον καὶ ἀπεδέχοντο τὰ γραμματεία τῶν ὀφειλόντων (leg. τῶν

dat eveneens bij den Raad registers werden gehouden van ter leen opgenomen gelden; maar met de inschrijving van die gelden, die niet tot de gewone ontvangsten behoorden, hadden de Apodecten niets te doen, en daarom kon bij dit Psephisma de teruggave, en daarbij het *ἐξαλείφειν*, aan den Raad en de Prytanen opgedragen worden, zonder dat de dienst der Apodecten daarbij geroepen werd. Bij dit roijement wordt, zooals te begrijpen is, in het Psephisma eene voorzorg aan den Raad voorgeschreven, namelijk het naauwkeurig onderzoeken van de bewijzen der bestaande schulden. Daarop doelen deze woorden: *ζητήσαντες τὰ τε πινάκια καὶ τὰ γραμματεῖα καὶ εἴαν που ἄλλοθι ἢ γεγραμμένα ἀποφαινόντων δὲ τὰ γεγραμμένα οἱ τε ἱερεῖς καὶ οἱ ἱεροποιοὶ καὶ εἴ τις ἄλλος οἴδῃν*. БОЕЦКН en КАНГАБÉ stemmen in deze lezing overeen. Maar ik vind zwaarigheid in het *ζητήσαντες*. De politieke beteekenis van *ζητεῖν*, is het onderzoek doen naar, en het opsporen van feiten, die nog niet consteren, en waarvan ten minste de geldende bewijzen nog niet voorhanden zijn. Bij publieke aanklagten wordt dus de *ῥήσις* of aan den Raad, of aan den Areopagus opgedragen. Hier, daarentegen, waren de bewijzen van de bestaande en nu af te betalen schulden bekend en voorhanden: het zijn de *πινάκια* en de *γραμματεῖα*. De laatstgenoemden berustten bij den Raad in het archief, het zijn de bovenbedoelde Registers, zonder welke het *ἐξαλείφειν* zinloos zou zijn; de eerstgenoemden zijn de verschillende schuldbrieven, en waren in handen van de crediteuren. Ik kan dus niet instemmen met de opvatting van БОЕЦКН, die aldus vertaalt: „nachdem sie die Schuldverschreibungen und Bücher,

---

ὀφειλομένων) τῷ δημοσίῳ. διὰ τοῦτο γὰρ ἀποδέχεται ἐκαλοῦντο (zoor verkeerde uitlegging). εἴτα ἐξητήσαντο τὰ ὀφειλόμενα καὶ τὰ ἀποδίδόμενα χρήματα σὺν τῇ βουλῇ, καὶ ἐμύριζον εἰς ἡ χρὴ ἀναλίσκειν. Op dit laatste kom ik nader terug.

„und wenn die Schuldsommen sonst wo aufgeschrieben „sind *zusammengesucht* haben.“ Naar de *γραφῆται* behoefde niet gezocht te worden *); en het bij den Raad inleveren (*ἀποποιέειν*) †) van de schriftelijke bewijzen in hunne handen, wordt den crediteuren voorgeschreven. Even weinig voldoet mij de vertaling van RANGABÉ „ayant demandé.“ Het lijdt, dunkt mij, geen twijfel, dat in deze zaak den Prytanen hetzelfde werd voorgeschreven, dat in de overige geldzaken tot den post van de Apodecten behoorde, namelijk het onderzoeken, vergelijken en verifiëren van de noodige bescheiden: zoodat men noodzakelijk zal moeten lezen, voor *ζητήσαντες, ἐξετάσαντες*. Inderdaad wordt dit woord van de Apodecten gebruikt in het Lexic. Sequer. §), maar misvormd in het Etymologicon M. **). Dat het *ἐξέτασεν* bij iedere rekening met den Staat behoorde, blijkt, onder anderen, uit de woorden van DEMOSTHENES ††), wanneer hij, sprekende van verantwoording, zegt, ὁ μὲν γὰρ λογισμὸς εὐθὺς καὶ τῶν ἐξετάζοντων προσδίδεται, niet ζητοῦνται.

Wat de crediteuren moesten inleveren (*ἀποποιέειν*), kan niet anders dan de hier vermelde *πράγματα* zijn, waarschijnlijk, zooals ook BOECKH vermoedt, de losse schuld-bekentenissen, die zij van den Staat ontvingen; in welken zin het woord ook door RANGABÉ wordt opgevat in het geringe overblijfsel eener andere Inscriptie ***), ofschoon een ander voorbeeld mij onbekend is. Maar men kan ook

*) Zooals het te pas kwam bij DEMOSTH. TIMOTH. p. 1197. init.

†) Deze beteekenis wordt door menigvuldige voorbeelden bij DEMOSTHENES bevestigd.

§) BEKKER. *Anal.* I. p. 198.

**) Boven door mij aangehaald. Zonderling en ongrieksch is *ἐξετάσαντο*, door HERMANN voorgeslagen aldaar te lezen, *Lehrb. der Griech. Staatsall.* § 151 not. 14.

††) *Pro Coron.* p. 264. 17.

***) Vol. I. No. 277.

aannemen, dat *γραμματεία* evenzeer tot de administratie der tempels behoorden, die eene doorgaande aantekening kunnen gehouden hebben van het aan den Staat of aan anderen geleende geld. Dat zoodanig *γραμματεῖον* van den crediteur eene schuld, ook tusschen bijzondere personen, bewees, getuigt ons eene uitdrukking bij DEMOSTHENES *), vooral die plaats, waar gesproken wordt van het *credit* en *debet*, dat de bankiers in hunne boeken opteekenden *πρὸς τοὺς λογισμοὺς*, d. i. om daarmede de over te leggen rekeningen te staven. Het spreekt alzoo van zelf, dat dergelijke bewijzen door de administrateurs van de tempels mede zijn ingeleverd bij de Logisten, maar nu door de Prytanen aan een nader onderzoek werden onderworpen.

Behalve de *πινάκια* en *γραμματεία*, wordt in het Psephisma, nog op een ander onbepaald soort van bewijsstukken gewezen, met de woorden *καὶ ἐὰν που ἄλλοθι ᾖ γρ γραμμένα*. De verklaring van ΒΟΕΚΗ komt mij niet helder genoeg voor. Hij zegt: „sonst konnten diese Schulden auch noch in die „Tempeln, namentlich in Inschriften stehen.“ Het laatste komt mij waarschijnlijker voor dan het eerste: en ik meen te mogen vermoeden, dat men hier kan denken aan de rekeningen, waarmede de administrateurs der tempels gewoon waren zich jaar voor jaar te verantwoorden wegens ontvang en uitgaaf bij de overgave hunner administratie aan hunne opvolgers voor het volgende jaar; hoedanige rekeningen op steen werden geschreven en bewaard: en het is te begrijpen, dat bij zoodanige verantwoordingen melding zal gemaakt zijn van aan den Staat verstrekte sommen. Van het mogelijk bestaan van aantekeningen elders dan op de gewone plaats, wordt, in een andere zaak, geproken in het Psephisma van PATROCLIDES bij ANDOCIDES †). Verder mag

*) *Pro PHORM.* p. 956. init. 950. 20. *Contr. TIMOTH.* p. 1186. 10.

†) *Myster.* § 79. *τὰ δὲ ἄλλα πάντα ἐξαλείψαι τοὺς πράκτορας καὶ τὴν βουλὴν κατὰ τὰ εἰρημμένα πανταχόθεν, ὅπου τι ἔστιν ἐν τῷ δημοσίῳ,*

men, uit de vermelding van de priesters (*ιερείς*) en van de offerbezorgers (*ισπονοί*) en van ieder ander, wien iets van dien aard bekend was, opmaken, dat niet alle tempels op dezelfde wijze geadministreerd werden, dus niet bij iederen tempel schatmeesters (*ταμίαι*) bestonden: en de nieuwe organisatie van deze tot hiertoe zoo verdeelde administratiën, die in het volgend gedeelte van dit Psephisma bevolen wordt, zoodat al die tempels (behalve die van Minerva) door één Collegie van tien *ταμίαι* zouden beheerd worden enz., toont alwederom de eenheid van kerk en staat, en schijnt uitgedacht te zijn met het oog op toekomstige geldleeningen bij die kas, waarvan de rekening op die wijze gemakkelijker zou op te maken zijn. Inderdaad vinden wij in de Inscriptie, het eerst door BOECKH bekend gemaakt en verklaard *), later door RANGABÉ †), de overblijfselen eener merkwaardige rekening van uit de kassen der overige Goden en uit die van Minerva aan den Staat verstrekte geldsommen (aldaar *δίδου* genoemd), bij Penteteriden, d. i. van Panathenaea tot Panathenaea, welke rekeningen bij de Logisten zijn afgelegd met de naauwkeurige renteberekening, volkomen naar het voorschrift, dat wij in ons Psephisma aan het eind aantreffen; en van gelijken aard is de rekening vóór den tijd van ons Psephisma, doch alleen met de kas van Minerva in verband, die we leeren kennen in de Inscriptie, door RANGABÉ §) bekend gemaakt, en later uitvoerig behandeld door BOECKH **).

καὶ εἰ ἀντίγραφον που ἔστι παρέχειν τοὺς θεσμοθέτας καὶ τὰς ἄλλας ἀρχάς. Misschien is het gevoeglijkst te denken aan *afschriften*: zooals bij ANDOCID. *ibid.* § 76 aangeduid wordt: *ἐξαλείψαι πάντα τὰ ψηφίσματα, καὶ αὐτὰ καὶ εἴ που τι ἀντίγραφον ἦν*.

*) In *Bericht der Kön. Preuss. Akad. der Wissensch.* 1853. p. 557. sqq.

†) Vol. II. p. 2253 p. 945. sqq.

§) Vol. I No. 116 en 117.

**) *Denkschriften der Kön. Preuss. Akad.* 1846.

Ik meen hiermede mijn voornemen volvoerd te hebben, dat zich bepaalde tot de interpretatie van een enkel gedeelte der Inscriptie. Van het overige is het meeste naar zijne gewoonte, dat is meesterlijk, door *БОЕΚΚΗ* verklaard. Welligt zal deze geleerde erkennen, dat, op het gebied der Epigrafiek, het grammatisch element onmisbaar is, en het vonnis matigen, dat hij in de tweede uitgave zijner *Staats-haushaltung* *), in overeenstemming met SCHÖMANN, over mij uitsprak. Op hetgeen daartoe aanleiding gaf, stel ik mij voor ter gelegener tijd terug te komen.

Het geheele document, van hetwelk ik thans slechts een gedeelte meende te moeten bespreken, is een belangrijke bijdrage voor de kennis van den toestand van de financiën van Athene: het slot van het Psephisma is zelfs voor onze dagen opmerkenswaardig. Er wordt toch besloten, dat, na de aflossing en afbetaling der bedoelde schulden, het batig saldo der kas, (niet tot opheffing van eenigerlei belasting of accijns zal leiden, maar) gebruikt zal worden ten behoeve van de marine en van de defensie (*ἐς τὸ ναύριον καὶ τὰ τεῖχνη*.)

---

*) II. p. 114.

VOORSTEL TOT UITBREIDING
VAN HET
DOEL EN DE BEMOEIJINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN.
DOOR
C. L E E M A N S.

*Ingebragt in de vergadering der Afdeeling voor de Taal-, Letter-,
Geschiedkundige en Wijsgeerige Wetenschappen van Maandag den 16den
Februarij 1857.*

Bij de menigvuldige beoordeelingen, veroordeelingen en verguizingen, die, vooral kort vóór de opheffing van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, en ook nog eenigen tijd daarna, dikwerf door blijkbaar onbevoegden, en dan onder het masker van anonymiteit werden uitgesproken, kwam het mij meermalen voor, dat men te weinig dacht aan de bijzondere, en in ons Vaderland onvermijdelijke omstandigheden, waardoor het bestaan, de werking en bloei van zulk eene hoogste, wetenschappelijke Staatsinstelling belemmerd worden; omstandigheden, die in andere landen niet, of niet zoo drukkend op gelijksoortige geleerde lichamen haar nadeeligen invloed toonen. Men zocht het gebrek in de wijze van inrigting, ook in de zamenstelling van het Instituut; men sprak een hard en in vele opzigten geheel onverdiend vonnis uit over zijne leden; en men nam niet in aanmerking, of deze laatsten in het bezit werden gesteld van de onmisbare middelen om, aan hunne verplichtingen naar hunnen wensch en hunne overtuiging te voldoen. Men

onderzocht niet, of dat zelfde gebrek aan middelen tot uitvoering niet de oorzaak was, dat zeer veel, wat in de geheele inrigting goed en nuttig was, geene vruchten dragen kon. Zoo kwam men er eindelijk toe, om de geldelijke hulpmiddelen tot een cijfer te verlagen, waarmede alle voortgang onmogelijk was, en toen het Instituut die onmogelijkheid met onwedersprekelijke bewijzen staaftde, volgde de opheffing, waarvan men nu de schuld op het geleerde ligchaam en den onwil zijner leden wierp. Ook toen de *Koninklijke Akademie van Wetenschappen* onmiddellijk in de plaats trad van het ontbonden Instituut, moest dit laatste nog een voorwerp van verguizing en smaad blijven, en konden de leden der drie niet herboren klassen zich troosten met de overeenkomst van hun lot met dat van den stervenden leeuw uit de bekende fabel, die, weerloos geworden, den schop van den ezel moest verduren.

Kan men aannemen, dat de vijandelijke stemming niet, of niet zoo zeer tegen de Eerste Klasse van het Instituut gerigt was geweest, of stelde men zich tevreden met de aanvankelijke voldoening van althans de drie andere klassen vernietigd te zien? Of werd de aandacht, die waarschijnlijk nimmer uit zuivere belangstelling op dit onderwerp was gevestigd geweest, op andere punten afgeleid? Ik weet het niet: maar de, onder den naam van Koninklijke Akademie van Wetenschappen weder ten leven geroepen Eerste Klasse begon hare werkzaamheden onder gewijzigde bepalingen en met de noodige hulpmiddelen, zonder dat zij aan de hatelijke en zoo dikwerf onbillijke aanmerkingen van vroeger ten doel stond. Hoe de stemming ten aanzien van de zaak gewijzigd was, bleek, toen al vrij spoedig door de Regering eene Commissie werd benoemd, om aan de Koninklijke Akademie van Wetenschappen zoodanige uitbreiding te geven, dat daarin ook de Letteren en Geschiedenis, vooral die des Vaderlands op gelijke wijze

als de andere wetenschappen vertegenwoordigd zouden worden, en toen men in die Commissie ook plaats zag nemen mannen, die wij vroeger òf in gesprekken òf ook in geschrift, als hevige tegenstanders van het Instituut, of liever van elke soortgelijke instelling in ons vaderland hadden leeren kennen.

Ook de voorgestelde uitbreiding kwam tot stand. Zij strekte zich zelfs verder uit dan de bewoordingen van den aanstellingsbrief aanwezen, en zoo werden aan de *Taal-Letter-, Geschiedkundige en Wijsgeerige Wetenschappen* wederom gelijke rang en waardigheid toegekend als aan de *Natuurkundige*; zoo werd ook hare vertegenwoordiging in een Rijksligchaam even noodig en nuttig geoordeeld.

Wilde men eenig gewigt hechten aan de meening van het publiek, dan zou men kunnen vermoeden, dat de aldus uitgebreide Akademie aan de van haar gekoesterde verwachting, de aan haar gedane eischen meer voldoening verschaft, dan dit met het opgeheven Instituut het geval was; want ook thans nog zijn, zóover ik weet, de vroegere klagen en grieven niet weder opgeworpen. Maar ik kan mijne overtuiging niet verzwijgen, dat, wanneer men het Instituut evenzeer in de gelegenheid had willen stellen of laten, om zijne inrigting naar de behoefte des tegenwoordigen tijds te wijzigen, en wanneer men het de noodige middelen niet had ontnomen, zijne werking met die der Akademie geen groot verschil zoude geleverd, welligt zelfs nog meer aan hetgeen men zich van zulk een ligchaam voorstelt, maar in ons vaderland niet zoo goed als in andere landen bereikbaar schijnt, zou beantwoord hebben. Ik kwam tot dat laatste besluit door de bedenking, die bij mij van den eersten oogenblik, waarop ik van de uitbreiding der Koninklijke Akademie kennis kreeg, oprees, eene bedenking, die slechts eenigermate werd opgewogen door de hoop op

hare oplossing van eene welligt niet ver verwijderde toekomst, wanneer latere ondervinding of nader gevoelde behoefte haar algemeen en krachtig in het licht konden doen treden.

Zij betrof de naar mijne overtuiging allernadeeligste afscheiding, die bij de nieuwe Koninklijke Akademie tusschen wetenschap en kunst was vastgesteld; de, ik wil niet zeggen *minachting*, maar dan toch de *te geringe* achting, waarmede de kunst en hare beoefenaars stilzwijgend werden voorbijgegaan; de groote leemte, die door het gemis van de beoefenaars der verschillende takken van kunstbeschaving in onzen kring veroorzaakt werd, en waardoor wij ons op elke onzer schreden belemmerd zouden gevoelen bij die menigvuldige gelegenheden, waar het samenwerken van de wetenschap met de kunst gevorderd wordt; waar de bijstand en verlichting der praktijk onmisbaar zijn, zoodra wij met onze beschouwingen het gebied dezer laatste betreden moeten; waar de kunstenaar alleen de bevoegde regter is, om over vele onzer gevolgtrekkingen, beweringen en ontdekkingen op het gemeenschappelijke gebied, uitspraak te doen.

De Commissie, waarvan ik boven sprak, heeft in hare toelichtende memorie (blz. 15) rekenschap gegeven van de meerdere uitbreiding, waarbij zij, verder gaande dan de letterlijke bewoordingen van haren aanstellingsbrief, de bestemming der nieuwe Afdeeling omschreef door: *Taal- en Letterkunde, Geschiedenis en Wijsbegeerte*. Zij meende echter tevens te moeten zorgen, dat de toepassing dier benamingen niet verder ging dan het gebied der *eigenlijke wetenschap*. Zij waarschuwde daarom, dat *letterkunde*, als zuivere *kunst* beschouwd, als berustende op talent en genie, minder eigenaardig tot den werkkring eener wetenschappelijke Akademie zou behooren. „Voortbrengselen der dichtkunst en wel- „sprekendheid,” zoo zegt zij, „als gewrochten der kunst, „hoe hoog ook te waarden, zijn niet de vruchten, die

„men verwacht van eene Akademie, bepaaldelijk aan de „wetenschap gewijd.”

Het behoeft hier geene aanwijzing, dat de Commissie in deze slechts *dichtkunst* en *welsprekendheid* op het oog had; daar in de bewoordingen van haren aanstellingsbrief volstrekt geene aanleiding bestond, of althans scheen te bestaan, om ook de *beeldende kunsten* en de *toonkunst* binnen het gebied op te nemen, waar de Akademie arbeiden moest. Ik zeg *scheen* te bestaan, want, waar er sprake zoude zijn van oude gedenkteekens, van kunstbeschaving en van geschiedenis der kunst in het algemeen, daar kan toch al ligt de vraag opkomen, of dezelfde twijfel, dien de Commissie meende te moeten wegnemen met betrekking tot de *dichtkunst* en *welsprekendheid*, waar van *letterkunde* gehandeld werd, ook zich niet zou opdoen met betrekking tot de *beeldende kunsten*, waar aan de studie der *kunstmonumenten* en *kunstgeschiedenis* in de Akademie eene plaats werd aangewezen.

Zoo waren dan dichters en zij die de gave der welsprekendheid bezaten, maar die zich in de beoefening van eenig vak van wetenschap niet tevens een uitnemenden rang hadden verworven, van zelf van de Koninklijke Akademie uitgesloten, en zagen wij ons daardoor beroofd van mannen, die door talent en genie, al ware het dan niet ook tevens door hunne wetenschappelijke werken en studiën, in ons vaderland als sterren van eene eerste grootte schitteren; van mannen op wier bezit het opgeheven Instituut roem droeg, en wier wegslepende voordragt en geestige redenering ons zoo dikwerf in bewondering hadden weggesleept, ons zoo menig uur van onvergetelijk genot hadden doen smaken, zoowel in onze gewone bijeenkomsten, als bij de plegtige gelegenheden, wanneer onze zitting ook voor het publiek was opengesteld; mannen voor wie ik, ware het noodig, met eerbied mijne plaats in de Akademie zou hebben ingeruimd, maar tegen wier benoeming de bepalingen

van ons Reglement en de toelichting tot Art. 4 mij eenen onoverkomelijken hinderpaal schenen in den weg te stellen; mannen, voor wie ik, zoolang die beletselen bestaan, mijne stem nimmer zou durven uitbrengen, zelfs al ware het, dat genie en talent zoozeer schitterden, dat daardoor ook andere hoedanigheden, die bij onze Akademie kunnen gelden, met mindere gestrengheid gewogen werden, een hooger glans erlangden; al ware het, dat die glans welligt voor uitstekend kon doen doorgaan, wat op zich zelf zich niet boven het dagelijksche kon verheffen, of misschien niet eens dien rang kon innemen.

En toch, de uitsluiting door de Commissie voorgesteld, zij was noodig, zoolang de Regering niet nog eenen stap verder meende te kunnen gaan, door ook der kunst en haren beoefenaars eene eereplaats in de hooge Rijksinstelling aan te wijzen. Waren dichtkunst en welsprekendheid niet mede buitengesloten geworden, men zou zich aan nog grootere onbillijkheid tegen, geringschatting van de overige kunstvakken schuldig gemaakt, men zou der toonkunst en der beeldende kunsten eene beleediging hebben aangedaan, des te minder verdiend, naar mate wij een grooter gedeelte van den roem van het land, aan haar en hare uitstekende beoefenaars verschuldigd zijn.

Maar ik vraag: waarom zou de beperking gesteld zijn? en waarom zou zij niet kunnen, niet moeten opgeheven worden? Waarom zou de zoo scherp en wel een weinig willekeurig getrokken afscheiding tusschen wetenschap en kunst moeten blijven bestaan? Waarom de noodzakelijkheid en het nut van onderlinge samenwerking tusschen den kunstenaar en den geleerde niet erkend, op dezelfde wijze waarop die noodzakelijkheid en dat nut met betrekking tot de beoefenaars der verschillende vakken van wetenschap erkend is? Waarom den schijn aangenomen, als werd der kunst en den kunstenaars niet van Regeringswege eene

eereplaats aangewezen, voor welker bereiking zij even goede aanspraken kunnen doen gelden, als hunne in dit opzigt meer begunstigde landgenooten, die op het wetenschappelijke gebied uitmunten? Waarom moest het doodvonnis of waarom de banvloek, over geleerden en kunstenaars, als uitmakende een staatsligchaam en als daarin vertegenwoordigd, bij de opheffing van het Instituut uitgesproken, — waarom moesten zij alleen voor de geleerden opgeheven worden, terwijl de kunst juist *om* en *door* die uitzondering er dubbel door getroffen wordt?

Men zal toch niet beweren, dat de wetenschap de kunst kan missen? of dat de kunst de voorlichting en hulp der wetenschap niet noodig heeft? of dat de ware kunstenaar niet ook zijne onderzoekingen moet uitstrekken tot het wetenschappelijke of ook het meer beschouwende, het theoretische van zijn vak, de schoonheidsleer, de geschiedenis der kunst, de geschiedenis der tijden, de kennis van de zeden en gebruiken der volken, waaruit hij zijne onderwerpen ontleent, de ontdekkingen, die door de natuurkundige wetenschappen worden aangebragt, en wier toepassing den kunstenaar, vooral in de laatste jaren, tot zulke verrassende uitkomsten heeft gebragt? En zoo er al iemand zijn mogt, die het tegenovergestelde meende te kunnen volhouden, dan zoude ik mij beroepen op hen, die meer uitsluitend van de oude letteren eene hoofdstudie maken, en hun de vraag voorleggen: of zij voor het regt verstand der oude schrijvers, waar die over kunst handelen of vergelijkingen en termen aan de kunst ontleend gebruiken, niet bij gebrek aan eigen geoefendheid op het gebied der kunst, de hulp, de inlichting van hen die zich praktisch op dat gebied bewegen, ontberen kunnen? Of niet ook eene vrij groote en omvattende mate van kennis der doorzigtkunde, der regelen van licht en schaduw, kleurbereiding en kleurmenging bijv. vereischt worden, om met vrucht

zich te kunnen aangorden tot eene behoorlijke verklaring van het onschatbare XXXVe Boek van PLINIUS *Natuurlijke geschiedenis*? Of het mogelijk is, zich een juist denkbeeld te vormen van de woorden, die meer uitsluitend tot de bouwkunst behooren, zonder dat ook daar de kunstenaar ons de voorwerpen doet kennen door die woorden aangeduid; zoo hij ons de vormen niet leert onderscheiden, waaraan die woorden hunne gewijzigde beteekenis ontleenen; ons niet de regels ontvouwt, die in de verbinding dier vormen en deelen tot een schoon geheel den weg afbakenden, en door wier kennis wij de daaraan ontleende uitdrukkingen, maar op andere onderwerpen toegepast, eerst goed kunnen waarden? Wat mijn eigen studievak aangaat, ik beken het onbewimpeld en gaarne, ik kan op een groot gedeelte van het oudheidkundige terrein, dat der oude kunstoverblijfsels, schier geene enkele schrede wagen, wanneer ik niet de voorlichting van den kunstenaar te hulp kan roepen. Maar ook voor den beoefenaar der vaderlandsche geschiedenis is die voorlichting van belang te achten. Tot die geschiedenis behooren wel degelijk de gedenktekenen van vroegere kunst; en om die te kennen, die juist en goed te beoordeelen, daaruit den gang der beschaving, dikwerf zelfs de afkomst of stamverwantschap van het volk nategaan, daartoe is de wetenschap alleen onvoldoende, daarbij is de geleerde niet genoegzaam toegerust, daartoe moet hij de medewerking van de kunst en hare beoefenaars inroepen. Toen een onzer geachte medeleden ons op eene belangrijke mededeeling onthaalde, waarbij hij eene, vooral voor de vaderlandsche kunstgeschiedenis allermerkwaardigste bijdrage, het Deutichemsche Kloosterhs., ons deed kennen, toen later ik zelf de vrijheid nam om uwe aandacht in te roepen voor eene mededeeling omtrent de kunstschetsen uit de middeleeuwen in het kerkgebouw te Zalt-Boemel aanwezig, toen waren wij welligt reeds eenigszins buiten de

orde, hadden wij ons over de grenzen gewaagd, die voor den kring onzer Akademiewerkzaamheden zijn afgebakend. Maar wij mogten onze onderwerpen, geheel of ten deele als bijdragen tot de kunstgeschiedenis, ook als tot het gebied der vaderlandsche geschiedenis behorende, aanmerken, en zij erlangden waarschijnlijk ook op dien term eene plaats in de werken onzer Afdeeling. Maar was het niet zeer wenschelijk te achten, dat wij bij soortgelijke onderwerpen ook het oordeel, de voorlichting van kunstenaars en kunstkenners hadden kunnen inroepen? en zou hunne medewerking niet een schier onmisbaar vereischte worden, wanneer de Afdeeling meent te kunnen treden in het voorstel, haar in de laatste vergadering gedaan, tot uitgaaf in getrouwe afbeeldingen van bijdragen tot de geschiedenis der vroegere vaderlandsche kunst, en wel in de eerste plaats te beginnen met de oude muurschilderingen?

Maar er is meer. Men heeft vroeger (en ik zal niet beweren dat de berisping ongegrond was, al werd zij op eenen toon en eene wijze ingebracht, die ik moest afkeuren), men heeft vroeger aan het Koninklijk Instituut het als een verzuim toegerekend, dat het niet met meer kracht zijne zorgen bleef wijden aan het opsporen en behouden van oude vaderlandsche gedenkteeken en kunstwerken; dat het zich niet met meer ijver in de bres stelde voor de eerwaardige overblijfsels van vroegere tijden, wanneer de slooper zijne heiligschennende handen daarnaar uitstreckte. Zal de Akademie van Wetenschappen dat punt harer zorgen onwaardig rekenen? of het met onverschillige oogen aanzien, wanneer al meer en meer de bouwstoffen tot de geschiedenis van de vaderlandsche bouw-, beeldhouw- en schilderkunst ons begeven, daar geene belangstellende hand haar beschermt, geen kundig oog haar bewaakt? Of zullen wij zwijgen, waar reeds de volksvertegenwoordiger *) in de

*) De Heer Mr. WINTGENS. Zie vel 87 van de *Staats-Courant*, zitting van 30 Decemb. 1856, bladz. 306 en 307.

Tweede Kamer der Staten-Generaal zijne stem verhief, om er op aan te dringen, dat men toch, meer dan tot nog toe het geval was, bij herstellingen van gebouwen uit vroegere eeuwen, het bouwkunstig en geschiedkundig karakter dier gebouwen bewaren, door ongepaste versieringen en bijvoegingen geene blijken van wansmaak leveren zou? Zullen wij er ons niet over bekommeren, wanneer Gemeentebesturen, of uit zucht tot bezuiniging, of toegevend aan hunne denkbeelden van schoon, of om andere redenen, der vernietiging prijs geven, wat wij zoo gaarne zouden behouden wenschen? Vernamen wij dezer dagen niet met diepen weemoed het berigt, dat het eerwaardige oude slot te Medemblik, waaraan de overlevering Radbouds naam verbonden heeft, met den grond gelijk wordt gemaakt, terwijl tot nog toe slechts ééne enkele klagte daarover openlijk, althans zoo ver wij weten, is geuit geworden? maar eene klagt alleen der vrees, dat het sloopen dier oude muren en torens, grondslagen en gewelven, de veiligheid der stad in de waagschaal brengen en haar aan het geweld des waters te veel blootstellen zou?

Indien wij het ons in onze Akademie ook eenmaal tot een voorwerp onzer bemoeijingen zullen stellen — en wie, die het wel meent met de geschiedenis van ons land, zou dit niet willen? — om mede te waken voor het behoud van onze oude gedenkteeken, om den strijd te voeren tegen onkunde en vandalisme, waar zij ons die kostbare schatten uit de nalatenschap onzer voorouders willen ontnemen; indien ook wij aan dat goede doel onze krachten zullen wijden, waar zullen wij dan betere bondgenooten vinden dan bij de kunstenaars, die ons met de kunstwaarde dier gedenkteeken zullen bekend maken, met ons de beste middelen zullen beramen, om hen ook tot onze nakomelingschap over te brengen, en door wier tusschenkomst wij, zoo de vernietiging niet langer kan verhoed worden,

de voorstelling der oorspronkelijken in getrouwe afbeeldingen kunnen bewaren? Men werpe mij niet tegen, dat wij ook bij de tegenwoordige inrigting onzer Akademie die voorlichting, die hulp kunnen inroepen. Ik erken gaarne: zij zouden ons niet geweigerd, en de kunstenaars wel gevonden worden, wier beitel of penseel voor ons doel beschikbaar werden gesteld; maar geeft mij dan ook toe, dat die medewerking veel krachtiger zijn zal, wanneer zij medegeleid en bestuurd wordt door mannen, die juist om hunne uitnemende verdiensten op het kunstgebied, eene eereplaats in onze Koninklijke Instelling, of eenige andere daarmede gelijkstaande, waren waardig gekeurd.

Maar, vraagt willigt iemand, de fraaije kunsten, hebben zij wel behoefte aan den eerekrans, dien de Staat voor de wetenschap en hare beoefenaars heeft opgehangen? Vindt de kunstenaar, wanneer hij dien naam verdient, vindt de dichter, de redenaar niet bij het publiek zijne belooning, zijne aanmoediging? Leveren hun de voortbrengsels van hun genie, hun talent niet het stoffelijke voordeel, waarin zij ruimschoots vergoeding vinden voor hunne buitensluiting uit het heiligdom der wetenschap? Is er niet eene Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten, om der kunst een waardigen zetel te ontsluiten, om haar het gezag en den invloed bij te zetten, die zij alleen van en door de Regering, en vertegenwoordigd in eene Rijksinstelling erlangen kan? En is het dan nog te vergen, dat de Staat de onkosten draagt, die eene uitbreiding van de Akademie der Wetenschappen, zoo dat ook de kunst daar eene plaats kreeg, noodwendig vorderen zal?

Ik vrees dat die stoffelijke belooning voor vele beoefenaars der kunst al zeer weinig beduidt, en vooral niet voor hen, die aan eenen kunttak zich gewijd, eene rigting gekozen hebben, die aan den smaak (of aan den wansmaak?) van het publiek niet voldoet; maar waarvan de aankwee-

king en beoefening niet kunnen verzuimd worden, zonder dat de geheele boom schade lijdt. Ik twijfel of de aanmoediging wel groot is voor hen, die, hunne kunstkennis dienstbaar stellende aan meer wetenschappelijk streven, geen tijd of lust hebben of ook ongeschikt zijn, om haar tot eene bron van geldelijk voordeel te doen strekken.

En wat nu de Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten betreft; men verlate zich toch niet op dien weidschen en fraai klinkenden naam! Vooreerst omvat zij alleen de beeldende kunsten; dichtkunst, welsprekendheid en toonkunst behooren niet tot haar gebied. Maar bovendien kan zij niet, zooals onze Akademie dit is voor de wetenschappen, eene inrigting worden geacht, die de kunsten vertegenwoordigt. Haar doel is, jonge kunstenaars op te leiden, en aan toekomstige handwerkslieden onderrigt in het teekenen te verschaffen. Hare bestuurders behoeven geene beoefenaars der kunst te zijn, en zij benoemt tot hare leden, binnen- en buitenlandsche kunstenaars, voorstanders en liefhebbers der kunst, die dan, door betaling van eene jaarlijksche bijdrage, de geldelijke middelen der Akademie helpen schragen. Die leden hebben geenen invloed op de handelingen van het ligchaam; zij komen niet te zamen om de belangen der kunst te bevorderen, om elkander hunne ontdekkingen mede te deelen, om der Hooge Regering van hunne voorlichting en hunnen raad te dienen. Het lidmaatschap is een eertitel en niets meer; een titel, die bovendien met te veel vrijgevigheid wordt uitgedeeld, dan dat hij eene werkelijk uitnemende onderscheiding kan genoemd worden.

Maar de belangrijke uitgaven, die eene uitbreiding van onze Akademie van Wetenschappen vorderen zou? Ik geloof niet, dat dit punt bij *ons* in overweging behoort genomen te worden. Aan ons alleen de beantwoording der vraag: wat is noodig? wat rekenen wij nuttig en behoer-

lijk? Aan de Regering blijve de beoordeeling, of er mogelijkheid bestaat, om voor het begeerde doel de onmisbare middelen beschikbaar te stellen. Heeft men eenmaal aangenomen, dat eene Koninklijke Akademie eene nuttige, eene wenschelijke, eene goede vruchten belovende instelling is; zijn de gronden, waarop dit uitdrukkelijk door de Commissie voor de uitbreiding der Akademie in hare memorie van toelichting is betoogd, overtuigend, — en ik durf in alle vrijmoedigheid wat zij voor de wetenschappen betuigde ook op de kunst van toepassing achten, — dan volgt van zelf, dat de noodige middelen, om zulk eene instelling te bezitten, niet geweigerd worden. Dezelfde Staatsmagten, die voor de Koninklijke Akademie van Wetenschappen een jaarlijksch subsidie van *f* 14,000 toestonden, zullen dan aan eene Koninklijke Akademie van Wetenschappen en Kunsten eenen onderstand van *f* 20,000 à *f* 21,000 *) niet weigeren. De gunstige toestand, waarin 's Lands middelen, volgens de officiële berigten in de laatste jaren verkeeren, levert eenigen grond om te hopen, dat wij in dit opzigt geene onoverkomelijke moeilijkheden zullen ontmoeten.

Diezelfde grond pleit ook, naar mijn bescheiden inzien, voor de tijdigheid van mijn voorstel, waartegen met meer regt zou kunnen worden aangevoerd, dat het reeds *vroeger* gedaan, dan wel dat het tot *latere* tijden verschoven had moeten worden.

Volgens ons Reglement komt het voorstel thans nog *vroeg* genoeg, om, zoo de Afdeeling er hare goedkeuring aan mogt hechten, en het ook die goedkeuring bij de Natuurkundige Afdeeling kan verkrijgen, in de vereenigde vergadering van April eerstkomende nader besproken en tot

---

*) De verhooging van subsidie zou niet zóóveel behoeven te bedragen; daar de Derde Afdeeling zoovele leden als de beide andere niet heeft, welligt ook niet moet bezitten.

eene, naar ik hoop gunstige, beslissing gebragt te worden.

Geschiedt dit, dan zou de Akademie zich tot de Rege-
ring rigten met het voorstel: „om als *Koninklijke Akademie*
„*van Wetenschappen en Fraaije Kunsten* bij hare twee af-
„deelingen, eene derde afdeeling voor *Fraaije kunsten* te
„erlangen, en in die afdeeling de *dichtkunst*, de *welspre-*
„*kendheid*, de *toonkunst* en de *beeldende kunsten* vertegen-
„woordigd te zien.”

Ik lever mijn voorstel met vertrouwen over aan de over-
weging mijner medeleden in mijne Afdeeling, en dan ook
naar ik hoop in de Natuurkundige Afdeeling; ik houd mij
overtuigd, dat allen evenzeer genegen zijn, om aan de kunst
en hare beoefenaars regt te doen wedervaren; te bewijzen
dat genie en talent in ons vaderland, niet minder dan in
andere landen, door de mannen der wetenschap hoogge-
schat en vereerd worden. Mogten er intusschen redenen
zijn, die zich tegen de verwezenlijking van den geuiten
wensch verzetten; mogt de Akademie, op gronden, die ik
natuurlijk eerbiedigen zal, besluiten, dat aan mijn voorstel
geen gevolg kan gegeven worden; mogt zelfs de Afdeeling
meenen, dat het niet eens aan de overweging der Zuster-
afdeeling door haar behoefde te worden aanbevolen; ik zal
dan toch de voldoening smaken, dat in onze Afdeeling
zich althans ééne stem heeft doen hooren, al zij het dan
ook slechts eene zwakke stem, tot herstelling van het on-
gelijk, waarover de kunst zich, naar ik meen, met het
meeste regt te beklagen heeft.

R A P P O R T

VAN DE HEEREN

J. BOSSCHA, J. VAN LENNEP, J. VAN HALL EN W. MOLL

OP HET VOORSTEL

VAN DEN HEER

C. L E E M A N S.

Ons geacht Medelid, de Heer LEEEMANS, heeft in de gewone vergadering van 16 Februarij l.l. een voorstel gedaan, daartoe strekkende, dat de Letterkundige Afdeeling in overleg trede met de Natuurkundige, ten einde gezamenlijk tot de Regering het verzoek te rigten, dat de Akademie, thans genoemd Akademie van Wetenschappen, als Koninklijke Akademie van Wetenschappen en Fraaije Kunsten, bij hare twee Afdeelingen eene derde moge erlangen, waarin de dichtkunst en de welsprekendheid, de toonkunst en de beeldende kunsten zouden vertegenwoordigd worden, tot welk einde het jaarlijksch subsidie uit 's Rijks kas, thans bedragende f 14,000, tot f 20,000 of f 21,000 zou behooren verhoogd te worden.

Ons geacht Medelid heeft als drangredenen voor zijn voorstel hoofdzakelijk aangevoerd:

dat bij de instelling der Letterkundige Afdeeling de lijn van afscheiding tusschen wetenschap en kunst willekeurig getrokken is en die afscheiding behoort te worden weggenomen;

dat er eene onbillijkheid in gelegen is, dat aan de kunst en hare beoefenaars in eene Rijksinstelling als deze eene plaats worde geweigerd, welke uitsluiting te meer in

het oog loopend is geworden, nadat eene gelijke onbillijkheid, vroeger tegen de Letterkundige Wetenschappen gepleegd, toen de Regering de Natuurkundige Afdeeling alleen deed gelden als Akademie van Wetenschappen, later door de bijvoeging eener Letterkundige Afdeeling is hersteld;

en dat even zoowel de noodzakelijkheid en het nut moeten erkend worden der samenwerking van beoefenaars der kunsten en der wetenschappen, als van de beoefenaars der onderscheidene wetenschappen onderling.

Het voorstel van den Heer LEEMANS, in handen gesteld zijnde van vier leden, ten einde de Afdeeling te dienen van praeadvies, zoo hebben deze de eer, als hun eenparig oordeel het volgende mede te deelen:

vooreerst, dat voor zoo ver door het voorstel de wensch wordt uitgedrukt, dat aan mannen van genie en talent op het gebied der welsprekendheid en der poëzij, der toonkunst en der beeldende kunsten, eer en ondersteuning van Regeringswege mogen beloond worden, de geachte voorsteller een wensch heeft uitgedrukt, waarin voorzeker door al zijne medeleden gedeeld wordt;

maar ten tweeden, dat de Staatscommissie die in der tijd de Regering geadviseerd heeft over de toevoeging eener tweede Afdeeling bij de Natuurkundige, en de Regering die dat advies gevolgd heeft, blijkbaar hebben willen zorg dragen, dat *alle vakken van menschelijke kennis* zonder eenige uitzondering in de Akademie zouden worden vertegenwoordigd, en dus ook zij, die van den wetenschappelijken grondslag van elke kunst hunne studie hebben gemaakt, als Leden zouden kunnen worden aangenomen; en dat derhalve de Letterkundige Afdeeling volkomen bevoegd is, om de nog openstaande plaatsen te vullen ook met zulke leden, die als wetenschappelijke beoefenaars der kunst bekend zijn, en, niet om de vruchten van hun genie en talent, maar om hunne wetenschappelijkheid regt hebben onder ons zitting te erlangen.

Uwe Commissie derhalve, voor het oogenblik in het midden latende, in hoe verre van eene Derde Afdeeling dezer Akademie, zooals die door den voorsteller bedoeld wordt, eenige zelfstandige werkzaamheid zou kunnen verwacht worden, is van oordeel, dat eerst dan, wanneer de Letterkundige Afdeeling bij het bezetten der vele plaatsen welke zij nog ledig heeft, door het opnemen van verdienstelijke kunstenaars, die in het vaderland op theoretisch gebied uitmunten, zal beproefd hebben aan de kunst eene haar voegende plaats in deze Rijksinstelling aan te wijzen, — en wanneer onze Afdeeling door krachtvolle werkzaamheid iets belangrijks van hetgeen zij thans nog eerst voorbereidt, zal hebben tot stand gebracht, en zij aldus de overtuiging zal hebben doen veld winnen, dat ook eene ruimere bijdrage uit 's Rijks geldmiddelen aan zoodanige Instelling wel besteed zou zijn, — eerst dan, bijaldien die overtuiging blijken mogt bij de Regering niet te bestaan, dat eerst dan — meent uwe Commissie — voor de Akademie de tijd zal gekomen zijn om te onderzoeken, of zij de Regering mag aansporen tot eene verhooging van uitgaven, ten einde aan de Akademie eene nieuwe uitbreiding te geven.

Uwe Commissie adviseert alzoo de Afdeeling, aan het voorstel van den Heer **LEEMANS** voor alsnog geen gevolg te geven *).

Amsterdam 9 Maart 1857.

---

*) De Medegecommitteerde Mr. J. VAN LENSEN is bij de resumtie van het bovenstaande rapport niet tegenwoordig geweest; maar de inhoud stemt overeen met hetgeen door dat Lid als zijn advies is medegedeeld.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8ten MAART 1858.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, L. J. F. JANSSEN,
J. BAKE, J. C. G. BOOT, H. C. MILLIES, G. H. M. DELPRAT,
W. MOLL, J. VAN LENNEP, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK,
W. J. KNOOP, W. G. BRILL, M. DE VRIES, H. J. KOENEN, J. DE WAL,
G. DE VRIES AZ., J. BOESCHA, J. G. HULLEMAN (en tegen het einde
der vergadering M. H. GODEFROI.)

~~~~~

De Heeren DIRKS, LEEMANS, SLOET en GODEFROI hebben kennis gegeven dat zij de zitting der Afdeeling niet zouden kunnen bijwonen. De laatste zal trachten nog vóór het eind der vergadering tegenwoordig te zijn.

Wordt voorgelezen eene missieve van den Minister van Binnenlandsche Zaken, houdende mededeeling van het *Prospectus van een Archeologisch Tijdschrift*, uit te geven door den luxemburgschen Hoogleeraar Dr. A. NAMUR, mitsgaders het daarbij overgelegde verslag van den Directeur van het Oudheidkundig kabinet te Leiden over de strekking van het aangekondigde Tijdschrift. Het een en ander wordt, na eenige gedachtenwisseling, voor kennisgeving aangenomen.

De Heer DELPRAT leest eene missieve voor, door de Commissie tot het besturen der *philologische nasporingen in Spanje* aan de Heeren Dr. MULDER en Dr. FRÄNKEL gericht, ter beantwoording der aan de Commissie in handen gestelde brieven dier beide Heeren wegens een door hen verlangd onderzoek naar wetenschappelijke werken van Joodsche geleerden in Spanje. De Commissie heeft te kennen gegeven, dat het moeielijk was, de beide in Spanje werkzaam zijnde geleerden te belasten met onderzoeken, welke zich geheel buiten den kring hunner gewone studiën bevonden. De vergadering neemt met die beantwoording genoegen.

Hetzelfde lid leest een rapport voor, behelzende het gevoelen der Commissie van beoordeeling der *Latijnsche gedichten*, ingekomen op de prijsuitschrijving ten gevolge van het legaat van ROUFFE. Ofschoon er onder deze zes dichtstukken enkele zijn, welke niet ontbloot van verdiensten mogen geheeten worden, geen is er, hetwelk tot eene bekrooning met goud of eene eervolle onderscheiding kan aanleiding geven. De vergadering vereenigt zich met het oordeel der Commissie.

Het verslag van de werkzaamheden der Commissie ter bearbeiding van een *Vervolg op het Penningwerk van VAN LOON*, hetwelk voor deze Vergadering was aangekondigd, moet worden verdaagd, ten gevolge der afwezigheid van den Heer DIRKS, die verhinderd wordt aan deze vergadering deel te nemen.

De Heer BRILL erlangt het woord, en verklaart, dat hij voorgenomen heeft de Vergadering eene wijle bezig te houden met eene *beschouwing van het Engelsch als eene oorspronkelijk echt duitsche taal*. Indien het over het algemeen waar is, dat de aard en het wezen der taal den

juisten afdruk te aanschouwen geven van de nationale eigenaardigheid eens volks, dan kan men dit inzonderheid in het Engelsch opmerken, niet slechts wat betreft de etymologie, maar ook wat aangaat de in schijn zoo ongeregelde en vreemdsoortige orthographie dezer taal. Die orthographie is zelfs voor geboren Engelschen zoo belemmerend, dat er meermalen voorstellen zijn gedaan om daarin eene verandering en vereenvoudiging te brengen, die haar meer tot de tegenwoordige uitspraak zou doen naderen. En toch is ook die orthographie niet zoo willekeurig als zij vaak schijnt: bijna alle verschijnsels laten zich verklaren uit de omstandigheid, dat de uitspraak, even als in andere talen, met den tijd is gewijzigd, terwijl de spelling dezelfde is gebleven. Zoo werden b. v. de woorden *to ride* en *to wake* oorspronkelijk uitgesproken even als zij geschreven worden, maar de uitspraak werd gewijzigd, even als in ons *rijden* voor het oude *riden*, en *stede* nevens *stad*. Bij ons volgde de spelling de uitspraak: in het Engelsch daarentegen bleef men aan de oorspronkelijke spelling getrouw; en zie daar juist eene van de eigenaardigheden dier natie, ook blijkbaar in Kerk en Staat, waarin zij de levendigste ontwikkeling vertoont, doch steeds met vasthouding aan de oude vormen.

Even als de voornaamste romanische talen is ook de engelsche het product eener ontmoeting van twee verschillende elementen; doch in Frankrijk, Spanje, Italië, waren het Duitschers, die zich kwamen nederzetten te midden eener bevolking, onder welke de beschaafden latijn spraken: hier namen de veroveraars de taal der overwonnelingen over. Op den bodem van Engeland daarentegen was het eene romanisch sprekende bevolking, die eene natie kwam beheerschen, nog in het bezit eener in volle zuiverheid en rijkdom van vormen bloeiende duitse taal, te weten het Angelsaxisch. Namen de indringers de taal der overwonnelingen over? Aanvankelijk niet. Intusschen moesten

de twee bestanddeelen der bevolking elkander leeren verstaan, en deze noodwendigheid bracht dus het resultaat te weeg, dat in den mond van den Engelschman tegenover den Normandiër de taal nagenoeg alleen tot het noemen van voorwerpen en zaken beperkt werd, zoodat zij hare rijke verbuigingen en woordvormen bijna geheel verloor. De Normandiër leerde die verbasterde taal medespreken, zonder evenwel den woordenschat zijner eigene taal op te geven, welke hij bleef aanwenden om de voorwerpen en begrippen zijner bijzondere levenssfeer uit te drukken. Zoo ontstond eene taal, die, ja, eene menigte romanische woorden bevatte, maar in welke deze woorden het kenmerk der vreemde afkomst vertoonden, want (en dit wil de Spreker bewijzen) het Engelsch is eene echt duitsche taal.

In de eerste plaats blijkt dit uit de omstandigheid, dat de eigenlijke stof der taal duitsch is. Van 1492 woorden, in bepaalde plaatsen van de bekendste engelsche schrijvers voorkomende, zijn slechts 200 niet van angelsaxischen, dat is duitschen, oorsprong. Ten tweede, menig fransch woord is in den mond van het volk geheel misvormd, en wel eens tot een schijnbaar duitsch woord verkneed, omdat men het Fransch niet verstond. Zoo heeft men van *asparagus* op den klank af *sparrowgrass* gemaakt; van *giroflée*, *julyflower*; van *coeur méchant*, *curmudgeon* (in den zin van *gierigaard*), van *soubresaut*, *somerset*. Hetzelfde verschijnsel doet zich in onze taal voor, waarin men van het niet begrepene *corps de garde*, *kortegaard* maakte. Hier verdient ook vermeld te worden het *O yes! O yes!* dat de omroepers, wanneer zij eene afkondiging doen, in Engeland nog gewoon zijn te doen hooren. Dit is niet anders dan het fransche *oyez oyez!* (*audite, audite!*) hetwelk in het Fransch zelf veronderd is, terwijl sommige vormen van het werkwoord *ouir* nog slechts in de practijzinstaal voorkomen.

Deze bijzonderheid leidt tot de opmerking, dat de fransche woorden, welke in het Engelsch zijn opgenomen, gebleven zijn in denzelfden toestand, waarin zij waren tijdens de Verovering: een bewijs, dat die woorden zich in het Engelsch als in een vreemd element bevonden. Zoo zijn de woorden *fâveur* en *glorieux* oudere vormen dan het fransche *faveur* en *glorieux*, welke laatste het accent op de laatste sylbe hebben, terwijl men vroeger in het Fransch *favor* (accusatiefvorm) en *glorios* (vrouwelijk *glorioso*) zeide. Evenzoo bewaren *study*, *conduct*, *spouse*, *strict*, een ouderen vorm dan *étude*, *conduite*, *époux*, *étroit*. Voorts vindt men in het engelsche *flourish*, *cherish*, enz. nog den vorm der provençaalsche tweede klasse *florisc* (conjunctivus *florisca*) van de conjugatie op *ir*.

Opmerkelijk is het, dat verscheidene werkwoorden der eerste conjugatie in het Engelsch zijn overgegaan in den vorm van het verleden deelwoord, b. v. *to agitate*, van het oude deelwoord *agitat*: evenals wij Hollanders den infinitief van een Fransch werkwoord nemen en daaraan onze verbuigingsvormen toevoegen: van *exercer* b. v. maken wij *exerceert*, *exerceerde* en *geëxerceerd*; zoo heeft men in het Engelsch het verleden deelwoord genomen en daaraan de verbuiging doen ondergaan: *agitated*, *agitated*, *agitated*. Voorwaar een sterk bewijs, dat de fransche woorden in het Engelsch als vreemde taalstof werden behandeld!

Een ander bewijs van zijn beweerde ziet de Spreker hierin, dat men niet zelden fransche woorden opmerkt, die aan wetten onderworpen zijn, waaraan de duitsche gehoorzaamden. Volgens dezelfde wet, b. v. naar welke de duitsche woorden gewijzigd zijn, is van *manteau*, *mantle*, van *château*, *castle*, van *subtil*, *subtle*, van *habile*, *able*, van *chandelier*, *chandler* geworden.

Een derde bewijs is hierin te vinden, dat alle verbuigingen in het Engelsch in den grond Duitsch zijn. En

dit is van te meer belang, omdat de verbuiging het vrije gebruik, in de rede van het woord gemaakt, kenmerkt. Wie toch een woord verbogen aanwendt, onderwerpt het aan zijn beheer, bezigt het als middel van uitdrukking zijner gedachte. De verbuigingsvormen derhalve moeten de nationaliteit van hem, die de taal bezigt, bewijzen. Deze opmerking leidt den Spreker tot de opmerking, dat er aan geen ontleenen der verbuigingsvormen van een andere taal of dialect te denken valt; en hij brengt hierbij het laatste betoog van den Heer ROORDA ter sprake, die wel in het licht gesteld heeft, dat er van ouds in ons land verschil tusschen de volksdialekten en de schrijftaal bestond, doch geenzins (naar Sprekers meening) heeft getoond, dat de vormen niet echt nationaal zouden zijn geweest. Gelijk toch het bijzondere het algemeene niet uitsluit, maar in tegendeel in het algemeene bestaat, zoo kwam ook het algemeene Nederduitsch — ook bij het bestaan der bijzondere dialecten — aan onzen landaard van ouds toe. Tot staving van zijn gevoelen haalt de Spreker eene plaats aan van den deutschen linguist MAX MÜLLER. Het in deze plaats meermalen voorkomende woord *Organismus*, van de taal gebezigd, leidt hem (in tegenspraak met het gevoelen van den Heer ROORDA in het gemelde betoog) tot de opmerking, dat dit woord in een gezonden zin steeds van de taal zal mogen gebezigd worden, evenzeer als men een literarisch kunstwerk, een drama, bij voorbeeld, een organisch geheel zal mogen noemen, waarin elk lid of orgaan eene noodwendige plaats bekleedt en tot het leven en de beweging van het geheel medewerkt. Ook komt het hem voor, dat HEYSE, waar hij zegt: „Die Sprache ist kein selbstständiger, durch sich selbst lebender Organismus” niet ontkend heeft, dat de taal een *organismus* is, maar slechts bedoeld heeft dat zij geen *door zich zelve levend* *organismus* is; hetwelk ook niet licht iemand zal beweren.

De verbuigingsvormen dan zijn in het Engelsch alle duitsch, zoowel de *s* voor den derden persoon enkelvoud van den tegenwoordigen tijd, aantoonende wijs, des werkwoorden, als de *s* van den genitief en die van het meervoud. Deze *s* van het meervoud toch is niet de fransche uitgang des meervouds, maar de angelsaxische uitgang *as*, zooals de Spreker nader bewijst. Evenzoo zijn genoegzaam al de zoogenaamde onregelmatige meervouden (zoo als *geese, feet, mice*) duitsche klankwijzigingen (*Umlaute*), of zij dragen, zooals *oæen, brethren, children*, de sporen der duitsche zwakke declinatie. Voorts de zoogenaamde onregelmatige werkwoorden zijn niet anders dan deels regelmatige duitsche ongelijkvloeiende werkwoorden, gemakkelijk tot hunne verschillende klassen terug te brengen, deels gesyncopeerde gelijkvloeiende werkwoorden. Zoo is *set* gesyncopeerd uit *settled*; en de werkwoorden die in het Engelsch werkelijk onregelmatig zijn, hebben de treffendste overeenkomst met de onregelmatige werkwoorden in alle duitsche talen.

Dan niet alleen de woordvormen, ook de vormwoorden, zoo als alle hulpwerkwoorden, zijn van duitschen oorsprong, zoo *mere, most, I must, I have, I can, I do, I shall, I will, to be, I was, I were, to have, I ought* (imperf. van het AS. *ah*, hebben). Eindelijk zijn alle voornaamwoorden en oorspronkelijke voegwoorden en voorzetsels duitsch. Ook de afleiding is duitsch: even als wij van *cordaat, cordaathheid* vormen, zoo heeft men in 't Engelsch de woorden *falsehood, copiousness, courtship, coward* (van *cows, queue*), al hetwelk fransche woorden zijn met duitsche afleidingsuitgangen. Toch gebeurt het ook wel, dat men aan een duitsch woord een franschen uitgang gehecht heeft, als *streamlet, package, elopement, fishery*; doch in onze taal ziet men hetzelfde, b. v. in *dreigement, helmet, kwetsuur, tooneel*, enz. Hiervan kan dus niets tegen het duitsche karakter der engelsche taal worden afgeleid. (Hierbij ver-

klaart de Spreker in het voorbijgaan, dat hij het engelsche voorvoegsel in *re-write*, *re-build* voor eene metathesis houdt van het duitsche *er* uit *eder*, en geenzins voor eenzelvig met het fransche uit het latijn ontleende voorvoegsel, *re*, in *redire*, *refaire*).

Ook de samenstelling is in het Engelsch geheel duitsch, en ten gevolge daarvan veeltijds overeenkomstig met het Nederlandsch, terwijl daarentegen de fransche samenstellingen zeer beperkt zijn. Ja zelfs in sommige opzichten gaat het Engelsch hierin zoo ver als het Gothisch, hetwelk te dezen aanzien het Nederlandsch overtreft, gelijk men b. v. ziet in samenstellingen als *marblepaved*, *bloodstained*, en andere soortgelijke.

Ten slotte betoogt de Spreker, dat ook de klemtoon in het Engelsch door het duitsche beginsel beheerscht wordt. Had aanvankelijk ook in het Fransch de klemtoon de stamsylbe getroffen, zoodat van het latijnsche *fragilis*, *frêle*, van *rigidus*, *roide*, van *frigidus*, *froid* kon worden, tijdens de Verovering trof de klemtoon de uitgangen der fransche woorden: nevens *frêle* was *fragile*, nevens *roide*, *rigide* ontstaan. Nu vindt men tot in de 14de eeuw sporen in het Engelsch van fransche woorden met den franschen klemtoon uitgesproken, als bij CHAUCER *vertúe*, zoo dat het op *true* rijmt, *couráge*, *licóur*, *cértáin*, en bij anderen *prú-dence* rijmende op *offénce*. Zoo zeggen wij in onze taal *élément*, *schorpióen*, *avontúur*. Wij laten aan deze vreemde woorden hun vreemd accent: wij willen ze ons niet toe-eigenen. In het Engelsch stond de zaak anders: hier zou de taal door den stroom van vreemde woorden overstelpt geraakt zijn; daarom moest aan die vreemde woorden het merkteeken hunner onderwerping op het voorhoofd gedrukt worden. Dit nu geschiedde werkelijk, en door het duitsche accent werd (om één voorbeeld uit duizenden te nemen) van het romanische *aventúre* een quasi-duitsch *adventúre*.

De Spreker eindigt met de toepassing van den latijnschen verregel *Anglia capta ferum victorem vicat*, enz. als de slotsom van zijn betoog aan te halen.

De Heer DE VRIES neemt daarop het woord, en verklaart, dat hij het, wat de hoofdzaak betreft, geheel met den Heer BRILL eens is; doch dat men bij het aangevoerde niet vergeten mag, dat het Fransch in Engeland in vollen bloei heeft voortbestaan; zoo zelfs, dat er in dat land in de 12de eeuw eene merkwaardige fransche literatuur heeft bestaan, en de fransche dichters derwaarts heentrokken, om er zich nader te vormen en in hun vak te bekwamen. Ook meent hij dat in de engelsche syntaxis de sporen van den invloed, dien het fransche op het duitsche element gehad heeft, kunnen aangewezen worden.

Voorts deelde hij ten opzichte van het gebruik der fransche woorden tegenover de oorspronkelijk germaansche de niet onaardige opmerking, die hij ergens gevonden had, mede, dat de Engelschman, wanneer hij van zijne levende dieren gewaagt, gewoonlijk angelsaxische woorden bezigt (zooals *oxen*, *sheep*, *swine*), terwijl hij van vleesch in de keuken of op den disch sprekende, zich van fransche benamingen (*beef*, *mutton*, *pork*) bedient, welke tijdens de verovering aan het hof der vorsten in gebruik waren.

De Heer BRILL geeft dit een en ander volmondig toe, gelijk hij het ook in zijn betoog niet ontkend heeft. De engelsche syntaxis uit het door den Heer DE VRIES aangegeven oogpunt te beschouwen, ware zeer belangrijk. Zoo moet men het gemis van verschil tusschen de woordorde in een rechtstreekschen en in een afhankelijken zin voorzeker aan den invloed van het Fransch toeschrijven. De Spreker behoudt zich voor, om wellicht op dit een en ander nader terug te komen.

De Heer KNOOP doet een voorstel, strekkende om de Afdeling te doen besluiten, ten einde tot eene betere kennis der *krijgeschiedenis* te komen, een of meer te 's Hage wonende deskundigen uit te noodigen tot het onderzoek in 's Rijks Archief en in andere versamelingen naar belangrijke stukken en oorkonden tot onze krijgsgeschiedenis betrekking hebbende, om daarvan later de belangrijkste en der algemeene aandacht waardigste in het licht te geven. De voorsteller heeft tot dit voorstel vooral aanleiding gekregen door de *Mémoires* van SIJCO GOSLINGA, van wege het Friesche Genootschap uitgegeven, die veel licht verspreiden over de jaren van den spaanschen Successieoorlog, toen de genoemde friesche Edelman als Gedeputeerde te velde de beroemde veldheeren MARLBOROUGH en EUGENIUS ter zijde stond. Zoowel dat geleerde Genootschap als de bekwame uitgevers hebben, naar het oordeel des Sprekers, door die uitgave rechtmatige aanspraak verworven op den dank van het algemeen, dat daardoor bekend is geworden met gedenkschriften, die van het hoogste belang zijn, en een nieuw licht verspreiden op de krijgsgeschiedenis van dien tijd. Ook blijkt daaruit, dat de Gedeputeerden te velde niet die lastige onnutte wezens zijn geweest, waarvoor men hen soms heeft uitgekreten.

Deze laatste opmerking deed eene wisseling van gedachten tusschen verscheiden leden ontstaan, omtrent het al of niet nuttige dier vroegere instelling van Gedeputeerden te velde. De Heer DELPRAT doet opmerken, dat deze den Souverein vertegenwoordigden, en dat zij, dien ten gevolge, terwijl zij het vertrouwen hunner committenten bezaten, vaak bij dringenden spoed bevelen of vergunning konden geven, die thans uit de verte moeten aangevraagd worden. Zij waren daarenboven de administrateurs der geldkas, dit blijkt duidelijk uit de nog voorhanden zijnde verballen, en ook in dat opzicht konden zij gewichtige diensten bewijzen. In stadhouderlooze tijden waren zij vooral noodig, daar toch

de Staten-Generaal niet overal konden tegenwoordig wezen tot het verstrekken der onvermijdelijke orders en beschikkingen. — De Heer VAN LENNEP zegt: wij hebben tegenwoordig vaste kaders voor de land- en zeemacht; dit was anders in den tijd der Republiek. Mannen van groote bekwaamheid werden vaak in de legers en op de vloten aangesteld, ofschoon de krijg te water en te lande eigenlijk niet hun levensvak uitmaakte. REARL werd aan WILLEM VAN NASSAU toegevoegd, en was inderdaad zijn rechterhand, ofschoon hij nooit ter zee gevaren had. Dit zou in onzen tijd kwalijk meer kunnen opgaan. — Ten slotte maakt de Heer KNOOP de opmerking, dat in 't algemeen en voor alle tijden éénheid van beleid bij de uitvoering van een krijgsplan allernoodigst is. Alle verdeling van macht is als schadelijk te beschouwen. Zoo vaak dus de instelling waarvan sprake is, tot spoed en vereenvoudiging geleid heeft, moet zij als nuttig beschouwd worden, en waar zij hiertegen in den weg stond, was haar invloed schadelijk. Maar de Gecommitteerden zelve waren soms zeer kundige mannen, gelijk dit wezentlijk met GOSLINGA het geval geweest is.

De Voorzitter stelt alenu voor, en de vergadering besluit, het voorstel van den Heer KNOOP te stellen in handen eener Commissie, bestaande uit de leden BOSSCHA en BAKHUIZEN VAN DEN BRINK.

De Heer JANSSEN vraagt het woord, en vestigt de aandacht der vergadering op de onderneming van de Hollandsche Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen, om afbeeldingen van de *Gewelfschilderijen der kerk te Naarden*, uit den aanvang der 16de eeuw, in het licht te geven. Die figuren zijn in kolossale grootte met waterverf in kleuren en breed geschilderd, en stellen in 23 tafereelen bijbelsche geschiedenissen en enkele legenden der heiligen voor. Een jeugdig kunstschilder, de Heer J. A. DE

RIJK te Hilversum heeft die alle zorgvuldig, met inachtneming van hun eigenaardigen stijl, niet zonder groote moeite afgeteekend. De Heer JANSSEN doet de zeldzaamheid dezer schilderijen, hare oudheid en oogenschijnlijke overeenkomst in stijl met die van ALBRECHT DURER en andere ook nederlandsche meesters opmerken, en hoopt dat deze onderneming met den besten uitslag moge bekroond worden.

De Heer VAN LENNEP beveelt nog de aanstaande *Tentoonstelling van vaderlandsche Oudheden*, welke door de Maatschappij *Arti et Amicitiae* zal worden gehouden, ter belangstelling en medewerking zijner medeleden aan; en daar verder niemand het woord vraagt, wordt deze vergadering door den Voorzitter gesloten.

OVER DE
NAGELATEN HANDSCHRIFTEN
VAN
HENDRIK CANNEGIETER.

MEDEDEELING VAN
L. J. F. JANSSEN.

Over de nagelaten HSS. van onzen beroemden HENDRIK CANNEGIETER zullende spreken, veroorloof ik mij vooraf op-temerken, dat niet bedoeld wordt de franeker, veel minder de groninger hoogleeraar van dien naam, maar de vader van beiden, de arnhemsche rector, die den titel van hoogleeraar slechts eershalve droeg, omdat hij dien van de hoogeschool te Harderwijk ontvangen had. Hij had hem ambtshalve kunnen dragen zoo hij gewild had, zoo hij de „zes beroepen tot hoogleeraar aan vaderlandsche akademiën” *), nu eens in de regten, dan in de geschiedenis en welsprekendheid, niet had afgewezen. Die afwijzing was niet veroorzaakt door gebrek aan lust of krachten; banden des bloeds en der piëteit hadden hem weêrhouden; zijn oude vader en zijne vrouw wenschten te Arnhem te blijven, en er kwam bij, dat in de nabijheid van Arnhem zijne goederen van vrouws zijde gelegen waren.

Hij had het voorregt van meer dan eene halve eeuw (55 jaren) te Arnhem, eerst als corrector, daarna als rector werkzaam te blijven, en wel tot aan zijn dood, in het jaar

---

*) Brief van C. aan MEERMAN van 't jaar 1769.

1770, toen hij den ouderdom van 79 jaren, 5 maanden en 28 dagen bereikt had, gelijk men lezen kan op zijn grafsteen, in de groote kerk te Arnhem waar hij begraven is, en waarop zijne titels luiden: *Hist. et Eloquent. Prof. Historiographus Geltriae, Gynnasii Arnhemensis moderator*. Onder de betrekkingen, die hij behalve zijn rectoraat vervulde, heeft hij zich vooral in die van Geschiedschrijver van Gelderland, door het samenstellen van het III^{de} deel van 't Groot Geldersch Plakaatboek, verdienstelijk gemaakt. Hij had *negen* kinderen, waarvan er in 1760 nog *zeven* in leven, en *vier* van die *zeven* te Franeker gevestigd waren. Van zijne beide hooggeleerdte zonen, JOANNES te Groningen en HERMANN te Franeker, bleef hij vooral met HERMANN in zeer levendige briefwisseling. Intusschen heeft noch deze, noch diens broeder te Groningen, den vader in geleerdheid en scherpzinnigheid geëvenaard, en zeer zeker wordt altijd onze HENDRIK CANNÉGIETER bedoeld, wanneer op het gebied der oudheidkunde de naam van CANNÉGIETER genoemd wordt.

De vele zijner uitgegeven geschriften, die allen van veelzijdige geleerdheid getuigen, werkten van lieverlede mede tot verspreiding van zijn naam en roem. Wij herinneren zijne uitgaaf van de Fabelen van AVIANUS (1731) en van de Tristia van HARIUS (1766); zijne verhandelingen over *Brittenburg* (1734); *de mutata rom. nominum-ratione*, over TREBELLIIUS POLLIO, *Postumus* en het *monumentum Dodewerdense* (1758); *de gemma Bentinckiana*, *de Iside ad Tornacum inventa*, *de Dea Burorina* (1764); zijne *Epistola de ara ad Noviomagum reperta* (1766), om niet te spreken van vele kleinere opstellen, gedeeltelijk opgenomen in geleerde jaarboeken en tijdschriften van die dagen; zie SAXE *Onomast.* VI, 471 sqq.; STRODTMANN *Neues Gelehrtes Europa* I, 14 sqq.; STOCHIUS terzelfder plaats IX, 89, en voorts de schrijvers aangevoerd in VAN DER AA'S *Biographisch Woordenboek*.

U is bovendien zijn onuitgegeven en bij deze Akademie berustend HS. over de *Domburgsche Oudheden* bekend; zijn oudheidkundige zwauenzang, die in eene onzer vergaderingen nog onlangs ter sprake kwam, en waarover ik straks iets naders heb mede te deelen.

Het was niet vreemd, dat een zoo werkzaam en veelzijdig geleerde met vele uitstekende tijdgenooten in briefwisseling stond, b. v. WESSELING, OUDENDORP, HAVERKAMP, SAXE, BURMAN, D'OEVILLE, GERDES, BIJNKESHOEK, STOSCH, REITZ, HAGENBUCH en vele anderen; en hoe belangrijk soms de inhoud der brieven was die hij plach te schrijven, kan men o. a. uit een paar voorbeelden zien, door HAGENBUCH uitgegeven. Zijne brieven zijn intusschen, even als een groot deel zijner overige HSS., nooit openlijk bekend gemaakt, hoewel ze grootendeels bewaard bleven. Over deze HSS. moogt gij thans berigt van mij te verwachten. Uwe belangstelling zal er wel niet te minder om zijn, dat CANNegieter geen nederlander van geboorte was; hij zag te Steinfurt het levenslicht. Want behalve dat in de wetenschap toevallige geboorte den graad onzer hoogachting niet regelen of wijzigen kan, is er zeker zelden een geleerde geweest die, zooals CANNegieter, bij ons als genaturaliseerd kan beschouwd worden. Hij had op eene nederlandsche hoogeschool, te Leyden (onder PERIZONIUS en NOODT) gestudeerd, had na volbragte studiën in Nederland een ambt bekomen en tot den dood toe bekleed, had de vruchten zijner studiën, alle zijne geschriften, in Nederland uitgegeven, had in zijn geliefkoosd vak, de oudheidkunde, steeds bij voorkeur nederlandsche onderwerpen uitgekozen, had eindelijk zijne duitsche moedertaal zoo geheel tegen de nederlandsche verruild, dat onder de duizende zijner aantekeningen, door mij gezien, geene enkele in het hoogduitsch, maar wel vele in het nederlandsch gesteld zijn; gelijk dan ook zijne bovengemelde verhandeling over de

Domburgsche Oudheden in het nederlandsch geschreven is.

Erkentelijkheid maakt het tot pligt vooraf met een woord gewag te maken van de wijze, waarop ik tot de kennis en het gebruik dier HSS. heb mogen geraken.

In VAN WIJNS verhandeling *over de Bellen* (uitgegeven in het IV^{de} Deel der werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde) had ik gelezen (bl. 6), dat HENDRIK CANNegiETER hem te Arnhem een zijner onuitgegeven werken had laten zien, over gedenkteekenen der vaderlandsche oudheid, inzonderheid der middeleeuwen, voorzien van afbeeldingen en overeenkomstig met werken als die van Montfaucon en Caylus, — geschikt om uitgegeven te worden. „Het is”, schreef VAN WIJN ten slotte, „eene schoone verzameling van middeleeuwsche oudheden, en die wij wenschten dat eens met den druk mogen worden gemeen gemaakt.”

Intusschen was nergends elders berigt te vinden van de aanwezigheid, of vroegere aanwezigheid, van zulk een werk van CANNegiETER. Noch in zijne uitgegevene schriften, noch in die zijner overige tijdgenooten, zoo ver mij die bekend waren, was daarvan iets te vinden. Mijne letterkundige vrienden wisten er ook niet van, en wijlen onze geleerde oudheidkundige REUVENS, die zeer veel over de middeleeuwsche, bijzonder vaderlandsche oudheden verzameld had, en bepaaldelijk ook van CANNegiETER veel studie had gemaakt, had van de aanwezigheid van zoodanig werk geen kennis gedragen.

Intusschen was het berigt van VAN WIJN, als ooggetuige, te bepaald, om te twifelen dat dergelijk werk in HS. moest bestaan hebben, en ik verzocht daarom openlijk, in een vaderlandsch Tijdschrift, om berigt waar dat HS. misschien verscholen kon zijn? Ik ontving geen tijdig antwoord, maar twee geleerde stadgenooten, de Heeren Prof. Tydeman en Mr. Bodel Nyenhuis (beiden niet minder bekend met vaderland-

sche familiën dan letteren) gaven mij inmiddels de aanwijzing, dat zich de nagelaten papieren van HENDRIK CANNEGIEIER vermoedelijk te Franeker bevinden zouden, en dat Mr. TELTING aldaar wel bij de familie BURGGRAAF, die aan de CANNEGIEIERS geparenteerd was, inlichtingen zou willen inwinnen. De Heer TELTING nam op mijn verzoek die taak gaarne op zich; hij begaf zich tot den Heer BURGGRAAF, die gehuwd zijnde met eene kleindochter van HERMANN CANNEGIEIER, gehouden werd voor den eigenaar der nagelaten HSS. van dezen en van HENDRIK CANNEGIEIER *). Maar het resultaat van zijn onderzoek was, dat de Heer BURGGRAAF enkel eigenaar was van brieven die aan HENDRIK CANNEGIEIER geschreven waren, en van eene *lijst* waarop zijne nagelaten HSS. gemerkt waren, maar waartusschen zich geen HS. bevond als door VAN WIJN omschreven was. Voorts, dat de Heer Mr. WIERSMA te Leeuwarden, die met eene kleindochter van Prof. HERMANN CANNEGIEIER gehuwd geweest was, over die papieren, die zich nog te Leeuwarden bij diens schoonmoeder moesten bevinden, de beste uitkomst zou kunnen geven.

Niet te vergeefs wendde ik mij aan dezen. Hij meldde mij, zich wel te herinneren vroeger eene kist met zoodanige familiepapieren ten huize zijner schoonmoeder gezien, en zelfs het voornemen gehad te hebben ze na te gaan, maar daarin later telkens door amtsbezigheden verhinderd te zijn geworden. „Ik heb evenwel,” schreef hij, „dadelijk moeite gedaan die kist weder op te sporen en ze naar mijn kantoor te laten transporteren, waar ik meende eenige vrije oogenblikken te vinden om den inhoud door te snuffelen. Doch het bleek al ras, dat hiertoe meer tijd

*) Zulks vond ik later ook opgegeven in het *Biographisch Woordenboek* van VAN DER AA, op HENDRIK CANNEGIEIER, en in het later ontvangen antwoord op mijne aanvraag in den *Navorscher* VIII, 189.

noodig was, dan ik hiertoe vinden kon." Met de verdere correspondentiën enz. over dit onderwerp zal ik uwe aandacht niet vermoeijen, en nog slechts aanstippen, dat de Heer WIERSMA, bijgestaan door zijn zoon, de kolossale kist met familiepapieren ontpakt, daaruit de HSS. van HENDRIK CANNEGIETER zooveel mogelijk uitgezocht en mij die met groote loyauteit tot wetenschappelijk onderzoek en gebruik toegezonden heeft. Met enkele gedrukte boeken vulden die HSS. eene kist van ruim eene halve nederl. el in het vierkant.

Ofschoon ik al die HSS. en aantekeningen nog niet heb kunnen doorzien, is mij toch reeds als zeker gebleken, dat zulk een werk van CANNEGIETER als men uit VAN WIJNS berigt zou opmaken, daarbij niet aanwezig was; en daar de Heer WIERSMA mij later verzekerde, dat zulks ook niet te Leeuwarden was achtergebleven, zal het besluit wel gewettigd zijn, dat van WIJN òf de HSS. van CANNEGIETER te Arnhem niet goed gezien, òf zich onjuist uitgedrukt heeft. Intusschen laat zich zijne onnaauwkeurige mededeeling wel eenigzins ophelderen. Tusschen de HSS. van HENDRIK CANNEGIETER, mij tot onderzoek verstrekt, bevinden zich platen, teekeningen, verhandelingen en kleinere opstellen, ook over middeleeuwsche oudheden, die te zamen wel een boekdeel zouden uitmaken, gelijk CAYLUS en MONTFAUCON er velen zamengesteld hebben, en die ten tijde toen ze door VAN WIJN bezigtigd werden, welligt verdiend hadden uitgegeven te worden, *gelijk ze daar lagen*. Doch ik heb de beoordeeling dier HSS. niet vooruit te loopen. Die beoordeeling zal ook naauwelijks noodig zijn, wanneer gij zult vernomen hebben welke HSS. van CANNEGIETER door mij ontvangen zijn. Daarna zal men ligt kunnen nagaan wat daarvan al of niet uitgegeven is, om vervolgens te bepalen in hoe ver en op welke meest geschikte wijze het nog niet uitgegevene voor de wetenschap dienstbaar zou gemaakt

worden. Heeft ons dus het bericht van VAN WIJN eenige teleurstelling berokkend, wij verheugen ons van de andere zijde dat het aanleiding gaf, om de lang vergeten en letterlijk onder stof begraven HSS. van HENDRIK CANNEGIETER weder aan het licht te brengen en zo bij het licht onzes tijds te kunnen bezigtigen.

De inhoud der kist met HSS. bestaat uit *viijftien* boekdeelen en pakketten; daarbij komen nog vier gedrukte werken, met schriftelijke aantekeningen van zijne hand voorzien.

De gedrukte werken zijn: 1) De eerste uitgaaf van GRUTERS *Corpus inscr. latt.*, afkomstig uit de bibliotheek van P. SCRIVERIUS, met eenige aantekeningen van dezen en genen, doch slechts met weinige van CANNEGIETER zelve. Voorin staat: „Hunc librum qui legit proficiat, deinde sit gratus.” 2) Een exemplaar van het (toen veel gebruikte) *Compendium* van HILDEBRANDS *Antiquitates Romanae*, doorschoten en met vele aantekeningen van CANNEGIETER. 3) Een zeer gecorrigeerd exemplaar zijner zamengebonden verhandelingen: *de Rom. nom. rat.*, *Postumus*, *Treb. Pollio* en het *Mon. Dodewerdense*. 4) Een exemplaar der *Domb. Oudh.* van DANCKERTS.

Volledigheidshalve moet ik hierbij opmerken, dat deze niet de eenige gedrukte werken uit CANNEGIETERS bibliotheek waren, waarbij hij aantekeningen gemaakt had. In een der gemengde pakketten zijner HSS. vond ik een los blad, zonder jaartal, maar waarop hij in haastig schrift vermeld had zijne „*boecken* waarbij aangetoekend is, of waarbij collatiën staan;” wij voegen daarbij, ook *zijne enkel in HS. aanwezige boekdeelen*. Volgens die opgave waren nog zijne volgende boeken door hem van aantekeningen en collatiën voorzien.

„FABRI *Thesaurus*; doorschoten.”

„SCAPULAE *Lexicon*; doorschoten.”

„Alle Collatien en Mscten behorende tot FESTUS, JUVENALIS en PERSIUS, 4°. 1695; FESTUS in 4°. 1699; andere editiën van FESTUS.”

„GORLEI *Dactyliotheca* in 4°. anni 1601.”

„CUPERI *Apotheosis HOMERI*.”

„AVIANUS CANNEGIETERI, 8°. 1781.”

„HARPOCRATES CUPERI, 8°. 1651.”

„SMITH, *Oppidum Batavorum*, 4°. 1645.”

„SMITH, *Antiquitates Neomagensis*, 4°. 1678.”

„FLOBUS MINELLI, 12°. 1698, met wit papier doorschoten en zijnde mijn collegieboek.”

„MARTIALIS c. n. *variorum*, 8°. 1670.”

„VIRGILII MARONIS *appendix*, of *Selecta veterum poetarum* SCALIGERI, 8°. Lugduni 1577.”

„*Priapaea* GASPARIS SCROPYRI (?), 8°. 1664.”

„*Grammatica* URSINI, Leovardiae, 8°. 1701.”

„JUSTINUS ABR. GEONOVII, 8°. 1710.”

„JUSTINIANI *Institut.* 12°. Amstelod. 1659, in 8°, doorschoten en met mijn hand geteekend.”

„*Corpus Juris*.”

„*Het Nieuwe Testament* in 12°.”

„MINUTIUS FELIX.”

Vermoedelijk was die opgave bestemd om, na zijn dood, voor zijne betrekkingen te dienen; want er stond bij „de Oraties behooren vernietigd te worden;” hetwelk eene soort van testamentaire bepaling schijnt te zijn.

Eer ik U de *vijftien* boekdeelen en pakketten zijner Handschriften in bijzonderheden kenschets, zal ik ze eerst in het algemeen opnoemen. Ik behoef naauwelijks te zeggen, dat op weinig uitzonderingen na, alles in 't latijn geschreven is.

- 1) Een MS. in fol. van p. m. 260 bladen. Adversariën en minuten van brieven, voorzien van register, en gemerkt A.

- 2) Een dito boek van p. m. 200 bladen.
- 3) Een dito boek van p. m. 260 bladen. Oudheidk. aantekeningen, vooral rom. opschriften van Brittenburg, Wiltenburg, Nijmegen en Kleefschland.
- 4) Een dito boek van p. m. 1000 bladen, in 2 deelen. Opstellen over oudheden, vooral nederlandsche, met afbeeldingen, en minuten van brieven.
- 5) Een dito boek in 2 deelen, waarvan het eerste bevat de minuten der bij deze Akademie berustende *Dom-burgsche Oudheden*; het tweede korte opstellen van oudheidk. aard, loopende over p. m. 200 onderwerpen, en p. m. 160 bladen groot. Gemerkt F.
- 6) Een pakket met adversariën, losse stukken, brieven, enz.
- 7) Een dito.
- 8) Een dito, meest van oudheidk. aard; daartusschen een geschreven catalogus van oude en hedendaagsche munten.
- 9) Een pakket bronillons, getiteld *Batavia Romana*.
- 10) Een pakket losse stukken, voorzien van een later opschrift, luidende: Cronijk van Zeeland; de Dea Nehalennia; over de Scythen.
- 11) Een pakket losse stukken, met het latere opschrift: Arnhemsche Oudheden.
- 12) Een opstel over MAARTEN VAN ROSSEM.
- 13) Een pakket, waarin een *geschreven* exemplaar van J. SMETIUS, *Dissert. de Sarda Neom. reperta* etc.; eene verhandeling van CANNEGIETER over de *gens Pontia*, latijnsche schooloratiën en onderscheiden koopbrieven van zijne onroerende goederen.
- 14) Een pakket perkementbladen, vermoedelijk schutbladen, uit de XIII^{de} tot XVI^{de} eeuw. Daartusschen stukken uit *Augustinus de Civitate Dei*, en uit de *Homiliën van Beda*.

- 15) Een pakket proefplaten van medailles en munten van de Ptolemeërs, met correctiën, bijschriften en verklaringen. Deze Platen waren, gelijk mij bij onderzoek gebleken is, bestemd voor het IV^{de}, nooit verschenen, deel van HAVERKAMPS *Histori*. Een daarbij liggend blad gedrukte tekst draagt het nummer bl. 121. Volgens COLLOT D'ESCURY (*Holl. Roem*) bezat de Heer WESTREENEN VAN TIELLANDT ook een gedeelte van dit nooit voltooide IV^{de} deel van HAVERKAMP, hetwelk zich thans vermoedelijk nog in het Museum Meermanniano-Westrenianum zal bevinden. Er blijkt uit, dat CANNEGIETER door HAVERKAMP bij dat werk zeer bijzonder gersadpleegd is.

Doch zoo traden we reeds onwillekeurig in bijzonderheden. Daarop echter hebben de grootere HSS. de eerste aanspraak *).

---

*) Of wij in die boekdeelen alle handschriften van HENDRIK CANNEGIETER voor ons hebben, kunnen wij niet beweren, omdat er op bovengenoemd los blad nog eenigen vermeld staan, die door mij in de kist niet gevonden zijn. Ik zal ze hier noemen, omdat zulks misschien aanleiding kan geven, dat deze, onzes inziens nog ontbrekende stukken teruggevonden worden. Zij zijn:

- 1) *Adversaria* in 4°, in hoornband, gemerkt B.
- 2) Een geschreven boek, waarop staat *Excerpta de literis*.
- 3) *Adversaria critica*, in 4°.
- 4) Alle papieren, rakende de studie.

De laatstgenoemde (N°. 4) zullen vermoedelijk door den Heer WIERMA, als tot de eigenlijke familiepapieren behorende, met opzet teruggehouden zijn, en nog bij hem of den Heer BURGGRAAF te Franeker bewaard worden. De andere drie HSS. bevinden zich daar niet meer, volgens een bepaald bericht mij deswege door den Heer WIERMA gegeven.

Eigenhandige brieven van CANNEGIETER bevinden zich (zoo ver mij bekend is) nog in de navolgende verzamelingen: bij Prof. H. W. TYDEMAN te Leyden, 15 stuks, doch niet van bijzondere wetenschappelijke waarde; bij den Heer BONNET, emeritus Predikant

Wij kiezen daartoe in de eerste plaats, het HS. waarin de minuten van de *Domburgsche Oudheden* voorkomen (N°. 5), omdat onze Akademie daarvan een afschrift bezit, reeds door onderscheidene vaderlandsche oudheidkundigen geraadpleegd en gebruikt; omdat die verhandeling reeds meer dan eene eeuw ter uitgave gereed lag, zonder uitgegeven te worden; omdat zulk eene uitgave, zoolang het HS. niet naar het wetenschappelijk standpunt van onzen tijd gewijzigd en verbeterd is, aan onze Akademie ondoelmatig is voorgekomen; omdat de Akademie, uit dien hoofde, op mijn voorstel, onlangs aan een onzer meest uitgevende genootschappen die uitgave heeft ontraden, en omdat zij daarop een antwoord heeft bekomen, dat eenigzins overijld en niet op genoegzame zaakkennis gegrond was.

De minuten van het HS. over de *Domburgsche Oudheden* zijn soms moeilijk te lezen wegens het haastig schrift, de vele correctiën, den bleeken inkt en den eenigzins verweerden toestand van het papier, en men heeft daarom op te meer prijs te stellen dat daarvan bij deze Akademie een afschrift berust, dat door eene zeer bevoegde hand vervaardigd is. Het is mij namelijk uit vergelijking van de handteekeningen gebleken, dat Prof. HERMANN CANNEGIEIER dat afschrift vervaardigd heeft; dat het dus afkomstig is van dien geleerden zoon, die meer dan een zijner tijdgenooten niet minder met de hand dan met de denkbeelden zijns vaders

---

van de gemeente Leersum; één in het gemeentearchief te Domburg (belangrijk ten aanzien van de Domburgsche Oudheden), en één op de Akad. Bibl. te Leyden, aan OUDENDORP, bevattende aanmerkingen op diens *Brevis leg. Papenbr. Descriptio*. Deze laatste is door mij gebruikt bij de uitgave der gr. en rom. opschriften van het Leydsche Museum van Oudheden. Het is waarschijnlijk dat de minuten van alle deze en nog andere verstrooide brieven zich tusschen de HSS. bevinden, met welker onderzoek ik mij thans onledig houd.

vertrouwd was. Heeft nu die zoon (gelijk inderdaad het geval is) in zijn bij onze Akademie berustend afschrift nog leemten overgelaten, dan zal zulks wel een bewijs zijn dat op die plaatsen het schrift zijns vaders zeer *moeijelijk* te ontcijferen was. Wij willen intusschen hopen, dat die leemten door onze minuten nog zullen aangevuld worden; en het is reeds belangrijk te weten, dat een geheel hoofdstuk der *Bijlagen*, hetwelk in het afschrift onzer Akademie ontbreekt, door mij teruggevonden is in een der gemengde pakketten. Daar dit eveneens door HERMANN CANNEGIETER geschreven is, heeft het zeker oorspronkelijk bij het afschrift onzer Akademie behoord, en het is te vertrouwen, dat de loyale erfgenamen dat fragment welwillend aan de Akademie zullen afstaan.

De minuten zijn echter belangrijker dan het afschrift, uit hoofde van de daarbij gevoegde teekeningen en gecorrigeerde platen der Domburgsche monumenten.

De oorspronkelijke teekeningen dier monumenten (door de kunstschilders P. VAN DYK en A. V. D. LAAN), waarnaar de koperen platen op last van den Heer DISHOEK, toenmaligen Heer van Domburg, gegraveerd werd, zijn bij dat HS. bewaard gebleven. Zij hebben klaarblijkelijk aan CANNEGIETER gediend om de proefplaten te corrigeren, en van die gecorrigeerde, of liever met correctiën voorziene proefplaten is er tevens een exemplaar bijgevoegd. Men ziet uit de correctiën van CANNEGIETER, dat hij zelf met die afbeeldingen niet tevreden was, ze geenszins in allen deele goedkeurde, en mag daaruit opmaken, dat hij — zoo het ooit tot eene uitgave door zijn toedoen zou gekomen zijn — gezorgd zou hebben, dat de vereischte verbeteringen daarin vooraf aangebragt waren. Bovendien zijn sommige teekeningen veel getrouwer dan de gravures, hoe fiks en fraai die ook gegraveerd zijn; zoo b. v. die der Vic-

toria, een kolossaal standbeeld van harden kalksteen (Pl. III, 6 der uitgave van het Zeeuwsch Genootschap.) En wilt gij een enkel voorbeeld van **CANNEGIETERS** aanmerkingen?

Hij schreef op de proef van Tab. XI (Pl. IV, fig. 8 der uitg. van het Z. Gen.):

„In hac imagine 1) mensura omissa; 2) navis quae premitur sinistra pede nimis obscura; 3) ipse pes obscurus; 4) ad dextram videtur fugiens imago aquilae aut alterius avis; 5) gubernaculum ad dextram obscurus; 6) fractura lapidis non satis apparet in ea parte qua literae incipiunt.”

Op de proef van Tab. XX (Pl. VII fig. 15 der uitg. van het Z. Gen.) schreef hij:

„In mijne aantekening is: 1) dat de hond ligt, en gevolgelijk niet sit, so als hier; 2) de jongetjes (d. i. de geniën) zijn gevlengeld en houden daarenboven een palm-tak enz.; 3) de eerste T in den naam **FLÉTTVS**, staat dus †, de streep naar beneden gaande steekt boven de dwarsstreep uit.”

Op Tab. XXIV (Pl. I, 2 van de uitg. van het Z. Gen. en Pl. XI, 32) schreef hij zeer teregt: „dit stuk van een kolom schijnt toevallig op dezen steen of altaar gestaan te hebben, en verkeerdelijk door den teekenaar daarop geteekend.”

Op eene der gravures, waarop door teekenaar en graveur een voorgrond met boomen en lofwerk gemaakt was, schreef hij:

„Al hetgene buiten den steen is, sowel in deze als in de andere teekeningen moet in de plaat uitgelaten worden, uitgezonderd de voetmaat en de naam van de teekenaar.”

Op Tab. XXXIX, de afbeelding van het standbeeld van **HERCULES** (Pl. II, 4 der uitg. van het Z. Gen.), waarop teekenaar of graveur het hoofd van **HERCULES** onjuist had voorgesteld, schreef hij: „Dicas occiput coronatum et sinciput nudum, quod non est; crinitum caput est, sed per-

euntibus diurnitate temporis atque exolentibus capillis in simulacro."

Doch ik onthoud mij van verdere aanhalingen ten betooge dat CANNegiETER die gravures in velen opzigte voor onjuist verklaard heeft; en het kan dus te minder bevreemden, dat men eene eeuw na hem, toen de vooruitgang der wetenschap oneindig strenger eischen aan de kunst, in dienst der archaeologie, doen moest, gemelde gravures voor eene uitgave ondoelmatig oordeelde. En daar thans het Zeeuwsch Genootschap veel getrouwer, ofschoon dan ook minder fraaije, afbeeldingen dier monumenten heeft in het licht gegeven, zou eene uitgave van de voormelde gravures slechts verwarring, maar geen nut voor de wetenschap aanbrengen.

Het is nog niet bekend wat de bepaalde oorzaak zij, dat die gravures met de verhandeling van CANNegiETER (die bij zijn leven reeds voor de pers gereed was) niet nog gedurende zijn leven zijn uitgegeven. Het is te vermoeden, dat de onvoldoende toestand der gravures die verbetering vereischten eenigen oponthoud gegeven heeft. Inmiddels is mij uit een der brieven van CANNegiETER, dd. 1 Aug. 1750, gebleken, dat de uitgave van zijn werk over de Domburgsche Oudheden ook vertraagd was geworden „door ongevallen" en „door indiscretie en onredelijkheid van boekverkoopers."

Die brief is voor de geschiedenis der uitgave merkwaardig. Hij is gerigt aan de Executeuren van den boedel van wijlen Mevrouw van Domburg. Er blijkt uit, dat de voormalige Heer van Domburg, gemelde DISHOEK, de koperen platen der monumenten had laten graveren, om bij CANNegiETERS *Beschrijving van de Oudheden in de stede Domburg* te dienen; voorts, dat de uitgave daarvan door de evengenoemde oorzaken was vertraagd geworden; dat echter (in 1750) nu Z. K. Hoogheid de Erfstadhouder „in een partikuliere audiëntie hem zijne Hooge presentie had verleent

tot dat werk als ook tot andere van dien aart", zich een boekverkooper aangeboden had het werk te drukken, mits de gegraveerde platen door CANNEGIEFER, of een ander, daarbij gegeven werden, weshalve hij voormelde Executeren permissie verzocht, om van die platen de noodige exemplaren voor dat werk te mogen aftrekken (HS. B. Deel I. bl. 205^b) *). Of dit billijk verzoek geweigerd werd, of welke andere verhinderingen tusschen beiden kwamen, zeker is, dat CANNEGIEFER nog *twintig* jaren daarna geleefd, maar zijn HS. niet uitgegeven gezien heeft.

Had hij het toen kunnen uitgeven, — zoo oordeelde ik voor dertien jaren en kan daarvan ook nu geen enkel woord terugnemen, — „er zou veel opheldering door verspreid zijn geworden niet alleen over de zeeuwsche gedenkstukken, maar ook over andere vaderlandsche oudheden. Misschien was daardoor menig gebrekkig geschrijf ongedrukt gebleven of minder schadelijk van uitwerking geweest; en de late nakomeling zou ontheven zijn van de niet gemakkelijke taak, om een werk in het licht te geven, hetwelk, bij veel uitstekends, gebreken heeft, die in den tijd waarin het geschreven werd geworteld zijn, en die door den vooruitgang der wetenschap op het gebied van de studie der talen, der geschiedenis, der mythologie en der kunst, gedurende den loop eener geheele eeuw, in het oog springen en bij eene eventueële uitgave niet onopgemerkt mogen blijven”.

„Het is onzeker”, zoo voegde ik er bij, „of en wanneer zich een vaderlandsch geleerde tot zulk eene uitgaaf in staat of opgewekt gevoelen zal; daarom achtte ik mij gedrongen, om van eenige aantekeningen, die ter tijd voor eigen herinnering (uit dat HS.) getrokken waren, bij deze

---

*) Over de betrekkelijke waarde dier gravures is door mij uitvoeriger gehandeld in: *De romeinsche beelden en gedenksteenen van Zeeland*, Voorrede bl. XXII enz.

gelegenheid (het was bij den tekst van *De rom. béelden en gedenkst. van Zeeland*) gebruik te maken, vertrouwende daardoor der wetenschap, den lezer en ook der nagedachtenis van CANNEGIETER dienst te bewijzen" (Voorr. bl. XIII—XIX).

Ik besluit de mededeeling over de Domburgsche Oudheden met een nieuw en belangrijk bewijs, uit zijne HSS. zelve ontleend, hoe noodzakelijk, in geval van uitgave, eene bijwerking wezen zou.

Het is bekend, dat men uit het vinden van romeinsche munten in de wingewesten, op plaatsen eertijds door de Romeinen bewoond, niet zonder grond een besluit trekt tot den duur van hun verblijf. Wanneer namelijk die munten, jaren lang verzameld, gelijk zij van tijd tot tijd uit den grond te voorschijn kwamen, nooit lager afdalen dan tot een bepaalden keizer, wordt daaruit met waarschijnlijkheid afgeleid, dat die plaats ten tijde van (of niet lang na) dien keizer door de Romeinen zal verlaten zijn. Eerst in den jongsten tijd is het belang van die gevolgtrekking voor de geschiedenis der romeinsche wingewesten beter ingezien en toegepast.

Onze CANNEGIETER paste haar reeds toe op het verblijf der Romeinen te Domburg, toen hij in zijne Domburgsche Oudheden het vraagstuk behandelde, over het tijdperk waartoe die gedenkstukken behooren gebragt te worden. Aangezien te Domburg geene latere romeinsche munten dan van TETRICUS gevonden waren, maakte hij daaruit het besluit op, dat de domburgsche gedenkstukken niet jonger waren dan het jaar 273 onzer jaartelling, en vermoedde, dat omstreeks dien tijd, die romeinsche havenplaats, hetzij ten gevolge van eene overstroming, hetzij (wat hem waarschijnlijker voorkwam) ten gevolge van invallen der Franken of Gothen, door de Romeinen zou verlaten zijn. De romeinsche munten, na CANNEGIETER te Domburg gevonden, voor zoo ver zij bewaard en ter kennis van het publiek gekomen zijn,

vooral door de belangrijke mededeelingen van den Heer **BETHAAN MACARÉ** (in de werken van het Zeeuwsch Genootschap en waarvan de laatste ontdekkingen zeer onlangs in het licht gegeven zijn) zetteden aan dat gevoelen nog meer waarschijnlijkheid bij. Onder die laatsten toch bevonden zich wel vele merovingische, karlovingische en angelsaksische, maar van de romeinsche geene latere dan van **TETRICUS**; want enkele *trientes* van **JUSTINIANUS I** konden niet in aanmerking komen, omdat die klaarblijkelijk van barbaarsch maaksel en stempel waren, en dus afkomstig van de Franken, die ten gerieve van het verkeer, denkelyk vóór het invoeren van eigen munt, of vóór zij een toereikend getal eigen muntplaatsen hadden, de bekende en gangbare trienten van **JUSTINIANUS** lieten slaan.

Het behoeft naauwelijks gezegd te worden, dat dit besluit nopens den duur van het verblijf der Romeinen, uit gevonden munten getrokken, niet *zeker* is, vooral dan niet, wanneer de bodem nog niet volledig onderzocht is, en wanneer hetzelfde verschijnsel niet op andere, nabijgelegene, romeinsche standplaatsen mede waargenomen wordt. Uit de nagelaten **HSS.** nu van **CANNegiETER** blijkt, dat gemeld besluit door hem, en door allen die hem volgden, verkeerdelijk op Domburg is toegepast. Uit zijne aanteekeeningen ziet men, dat er romeinsche munten te Domburg gevonden zijn van veel latere romeinsche keizers dan den tiran **TETRICUS**. Eene met **CANNegiETERS** eigen hand geschreven lijst van romeinsche te Domburg gevonden munten, waarvan hem de oorspronkelijken door **PETER LA RUE** en **VAN CITTERS** toegezonden waren, ten getale van 35 stuks, toont aan, dat daaronder niet slechts van **CONSTANTIËN den Groote**, maar zelfs van **THEODOSIUS** waren *). De door **CAN-**

---

*) Van de munt van **THEODOSIUS** wordt door **CANNegiETER** wel enkel het fragmentarische opschrift **THEOD...** vermeld, doch er is

NEGIETER beschreven munt van THEODOSIUS behoorde waarschijnlijk tot het jaar 386. Het is dit tijdperk, waarin de magt der Franken sterker, de invallen der barbaarsche volken menigvuldiger en de uitbreiding van het Christendom in deze gewesten grooter geworden waren, en waarin men, zelfs zonder munten te kennen, met meer waarschijnlijkheid dan in den tijd van TETRICUS, de verwoesting der romeinsche heiligdommen en beelden te Domburg zou mogen vermoeden.

In een pakket oude brouillons, van CANNEGIETERS hand, trof ik een HS. aan, dat in zijne soort niet minder opmerking verdient dan zijne *Domburgsche oudheden*; het bevatte namelijk eene latijnsche verhandeling over den romeinschen grafsteen, die in 1740 bij de maliebaan te Utrecht ontdekt werd en thans nog in de akademische bibliotheek aldaar bewaard wordt. Reeds bij vlugtig inzien bleek ten duidelijkste, dat die verhandeling voor de pers bestemd was geweest, maar dat zij nooit het licht had gezien. Zij is geheel op dezelfde, uitvoerige, soms van het onderwerp afdwaelende, maar altijd geleerde, scherpzinnige en vernuftige wijze bewerkt als zijne verhandelingen over het *Monumentum Dodewerdense* en *Brittenburg*, doch van veel minder omvang dan deze, en verdient allezins nader gekend te worden. De gedenksteen, waarover zij handelt, heeft, gelijk men weet, een opschrift, waaruit blijkt dat hij door zekeren INGONIUS MARCELLUS, voor hem zelven en zijne vrouw AGISLACA LUCILIA, geplaatst is, en boven en onder het opschrift zijn

---

geen twijfel aan, dat zulks THEODOSIUS behoort aangevuld te worden, vooral omdat de KZ. beschreven is als: *Figura galeata sedens, sinistra hastam, dextra globum, in quo stat Victoria porrigens corollam*; eene beschrijving, overeenkomstig met de munt van THEODOSIUS bij MEDIOBARBUS p. 517, van het jaar 386.

de borstbeelden dezer echtgenooten, in hoog reliëf, twee malen uitgebeiteld. De ontdekking van dien steen maakte ter tijd opgang, en de italiaansche oudheidkenner **SCIRIO MAFFEIUS**, die omstreeks dien tijd ons vaderland bezocht, en onder de vele door hem bezigtigde en beschreven oudheden ook dezen gedenksteen opnam, verklaarde hem voor zeer merkwaardig. Die geleerde was ook de eerste, zoo veel ik weet, die het opschrift openlijk bekend maakte, in zijn ten jare 1749 verschenen *Museum Veronense*, p. 150, ofschoon hij den eersten regel van het opschrift onjuist gelezen en verklaard heeft. Op den steen namelijk staat, gelijk later door **SAXE** beter gezien is (zie **SAXE de ara romana** etc., in de *Werken der Haarl. Maatschappij van Wetenschappen*, D. XIX, St. 3, bl. 143) *):

M. INGONIVS. N. F.
MARCELLVS. T. F. I
SIBI ET AGISIACAE
L. F. LVCILIAE VXSO

d. i. *Marcus Ingonius, Numerii filius, Marcellus titulum fieri jussit sibi et Agisiacae Lucii filiae Lucilliae uxori.* **MAFFEIUS** had den eersten regel te onregt gelezen *Min-gonius Marci filius*.

Had deze geleerde buitenlander de eer, het eerst *openlijk* op het belang van dit gedenkstuk gewezen te hebben, dat belang was zeker vóór hem door onzen **CANNEGIETER** reeds ingezien en uitvoerig aangetoond (ofschoon zijn arbeid voor het publiek verborgen bleef) waarvoor onze verhandeling de beste bewijzen oplevert. Want in hetzelfde jaar dat het *Museum Veronense* verscheen, had **CANNEGIETER**, gelijk **SAXE** meldt, hem eene *diatribe* over dezen steen ter bezigtiging

---

*) Hetzelfde opschrift is later door mij vermeld in de *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden*, IX, 19, doch de eerste regel onjuist, en te verbeteren: **M. INGONIVS N. F**

gezonden, waarin hij dien, op geleerde wijze, had opgehelderd en die SAXE wenschte dat nog uitgegeven mogt worden. Nu is er geen twijfel aan, dat deze *diatribe* de door ons teruggevonden verhandeling is, en waarvan de bestanddeelen de kenmerken dragen dat zij vóór 1749 opgesteld, althans begonnen werd; zoodat dan ook CANNEGIE-TER bij het schrijven er van nog geene kennis gedragen heeft aan het genoemde werk van MAFFEIUS, ofschoon hij dat in zijne latere schriften dikwerf gebruikt en aangevoerd heeft. SAXE schreef van CANNEGIE-TERS *diatribe* dit:

„Eodem — anno 1749 quo Maffeiū dixeram saxi hujus literati praeconium fecisse clarissimus Cannegieterus singulari quadam Diatribe, privatim scripta, mihi quae tum obiter ad legendum per literas commodata, eruditionis illi suae facem praetulerat, quam propterea velim dignissimus patri eximio filius Hermannus Cannegieterus V. C. aliquando in lucem emittere non gravetur.” Waarom CANNEGIE-TER de vader niet zelf de verhandeling in het licht gegeven heeft, is misschien hieraan toe te schrijven, dat hij er vooraf nog de laatste hand aan wilde leggen, en zulks te eer, daar hij weldra na de voltooiing zal hebben ingezien dat zijne lezing van een gedeelte van het opschrift onjuist was, en hij dus de verhandeling voor een gedeelte behoorde om te werken. Dat hij toch de verhandeling niet geheel zóó, gelijk ze daar lag, zou hebben uitgegeven, kan o. a. blijken uit hetgeen hij daarin schrijft, bij gelegenheid van de behandeling der frankische munt van Dorestat.

„Nummi” schrijft hij, „in ea cusi — hac nota a Trajectinis distinguuntur, *ni fallor* (hoc addo quia Bouteruvium et Blancium gallicorum nummorum scriptores consulendi in praesentia copia non est, scribo ergo haec ut in mentem veniunt quae olim apud me legere memini) navem

habent, aut templum, in cujus medio crux," etc. En dat zijne lezing van een gedeelte van het opschrift verkeerd was, moest hem terstond in het oog vallen, toen hij de betere lezing van MAFFEIUS (die hem niet lang onbekend kon blijven) had leeren kennen. De onjuiste lezing van CANNEGIEETER heeft betrekking op het laatste gedeelte van het opschrift. Zijne lezing in gemelde verhandeling is: *Marcus Ingonius, Numerii filius Marcellus jussit fieri sibi et Agisiacae et Luciliae uxori, sive mavis uxoribus*. Intusschen ziet men hier tevens uit, dat hij den eersten regel van het opschrift beter dan MAFFEIUS gelezen had, waarin hij dan ook te regt door SAXE gevolgd is. Wij houden ons thans bij dien gedenksteen niet langer op, maar willen slechts CANNEGIEETERS *commentarius* er over nader doen kennen. Daarbij heeft men, ter meer billijke beoordeeling, in het oog te houden, dat CANNEGIEETER abusievelijk op den steen *twee* verschillende vrouwen, in plaats van eene, vermeld en uitgebeeld meende. Tot kenmerking zijner verhandeling meenen wij niet beter te kunnen doen, dan de inhoudsopgaven der hoofdstukken te laten volgen, gelijk die door CANNEGIEETER zelven vóór elk hoofdstuk vermeld zijn. Daaruit zullen de geheele gang en methode zijner behandeling blijken, en de rijkdom tevens der onderwerpen die hier ter sprake gebracht worden duidelijk in het oog springen.

Cap. I. Lapis describitur. Quo tempore sculptus sit inquiritur. Videtur ab homine Germano positus. Numerii praenomen rarum Romae, praesertim sub imperatoribus. Auctor de nominibus (Sidonius) refellitur. Unde Numerii praenomen Romam translatum. Quando gentis nomen factum. Unde cognomen Numerianus. Litera N non semper Numerium designat. Gentilium nomina praenomina vicem quando gesserint. Inscriptio Reinesii exposita. Ab ejus sententia disceditur. Quando Romani imberbes.

II. De orthographia lapidis. Quo tempore scriptum fuerit

uxor pro uxor. Incerta et fluxa omni aetate fuit orthographiae ratio. Marmorum Pisanorum et Ancyran, quae fuerit, et Angusti. Grammaticorum in ea re morositas. Quintiliani error excusabilis. Vox uxor varie scripta.

III. Disputationis hujus capita proponuntur. Peculiaria lapidis memorantur. Locus ubi inventus. Trajecti ad Rhenum antiqua nomina. Nomen Utrecht unde. De Withum et Wiltam emporio ad ostium Mosae. Item de Vitis et Wiltis. Trajectus, olim fuit trajectus Romanorum, Gallorum, Germanorum, admodum frequens. Forum Hadriani calebat negotiatoribus. Lugdunum nobilis portus. Vetus inscriptio exposita. Iterum lapis expositus.

IV. Celebritas trajectuum ad Rhenum exponitur. Si admodum pauci fuerunt; pontes in Rheno fere temporarii erant. Trajectus, quatenus omnium ad Rheum nobilissimus. Quot castellis munitur. Castra legionum, alarum, cohortium ad Rhenum. Rhenus imperii romani limes. Summa cura defensus. Nummus Postumi expositus. Trajectum non castellum videtur a Druso conditum. Caninefates Batavis accensiti. Hinc nomen eorum extinctum. Romani quantam curam pontium gesserint; quantam Francorum reges.

V. Trajectum, Willtenburgus, Fethna, castra vicina. Refutantur illi qui Trajectum Wiltaburgum fuisse censent, Melis Stoke, Buchelius, H. v. R. alii. Quae fides Bedae de rebus extra Britanniam. Duplex ejus error detegitur.

VI. Aetas Bedae et Ludgeri definita. Bedae error ad plurimos manavit, ad Ludgerum, Sigebertum, Stokium. Ludgeri lectio suspecta. Male scriptores Batavi Trajecti nomen a Dagoberto mutatum esse decuerunt. H. V. R. porro urgetur. Antiquissimi scriptores Batavi quae de Willebrordo memorant a Beda sunt mutuati. Sigeberti error et Joannis a Leidis. Caussae plures commemorantur cur Trajecto Wiltaburgi nomen non fuit.

VII. Historia harum regionum nova potissimum a Carolo Magno initium capit. Wiltenburgum Dagobertus destruxit, non autem reparavit. Hinc nulla ejus mentio per illud aevum. Claes Colyn et Claes Goete chronica laudata. Verba utriusque expenduntur. Error scriptorum Batavorum reprehenditur, Trajectum ad Rhenum Mosamque confundentium.

VIII. Castellum Antonia non fabulis accensendum. Cujusmodi narrationes Historicorum fabulosae. Antonius Wiltenburgi conditor, Granius Aquisgrani non videntur fabulosi. Castra nominibus conditorum dicta, nec non aquae. Inscriptio Clivensis. Error Historicorum Batavorum perstringitur, Antoniam Trajectum esse.

IX. Wiltenburgus Castrum munitissimum. Monumenta ibi reperta. Legio XXX ad oppidum Santen castra habuit, X^a ut videtur ad Neomagum; cur ea Batavorum dicta. Inscriptiones explicatae. Batavi Patavi nominati. Patavus id est Mosa amnis. Legionis VII alae et cohortes ad Rhenum. Castra legionum ad Rhenum et Danubium commutata. Lampadis inscriptio explanata. Itinerarium Antonini mutilum. Inscriptio monumenti a correctione Reinesii defensa. Gemma illustrata. Cochlear prudentiae symbolum.

X. Cur tria castra ad Trajectum fuerint. Quanta cura trajectus custoditi fuerint. Castellis muniti in Gallia atque in Britannia. Taciti lux. Exploratores qui fuerint. In limitibus imperii Romani castra habebant. Disceditur a sententia Pancirolli et Reinesii. Notitia imperii tentata. Portus Adurnus quis. Lapis Britannicus explanatus. Th. Galii sententia non placet. Duo immo tres lapidis literati expositi. Legio VI in monumentis Germanicis. Exploratio, id est castra exploratorum ad Atlantem minorem.

XI. Taciti sententia eruitur. Ejus lectio corrigitur. Germanis transeuntibus Rhenum custodes adjugebantur. Batavorum ut Hermunderorum videntur incustoditi fuisse tran-

situs. Classis in Rheno ad tuendum limitem portum habebat Trajecti. Hegesippus semel iterumque emendatus. Cupa navigii genus.

XII. Classis ad custodiendum Trajectum. Portus ad Trajectum. Nummus Caroli Calvi explicitus. Quando Rheni ostium medium obstructum. Urbs Trajectina ex tribus membris conflata, castro, portu, trajecto. Trajectus vox seculis barbaris adjectiva. Hadriani Valerii sententia improbat. Trajectina urbs etiam dicta vicus. Male nummi in quibus TRIECTO FIT ad Trajectum Mosae referuntur. Ab opinione H. V. R. disceditur. Castellum an urbs. PORTO pro PORTU. Trajectum cur castrum dictum. H. V. R. sententia rejecta. Castellum non urbem ubique notat.

XIII. Maxima celebritas maximusque splendor Trajecti veteris. Inter civitates provinciae Germaniae tertio loco numerata. Ejus damna incrementa Dorestato dederunt. Lecca Corbulonis fossa est. Etymon ejus rejicitur. Est a saxonico *Lock*. Leccas Vindeliciae fluvius. Velseri etymologia rejicitur. Caussae incrementorum Dorestati. Trajecto Daventria patebatur proficiscentibus in Germaniam. Pontium raritas fluminumque difficultas notata. Ratio intervalli inter Forum Hadriani, Trajecti et Dorestati initur. *Dur* vox peregrina trajectum notat. Multis oppidis nomen dedit. Altingii sententia parum probabilis. *Furten* et *vorden* trajectus dicti, in Hollandiae parte Dreht et Trecht.

XIV. Dorestatus non est Batavodurum. Daventria trajectus Tubantorum, atque hinc nominis origo. Trajectus fuit venientium ex Batavis in Germaniam ulteriorem. Res Daventriensium cur semper florere. Daventriae felicitas nec non Amesfurti a Trajecto pendeat. Amesfurti etymon. Hemi fluminis celebritas, in quo tria oppida.

XV. Trajectum vetus dicitur quia Dorostatus trajectum novum habuit. Nullo bono auctore *Trajectum inferius* dicitur. Fabula nata ex corrupta Ammiani scriptura. Valerii

et H. V. R. lapsus. Telonium an Trajecto Dorestatum translatum? Editio Bedae et Hedae minus adcurata.

XVI. Dorestatus urbs fuit. Cur castrum dicatur. Nulla istic Romanorum castra. Cur *Wyk* dicta. Matthaei et H. V. R. sententia non placet. *Wyk* id est vicus. Cur romanum huc nomen adjuverint Germani. *Londonwich* est Londinum. Urbes nullae in Germania olim. *Wijn, wal*, Romana vocabula. Vici non Dorostadi vestigia nunc supersunt. Urbs a Normannis vastata. Cur vico parcitum.

XVII. Monetaria officina Dorestati. Cur in nummis ejus templum, navis, francisca. Naves ex Anglia ad eam adpellabant. Duo nummi ejus non sunt vulgate. Francisca qualis securis. Sannia quid. Aimoinus exponitur. Chiffetus refutatus. Agathiae locus tentatus; ἀγγώνες forte ἀγγλώνες, tela Francorum. Franciscarum officinae Dorestati.

XVIII. Dorostatus ceteris Bataviae urbibus etiam ipso Trajecto superbior. Trajectum a Dorostato designatur. An Dorestatus habuerit 50 ecclesias parocchiales. Quae de magnitudine ejus fabulae. Crevit ex ruinis Trajecti et Fori Hadriani. Navium commeatus inter Dorostatum et Londinum Angliae. Tempus inquiritur coeptae Dorostati potentiae. Quo tempore Dorestato rursus opes Trajecto revocatae.

XIX. Ad lapidem reditus. Rara sunt monumenta romanae ultra Rhenum. Vopisci lectio defensa. Germani monumenta romana in sua terra disjecerunt. Romanorum praesidia ad Flevum. Partes hujus sive Isalae recensentur. Inter Flevum et Rhenum nulla aut rara monumenta romana. Thesaurus ibi in agro Arnheimensi effossus. Castra Drusi sacra non longe inde remota. Germanorum in Romanos odia maxima. Germanorum in Galliam irruptio. Regiones inter Flevum et Wahalim maxime ab iis vastatae, cujus rei ratio redditur. Franci Bataviam, mox Gallias occuparunt; dein aliae atque aliae gentes barbarae. An² Hunni inter eas? Christiani infesti romanorum simulacris, maxime sepulchris.

XX. Ostenditur Ingonium esse Germanum. An ob id parvum lapidi. Romanorum reliquiis insultabant Romani (l. Germani). Hortensius et Cluverius in Germanico solo Trajectura fuisse scribunt, quorum sententia oppugnatur. Albiniana, id est Alphen, cur nunc in ripa adversa. Inscriptio lapidis in castro Loendersloot spectati illustratur. Saxa litterata minus perspicua in his terris. Distinctiones sive puncta antiquiorum monumentorum inscriptionibus temere interposita. Inscriptio antiqua aliis omissa. Mailorius videtur nomen exterum, non Romanum. Viri magni et honoratiores ad flumina, ripas et maria tumulati. Virgilii versus contra Pierium defensio. Heroum animae credebantur habitare ad fontes et nemora. Septentrionales similibus sepulchris delectabantur.

XXI. Ingonius nomen exterum, Germanis et Belgis nunc *Ingud*, *Ingoud*, quo nomine Chlotarii uxor. Ingones reges Sueviae. Ex Luetia homines in Bataviam Belgicamque invasere. Promiscuus usus Romae praenominum et cognominum, non etiam nominis gentilicii. Barbari nomini Romanum sonum addebant, ut romana viderentur. Nomen unum conflare ex barbaro et romano. De nomine Agisiaca. Lapidis quinque expositi, inter hos inediti. Lapis contra sententiam Gudii defensio, alius contra Cuperum. Iugumattus quale nomen, similiter Leviquintilia. Ratio mutandi nomina peregrina. Quid de leonum insignibus nonnullis in familiis Germanorum sentiendum.

XXII. Figuræ atque imagines lapidis Trajectini illustrantur. Apparent Ingonius et uxores ejus. Honor dextrae potior, sed non usque quaque. Interior locus honoratior uxoribus. Gemmae duae elucidantur. Cur Minerva ad dextram, Juno ad laevam Jovis adstant. Notatur nonnullorum interpretum Horatii lapsus. Saxum antiquum Clivense. In Italicis monumentis Capitolina numma, Jupiter, Juno, Minerva, raro conjuncta reperiuntur, secus in transalpinis.

Fabretti, dubitatio tollitur. Tria illa nomina a Gallis praecipue culta. Rycquius non placet. Uxor in convivio marito inferior discumbit, etiam cum indignior supra. Suetonio lux.

XXIII. Contra consuetudinem Romanorum imagines in saxo collocatae. An apud Germanos prior et dextrae honos tributus uxoribus? Feminae in summo honore apud eos fuerunt. Fuerunt pacis ac belli, rerum humanarum et divinarum arbitrae. De Velledae majestate. Germani patria numina non deos sed deas solebant, quas matres dicebant. Nehalennia praecipuum Zelandorum numen.

XXIV. Inquiruntur causae tanti honoris ferminarum apud Germanos. Fuerunt feminae Graecorum Romanorumque domisedae, at vero Germanorum laborum et in militia sociae. Exempla fortissimarum in Gallis, Germanis, Scythis ferminarum. Florus tentatus. Omnes septentrionales Galli dicti *Γυναικακρατοῦμενοι*. Scythae quibus uxores imperabant. De Scytharum bellicosis feminis. Germani Scytharum propago. Feminae apud Septentrionales regnarunt, ut Tomyris apud Scythas, Banducia apud Britannos. Batavi an mulierosi.

XXV. Causae expenduntur quare in nonnullis lapidibus Romanis feminae ad dexteris maritorum spectantur. Mediolanum quando a Gallis conditum. Gemmae interpretatio. Cur Juno nonnunquam ad dextram Jovis conspiciatur. Causa redditur, cur promiscuae ex Gallorum Germanorumque moribus lapis Trajectinus exponatur. Inter eos multa communia fuerunt.

XXVI. Dextrae junctae symbolum fidei apud omnes gentes, etiam conjugii. Ratio jungendi manus et eliciendi cruorem apud barbaros. Cur dextrae hostibus a Scythis recisae. De Lingonum instituto, de Francorum, de Aeduorum, qui humeris dexteris exsertis pacis signum dabant. Dextrae ad exercitus Romanos missae. Nummis lux affunditur. Item

gemmae. Dextra hominis percussi detruncabatur. Ad eam quasi ad hominem praesentem actio instituebatur. Origo beneficii *manus mortuae* traditur. Caesaris commentarii explicantur. Interpres ejus Graecus reprehensus. Humeri exserti id est nudi. Pomponius Mela enodatus. Virgilium inepe imitatur Mela.

XXVII. Comtus et ornatus imaginum exponitur. Galli et Germani barba rara, quando Romani. Vittae laciniosae barbarum sunt. Nehalenniae pictura falsa. Nulla falsa de horrido germanorum vestitu jactantur ab eruditis. Spina pro fibula apud Germanos. Cluverius praeter verum barbariem eorum auxit. Saga eorum virgata. Vestes purpureae auratae. Mundius ex auro. Plinii locus expositus, rejecto Dulecampii judicio. Baphiorum procuratores in Gallia. Telonensis procurator quis. A Pancirolli opinione disceditur. Telonium Aquitaniae oppidum. Batavorum saga veriscoloria.

XXVIII. Ornatus Germanorum in monumentis antiquis honestus. Batavi Germanis ceteris cultiores. Negotiatorum multitudo in Batavis, ut in limite imperii. Cultiores omnes populi in limite. Batavi Romanis disciplinis eruditi. Deos Romanos una cum patriis venerabantur. Zelandi praeter Nehalenniam Romana numina adorabant. Batavis togae usus fuit. Feminarum Batavicarum luxus. Spuma Batava quid. Notatur Cluverius. Germani Batavique Romanorum morum luxusque aemuli. Germanorum feminae Romanis placuerunt. De ornatu Nehalenniae atque aliarum dearum topicarum.

XXIX. De vittis sive fasciis Agisiacae et Luciliae. Similes ex nummis proferuntur. Vittatae fuerunt transalpinae feminae. Linteis vestimentes Gallae delectabantur. Hinc procuratores lanificii per Gallias et procuratores gynaeceorum. Lino purpuram addebant. Reginarum Francicarum mundus. Poeta medii aevi emendatus. Biscoctum id est dibaphium. Fibla pro fibula. Ornatus Francorum enarratur. Frisii olim

vestiarii et propolae vestimentorum. Trajectum sedes regum Frisiorum. Pallia Fressonica pro splendidis.

XXX. Qui factum ut Ingonius Germanus scripserit monumentum. Germani et Franci latine locuti. Lapidēs litterati duo. Batavorum reges interpretibus Latinis usi. Batavi aliquando extra insulam et in Mosam habitarunt. Iterum docetur lautius habitasse et vixisse Batavos quam ceteros Germanos. Inscriptio inedita elucidatur. Vogusius cognomen unde. Julii inter Gallos multi.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} APRIL 1858.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, G. DE VRIES AZ.,
J. BAKE, L. J. F. JANSSEN, J. DE WAL, J. HOFFMANN, C. LEEMANS,
W. J. KNOOP, J. ACKERSDIJK, J. G. HULLEMAN, J. C. G. BOOT,
J. DIRKS, IS. AN. NIJHOFF, S. KARSTEN, C. W. OPZOOMER, W. MOLL,
H. C. MILLIES, J. VAN LENNEP, H. J. KOENEN, en van de Natuur-
kundige Afdeeling de Heer CL. MULDER.

De Heeren VAN ASSEN en SCHOLTEN hebben zich mondeling doen verontschuldigen. De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK is door ongesteldheid verhinderd, zijne sints lang toegezegde verhandeling *over de Hollandsche achterleen*en voor te dragen.

Het proces-verbaal van de vorige vergadering wordt door den Secretaris voorgelezen en door de vergadering vastgesteld.

De Heer DIRKS, ofschoon nog geen volledig verslag in gereedheid hebbende wegens de onderneming om *het Penningwerk* van VAN LOON voort te zetten, geeft mondeling dienaangaande eenige mededeelingen, waaruit blijkt, dat de

groote volledigheid van de numismatieke verzameling te 's Hage de uitvoering van het ondernomen werk zeer zal bevorderen en gemakkelijk maken.

Ook het rapport wegens het voorstel van den Heer KNOOP wordt verdaagd wegens de ongesteldheid van den Heer VAN DEN BRINK en de afwezigheid van den Heer BOSSCHA.

Inmiddels deelt de Heer KNOOP nog eenige nadere bijzonderheden ter aanbeveling van zijn voorstel mede. Het doel van dat voorstel was, om ons Land in het bezit te stellen van eene volledige verzameling van alle belangrijke, tot nu toe aan het algemeen onbekende bescheiden, onze krijgsgeschiedenis betreffende; eene verzameling in den smaak van de *Collection de Mémoires militaires pour servir à l'histoire de France*, natuurlijk met zooveel minder omvang als de krijgsgeschiedenis van ons Land minder uitgebreidheid heeft dan die van Frankrijk. Om de waarschijnlijkheid te doen in het oog vallen, dat in onderscheidene openbare archieven zoodanige bouwstoffen voor onze krijgsgeschiedenis zullen voorhanden zijn, haalt de Heer KNOOP de bijzonderheid aan, hem door den Archivaris van Gelderland ter kennis gebracht, dat het archief van Kuilenburg onder anderen brieven en papieren bevat van dien Graaf van Waldeck, die in de 17^e eeuw aan het hoofd van de legermacht der Republiek heeft gestaan, waarin zonder twijfel belangrijke bijzonderheden betreffende onze krijgsgeschiedenis voorkomen, wel waardig om door den druk te worden algemeen gemaakt.

De Heer KNOOP acht het wenschelijk, zich met geene oudere bescheiden dan die sedert het begin van onzen opstand tegen Spanje bezig te houden. Hij verlangt dat die bouwstoffen *bij gedeelten* worden uitgegeven, welke ieder een bepaald afgesloten tijdperk onzer geschiedenis omvatten, en schetst in een overzicht dier geschiedenis vijf achtereenvolgende

tijdvakken, waarin die verzameling zijns inziens zal behoorren verdeeld te worden. In de uitgave van elk dier gedeelten zal natuurlijk alleen datgene moeten voorkomen, wat niet reeds uitgegeven is; doch waarbij zou kunnen gevoegd worden eene lijst van de reeds vroeger uitgekomen geschriften tot datzelfde tijdvak betrekkelijk.

Deze nadere mededeeling geeft aanleiding tot eene belangrijke wisseling van gedachten. De Heer MILLIES zou het zeer wenschelijk achten, dat men bij het bijeenverzamen der bouwstoffen voor de nederlandsche krijgsgeschiedenis vooral ook mocht bedacht zijn op hetgeen tot 's Lands overzeesche bezittingen betrekking heeft. Hij vraagt, of de Heer KNOOP dat onderwerp ook tot zijn voorstel wil betrokken hebben? Hij acht dat dubbel nuttig, naardien de officiële stukken, tot dat gedeelte onzer krijgsgeschiedenis behorende, niet algemeen toegankelijk zijn. De Heer KNOOP verklaart, dat dit onderwerp zonder twijfel binnen den omvang van het door hem voorgedragen onderzoek behoort. De Heer VAN LENNEP doet intusschen opmerken, hoe moeilijk het zijn zal, hiermede met eenigen spoed voort te komen, daar wij nog eigenlijk in het geheel geene bruikbare geschiedenis van 's Lands overzeesche koloniën bezitten. Hoe groot deze gaping in onze geschiedenis is, bleek den Spreker onlangs, toen hij zich met de noodige nasporingen voor zijn jongste drama over *De stichting van Batavia* onledig hield. De Heer VAN LENNEP acht het, om die geschiedenis te kunnen bewerken, onvermijdelijk, dat men de plaats, waar de gebeurtenissen voorgevallen zijn, bezocht hebbe. De Heer AOKERSDIJCK wijst er op, dat het bezwaarlijk is, de krijgsgeschiedenis en hare oorkonden van de bescheiden voor 's Lands historie in het algemeen af te zonderen. Dezelfde stukken kunnen dienstig zijn tot het beschrijven van de *Geschiedenis des Handels en der Nijverheid*, welke men voor de militaire geschiedenis noodig heeft. Daarom is eene

afzonderlijke verzameling ten dienste dezer laatste aan bedenking onderhevig. De Heer LEMMANS deelt bij deze gelegenheid mede, dat een kundig Officier te Utrecht zich sedert geruimen tijd bezig houdt met het schrijven van *fastes militaires*, waartoe hij van de bouwstoffen, die het Rijksarchief bevat, vlijtig gebruik heeft gemaakt. De Heer DIRKS geeft te kennen, dat het Friesche Genootschap van Taal- en Oudheidkunde eerlang nog onderscheidene brieven van GOSLINGA zal uitgeven, en dat er onder de nagelatene papieren van den provincialen Archivaris VAN LEEUWEN eene *Levensbeschrijving van Menno van Coehoorn* is gevonden, welke ter herziening aan een kundig Officier is in handen gesteld, en eerlang waarschijnlijk in het licht zal gegeven worden. Uit het een en ander blijkt, dat het vak, door den Heer KNOOP ter behartiging aangedrongen, inderdaad niet wordt uit het oog verloren.

De Secretaris wordt verzocht, het nadere voorstel van den Heer KNOOP aan de benoemde Commissie mede te deelen, en van haar te vernemen, wanneer men haar rapport wegens de gedane voorstellen zoude kunnen te gemoet zien.

De Heer KARSTEN leest eene bijdrage voor, *Over het Epitaphium der in den veldslag van Chaeronea gesneuvelde Atheners*, voorkomende bij DEMOSTHENES *de Corona*, § 289. Het komt den Spreker voor, dat dit hoogst gebrekkige Epigram naar aanleiding van een enkelen, door DEMOSTHENES aangehaalden versregel van het bewuste gedenkteeken, door een lateren grammaticus is vervaardigd, en hij bewijst dit in het breede op grond van de onjuiste bewoordingen welke daarin gevonden worden. „Indien men ons eens (zegt de Spreker) een grafschrift voorlegde op de gesneuvelden bij Waterloo, dat in vele opzichten in taal, stijl en gedachte mank ging, en men ons zeide, dat dit opschrift, onder toezicht van VAN DER PALM vervaardigd, door 's Lands

Regering op een monument aldaar geplaatst was geweest — verondersteld dat dit monument sedert lang aan vernietiging en vergetelheid ware prijs gegeven — zouden wij het voor goede munt aannemen? Met niet minder recht meen ik te mogen betwijfelen, of een opschrift, hetwelk zoovele sporen draagt van eene onbedrevene hand, voor een klassiek monument mag gehouden worden, waardig om door DEMOSTHENES in zijne rede aangevoerd en met lof vermeld te worden.”

De Voorzitter, het wenschelijk achtende deze belangrijke bijdrage aan een naauwkeurig onderzoek te onderwerpen, stelt voor, en de vergadering besluit, het stuk te stellen in handen eener daartoe bepaaldelijk benoemde Commissie, bestaande uit de leden **BAKE** en **HULLEMAN**.

De Heer **BOOT** houdt eene voordracht over de onlangs door den Heer **DELPRAT** der Afdeeling aangebodene en door dat geachte lid ter uitgave bewerkte *Brieven van LIPSIVS*. Hij geeft een overzicht van hetgeen in de laatste jaren omtrent **LIPSIVS** is uitgegeven, en roemt de inleiding die de Heer **DELPRAT** voor die brieven heeft vervaardigd. Wat echter den tekst der brieven zelve betreft, bij de groote onduidelijkheid van het handschrift van **LIPSIVS**, meent hij, dat bij het afschrijven eenige zinstorende fouten in dien tekst zijn ingeslopen, en acht dien ten gevolge eene verbetering daarvan, eer het werk verspreid wordt, noodzakelijk.

De vergadering, deze mededeeling gehoord hebbende, besluit dit betoog van den Heer **BOOT** te stellen in handen van den Heer **DELPRAT**, om zijn gevoelen, alsmede het oordeel der vroeger wegens de aangebodene brieven van **LIPSIVS** benoemde Commissie te vernemen, omtrent het gebruik, dat van de opmerkingen van den Heer **BOOT** zou behooren te worden gemaakt. Voorts wordt besloten, dat de afgedrukte, maar nog niet verzondene exemplaren der *Brieven*

van LIPSIVS voorloopig uit den boekhandel zullen teruggehouden worden, totdat de Afdeeling te dezer zake een nader besluit zal hebben genomen.

Eindelijk draagt de Heer HULLEMAN voor, het door hem opgemaakte programma wegens het besluit der vergadering ten aanzien der ingekomene *Latijnsche Prijsverzen*, en de prijsuitschrijving voor het volgende Akademiejaar. Na eenige wisseling van gedachten omtrent de benaming, welke aan de Kon. Akad. van Wetenschappen in het Latijn behoort gegeven te worden, wordt dit programma vastgesteld.

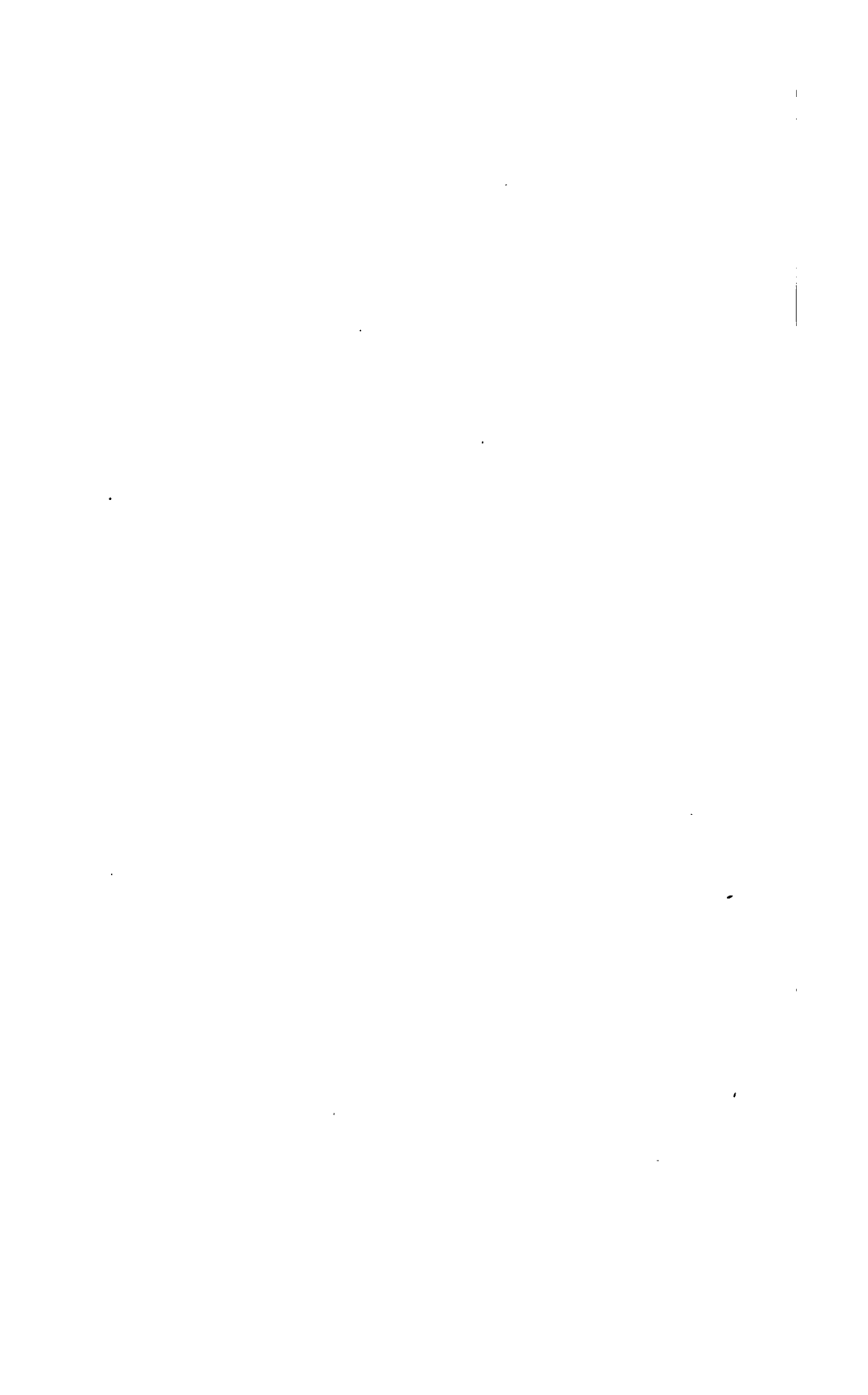
Door den Heer DIRKS wordt ten geschenke voor de Bibliotheek der Akademie aangeboden zijne *Nieuwe Bijdragen tot de Penningkunde van Friesland*, en *Monnaies anciennes trouvées en Frise*. De Heer MILLIES biedt insgelijks voor de Boekerij aan zijne *Notice sur les nouvelles Monnaies pour les Colonies orientales Néerlandaises*.

Na voorlezing der korte opgave van het behandelde wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

Vierde Deel.

JAARGANG 1859.

AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1859.

GEDRUKT BIJ W. J. KRÖGER.

INHOUD

VAN HET

VIERDE DEEL.

PROCESSSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering gehouden op den 10 ^{den} Mei	1858.	blz. 15.
" " " " 14 ^{den} Junij	" "	82.
" " " " 13 ^{den} September	" "	87.
" " " " 11 ^{den} October	" "	115.
" " " " 8 ^{sten} November	" "	131.
" " " " 13 ^{den} December	" "	137.
" " " " 10 ^{den} Januarij 1859.	" "	163.
" " " " 14 ^{den} Februarij	" "	189.
" " " " 14 ^{den} Maart	" "	253.
" " " " 11 ^{den} April	" "	258.
" " " " 9 ^{den} Mei	" "	306.

VERHANDELINGEN.

- S. KARSTEN. Over het Epitaphium voorkomende bij
 DEMOSTHENES, de Corona, § 289, p. 822 . . . . blz. 21.
 Uittreksel uit de mededeeling van den Heer L. J. F.
 JANSSEN, over Etruskische Opschriften . . . . " 94.
- L. J. F. JANSSEN. Etruskische Opschriften. (Toevoeg-
 sel tot bl. 114) . . . . . " 147.
- C. LEEMANS. Een paar aanmerkingen betreffende de
 jongste pogingen van TARQUINI en STICKEL tot ver-
 klaring van Etruskische Opschriften . . . . . " 150.
- L. J. F. JANSSEN. Over Muurschilderijen te Emmen
 ontdekt . . . . . " 158.
 ----- Over oude Meerwoningen (*Pfahl-
 bauten; Habitations lacustres*) in Zwitserland . . . . " 169.
- J. A. C. VAN HEUSDE. I. Over het Wereldburgerschap
 van SOCRATES . . . . . " 227.
 ----- II. XANTHIPPE in hare betrek-
 king tot SOCRATES. (Vooraafgegaan van eene kritische
 ontleding van het vraagstuk der digamic) . . . . " 262.

J. A. C. VAN HEUSDE. III. De Wolken van ARISTO-	
PHANES tegenover den historischen SOCRATES . . .	blz. 310.
J. DE WAL. Bijdrage over den regtsgeleerde UDALRICUS	
ZASIUS, naar aanleiding van zijn werk, getiteld: <i>De</i>	
<i>parvulis Iudaeorum Baptizandis</i>	" 357.

VERSLAGEN.

Verslag van de Heeren J. BOSSCHA en M. DE VRIES,	
omtrent de spelling der Nederlandsche plaatsnamen. "	1.
Rapport van de Heeren J. BOSSCHA en R. C. BAKHUI-	
ZEN VAN DEN BRINK, omtrent het voorstel van den	
Heer W. J. KNOOP, betrekkelijk de uitgave van bron-	
nen en bouwstoffen voor de Nederlandsche krijgsges-	
chiedenis	" 46.
Verslag van de Heeren J. BOSSCHA en M. DE VRIES,	
omtrent het plan ter algemeene regeling van den	
vorm en de spelling der Nederlandsche plaats-	
namen	" 121.

Rapport van de Heeren S. KARSTEN en J. G. HULLEMAN, wegens de Verhandeling van den Heer J. BAKE, over de <i>Orationes Catilinae</i>	blz. 195.
Rapport van de Heeren J. G. HULLEMAN, G. H. M. DELPRAT en S. KARSTEN, aangaande de Latijnsche Dichtstukken, ingezonden ter mededinging naar den prijs uit het Legaat van HOEUFFT	" 207.

VERSLAG

VAN DE HEEREN

J. BOSSCHA EN M. DE VRIES,

OMTRENT DE

SPELLING

DER

NEDERLANDSCHE PLAATSNAMEN.

Bij aanschrijving van 28 Dec. l.l. is door Z. Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken, aan deze Afdeeling der Koninklijke Akademie toegezonden eene missive van Z. Exc. den Minister van Oorlog *), in dato 18 Dec. l.l., houdende het verzoek, dat het gevoelen dezer Afdeeling mogt worden ingewonnen omtrent de spelling van eenige namen van

---

*) Het zij mij geoorloofd, in het voorbijgaan protest aan te tekenen tegen de gebruikelijke benaming *Minister van Oorlog*. Die wreede onderstelling, dat ons lieve vaderland altijd in staat van oorlog zou verkeeren, wil er bij mij niet in, en is dan ook gelukkig eene onwaarheid. Wie nadenkt over den zin der woorden, zal *oorlog* van *krijg* onderscheiden. Van harte wensch ik, dat ons doorluchtig vorstelijk Stamhuis tot in lengte van dagen bekwame Ministers van *Krijgszaken* moge vinden, — maar nimmer een Minister van *Oorlog* behoeve.

M. D. V.

Nederlandsche steden, dorpen, gehuchten enz., en wel bepaaldelijk van dezulke, waarvan het twijfelachtig is, of zij met *c* dan wel met *k* behooren te worden geschreven: een twijfel, dien Z. Exc. de Minister wenschte opgelost te zien ten behoeve eener nieuwe uitgave van de choro-hydrographische kaart der Noordelijke provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden, door den Generaal KRAYENHOFF vervaardigd. Aan de beide ondergeteekenden heeft uwe vergadering den vereerenden last opgedragen, de gestelde vraag in overweging te nemen en hunne meening daaromtrent kenbaar te maken. Het is in voldoening aan dezen last, dat zij thans de eer hebben, de volgende beschouwingen aan uw oordeel te onderwerpen.

Zal de vraag: hoe omtrent twijfelachtige punten van spelling te handelen? van het standpunt der Regering worden beantwoord, dan schijnt het in de eerste plaats gepast, te herinneren aan het besluit van het Staatsbewind van 18 December 1804, een besluit destijds door de Hoogste Magt in den Staat op wettige wijze genomen, sedert niet ingetrokken of gewijzigd, en dat alzoo nog altijd van kracht is. Volgens dat besluit moeten in alle stukken, van Staatswege uitgegeven of van de Regering uitgaande, de regelen van spelling worden gevolgd, voorgedragen in de verhandeling van SIEGENBEEK. Dit besluit wordt dan ook nog heden getrouw door de Regering opgevolgd, voor zooverre de spelling betreft der gemeene naamwoorden in onze Nederlandsche taal. Maar moeten de regelen der aangenomene spelling ook van toepassing worden geacht op de eigennamen van plaatsen? Naar den geest en de bedoeling van het Staatsbewind ongetwijfeld. Het bekrachtigde de verhandeling van SIEGENBEEK met openbaar gezag, in haar geheel en zonder voorbehoud omtrent bijzondere punten. Nu heeft SIEGENBEEK wel geene uitdrukkelijke regelen gesteld omtrent de spelling van Nederlandsche plaatsnamen, maar in

zijne geheele verhandeling straalt duidelijk door, dat hij op deze dezelfde regelen als op de gemeene naamwoorden toepaste. Aan de vreemde eigennamen wijdde hij eene opzettelijke beschouwing (2^e druk, bl. 259—263), en hier en daar behandelde hij ter loops een enkelen Nederlandschen plaatsnaam, als b. v. dien van *Amsterdam* (bl. 223 vlg.) en dien van *Leiden*, waarbij hij aan de spelling met *ei* de voorkeur gaf (Voorberigt voor de 4^e uitg., bl. V). Het blijkt derhalve, dat hij voor de vaderlandsche plaatsnamen geene andere regelen bedoelde dan voor de gewone appellatieve woorden; en deze opmerking schijnt reeds terstond voor de Regering van genoegzaam gewigt, om het raadzaam te maken dat zij van dit beginsel niet afwijke, althans niet zonder overwegende redenen.

En inderdaad, uwe Commissie gelooft dat er geene geldige redenen bestaan, om voor de zaak in quaestie het beginsel te laten varen, dat wel nooit duidelijk uitgesproken, maar toch stilzwijgend aangenomen is. Zij is van oordeel, dat het volgen van de algemeene regelen der spelling ook bij het schrijven der vaderlandsche *plaatsnamen* alle aanbeveling verdient, en ziet geen grond voor eene bijzondere en afwijkende spelling der eigennamen, dan voor zoverre het de namen van *personen* betreft. Voor de laatste, vooral voor de geslachtsnamen, zal wel niemand eene eenvormige spelling, naar het algemeene orthographische stelsel, òf verlangen òf mogelijk achten. Het is een onvervreemdbaar regt van elk geslacht, de spelling van zijnen naam zoodanig te behouden, als die bij de invoering van den burgerlijken stand in ons vaderland voor goed bepaald is geworden; waar eene ouderwetsche spelling van de oudheid van een geslacht getuigt, mag zij niet willekeurig worden uitgewischt; en het verschil van spelling zelf levert hier een uitstekend hulpmiddel ter onderscheiding van verschillende geslachten met gelijkkluidende namen, als van

Huydecoper en *Huidekoper*, *Coster* en *Koster* of van *Hofman* of *Smit*, op 4 of 6 verschillende wijzen geschreven. Het is waar, ook hier blijven zekere algemeene regelen gelden, in den aard der taal gegrond, en is het nimmer te verschoonen, als men eene bepaalde *wanspelling* aanneemt, als men b. v. *Huijdecoper*, *Buijs* of *Van Leijden* schrijft, waar de naam met *uy* of met *ey* wordt uitgesproken. Maar behoudens deze noodzakelijke beperking, is toch buiten twijfel de spelling der persoonsnamen geheel en al onafhankelijk van de regelen der algemeene orthographie.

De redenen, die bij persoonsnamen voor deze uitzondering pleiten, acht uwe Commissie op plaatsnamen niet toepasselijk. Daar kan het behouden eener verouderde schrijfwijze voor niemand eenige waarde hebben; daar is geene onderscheiding door verschillende spelling ooit in gebruik geweest, noch kan het raadzaam zijn die in te voeren; gelijkuidende dorpen en gehuchten worden gewoonlijk en beter onderscheiden door bijvoeging van den naam der provincie, waarin zij gelegen zijn. Ook heeft de ondervinding hier als van zelve den weg aangewezen, dien wij ook thans zouden wenschen gevolgd te zien. De namen onzer steden en dorpen zijn van eeuw tot eeuw in uiterlijken vorm veranderd, naarmate de uitspraak zich wijzigde en de taal hare orthographische gewoonten in den loop der tijden verwisselde. Ook de laatste eeuw was er getuige van, en terwijl nog voor een 60 à 80 jaren een aantal plaatsnamen naar de oude Hollandsche spelling werden geschreven, hebben verre de meeste, ja nagenoeg alle het onderwetsche gewaad allengs afgelegd, en het nieuwe kleed der hedendaagsche spelregelen aangenomen. Ja zelfs daar, waar het plaatselijk bestuur aan de oude spelling blijft vasthouden, heeft het gebruik zich reeds lang aan dat gezag onttrokken, en zonder bezwaar *Coevorden* en *Culenburg* in *Koevorden* en *Kuilenburg* herschapen, of het schrijven van *Leiden* aangenomen,

in overeenstemming met het voorschrift van SIEGENBEEK, terwijl de leer van den *Leidschen* Hoogleraar alleen nog maar door de *Leydsche* Regering en de *Leydsche* Courant wordt verloochend. En waarlijk, waarom zou men nog voortgaan, *Coevorden* en *Culenborg* en *Leyden* of *Velsen* te schrijven, terwijl *Campen* en *Muyden* en *Heylo* en *Sevenaer*, en *Sluus* en *Sluys* beide, of *Haerlem*, *Aemstelredam* en *Groeninghe* tot de antiquiteiten behooren? Of waarom juist *Leyden* geschreven naar de spelling van latere tijden? Waarom dan niet tot de oorspronkelijke schrijfwijze teruggekeerd, en het aloude *Leithen* of *Leithe* hersteld, of voor *Haarlem* en *Medemblik* het grijze *Heslem* en *Medemelacha* hernomen? Men ziet, er kan geene wet-tige reden bestaan voor enkele willekeurige uitzonderingen op den algemeenen regel, die zich ondanks den ijver van sommige taalleeraars en het gezag van sommige plaatselijke besturen, toch meer en meer heeft doen gelden, en allengs bijna alle plaatsnamen aan de gewone spelling heeft onderworpen. En te eerder mag men dien regel in goede aanbevelen, als men bedenkt, dat ook bij andere beschaafde natiën evenzoo wordt gehandeld. Zooverre althans aan uwe Commissie bekend is, worden ook in Frankrijk, Engeland en Duitschland alle plaatsnamen geheel naar de algemeene spelregelen geschreven; en bepaaldelijk kan zij verzekeren, dat in Spanje de nieuwe spelling van 1815 evenzeer op de geographische namen is toegepast.

Heeft derhalve het besluit van het Staatsbewind nog he-den voor onze Regering verbindende kracht; is de daarbij erkende spelling ook met het oog op de vaderlandsche plaatsnamen ontworpen; en is dit stelsel daarenboven in den aard der zaak zelve gegrond, door de ondervinding als onvermijdelijk aangewezen, en door het voorbeeld van andere beschaafde natiën bekrachtigd: voorzeker, dan be-hoeft uwe Commissie niet te aarzelen in haar advies. Uit

volle overtuiging durft zij U aanbevelen, dat aan de Regering van wege deze Afdeeling moge worden voorgesteld, de namen onzer steden, dorpen, gehuchten enz. *in het algemeen* te schrijven naar dezelfde spelregelen, die voor de gemeene naamwoorden zijn aangenomen: overal derhalve, waar twijfel bestaat tusschen *c* of *k*, *qu* of *kw*, *s* of *z*, *ss* of *s*, *gh* of *g*, *rh* of *r*, *oi* of *oo*, *ey* en *uy* of *ei* en *ui*, zonder bedenking het laatste te kiezen.

De eigenlijke vraag van Z. Exc. den Minister is in het bovenstaande genoegzaam beantwoord. Doch uwe Commissie heeft het niet overbodig geacht, zich de vraag ook in ruimeren omvang te stellen, en het zij haar vergund, nog enkele opmerkingen voor te dragen, die haar toeschenen bij eene afdoende regeling van het punt in quaestie eenige oplettendheid te verdienen. Volgaarne toch erkent zij, dat in het tot hiertoe gezegde niet alle zwarigheden zijn weggenomen, die zich bij het schrijven der plaatsnamen kunnen voordoen, en daarom heeft zij opzettelijk in haar zoo even vermeld voorstel de woorden *in het algemeen* ingelascht. Ook hier, even als bij alle vraagpunten van spelling, is volstreckte consequentie even ondenkbaar als onraadzaam. Schoon voorzeker luidt het in theorie, als men een bepaald stelsel aanneemt, dat alle verschijnselen gelijkelijk door ééne algemeene wet beheerscht; maar met die strenge eenparigheid is de praktijk zelden gediend. De tallooze verschijnselen op het gebied der taal zijn zoo eindeloos verscheiden, zoo vol van allerlei speling en afwisseling, dat niet zelden de uiterste verschillen met nauwelijks merkbare schakeringen in elkander vervloeijen. Wilde men die alle met weinige algemeene wetten beheerschen, het zou al ras in overheersching ontaarden. De volstreckte consequentie behoort derhalve getemperd te worden, door de algemeene beginselen te toetsen aan ieder bijzonder geval, en telkens datgene in te willigen, wat door de dui-

delijkheid, den goeden smaak of het erkende gebruik wordt vereischt. Zóó wordt niet alleen het regt, maar ook de billijkheid gehuldigd; en wat men aan consequentie verliest, wint de praktijk in redelijkheid en bruikbaarheid dubbel terug.

Op de spelling van vaderlandsche plaatsnamen is het gezegde volkomen toepasselijk. Het algemeene voorschrift, dat de namen van plaatsen de gewone regelen der spelling behooren te volgen, zou te veel veranderingen na zich slepen, indien niet eene noodzakelijke beperking gesteld werd voor bijzondere gevallen, en wel bovenal voor de drie volgende: 1°. wanneer het erkende gebruik te sterk voor het tegendeel pleit; 2°. wanneer een naam, naar de uitspraak van het plaatselijk dialect, voor goed eenen vorm heeft aangenomen, met het algemeene Nederlandsche letterstelsel niet overeenkomende, en 3°. wanneer de al te consequente toepassing van den regel noodeloos de sporen der etymologie zou uitwischen, en daardoor schadelijk werken voor het regt verstand van den naam.

Een enkel woord tot nadere toelichting.

1°. Waar het algemeene en erkende gebruik eene afwijkende spelling zoo onbetwistbaar geijkt heeft, dat nooit bij iemand eenige twijfel is opgerezen, daar behoort men zich naar dat gebruik te schikken en zich eene gedeeltelijke opoffering van het eens gestelde beginsel te getroosten. Dit geldt bepaaldelijk van die namen, waarin de *ph* of *x* wordt aangetroffen. In *Alphen* b. v. of *Zutphen* en *Philipsland*, of in *Azel*, *Eexta*, *Ristel*, *Saarum* en *Texel*, heeft de heerschende gewoonte die *ph* en *x* volkomen gewettigd, al zijn zij in de gewone taalspelling niet meer in zwang. Waarom zich daartegen te verzetten? Waarom twijfel en bezwaren te opperen, waar allen het eens zijn in de praktijk? Het is waar, er bestaat volstrekt geene reden, hetzij in de etymologie of in eenige taalwet gegrond, waarom *Alphen* en *Zutphen* met *ph* en niet met *f* worden geschreven, en de

naam *Filips* wordt thans zoo algemeen met *f* gespeld, dat het bijna wenschelijk mogt heeten, ook *Filipsland* te schrijven; maar met allen eerbied voor etymologie en taalwet-ten, het gebruik is hier zoo vast en zoo eenparig, dat eene verandering — nu althans — geheel willekeurig zou zijn. Komt eenmaal de tijd (en wel denkelyk zal dit gebeuren), dat het gebruik zijne vastheid en eenparigheid verliest, dat er twijfel en onzekerheid ontstaat, welnu, dan blijkt het dat de *ph* en *x* hunnen tijd hebben uitgediend, en dan zal het raadzaam zijn, ook hier de gewone spelling in te voeren. Want, men zie dit vooral niet voorbij, de spelling kan nimmer eene afgedane zaak, voor altijd onveranderlijk, wezen. De taal zelve is voortdurend aan veranderingen onderhevig, de uitspraak wijzigt zich allengs van geslacht tot geslacht, de begrippen en de smaak der menschen zijn evenmin bestendig. Zal derhalve de spelling werkelijk aan hare bestemming voldoen, zal zij de juiste afbeelding blijven van den vorm en den klank der woorden, dan kan zij onmogelyk stilstaan bij het eenmaal aangenomene stelsel; maar zij behoort dat stelsel van lieverlede te ontwikkelen en te wijzigen, om met de veranderingen in taal en uitspraak, in begrippen en smaak, steeds in overeenstemming te blijven.

2°. Bij het groot verschil van dialekten in ons vaderland loopt het van zelf in het oog, dat de toepassing der spelregelen niet altijd gegrond kan zijn op de algemeene Nederlandsche uitspraak, maar in vele gevallen het regt der plaatselijke volkstaal behoort te erkennen. Het zou eene dwaze onderneming zijn, wanneer men namen als *Wym-britseradeel*, *Nijeholtpa*, *Nijkerk*, *Oldenzaal*, *Bellingwolde* of *Dreischor* in het heerschende Nederlandsche letterstelsel wilde overbrengen, en daardoor onkenbaar maken. Zij zijn in hunnen dialektvorm eenmaal erkend en gevestigd geworden. Maar even dwaas zou het zijn, wanneer men bij

namen als *Grijpskerk*, *Niezijl* of *Uithuizen*, die zich nu eenmaal naar ons letterstelsel geschikt hebben, in de spelling terugkeerde tot de Groningsche uitspraak; of wanneer men in de verschillende vormen van een zelfden uitgang, als b. v. *-rode*, *-rooi*, *-rade* en *-raai*, de gelijkheid wilde herstellen, met miskenning van het verschil der historische ontwikkeling. Men gevoelt, dat hier geen algemeen voorschrift kan gelden, dat de greus dikwijls moeilijk te bepalen is, om nergens aan de duidelijkheid en het goed regt der historie te kort te doen. In de meeste gevallen zal het erkende gebruik eene voldoende beslissing aanwijzen; en hier, waar het meer den vorm der namen dan de loutere spelling betreft, behoort dat gebruik zonder twijfel te worden geëerbiedigd, al mogt ook de gebruikelijke vorm met het gewone letterstelsel niet overeenkomen. Alleen daar, waar het gebruik niet voldoende beslist, waar werkelijk onzekerheid of twijfel bestaat, mag de wet der algemeene orthographie worden toegepast.

3°. Evenzeer moet eene afwijking van de gewone spelregelen worden aanbevolen bij die namen, waar de heerschende uitspraak, ook zonder invloed van dialect, aan den naam een anderen vorm geeft dan dien hij in de historische overlevering bezit. Wij bedoelen namen als *Nijmegen*, *Gorinchem* en *Doetinchem*, die algemeen zóó geschreven, maar even algemeen anders uitgesproken worden. Zal men die uitspraak ook in de spelling overnemen, en den alouden vorm der namen eens voor al prijs geven? Uwe Commissie kan dit niet wenschelijk achten. Het gebruik pleit hier zoo beslissend voor het behoud van den echten vorm, dat men dien niet zonder willekeur aan eene verbasterde uitspraak zou kunnen opofferen. En waarom noodeloos verandering aangebragt, waar het gevestigde gebruik nooit aan iemand eenige zwarigheid veroorzaakte? Waarom de ken-

merkende trekken uitgewischt, in welke zich de oorsprong dier namen nog min of meer duidelijk vertoont? Is eenmaal de etymologie van stads- of dorpsnaam door veranderde uitspraak geheel onkenbaar geworden en uit het volksbewustzijn verdwenen, dan laat zich zeker de oude vorm niet kunstmatig herstellen; maar wel laat zich behouden wat nog is overgebleven. Is de naam *Waesbeek* in *Waspik*, of *Bodekeloo* in *Boekel* verlopen, en de zin op die wijze verduisterd, men moet dit eerbiedigen; maar als daarentegen *Groenloo* nog het duidelijk merk van zijnen oorsprong draagt, zou het roekeloos zijn die herinnering uit te delgen, om louter op gezag eener onbeteugelde uitspraak het ziellooze *Grol* in de plaats te stellen *). Evenzoo staat het nog in onze magt, door eene naauwelijks merkbare wijziging in de spelling, het regt verstand van den naam *Zierikzee* te doen herleven, en eenvoudig door het schrijven van *Zieriksee* te voorkomen, dat niet het oude *es* of *eiland* van *Zierik* voor goed worde verzwolgen door eene gewaande *zee*. Ziedaar dan eene nieuwe beperking in het schrijven der plaatsnamen: het voorschrift om zooveel van de etymologie te behouden, als werkelijk, zonder te groot verzet tegen het erkende gebruik, nog behouden kan worden. En te eer mag dit oorbaar heeten, omdat het even waarschijnlijk als wenschelijk is, dat het vasthouden aan den echten vorm der namen allengs zal strekken, om ook de uitspraak, althans in den mond der beschaafden, uit hare verbastering

---

*) De Heer van LENNEP heeft hierop aangemerkt, dat hetgeen historisch is, niet zielloos mag heeten, en heeft geestig gewezen op de lauweren door FREDERIK HENDRIK verworven, en den lauwerkrans door VONDEL voor den held gevlochten, als die alle nationale herinneringen aan den vorm *Grol* verbinden. Ik wil alleen dit antwoorden, dat ik juist daarin een nieuw bewijs zie, hoe de luister van een heldenfeit en het genie van den dichter ook het ziellooze kunnen bezielen.

op te heffen en in de oude zuiverheid te herstellen. Het spreekt wel van zelf, dat ook hier de juiste grens niet gemakkelijk te trekken is, dat het dikwijls moeilijk valt te bepalen, of de oude naam al dan niet nog genoegzame levenskracht bezit. Zal men b. v. nog *Nieboekwoud* kunnen schrijven, zoo als onze grootvaders deden, of is die vorm reeds geheel door *Nibbixwoud* verdrongen? Het gebruik, het werkelijk algemeene en erkende gebruik, zal hier moeten beslissen; en het schijnt derhalve raadzaam, in zulke gevallen het oordeel in te roepen der gewestelijke en plaatselijke besturen, ten einde omtrent den aard der heerschende gewoonte de noodige zekerheid te erlangen. Mogt het blijken, dat langs dien weg geene zekerheid kan worden verkregen, dat men veelal, onvast en oneenparig, tusschen de beide woordvormen weifelt, zoodat er eene beslissing, eene keuze vereischt wordt: dan geve men zonder schroom de voorkeur aan den oudsten en echtsten vorm, ten einde van de oorspronkelijke beteekenis zooveel mogelijk nog de sprekende trekken te bewaren.

Ziethier, M.H., de opmerkingen, waartoe eene aandachtige overweging der zaak ons aanleiding gaf. Mogten wij op de vraag van Z. Exc. den Minister (die alleen uw oordeel inriep omtrent enkele bepaalde gevallen, de loutere spelling betreffende) een stellig antwoord voordragen; zoodra wij onze beschouwing verder uitstrekten, om de spellingquaestie in ruimeren zin, de bepaling van den *vorm* der plaatsnamen, te behandelen, kon ons antwoord niet meer zoo stellig zijn. Daar moesten wij die ruimte en spelling erkennen, die bij zooveel verscheidenheid van stof altijd een vereischte zal blijven, indien men zich hoeden zal voor willekeur en overdrijving. Wij wezen alleen op de beginselen, die bij eene regeling op ruimer schaal tot leiddraad behooren te verstrekken, maar welker toepassing op de bij-

zondere gevallen altijd moet worden bestuurd door oordeel en smaak. Dat eene regeling en vaststelling van den vorm en de spelling der vaderlandsche plaatsnamen eene wenschelijke zaak mag heeten, ter bevordering eener voegzame eenparigheid, zal wel door niemand worden betwist. De weifeling en onzekerheid op dit gebied is grooter dan wellicht menigeen vermoedt. Uwe Commissie heeft bij hare overwegingen gebruik gemaakt van het *Alphabetisch Register van alle bewoonde oorden* *) *des Rijks, zijnde een vervolg op de Itineraire voor marscherende troepen in het koninkrijk der Nederlanden*, ten jare 1850 van wege de Regering in het licht gegeven. Uit dat werk blijkt overvloedig, hoe groot de behoefte is; want bij zulk een volledig overzicht van alle plaatsnamen ziet men eerst regt in, hoe wankelend en ongelijkmatig men in dit opzigt te werk gaat. In talrijke namen vindt men de *c*, de *s* of de *ss*, terwijl in andere van geheel dezelfde soort de *k*, de *z* en de *s* zijn gebezigd. De *ei* en *ui* zijn veelal in den ouderwetschen vorm geschreven, maar daarbij werd het onderscheid tusschen *y* en *ij* uit het oog verloren, en namen als *Leijden*, *Leijssen*, *Eijsden*, *Sassenheijm*, *Luijksgestel*, of *Huijbergen*, en evenzoo *Ooij*, *Asenraij* of *Venraij*, komen elk oogenblik den taalkenner bedroeven over het treurig noodlot, dat in ons vaderland schijnt te rusten op de kennis zelfs van de allereerste beginselen der taal. Bovenal treft ons de groote ongelijkheid in de spelling van enkele samenstellende deelen, die in vele namen wederkeeren, en overal gelijk worden uitgesproken, zoodat ook de spelling dezelfde behoort

---

*) Bij eene nieuwe uitgave zal men wel doen, dit *oorden* in *plaatsen* te veranderen. *Oord* is in onze taal alleen een schilderend woord: men spreekt van een *schoon*, een *liefelijk*, een *eenzaam oord*. Maar in de algemeene kleurlooze opvatting van *plaats* is het een germa-nisme.

te zijn. Nu eens vindt men *Boshoven* en *Bosserstraat*, dan *Boschhoven* en *Bosschendijk*; nu *het Loo*, *Anloo*, *Aperloo*, *Elsloo*, *Exloo*, *Lutjeloo*, *Tongerloo* enz., dan *Almelo*, *Borculo*, *Groenlo*, *Heilo*, *Hengelo*, *Venlo* enz.; terwijl toch in al deze namen dezelfde uitgang, met gelijke uitspraak, ook gelijke schrijfwijze vereischte, en de vergelijking van het Lat. *lucus* en Hoogd. *lohe* geen twijfel overlaat, dat alle plaatsen, wier naam nog van een statig *loo* of *woud* getuigt, in de spelling het voorbeeld van het koninklijke *Loo* behoorden te volgen.

Men zal wel van zelve gevoelen, dat het hier gezegde volstrekt niet als een verwijt bedoeld is. De ongelijkmatigheid, die wij opmerkten in een Register, op gezag der Regering uitgegeven, is evenzeer algemeen bij de Natie; wij zelve maken er ons dagelijks aan schuldig. Maar juist uit de algemeenheid van het gebrek blijkt de noodzakelijkheid van verbetering. En daarom geeft uwe Commissie vrijmoedig in bedenking, of het niet raadzaam ware, aan de Regering, wier aandacht nu eenmaal op dit punt gevestigd is, het voorstel te onderwerpen, dat eene afdoende regeling door openbaar gezag mogt worden tot stand gebracht. De weg om daartoe te geraken, is gemakkelijk aan te wijzen. Door tusschenkomst van 's Konings Commissarissen in de Provinciën, zou de Regering alle plaatselijke besturen kunnen doen uitnoodigen tot het inzenden van de vereischte inlichtingen, die voor eene juiste beslissing noodig zijn. Die inlichtingen zouden het antwoord moeten behelzen op de vragen: 1°. Hoe wordt de naam uwer gemeente (en van elk der daarbij behoorende dorpen en gehuchten) doorgaans geschreven? Is dat gebruik vast en eenparig, of wankelend en onzeker? en, in het laatste geval: welke spellingen zijn daarnevens in zwang? 2°. Wat is uit de gemeentelijke archieven of van elders bekend

omtrent den oudsten en oorspronkelijken vorm, waarin de naam in de geschiedenis voorkomt? 3°. Wat is u wellicht bekend omtrent den oorsprong of de beteekenis van dien naam?

De beantwoording dezer vragen, door alle gemeentebesturen des Rijks, zou een kostbare schat van bouwstoffen zijn, om de zaak op hechten grondslag te vestigen. Mogt de Regering goedvinden, die bouwstoffen aan deze Afdeeling der Koninklijke Akademie in handen te stellen, om aan haar de bewerking op te dragen en haar te belasten met het inleveren van een *plan ter algemeene regeling van den vorm en de spelling der Nederlandsche plaatsnamen*, men mag vertrouwen, dat zij bij uwe vergadering gereede medewerking zou vinden. Op die wijze zou aan het vaderland een nuttige dienst worden bewezen; de dobberende onzekerheid zou plaats maken voor eenparige regelmaat, door hoog gezag bekrachtigd; en tevens zou uit den overvloed van inlichtingen, door zoovele archieven verstrekt, voorzeker ook menige wenk ten goede komen aan de historische en etymologische kennis onzer vaderlandsche geographie.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} MEI 1858.

Tegenwoordig de Heeren: J. ACKERSDIJK, C. J. VAN ASSEN,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, R. P. A. DOZY, L. J. F. JANSSEN,
T. W. J. JUYNBOLL, C. LEEMANS, A. RUTGERS, M. DE VRIES,
W. G. BRILL, G. H. M. DELPRAT, L. PH. C. VAN DEN BERGH,
W. MOLL, J. VAN HALL, H. J. KOENEN, J. DE WAL, J. DIRKS,
J. G. HULLEMAN, H. C. MILLIES, J. H. SCHOLTEN, G. DE VRIES,
J. C. G. BOOT, M. H. GODEFROI en J. A. C. VAN HEUSDE.

De Heeren KNOOP en SLOET hebben kennis gegeven, dat
zij verhinderd werden op deze vergadering te verschijnen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt voorge-
lezen en vastgesteld.

Wordt voorgelezen eene missieve van den Minister van
Binnenlandsche Zaken, houdende kennisgeving, dat het den
Koning heeft behaagd, de verkiezing der Heeren Prof. J. A. C.
VAN HEUSDE te Utrecht en Mr. W. C. MEES te Amsterdam
tot leden der Letterkundige Afdeeling te bekrachtigen.

Eene tweede missieve van denzelfden Minister geeft te

kennen, dat, ingevolge het voorstel der Akademie, door Z. Exc. eene aanschrijving is gedaan aan de Commissarissen des Konings in de onderscheidene provinciën, ten einde de gemeentebesturen uit te noodigen om ten aanzien van den vorm en de *spelling der plaatsnamen* hunner gemeenten de verlangde opgaven te doen.

In een derden brief verzekert de Minister de Akademie van zijne belangstelling in de ontworpen uitgave van een nieuw *Charterboek*, en meldt, dat ter bevordering dezer onderneming onderscheidene uitnoodigingen aan sommige zijner Ambtgenooten zijn gericht, alsmede aan de Commissarissen des Konings en aan den Rijks Archivaris. Voorts zal het bureau der Commissie tot het Charterboek, overeenkomstig het gedane voorstel, gevestigd zijn op het Rijks archief, en zal de toezending en terugzending van stukken voor die Commissie geschieden onder het adres van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken.

De Secretaris geeft kennis, dat de Heer VAN HEUSDE de op hem gevallen keus heeft aangenomen; terwijl de Heer MEES heeft geschreven, dat hij de al of niet aanneming zijner benoeming nog eenigen tijd wenscht in beraad te houden. Daarop wordt het ter vergadering tegenwoordig zijnde nieuwbenoemde lid door den Voorzitter verwelkomd en hem met zijn lidmaatschap geluk gewenscht.

Door den Secretaris wordt mededeeling gedaan van eene missieve van den Heer KNOOP, waarin dat lid, benevens kennisgeving van zijne verplichte afwezigheid, zijn voorstel betreffende het uitgeven van *Bouwstoffen voor de Krijgs-geschiedenis* nog nader toelicht en tegen eenige gemaakte bedenkingen verdedigt. Deze missieve zal worden gesteld

in handen der Commissie, belast met het uithrengen van rapport over het gedane voorstel.

De Heer DE VRIES doet opmerken, dat de wijze, waarop zijn Werk in den *beschrijvingsbrief* wordt vermeld, geen juist denkbeeld geeft van den waren inhoud. De Voorzitter en Secretaris verklaren, dat die onjuiste opgave alleen hieraan is toe te schrijven, dat zij het Werk tijdens het opstellen van den beschrijvingsbrief nog niet hadden onder het oog gehad.

De Heer VAN DEN BRINK doet eene motie van orde, om de behandeling van het onderwerp, waarover het Werkje van den Heer DE VRIES handelt, aan het rapport wegens het voorstel van den Heer KNOOP te doen voorafgaan, wegens de afwezigheid van den voorsteller, en omdat de behandeling van dat rapport een geruimen tijd zal kunnen vorderen. — De vergadering neemt met deze verdaging genoegen.

Alsnu wordt ten aanzien van de aangekondigde mededeeling van den Heer VAN DEN BRINK aan de vergadering door den Heer DE VRIES in bedenking gegeven, of het niet min overeenkomstig is met den aan de Afdeeling voorgescreven werkkring, om het Werk van een harer medeleden tot een onderwerp van beoordeeling te stellen; dat hij geenzins de tegenspraak wil ontwijken, doch dat het noodig is, alvorens daartoe over te gaan, dat dit punt nu eenmaal voor goed beslist worde. Na eenige gedachtenwisseling besluit de vergadering, dat de aangekondigde bedenkingen van den Heer VAN DEN BRINK in de vergadering zullen worden medegedeeld.

De Heer DIRKS brengt het verslag uit der Commissie wegens de bearbeiding van het *Vervolg op VAN LOON*. De Commissie stelt voor: het werk op te vatten waar het door

het voormalig Instituut is gestaakt, en voorloopig tot op het jaar 1806 voort te zetten, van welk tijdpunt de aangekondigde arbeid van den Heer NAHUYs zal aanvangen.

Op eene vraag van den Heer MILLIES geeft de Heer DIRKS te kennen, dat het de bedoeling der Commissie is, ook penningen buitenslands vervaardigd, wanneer zij op de Geschiedenis van ons Vaderland betrekking hebben, in het Werk op te nemen. De vergadering vereenigt zich met het stelsel in het rapport voorgedragen, terwijl de Rapporteur zich voorbehoudt, eenige mededeelingen van meer huishoudelijken aard in de buitengewone vergadering ter kennis zijner medeleden te brengen.

De Heer HULLEMAN brengt verslag uit over de bijdrage van den Heer KARSTEN, betreffende het *Grafschrift voor de gesneuvelden in den slag bij Chaeronea*. De Commissie is het hoofdzakelijk met den Auteur der bijdrage eens, en stelt voor, om het stuk in de *Verslagen en Mededeelingen* op te nemen, waarmede de vergadering zich gereedelijk vereenigt.

De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BEINK, het woord erlangd hebbende ter mededeeling zijner bedenkingen tegen het Werkje van den Heer DE VRIES over de *Visscherijen*, geheeten het *Vroon*, treedt in eene breedvoerige wederlegging van diens gevoelen. Hij kan zich niet met de stelling vereenigen, dat het woord *visscherij* eerst na het midden der 16de eeuw de beteekening van het *visschen*, de *vischvangst* zou hebben gekregen, terwijl het vóór dien tijd enkel in den zin van het *vischwater* zou moeten worden opgevat. Volgens hem heeft het woord *visscherij* ten allen tijde beteekend wat het nog te kennen geeft, te weten: 1°. het visschersbedrijf; 2°. het vischgebied; op dezelfde wijze als *jacht* voor het jachtveld, de *tiende* voor het tiendblok wordt

gebezigd. Hij wraakt de meening van den Heer DE VRIES, dat de regel der analogie op de bepaling van de beteekenis eens woords niet zou mogen worden toegepast. De woorden op —*erij* drukken of een bedrijf, of eene handelwijze, of eene verzameling uit, en kunnen dus slechts overdrachtelijk worden toegepast op de plaats, waar het bedrijf geoefend of de verzameling gevonden wordt. Hij verzet zich tegen het gezag der Schrijvers van Woordenboeken, waarop de Heer DE VRIES zich beroept, en die volgens hem aan het woord *visscherij* alleen de beteekenis van vischwater of vischvijver zouden hebben toegekend. Hij acht het echter twijfelachtig, wat de *Teuthonista* door het woord *piscaria* mag verstaan hebben. Hij tracht door eenige voorbeelden aan te wijzen, dat reeds onder FILIPS VAN BOURGONDIË en vóór hem het woord *visscherij* de beteekenis had van het visschen, de vischvangst, zoo niet van vischrecht. Hij weidt in het breede uit over de woorden, waarmede ons woord *visscherij* overeenkomt, bepaaldelijk over de woorden *pêcherie*, *piscaria* en *piscatio*. Al die woorden hebben, blijkens de aangehaalde voorbeelden uit oude charters en middeleeuwsche geschiedschrijvers, de beteekenis gehad van *visscherij* in den hedendaags gebruikelijken zin. Het vischbedrijf of het visschen had onderscheidene beperkingen: ten opzichte van de personen die het oefenden, en de plaatsen waar dit vrijstond. De vischvangst in de gemeene wateren behoorde van ouds tot de *regalia*, en onze Landsheeren kenden zich de beschikking daarover toe, zooals blijkt uit de gifte van FLORIS V aan GERRIT VAN DE WATERINGEN in 1273. Het was een beginsel, dat Hertog ALBRECHT ook op Waterland en Zeevang had willen toepassen; maar hem werd betoogd, dat zoodanig recht in die streken nooit was bekend geweest. Hetzelfde beginsel werd door MAXIMILIAAN en FILIPS in een edict van 1495 gehandhaafd.

Daar de tijd, voor deze vergadering bestemd, verstreken is, wordt de verdere behandeling van dit onderwerp tot de volgende vergadering bespaard. Inmiddels deelen enkele leden aan den Heer DE VRIES aantekeningen mede van plaatsen uit oude oorkonden, waarop zij wenschen zijne aandacht meer bijzonder, bij de nadere overweging van het betwiste onderwerp, te vestigen.

Nadat de Heer HULLEMAN nog twee geschriften voor de Bibliotheek der Akademie heeft aangeboden, wordt de gewone vergadering door den Voorzitter gesloten.

OVER
HET EPITAPHIUM

VOORKOMENDE BIJ

DEMOSTHENES, DE CORONA, § 289, p. 322.

DOOR

S. KARSTEN.

Mogt ik mij vóór eenigen tijd veroorloven de aandacht dezer vergadering bezig te houden met de kritische behandeling van eene plaats van DEMOSTHENES uit de rede *de Corona*, welke tot nog toe eene klip was geweest voor de uitleggers, het gunstig onthaal, hetwelk de door mij aldaar voorgeslagene verbetering van de zijde van bevoegde beoordeelaars mogt te beurt vallen, doet mij de vrijheid nemen andermaal uwe aandacht te vestigen op eene tweede plaats uit die zelfde redevoering, die niet minder dan de eerste de schranderheid der uitlegkundigen heeft op de proef gesteld. Het geldt thans niet de woorden van den redeenaar zelven, maar een opschrift door hem in den loop zijner rede aangevoerd. De gelegenheid, waarbij hij dit vermeldt, is deze. Demosthenes verdedigt zich tegen de hem voorgeworpene beschuldiging, dat zijne verkeerde raadgevingen de hoofdoorzaak zouden zijn geweest van de nederlaag der Atheners bij Chaeronea. Ter wederlegging daarvan beroept hij zich op de bewijzen van vertrouwen, hem dadelijk na die nederlaag door zijne medeburgers geschonken: dat namelijk hij, en geen ander, door het volk gekozen was om eene lofrede op de gesneuvelden te houden; dat hem

door de bloedverwanten der overledenen de taak was opgedragen, om het lijkmaal ter hunner gedachtenis te geven; en eindelijk laat hij het grafschrift voorlezen, hetwelk het Atheensche volk op het monument, ter eere der gesneuvelde opgericht, had laten griften, waaruit blijken zoude, dat, naar de overtuiging der burgers, de noodlottigé uitslag van het gevecht niet aan den raad van menschen, maar aan de beschikking der Goden moest geweten worden. Het aangehaalde opschrift, hetwelk in den text der redevoering is ingelascht, luidt aldus:

Οἶδε πάτρας ἔνεκα σφετέρας εἰς δῆριν ἔθεντο
 Ὅπλα καὶ ἀντιπάλων ὕβριν ἀπεσιδάσαν.
 Μαρνάμενοι δ' ἀρετῆς καὶ δέιματος οὐκ ἐσάωσαν
 Ψυχάς, ἀλλ' Ἀἰδὴν κοινὸν ἔθεντο βράβην,
 Οὐνεκεν Ἑλλήνων, ὥς μὴ ζυγὸν αὐχέιν θίντες
 Δουλοσύνης στυγερὰν ἀμφὶς ἔχουσιν ὕβριν.
 Γαῖα δὲ πατρίς ἔχει κόλποις τῶν πλεῖστα καμόντων
 Σώματ', ἐπεὶ θνητοῖς ἐκ Διὸς ἦδε κρίσις.
 Μηδὲν ἀμαρτεῖν ἔστι θεῶν καὶ πάντα κατορθοῦν,
 Ἐν βιοτῇ μοῖραν δ' οὔτι φυγεῖν ἔπορευ.

De zin dezer verzen in het Nederduitsch overgebracht is, met verbetering van een paar bedorvene woorden, deze:

„Zij, die hier liggen, zijn om der wille van hun vaderland in het strijdperk getreden, en hebben den overmoed der vijanden afgeweerd.

„Gedachtig aan den pligt van dapperheid en moed ¹⁾ hebben zij niet hun leven gered, maar het gemeene stervenslot zich tot belooning gesteld;

¹⁾ Ik heb vertaald alsof er stond *μνησάμενοι δ' ἀρετῆς καὶ λήματος*. Hierover beneden. Verder heb ik *κοινὸν* verbonden met *Ἀἰδὴν*, niet, zooals gewoonlijk geschiedt, met *βράβην*. Het is een gewoon epitheton van den dood. Sophocl. El. 136: *Ἀἶδα παγκοίνου λίμνας*. Ai. 1172: *τὸν πολύκοινον Ἀἶδαν*. El. 1075: *πάγκλαυτον αἰῶνα κοινὸν εἴλου* (*mortem optasti*).

„Om der wille van de Hellenen, opdat zij niet het juk der slavernij op den nek leggende, onder bitteren smaad zouden gebukt gaan.

„De vaderlandsche grond bevat in zijnen schoot de lichamen dier dappere verslagenen, dewijl den stervelingen dit door Jupiter is toegeschikt:

„In niets te falen en in alles te slagen is der Goden deel; maar gedurende het leven het noodlot te ontgaan heeft hij niet vergund.”

Ik twijfel niet, M. H., of bij het hooren dezer vertaling zal elkéén daarin uitdrukkingen en zinsneden hebben ontmoet, die hem deels hard en gedwongen, deels onduidelijk, ja onverstaaubar voorkwamen. Ik durf echter de verzekering geven, dat de schuld daarvan niet ligt aan de vertaling; integendeel komen in den Griekschen text behalve dat nog meerdere onjuiste en duistere uitdrukkingen voor, die in eene vertaling niet kunnen worden wedergegeven. Enkele dier feilen mogen op rekening komen van de overschrijvers; bij de meeste is daaraan niet te denken: zij zijn blijkbaar het werk van den maker. Eindelijk is de laatste zinsnede zoo duister, dat zij naauwlijks eene dragelijke verklaring toelaat. Geen wonder dan ook, dat dit grafschrift aan de uitleggers veel hoofdbrekens heeft gekost. Geleerde mannen, zooals J. G. SCHAEFER, FR. JACOBS, LUDW. DISSEN en anderen, hebben alle hulpmiddelen der kritiek en exegetische aangewend om het duistere en gebrekkige daarin op te helderen of te verbeteren; evenwel zonder het gewenschte gevolg. Later heeft Prof. FRÖHLICH dit epigramma tot het onderwerp gemaakt eener bijzondere verhandeling, die in de *Abhandlungen der Bayerischen Akademie d. Wiss.* 1850 is opgenomen, waarin deze geleerde eene verklaringsproeve geeft, waardoor hij zich vleide alle zwarigheden uit den weg geruimd en aan alle verschil van meeningen voor goed een

einde gemaakt te hebben. De uitkomst heeft echter die verwachting niet bevestigd: zijn arbeid is met geen gelukkiger gevolg bekroond geworden dan zulks met de pogingen van vroegere uitleggers het geval geweest is en waarschijnlijk met die van latere zijn zal. Het opschrift blijft in de hoofdzaak duister en zal dit wel altijd blijven, om de eenvoudige reden, dat geen uitlegkunde, hoe scherpzinnig ook, in staat is wat kreupel is regt te maken noch onzin in gezonde taal te herscheppen. Als men nu dit overweegt, is het dan gewaagd, zoo ik, den twijfel durf opperen, of dit vers wel voor een voortbrengsel van de eeuw van Demosthenes te houden zij en niet veeleer aan een lateren maker zijn oorsprong te danken hebbe. Indien men ons eens een grafschrift voorlegde, bijv. op de gesneuvelden bij Waterloo, dat in vele opzichten in taal, stijl en gedachten mank ging, en men ons zeide, dat dit opschrift weleer, onder toezigt van een VAN DER PALM of KEMPER vervaardigd, door 's Lands Regering op een monument aldaar geplaatst was geweest (verondersteld dat dit monument sedert lang vernietigd en vergeten geraakt ware), zouden wij het voor goede munt aannemen? Met niet minder regt meen ik te mogen betwijfelen, of een opschrift, hetwelk zoo vele sporen draagt van eene onbedrevene hand, voor een klassiek monument mag gehouden worden, waardig om door Demosthenes in zijne rede aangevoerd en met lof vermeld te worden. Doch ik mag niet vooruitloopen; alvorens een oordeel uit te brengen, behooren wij het gedicht zelf naauwkeurig na te gaan en aan den toets der kritiek te onderwerpen.

Het eerste distichon luidt aldus:

Οἶδε πάτρας ἔνεκα σφετέρας εἰς δῆριν θέντο
 Ὀπλὰ καὶ ἀντιπάλων ὕβριν ἀπεσιδάσαν.

Voorceerst merken wij hier op de woorden εἰς δῆριν θέντο Ὀπλὰ. De uitdrukking Ὀπλὰ τίθισθαι, door de oude gramma-

tici verkeerd begrepen, is door de nieuwere, vooral door Vigerus *de Idiot.* p. 270 vlgg. (ed. 2, Herm.) en Schneider in den *Index Graec. ad Xenoph. Anab.* wel opgehelderd ²⁾, maar echter, voor zooveel mij bekend is, nog niet tot volkomene klaarheid gebragt ³⁾. *τίθεσθαι τὰ ὅπλα* is een krijgsterm, bij Herodotus, Thucydides, Xenophon, Demosthenes en andere schrijvers van den klassieken tijd in gebruik, die eigenlijk beteekent *zijne wapenen in orde stellen*, t. w. in het gelid, op de voor elk bestemde plaats, ten einde terstond slagvaardig te kunnen zijn. Dit geschiedde vóór den aanvang van het gevecht; ook ná het gevecht, bij eene verpoozing; of wanneer men ergens post had gevat, bijv. vóór de muren van eene stad of op een plein, alwaar men zich strijdvaardig moest houden. Van daar dat *τίθεσθαι τὰ ὅπλα* bij eene oppervlakkige verklaring zeer verschillende beteekenissen toelaat: nu eens, als het is vóór het gevecht, die van *de wapenen aangorden*; dan, als het is bij rust, die van *de wapenen nederleggen*, gelijk het ook door de scholiasten nu in dezen, dan in genen zin wordt opgevat. Dat zoodanige verklaring onjuist is, behoeft geen betoog. De door mij opgegevene beteekenis laat zich opmaken uit meer dan ééne plaats van Xenophons *Anabasis*; maar inzonderheid wordt zij toegelicht door eene plaats van Plutarchus in *het leven van Cimon*, cap. 17, alwaar gesproken wordt van den slag bij Tanagra. Als de Atheners zich aldaar tegenover de Lacedaemoniërs gelegerd hadden, wilde Cimon, die toen balling was, met zijne burgers medestrijden. „Hij kwam,” zegt Plutarchus, „met zijne wapenrusting en nam

²⁾ Men zie ook Poppo ad Thucyd. lib. II, c. 2. Annot. en Stephani Thes. ed. Paris. s. v. *τίθημι*, p. 2173.

³⁾ In de *Versio latina* van Wolf worden deze woorden zeer vrij vertaald door *pro patria arma ferentes*. Fröhlich vertaalt ze, geheel verkeerd, aldus: „die Männer stellten sich in den Kampf der Waffen.”

plaats onder zijne stamgenooten" (Κίμων δὲ μετὰ τῶν ὅπλων ἦκεν εἰς τὴν αὐτοῦ φυλὴν τὴν Οἰνιδέα). Maar wat gebeurt er? Daar komt een verbod van den Raad van Athene, dat Cimon niet in het leger mogt worden toegelaten. Hij gaat henen; „maar zijne vrienden," zegt Plutarchus, „namen zijne wapenrusting en plaatsten die in het gelid, en zich daarom scharende, streden zij, totdat de laatste man gevallen was" (οἱ δὲ λαβόντες αὐτοῦ τὴν πανοπλίαν εἰς τὸν λόχον ἔθεντο κτλ.). Men ziet hieruit, dat Cimon komt μετὰ τῶν ὅπλων, en plaatst die in de schaar waartoe hij behoorde; daarop gaat hij weg, maar zijne wapenrusting (ὅπλα of πανοπλία) blijft achter en wordt door zijne vrienden in het gelid geplaatst, alsof hij het zelf ware. Gelijk Plutarchus hier zegt τὴν πανοπλίαν εἰς τὸν λόχον ἔθεντο, zoo voegt Xenophon er somtijds tot nadere bepaling bij εἰς τάξιν of ἐν τάξει, bijv. *Anab.* II, 2, § 8: ἐν τάξει θέμενοι τὰ ὅπλα, συνῆλθον οἱ στρατηγοὶ καὶ λοχαγοὶ τῶν Ἑλλήνων παρὰ Ἀριαίων. § 21: ἅμα δὲ ὄρθρῳ παρήγγειλεν ὁ Κλέαρχος εἰς τάξιν τὰ ὅπλα τίθεσθαι τοὺς Ἕλληνας ἥτις εἶχον ὅτι ἦν ἡ μάχη. Het gebruik van de wapenrusting in het gelid te plaatsen blijkt hieruit duidelijk. Die wapenrusting bestond uit schild, harnas, helm, lans en zwaard. Het in orde stellen daarvan vereischte eenige vaardigheid, die door oefening moest verkregen worden; en van daar dat Plato ⁴⁾ onder de voorbereidende oefeningen tot den krijg ook rekent de θέσις καὶ ἀναίσεις ὅπλων, hetgeen niet beteekent, gelijk de uitleggers het verklaren, het *afleggen* en het *aangorden* der wapenen, maar het *stellen* of *in orde schikken* en het *uiténnemen* der wapenrusting. De uitdrukking ὅπλα τίθεσθαι komt in den opgegeven zin geregeld bij de klassieke schrijvers voor; evenwel is zij reeds vroeg door de grammatici verkeerd opgevat, zooals blijkt uit Harpocration, die in zijn Lexicon op de woorden θέμενος τὰ ὅπλα (bij

⁴⁾ Plato de Legg. VII. p. 813 E.

Demosthenes voorkomende) dit verklaart ἀντὶ τοῦ περιθίμενος καὶ ὀπλισάμενος ⁵⁾).

Om nu op ons epigramma terug te komen, wij lezen hier εἰς δῆριν ἔθεντο ὅπλα. Ik twijfel zeer of de woorden εἰς μάχην of dergelijke bij klassieke schrijvers wel met ὅπλα θέσθαι verbonden zullen voorkomen; de uitdrukking komt mij voor niet juist te zijn. Het *in orde stellen der wapenen* komt te pas, als men zich tot den strijd gereed houdt; maar bij het aanvangen van het gevecht *gordt men de wapenen aan*. Ik geloof dus, dat de schrijver van ons epigramma ἔθεντο τὰ ὅπλα genomen heeft in den zin, waarin het door de grammatici verkeerdelijk is opgevat, t. w. voor περιέθεντο of ἔδυντο τὰ ὅπλα.

Vervolgens merken wij op de woorden, πάτρας ἕνεκα σφετίρας, welke moeten beteekenen: „zij togen ten strijde voor hun vaderland.” Ik betwijfel het zeer, of ἕνεκα zich in deze beteekenis, voor ὑπέρ, laat regtvaardigen. Ἑνεκα wordt, gelijk ons voorzetsel *om*, gebezigd om uit te drukken *het doel waarom, de oorzaak of reden waarom, en om der wille van wien of wat* men iets doet; maar niet in den zin van *voor*, d. i. *voor het heil, voor de verdediging van eene zaak*. Enkele voorbeelden mogen tot opheldering daarvan strekken. Hesiodus *Opp. et DD.* vs. 162 vlgg. van de oorlogen der heroën sprekende, zegt:

Καὶ τοὺς μὲν πόλεμός τε κακὸς καὶ φύλοπις αἰνὴ
 ὦλεσε μαρναμένους μὴ λῶν ἕνεκ' Οἰδιπόδαο,
 τοὺς δ'εὶ καὶ ἐν νήεσσιν ὑπὲρ μέγα λαῖτμα θαλάσσης
 Ἐς Τροίην ἀγαγὼν Ἑλένης ἕνεκ' ἠΰχόμοιο.

Hier beteekent μῆλων ἕνεκα „strijdende, niet *vóór*, maar *om* de bezittingen,” d. i. het doel waarom zij streden; Ἑλένης

⁵⁾ De noot van Valesius aldaar, Tom. II. p. 271 ed. *Dindorfii*, bevat slechts verwarde opgaven. Het is jammer, dat in deze laatste nitgaaf de *Annotationes interpretum* niet aan eene zuivering en verbetering onderworpen zijn geworden. Daardoor had veel papier kunnen gespaard worden.

ἔνεκα „wegens Helena” als de oorzaak waarom zij ten strijde togen. In gelijken zin zegt Agamemnon bij Homerus, *Il.* B, 377:

Καὶ γὰρ ἐγὼν Ἀχιλεὺς τε μαχησάμεθ' εἵνεκα κοῦρης,

„wij streden *om* of *wegens* de maagd Chryseïs,” als zijnde deze de oorzaak waarom de twist ontstaan was. Even zoo zegt Teucer tot Menelaüs, in den *Ajax* van Sophocles, vs. 1111 vlg.

Οὐ γὰρ τι τῆς σῆς οὐνεκ' ἱστρατεύσαστο
Γυναικός, —
Ἄλλ' οὐνεκ' ὅρκων οἷσιν ἦν ἐνώμοτος.

d. i. „Ajax is ten strijde getrokken niet *om* of *ter oorzaak van* uwe echtgenoot, maar *om* den eed dien hij gedaan had.” Thucyd. I, 82: πόλεμον δὲ ξύμπαντας ἀραμένους τῶν ἰδίων ἔνεκα, „den oorlog gezamentlijk ondernemende *om* of *wegens* bijzondere belangen.” Het doel waarom men strijdt wordt be- teekend bijv. *Od.* Ξ, 70, wanneer de herder Eumaeus van Ulysses zegt:

Καὶ γὰρ ἐκείνος ἔβη Ἀγαμέμνωνος εἵνεκα τιμῆς
Ἴλιον εἰς εὐπῶλον.

dat is, „*om* Agamemnon *eer te bewijzen*”, hetgeen elders uitgedrukt wordt door τιμὴν ἀρνύμενος Ἀγαμέμνωνι, bijv. *Il.* E, 552, enz. In gelijken zin zegt Hektor van den door hem gevelden Patroclus *Il.* P, 92:

— ὃς κεῖται ἐμῆς ἔνεκ' ἐνθάδ' ἐ τιμῆς,

„hij ligt hier *tot mijne verheerlijking*.” In den zin van *om* of *ten believe van* staat het bijv. in deze woorden van Agamemnon tot Achilles, *Il.* A, 174:

— οὐδέ σ' ἔγωγε
Λίσσομαι εἵνεκ' ἐμεῖο μένειν.

Doch genoeg. Ik heb gemeend in cene eenigzins breedvoerigere verklaring van dit woord te moeten treden, dewijl het mij gebleken is dat vele taalkundigen de eigentlijke beteekenis van *ἔνεκα* niet altijd juist hebben opgevat. Het bewijs daarvan is, dat in ons epigram geen der uitleggers in de woorden, *ἔνεκα πάτρης ὅπλα ἔθεντο*, eenigen aanstoot heeft genomen. En toch is de uitdrukking onjuist. Strijden *voor* het vaderland is niet strijden *om* het vaderland, gelijk men strijdt *om* een kroon, maar het is strijden *voor het behoud, voor de redding* van het vaderland. Men voere mij niet toemoet, dat men in dezen zin ook wel in het Hollandsch en Duitsch zich zou bedienen van de woorden *om der wille*, gelijk Fröhlich het vertaalt: *um ihres Vaterlandes willen*; zoo wij in onze taal in het bezigen van dit woord minder streng mogen zijn, dit bewijst niets ten aanzien van het Grieksch. De Grieken gebruiken in dezen zin *ὑπέρ*; somtijds wordt daarvoor, althans bij de dichters, ook *περί* *) gezegd, zeldzamer *πρό*. *Iliad.* M, 243:

Εἰς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης.

Il. ε, 56:

μέμασαν δὲ καὶ ὡς ὑσμῖνι μάχεσθαι,
Χραιοὶ ἀναγκαίῃ, πρό τε παίδων καὶ πρό γυναικῶν.

Maar *ἔνεκα* wordt in deze beteekenis niet genomen. Als Demosthenes in *Mid.* p. 561 (§ 145) van Alcibiades zegt: αὐτὸς ὑπὲρ τοῦ δήμου θέμενος τὰ ὅπλα, οἷς μὲν ἐν Σάμῳ, τρίτον δ' ἐν αὐτῇ τῇ πόλει κτί. zal niemand meenen daarvoor *ἔνεκα* in de plaats te kunnen stellen. Evenmin in deze woorden van Aeschines in *Timarch.* p. 5 (§ 29): ἀνθρωπε, τῇ πόλει, ὑπὲρ

*) In prosa wordt de beteekenis van *περί* en *ὑπέρ* wel onderscheiden, zooals bijv. blijken kan uit deze plaats van Demosth. *Olynth.* I, p. 10 (§ 5): νῦν οὐ περὶ δόξης οὐδ' ὑπὲρ μέρους χώρας πολεμοῦσιν, „zij strijden niet *om* den roem noch *voor* een stuk van hun land.” Vgl. Schaefer ad h. l. Appar. Vol. I, p. 188.

ἥς τὰ ὄπλα μὴ τίθισαι ἢ διὰ δειλίαν μὴ δυνατὸς εἶ ἱκαμῦναι, μηδὲ συμβουλεύειν ἀξίου. Evenzoo had in ons epigramma behooren te staan, in plaats van *ἐνεκα, ὑπὲρ πάτρας*.

Vervolgens wordt van hen gezegd: καὶ ἀντιπάλων ὕβριν ἀπισκίδασαν: *zij hebben den overmoed der vijanden afgeslagen*. Dissen zegt daarvan: „paullo gloriosius dictum.” Ik stem dit volkomen toe, zoo men *paullo* weglate. De Atheners hadden dapper gevochten; velen hadden den dood gekozen boven de vlucht; maar daardoor hadden zij niet belet, dat hun leger volkomen verslagen was. Laat zich van de zoodanigen zeggen, dat zij den overmoed der vijanden hebben *afgevoerd en te niet gedaan?* want dit beteekent ἀπισκίδασαν. Ik vind daarvoor geen ander middel ter verklaring, dan dat hier de wil voor de daad genomen worde; en in dit geval is het zekerlijk meer dan „paullo gloriosus dictum.”

Dit ten aanzien van het eerste distichon. Het volgende luidt alzoo:

Μαρνάμενοι δ' ἀρετῆς καὶ δειμάτος οὐκ ἐσάωσαν
Ψυχάς, ἀλλ' Ἀἰδην κοινὸν ἔθεντο βράβην.

Deze verzen bieden meer dan ééne moeilijkheid aan, zoowel wegens de verbinding der ongelijksoortige woorden ἀρετῆς καὶ δειμάτος, als wegens de konstruktie. Waarvan hangen deze genitivi af? Zij kunnen niet afhangen van ἐσάωσαν, waarmede zij het naast verbonden zijn, gelijk men zegt σώζειν κινδύνου, θανάτου, dewijl σώζειν ἀρετῆς geen zin heeft; ook niet van μαρνάμενοι: want dan moet het zijn ἀρετῇ, ofschoon zelfs dit eene harde verbinding zou zijn. Er blijft eene derde explicatie over, namelijk deze: dat men de genitivi ἀρετῆς καὶ δειμάτος late afhangen van Ἀἰδην ἔθεντο βράβην, en de woorden οὐκ ἐσάωσαν ψυχάς als in 't midden geplaatst beschouwe. Dit is eene traectio verborum, waarvoor de gewone struktuur deze zou zijn: μαρνάμενοι δ' οὐ ψυχὰς ἐσάωσαν,

ἀλλ' ἀρετῆς καὶ δειματοῦ βράβην ἔθεντο Ἀῖδην. Men ontmoet meer voorbeelden van soortgelijke konstruktie, waarvan eenigen door Lobeck *Comment. in Sophocl. Ai.* vs. 475 sq. p. 267 sq. worden opgegeven. En het is op grond daarvan, dat deze uitlegging aangenomen is geworden door Ludw. Dissen, *Orat. de Cor. Explicatt.* p. 431, — echter met verandering van δειματος in λήματος, eene gissing of liever eene verbetering van Valckenaer, die ook door Baiter en Sauppe in hunne uitgave van de *Oratores Attici* is opgenomen. Ἀρετὴ καὶ λῆμα zijn verbonden gelijk bij ons *dapperheid en moed*: zoo zegt Herodotus VII, 99 van Artemisia: ὑπὸ λήματός τε καὶ ἀνδρείης ἰστρατεύετο. Vergelijk Valcken. *Animadv. ad Ammon.* p. 142 sq. Fröhlich volgt dezelfde konstruktie, maar meent echter δειματος te kunnen behouden, zoodat de zin deze zij: „Kämpfend aber retteten sie nicht ihr Leben, „sondern nahmen sich Hades zum gemeinsamen Richter über „Mannesmuth und Furcht (Tapferkeit und Feigheit).” Fröhlichs verklaring zondigt tegen de ὀρθόπειρα, daar δῆμα wel beteekent *Furcht* (schrik, vrees), maar niet in den zin van *Feigheit* (lafheid); dit beteekent δειλία, het tegenovergestelde van ἀρετὴ of ἀνδρεία. En wat de konstruktie aanbelangt, zoo moet ik opmerken, dat in dergelijke verbindingsen, waar de samenhang der woorden door een tusschenzin wordt afgebroken, dit gemeenlijk uit de zamenvoeging terstond blijkbaar is, hetgeen hier geenszins het geval is. Bijv. in dit vers van Hesiodus *Theog.* 157:

Πάντας ἀποκρύπτασκε, καὶ ἐς φάος οὐκ ἀνίσκε,
Γαίης ἐν κρυμῶνι.

Hier zal niemand twijfelen, al stonden er ook geene komma's, of γαίης ἐν κρυμῶνι moet met ἀποκρύπτασκε verbonden worden. Ook in deze woorden van Xenophon, *Hell.* VII, 3, 7: ὑμῖς τοὺς περὶ Ἀρχίαν καὶ Ὑπάτην, . . . οὐ ψῆφον ἀνεμείνατε, ἀλλ' ὅποτε πρῶτον ἐδυνάσθητε, ἐτιμωρήσασθε, blijkt bij den eersten

opslag, dat τοὺς περὶ Ἀρχίαν van ἐπιμωρήσασθαι afhangt. In ons vers daarentegen moet men lang zoeken, eer men het verband tusschen ἀρετῆς en βράβην gevonden heeft. Uit dien hoofde komt het mij veel waarschijnlijker voor, dat de auteur hier geschreven heeft: μνησάμενοι δ' ἀρετῆς καὶ λήματος (μνησάμενοι is eene gissing van Passow), volgens de bekende Homerische uitdrukking: μνήσασθαι θούριδος ἀλκῆς. De woorden Ἄϊδην ἔθεντο βράβην beteekenen hetzelfde als τὸν θάνατον ἔθεντο βραβεῖον, zij stelden zich tot prijs of belooning van den strijd den dood. De uitdrukking zelve is niet ongelukkig; er valt echter op aan te merken, dat hier andermaal voorkomt ἔθεντο, en in het volgende vers wederom θέντες, hetgeen niet van groote bedrevenheid getuigt. Maar meer aanstoot geeft de accusativus βράβην, van den nominativus βράβης, waarvoor bij de Grieken alleen bekend is βραβύς (van waar βραβεύω, βραβευτής, βραβεῖον), accus. βραβία. De interpretes hebben dit, op het voorbeeld van Schneider in *Lex. Gr.* bijna eenparig veranderd in βραβῆ, eene kontraktie die in de woorden op -εύς bij de dichters somtijds voorkomt, zoo als reeds door Valckenaer op Herod. VII, c. 220, is opgemerkt. Deze verbetering zou boven allen twijfel verheven zijn, indien het zeker was dat dit opschrift uit den klassieken tijd dagteekende. Maar daartegen is op te merken, dat alle handschriften van Demosthenes, waarin dit opschrift voorkomt, en waaronder er velen zijn die zich door groote korrektheid onderscheiden, den vorm βράβην geven. Is het nu waarschijnlijk, dat, indien dit epigramma in de oudste archetypi gestaan had, daarin eene zoo in het oog loopende taalfout of opgenomen of onverbeterd zoude gebleven zijn? Laat zich niet met meer grond daaruit opmaken, dat deze verzen niet uit de oude exemplaria, waaruit de text van den redenaar is voortgevloeid, zijn afgeschreven, maar als een toevoegsel van later hand in onze codices zijn opgenomen met al de fouten die daarin aanwezig waren? Ik kom

op dit punt beneden terug. Aan dit distichon knoopt zich het volgende aan:

Οὐνεκεν Ἑλλήνων, ὥς μὴ ζυγὸν αὐχένι θέντες
Δουλοσύνης στυγερὰν ἀμφοῖς ἔχουσιν ὕβριν.

De woorden, waarmede dit distichon begint, οὐνεκεν Ἑλλήνων, (οὐνεκεν staat hier wederom voor ὑπέρ) worden aan die, waarmede het epigramma aanvangt, οἶδε πάτρας ἔνεκα σφετέρας κτέ. aangeknoopt op eene wijze die mij vrij gebrekkig toeschijnt. De bedoeling is deze: „Zij, die hier rusten, hebben de wapenen opgevat en hun leven opgeofferd voor hun vaderland; *maar niet alleen voor hun vaderland (Athene), tevens voor de vrijheid van geheel Griekenland enz.*” Het was bij de Atheners een voornaam punt van eer, dat zij niet alleen voor zich zelve streden, maar tevens voor de algemeene belangen der Grieksche natie (τὰ Ἑλληνικά). Nu wordt dit hier alzoo uitgedrukt: „Voor hun vaderland (Athene) hebben zij gestreden en strijdende hun leven opgeofferd voor „de Hellenen, opdat zij niet het juk der slavernij zouden „dragen.” Is dit eene wijze van zamenvoeging, die zich spraakkunstig laat billijken?

Meer bezwaar hebben de volgende woorden: ἵνα μὴ ζυγὸν αὐχένι θέντες... ἀμφοῖς ἔχουσιν ὕβριν. Ζυγὸν αὐχένι (ἐπι)τίθηναι beteekent „iemand het juk op de schouders *leggen*,” hetgeen natuurlijk gezegd wordt van de overwinnaars; hier wordt het van de overwonnenen gebezigd voor *zich het juk laten opleggen* of *het juk dragen*. Dissen verdedigt dit door te zeggen, dat de dichters soms het activum voor het medium plaatsen; dit geschiedt, evenwel slechts dan, wanneer het onderscheid van vorm geen verschil van betekenissen medebrengt, maar niet zóó, dat zij zeggen *ik sla* voor *ik laat mij slaan*. Fröhlich tracht dit bezwaar te ontgaan door eene andere wijze van verklaring, namelijk deze: hij denkt als subjeet van θέντες ἔχουσιν ὕβριν niet Ἕλληνες, maar οἶδε (d. i. zij die hier begraven liggen), en verklaart dan den zin aldus: Deze mannen offerden hun

leven op voor de Hellenen, „opdat niet, hadden zij het juk der slavernij hun (den Hellenen) op de schouderen gelegd, zij daarvoor met smaad overladen zouden zijn geworden.” De woorden „hadden zij den Hellenen het juk op de schouderen gelegd” wil hij dan in dezen zin verstaan hebben: „waren zij door hunne lafheid oorzaak geweest, dat de Hellenen onder het juk gebracht waren:” eene verklaring, die zeer gedwongen is, terwijl ὕβρις dan moet verstaan worden niet van den *overmoed* der overwinnaars, maar van de *beschimping* die den lafaards van de zijde hunner medeburgers te beurt viel. Maar dit heet niet ὕβρις, maar ἀτιμία, ἀδοξία, αλαχύνη. Bovendien wordt daardoor de lof der gesneuvelden geenszins verhoogd, zoo zij zich opgeofferd hebben, niet voor het heil en het behoud van het volk, maar om zelve schande en smaad te ontgaan; — een smaad, waarvoor zij bovendien weinig te vreezen hadden gehad, daar het geheele leger zich op de vlucht had geworpen. De zin laat alleen de eerste door mij opgegevene verklaring toe, en deze zondigt tegen de grammatica.

Ik voeg hier eene aanmerking bij betreffende de betekenis der woorden, ἀμφὶς ἔχων ὕβριν. Fröhlich vertaalt die aldus: „auf dass sie nicht *ringaherr* verhassten Hohn zu ertragen haben.” Ἀμφὶς ἔχειν beteekent eigenlijk *aan beide zijden iets toerechen, dragen*: zoo komt het bij Homerus meer dan ééns voor van jukdieren, bijv. *Od. I, 486*:

Οἱ δὲ (ἵπποι) πανημερίοι σείον ζυγὸν ἀμφὶς ἔχοντες.

In gelijken zin is het hier metaphorisch gebezigd, met terugblik op het voorgaande ζυγὸν δουλοσύνης.

Het grafschrift wordt besloten met deze twee disticha:

Γαῖα δὲ πατρίς ἔχει κόλποις τῶν πλείστα καμόντων

Σώματ', ἐπεὶ θνητοῖς ἐκ Διὸς ἦδε κρίσις·

Μηδὲν ἀμαρτεῖν ἔστι θεῶν καὶ πάντα κατορθοῦν,

Ἐν βιοτῇ μοῖραν δ' οὐτι φygεῖν ἔπορεν.

Zoo de voorgaande verzen vooral zwaarigheden opleverden ten aanzien van de woorden en de konstruktie, deze laatste bieden nog grootere moeilijkheden aan ten opzichte van de gedachten en den zin, en hebben daardoor tot veel verschil van uitlegging aanleiding gegeven. Ik ga met stilzwijgen voorbij de uitdrukking τῶν πλείοτα καμίντων σώματα, die niet zeer gelukkig is gekozen: want de zin daarvan is niet deze, „dat de vaderlandsche grond de lichamen bevat van diegenen der gesneuvelden, *die het meest geleden en gestreden hadden*” —; er wordt gesproken van al de gesneuvelden; derhalve moet het vertaald worden: „de lichamen van hen *die zoo veel geleden en gestreden hebben*:” eene uitdrukking, die, na hetgeen in de voorgaande verzen van hunne zelfop-offering gezegd is, tamelijk flauw luidt. Doch hierover heen stappende, staan wij het eerst stil bij de woorden: ἐνὶ θυνοῖς ἐκ Αἰδὸς ἤδε κρήνης. Hier rijst de twijfeling op, of deze woorden moeten verbonden worden met het voorgaande gezegde of met het volgende. In het eerste geval komt er deze zin uit: „De vaderlandsche grond bevat in zijn schoot de lijken dier dapperen, omdat dit den stervelingen door Jupiter beschoren is.” — namelijk wat? dat zij die het dapperst gestreden hebben in den vaderlandschen grond zullen begraven worden? dus de anderen niet? of, dat alle menschen in den schoot der aarde zullen rusten, dus ook zij die dapper voor hun vaderland gestreden hebben? Het eene is even flauw en onbeduidend als het andere. Geene dezer beide opvattingen geeft een dragelijken zin; wij moeten dus zien, of ἤδε κρήνης beter strookt met het volgende: daartoe is het noodig dat wij eerst den zin der beide laatste verzen in overweging nemen.

Dit distichon bestaat uit twee leden, die aan elkander tegenovergesteld zijn. Het eerste luidt:

Μὴδὲν ἀμαρτεῖν ἔστι θεῶν καὶ πάντα κατορθοῖν.

De zin daarvan is zoo klaar als de dag: „In niets te

falen en in alles te slagen is der Goden deel." Het andere lid, dat daaraan tegengesteld is, luidt:

Ἐν βίῳ μοῖραν δ' οὐτι φύγειν ἔπρεπεν.

d. i. „doch in het leven het noodlot te ontvlieden heeft hij (Jupiter) niet gegeven." Zoo helder het eerste is, zoo onduidelijk is het laatste. Om niet te spreken van het gedwongene der woordvoeging, wat beduiden hier de woorden ἐν βίῳ? Zij moeten genomen worden voor τοῖς θνητοῖς, als tegenstelling van het voorgaande — ἵστι θεῶν: de uitdrukking is dan zeer onjuist, en daarom heeft Dissen gemeend dit vers, volgens eene gissing van Graefe, aldus te moeten verbeteren:

Ἐν βίῳ μοῖραν δ' οὐτι φύγειν μέρῳ πων,

d. i. μέρῳ πων δ' (ἵστι) ἐν βίῳ μοῖραν οὐτι φύγειν: „der stervelingen deel is het, in het leven het noodlot (den dood) niet te kunnen ontgaan." In dezen zin is ἐν βίῳ meer dan overtollig, en voor οὐτι φύγειν verlangt het Grieksohe taaleigen μὴ φύγειν. Weshalve deze verbetering in geenen deele aannemelijk is. Zoo wij nu, afgezien van de woorden, op den zin letten, dan is de tegenstelling der gedachten deze: „In niets te falen en in alles te slagen is der Goden deel; maar de stervelingen kunnen het noodlot (den dood) niet ontgaan;" 7) dat is, met andere woorden: „Aan de stervelingen is het niet vergund in alles te slagen, — dit komt aan de Goden toe — maar zij zijn aan den dood onderworpen." Dat deze tegenstelling geheel mank gaat, behoeft geen betoog.

Beschouwen wij eindelijk dit distichon in verband met het voorgaande, zoo komt er deze zin uit; „De vaderlandsche grond bewaart in zijn schoot de lichamen dier dapperen,

7) Μοῖραν φύγειν gelijk κῆρα φύγειν beteekent altijd den dood ontgaan. Homerus levert er vele voorbeelden van op.

die zich voor hun vaderland hebben opgeofferd, omdat het den stervelingen door Jupiter beschoren is niet in alles gelukkig te slagen, maar aan het noodlot des doods onderworpen te zijn." Kan iets flauwers, ja ongerijmders gedacht en gezegd worden dan dit? Omdat de stervelingen (in het algemeen) het welslagen van hunne pogingen niet in hunne hand hebben en allen éénmaal moeten sterven, is dat eene reden, waarom juist de dappersten hier begraven liggen? En hoe strookt dit met het voorgaande, waarin gezegd is, dat zij zelve zich den dood tot prijs hunner dapperheid gekozen hadden?

Ik moet echter nog melding maken van eene andere verklaring, door Fröhlich voorgeslagen, namelijk deze. Met verandering der interpunctie, te weten, weglating van het kolon of semikolon achter *ἡδε χρίσις*, en verplaatsing van het komma of semikolon, in plaats van achter *κατορθοῦν*, achter *ἐν βιοτῇ*, konstrueert hij de woorden alzoo: *ἐπεὶ θνητοῖς ἐκ Διὸς ἡδε χρίσις ἐστὶ, μηδὲν ἀμαρτεῖν θεῶν καὶ πάντα κατορθοῦν ἐν βιοτῇ· μοῖραν δ' οὕτε φυγεῖν ἔπορευ*: dat is, volgens zijne vertaling: „da ja den Sterblichen von Zeus dies da (Folgendes) „beschieden is: Nichts (keines Wunsches) zu verfehlen bei „den Göttern und (durch sie) alles wohl zu vollenden „(glücklich zu seyn) im Leben; dem Tode aber zu entgehen hat er (Zeus) ihnen nicht gewährt." Tegen deze verklaring verzet zich 1°. het gedwongene der konstruktie, daar *ἐστὶ*, tegen alle regelen eener goede syntaxis, uit het tweede lid naar het eerste overgeplaatst, afgescheiden wordt van het woord waarmede het ten naauwste verbonden is (*θεῶν ἐστὶ*), en daarentegen verbonden wordt met woorden waarbij het overbodig is, ja zelfs beter weggelaten wordt (*ἐπεὶ θνητοῖς ἐκ Διὸς ἡδε χρίσις*). 2°. wordt de duidelijke tegenstelling of parallelismus, waarin de woorden *μηδὲν ἀμαρτεῖν* en *πάντα κατορθοῦν* tegenover elkander staan, op deze wijze weggenomen. 3°. is de uitdrukking *μηδὲν ἀμαρτεῖν θεῶν*, in den zin van *οὐδενός*

ἀποχεῖν παρὰ θεῶν (*keines Wunsches zu verfehlen bei der Göttern*), al moge zij bij Sophocles (*Philoct.* vs. 230 vlg.) in zekere verbinding aldus voorkomen, op zijn minst genomen, gezocht. En let men op den zin, dan geloof ik, dat de hier uitgesprokene gedachte, „dat de stervelingen alles wat zij wenschen van de Goden kunnen erlangen,” nergens bij Griek of Romein zal worden aangetroffen. De interpretatie van Fröhlich kan alleen ten proeve strekken, tot welke gezochte uitleggingen men gebragt kan worden, als men op elke mogelijke wijze tracht te verklaren wat voor geene gezonde verklaring vatbaar is.

Maken wij nu de slotsom op en vatten wij te zamen al hetgeen ten aanzien van taal en stijl, samenhang en gedachten, op deze verzen valt aan te merken, dan vraag ik, of zoodanig werk aangezien mag worden voor een voortbrengsel van den klassieken tijd, voor een gedenkschrift, waarin gevoel en gedachte van den dankbaren tijdgenoot in klare bewoordingen zijn uitgesproken, of wel voor een cento, uit kwalijk samenhangende denkbeelden en gezochte phrasen zamengeflanst? met andere woorden: of wij hier het echte, door Demosthenes bedoelde grafschrift voor ons hebben, of een maaksel door later hand daarvoor in de plaats gesteld? Ik voor mij aarzel niet mij voor het laatste te verklaren en dit epigramma voor niets anders te houden dan voor het proefstuk van een kreupeldichter, die het ontbrekende op zijne wijze heeft trachten te herstellen.

Tot staving daarvan moet ik nog éénen grond aanvoeren, die niet van gewigt ontbloot is. Het grafschrift bevat geen de minste aanduiding, wie de gesneuvelden waren noch tegen welke vijanden of op welke plaats zij streden, wier lof hier verkondigd wordt: zoodat, indien wij dit epigramma op zich zelf aantreffen, niemand zou raden op wie het doelde. Dat op een gedenkzuil, die op de plaats van het gevecht zelf was opgericht, bijv. te Thermopylae, te Plataeae, zoo-

danige vermelding werd weggelaten, laat zich begrijpen; maar op een monument, in de vaderstad der gesneuvelden naast vele andere dergelijke gedenkteeken opgericht, mogt zoodanige vermelding niet ontbreken. Hoe kon anders het nageslacht weten, wie zij waren, wier lof hier vereeuwigd werd? Of hoe had Pausanias, bij zijn bezoek in de Akademie, kunnen weten, dat hier het gedenkteeken was der bij den Hellespont gesneuvelden, daar dat van hen die bij Amphipolis gevallen waren, ginds dat van hen die bij Chaeronea, daar, die bij Tanagra streden, zoo niet de grafsteen zelf dit had aangewezen? Daar het nu geen gebruik was zulks aan het hoofd van het grafschrift te vermelden, moest het in de verzen zelve worden ingevlochten, gelijk zulks, om geene andere voorbeelden te noemen, met het grafschrift ter eere van de bij Potidaea gesneuvelden, weleer in den Ceramicus geplaatst, het geval is ⁸⁾). Dit is dus op zich zelf reeds een gewigtige grond tegen de echtheid van dit opschrift, die aan de reeds aangevoerden nieuwe klem bijzet ⁹⁾).

Er is echter in het epigramma één vers dat echt is, en hetwelk tot deze vervalsching aanleiding heeft gegeven. Het is dat vers, hetwelk de redenaar, na het reciteren van het grafschrift, in zijne daarop volgende woorden inlascht:

Ἀκούεις, Δισχίνη; καὶ ἐν αὐτῷ τούτῳ τὸ μηδὲν ἁμαρτεῖν
ἔστι θεῶν καὶ πάντα κατορθοῦν οὐ τῷ συμβούλῳ τὴν τοῦ
κατορθοῦν τοὺς ἀγωνιζομένους ἀνέθηκε δύναμιν, ἀλλὰ τοῖς θεοῖς ¹⁰⁾).

⁸⁾ Zie beneden noot 17.

⁹⁾ Ik ben deze opmerking verschuldigd aan mijne geëerde medeleden, de H.H. Bake en Hulleman.

¹⁰⁾ Ik ben in de lezing dezer woorden afgeweken van de gewone interpunctie, welke deze is: Ἀκούεις, Δισχίνη, καὶ ἐν αὐτῷ τούτῳ τὸ "μηδὲν ἁμαρτεῖν ἔστι θεῶν καὶ πάντα κατορθοῦν" οὐ τῷ συμβούλῳ τὴν τοῦ κατορθοῦν τοὺς ἀγωνιζομένους ἀνέθηκε δύναμιν, ἀλλὰ τοῖς θεοῖς. Hier wordt τὸ μηδὲν ἁμαρτεῖν eerst gemaakt tot objekt of accusativus afhangende van ἀκούεις, en dan moet hetzelfde weder als subjeet of nominativus van het volgende ἀνέθηκε δύναμιν gedacht worden. Hieruit ontstaat eene harde woordvoeging, die door mijne interpunctie wordt weggenomen.

„Hoort gij het, Aeschines, hoe in dit grafschrift zelve het woord,
 „*in niets te falen en in alles te slagen is der Goden deel*“,
 „niet aan den raadgever de magt toekent dat de strijders
 „de zege behalen, maar aan de Goden?“

Het hier aangehaalde vers, dat de kern van het opschrift bevattede, heeft de vervaardiger van ons epigram tot grondslag genomen om daaruit een geheel zamen te stellen, waarin deze regel zijne plaats vond: eene poging, die hij, gelijk zich laat begrijpen, niet dan met veel omhaal van woorden en phrasen, en dan nog op eene zeer gebrekkige wijze, heeft kunnen uitvoeren.

Om op de woorden van Demosthenes terug te komen, zoo blijkt daaruit duidelijk, dat in het aldaar aangehaalde vers *ἐστὶ* bij *θεῶν* behoort, en dat dus de zin geen andere kan zijn dan die, waarin wij het op het voorbeeld der meeste zoo oudere als nieuwere uitleggers ¹¹⁾ hebben opgevat. Indien *ἐστὶ*, volgens Fröhlich's verklaring, tot subjeet had het voorgaande *ἡδὲ χρίσας*, en de konstruktie alzoo was: *ἐκτὶ θνητοῖς ἡδὲ χρίσας ἐστὶ, οὐδὲν ἀμάρτυν (παρά) θεῶν*, — dan had de redenaar, wilde hij de woorden niet uit hun verband rukken, in zijne aanhaling of *ἐστὶ* moeten weglaten of *ἐκτὶ θνητοῖς ἡδὲ χρίσας* er bij moeten opnemen. Letten wij nu op het gebruik, hetwelk Demosthenes van dat gezegde maakt, zoo is het blijkbaar, dat de redenaar daaraan eene zoodanige wending heeft gegeven als voor zijn betoog dienstig was. Het vers zegt: „in alles wel te slagen (zijn doel te bereiken) komt den Goden toe.“ Demosthenes hecht er dezen zin aan: „het is in der Goden hand, dat *de menschen* wel slagen, hun doel bereiken.“ Het laatste is niet volkomen hetzelfde als het eerste, evenwel ligt het er in opgesloten. Want als het den Goden alleen toekomt in alles wel te slagen, d. i. dat zij de uitkomst in hunne hand hebben, dan volgt er ook uit, dat de stervelingen het welslagen

¹¹⁾ Aristides, Themistius, e. a. beneden noot 14 en 15 aangehaald.

hunner pogingen niet aan hun eigen beleid, maar aan de Goden te danken hebben. En zoo mogt de redenaar van dit vers een dusdanig gebruik maken als hij in het belang van zijn betoog dienstig achtte.

Tot dus verre heb ik mij met de inwendige bewijsgronden, die tegen de echtheid van dit epigramma pleiten, bezig gehouden. Ofschoon deze verre het meeste gewigt in de schaal leggen, daar zij de innerlijke gehalte van het stuk doen kennen, mag ik echter ook de uitwendige gronden, die hier in aanmerking komen, niet met stilzwijgen voorbijgaan.

De eerste vraag, die zich voordoet, is deze: is er waarschijnlijk voor, dat een opschrift, hetwelk de redenaar in zijne rede inlaschte, daaruit weggevallen en later door een namaaksel vervangen zij geworden?

Dat die waarschijnlijkheid bestaat, vereischt naauwelijks betoog. Ik behoef u slechts te wijzen op een aantal zogenaaemde oorkonden, volksbesluiten, brieven, wetten en andere stukken, in dezezelfde rede aangevoerd, waarvan de onechtheid, van verre de meeste meer dan waarschijnlijk, van eenige buiten allen twijfel gesteld is ¹²⁾, gelijk thans door de meeste uitgevers van Demosthenes, waaronder ik slechts Baiter en Sauppe wil noemen, ten volle wordt erkend ¹³⁾. Daartoe bestond eene zeer natuurlijke aanleiding. De geschriften van Demosthenes werden door de ouden alleen als modellen van welsprekendheid, niet als historische dokumenten gelezen en verklaard: uit dit oogpunt

---

¹²⁾ Om slechts op een enkel voorbeeld te wijzen, in §§ 166 en 167 komen twee brieven voor van Koning Philippus, één aan de Atheners en één aan de Thebanen, terwijl uit de daarop volgende woorden van den redenaar, § 168, duidelijk blijkt, dat deze hier niet van brieven van Koning Philippus, maar van brieven door de Thebanen aan de Atheners geschreven, melding heeft gemaakt.

¹³⁾ Zie de uitgave der *Oratores Attici*, Praef. ad Demosth., p. VI.

hadden die *ψηφίσματα, ἐπιστολαί, νόμοι*, en andere dergelijke stukken weinig of geen waarde, en konden voor de meeste lezers zonder schade weggelaten worden. Zoo verdwenen zij allengs uit den text; eerst later, toen de oorspronkelijke stukken verloren waren, werd het gemis daarvan gevoeld, en dit gaf aan de grammatici eene uitnemende stof, om op het herstellen van het ontbrekende hunne krachten te beproeven: eene poging, waarin zij echter, zooals de voorhanden zijnde stukken bewijzen, niet gelukkig zijn geslaagd.

Mogelijk zal men echter daartegen inbrengen, dat op het bedoelde epigramma ook door andere schrijvers wordt gezinspeeld, met name door AELIUS ARISTIDES en door THEMISTIOS ¹⁴⁾, twee bekende redenaars, van dewelken de eerste in de 2de, de laatste in de 4de eeuw na Chr. leefde; dat het dus in dien tijd nog in de redevoering van Demosthenes moet voorhanden zijn geweest. Hieromtrent valt evenwel op te merken, dat de genoemde schrijvers bij het vermelden van dit grafschrift alleen dat ééne vers aanhalen, dat door Demosthenes in zijne rede is ingevlochten, en wel in denzelfden zin, waarin het door den redenaar is genomen, welk vers bijna tot eene zedespreuk was geworden: *μηδὲν ἁμαρτεῖν ἔστι θεῶν καὶ πάντα κατορθοῦν* ¹⁵⁾: zoodat uit die

¹⁴⁾ Aristides *Or.* 31. Vol. I, p. 592 ed. Dindorf. οὐκ ἐξ ἴσου τὰ πράγματα οἱ θεοὶ σπρίσι τ' αὐτοῖς καὶ τοῖς ἀνθρώποις ἐνεμνῶν, ἀλλ' αὐτοὶ μὲν, ἅτ' ὄντες ἀθάνατοι καὶ κύριοι τῶν ἀπάντων, ἀθανάτους καὶ τὰς εὐτυχίας ἔχουσι, . . . νέμουσιν δὲ οὐχ ὅντες αὐτοὶ κέκτληται τρόπον, ἀλλ' ὅσους τὰ κράτιστα τῶν ἀνθρώπων ἔδωκαν, τὰ πλεῖον κατορθοῦν, οὐ πάντα, ἔδωκαν. Op dezelfde uitdrukking wordt gezinspeeld *Or.* 46. Vol. II, p. 298 en 331. Themistius *Or.* 22, p. 276: οὐ γὰρ πείθομαι ἐγὼ τοῖς ἐκ τῆς Ποικίλης, φυῆναί ποτε ἐν ἀνθρώποις οἴους τινὰς ἐκείνοι πλάττουσι σοφοῦς τε καὶ σπουδαίους, οὐκ ἔτι ἀνθρώπους, ἀλλὰ τάχα δὴ τὸ ἐπίγραμμα ἀληθέστερον, ὃ Ἀθηναῖον ἐπιγέγραπται ἐν τῷ τάφῳ τῷ δημοσίῳ· καὶ γὰρ τοῖς θεοῖς μόνους τὸ πάντα κατορθοῦν ἀπονέμει.

¹⁵⁾ Zie Benti. *Phalar.* ed. Lennep. Vol. II, p. 295. door Spengel aangehaald in eene noot op de Verhandeling van Fröhlich, bl. 92.

aanhalingen niet kan worden afgeleid, dat zij het geheele grafscript voor oogen hebben gehad. Wat het monument zelf aangaat, waarop die verzen gegrift waren, dit was in dien tijd nog aanwezig, en er bestond dus geene reden om het door afschrijven voor de vergetelheid te bewaren. Immers uit de *Attica* van PAUSANIAS ¹⁶), die ongeveer een tijdgenoot was van Aelius Aristides, zien wij, dat de grafsteen, tot aandenken aan de gesneuvelden bij Chaeronea opgericht, nevens andere dergelijke monumenten in zijn tijd nog in of bij de Academia aanwezig was, zoodat de verwoesting er van waarschijnlijk van den tijd van de invallen der barbaren dagteekent. Mogt een gelukkig toeval dien gedenksteen, gelijk met een anderen, ter eere der gesneuvelden bij Potidaea aldaar opgericht, het geval is geweest ¹⁷), eens weder uit de puinhoopen te voorschijn brengen, dan was aan allen twijfel een einde gemaakt.

Vragen wij eindelijk naar de getuigenis der handschriften, zoo doet zich hier de opmerkelijke omstandigheid voor, dat in vele der oudste en beste codices van Demosthenes dit epigramma niet voorkomt. Het ontbreekt in de eerste plaats in den vermaarden codex Parisinus 2, verre het voortreffelijkste van alle handschriften van Demosthenes, dat van de 10de eeuw dagteekent en uit eene der zuiverste en naauwkeurigste recensien van den ouden tijd, de *ἑκδοὺς Ἀττικιανή*, is voortgesproken ¹⁸). Ook ontbreekt het epigramma in den codex Augustanus I (te Munchen), een handschrift, naar het schijnt, van de 11de eeuw, dat, ofschoon

¹⁶) Pausan. I, c. 29, 11.

¹⁷) Deze steen, door Lord Elgin naar Engeland overgebracht, is aldaar in het Britsch Museum geplaatst. Het opschrift, bestaande uit zes disticha, vindt men in Boeckh. *Corp. Inscr.* Vol. I. p. 300.

¹⁸) De *Atticiana exemplaria* zijn aldus genaamd naar een vermaarden afschrijver en uitgever Atticus, wiens naauwkeurigheid door Lucianus wordt geroemd. Men zie hierover Voemel in de uitgave van *Δημοσθένους δειγματοποιίαι* (Halis, 1856), p. 286.

uit eene minder zuivere bron herkomstig, echter onder de handschriften van den tweeden rang eene voorname plaats bekleedt. Evenzoo ontbreekt het in de codices Parisini *k* en *s*, die tot de 13de eeuw gebragt worden en aan den Augustanus na verwant schijnen te zijn ¹⁹). Daaruit laat zich opmaken, dat in de oorspronkelijke exemplaria, die aan deze codices tot voorbeeld hebben gediend, dit epigramma niet stond. Het ontbreken daarvan is te meer opmerkelijk, daar in denzelfden codex *z*, zoowel als in de overigen, wel gevonden worden de onechte oorkonden, waarvan ik boven gewag maakte. Dat deze, evenmin als dit opschrift, in het oorspronkelijke exemplaar, waaruit de text van Demosthenes is afgeschreven, gestaan hebben, maar uit latere handschriften van slechteren stempel in den codex *z* zijn overgenomen, blijkt, zooals door de Züricher uitgevers te regt is opgemerkt, uit het in 't oog springend verschil, dat zich ten aanzien van korrektheid tusschen den text van den redenaar en den text dier zoogenaamde oorkonden voordoet. Terwijl de eerste door zuiverheid uitmunt, heeft de laatste over het geheel een slordig aanzien ²⁰). Daaruit laat zich tevens opmaken, dat het epigramma ook niet moet gestaan hebben in die handschriften, waaruit de genoemde oorkonden in de codices *z* en Aug. I zijn overgenomen; dat het dus waarschijnlijk van nog jongeren oorsprong is geweest dan deze, althans eerst later in de exemplaria van Demosthenes eene plaats heeft bekomen ²¹). Hieruit laat zich ook

¹⁹) Eene naauwkeurige beschrijving van de codices van Demosthenes geeft Voemel in het aangehaalde werk. Over de hier genoemde hss. (van dewelke Paris. *s* dezelfde is als Mor. *a*) zie men p. 181. 193. 205. 219.

²⁰) „Haec omnia (populiscita cett.) non ex limpido illo fonte, ex quo verba oratoris hausta sunt, in Parisiensem (*z*) derivata esse, etiam hoc testimonio est, quod in his documentis fere omnibus (codex) vitiorum magna multitudo inquinatus est.” Praef. ad Demosth. p. VII.

²¹) Dat het opschrift in de zoogenaamde *Scholia Ulpiani* vermeld wordt, is voor de oudheid van geen gewigt, daar deze scholia eene farrago zijn uit oud en nieuw zamengeflanst.

verklaren, dat in dit epitaphium, behalve meerdere onjuiste woorden en verkeerde uitdrukkingen, zelfs eene grove taalfout voorkomt (de accus. *βράβην*), die er zeker niet in zou gebleven zijn, indien het onder de oogen was geweest van de grammatici, aan wier recensien de beroemde Parijzer codex en eenige anderen hunnen oorsprong te danken hebben.

Maar mogelijk zal men de veronderstelling in het midden brengen, dat dit epigramma in eene Anthologie bewaard gebleven en daaruit later in de codices kan zijn overgenomen; dat dus de jongere dagteekening dier codices niets tegen den ouden oorsprong van het gedicht bewijst. Deze veronderstelling zoude dan alleen eenige waarschijnlijkheid hebben, indien taal en inhoud daarmede in overeenstemming waren. Maar als wij van de eene zijde zien, gelijk ik meen te hebben aangetoond, dat de stijl alles behalve eene klassieke kleur draagt; en van de andere zijde, dat noch de aanhalingen van oude schrijvers noch de getuigenis der handschriften voor een hoogen ouderdom pleiten, dan, geloof ik, vinden wij ons gerechtigd om over dit opschrift hetzelfde oordeel te vellen, hetwelk over de bovengenoemde oorkonden uitgebragt en, na vele tegenspraak en lang twijfelen, door de meest bevoegde regters voor waar is aangenomen.

R A P P O R T

VAN DE HEEREN

J. BOSSCHA EN R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK,

OMTRENT HET VOORSTEL VAN DEN HEER

W. J. K N O O P,

BETREKKELIJK DE UITGAVE

VAN BRONNEN EN BOUWSTOFFEN VOOR DE

NEDERLANDSCHE KRIJGSGESCHIEDENIS.

Ons geacht medelid KNOOP heeft door het voorstel, in de zitting van Maart l.l. gedaan en in die van April l.l. nader door hem ontwikkeld en aangedrongen, voorzeker aan het doel beantwoord, waarom de groote meerderheid uwer vergadering in het afgelopen jaar hare stemmen op hem vereenigde; waarom de op hem uitgebragte keuze ook buiten deze Akademie algemeene goedkeuring en toejuiching vond. Te regt toch mogt het eene versterking van krachten voor dit wetenschappelijk ligchaam geacht worden, wanneer het zich in het bezit kon verheugen van een medelid, hetwelk uitmunt in eene specialiteit, welke eenigzins buiten den kring ligt van onze gewone studiën: de krijgswetenschappen. Hoe vreemd dan ook dit vak aan de meesten onzer moge zijn, de afdeeling had het voorbeeld van buitenland-sche genootschappen niet noodig, om te gevoelen, eensdeels van hoe veel belang de krijgsgeschiedenis is voor de geschiedenis van het volk en van het land: anderdeels, hoe, dank zij den verlichten zin van onze armee, ook hier te lande de wetenschappelijke beoefening der krijgsgeschiedenis eene

hoogte bereikt heeft, welke haar waardig maakt, in den cyclus der wetenschappen, ons ter beoefening voorgeschreven, te worden opgenomen, en zij verblijdt zich, in haar midden den krijgsman te bezitten, die voor deze Akademie de man zijn kan, die de Generaal PELET voor de Fransche, de Generaal RENARD voor de Belgische is.

Van deze beschouwing uitgaande, meent dan ook de Commissie het belangrijke en aanbevelenswaardige van het voorstel van ons geacht medelid niet op nieuw in discussie te moeten brengen, evenmin als zij de vraag wil opwerpen, of de behoefte aan eene verzameling van bouwstoffen, zoo als de voorsteller bedoelt, zoo algemeen wordt gevoeld, en of hare vervulling *tempestief* kan heeten. De Commissie onderwerpt zich gaarne aan het gezag des voorstellers, die een en ander verzekerd heeft. Bij de wijze, waarop uwe Commissie is zamengesteld, zou het onbescheidenheid kunnen heeten, indien zij in het breede gewaagde van een uitvoerigen arbeid, waarin Nederlands heldendaden te land werden beschreven: zij mag echter niet onopgemerkt laten, dat voor de geschiedenis van den aanval en de verdediging onzer vestingen reeds belangrijke bijdragen zijn geleverd; dat twee der voornaamste tijdperken voor de verdediging onzes lands, de jaren 1629 en 1672, het onderwerp zijn geworden van grondige studiën, waarvan de verdiensten door den geachten voorsteller in afzonderlijke beoordeelingen naar waarde zijn gehuldigd; dat het aandeel der Nederlanders in den laatsten veldtogt van NAPOLEON uit een krijgskundig oogpunt is behandeld; dat in de jongste tijden door monographiën over afzonderlijke regimenten eene belangrijke bijdrage is geleverd tot de geschiedenis onzer wapenkorpsen; dat de militaire biographie met de levensbeschrijvingen van de Generaals DUMONCEAU en CHASSÉ is verrijkt geworden, en dat al die werken gevloeid zijn uit de pen van deskundigen, van verdienstelijke Officiers onzes

legers, die niet voor de moeite zijn teruggedeeinsd de echte, ook minder algemeen toegankelijke, oorkonden te raadplegen. Ja, wanneer volgens het voorstel van een ander onzer medeleden ook de krijgsbedrijven onzer landgenooten in onze bezittingen buiten Europa in het bestek moesten worden opgenomen, dan zouden wij niet aarzelen de werken van den Hertog van SAKSEN-WEIMAR en van de Heeren DE STUERS, VAN RIJNEVELD, WEITZEL en NETSCHER in uwe herinnering te roepen.

Uwe Commissie echter wenscht, zoo als gezegd is, het beginsel van het voorstel van ons geacht medelid aan te nemen, en bij voorkeur twee vragen te beantwoorden: 1°. Welke zijn te harer kennis de bronnen en bouwstoffen voor de Nederlandsche Krijgsgeschiedenis, die voor het oogmerk van den Heer KNOOP in aanmerking zouden komen? 2°. Welke zijn de middelen om die bouwstoffen ten meest algemeenen nutte te bearbeiten? In gevalle het misschien bij de beantwoording der tweede vraag mogt blijken, dat uwe Commissie niet in allen opzichte de beschouwingen des geachten voorstellers over de wijze van uitvoering deelt, meent zij door de beantwoording der eerste u in de gelegenheid te stellen, zijn doel op de krachtigste wijze te bevorderen.

De geëerde voorsteller heeft te regt ondersteld, dat de meeste voorraad van bouwstoffen te 's Hage te vinden was, en wij aarzelen niet het Rijks-Archief als de uitgebreidste en belangrijkste verzamelplaats aan te wijzen. In het Archief van de Staten-Generaal, dat aldaar in de grootste volledigheid van het jaar 1576 tot het jaar 1796 is bewaard, vindt men alle besluiten zoo openbare als geheime bijeen, door de Hoogste Overheid genomen ten opzichte van het krijgswezen, de aanstellingen van officieren en hooge bevelhebbers, hunne instructiën, en die van gedeputeerden te velde; in sommige hoogst belangrijke jaren zijn zelfs de

besluiten het militaire wezen rakende in afzonderlijke registers opgenomen. Maar belangrijker nog dan de dusgenaamde *uitgaande* stukken, zijn de bij de Staten-Generaal *ingekomene*. Getrouwelijk hielden de aanvoerders onzer legers, de Stadhouders, de bevelhebbers onzer vestingen, onze gedeputeerden te velde, met de Staten-Generaal briefwisseling, en gaven aan deze hunne meesters van elk belangrijk verschijnsel, dat zich in den oorlog had opgedaan, onmiddellijk en omstandiglijk berigt. En het verheugt ons te kunnen zeggen, die brieven zijn althans voor de laatste 200 jaren, bijna zonder uitzondering, in originali voorhanden; waar, voor vroegeren tijd de originelen niet meer gevonden worden, vullen de oude depêcheboeken ter goeder ure het ontbrekende aan. Die brieven zijn dan ook voor de Heeren DE BORDES en VAN SYPESTEYN hoofdbronnen geweest, zoo als zij het waren voor het medelid uwer Commissie, toen hij onder Nederlands heldendaden te land het beroemde beleg van Namen te beschrijven had, en even belangrijke als ongekende bijzonderheden aantrof in de brieven, welke de Gedeputeerde VAN WEEDE VAN DIJCKVELT aan zijne committenten schreef. Naast de brieven komen in aanmerking de verbalen door de gedeputeerden te velde gehouden, welke voor de stadhoudelijke tijdvakken minder talrijk zijn, naarmate het gezag dier gedeputeerden dan minder was. Wij vinden echter uit die tijden een verbaal van de Guliksche expeditie in 1614; een rapport van de veroverde forten op de Schelde in 1632, ingeleverd door VELTDRIEL en COENDERS; een verbaal van VAN AMERONGEN over den veldtogt van 1676. Voor de stadhouderlooze tijden zijn zij des te vollediger: zij vangen aan met de rapporten over den Munsterschen oorlog in 1665 en springen dan over tot het tijdvak van den successieoorlog van 1702 tot 1712; de laatstgenoemde zijn verbalen dikwijls door mannen als GOSLINGA, VAN COLLEN, GELDERMALSUM, VAN VRIJBERGEN zelve gesteld. Wij verheugen ons er te kunnen bijvoegen: aan die

verbalen uit dat belangrijkste tijdvak onzer krijgsgeschiedenis ontbreekt nagenoeg geen enkel. Even weinig wordt er gemist van de verbalen uit den veldtocht van 1744 tot 1748; doch het zijn ditmaal niet verbalen van gedeputeerden, maar van de bevelvoerders zelve, van de Vorsten MAURITS VAN NASSAU, HESSEN-PHILIPSTHAL, WALDECK, van de Generaals SMIS-SAERT, CRONSTROM, VAN DER DUYN, LA ROCQUE, VAN BRAKEL, COENDEERS en VAN AYLVA. Het spreekt van zelve dat zij met 1748 ophouden, deels omdat toen een langdurige vrede aanbrak, deels omdat de Kapitein-Generaal of zijn stedehouder de hoogste souvereine magt in den krijg vertegenwoordigde en alzoo regtstreeks de rapporten ontving. — Voor vroegeren tijd hebben wij nog melding te maken van een register capitulatiën en overgiften van steden van 1594 tot 1596. Het Archief der Staten-Generaal blijft, ook de correspondentie waarin dit ligchaam met den Raad van State stond in aanmerking genomen, de eerste en voornaamste bron voor onze krijgsgeschiedenis.

Met het Rijks-Archief is van den aanvang af het oud Archief der Provincie Holland vereenigd geweest, en bij het groote gewigt dat deze provincie in het beheer der zaken van de Unie plag te leggen, gebeurde er ook in krijgszaken weinig zonder haar medeweten of medewerking. Doch hare besluiten, zoo openbare als geheime, zijn gedrukt en alzoo voor iedereen toegankelijk. Bij de bewerking van de krijgsgeschiedenis zijn zij onmisbaar. Dewijl toch de verdediging van Holland geacht werd het hart des lands en alzoo het leven van het gemeenebest te beveiligen, levert het Archief van Holland voor ons defensiewezen belangrijke bouwstoffen op. Aan twee afzonderlijke commissiën uit gecommitteerde raden, de commissiën voor de groote en kleine fortificatiën, was deze aangelegenheid opgedragen, en wij verheugen ons te kunnen zeggen, dat de verbalen dier commissiën en de daartoe behoorende rela-

tiven, sedert het jaar 1648 in onafgebroken volgrecks zijn behouden. Het zijn echter doorgaans jaarlijksche en vervelende berigten omtrent dezelfde inspectie-reizen, afgewisseld door bestekken van te maken reparatiën of aan te bouwen werken. Zij zijn volkomen ongeschikt om afgedrukt te worden; maar wie de geschiedenis der oude Hollandsche linie en van de daar binnen gelegene vestingen en verdedigingswerken wil schrijven, moet ze bestuderen. Aan bouwstoffen voor de geschiedenis van veldtogten, en hetgeen de voorsteller de *histoire bataille* genoemd heeft, is het Hollandsch Archief minder rijk; toch mogen sommige stukken, tot dusverre in de zoogenaamde loketkast weggestopt, niet onopgemerkt blijven. Men vindt er verstrooide berigten voor de oudere krijgsgeschiedenis, zoo als over het beleg van Sluis onder LEICESTER; van het fort S. Andries in 1600, en over de wereldvermaarde belegering van Oostende; over de muiterij te Geertruidenberg in 1588, onder den naam van *bergverkoop* bekend; eenige papieren en staten van dienst van den Graaf van HOHENLO en den Overste MAAJTEN SCHENK; zeer veel over den Kleefsch-Gulikschen oorlog en den Brunswijkschen oorlog in 1615, waaraan ons Gemeenebest een werkzaam aandeel nam. Het belangrijkste uit dien tijd is echter eene verzameling onderschepte Spaansche brieven van de jaren 1593 tot 1604. Voorts uit de jaren 1673 de bij den Raadpensionaris FAGEL ingekomen adviezen omtrent de bewegingen in het Fransche hoofdkwartier te Utrecht. Ook voor de bemoeijingen van den Raadpensionaris DE WITT met het krijgswezen zal eene militaire correspondentie van 1650 tot 1660 nader moeten onderzocht worden. Eenige monsterrollen van regimenten door Holland aangeworven, en afrekeningen met de hoplieden, rekeningen van ammunitie en kosten ter verdediging van sommige plaatsen aangewend, verdienen minder om hare innerlijke belangrijkheid opmerking dan om-

dat zij gedenkteeken en zijn uit den allereersten tijd van onzen opstand. Een aantekeningboekje b.v. van den beruchten LUMBY, tijdens hij uit 's Gravenhage zijn mislukten togt tegen Amsterdam ondernam, vertoont ons duidelijk de nietswaardigheid van dien aanvoerder en blijft in allen gevalle meer geschikt om de hebzucht eens liefhebbers van zeldzaamheden dan de studie van den krijgskundige te bevredigen.

Het tweede onderdeel van het Rijks-Archief, dat eene verzameling van bouwstoffen voor de krijgsgeschiedenis bevat, is het Archief van den Raad van State. Wij mogen echter hieromtrent uwe verwachting niet bevredigen, die misschien hoog gespannen is door de gedachte, dat aan dit collegie vooral nevens den Stadhouder het beheer der krijgskaken was opgedragen. Het Archief van den Raad van State is in belangrijkheid met dat der Staten-Generaal niet te vergelijken. En zie hier de reden: reeds van den tijd van MAURITS af, waren onze wakkere Stadhouders zelf te veld. De raad nevens hen, zoo als de raad van State van ouds genoemd werd, trad in hunne schaduw; ondergeschikte bevelhebbers waren over de plannen van den veldtogt en de feiten van den oorlog met den opperbevelhebber in correspondentie en deze met den Souverein, de Staten-Generaal. In stadhouderlooze tijden namen de Gedeputeerden te velde de plaats van den Stadhouder in, en de Raad van State zag hoe langer hoe meer zijne bemoeijingen beperkt tot het administratief gedeelte van den oorlog: het uitvaardigen der commissiën, waarbij hij meestal de nederige dienaar was hetzij van den wil der Stadhouders, hetzij van dien der souvereine provinciën; het zorgen voor de legerbehoeften, de ammunitie, het onderhoud der vestingen; het vinden van middelen om de krijgskas te stijven. Bij het doorloopen van de resolutiën van den Raad van State zult gij bevinden dat de finantiële aangelegenheden hoe langer

hoe meer hoofdzaak werden. Onder de thesauriers-generaal en secretarissen vond men mannen als VAN BEVERNINGK, HOP en VAN SLINGELANDT; doch het was hunne eigene bedrijvigheid die hen in nadere aanraking met, in aanzien bij de legerhoofden bragt, en de belangrijke briefwisseling, welke zij met deze hebben gevoerd, had het karakter van eene bijzondere briefwisseling, die omging buiten het officiële collegie, waarvan zij de hooge ambtenaren waren. Grooter was voorzeker in de eerste jaren van de republiek de invloed van den Raad van State; maar zoo wij ons verheugen de notulen te bezitten van de instelling van den Landraad van 1581 af, de reeks der ingekomen brieven vangt eerst met het jaar 1606 aan. Het is juist deze verzameling van ingekomen brieven, waarvan wij te bejammeren hebben dat zij op eene onherstelbare wijze geschonden is. Zeer belangrijke jaren voor onze krijgsgeschiedenis hebben het meeste geleden. Van 1625 (beleg van Breda), van 1629 (beleg van 's Hertogenbosch) ontbreken de laatste zes maanden. De jaren 1639 tot 1643 vullen slechts een kleinen bundel; 1665 en 1666 ontbreken; en hetgeen het ergste van alles is, van het jaar 1669 tot op 1686, dus over het geheele tijdvak van den Munsterschen en eersten Franschen oorlog, kunnen alleen de droevige overblijfselen van de laatste zes maanden van het jaar 1673 worden getoond. Volledig intusschen is in het Archief van den Raad van State de reeks van petitiën en van staten van oorlog, en sedert 1641 op weinige uitzonderingen na (1664—1672, 1700—1704) de commissieboeken; voorts de verbalen van de commissiën tot de inspectie der fortificatiewerken, de troupes, tienden en verpachtingen: voor Vlaanderen sedert 1628, voor de Maas sedert 1636, voor Wedde en Westwoldingerland sedert 1627, voor Maastricht sedert 1639. Ook de verbalen van speciale commissiën voor de grensbepalingen en vestingwerken zijn, voor zoo

verre wij beoordeelen kunnen, tamelijk volledig. Al deze opgegevene verzamelingen zijn onmisbare hulpmiddelen voor onze krijgsgeschiedenis; want zij leeren op onderscheidene tijden de hulpmiddelen van den oorlog, den staat en veranderingen van onze vestingwerken, de inrigting van onze legers (althans op het papier), de administratie van het krijgs- en defensiewezen, de staten van dienst van onze vermaardste bevelhebbers en hoofdlieden kennen: doch een gedeelte van de krijgsgeschiedenis, in den zin waarin die door ons geacht medelid is bedoeld, zijn zij niet. Het zijn bouwstoffen, die bestudeerd en verwerkt moeten worden tot eene inleiding voor onze krijgsgeschiedenis in het algemeen, of voor de bijzondere hoofdafdeelingen daarvan; allermint zijn zij vatbaar om in haar geheel of zelfs bij uittreksel uitgegeven te worden, wil men niet de wereld met drukpapier bebalasten, dat door niemand gelezen wordt.

Als een toevoegsel tot het Archief van den Raad van State moeten voorts beschouwd worden eenige stukken en registers, voor ongeveer vijf jaren uit het Archief der Domeinen (vroeger Amortisatie Syndicaat) te Amsterdam naar het Rijks-Archief overgebracht. Bij de verdeeling van de nalatenschap van het Comité tot de zaken van het Bondgenootschap te Lande, de opvolgster van den Raad van State sedert 1795, tusschen de Agentschappen van Financiën en van Oorlog, zijn eenige stukken van militairen aard insgelijks bij het eerstgenoemde departement verdwaald geraakt. Die stukken betreffen intusschen meest generale petitiën, den staat van ammunitie, de achterstallige traktementen, enz. Van eenig meerder belang voor de krijgsgeschiedenis zouden zijn de vrij volledige verzameling capitulatiën met verschillende Vorsten en Staten over het in dienst nemen van vreemde troepen; voorts drie registers van den hoogen krijgsraad van de jaren 1672 tot 1674, bijzonder in zake van de overgave van Zutphen door w. VAN RUY-

TENBURCH, Heer van Vlaardingen, in 1672; eindelijk een register instructiën voor de dienst van het kanon uit den tijd van Prins MAURITS kunnen geacht worden.

Op het Rijks-Archief berust nog eene andere verzameling, welke voor de oudere krijgsgeschiedenis niet zonder waarde mag geacht worden. Wij bedoelen het wat al te stout gehalveerde Archief der voormalige Stadhoudelijke Secretarie, waarnit vooral het aandeel door de Provinciën Groningen en Friesland aan onze krijgsgeschiedenis genomen en de wapenfeiten van de waardige krijgsmakers van MAURITS en FREDERIK HENDRIK, de Stadhouders WILLEM LODEWIK, ERNST CASIMIR en WILLEM FREDERIK, zouden kunnen gekend worden, ware ook het ander deel dier verzameling in Zijner Majesteits huisarchief even toegankelijk voor het onderzoek gebleven. Ook thans echter mag, bij eene opsomming der bronnen, hetgeen hier voorhanden en openbaar is niet onvermeld blijven. Zoo vindt men hier geregelde berigten omtrent den staat der Friesche garnizoenen en vestingen onder de regering van WILLEM LODEWIK van 1593 tot 1620; de briefwisseling van de Staten-Generaal en van den Haad van State met de Stadhouders WILLEM LODEWIK en ERNST CASIMIR van 1602 tot 1631, en met WILLEM FREDERIK van 1641 tot 1664. Vooral voor den Kleef-Gulikhschen veldtogt van ERNST CASIMIR zijn vele brieven en aantekeningen van gewigt. De verzameling stukken betreffende het krijgsgerigt in Friesland is vrij volledig, en hoe onbeduidend meestal de zaken zijn daar behandeld, toch verdienen opmerking de berigten over de overgave van de schans Ementil aan VERDUGO in 1590; over de vervolgingen tegen den later zoo beroemden verdediger van Groningen, KARL RAUENHAUPT, gevreesd wegens zijne soldateske ruwheid tegen burgers zoowel als tegen zijne officieren; de verdediging eindelijk van JOHAN VAN BIERUM wegens de overgave van Coeyorden aan de Munsterschen in 1672, tot PRINCES ALBERTINE

gerigt. Voor den veldtogt eindelijk van **WILLEM FREDERIK** tot verovering van de Eilerschans, en voor de bedrijven van **JAN WILLEM FRISO** bij de belegering van Rijssel, Bergen in Henegouwen en Douai, in 1708, 1709 en 1710, zijn hier de oorspronkelijke bescheiden voorhanden. — De militaire oorkonden sedert den tijd van **WILLEM IV** waren lang bij de Stadhoudelijke Secretarie bewaard en zijn van daar, gedeeltelijk althans, aan het Ministerie van Oorlog overgegeven. Thans zijn zij ook bij deze afdeeling op het Rijks-Archief geplaatst; doch zij zijn van ondergeschikt belang en hebben, op weinig uitzondering na, de meeste waarde voor de geschiedenis der regementen, welke in naauwere betrekking tot het vorstelijk huis stonden: de regementen Oranje-Nassau en de Gardes du corps.

Wij komen tot het Archief van het latere Ministerie van Oorlog, dat insgelijks een paar jaren geleden ten algemeenen gebruike toegankelijk is gesteld. Wij kunnen hier kort zijn, en alleenlijk vermelden dat de verzameling bestaat uit eene onafzienbare reeks verbalen en daartoe betrekkelijke ingekomen stukken eerst van het Comité tot de zaken van het Bondgenootschap te Lande, later Agentschap, Secretariaat en Ministerie van Oorlog, die elkander alle in onafgebroken orde, althans voor het oog, volgen; moge zich dan ook hier en daar de treurige ervaring opdoen, dat enkele belangrijke rapporten of mededeelingen door weinig naauwgezette handen zijn geligt geworden. In die oorkonden ligt onze geheele, zij het dan ook niet altoos luisterrijke, krijgsgeschiedenis van het jaar 1795 tot 1810 vervat, en bij den rijkdom der stof zal de toekomstige bewerker van de oorkonden onze krijgsgeschiedenis, de wet der spaarzaamheid meer dan eenige andere te betrachten hebben. Wij gevoelen dat dit tijdvak, toen onze natie meestal onder vreemde leiding in eene nieuwe krijgsschool zich vormde, zijn groot gewigt heeft, omdat het de nieu-

were geschiedenis aan die onzer voormalige Republiek verbindt; maar wij kunnen de overtuiging niet onderdrukken, dat in die massa papieren, zelfs voor de onderafdeelingen van het bestuur van den krijg, zoo als de departementen van financiën, van burgerwapening, van onderhoud van Fransche troepen enz. veel, ja het meeste gevonden wordt, dat zonder schade voor de krijgswetenschap, voor de geschiedenis des vaderlands, voor de eer van den Nederlandschen naam gerustelijk vergeten, wij zouden bijna zeggen vernietigd kan worden. Zoo wij hierbij de opmerking maken, dat dit gedeelte des Archiefs ook voor de geschiedenis onzer wapenkorpsen en der regementen van belang is, wij doen het, om tevens uwe aandacht te vestigen op de gaping, welke zich in die geschiedenis voordoet. Ondanks het ophouden van ons volksbestaan bleven onze korpsen en regementen voortduren en onderscheidden zich dikwijls met eere, al stredden zij in de rangen van vreemden. Sedert het jaar 1811 is echter hunne geschiedenis daar te zoeken, waar sedert dien tijd het beheer van den oorlog verplaatst was, in de archieven van het Ministerie van Oorlog in Frankrijk. Het zal ook daar zijn, dat de toekomstige verzamelaar de bouwstoffen, zoo al niet voor de — helaas niet meer, onze — krijgsgeschiedenis, maar dan toch voor de biographie onzer dappere krijgsoversten zal te zoeken hebben.

Behalve de genoemde hoofdafdeelingen bevat het Rijks-Archief nog enkele bijzondere verzamelingen, aan die instelling hetzij bij gifte, hetzij bij koop toegekomen, welke bij het bijeenzoeken der bouwstoffen voor onze krijgsgeschiedenis niet onopgemerkt mogen blijven. Wij hebben in de eerste plaats de verzameling van wijlen den Heer VAN DER HOOP te vermelden, zoo om hare uitgebreidheid, als om dat juist daaruit die *Mémoires* van GOSLINGA zijn voor den dag gekomen, door welker uitgave ons medelid DELFRAT zich zoo verdienstelijk heeft gemaakt en die den

geachten ontwerper van het onderhavig voorstel vooral in het denkbeeld hebben versterkt, om het bijeenbrengen van bouwstoffen aan te prijzen. Maar *Mémoires*, gelijk die van GOSLINGA, zoo, als het ware, voor de uitgave toebereid, zijn ook hier zeldzame verschijnselen. Het militaire gedeelte der verzameling waarover wij spreken, werd bijeengebragt door den grootvader van den overledene, Mr. ADRIAAN VAN DER HOOP, die van 1737 af Secretaris van den Raad van State was en in 1748, ten gevolge van een hooggaanden twist met den Prins Erfstadhouder en Kapitein-Generaal, zijn ambt moest nederleggen. In die betrekking was hij in onmiddellijke aanraking geweest met de bevelvoerende officieren in den Franschen veldtogt van 1741 tot 1748 en ontving de rapporten en missiven van HESSEN-PHILIPSTHAL, CRONSTROM, HOBBE VAN AYLVA, DE LA ROCQUE en HERTELL. Hij bewaarde die of in het oorspronkelijke of in kopij in zijne verzameling en hield zelfs onder zich uitvoerige meestal met oorkonden gestaafde aantekeningen over de feiten van dien oorlog: de belegeringen van Meenen, Yperen, fort de Knokke, Dendermonde, Namen, Sluis en Bergen op Zoom; over het Nederlandsche hulpcorps naar Duitschland onder den Luitenant-Generaal SMISSAERT; over den inval der Franschen in 1747; over de veldslagen van Dettingen, Fontenoy en Raucoux, alles voorzien met teekeningen van de legerplaatsen, de stellingen en bewegingen der legers gedurende dien oorlog. Doch ook gedurende zijn ambteloos leven had VAN DER HOOP zich met het bijeenzoeken der bouwstoffen voor onze krijgsgeschiedenis bezig gehouden en schijnt met het plan te zijn omgegaan, zelf eene geschiedenis van de verdediging onzes Lands, inzonderheid van Holland in 1672 te schrijven. Het ontwerp dier geschiedenis bevindt zich in meer dan een afschrift onder zijne papieren. Daartoe had hij zich in het bezit gesteld van de aantekeningen en plannen van den beroemden Am-

sterdamschen Burgemeester H. HUDDÉ en diens correspondentie met zijn nog beroemder medecommissaris CHR. HUYGENS, over het versterken van de Yssellinie, — en van latere plannen voor het aanleggen en versterken van de Grebbelinie. Voorts had hij veel voor de veldtogten van 1703 tot 1709 bijeengebragt, daaronder de minuteele verbalen van de gedeputeerden te velde, welke te meer met de originelen, in het Archief van de Staten-Generaal voorhanden, verdienen te worden vergeleken; omdat daaraan als bijlagen oorspronkelijke stukken, daaronder zelfs brieven van MARLBOROUGH, zijn toegevoegd, welke in de verbalen niet zijn opgenomen. Wij onderscheiden daaronder de papieren van den Heer VAN SCHAGEN, gedeputeerde te velde in 1703, en een journaal van het voorgevallene in de belegering van Hoey in 1705. Wij zwijgen van talrijke portefeuilles met aantekeningen en retroacta van VAN DER HOOF zelven over het administratief en financieel beheer des oorlogs, die niet als oorspronkelijke bouwstoffen, maar bij de bearbeiding van deze als nuttige handleiding kunnen dienen. Die aantekeningen werden voortgezet en bijgehouden door zijnen zoon FR. VAN DER HOOF, sedert 1787 tot in 1793 Thesaurier-Generaal der Unie. Ook deze ontving in die betrekking over het eerste gedeelte van den Franschen veldtogt in 1793 niet onbelangrijke mededeelingen, welke nevens andere stukken, ook over de onlusten in de Generaliteitslanden tijdens den opstand van VANDER NOOT en VAN EUPEN, onder die verzameling worden bewaard.

Naast deze verzameling verdienen vermeld te worden de belangrijke bouwstoffen voor de krijgsgeschiedenis, welke in de nalatenschap van den vroegeren Secretaris van den Raad van State, later Raadpensionaris, SIMON VAN SLINGELANDT worden aangetroffen. Het Archief heeft die stukken te danken aan de onbekrompenheid van een van 's mans nakomelingen, aan wien de kostbare verzameling van zijn be-

roemden voorvader bij erfenis ten deele viel. Gij alle kent de belangrijke uitgegevene verhandelingen over het beheer der militie van den Staat van den Raadpensionaris. De talrijke aanteekeningen voor, de verschillende ontwerpen en redactien van die verhandelingen hebben derhalve thans mindere waarde; doch dit is het geval niet met de brieven van MARLBOROUGH over de jaren 1702 tot 1707, 1710, 1711, van ATHLONE van 1702, met enkele VAN WASSENÆER STERRENBURG en SLANGENBURG. Zij vormen eene geregelde reeks, waarvan de belangrijkheid gewaarborgd is door den naam der briefschrijvers evenzeer als door dien van den man aan wien zij gerigt zijn. Men vindt hier voorts, wat ook bij VAN DER HOOP niet ontbreekt, allerlei berigten en beschouwingen over het beruchte gevecht van Ekeren en de gedragingen daarbij van de hoofdbevelhebbers; eindelijk ook eene Fransche beschrijving van den veldtogt van 1674, welke, zoo wij meenen, nog ongedrukt en ongebruikt is.

Omdat wij ons door het bovengemelde in den tijd van den successieoorlog verplaatst vinden, zij hier nog aange-merkt dat in de talrijke bundels brieven aan Mr. JOHAN VAN DEN BERGH, sedert 1709 gecommitteerde van wege de Republiek tot het bestuur der Spaansche Nederlanden, nog wel het een en ander ook voor de krijgsgeschiedenis van die dagen zal te vinden zijn: de namen der briefschrijvers, de Gedeputeerden te velde v. REEDE VAN RENSWOUDE, VAN COLLEN, VAN RECHTEREN-ALMELO, VAN BORSELEN-GELDERMALSUM doen zulks vermoeden. Ook die verzameling brieven kan op het Rijks-Archief nader onderzocht worden.

Sedert vier jaren kwam dezelfde instelling door aankoop in het bezit van eenige papieren van den Admiraal VERHUELL. Wij moeten opmerken dat er zich onder die papieren zeer belangrijke aaneengeschakelde berigten bevinden over de onderneming der Engelschen in Zeeland in 1809. VERHUELL kommandeerde destijds het eskader op de Zeeuw-

sche stroomen en stond als zoodanig in betrekking met den Prins van Ponte Corvo, als bevelhebber van het Noorderleger, en den Maarschalk DUMONCEAU, als Kommandant van Bergen op Zoom. VERHUELLS berigten aan den Koning en aan den Prins van Ponte-Corvo zijn in afzonderlijke registers gekopieerd. Wederkeerig vindt men hier brieven van den Koning, den Maarschalk BESSIERES, den Generaal DUMONCEAU, den Vice-Admiraal KIKKERT en anderen aan hem. Over de onderneming van VERHUELLS adjudant, den Kapitein DE TABOR, en de zoo kloekmoedig uitgevoerde verkenning door den Scheepsluitenant OSSENWAARDE zijn hier de meest oorspronkelijke berigten: terwijl de rapporten en consideratiën van VERHUELLS zelfen over de verdediging van Zeeland en de Zeeuwsche stroomen voorzeker het nader onderzoek van deskundigen zouden uitlokken.

Bij deze aanleiding moeten wij opmerken dat het moeilijk is eene scherpe lijn te trekken, om aan te wijzen welke afdeelingen van het Rijks-Archief bouwstoffen opleveren voor de ontworpen krijgsgeschiedenis, welke niet. De archieven van ons Zeewezen, dat zulk een krachtig en eervol aandeel aan de gevoerde oorlogen genomen heeft, verdienen bijzondere behartiging, en het is bepaaldelijk daar, dat ook voor het latere tijdvak de plannen tot versterking van den Helder en Vlissingen, zoo als de verbalen van de commissie voor de werken te Hellevoetsluis moeten gezocht worden. Ja de archieven van buitenlandsche zaken en de verbalen onzer gezanten leveren dikwijls voor dit onderwerp rijke stof. Wij willen een paar voorbeelden aanvoeren. Het verbaal van JACOB HOP over zijne zending naar Engeland in 1689 tot 1692, bevat voor den veldtocht van 1690 in Ierland en dus voor de kriegsbedrijven van WILLEM III en ATHLONE talrijke bijzonderheden, omdat de gezant den Koning en het leger volgde. De briefwisseling van onzen gezant in Portugal, SCHONENBERG, houdt de meest uitvoerige berigten in

omtrent den veldtogt van ons hulpcorps gedurende den successieoorlog in Katalonië onder FAGEL en FRIESHEIM. De onmiddellijke legerberigten dier legerhoofden aan onzen gezant bevinden zich daaronder. Dezelfde veldtogt werd mede gemaakt door den lateren Generaal der ruitery VON SCHLIPPENBACH. Hij stelde in levendigen stijl zijne herinneringen van dien tijd voor Prins WILLEM IV te boek, die ze echter ongedrukt in de boekerij der Staten-Generaal liet vergeten. Er was wel eenige reden voor. Want bij menige bijzonderheid omtrent den veldtogt had SCHLIPPENBACH er behagen in geschept, omtrent zijne avonturen in Spanje tooneelen mede te deelen, die den beroemden roman van LESAGE tot volkomene waarheid maken.

Uwe Commissie stapt hiermede af van het Rijks-Archief. Zij had de verzekering, dat overeenkomstig de instructie voor den dienst van het korps Ingenieurs van 14 Januarij 1815, III Hoofdst. art. 27 tot 40, bij het topographisch bureau aan het Departement van Oorlog eene aanzienlijke hoeveelheid memoriën en kaarten betreffende het defensiewezen moest opgelegd zijn. Het onderzoek van den inventaris dier stukken is haar met de meeste welwillendheid door dat Departement toegestaan, en zie hier het resultaat. De verzameling betreft bijna uitsluitend het defensiewezen. Zij is zamengebragt o. a. uit stukken, uit het Archief van den Raad van State en de sedert 1795 aan elkander opgevolgde directiën van oorlog geligt. Ook eenige Fransche memoriën uit den tijd der Fransche overheersching, over sterkten in Staats-Vlaanderen, Zeeland en Limburg, waaronder verscheidene van den Ingenieur PARIS, zijn uit de Fransche archieven in origineel of kopij medegedeeld. Zij zijn onder de rubriek Oud-Archief van Oorlog aangewezen. Een gedeelte stukken behoorde vroeger tot het Archief van den Grootmeester der Artillerie. Anderen zijn uit de nalatenschap van hoofd-officieren, de

Generaals KINSCHOT, SIDERIUS, WILDEMAN, de Kolonels NOLTHENIUS DE MAN, LEFEVRE DE MONTIGNY en VAN BRIENEN VAN RAMBERUS herkomstig. De verzamelingen van WILDEMAN en VAN BRIENEN blijken wel de belangrijkste en meest stelselmatig bijeengebragte te zijn. Voorts heeft het Rijks-Archief, onder voorwaarde van algemeene toegankelijkheid, aan het topographisch bureau eenige memoriën, meestal van oudere dagteekening, de verdediging des Lands betreffende, afgestaan, zoo mede zijne militaire plans en kaarten. Hetzelfde is onlangs door de Koninklijke Bibliotheek ten opzichte der kaarten geschied. — Het is verder uwer Commissie gebleken dat zeer weinig memoriën in het Archief van het topographisch bureau, hooger dan de vorige eeuw opklimmen; dat verre de meeste kopijen zijn, waarvan de originelen elders, zoo wij hopen ter plaatse waar zij behooren, worden aangetroffen. Eenheid en volledigheid ontbreken tot dusverre: een noodzakelijk gevolg van het steeds voortdurend en nog onvoltooid verzamelen. Voor sommige afdeelingen van ons defensiewezen is de voorraad rijker dan voor andere: het rijkt voor de linie van de Eems en die van den IJssel; ook voor de oude Hollandsche waterlinie is eene verzameling uit het archief der 1^e fortificatiedirectie herkomstig, welke memoriën, verbalen en rapporten bevat van den tijd van den veldmaarschalk WÜRTZ, 1672, af tot op den Franschen inval in 1747. Zij is door de kundige Ingenieurs HERTELL en PREVOST bijeengebragt. Wie uit de bronnen zelve de werkzaamheden en de stelsels onzer vestingbouwkundigen wil leeren kennen, vindt hier ruime stof; doch ook deze ongelijk verdeeld: voor COEHOORN en PAS-SAVANT weinig; meer voor HERTELL, PREVOST en de DE ROYS; het meest en bijna volledig voor C. DUMOULIN. Met betrekking tot den oorlog van 1794 teekenden wij onderscheidene journalen van belegeringen op, zoo als van Grave door DE MAN, van Maastricht door . . . , van Nijmegen

door LOTICHIUS, van Sluis en Cadzand door LE SAGE. Tot denzelfden veldtogt behoort eene verzameling van stukken betreffende het crimineel proces tegen den Lt. Kolonel DE FREYTAG wegens pligtverzuim bij het stellen der inundatiën in Vlaanderen. Voor denzelfden tijd bragt de Lt. Kolonel VAN BRIENEN VAN RAMERUS uit oorspronkelijke stukken een opstel bijeen, dat onder den titel van Bijdragen tot de geschiedenis van den Oorlog in 1794, bijzonderlijk aan de Maas en Waal, hier in handschrift berust. Dezelfde officier maakte zich niet minder verdienstelijk door het bijeenbrengen van alles wat uit later tijd omtrent de verdediging van Zutphen te vinden was, en stelde daaruit eene Geschiedkundige beschrijving der fortificatiewerken van die stad op. Uit vroegeren tijd vielen onder onze opmerking: een Journaal van de belegering van Maastricht in 1748, gehouden voor en gedurende het beleg van 7 April tot 7 Mei, waarbij een *Recueil de pièces relatives au Siège*; eene Memorie over de vesting Maastricht met eene schets der doorgestane belegeringen, van den Ingenieur E. W. BERG; eene Beschrijving van den aanval der Pruisen op Amstelveen in 1787. Voor lateren tijd trokken onze aandacht: eene Briefwisseling van den Directeur Generaal VAN HOOFT, den Lt. Kolonel Ingenieur KRAYENHOFF, den Agent van Oorlog PIJMAN en den Schout bij Nacht STORY over de batterijen tot verdediging van den Helder van 1798; eene Memorie over eene gehoudene beraadslaging door den Agent van Oorlog, den Generaal en Chef BRUNE, den Generaal D'ARDENNES, den Kol. Ingenieur JULLIEN, den Inspecteur GL. PARAVICINI DI CAPELLI en den Directeur GL. VAN HOOFT (21 Aug. 1799); eene Verzameling van memoriën en rapporten over de verdediging van Nederland bij het Comité tot het Bondgenootschap te Lande en den Agent van oorlog ingediend (1796—1801); eene dergelijke over de Verdediging van Amsterdam van 1801 tot 1810, waaronder de rappor-

ten van SIDERIUS, DEMARÇAY, DUMONCEAU, KRAYENHOFF; de *Extraits des registres du Comité central des fortifications à Paris relativement à la défense de la Hollande, séances du 26 et 27 Février 1812*; de Journalen van de belegering van Naarden in 1814, door VAILLANT en VAN DEN BOSCH. Wat VAN BRIENEN VAN RAMERUS voor Zutphen deed, deed in 1814 J. D. PASTEUR voor Breda door het schrijven eener Memorie over die vesting, „bevattende de geschiedenis „van haren aanleg, doorgestane belegeringen en beschrijving „der werken.” Evenzoo heeft in den jongsten tijd de kundige en ijverige Kapitein Ingenieur, Jhr. J. W. VAN SYPESTEYN, het Archief der genie met eene uit oorkonden geputte en door oorkonden gestaafde Geschiedenis van de bevestiging van den Helder verrijkt.

Uwe Commissie heeft hare aandacht gevestigd op een derde Staats-Archief als voor haar onderwerp van belang: het Archief van het Hoog Militair Geregtschhof te Utrecht. De beschrijving daarvan door wijlen den Heer J. HORA SICCAMI in de sectievergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap in den jare 1846 geleverd, heeft haar de taak gemakkelijk gemaakt. Uit hetgeen wij u reeds mededeelden omtrent dossiers van militaire strafzaken in andere Archieven voorhanden, niet minder dan uit de beschrijving van den Heer SICCAMI, blijkt het, dat ook dit Archief de vereischte volledigheid mist. Intusschen mag het voor het voorgestelde doel niet ongebruikt blijven. De partijboeken, bevattende de resolutiën, indagingen en sententiën van den Raad van State, als oppersten regter in krijgsgzaken, vangen aan met het jaar 1593 met een veelbelovenden naam, dien van den dapperen, maar roekeloozen HERAUGIÈRE, en loopen door tot 1607; vervolgens van 1621 tot 1645, van 1653—1657, van 1673—1681. Ook uit het tweede stadhouderlooze tijdperk zijn over een twaalfstal jaren dergelijke registers voorhanden, en sedert 1784 tot op de slooping van

het Gemeenebest zijn de handelingen van den Raad ten opzichte der regtspraak vrij volledig. De partijboeken van den Raad van State worden afgewisseld door de registers van zijnen mededinger, den Grooten Krijgsraad of Hoogen Krijgsraad der Vereenigde Nederlanden, al naar deze, vooral onder bescherming der Stadhouders, meer gezag aan zich trok. Die registers zijn van 1607—1609, van 1624—1629, in welke laatste ons de krijgsraden vertoond worden, zitting houdende in de legers zelve, van MAURITS voor Breda in 1625, van FREDERIK HENDRIK voor 's Hertogenbosch in 1629. Bejammerenswaardig blijven de gapingen van de jaren 1641—1652 en van den eersten regerings-tijd van WILLEM III, waardoor wij de processen van MONTBAS en PAIN-ET-VIN missen; en het uiteenliggen der plaatsen, waar de Archieven van den Raad van State en het Hoog Militair Gerechtshof bewaard worden, heeft tot dusverre verhinderd, te onderzoeken in hoeverre de leemten van het eene uit het andere kunnen worden geheeld. Sedert 1674 begint eene jaarlijks doorlopende reeks van Stukken van onderscheidenen aard: sedert 1682 registers van notulen en sententiën voor elken veldtogt; voorts missiven, en van 1696 adviezen op rekwesten. Uit het volgend tijdperk, beroemd door de namen van EUGENIUS en MARLBOROUGH zijn stukken van dien krijgsraad, notulen, sententiën en adviezen voorhanden, welke doorloopen tot aan den vrede van Utrecht. WILLEM DE IV herstelde den Hoogen Krijgsraad niet, welke onder het bestuur van HEINSIUS en SLINGELANDT had opgehouden te bestaan; maar verving dien door afzonderlijke hooge krijgsraden, waarvan een aanmerkelijk aantal stukken nog aanwezig is. Doch eerlang werd de Hooge Krijgsraad hersteld, en zoowel onder het bestier van de Prinses ANNA als onder de voogdij van den Hertog van Brunswijk en tot in het jaar 1783 treft men van dien raad wel de meeste bescheiden aan. Ongelukkig-

lijk zijn de notulen slechts over zes jaren behouden; talrijk echter zijn de dossiers van anderen aard, helaas! over een tijdvak, dat in onze krijgsgeschiedenis weinig betekende, maar te vruchtbaarder was in redeneringen en ontwerpen ook over de rechtspraak over het krijgsvolk. Sedert 1795 bevat het Archief van het Hoog Militair Gerechtshof een aantal stukken, het rechtsbeheer van het Comité tot het Bondgenootschap te Lande betreffende. Na 1798 volgen de notulen enz. van 's Lands Advokaten, aan welke de militaire jurisdictie toen was overgegaan; behalve hunne gewone notulen zijn hier secrete notulen en stukken, rakende den Generaal DAENDELS en zijne bekende onderneming van 12 Junij 1798 voorhanden. Van de opvolgende Hooge Vierschaar van 1799, van de Hooge Militaire Vierschaar van het krijgsvolk beide te water en te lande van 1801, tot op de oprigting van het Keizerlijk Gerechtshof te 's Hage in 1812 zijn de meeste oorkonden nog aanwezig.

Uwe Commissie is insgelijks in de gelegenheid geweest, zich te vergewissen wat de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage voor onze krijgsgeschiedenis nog ongedrukt zou kunnen opleveren. Zoo hare verwachting hier over het geheel is teleurgesteld, zij moet echter als op iets hoog belangrijks uwe aandacht vestigen op de memoriën van den lateren Raadpensionaris ANTHONY DUYCK, die destijds Prins MAURITS als Secretaris in het leger vergezelde en naauwkeurig aantekening hield van alles wat hij in den veldtogt zelf zag en hoorde. Hoe goed hij dit deed mag blijken uit het bekende feit, dat de veldheer zelf DUYCKS verhaal van den slag van Nieuwpoort als het meest juiste prees. Die memoriën vullen in zeer klein net schrift zes kwarto boekdeelen en loopen van de jaren 1593 tot 1602. Een band over de jaren 1598 en 1599 was reeds voor de Koninklijke Bibliotheek het HS. aankocht, vermist geraakt. Het is mogelijk, dat DUYCKS memoriën aan BOR en VAN

METEREN niet ten eenen male onbekend zijn gebleven; maar bij de erkende bekwaamheid van den schrijver, bij de zekerheid van hier goede berigten van een ooggetuige aan treffen, zou uwe Commissie niet ongeneigd zijn, den wensch te uiten, dat mogt, op welk eene wijze dan ook, aan het plan van ons medelid KNOOP uitvoering worden gegeven, de proefneming werd begonnen met dit belangrijk handschrift van MAURITS vriend en krijgsmakker. Onder de bescheiden op de Koninklijke Bibliotheek voorhanden troffen wij voorts onderscheidene afbeeldingen van marschen slagorders en van legerkwartieren uit den Kleef-Gulikschen oorlog; *mémoires des choses qui se sont passées durant le siège de Bois le Duc* van 1629, reeds door den Heer DE BORDES voor zijn werk gebruikt; een *mémoire de ce qui s'est passé de plus considérable aux Pays-Bas durant la campagne de 1709*, par Mr. VAN DE WERVE, die niet onbelangrijk schijnt; eene verzameling papieren van DE ROT uit de jaren 1737—1743 over het formeren van de Grebbelinie; een verbaal van VAN IDDEKINGE over de verdediging van Zwolle van 1755; eindelijk het journaal en rapport van den Prins van Hessen aan Z. H. over de belegering van Maastricht in 1794.

Hoe schraal de oogst, op geringe uitzondering na, op de Koninklijke Bibliotheek ook zij, uwe Commissie wenscht er uwe aandacht op te vestigen dat ook de handschriften van andere openbare bibliotheken voor het ontwerp van ons gezacht medelid een gezet onderzoek vereischen, en herinnert U dat b. v. de Provinciaal Friesche Bibliotheek zich onlangs verrijkt heeft met hetgeen door wijlen den ijverigen VAN LEEUWEN over den beroemden COEHOORN was bijeengebragt. Volgens welwillend verstrekte opgave bezit ook de Bibliotheek der Militaire Akademie te Breda eenige handschriften welke een nader onderzoek zouden verdienen. Daartoe behoort een band met kopijbrieven van DIJKVELD, tijdens het beleg van Namen

geschreven, en met een tweetal brieven betrekkelijk den bekenden strooptogt van GROVESTINÉ in den jare 1711. De laatste zijn echter afgedrukt in den Almanak der K. M. A. van 1830. Voorts hebben wij een boekdeel opgeteekend, getiteld rapporten en ordonnantiën uit den oorlog van 1703. Eenige handschriften zijn verders ingevoegd in drie foliobanden, ten opschrift dragende: *Militaire zaken*, en loopende over de jaren 1651 tot 1761.

Na deze opgave van de bronnen, welke onder het bereik van het onderzoek uwer Commissie waren, wenscht zij U kortelijk eenige aanwijzing te geven omtrent die, welke voor het oogenblik buiten haar bereik zijn.

Wat wij u van de belangrijkheid van het Archief der voormalige Staten van Holland en Westvriesland mededeelden is evenzeer, zij het dan ook naar gelang van haren minderen invloed, toepasselijk op de overige provinciën, en voorzeker hebben Gelderland, Utrecht, Overijssel, Groningen en Noord-Brabant sterker in het lijden des oorlogs gedeeld dan Holland. Voor Groningen en Friesland zal wel het meeste wat de krijgsgeschiedenis betreft in het Archief der Stadhoudelijke Secretarie vereenigd zijn geweest, en het zal dus vooral noodig blijven de verstrooide ledematen van dat ligchaam weder bijeen te gaderen. Voor Utrecht weten wij, dat door den Heer DE BORDES voor zijne Geschiedenis der verdediging van Nederland in 1629 de notulen van Staten en Gecommitteerde Raden dier provincie zijn geraadpleegd geworden. Van alle provinciën mogen wij verwachten dat zoowel om de betrekking, waarin haar archiefwezen tot het Rijk staat, als ten gevolge der welwillendheid en belangstelling van Heeren Griffiers, Gedeputeerde Staten en Archivarissen, het onderzoek der bouwstoffen voor de krijgsgeschiedenis gemakkelijk zal zijn. Van de provinciale Archieven tot de afgesloten en bijzondere Archieven vormen die onzer gemeenten den overgang,

indien zij niet veeleer tot de laatste behooren, zoolang de ondoordachte bijvoeging van het tweede lid van artikel 103 onze gemeentewet ontsiert, en die oorkonden aan willekeur en bekrompenheid prijsgeeft. Onze talrijke stedenbeschrijvingen zijn rijk aan bewijzen van hoeveel belang die gemeente-archieven ook voor de gebeurtenissen van den oorlog zijn: eenige belangrijke monographiën over de verdediging van Staats-Vlaanderen in 1672, zoovele beschrijvingen van het beleg van Leiden hebben gcene andere bron. Wij weten, dat o. a. uit de Archieven der gemeente Hasselt eene beschrijving van den belagchelyken burgeroorlog, te midden van vreedestijd door de andere leden van Overijssel tegen die stad gevoerd, is zamengesteld, welke nog in handschrift ligt. Wij moeten echter onze aanstaande onderzoekers en zelfs den geachten voorsteller voor eene teleurstelling waarschuwen, die zich herhaaldelijk zal voordoen. In de hagchelykste oogenblikken van de belegeringen werden de notulen van den raad het slechtst en het ongeregeldst gehouden; soms zijn zij geheel verdwenen en vullen slechts stedelijke rekeningen de gedachtenis van niet of kwalijk geboekte feiten aan. Of de drang der gebeurtenissen zelf overrompelde de pen van den stadsschryver, of bij de hagchelykheid van den uitslag zochten de partijen, die nimmer in een gemeentebestuur ontbraken, hare verwachtingen en angsten, hare neigingen en de ingevingen van haar belang, des noods door het vernietigen der oorkonden voor den overwinnaar of voor de nakomelingschap te verbergen. Een archief als dat van Kuilenburg, waar al de papieren van den Graaf **GEORGE FREDERIK VAN WALDECK**, die in de zeventiende eeuw aan het hoofd van ons leger stond, nog vereenigd zijn, is eene uitzondering, welke wij ons niet mogen vleijen dat zich dikwerf herhalen zal.

Aan het hoofd der archieven, welke als bijzonder eigendom moeten worden beschouwd, verdient Zijner Majesteits

Huisarchief geplaatst te worden. Wij bezitten van dat Huisarchief geen volledig verslag; maar wij mogen te minder over dat gemis klagen, omdat wij de vruchten van dat Archief volop mogen plukken. Uwe Commissie kan ter dezer plaatse niet verzwijgen hoezeer zij het betreurt, den voortreffelijken man, wien het beheer van dat Archief is toevertrouwd, niet meer als medelid dezer Akademie te mogen interpellieren, ten einde haar ook bij dit rapport omtrent den hem toevertrouwd schat van inlichting te dienen. Met dankbaarheid herdenkt zij echter hoeveel licht uit de Archives, door hem uitgegeven, over de militaire plannen en ondernemingen van WILLEM I in de eerste jaren van onzen vrijheidsoorlog is opgegaan. Berust zij ook ten volle in zijne verzekering, dat voor de regering der volgende Stadhouders de bronnen niet zoo rijkelijk en onregelmatiger vloeijen, zij mag niet onopgemerkt laten, dat het Archief der Friesche Stadhouders, hetwelk oorspronkelijk zoo volledig en voor de krijgsgeschiedenis zoo belangrijk was, voor het grootste, ja wij durven zeggen, voor het beste gedeelte, daar berust. Een onzer gaf in zijne ambtelijke betrekking omtrent de bij het Huisarchief overgeplaatste stukken breeder inlichting, en dat hij zich in de belangrijkheid van deze niet bedroog, mag blijken uit de opgave van bronnen, welke de Heer DE BORDES voor zijne meermalen aangehaalde geschiedenis heeft geplaatst. „De vier pakketten: allerhande militaria „van Graaf ERNST CASIMIR over de jaren 1628 tot 1630,” zegt hij, „bevatten eene groote menigte brieven van krijgs- „bevelhebbers, regeringen van steden, spionnen enz. aan „den Graaf. Sommigen zijn geheel of gedeeltelijk in cijfer- „schrift, doch is bij velen het letterschrift boven de cijfers „gesteld. Deze en andere stukken van ERNST CASIMIR, in „het Huisarchief berustende, zijn hoogst belangrijk, vooral „voor de geschiedenis van de provinciën Groningen en „Friesland.” Wij doen deze aanhaling te liever, omdat, ter-

wijl zij het gewigt der bedoelde oorkonden staft, zij tevens eene proëve levert, met hoeveel welwillendheid de Heer GROEN VAN PRINSTERER de behoeften van wetenschap en onderzoek te gemoet komt: eene welwillendheid, die, wij zijn er van overtuigd, bij de belangrijke onderneming door den Heer KNOOP voorgelagen, niet in gebreke zou blijven.

Voor de geschiedenis van den Hollandschen veldtogt in 1672 zijn wij in staat in een ander bijzonder Archief belangrijke bouwstoffen aan te wijzen. Het zijn de rapport-verbalen en correspondentiën der Hollandsche Gedeputeerden te velde, zoo wij meenen van een hunner, den bekwamen Leidschen Pensionaris BURGERSDYCK, herkomstig. Het strekt den tegenwoordigen bezitter, den Heer Procureur Generaal bij den Hoogen Raad, Mr. G. A. G. VAN MAANEN, tot eer, dat hij deze belangrijke oorkonden voor de Heeren VAN SYPESTEYN en DE BORDES bij hunne bearbeiding van de geschiedenis der verdediging des Lands in 1672 beschikbaar heeft gesteld.

Voor de oorlogen van WILLEM III en den Successie-oorlog berusten vele bescheiden in handen van bijzondere personen. Is uwe Commissie wel onderrigt, dan was de onlangs overleden Lt. Generaal Graaf VAN LIMBURG-STYREUM in het bezit van een veel talrijker en belangrijker verzameling stukken van en over CORHOORN, dan die door den Heer VAN LEEUWEN is bijeengebragt. Naar aanleiding van de uitgegeven *Mémoires* van GOSLINGA deed de Heer Adjunct-archivaris der provincie Gelderland aan het Provinciaal Utrechtsch Genootschap eene mededeeling omtrent de belangrijke papieren van GOSLINGA's Medegedeputeerden te velde, ADOLF Graaf VAN RECHTEREN-ALMELO, door hem bij de inventarisatie van het Archief van diens afstammelingen ontdekt. De Oud-hoogleraar P. BOSSCHA te Deventer bereidt eene uitgave voor der brieven en aantekeningen van den beroemden GISEBERTUS CUPERUS, als Afgevaardigde te velde. De Heer J. W. VAN SYPESTEYN is, meenen wij, in het bezit

van de papieren van den Generaal VAN FRIESHEIM en zeker is voor nuttig gebruik die nalatenschap aan geene handen beter dan aan de zijne toevertrouwd. Vooral echter hebben wij voor het geheele tijdvak van den successieoorlog de nalatenschap van den grooten Raadpensionaris HEINSIUS te vermelden, welke thans nog onder den Heer Commissaris des Konings in Zuid-Holland, Jhr. VAN DER HEIM VAN DUIVENDIJK, berust. Hoe belangrijk zij is kan iedereen bevroeden, die weet hoeveel aan de eerste Ministers van onzen Staat ook van officiële zijde in handen kwam, dat niet in verbalen opgenomen of aan hunne meesters werd overgelegd. Met hoeveel liberaliteit die verzameling ten dienste der wetenschap wordt gesteld heeft de Hoogleeraar VREDE getuigd, toen hij in 1850 daaruit zijne *Correspondance diplomatique et militaire de Marlborough, Heinsius et Hop* in het licht gaf. Dat vele papieren van den Generaal FR. FAGEL nog onder zijne afstammelingen berusten, is zeer vermoedelijk; terwijl wij voor lateren tijd meer bepaaldelijk kunnen verzekeren dat de Lt. Generaal Graaf DUMONCEAU in het bezit is van het Archief zijns vaders, den Veldmaarschalk, waaruit hij aan den Heer VAN SYPESTEYN voor diens levensbeschrijving belangrijke bijdragen heeft verstrekt.

II. Wij hebben u met eenige uitvoerigheid de bronnen opgegeven, welke hier te lande voor onze krijgsgeschiedenis worden aangetroffen; wij kunnen niet verzekeren in hoeverre onderzoekingen buitenslands, hetzij in die van Staten waarmede wij oorlog hebben gevoerd, zooals Frankrijk en Munster, hetzij in die der talrijke Duitsche Vorsten, welke in onze dienst eenig bevel hebben gevoerd, nieuwe bijdragen zouden kunnen leveren. Volledigheidshalve verdiende echter ook dit onderzoek te worden gedaan, en zeker behoort dan Brussel niet vergeten te worden, waar de berigten der Spaansche veldheeren, welke gedurende den vrijheidsoorlog tegen ons over stonden, waar dikwijls on-

derschepte brieven van onze eigene legerhoofden worden gevonden. Doch reeds deinst gij met eenige huivering terug voor die menigte bouwstoffen, bouwstoffen, waarvan slechts weinige zoo zijn toebereid, dat zij zonder verdere bewerking tot den bouw kunnen gebezigd worden. Memo-riën als die van DUYCK en GOSLINGA zijn de *rari nantes in gurgite vasto*. Het meeste is ongeschikt om zooals het daar ligt te worden uitgegeven: het moet eerst *geschift* worden door een deskundige, die den regel verstaat van GOETHE: „Das grosse schätzt er gross, das kleine klein.”

Daarbij hebben onze Gedeputeerden te velde veelal een stijl gevoerd, om hare stadhuizige deftigheid onleesbaar — en onze legerhoofden waren minder mannen van de pen dan van den degen. De onderwerpen zelve, het administratieve van ons krijgswezen, het defensiewezen, de inrigtingen onzer armee-korpsen enz. hebben uit hunnen aard weinig aantrekkelijks. Die degelijke spijs moet tot een smakelijk geregt worden verarbeid, zal het publiek, door onze boeken te lezen en te koopen, zijn zegel hechten aan de onderneming.

Wij hebben U reeds gezegd dat sommige belangrijke oorkonden zich in handen van bijzondere personen bevinden. Wij hebben de welwillendheid moeten roemen, waarmede velen die voor het onderzoek hebben beschikbaar gesteld; doch wij mogen ons niet ontveinzen, dat er sommigen zullen worden aangetroffen, die meenen dat hun schat zijne waarde verliest, wanneer hij aan het licht gebragt wordt; enkelen, zeer enkelen hopen wij, die voor de mededeeling geldelijke vergoeding verlangen. Vindt het zoo weinig edelmoedig als gij wilt, hun regt is niet te betwisten. Bovendien het voor ons defensiewezen zoo belangrijke Archief van het Topographisch Bureau is ontoegankelijk. Eene strenge instructie voor de dienst van het korps Ingenieurs, voor den Directeur en voor den Archivist van het Archief van Oorlog, sluit den toegang voor allen, die niet met eene au-

torisatie van Z. M., van den Kroonprins, van Prins **FREDERIK**, van het Departement van Oorlog, van den Inspecteur generaal der Genie of van den Generaal-kwartiermeester zijn gewapend. Aan de Akademie, zegt gij, zal zulk eene autorisatie niet worden geweigerd. Wij gelooven het met U; maar zoo zij voor de uitvoering van haren arbeid de sanctie, de ondersteuning der Regering niet missen kan, dan vraagt uwe Commissie zich af: of het niet doeltreffender zou zijn, indien de arbeid van de Regering zelve uitging en de Akademie zich bereid verklaarde, die medewerking te schenken, welke de Regering van haar zou vorderen.

Wij hebben het U gezegd, de oogst is groot, te groot voor de krachten der Akademie, die niet bij magte is de arbeiders te leveren, de arbeiders te beloonen, den volbrachten arbeid zonder groote opoffering ter markt te brengen. Zal zij voor de uitgave der Documents militaires nieuwe subsidiën bij de Regering aanvragen, die te hooger moeten zijn, daar eene dergelijke verzameling niet elks mans gading is en de koopers zich tragelijk zullen opdoen? Waarlijk M. H. het is tijd dat wij minder aan vragen dan aan leveren denken. En voorzeker zou de Regering, eer zij onze aanvraag in overweging nam, van ons de opgave vorderen van den vermoedelijken omvang van ons plan, van de bewerkers en de wijze van bewerking. Het geheele eerste deel van ons rapport heeft gestrekt om U den indruk te geven, dat de omvang groot en nog onberekenbaar is; dat een slecht weg afdrukken van oorkonden eene onsmakelijke kost zal opleveren; dat er derhalve eene omwerking gevorderd zal worden, die bij groote kundigheden uitgebreide studie zal vereischen. Van wie is die te vergen? Meer dan ooit mogen wij ons verheugen in den wetenschappelijken zin, die bij onze officieren levendig is, en schoon *primus inter pares* is de geachte voorsteller niet onder zijne krijgsmakkers de eenige, die een onuitwischbaren naam in de

geschiedenis onzer letterkunde zal nalaten. Misschien zal het zelfs gelukken, in de residentie officieren aan te wijzen, die voor de bedoelde taak onmiskenbaar zouden geschikt zijn; maar om hen de uren, welke hun van werkelijke dienst overschieten, aan die taak doen te wijden, moet aan die taak genoeg, eer of voordeel verbonden zijn. Wij geven het toe: er kan genoeg bestaan ook in den meest dorren arbeid, wanneer die met onze liefhebberij strookt; maar de spontaneiteit van het zelf werken, het redigeren, is ook zelfs dan de hoofdbron van het genoeg. Men kan smaak vinden in een enkel vak der krijgsgeschiedenis, in een enkel tijdperk, in een enkel veldheer: daaraan hebben wij goede monographiën te danken; maar die liefhebberij op te offeren aan den stelselmatigen arbeid, dien de Akademie zou voorschrijven; waarlijk, wij zouden vreezen daarmede een onredelijken eisch te doen. Het bijeenzoeken van bouwstoffen, het afschrijven, het nazien der afschriften is een noodzakelijk, maar zoo weinig aangenaam werk, dat SCALIGER daarop niet minder dan op het woordenboeken schrijven het bekende:

Si quis parentis olim impia manu
Senile guttur fregerit

zou hebben kunnen toepassen. En de eer! — Zeer dubbelzinnig is de eer, verzamelaar geweest te zijn, indien niet de zelfwerkzaamheid des verzamelaars in inleidingen, rangschikking der stukken, of begeleidende aanmerkingen de uitdrukking zijner individualiteit vindt. Voordeel, wij herhalen het, weten wij niet te beloven, en wij vreezen of de speciale uitgave van oorkonden voor de krijgsgeschiedenis, uitgevers en koopers zou vinden, indien er al velen mogten zijn, die eene afgewerkte krijgsgeschiedenis zouden willen uitgeven en koopen.

De uitvoering van het plan van ons geacht medelid is, onzes inziens, alleen mogelijk, indien zij de vervulling wordt

van een pligt, waaraan een geldelijk voordeel verbonden is. Wij drukken te meer op dit denkbeeld, omdat de ons ten voorbeeld aangehaalde uitgave der *Documents militaires* in Frankrijk geen anderen oorsprong heeft. Er bestaat daar bij het Departement van Oorlog eene *section historique*, waaromtrent BORDIER in zijne *Archives de la France*, p. 295 het volgende berigt: „Le dépôt general de la guerre est divisé „en deux sections dont la seconde est appelée section historique. Cette section embrasse: le service de la bibliothèque; „2°. le service des archives historiques militaires; 3°. celui „du dépôt des cartes manuscrites ou gravées. Ces trois subdivisions sont intimement liées entre elles, et se prêtent une assistance mutuelle pour les recherches historiques, relatives aux „guerres de la France depuis LOUIS XIV jusqu'à nos jours. „Les ouvrages imprimés resument les faits épars dans les manuscrits; les cartes et plans forment l'immense atlas destiné à „faire suivre sur le terrain même les opérations militaires.

„La seconde section a pour chef un colonel d'état-major, „ayant sous ses ordres six officiers supérieurs du même „corps, pour conservateur un colonel d'état-major en retraite. Le personnel des employés civils de la seconde „section, trop restreint pour tous les travaux de recherches, „de classement et de catalogue à faire, s'élève seulement „au nombre de six, dont un traducteur spécialement chargé „de l'examen des livres étrangers.

„Toute personne, curieuse d'éclaircir un fait de guerre „ou d'étudier telle ou telle période de notre histoire militaire, peut, sur sa demande adressée au directeur, être admise a travailler (deux jours par semaine) dans le dépôt.”

In den annuaire militaire van 1857 zien wij als onderdeel dezer sectie genoemd:

2°. Rédaction des opérations militaires depuis 1792.

3°. Histoire des régiments depuis leur création et généralement tous les travaux historiques.

6°. Rédaction de la partie historique et militaire du mémorial de ce dépôt.

Omtrent de uitkomst der werkzaamheden dezer sectie geeft BORDIER, die niet gewoon is veel goed te keuren, het volgende berigt, p. 293:

„De 1802 à nos jours, les archives du dépôt de la guerre „ont été, suivant les époques, un centre de travaux plus „ou moins actifs; mais elles n'ont pas cessé de grandir en „importance comme en étendue. Sous la seconde restaura- „tion la période républicaine, embrassant un ensemble de „700 cartons, a été par les soins de plusieurs officiers, „l'objet de grands travaux d'analyse, et dans le courant de „l'année 1850 une commission nommée par le ministre de „la guerre procéda à l'inventaire général et numérique des „volumes, registres, cartons et liasses, dont se composent les „correspondances et les mémoires historiques et statistiques „de 1791 à 1810.”

Zoo uwe Commissie eene dergelijke inrigting bij ons Ministerie van Oorlog (zij meent dat zoo iets ook in Oostenrijk en België bestaat) wenschelijk acht, zij doet dit behoudens de wijzigingen, welke de, Gode zij dank, mindere voet van oorlog hier te lande, en de mindere uitgebreidheid onzer krijgsgeschiedenis vereischen. De archieven onzer krijgsgeschiedenis berusten voorts slechts voor een klein gedeelte bij het Departement van Oorlog, en de ambtenaren, aan zulk eene afdeeling te verbinden, zouden naar elders moeten gedetacheerd worden ten einde hunne taak te verrigten. Als eerste doel van hunnen arbeid zouden wij het opnemen der bouwstoffen en het kalenderen daarvan, zooals thans in de Engelsche archieven volgens het plan van Sir JOHN ROMILLY geschiedt, kunnen aanbevelen. De arbeid zou voorts niet behoeven beperkt te worden tot één tijdvak, b. v. van WILLEM III. Doch wij zouden met den geachten voorsteller niet het jaar 1568 als punt van aan-

vang kunnen aanbevelen. Dat punt is of te laat of te vroeg. Te laat, wanneer men over het geheel de meer wetenschappelijke krijgvoering in de Nederlanden in het onderzoek wil opnemen. Men zou dan moeten aanvangen met de inrigting der staande legers onder KAREL DE STOUTE, en niet mogen vergeten dat FILIPS VAN KLEEF, Heer van Ravestein, tot de eerste schrijvers over krijgskunst behoord heeft, op het standpunt der wetenschappen in zijnen tijd, en dat FL. VAN EGMONT VAN IJSSELSTEIN, de Prins van Sulmone, FIL. DE LANNOY, HENDRIK VAN NASSAU en anderen stelselmatig hebben krijg gevoerd. De eerste oorlogsdaden in onzen vrijheidsoorlog zijn daarentegen onzamenhangende, hoezeer dan ook schitterende, heldenfeiten; en zoo wij de wetenschappelijke krijgsgeschiedenis tot die van ons Vaderland in engeren zin moesten beperken, wij zouden dan bij voorkeur met een later tijdvak aanvangen, dat van MAURITS b. v., toen zich, ook deels onder den invloed van de Engelsche en Duitsche legerhoofden, eene eigenaardig Nederlandsche krijgsschool heeft ontwikkeld.

Wij mogen in geene verdere bijzonderheden treden over de inrigting eener zoodanige historische afdeeling aan het Departement van Oorlog. Dit is allermint van onze bevoegdheid: het verblijve aan het hoofd van het Departement. Ook hij beslisse over hetgeen uitgegeven zal en kan worden. Ons duiken voorshands kalendaren of registers het meest wenschelijk.

Nog een enkel woord tot aanprijzing van ons denkbeeld. Het is bij ons noch nieuw noch vreemd. Toen de kundige KRAYENHOFF in 1807 door Koning LODEWIJK met het ontwerpen van de organisatie van het dépôt generaal van oorlog werd belast, sloeg hij de aanstelling van een historiograaf voor, wiens werkzaamheid dus werd omschreven:

„L'historiographie s'occupera d'écrire l'histoire militaire du

„Royaume; il se mettra a même de connaître tout ce qui
 „peut la completer; il est en même temps chargé de la
 „recherche et du recueil de tout ce qui peut avoir rapport
 „à la tactique générale et particulière.”

Zijn voorstel werd goedgekeurd en in de organisatie opgenomen, welke bij besluit des Konings op den 20sten December 1807, N°. 11 werd gearresteerd. Schoon als historiograaf zeker Oudkapitein der Graauwbunders, HORACE GEORGY werd aangewezen en hem de gewis te schrale bezoldiging van f 1600 toegekend, trad hij echter, om andere redenen, niet in functie. De historiograaf bestond alleen op het papier; maar de zaak was zoo weinig vergeten, dat in de overigens weinig vrijgeveige instructie voor het korps Ingenieurs van 14 Januarij 1815, toch nog het volgende artikel wordt aangetroffen, V Hoofdstuk, art. 14.

„De Kommandant — en — Chef van de genie te velde
 „zal aan het Departement van Oorlog na elke afgeloopene
 „belegering het journaal van dezelve, in de vereischte details
 „geschreven en vergezeld van de daartoe betrekkelijke
 „plannen en teekeningen, binnen den kortst mogelijken
 „tijd moeten toezenden. Gelijkerwijze zal hij handelen ten
 „aanzien der gebeurtenissen bij het eindigen van elke
 „campagne, ten einde die journalen in het archief van
 „oorlog te kunnen doen opleggen *om te eeniger tijd te*
 „dienen als bijdragen tot de militaire geschiedenis van den
 „Staat.”

Die tijd zij thans onder de verlichte bescherming van het geachte hoofd van het Departement van Oorlog gekomen, nu het voorstel van ons medelid het bewijs levert, hoezeer de zin voor wetenschap in de rangen van ons leger is ontwaakt en wij het geluk mogen hebben, in vrede de kunsten des vredes te beoefenen, al hebben die den oorlog tot onderwerp.

Uwe Commissie heeft derhalve de eer, U voor te stellen

ook ditmaal gebruik te maken van het regt van initiatief, aan de Akademie tot het doen van voorstellen aan de Regering, in het belang der wetenschap bij Koninklijk besluit toegekend, en alzoo te besluiten, dat:

1°. deze Afdeeling verklaart, overtuigd te zijn van den voorraad van belangrijke bouwstoffen voor onze krijgsgeschiedenis aanwezig, en het van dringend belang acht die nader te onderzoeken en, zoo verre noodig, bekend te maken;

2°. dat zij echter meent, dat de vervulling van dezen wensch boven hare middelen en krachten is, en hoofdzakelijk van de Regering zou moeten uitgaan;

3°. dat het ook ter bereiking van dit doel haar wenschelijk voorkomt, dat er bij het Departement van Oorlog eene historische afdeeling worde ingerigt, zooals die te Parijs bij het Dépôt général de la guerre bestaat;

4°. dat Z. Exc. de Minister van Binnenlandsche Zaken worde verzocht, zijnen ambtgenoot van Oorlog van dit besluit te willen kennis geven, met mededeeling tevens van het voorstel en de nadere toelichtingen van den Heer KNOOP, benevens van het rapport daarop door uwe Commissie uitgebragt.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} JUNIJ 1858.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, H. J. KOENEN,
J. G. HULLEMAN, T. ROORDA, S. KARSTEN, J. A. C. VAN HEUSDE,
M. DE VRIES, L. J. F. JANSSEN, H. C. MILLIES, C. LEEMANS,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, W. J. KNOOP, J. DIRKS,
J. HOFFMANN, J. DE WAL, IS. AN. NIJHOFF, G. H. M. DELPRAT,
J. ACKERSDIJCK, J. C. G. BOOT, W. C. MEES, J. H. SCHOLTEN,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. MOLL, A. C. HOLTJUS, en van de
Natuurkundige Afdeeling de Heer W. C. H. STARING.

De Heeren BAKE en VAN ASSEN hebben kennis gegeven,
dat zij deze vergadering niet zouden kunnen bijwonen.

Het Proces-verbaal van de vorige vergadering wordt voor-
gelezen en vastgesteld.

Wordt voorgelezen eene missieve van den Heer MEES, mel-
dende, dat hij thans het lidmaatschap der Akademie kan
aanvaarden. De Voorzitter neemt uit dit schrijven aanlei-
ding om den Heer MEES, die ter vergadering is opgekomen,
met het hem opgedragene lidmaatschap geluk te wenschen.

Wordt voorgelezen eene missieve van den Heer BOONZA-

JER te Gorinchem, met bijgevoegd uittreksel uit het tweede nog onuitgegevene gedeelte van den *Teuthonista* van VAN DEN SCHUEREN, hetwelk in zijn bezit is. Dit tweede gedeelte bevat het Latijn en Hollandsch, en de verklaring daarin voorkomende van het woord *piscatio* is niet geheel overeenkomstig met hetgeen daaromtrent het eerste gedeelte, door den Hoogl. DE VRIES aangehaald, bevat. Deze mededeeling wordt gesteld in handen van den Heer DE VRIES, ten einde daarvan bij zijn verder onderzoek gebruik te maken.

De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK leest, namens de Commissie benoemd ter zake van het voorstel van den Heer KNOOP, een uitvoerig rapport voor over de bronnen en bouwstoffen, vooral in het Rijksarchief voorhanden en dienstig ter bearbeiding van de *krijgsgeschiedenis* onzes Vaderlands. Dit rapport stelt voor: den Minister van Oorlog in overweging te geven, om, even als dit in Frankrijk en België sedert eenigen tijd is ingevoerd, eene historische afdeeling bij het Departement van Oorlog in te richten, en aan die afdeeling het werk, waarop de Heer KNOOP gedoeld heeft, op te dragen.

De Heer KNOOP, wien het woord over het rapport verleend wordt, drukt zijne ingenomenheid uit met dit belangrijke en veel omvattende verslag. Alleen ten aanzien der gepastheid, om onze nieuwere krijgsgeschiedenis met het jaar 1568 te doen aanvangen, moet hij, in spijt van het oordeel der Commissie, bij zijn gevoelen blijven volharden, daar de tactiek, van dien tijd af, een nieuw en eigenaardig karakter heeft aangenomen. Overigens kan hij zich geheel met de conclusiën van het rapport vereenigen. Al moge de daarin aanbevolene maatregel tot eenige geldelijke opofferingen leiden, die uitgaven zullen wel besteed zijn. Hij zou met een verslag van soortgelijke strekking, in Frankrijk uitgebracht, waarin gezegd wordt: „La France est assez riche

pour payer sa gloire," ook hier te lande aanraden, om voor zulke opofferingen niet terug te deinzen.

De Heer VAN DEN BERGH kan zich mede zeer goed met het rapport vereenigen. Hij had daarin alleen nog willen vermeld zien de stukken wegens de procedure ter zake van de overgave van Brazilië, en die betrekkelijk de verdediging van Ceylon, welke alle nog voorhanden zijn. Ook de Heer MILLIES komt nog eens, na hetgeen hij reeds in eene vorige vergadering heeft in het midden gebracht, op het belang der krigsbedrijven onzer voorvaderen in de overzeesche gewesten terug, welke nog veel minder volledig bekend zijn dan de europesche. De Heer VAN DEN BRINK doet opmerken, dat het gewaagd zou zijn het onmetelijk veld der overzeesche krijgsgeschiedenis te gaan betreden. Indien de Commissie haar onderzoek zoo verre had willen uitstrekken, zoo zou zij al lichtelijk aan het opmaken van haar rapport een twee- of drietal jaren hebben kunnen besteden.

De Heer ACKERSDIJK is van meening, dat onze krijgsgeschiedenis zoo naauw met die onzes Vaderlands in het algemeen, bepaaldelijk met die van ons zeewezen en van onze overzeesche bezittingen, samenhangt, dat zij daarvan niet wel kan worden afgescheiden, en dus niet als eene afzonderlijke afdeeling behoort behandeld te worden. Vele belangrijke bronnen voor de eene afdeeling zullen evenmin voor eene andere kunnen gemist worden. Ook bij het Departement van Marine en bij dat van de Koloniën zoude hij wenschen, dat dergelijke historische sectie opgericht wierde, als die welke men bij het Departement van Oorlog wil zien inrichten. De Heer VAN DEN BRINK antwoordt, dat de Commissie van de juistheid dier aanmerking overtuigd is, maar dat zij vreest, door nog grootere uitbreiding aan het ontwerp te geven, de uitvoering onwaarschijnlijk, zoo niet onmogelijk te maken. Eenmaal op dien weg gekomen, weet hij niet, waar zij stil zou staan; want ook met de geschie-

denis van onzen waterstaat, ja met die van de staatsinrichting onzer voormalige Republiek hangt de krijgsgeschiedenis ten naauwste zamen. Hieruit volgt wel, dat wie het eene gedeelte zal bearbeiten, in het andere vak geen vreemde deling mag wezen, maar geenzins, dat men al die vakken te gelijk zoude moeten bewerken. Daarenboven bestaan er bij het Departement van Oorlog antecedenten, die der Commissie bij de Departementen van Marine en Koloniën niet bekend zijn. — Het amendement van den Heer ACKERSTADT wordt in stemming gebracht en met 12 tegen 11 stemmen verworpen. De conclusiën van het rapport worden met algemeene stemmen aangenomen. Het rapport zal in de *Verslagen en Mededeelingen* der Afdeeling worden opgenomen.

De Voorzitter doet opmerken, dat er weinig tijds overschiet voor de verdere behandeling van het onderwerp der *visscherijen* door den Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK. De Heer VAN DEN BRINK zegt, dat hij zijn vertoog geheel afgedrukt ter vergadering had willen inleveren, doch dat hem dit niet had mogen gelukken; weshalven hij de reeds afgedrukte bladen aan eenigen zijner medeleden, met name aan den Heer DE VRIES, had toegezonden, ten einde reeds nu hunne tegenbedenkingen te vernemen. De Heer DE VRIES verklaart, dat hem van onderscheiden kanten bedenkingen tegen zijn gevoelen zijn ter hand gekomen, die hij alle wenscht in ernstige overweging te nemen, om daarna den uitslag van zijn nader onderzoek bekend te maken; doch hij wil voor het oogenblik de behandeling van het vraagstuk in deze vergadering laten rusten. De Heer DELPRAT belooft ook nog nadere opgaven uit onuitgegevene oorkonden der XIV^{de} eeuw, die hem voorkomen ter beslissing van dit vraagstuk afdoende te zijn.

De Heer JANSSEN doet eene mededeeling over een keurig

bewerkt beeld te Xanthen gevonden, hetwelk hem voorkomt van niet mindere kunstwaarde te zijn dan de bekende „biddende knaap” te Berlijn. Men heeft het gezegde beeld tot dusver meestal voor eenen Bacchus of wel voor eene bacchante gehouden. Spreker zou er eerder toe overhellen om er een jeugdigen Vertumnus in te zien; doch wil de zaak gaarne aan de beoordeeling der bevoegdste deskundigen overlaten. Hij heeft intusschen gemeend, de aandacht op dit uitmuntende kunstwerk te moeten vestigen, en behoudt zich voor, hierop nader terug te komen, wanneer het onderzoek tot rijpheid zal zijn gebracht.

De Heer JANSSEN biedt voorts, namens den Heer WIERDSMA te Leeuwarden, der vergadering een fragment aan, behorende bij het vroeger ter tafel gebrachte Handschrift van CANNEGIESTER *over de Domburgsche oudheden*. Het stuk zal worden geplaatst in de bibliotheek.

De Heer DIRKS brengt de eerste *lijst van penningen* ten behoeve der voortzetting van het werk van VAN LOON ter tafel, en zal exemplaren daarvan aan al de leden der vergadering doen ronddelen; waarna de vergadering, dewijl het uur van sluiting daar is en niemand iets verder te berde brengt, door den Voorzitter wordt gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 13^{den} SEPTEMBER 1858.

Tegenwoordig de Heeren : J. BAKE, J. C. G. BOOT, T. ROORDA,
A. J. F. JANSSEN, T. W. J. JUYNBOLL, G. H. M. DELFRAT, J. DE WAL,
C. W. OPZOOMER, J. G. MULLEMAN, H. C. MILLIES, S. KARSTEN,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, G. DE VRIES AZ., J. A. C. VAN HEUSDE,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. HOFFMANN, W. C. MEES,
N. C. KIST, A. C. MOLTJUS.

De Heer BOOT opent de vergadering, en deelt mede waarom hij door den Secretaris is uitgenoodigd om diens plaats te vervullen. Een sterfgeval in zijne familie heeft hem verhinderd zijne gewone functiën waar te nemen, en daar tevens de Voorzitter door ongesteldheid en de Vicepresident door uitlandigheid verhinderd worden tegenwoordig te zijn, heeft de Spreker alleen plaats genomen aan het bureau. De Heer BOOT stelt dien ten gevolge voor, het voorzitterschap op te dragen aan den Heer BAKE, als oudste der aanwezige leden, en vroeger Voorzitter. Dit voorstel wordt met algemeene stemmen aangenomen, en de Heer BAKE neemt het voorzitterschap op zich.

De waarnemende Secretaris deelt mede, dat, behalve de Heeren VAN HALL en KOENEN, ook de Heeren LEEMANS en

BRILL zich verontschuldigd hebben wegens verhindering om aan de vergadering deel te nemen.

Het Proces-verbaal der vorige vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

Wordt voorgelezen eene missieve van den Minister van Binnenlandsche Zaken, daarbij mededeelende een brief van Z. Ms. Gezant te Madrid en er bij behoorende bijlagen. Daaruit blijkt, dat krachtens een Koninklijk Besluit het gebruik der *Archieven en Boekerijen in Spanje* op een voor het onderzoek gunstiger voet is gebracht, en dat derhalven ook voor de nederlandsche geleerden de moeilijkheden worden opgeheven, welke vroeger tegen de volvoering hunner taak in den weg stonden. De Gezant deelt tevens eenige bijzonderheden mede omtrent die moeilijkheden, welke nog onlangs door den Heer VAN HERWERDEN waren ondervonden. Wordt besloten, dezen brief te stellen in handen der Commissie voor de wetenschappelijke zending in Spanje, ten einde deswege rapport te doen.

Wordt gelezen eene missieve van den Heer BOONZAJER te Gorinchem, daarbij aanbiedende drie uitvoerige lijsten van *Munt- en Penningverzamelaars* in Nederland, België en andere landen van Europa. De vergadering besluit, het een en ander te verzenden naar de Commissie voor het Penningwerk.

Aan de vergadering wordt door den waarnemenden Secretaris medegedeeld, dat tijdens 's Konings jongste verblijf in de Hoofdstad eene Commissie, bestaande uit de Heeren VAN HALL en SIMONS Voorzitters, MATTHES Ondervoorzitter, en KOENEN en STAMKART, de laatste in stede van den Secretaris der Natuurkundige Afdeeling, Z. M. op de audiëntie hebben begroet.

Nog deelt de Heer BOOT mede, dat naar aanleiding van het besluit der buitengewone vergadering van Mei l.l. zoo- wel de *Brieven van LIPSIVS* als de Inleiding en Bijlagen door hem en den Heer DELPRAT zorgvuldig verbeterd zijn, en dat het laatste blad ter perse is; zoodat nog in deze maand de rondzending aan de leden zal kunnen geschieden.

Verder zijn gelezen missievers van de Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Koloniën ten geleide van een brief van den nederlandschen Commissaris in Japan. Deze deelt daarin mede, dat het hem niet dan met veel moeite gelukt is, iemand te vinden, in staat om de door de Akademie verlangde *Sineesche typen* te snijden. Wat die typen betreft, de Heer HOFFMANN deelt mede, dat zij 15 in getal zijn, en hem voorkomen uiterst slordig te zijn bewerkt. Ook de lettergieter, aan wien hij ze had toegezonden, had schriftelijk verklaard, dat zij ongeschikt waren om er galvano-plastieke matrijzen naar te vervaardigen. Hij legt eenige proeven over van den afdruk, en stelt voor, den Minister van Binnenlandsche Zaken te advizeren, om het bij de genomene proeve te laten, en aan het voorstel der Afdeeling geen verder gevolg te geven. Dienovereenkomstig wordt besloten; doch op verzoek van den Heer HOFFMANN zal de brief van den Nederlandschen Commissaris benevens een afdruk der typen in de *Verslagen en Mededeelingen* worden opgenomen. Voorts deelt dat Lid nog mede, dat, volgens bericht met de jongste landmail uit Sina ontvangen, een zijner vroegere kweekelingen, de Heer C. F. M. DE GRIJS, thans nederl. Viceconsul te Amoy, bereidwillig op zich genomen heeft, een stel van 6500 uitmuntende sineesche typen voor rekening van Spreker aan te koopen en naar Nederland over te zenden, waardoor binnen weinige maanden in de bestaande behoefte genoogzaam zal voorzien zijn.

Ter tafel worden gebracht zeven portefeuilles met ingekomene mededeelingen van Gemeentebesturen uit de Provinciën Gelderland, Zuid-Holland, Noord-Holland, Utrecht, Overijssel, Groningen, Drenthe en Limburg, over de *plaatsnamen in ons Vaderland*. Nadat eene missieve dienaangaande van den Heer LERMANS is gelezen, die der Afdeeling aanbeveelt deze stukken met behoedzaamheid te gebruiken, wordt besloten, de ingekomene mededeelingen te stellen in handen der daartoe benoemde Commissie.

Bij afwezigheid van den Heer VAN LENNEP, die eene Bijdrage had toegezegd, is het woord aan den Heer JANSSEN. Deze betoogt de belangrijkheid maar onzekerheid van de nasporingen naar de oud-etrurische taal, en vestigt de aandacht der vergadering op het onlangs uitgekomen werk van Prof. STICKEL van Jena: *Das Etruskische durch Erklärung von Inschriften und Namen als Semitische Sprache erwiesen*. Leipz. 1858. Spreker geeft een overzicht van den inhoud des werks, en treedt in eene beoordeeling van STICKELS stelsel, voor zoo verre etruskische inscriptiën uit het Museum te Leiden in het werk verklaard worden. Daarna beschouwt hij ook de verklaring van enkele losse woorden die dikwijls voorkomen. Hij zet onderscheidene bezwaren uitéén tegen de methode van STICKEL, en oppert het vermoeden, dat het etruskisch verwant is met het oud-lydisch en assyrisch.

Deze bijdrage lokt eenige opmerkingen uit van de Heeren ROORDA, JUYNBOLL en MILLIES. De beide eersten hechten geen gewicht aan de ontcijferingen van Prof. STICKEL, en zijn overtuigd dat de gewaagde stellingen van den Schrijver krachtige tegenspraak zullen vinden. De Heer MILLIES vindt eenigen grond voor des Schrijvers gevoelen in den semietischen oorsprong der etruskische letterteekens.

Hij gelooft, dat voor het Etruskisch licht kan worden ontstoken uit de oude gedenkteekens van Klein-Azië.

De Heer JANSSEN zal zijne bijdrage afstaan voor de *Verslagen en Mededeelingen*.

Vervolgens doet de Heer JANSSEN eene mededeeling omtrent de *oudheden*, onlangs door hem te *Katwijk* ontdekt, volgens een rapport, door hem aan den Minister van Binnenlandsche Zaken ingezonden, aangevuld met het later nog ontdekte. Ook deze mededeeling is de Heer JANSSEN bereid voor de *Verslagen en Mededeelingen* te bewerken.

De Heer VAN DEN BRINK vestigt de aandacht zijner medeleden op een *beeldje van toetssteen* bij Noordwijk, dat misschien tot versiering van een sarcophaag gediend heeft, en beveelt dit aan het nader onderzoek van den Heer JANSSEN, die wellicht eerlang daaromtrent naar gelang zijner bevinding nader mededeeling zal doen.

De Heer JUYNBOLL vestigt voorloopig de aandacht der vergadering op den Catalogus der *Hebreeuwsche Handschriften* te Leiden, door Dr. STEINSCHNEIDER vervaardigd, die eerlang in het licht zal verschijnen.

Als geschenken der Schrijvers worden voor de bibliotheek aangeboden: *De Ned. Boerenstand historisch beschreven door Mr. H. J. KOENEN*; — *Epigraphisches von C. L. GROTEFEND*, — en ADR. DE LONGPÉRIER, *Notice sur Cent deniers*.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

B I J L A G E

BEHOORENDE BIJ HET

PROCES-VERBAAL DER GEWONE VERGADERING VAN DE LETTERKUNDIGE AFDEELING VAN 13 SEPTEMBER 1858.

BRIEF VAN DEN NEDERLANDSCHEN COMMISSARIS IN JAPAN WEGENS DE CHINESCHE TYPEN.

(Zie bladz. 89.)

AFSCHRIJFT

N°. 68.

Desima, 17 November 1857.

BIJLAGEN:

15 *Chin. Drukletters*.

In voldoening aan den last, mij gegeven bij missive van den Eersten Gouvernements-Secretaris, dd. 1 Mei 1857, N°. 1140, heb ik de eer Uwe Excellentie te berigten, dat ik met veel moeite een persoon gevonden heb, die de door Professor HOFFMAN opgegevene Chinesche karakters aannam te graveren. Vijftien stuks daarvan worden hierbij aangeboden *).

Daarvoor is betaald $\text{ƒ } 8,3$ of $\text{ƒ } 13, \frac{72}{100}$.

---

*) Zie hier den afdruk dezer proefletters. Eenige daarvan zijn in twee bestanddeelen gesplitst, geschikt om tot zamenvoeging met andere bestanddeelen te worden gebezigd.

佛力菴刊印 寺中 帛女 載上 頁

Op dit loon zou nog wel wat af te dingen vallen, indien de aanmaak van al de karakters werd toegezegd, doch ik twijfel zeer, dat die zoo goedkoop zouden te verkrijgen zijn als de Hoogleeraar zich voorstelde. Ik ben tot de aanbesteding dan ook niet overgegaan, en heb mij bepaald met de evengenoemde 15 karakters aan te bieden, om het gevoelen van deskundigen vooraf te leeren kennen.

De Nederlandsche Commissaris in
Japan,

(w. g.) J. H. DONKER CURTIUS.

Voor eensluidend afschrift:

De Gouvernements-Secretaris,

(w. g.) W. W. DIEPENHEIM.

Aan

*Z. Excell. den Gouverneur-Generaal
van Nederlandsch Indië.*

U I T T R E K S E L

UIT DE MEDEDEELING VAN DEN HEER

L. J. F. JANSSEN.

OVER

ETRUSKISCHE OPSCHRIFTEN.

(IN DE ZITTING DER KONINKL. AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN,
AFDEELING LETTERKUNDE, DEN 13^{den} SEPT. 1858.)

Geen der oude taaltakken heeft zoo lang weerstand geboden aan de onvermoeide inspanning der taal- en oudheidkundigen als het étruskisch. Geleerden uit bijna alle oorden der wereld hebben vruchteloos de verklaring beproefd; zij hebben de oude en nieuwere europesche, zelfs aziatische talen vergeefs te hulp geroepen, ofschoon zij waanden daarin den sleutel gevonden te hebben. Voor weinige jaren verklaarde daarom een hunner te regt, dat men van het etruskisch eigenlijk nog slechts twee woorden verstond, te weten, het op grafsteenen meermalen voorkomende *𐌚𐌐𐌕𐌐𐌚𐌐* (*vixit annos*), zie *Edinburgh Review*, April 1841, en een der uitstekende hedendaagsche kenners van oud-etruskische monumenten schrijft, dat alle ontcijferingsproeven geheel mislukt zijn, „dat de tuskische taal dáár staat eenig in hare soort, als de baskische, eene volslagen vreemdelinge naast elken anderen bekenden taalstam;” DENNIS, *die Städte und Begräbnispl. Etruriens; deutsch von Meissner*, Leipzig 1852, S. XIX. Een vreemd verschijnsel op letterkundig gebied. Over het oud-egyptisch, babylonisch, zelfs assyrisch,

is veel of veelbelovend licht opgegaan, in weêrwil dat zelfs het alphabet dier talen onbekend was, met verbazende inspanning moest gezocht worden en zelfs heden nog niet volkomen bekend is. Op het etruskisch daarentegen blijft dikke duisternis rusten, in weêrwil dat het alphabet nimmer onbekend is geweest. Die vruchteloze pogingen konden minder bevreemden zoolang zij in tijden vielen waarin men met valsche of te korte teksten, of met gebrekkige afschriften te worstelen had; maar meer bevreemden moesten ze in een tijd, waarin men echte en onechte opschriften met tamelijke zekerheid kon onderscheiden, waarin men uitvoerige opschriften had leeren kennen, waarin men palaeographisch juiste afschriften voor zich had of hebben kon. Zoo was b. v. de in 1824 te Perugia ontdekte steen, wiens opschrift 46 regels telt, reeds aan C. O. MÜLLER bekend, vóór hij zijn geleerd prijsantwoord over de Etruskers in het licht gaf. Intusschen werd, vooral door het bekend worden van die uitvoerige opschriften de hoop verlevendigd dat eindelijk de sleutel zou gevonden worden, en zulks vooral in een tijd gelijk de tegenwoordige, waarin diep indringende, kritische en vergelijkende studie van talen, van geschiedenis en van kunstoverblijfselen reeds zoo menige wetenschappelijke verovering op het gebied der oude wereld gemaakt heeft. Sedert VERMIGLIOLI in het jaar 1824 het voormelde opschrift van Perugia trachtte te verklaren, heeft menig geleerde op nieuw zijne krachten aan de opheldering van het etruskisch beproefd, en al bleven ook die latere pogingen zonder gevolg, zij bewezen toch dat de hoop ter verklaring levendig bleef, dat bevoegden er zich aan bleven vastklemmen. En zeker niet zonder gewigtige redenen. Het gold immers de kennis van het leven, vooral het geestelijk leven van een volk, dat in de keten der beschaving, die het westen met het oosten vereenigt, eene onmisbare schakel was geweest, dat aan Romes vestiging, ontwikkeling,

bloei, grootheid, veel aandeel had gehad; terwijl het van de andere zijde, reeds in de eerste eeuwen van Romes bestaan, zich zoo vatbaar had getoond voor den invloed der grieksche beschaving, dat uit zijne monumenten ons overal grieksche mythen, symbolen, ornamenten, kunststijl, te gemoet treden. Zou men niet vurig blijven wenschen, dat een volk van zoo roemvolle en schoone herinneringen, eindelijk eens door eigen taalklanken van zich getuigen, en de gebrekkige traditiën, door de Romeinen over zijne zeden, godsdienst en lotgevallen overgebracht, verbeteren en aanvullen mogt?

Aan dien wensch schijnt eindelijk voldaan te zullen worden. Een met roem bekend taal- en oudheidkundige heeft daartoe dezer dagen hoop gegeven, ja wat meer is, hij is met de gemotiveerde verklaring opgetreden, dat het etruskisch niet slechts kan, maar bij uitsluiting behoort verklaard te worden uit het semietisch. Prof. J. G. STICKEL, hoogleeraar in de oostersche talen te Jena, heeft, bij gelegenheid van het derde eeuwfeest der jenasche hoogeschool, een geleerd werk aan haar opgedragen en uitgegeven onder den titel: *Das Etruskische, durch Erklärung von Inschriften und Namen als semitische Sprache erwiesen; mit Holzschnitten und drei Bild- und Schrifttafeln.* (Leipzig, ENGELMANN, 1858, 8°. VIII en 296 bladz.), en hij is zoo overtuigd van de juistheid zijner verklaring, dat hij de vier-en-dertig etruskische opschriften, die hij in dat boek behandeld heeft, volgens *hun inhoud* geklassificeerd, vertaald en uitgelegd heeft.

Ik heb gewenscht zoo dra mogelijk uwe aandacht op dat merkwaardig verschijnsel te vestigen, om er de belangstelling van die onzer leden voor in te roepen, die als kenners der oostersche talen er ons eene wetenschappelijke waardeering van kunnen schenken. In die hoop en met dat oogmerk breng ik het geschrift hier ter tafel, en waag het, hoewel niet zonder eenige aarzeling, u er eene korte be-

schouwing van te geven. Zeker zou ik daartoe niet besloten hebben, zoo ik er in had mogen slagen een bevriend kenner van het oostersch in ons midden, die mij vóór eenige dagen het werk van STICKEL ter inzage gaf, tot eene mededeeling er over te bewegen. De reden dat door mij bijzonder eene wetenschappelijke waardeering er van gewenscht wordt is, dat voor omstreeks twintig jaren vele etruskische opschriften door mij zijn uitgegeven (*Mus. Lugd. Bat. Inscriptiones Etruscae*, en *Additamentum*, Lugd. Bat. apud LUCHTMANS, 1840, 4°.), en er zich daaronder bevinden, die nu ook door Prof. STICKEL behandeld, maar geheel anders vertaald en verklaard zijn dan toen door mij (in navolging van C. O. MÜLLER en anderen) beproefd is. Het zal u daarom niet bevreemden, dat ik zeer verlangend was met STICKELS arbeid kennis te maken, vooral met die gedeelten, waarin hij de door mij uitgegevene en enkel in ons land voorhandene opschriften behandeld heeft, alsmede enkele etruskische woorden, die eveneens in opschriften bij ons te lande voorkomen. Deze laatstgemelde opschriften en woorden heb ik tot nog toe ook alleen in STICKELS werk nagegaan, en al had de korte tijd vergund zijne overige opschriften mede te onderzoeken, zou zich evenwel mijne mededeeling enkel tot de genoemde bepaald hebben. Mogt u blijken, dat zij een te gebrekkig denkbeeld gaf van de door STICKEL aangewende methode, dan zult gij mij wel eenige verschooning willen verleen en wegens de kortstondige kennismaking met een arbeid, die den schrijver zeker langen tijd van voorbereiding gekost heeft, en dan hoop ik dat zulks te eerder aanleiding zal geven, dat spoedig een meer bevoegde mijne taak verbetert en aanvult. De bedenkingen, die bij mij gedurende het onderzoek van zijn arbeid opgerezen zijn en die ik aan uwe overweging zal onderwerpen, zullen zich, wegens den beperkten kring mijner

wetenschap, niet veel verder uitstrekken dan de palaeographische of epigraphische zijde.

STICKEL heeft, gelijk gezegd is, de door hem behandelde opschriften naar hun inhoud geklassificeerd; te weten in:

1) politieke, 2) mythologische en ethische, 3) funerale en 4) huisraad-opschriften. Daarna heldert hij eenige plaatsnamen en getaltekens op; gaat dan over tot eene beschouwing van het alfabet en de grammatikale zamenstelling der tuskische taal, en besluit met eene (op de door hem vertaalde opschriften gegronde) woordenlijst van het semietisch-tuskisch en van het tuskisch. Van deze opschriften zijn er vier van politieke inhoud, vijf van mythologischen en ethischen, zeventien van funerale inhoud en zeven aan huisgereedschap ontleend. Allen zonder uitzondering waren reeds vroeger door onderscheiden geleerden uitgegeven, als door DEMPSTER, GORI, PASSERI, LANZI, MICALI, INGHIRAMI, FABRETTI, VERMIGLIOLI, C. O. MÜLLER, UHLEN, LEPSIUS, GERHARD, MOMMSEN, KOLLÁR en anderen.

Tot de vier politieke opschriften brengt hij het reeds genoemde groote opschrift uit Perugia. Het bevindt zich op een langwerpige vierkante travertijnsteen (hoog 1,57 el, breed 0,55 en dik 0,23) uitgegeven door VERMIGLIOLI, *saggio di congetture sulla grande iscrizione etrusca ecc. Perugia* 1824, voorts door MICALI, KOLLÁR en anderen, en dezer dagen nogmaals in het Julij-nummer der *Revue archéologique*. Deze laatste uitgaaf bleef STICKEL nog onbekend, doch is opmerkenswaardig, omdat de mededeelaar, Pater TARQUINI, even als STICKEL, het semietisch tot verklaring en vertaling te hulp geroepen heeft. Ik maak van dit opschrift enkel gewag wegens het zeer in het oog vallend verschil van opvatting van beide geleerden; daar TARQUINI in dat opschrift een klaagzang ziet, van een vader (Veltina) om zijn gesneuvelde zoon, met

tegenzang en slotzang; STICKEL daarentegen eene memorie over de landverhuizing van eenige Raseners, ten gevolge van geweld en vexatiën van de zijde der Veltiniërs. De vertaling van TARQUINI is vermoedelijk eene herhaling van die, welke volgens STICKEL (Einleit. S. XIV) door TARQUINI in het italiaansche tijdschrift *La civiltà cattolica* 1857, Dec. en 1858 Febr. geplaatst werd, maar die aan STICKEL eerst bekend geworden was toen het laatste vel van zijn werk ter pers was, en door hem voor geheel mislukt gehouden wordt. (Einleit. l. c.)

Tusschen de *vier-en-dertig* door STICKEL behandelde opschriften zijn er slechts *twee* uit het Museum te Leyden, het eene tot de mythologisch-ethische, het andere tot de huisgereedschaps-klasse gebragt. Bij zijne verklaring daarvan staan wij in de eerste plaats stil.

Het mythologisch-ethische opschrift is dat van den kleinen bronzen griffioen uit Cortona, eertijds een sieraad van het Museum der Prinsen CORAZZI aldaar, en door STICKEL op nieuw uitgegeven naar GORI II, p. 292 Tab. CLV, MICALI, Tab. XLII, No. 4 en KOLLÁR, Taf. XIX, No. 2. Zijne afbeelding van het opschrift echter zou in palaeographisch opzicht naauwkeuriger geweest zijn, wanneer hij de door mij bezorgde uitgave (Inscr. Etruscae Tab. III, 34) tot grondslag gelegd had. Op zijne lezing is evenwel niets aan te merken; het opschrift is: NIDMNI^+

STICKEL merkt te regt op, dat hetzelfde opschrift zich ook bevindt op de beroemde Chimäre te Florence; maar het is hem ontsnapt, dat het zich ook nog op twee andere etruskische monumenten bevindt, te weten, op een bronzen hond, in het Museum *Coltellini*, en op een beslagje van een vierkant handvat of *tenon*, in het Museum te Cortona; zie de schrijvers, aangehaald in mijne *Inscr. Etruscae* p. 24, vooral UHLEN, in *Berlin. Akad. Abhandl.* 1828, S. 243. Dit voorbijzien is, gelijk ons

straks blijken zal, van nadeeligen invloed geweest op zijne beoordeeling van den inhoud van het opschrift.

Door C. O. MULLER was vermoed, dat het eene toewijdings-formule was, b. v. *sacrum*; door mij, dat er de naam van den dedicant in schuilen zou, b. v. *Tinnius*. Doch dit waren slechts vermoedens. STICKEL gaat betoogend te werk. Volgens hem moet het woord 𐤔𐤌𐤍𐤍𐤕 in twee deelen gesplitst worden; hetzij in 𐤔𐤌 en 𐤍𐤍𐤕 , of in 𐤔 en 𐤌𐤍𐤍𐤕 . Naar de eerstgenoemde splitsing beteekent het: *gij bijt verschrikkelijk*; naar de tweede, *gij wordt neêrgeveld, sterke!* Naar de eerste splitsing is, volgens STICKEL, het woord 𐤍𐤍𐤕 = 𐤒𐤏𐤔 (van 𐤒𐤔 , *momordit*), de 2^e. pers. masc. of de 3^e. pers. fem. van den imperfec. vorm van *Peal*; en 𐤔𐤌 is 𐤔𐤌 = 𐤕𐤒𐤕𐤌 , de Peilvorm van 𐤕𐤒 , *timore percussus est* (dus *terribilis*), of eene zamenstelling uit 𐤕𐤒 en 𐤌 d. i. *cum tremore*.

Naar de tweede splitsing is 𐤌𐤍𐤍𐤕 = 𐤌𐤕𐤔𐤕 , 2^e. pers. in Niphal van 𐤌𐤕𐤔 *liggen* (dus: *gij wordt neêrge- worpen*); 𐤔 = 𐤕𐤒 d. i. *sterke, krachtige*.

Hij meent evenwel dat de eerste splitsing behoort gevolgd en de vertaling *gij bijt verschrikkelijk* aangenomen te worden; omdat het opschrift hoogst waarschijnlijk te beschouwen is als eene uitspraak tot het monster gericht, waarop het zich bevindt, en de woorden: *gij wordt neêrgeveld, o sterke!* niet wèl passen zouden op de Chimäre, die uit leeuw en geit (en slang) bestaat, en men de geit althans niet zou kunnen toeroepen: *gij wordt neêrgeveld, o sterke!* Maar, wanneer aan de overblijfsels, waarop dit opschrift herhaaldelijk voorkomt, zooveel invloed op de ontcijfering van het opschrift moet toegekend worden, dan vragen wij, of de verklaring: *gij bijt verschrikkelijk*, wel aanbeveling verdient, dewijl die uitroep bezwaarlijk kan worden toegepast op een *beslagje* van een handvat of *tenon*, waarop hetzelfde opschrift, en wèl met nog een gedeelte van een

uitvoeriger, gelezen wordt; zie **UIDEN** l. c. Hoe men nu ook over **STICKELS** beide verklaringen oordeele, er zal toch wel dit uit blijken, dat zij geene zekerheid geven, en nog niet van toepassing zijn te maken op andere soortgelijke woorden of opschriften, dewijl zij in beteekenis ver uiteenloopen, en nogtans elke door gelijksoortige philologische argumenten gestaafd wordt.

Het andere door **STICKEL** verklaarde en vertaalde opschrift uit het Museum te Leyden, bevindt zich op een bronzen kandelaber uit Cortona. **STICKEL** voert de uitgaven daarvan aan, bij **LANZI**, II, Pl. XIV, 2, **MICALI**, l. c. N°. 1 en **KOLLÁR**, Tab. XIX, 7. Maar de vroegere uitgave van **COLTELLINI**, *due ragionamenti sopra quattro-bronzi antichi*, Venezia 1750, had hier wel vermelding verdiend; en wanneer hij klaagt, „dat hij tot zijn leedwezen geene aanwijzing van de grootte van dezen kandelaber gevonden had,” blijkt daaruit dat hij noch den catalogus van het Leydsche Museum, noch onze *Inscriptiones Etruscae*, waarin de grootte (0,53 el) opgegeven is, gekend heeft. Zoo hij laatstgenoemd geschrift geraadpleegd had, zou hij ook niet noodig gehad hebben eene geheele bladzijde aan de vaststelling van den waren tekst te wijden. Het opschrift luidt (volgens het door mij *Inscr. Etrr.* Tab. III, 85, gegeven *faesimile*):

·NA1NA·MAONIVO·ZV·ZJE7·A
 3D9V†

en wordt door **STICKEL** aldus in 't semietisch overgeschreven:

אָבִי לִזְכוּכָה אַפְלָה קָשָׁא לִפְנֵי
 דִּרְכִי

d. i. „Ik maak tot helderheid het nachtelijk duister voor het aangezicht der gaanden.” In der daad eene niet ongepaste spreuk op een kandelaber, die, gelijk hij wel opmerkt,

bestemd was om er eene brandende toorts op te plaatsen *). Men ziet uit deze vertaling, dat hij het etruskisch opschrift in zes semietische woorden herleid heeft; hij ging daarmede dus te werk:

𐤀𐤓𐤁 = אָבָא, of אָבָא van het hebr. chald. בּוֹא *komen*, Aphel *brengen*, dus *ik breng, ik breng aan* (1^e pers. imperf.).

𐤐𐤕𐤕𐤕𐤕. Dit woord is volgens STICKEL foutief gegraveerd, en had behooren te zijn: 𐤐𐤕𐤕𐤕𐤕 = לְיִכּוּבָת, *tot verheldering*. Zamenstelling uit לְ *tot* en יִכּוּבָת *helderheid*. 𐤕 heeft, volgens S., de beteekenis van reinheid, helderheid.

𐤐𐤕𐤕 = אֶפֶלַת, *duisterheid*; het fem. van אֶפֶל.

AMA = אֶפֶשׁ, *nachtelijk*; hier als adjectief, eigenl. part. fem. (אֶפֶשׁ is het part. masc.).

Het verwante, in 't arabisch nog overige wortelwoord beteekent *noctu obivit*, ook *obscurus fuit*.

𐤍𐤁𐤕 = לִפְנֵי, *voor het aangezicht*. Zamenstelling uit 𐤍 *aangezicht* en het voorzetsel 𐤕, dus gelijk aan het hebr. = לִפְנֵי. Inmiddels is in het hebr. het enkelvoud 𐤍 niet bekend.

Eene eerste bedenking tegen deze verklaring is van algemeenen aard; zij betreft de meeste zijner verklaringen, te weten: dat op de scheidingsteekens der opschriften niet behoorlijk acht geslagen is, ja, dat die meerendeels als niet aanwezig beschouwd worden, gelijk dan ook bij dit opschrift, op eene enkele uitzondering na, geschied is. Wel is waar scheidingsteekens zijn in oude, ook oud-italische, opschriften, niet altijd juist geplaatst, er zijn zelfs vele voorbeelden van willekeurige of onhandige plaatsing. Intusschen zijn die voorbeelden steeds uitzonderingen, en geven geen regt om van den epigraphischen regel zoo af te wijken als

---

*) Voor zijne verdere gissing, dat die kandelaber zou gestaan hebben „op eene donkere plaats of op den huisvloer,” is geen ander grond dan dien hij mogelijk uit *zijne* vertaling van het opschrift ontleent.

STICKEL doet, die deze uitzonderingen zoo al niet tot regel maakt, dan toch met den regel gelijk stelt. Het bedenkelijke van dit niet achten der scheidingsteekens valt juist bij dit opschrift te meer in het oog, omdat er twee door scheidingsteekens afgezonderde woorden in voorkomen, die in een ander etruskisch opschrift, eveneens uit Cortona en in het Museum te Leyden bewaard, op dezelfde wijze door scheidingsteekens afgezonderd voorkomen; en op grond daarvan heeft men te minder regt, die woorden zóó te versnijden als de heer STICKEL doet. Het zijn de woorden **NAINA** en **MAQIVO**, beiden eveneens voorkomende op den bekenden bronzen knaap met de eend, en als facsimile uitgegeven in onze *Inscr. Etrr.* III, 35. Wel is waar, in dat opschrift is in het woord **MAQIVO** de scherpe 1 door de zachtere 8 vervangen, maar die kleine variant kan hier niet als tegenwerping gelden, omdat volgens STICKELS eigen verklaring beide etruskische letterteekens, 1 en 8, niet zelden als synoniem, als van geheel gelijke kracht, gebruikt worden.

Ten tweede is het bedenkelijk, met STICKEL in het door hem tot tweede woord gemaakte **OZV)Z↓**, eene fout van den graveur te veronderstellen, die volgens hem **OCV)Z↓** had behooren te graveren; omdat (gelijk hij schrijft) het opschrift anders niet uit het semietisch zou kunnen verklaard worden (dewijl er geen semietische wortel **†Z↓** bestaat). Ook heeft de graveur (gelijk S. opmerkt) door het omgekeerd plaatsaen van de derde letter (**E** in plaats van **Ξ**), getoond niet zeer naauwkeurig te zijn, zoodat hij ook wel de fount kon begaan hebben van eene verkeerde letter te schrijven. Ofschoon dit laatste toestemmende, is er toch nog onderscheid tusschen de fout van eene *omgekeerde*, en die van eene *verkeerde* letter te schrijven. Maar STICKELS eisch, dat er eene fout in dat woord *moet* schuilen, *omdat het anders niet uit het semietisch kan verklaard worden*, is voor ons

niet ontvankelijk, die nog eerst overtuigd moeten worden dat het etruskisch uit het semietisch *behoort* verklaard te worden. Die eisch kan alleen geldigheid hebben voor hen, die, gelijk STICKEL, daarvan reeds overtuigd zijn.

Hieraan sluit zich eene derde bedenking, ontleend aan het woord **NAIA**, in twee onderscheidene opschriften door scheidingsteekens van andere woorden afgezonderd, en dus met de grootste waarschijnlijkheid als één dus te schrijven woord te beschouwen. Nu heeft men reeds erkend, dat de oud-sabijsche taal veel overeenkomst had met de tuskische; b. v. de oud-sabijsche *zongod* heette **AUSEL**, en de etruskische **USIL** (zie korthedshalve **ABEKEN**, *Mittel-Italien*, S. 82); ook weet men dat het woord *alpan* (**NAIA**) in het oud-sabijsch bestond, en daar *albus* beteekende (volgen **PAULUS DIACONUS**, edit. O. MÜLLER, p. 4). Het zou ons daarom veel waarschijnlijker voorkomen, dat men in **NAIA** eene met *albus* verwante beteekenis te zoeken had, dan, met STICKEL er de eerste letter **A** van af te scheiden (en met het voorafgaande woord te verbinden) en zoo in **NAI** eene samenstelling te zoeken van het voorzetsel **𐌆**, en het (in 't enkelvoud in het hebreeuwsch niet aanwezige) woord **𐤀** (*aangezicht*).

Ten vierde is het bedenkelijk, om het laatste woord (**𐌆𐌆𐌆𐌆**) door het sem. **רִיכִי** weder te geven; vooral om deze twee redenen: 1) omdat hetzelfde woord met een variant (**𐌆𐌆𐌆𐌆**) voorkomt in een ander opschrift, waar die variant STICKEL's verklaring (door **רִיכִי**) bezwaarlijk toelaat. Het komt namelijk aldus voor op den *staanden* bronzen krijgsman (zoogenoemden **MARS**) uit Ravenna, mede in het Museum te Leyden, door COLTELLINI, GORI, MICALI, LANZI, MÜLLER e. a. uitgegeven, en het opschrift, als facsimile, in onze *Inscr. Etrr.* Tab. III, 32. — 2) omdat dit woord herhaaldelijk als een *naam* voorkomt in de eugubijnische tafelen, namelijk Taf. IV. 19, VII^a 41, 53 edit.

Leps.; en ofschoon die tafels umbrisch zijn en dus voor de etruskische taal geene opheldering geven, zullen zij toch, wanneer in etruskische opschriften geheel gelijkkluidende woorden voorkomen, wel aanleiding mogen geven om te vermoeden dat zulke woorden van gelijke kracht zijn. Dit is misschien ook de reden, waarom het woord $\Xi\Omega\varphi\upsilon\tau$ tot dus ver door alle geleerden als een eigennaam beschouwd is, en zulks heeft, op grond van het aangevoerde, meer voor zich dan STICKELS vertaling רִיכִי .

Eindelijk is ook in het oog te houden, dat de etruskische woorden, die door STICKEL vertaald zijn *nachtelijk duister voor het aangezicht* (namelijk *verhelder ik*) wel passen in een opschrift op een kandelaber, maar niet in den mond van een knaap die met eene eend speelt, en waarop, gelijk wij gezien hebben, dezelfde woorden voorkómen.

Ten besluite nog een paar voorbeelden van etruskische woorden, in opschriften bij ons te lande voorkomende, en door STICKEL uit andere opschriften verklaard en vertaald.

Onder de woorden, die op etruskische grafmonumenten dikwerf en bepaaldelijk vóór getalmerken voorkomen, behoort 𐌆𐌋𐌆 . Men vindt het dan ook op het grafmonumentje van wijlen den heer VAN WESTREENEN VAN TIELLANDT te 's Hage, door mij uitgegeven in *Additament. inscriptt. Etrusc.*, fig. 1 *); men las het *ril*, en heeft tot dus ver vermoed, dat het *annos* (sc. vixit) zou beteekenen. STICKEL leest dit woord niet *ril* maar *gil*, en heeft daardoor het vermoeden dat het *annos* beteekenen zou voor zoo ver bevestigd als hij het hebr. $\text{קִיל} = \text{annus}$ daarmede identificeert. In de grondsyllaben קל , כל , גל en חל ligt, zegt hij, de beteekenis van *draaijen*, *wentelen*; de daaruit ontstane wortels zijn קלל *celer*, *levis fuit* (van 't verloop der jaren bij Job VII, 6 en IX, 25) en חיל , חול *verti*, *circumagi*; ook

---

*) Thans in het *Museum Meermanno-Westreenianum* te 's Gravenhage.

bij de Semieten werd het jaar naar eene doorgaande draaijing of omloop aldus genoemd, enz. Maar de hoofdzak komt hier aan op de vraag, of hij (in afwijking van alle vroegere epigraphen) regt had de letter **Q** in het woord **QIQ** als eene *q* (koppa), en niet als eene *r*, te beschouwen? Hij heeft hieraan een opzettelijk betoog gewijd, en daarvoor drie hoofdbewijzen aangevoerd, die mij evenwel niet overtuigd hebben. Zijne thesis is: dat het letterteeken **Q** in tuskische opschriften *soms* als eene *q* (koppa), *soms* als eene *r* behoort beschouwd te worden. Zijn eerste bewijs is: dat verscheidene tuskische opschriften, waarin dat letterteeken voorkomt, niet verklaard kunnen worden, wanneer men het niet als eene *koppa* opvat; die voorbeelden haalt hij aan, S. 17, 36, 204, 214, 267 en *Einkl.* S. XII. Zij konden nog niet door mij onderzocht worden, en zouden natuurlijk eerst bewijskracht voor mij hebben, wanneer zij mij overtuigd hadden, dat STICKEL ze volkomen goed verklaard en vertaald had. Voorshands moet ik mij dus bepalen bij de opmerking, dat het van voren beschouwd zeer onaannemelijk is, dat in een opschrift, door één en hetzelfde letterteeken twee zoo geheel verschillende letterklanken zouden uitgedrukt zijn als de *r* en de *q*. Zijn tweede bewijs is: dat in der daad een gelijksoortig letterteeken als de **Q**, in het phoenicisch voorkomt, en wel in dezelfde tweeledige kracht van *r* en *q*, in het woord *metgar*, uitgegeven door GESENIUS, *Mon. Phoen.* Tab. 16, aldus:

Wij merken hiertegen aan, dat zelfs in dit opschrift de

beide laatste karakters niet geheel gelijk zijn; voorts, dat dit het éénige voorbeeld is van alle phoenicische door GeseNIUS uitgegeven opschriften, waarin hij aan twee in vorm gelijksoortige letterteekens een verschillenden klank heeft toegekend, en dat hij dit ééne voorbeeld zelfs niet aangevoerd heeft op zijne vergelijkende *letter-tafel* (*Script. ling. Phoen. monn.* Part. III, Tab. I^a); zoodat het bijna geoorloofd zijn zou te twifelen of aan de zekerheid van dat opschrift of aan de juistheid der lezing, waarvan mij evenwel het onderzoek niet doenlijk is. Zijn derde bewijs is: dat het letterteeken Q, als *koppa*, ook in het oud-dorisch of aeolisch bestaan heeft, „blijkens het oude syllabarium, uitgegeven o. a. door FRANZ, *elem. epigr. gr.* p. 21.” Hiertegen merken wij aan, dat de oud-grieksche *koppa*, zoowel in vermeld syllabarium als in vele andere oud-grieksche opschriften voorkomende, niet dienzelfden vorm heeft, maar dezen Q, en dat, zoo zij *soms* tot den vorm eener Q nadert, zulks een misslag is, aan haast of onhandigheid van graveur of teekenaar te wijten; voorts, dat het hier bepaaldelijk de vraag geldt naar *twee verschillende beteekenissen* van *één gelijken letter* in *één of meer gelijktijdige opschriften*, en niet in opschriften die eeuwen van elkander verwijderd zijn. Dat men overigens in de oudste grieksche opschriften den vorm der *koppa* (q) van dien der *ro* (r) wél pleegde te onderscheiden, behoeft onze aanwijzing niet; uit vele voorbeelden wijzen wij op het korte opschrift van Thera, o. a. bij denzelfden FRANZ, l. c. p. 51, fig. 16., waarin de Q en Q naast elkaar, doch in verschillende kracht, voorkomen.

Een ander, door STICKEL uit het semietisch ontcijferd woord komt ook voor op een kalksteenen doodkistje, bij Mout' Alcino opgegraven, in het Leydsche Museum gemerkt I. 420, uitgegeven in onze *Inscr. Etrusc.* Tab. II. 22, en luidende:

ΙΕΝΙΑ)

Dat woord staat op ons doodkistje geheel alleen, doch komt meermalen in andere etruskische opschriften voor, en was tot dus ver algemeen voor een naam gehouden, overeenkomende met *Caja*. STICKEL oordeelt er anders over. Bij zijne verklaring van een drieregelig grafschrift uit LANZI II. 420, N°. 306, waarvan dit woord den eersten regel uitmaakt, vertaalt hij het door: *zij is als niets*, het woord aldus splitsende:

𐌆𐌆𐌆 = 𐌆𐌆 d. i. *als niets*, en 𐌆 = 𐌆 d. i. *zij is*.

Hiertegen is vooreerst aan te merken, dat deze splitsing willekeurig is, omdat het in andere opschriften éénen, geïsoleerden regel uitmaakt, en dus eer als één, dan, gelijk STICKEL wil, als twee woorden schijnt beschouwd te moeten worden.

Gesteld echter dat de splitsing in twee woorden vereischt werd, wie geeft dan nog zekerheid, dat die twee woorden juist met de door STICKEL opgegevene semietische behoorren te corresponderen? Met hetzelfde regt als STICKEL ze door 𐌆𐌆 (zij is *als niets*) vertaalt, zou men ze door 𐌆𐌆 (zij is *Cain*) kunnen opvatten, en er zóó een zeer bekenden semietisch klinkenden naam in kunnen zoeken. Voor het overige is ter beoordeeling van STICKELS vertaling *zij is als niets*, nog in het oog te houden, dat zulk eene uitspraak aangaande eene overledene, niet wel strookt met het vaste geloof der Etruskers aan eene individuëele onsterfelijkheid.

Een derde woord is het op etruskische grafmonumenten dikwijls voorkomende 𐌆𐌆𐌆, door C. O. MÜLLER en anderen, ook op grond van tweetalige opschriften, steeds gelezen *Larthal*, en verklaard als *zoon van Larthia* (*Larthia natus*), gelijk 𐌆𐌆𐌆 door *zoon van Caja*, maar door STICKEL gelezen *Luqta* en overgebracht tot een semietisch woord, 𐌆𐌆𐌆, hetwelk zou beteekenen *tot moorden* of *om te moorden*. Op etruskische opschriften, in

ons vaderland aanwezig, komt dit woord slechts voor zonder het affix JA, als IOQAJ, als 74AJ, en verkort als OJ; zie *Inscr. Etrr.* N°. 1, 8, 12, 15, 17, 26.

Men ziet dat STICKELS verklaring wederom grootendeels rust op zijne opvatting als *koppa* (in dit woord) van het letterteeken Q. Dat hij zich echter in die opvatting bij dit woord vergist, is niet twijfelachtig, omdat in hetzelfde woord, het letterteeken Q soms door het verwante, maar in kracht gelijke Q of Q vervangen wordt; zie *Inscr. Etrr.* N°. 17^a, 17^c, 26.

Wanneer ik deze bedenkingen kort zamentrek, komen ze hoofdzakelijk hierop neder:

STICKEL heeft zich vooraf nog niet genoeg in bezit gesteld van palaeographisch naauwkeurige teksten, in weêrwil dat hij van het gewigt daarvan, als eerste voorwaarde voor eene goede ontcijfering, volkomen overtuigd was.

Hij heeft te weinig in aanmerking genomen de scheidingsteekens in de etruskische opschriften voorkomende, en is daardoor niet vrij te pleiten van willekeur in het overbrengen van semietische woorden op tuskische.

Hij heeft niet volledig genoeg de in druk uitgegeven opschriften (vooral de tweetalige) geraadpleegd, en is daardoor onbekend gebleven met gewigtige bedenkingen, die uit sommige dier opschriften tegen zijne verklaringen noodzakelijk moeten oprijzen.

Hij heeft soms een semietisch woord ter verklaring en vertaling van een tuskisch bijgebracht, waar met hetzelfde regt een ander semietisch woord, gelijkkluidend, doch verschillend van beteekenis, zou kunnen bijgebracht worden.

Eindelijk is het vreemd, dat hij slechts vier-en-dertig van de vele honderde etruskische opschriften behandeld en tot aanbeveling zijner zoogenoemde ontdekking uitgekozen en opgehelderd heeft, vooral, omdat tot de niet door hem aangeraakte opschriften nog al uitvoerige behooren, en tevens

zulke, die op wereldberoemde beeldwerken gegrift zijn (b. v. het grafschrift uit Tarquinium, uit 105 letters bestaande, in *Bulletino del Inst. di corr. arch.* 1855, Fasc. I, p. VII, en de opschriften N°. 32—33 onzer *Inscr. Etrr.* Als zijne methode de ware, zijne ontdekking geene illusie is, behoorde zij, onder zeker voorbehoud, van toepassing kunnen gemaakt worden op alle tuskische opschriften, zeker op een veel grooter tal dan wij hier voor ons zien. Wilde de schrijver die toepassingsproeve aan anderen overlaten, of wachten wij haar nog van hem zelfen? Hij heeft zich daarover, zooveel ik mij na het doorbladeren van zijn geschrift herinner, niet uitgelaten.

Mogt bij nader onderzoek blijken, dat de verklaring van het etruskisch uit het hebr. chald., volgens **STICKELS** methode, niet ontvankelijk, of slechts voor een zeer klein gedeelte aannemelijk was, dan zouden wij daarom toch nog niet wanhopen aan de eindelijke gelukking eener verklaring. Daar we met de meeste waarschijnlijkheid de afkomst der Etruskers in Klein-Azië te zoeken hebben en ze, gelijk **THIERSCH** reeds voor vele jaren aantoonde, voor eene lydische kolonie meenen te mogen houden, en daar de verwantschap der Lydiërs met de oude Assyriërs boven bedenking verheven schijnt, zullen wij misschien, ter verklaring van de etruskische taaloverblijfselen, niet zonder grond eens hulp vinden in de oud-assyrische taaloverblijfselen, waarvan men in onze dagen den sluier begint op te ligten.

N A S C H R I F T.

(MEDEGEDEELD IN DE ZITTING VAN DEN 8ten NOVEMBER 1858.)

Aan den wensch, in de Vergadering van den 13den Sept. ll. door mij uitgedrukt, dat STICKELS werk door een bevoegd kenner der oostersche talen mogt beoordeeld worden, is thans reeds voldaan, ofschoon buiten onze Akademie. In de *Gött. gel. Anzeigen* van den 4den en 7den Oct. ll., heeft Prof. EWALD er zijn oordeel over uitgesproken; dat oordeel is zeer ongunstig en scherp, maar daar het strekken kan tot bevestiging en vooral tot uitbreiding en aanvulling der door mij medegedeelde bedenkingen, voel ik mij gedrongen er opmerkzaam op te maken en U den hoofdinhoud er van zoo kort mogelijk mede te deelen.

EWALDS stellige overtuiging is, dat het tuskisch niet uit het semietisch kan verklaard worden, en hij houdt dan ook de jongste pogingen daartoe, zoowel die van STICKEL als van TARQUINI voor mislukt. TARQUINI'S opstel (in de *Revue archéologique*, Juillet 1858) wordt als „volslagen onwetenschappelijk” gekenmerkt; maar die arbeid heeft boven dien van STICKEL dit meer aantrekkelijke, dat TARQUINI zijn gevoelen op slechts *negen* bladzijden heeft bekend gemaakt, terwijl STICKEL er een geheel boek mede gevuld heeft (p. m. 300 bladzz. f 8,75), er eene groote „menigte van woorden bijvoegende, die tot staving van de juistheid zijner methode niets bijdragen.”

EWALDS aanmerkingen zijn hoofdzakelijk deze:

Het tuskisch, zegt E., is even als het grieksch en latijn, een klinker-schrift; daarvoor wordt het door STICKEL zelf ook gehouden. Maar aangezien er nu geene oud-semietische taal bekend is, die zich van zuiver klinkerschrift bediend heeft,

zou hierin reeds een grond gelegen zijn tegen het beweerden, dat het tuskisch van semietische afkomst zijn zou. E. wil hierop echter geen te groot gewigt leggen, omdat het *voorstelbaar* is, dat de Etruskers het klinkerschrift in hunne semietische taal ingevoerd of overgebracht hebben. Maar strenge afkeuring verdient volgens E. het beweerden, dat dezelfde letterteekens die klinkers voorstellen, in het etruskisch tevens hunne semietische kracht van adspiratiën zouden behouden; b. v. dat het teeken A niet enkel den klinker zou aanduiden, maar tevens de adspiratie, ja zelfs in plaats van eene *v* zou voorkomen, en dat het teeken *Ξ* tevens eene bloote *h* kan voorbeelden. Op die wijze zou er, volgens EWALD, eene zoo verwarde en van allen regel en wet verstoken schrift ontstaan, als er nog nimmer geweest was en ook nimmer een wezen kon.

Ten aanzien van de medeklinkers kan ook E. niet toestemmen, dat het etruskische teeken *Q* ook wel eens *q* beteekent. „Hier staat STICKEL niet slechts zonder eenigen voorganger, maar hij heeft ook, door al wat hij op bl. 267 enz. aanvoert, de mogelijkheid der zaak niet eens bewezen.” Voorts kan, volgens E., uit het gemis van de medeklinkers *γ* en *λ* in het etruskisch, reeds het onsemietische dier taal eenigermate afgeleid worden.

Vervolgens acht E. het mede berispelijk, dat door STICKEL weinig of geen acht geslagen is op de scheidingsteekens tusschen de etruskische woorden, — dat hij die woorden alzoo dikwerf geheel willekeurig afdeelt, zich daardoor den arbeid wel gemakkelijk makende, maar hem niet aanbevelende.

E. verklaart de gansche wijze van STICKELS spreken en handelen over het semietisch voor niet wetenschappelijk genoeg, en zegt, dat het er niet beter uitziet met STICKELS behandeling der andere talen waarop hij den blik vestigt, en besluit dit gedeelte zijner aanmerkingen (scherp genoeg) aldus:

„Om uit eene nog niet eens volkomen zeker gelezen taal allerlei geluiden te wringen, die semietisch, of veel eer half hebreeuwsch en half chaldeeuwsch, schijnen te klinken, en daarna uit die geluiden, zoo goed als het met behulp van eenige niet goed begrepene taalregels gaan wil, eenige volzinnen te maken, die een zekeren *voorstelbaren* zin schijnen te bevatten, moge (volgens des schrijvers eigenaardige wijze) menigerlei moeite veroorzaken, de schrijver laat den lezer meêdogenloos in die moeite deelen; maar — het is toch wel wat veel gevergd (indiscreet), den lezer met *zoo veel moeite die niets oplevert* lastig te vallen.”

Eindelijk voegt EWALD er nog eenige voorbeelden bij, ten bewijze, dat STICKEL ook de beeldwerken, waarop zich sommige etruskische opschriften bevinden, niet oordeelkundig aangevoerd, verklaard en aangewend heeft, bij zijne zoogenaamde ontcijfering der opschriften. Zoo werd de bekende etruskische redenaar, omdat hem thans de oogen ontbreken, door STICKEL voor een *geblinde* verklaard, terwijl het ontbreken der oogen, die oorspronkelijk uit glas, pête of steen zullen geweest zijn, aan toevallige beschadiging van het beeld toe te schrijven is.

Ten aanzien van STICKELS ontcijfering van het groote opschrift van Perugia, die wel $\frac{1}{3}$ gedeelte van zijn geheele werk beslaat, merkt E. aan, dat die zoo duister en gekunsteld is, — de inhoud zoo onwaardig en onbeduidend voor een openbaar gedenkteeken, dat dit op zich zelf reeds voldoende zijn zou, om de onjuistheid der verklaring uit het semietisch te bewijzen.

Meer klemmend is zijne aanmerking, dat STICKEL het hulpmiddel der tweetalige (etruskisch-latijnsche) grafopschriften, ter verklaring van het etruskisch, versmaad heeft. Ofschoon die grafopschriften uitsluitend namen en jaartallen bevatten, blijven zij toch tot hiertoe nog steeds het krachtigste hulpmiddel. Maar voor STICKEL hebben de latijn-

sche teksten zoo weinig waarde, dat hij doet als of ze niet aanwezig waren, en in die grafopchriften „algemeene uitspraken (in plaats van namen van overledenen) leest, die men niet beseft hoe ze op grafmonumenten komen, of passen zouden.”

„*Ook hij is opgevaren,*” aldus vertaalde STICKEL bl. 181 een door VERMIGLIOLI uitgegeven grafschrift van dien aard. „Op die wijze,” zegt EWALD, „kan men wel getroffen, geroerd, worden, dat de Etruskers reeds iets van eene hemelvaart wisten,” — „STICKEL wil aantoonen, dat de Etruskers, volgens die grafschriften, eene fijn en diep ontwikkelde godsdienst gehad hebben, en kent hun zelfs de heden-daagsche christelijke geloofsleer toe.” — Door ons werd vroeger (bl. 108) op een bijna tegenovergesteld voorbeeld gewezen, waardoor naar STICKELS vertaling (*zij is als niets*) den Etruskers het geloof aan individueele voortduring na den dood scheen ontzegd te moeten worden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 11^{den} OCTOBER 1858.

Tegenwoordig de Heeren: J. BAKE, H. J. KOENEN, J. DIRKS,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. C. G. BOOT, W. G. BRILL,
G. H. M. DELPRAT, J. HOFFMANN, J. G. HULLEMAN, L. J. F. JANSSEN,
S. KARSTEN, C. LEEMANS, J. VAN LENNEP, W. C. MEES, H. C. MILLIES,
IS. AN. NIJHOFF, J. H. SCHOLTEN en M. DE VRIES.

De Secretaris geeft te kennen, dat de Voorzitter wegens nog steeds voortdurende ongesteldheid, en de Vicepresident wegens noodzakelijke afwezigheid, verhinderd worden deze vergadering te leiden, en stelt voor, deswege wederom, even als dat bij de vorige vergadering heeft plaats gehad, den Heer BAKE, oudste lid en voormalig Voorzitter, het voorzitterschap ook voor ditmaal op te dragen; met welk voorstel de vergadering zich vereenigt, waarna de Heer BAKE aan het bureau plaats neemt.

De Heer SLOET heeft zich wegens zijne afwezigheid van deze vergadering verontschuldigd.

Het Proces-verbaal der vorige vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

Bij gelegenheid van het daarin vermelde omtrent den afloop van het vervaardigen van *Sinesche typen* in Japan, geeft de Heer HOFFMANN te kennen, dat de nieuwe karakters, door hem voor zijne rekening uit Sina ontboden, bereids in Augustus zijn afgezonden en eerlang verwacht worden.

Wordt voorgelezen eene missieve van Z. Exc. den Minister van Oorlog, zijne erkentelijkheid betuigende voor het belangrijke van de Afdeeling ontvangene rapport wegens het voorstel van den Heer KNOOP, en' zich bereidvaardig verklarende, om in ernstige overweging te nemen, op welke wijze aan den uitgedrukten wensch der Afdeeling best zoude kunnen worden voldaan.

Wordt voorgelezen een brief van den Heer FRIEDERICH te Batavia, waarin deze de hem opgedragene betrekking als Correspondent der Afdeeling met erkentelijkheid aanvaardt. — Deze missieve wordt voor kennisgeving aangenomen.

Wordt voorgelezen eene missieve van den Heer BOSSCHA, waarin dat lid te kennen geeft, dat, ofschoon hij verhinderd wordt in de vergadering tegenwoordig te zijn, zijn medegecommitteerde, de Heer DE VRIES, in beider naam een voorstel zal doen betrekkelijk de hun toegedachte lastgeving. De Heer DE VRIES, na inlichting te hebben gevraagd omtrent den omvang der hem opgedragene lastgeving, verklaart zich, ook namens den Heer BOSSCHA, bereid om een plan tot de verdere bearbeiding der in hunne handen gestelde stukken en bescheiden in te leveren; maar zoude zich niet zelf met die bearbeiding kunnen belasten. In eene volgende vergadering zal het nadere rapport aan de orde worden gesteld.

De Heer BAKE geeft te kennen, dat het rapport der Commissie wegens *de wetenschappelijke zending in Spanje* door toevallige omstandigheden wordt vertraagd. Hij is echter bereid, persoonlijk dienaangaande eenige inlichtingen te geven. De Spreker schetst de bezwaren en verhinderingen, die ook aan onze Nederlandsche geleerden aanvankelijk werden in den weg gelegd, en verblijdt zich deswege te meer, dat in Spanje eene nieuwe regeling van deze geheele aangelegenheid schijnt tot stand te zijn gekomen. In de eerstvolgende vergadering zal, zoo mogelijk, het meer volledige officiële rapport worden uitgebracht.

De Heer VAN LENNEP deelt eenige bijzonderheden mede omtrent de beraadslagingen en besluiten van het onlangs te Brussel gehouden Congres tot regeling van den *letterkundigen eigendom*. De Spreker heeft betreurd, dat de Akademie zich in die belangrijke vergaderingen niet op eene meer rechtstreeksche wijze heeft doen vertegenwoordigen. Dit besluit, in zijn afwezen genomen, is zijns inziens daaraan te wijten, dat men in den waan verkeerde, alsof het Congres was zaamgeroepen om een vooraf beraamd stelsel door te zetten. Dit vermoeden was echter ongegrond: de meest mogelijke vrijheid is op het Congres gelaten, om het gevoelen, dat men meende te moeten aanleven, voor te staan en te verdedigen. Hoe het zij, Nederland heeft, ofschoon niet zeer talrijk vertegenwoordigd, toch op het Congres geene ongunstige figuur gemaakt. Men heeft toch aldaar erkend, dat, terwijl al de andere afgevaardigden met groote theoriën waren ter baan gekomen, de Nederlanders een groot feit hadden medegedeeld, te weten: de allezins vrijgevege bepalingen van het jongste, door het Nederlandsch Gouvernement met België gesloten tractaat, welke onder algemeene toejuiching door den vertegenwoordiger der Nederlandsche Regering ter kennis van de vergadering waren

gebracht. Voorts hebben ook de Nederlandsche leden van het Congres niet zonder vrucht betoogd, dat het vooral in kleinere landen ondoenlijk was, den vreemden schrijver recht te geven op al de vertalingen van zijn werk, in die landen verschijnende. Een der voornaamste drijvers van zoodanig recht heeft zelf den Spreker verklaard, dat de onuitvoerbaarheid daarvan door de Nederlandsche leden overtuigend was betoogd.

Het ligt, naar de overtuiging van den Spreker, in de roeping der Akademie, om zich nopens den verderen loop dezer aangelegenheid niet onverschillig te betoonen, en hij verlangt, dat deze Afdeeling op dat onderwerp nader moge terugkomen.

Voorts draagt de Heer VAN LENNEP eenige beschouwingen mede, opzettelijk de *Wetgeving hier te lande op de Drukpers*, waarvan zijns bedunkens het gebrek is, dat de rechten des schrijvers bijna geheel worden ter zijde gesteld. Men zou zelfs kunnen zeggen, dat wij eigenlijk geene wetgeving op de drukpers hebben, daar dit onderwerp beheerscht wordt door twee verschillende wetten, die elkander op eenige punten tegenspreken; eene reden te meer voor de Akademie, om dit onderwerp tot een punt van ernstige overweging te maken. Hij laat het gaarne over aan den Heer VAN DEN BRINK, die de Nederlandsche Regering op het Congres moest vertegenwoordigen, en dat met uitstekend gevolg gedaan heeft, om aangaande het daar verhandelde nadere mededeelingen te doen.

De Heer VAN DEN BRINK voldoet aan de uitnoodiging van den vorigen Spreker. Hij geeft te kennen, dat de redenen van den Heer VAN LENNEP, die met veel genoegen zijn aangehoord, niet weinig tot inlichting en overtuiging der vergadering hebben bijgedragen.

Spreker dringt het voorstel van den Heer VAN LENNEP

aan, inzonderheid op grond dat het traktaat over den boekhandel, met Frankrijk gesloten, in 1859 moet worden hernieuwd; dat het dan mogelijk ware, dat men ten opzichte van het vertalingsrecht van de zijde van Frankrijk op bepalingen aandrang, zoo als die daar werden gewenscht en gedeeltelijk op het Congres waren aangenomen, en dat het dan te meer van belang was, dat er dezerzijds een vast stelsel bestond.

De Heer BAKE brengt eenige opmerkingen in het midden, om het gevoelen van zijnen discipel RINKES ten opzichte der onechtheid van de eerste *redevoering tegen Catilina* te staven. Het opstel is bestemd en wordt afgestaan voor de *Verslagen en Mededeelingen*.

De Heer BOOT drukt zijne bevreemding uit, dat deze mededeeling door den waarnemenden Voorzitter niet in beraadslaging is gebracht, en geeft zijn voornemen te kennen om later daartegen zijne bedenkingen voor te dragen.

De Heer JANSSEN deelt zijne beschouwingen mede ten aanzien van *het beeldje te Noordwijk Binnen*, waarop de Heer VAN DEN BRINK zijne aandacht gevestigd heeft. Het is eigenlijk eene console met beeldwerk, waarschijnlijk van een kloosterschoorsteen afkomstig, en er is een wilde-man op afgebeeld. Bij een bezoek, dat de Spreker te Noordwijk gedaan heeft, bezichtigde hij ook de kerk aldaar, waar zijne aandacht door merkwaardige praalgraven getrokken werd.

De Heer KOENEN deelt mede, dat hij met den Heer KIST en eenige andere belangstellende personen een *bezoek aan de beide Egmonden* heeft gebracht, waar men verlangde te onderzoeken, of er nog belangrijke oudheden te vinden waren. Bij die gelegenheid werd ook het zoogenaamde huld-

tooneel, niet ver van Castricum, bezocht, hetwelk gezegd wordt, thans den Heer GEVERS VAN ENDEGEEST toe te behooren. Door de leden JANSSEN en VAN LENNEP worden aangaande die merkwaardige plek eenige bijzonderheden medegedeeld.

Ten slotte worden door de Heeren DIRKS en BRILL voor de Bibliotheek der Akademie de door hen in den laatsten tijd uitgegeven geschriften ten geschenke aangeboden, waarna de vergadering, daar niemand verder het woord vraagt, door den waarnemenden Voorzitter wordt gesloten.

VERSLAG

VAN DE HEEREN

J. BOSSCHA EN H. DE VRIES,

OMTRENT

HET PLAN

TER ALGEMEENE REGELING VAN

DEN VORM EN DE SPELLING DER NEDERLANDSCHE PLAATSNAMEN.

Toen in den aanvang van dit jaar de Letterkundige Afdeling der Koninklijke Akademie door de Regering was geraadpleegd omtrent de spelling van eenige Nederlandsche plaatsnamen, en uwe vergadering aan de beide ondergeteekenden den last had opgedragen, de gestelde vraag te overwegen en daarover verslag uit te brengen, hebben zij — gelijk men zich herinneren zal — gemeend, zich niet te moeten bepalen tot de behandeling dezer zaak in dien beperkten omvang, die misschien voldoende ware geweest om de aanschrijving van Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken te beantwoorden. In de overtuiging, dat elk afzonderlijk vraagpunt, de spelling betreffende, altijd in naauw verband staat met de algemeene beginselen der orthographie, en doordrongen van het belang der zaak, waarop de aandacht der Akademie gevestigd was geworden, hebben zij hunne beschouwingen verder uitgestrekt, en in korte trekken een overzicht gegeven van de leidende beginselen, die naar hun oordeel, bij de vaststelling van den vorm en de spelling der plaatsnamen tot leiddraad behooren te verstrekken. Aan het slot van hun verslag gaven zij in bedenking, „of het niet raadzaam ware, aan de Regering het voorstel te onderwer-

pen, dat eene afdoende regeling door openbaar gezag mogt worden tot stand gebragt;” en drukten hunne meening uit, „dat het ter bereiking van dit oogmerk dienstig zou wezen, van Regeringswege alle plaatselijke besturen te doen uitnoodigen tot het inzenden van de vereischte inlichtingen, die voor eene juiste beslissing noodig zijn.”

Het verslag, door uwe gecommiteerden uitgebragt, heeft de goedkeuring dezer Afdeeling mogen verwerven. Zij heeft aan de beginselen, die daarin waren uiteengezet, haar zegel gehecht, zich met het gedane voorstel vereenigd, en besloten, het verslag, als de uitdrukking van het gevoelen der Afdeeling, aan den Minister van Binnenlandsche Zaken toe te zenden. Weldra mogt zij van dit besluit het gewenschte gevolg ondervinden. De Regering heeft, naar aanleiding van het verslag, aanstonds maatregelen genomen, om aan den daarin uitgedrukten wensch te voldoen. Bij missive van 20 April l.l. werd door Zijne Excellentie den Minister aan deze Afdeeling berigt, dat overeenkomstig haar verlangen „de Heeren Commissarissen des Konings in de provinciën waren uitgenoodigd, de in het verslag gestelde vragen aan de gemeentebesturen ter beantwoording op te zenden.” Zijne Excellentie voegde er de toezegging bij, de antwoorden, zoodra die zouden ingekomen zijn, aan de Afdeeling te zullen toezenden, „ten einde daarvan, ingevolge het bij het verslag voorgestelde, gebruik te maken tot bewerking van een plan ter algemeene regeling van den vorm en de spelling der Nederlandsche plaatsnamen.” Die toezegging werd dan ook spoedig vervuld. Achtereenvolgens ontving onze Afdeeling de antwoorden der gemeentebesturen uit de gewesten *Overijssel, Utrecht, Drenthe, Gelderland, Noord-Holland, Groningen, Zuid-Holland* en het Hertogdom *Limburg*, terwijl men de gegronde hoop mag koesteren, dat de nog ontbrekende inlichtingen uit *Friesland, Zeeland* en *Noord-Brabant* eerlang zullen volgen.

Eene nieuwe en belangrijke taak is derhalve door de Regering aan de Koninklijke Akademie opgedragen, eene taak door welker gelukkige volbrenging voorzeker aan het vaderland eene nuttige dienst kan worden bewezen. Maar om die wenschelijke uitkomst te verzekeren, is het in de eerste plaats noodig, een bepaald plan te ontwerpen, en de wijze vast te stellen, waarop het werk tot stand zal kunnen komen. De beide ondergeteekenden, door uwe vergadering uitgenoodigd om haar in deze voorloopige overwegingen van voorlichting en raad te dienen, hebben thans de eer zich van dien last te kwijten, door U het volgende voor te dragen.

Drie vragen zijn hier te beantwoorden :

1°. Welke arbeid behoort te worden tot stand gebragt?

2°. Aan wien zal de bewerking worden opgedragen?

3°. Hoe zal die bewerking nader worden geregeld?

1°. De Regering verlangt een *Plan ter algemeene regeling van den vorm en de spelling der Nederlandsche plaatsnamen*, ingerigt naar de beginselen in het vroegere verslag ontvouwd en door uwe goedkeuring bekrachtigd, en bewerkt met gebruikmaking van de bouwstoffen, in de antwoorden der gemeentebesturen vervat. Ten einde aan dit verlangen op de volledigste wijze te voldoen, en tevens de bewerking zooveel mogelijk aan het belang der wetenschap dienstbaar te maken, wordt, naar ons oordeel, een drieledige arbeid vereischt.

a. Een voorloopig verslag omtrent den inhoud en het gehalte van de opgaven der gemeentebesturen, strekkende vooral om te bepalen, in hoeverre die opgaven voor eene behoorlijke beslissing voldoende mogen geacht worden, in hoeverre het daarentegen noodig zal zijn nog nadere inlichtingen te vragen.

De behoefte aan zulk een voorafgaand onderzoek vloeit reeds uit den aard der zaak voort, maar blijkt nog te meer uit de opmerkingen, door de Koninklijke Commissarissen van som-

mige gewesten aan de ingezondene antwoorden toegevoegd. Zoo meldt de Commissaris des Konings in het Hertogdom *Limburg*, „dat vele gemeentebesturen de gedane vragen slechts gedeeltelijk of onvolledig hebben beantwoord, hetgeen hoofdzakelijk moet worden toegeschreven aan onbekendheid met den oorsprong en de beteekenis der plaatsnamen; dat echter, zoo de toegezondene berigten niet al de vereischte inlichtingen behelzen, men zulks wenschte te vernemen, ten einde ze nog zooveel mogelijk te kunnen doen aanvullen.” In gelijken zin schrijft 's Konings Commissaris in de Provincie *Groningen*: „deze berigten zijn zeer uiteenloopende, vooral wat betreft de uitvoerigheid en belangrijkheid; want terwijl vele met zorg zijn bewerkt, zijn weder een aantal hoogst oppervlakkig. Wil men dus nopens dit punt van alle gemeenten degelijke en oudheidkundige inlichtingen ontvangen, dan zoude het doelmatig zijn, hieromtrent den Heer Archivaris dezer provincie te hooren.” Den hier gegeven wenk acht uwe Commissie alleszins der behartiging waardig, en het komt haar dus wenschelijk voor, dat in het verslag, aan uwe vergadering in te dienen, bepaalde opgave worde gedaan van die namen in de verschillende gewesten, bij welke nadere ophelderingen mogten verlangd worden. Die opgave zal dan aan de Regering kunnen medegedeeld worden, ten einde door hare tusschenkomst de gewenschte inlichtingen van de respectieve Heeren Archivarissen te verkrijgen, en zoo de bouwstoffen volledig te maken, die voor den arbeid onmisbaar zijn.

b. Nadat de zaak op deze wijze genoegzaam voorbereid zal zijn, kan tot de eigenlijke bewerking worden overgegaan. Er behoort dan in de tweede plaats voor elk gewest afzonderlijk eene volledige alphabetische lijst te worden opgemaakt van alle plaatsnamen, in dien vorm en die spelling, die na rijp beraad en naauwkeurige toetsing van alle inlichtingen door den bewerker zal zijn vastgesteld,

in. overeenstemming met de eenmaal aangenomene beginselen van ons vroeger verslag. Aan elke dezer elf lijsten zal een aanhangsel toegevoegd moeten worden, bevattende de opgave van die namen, die naar de nieuw ontworpen spelling eene andere plaats in het alfabet zullen bekomen, met verwijzing naar de letter, waaronder zij gerangschikt zijn geworden.

c. Eindelijk zal, in de derde plaats, de in elf deelen gesplitste naamlijst moeten vergezeld gaan van eene memorie van toelichting, al datgene behelzende wat ter regtvaardiging en verklaring van den hoofdarbeid dienstig zal zijn. Eene nadere ontvouwing van de algemeene beginselen, waarvan in ons vroeger verslag uit den aard der zaak slechts eene korte schets werd gegeven; een overzicht van de toepassing dier beginselen op de afzonderlijke namen, in zoodanige groepen gerangschikt als de analogie zal vereischen; eene opgave van de redenen, die in twijfelachtige gevallen tot deze of gene beslissing hebben geleid; eene opzettelijke beschouwing vooral van die namen, die in eenig opzigt bijzondere aandacht verdienen: — ziedaar in korte trekken den inhoud der toelichtende verhandeling, die ons onmisbaar toeschijnt om van de geheele bewerking der zaak behoorlijk rekenschap te geven. Maar nog één vereischte moeten wij hierbijvoegen. Het laat zich verwachten, dat in den rijken schat van berigten, door de gemeentebesturen ingezonden of later van de Heeren Archivarissen in te winnen, veel zal gevonden worden, dat wel niet regtstreeks van toepassing zal zijn op de bepaling van den vorm en de spelling der namen, maar niettemin van belang kan worden geacht, hetzij uit een historisch of geographisch, hetzij uit een etymologisch oogpunt. Dergelijke kostelijke bijdragen tot uitbreiding der wetenschap mogen niet in de lijvige portefeuilles blijven sluimeren, maar moeten algemeen bekend worden gemaakt,

opdat ieder in staat zij er zijn voordeel mede te doen, bij wetenschappelijk onderzoek op taal- of oudheidkundig gebied. Het zal dus noodig zijn, dat al deze bijdragen, die werkelijk in eenig opzigt belangrijk mogen heeten, voor zooverre zij niet in de verhandeling zelve in den loop des betoogs hare plaats vinden, opzettelijk worden verzameld, ten einde, bij wijze van aanhangsel, de toelichtende memorie te besluiten.

2°. Nadat wij U zoo een bepaald bestek hebben aangewezen van den driededigen arbeid, dien de voorgenomene taak zal vereischen, komen wij tot de vraag: Aan wien zal de bewerking worden opgedragen? Eene hoofdvraag voorzeker, van welker behoorlijke oplossing de goede uitslag der zaak bijna geheel zal afhangen.

Als eerste en voornaamste voorwaarde, moeten wij al aanstonds één punt op den voorgrond stellen, t. w. de noodzakelijkheid, dat de zaak worde toevertrouwd aan een enkel persoon, aan één man, die in elk opzigt de noodige kennis en bekwaamheid bezit; die, ja, waar hij het wenschelijk mogt achten, de medewerking of den raad van anderen zal kunnen inroepen, maar vrij moet zijn om zelf naar eigen wetenschappelijk inzicht te handelen, zonder door verpligte samenwerking met een ander in den voortgang van het werk te worden belemmerd. Maar welken naam hier te noemen? Mijne Heeren, wij onthouden ons voor alsnog van eenigen naam te vermelden. Want, mogt ons plan uwe goedkeuring verwerven, dan behoort natuurlijk in de eerste plaats aan de Leden dezer Afdeeling, wier hoofdstudie met de ons opgedragene taak het naauwst in verband staat, de gelegenheid te worden gegeven om zich te verklaren, wie hunner bereid is zich aan te gorden om den grooten arbeid te ondernemen. Maar uwe Commissie heeft zich de mogelijkheid, ja de waarschijnlijkheid voorgesteld, dat de oproep: *Exoriaré aliquis!* in onze vergadering onbeantwoord zou

moeten blijven. Zij heeft overwogen, dat de Leden dezer Akademie veelal in de maatschappelijke en wetenschappelijke betrekkingen, die zij bekleeden, zoodanig met praktische bezigheden zijn overladen, dat er weinig tijd voor de beoefening der wetenschap beschikbaar blijft, laat staan voor het ondernemen eener zoo uitgebreide taak, als waarvan hier sprake is. Zij heeft daarom gemeend, in geval hare vrees mogt worden bewaarheid, en geen Lid der Akademie zich vrijwillig aanbod om den waarlijk niet geringen last op zijne schouderen te laden, alsdan aan uwe vergadering het voorstel te mogen onderwerpen, om de zaak door de Akademie, behoudens nadere bekrachtiging door den Minister van Binnenlandsche Zaken, te doen opdragen aan een ervaren taalkenner, niet tot de Leden dezer Koninklijke Instelling behorende, maar door zijne studiën volkomen bevoegd en bekwaam om zich met de bewerking der taak te belasten. Aan den letterkundige, dien men hiertoe geschikt en geneigd mogt bevinden, zou natuurlijk door de Regering een honorarium moeten worden toegelegd, als schadeloosstelling voor de ruime toewijding van tijd en arbeid, en tevens als billijke belooning voor eene belangrijke dienst, den lande te bewijzen. Uwe Commissie acht zich te eerder geroepen, U dit voorstel te doen, omdat zij gegronde reden heeft om aan te nemen, dat er werkelijk gelegenheid zou bestaan, om buiten de Leden dezer Akademie eene uitstekende keuze voor te dragen. Zij meent te mogen verzekeren, dat zij in staat zou wezen, U onder de beoefenaren onzer taalkunde den man aan te wijzen, wiens naam alleen eene afdoende aanbeveling mag heeten, en die — wat hier vooral van gewigt is — bereid zou zijn de taak te aanvaarden, indien zij hem door de Koninklijke Akademie, met goedvinden der Regering, mogt worden opgedragen. Het is ons bekend, dat de geleerde, dien wij bedoelen, zich volkomen vereenigt met de beginselen, die voor den aanstaanden arbeid zijn vastgesteld, en derhalve

de uitvoering zou kunnen leiden zonder de minste krenking zijner wetenschappelijke overtuiging. Mogt hij werkelijk met die taak worden belast, wij twijfelen er niet aan, of de Akademie zou alle reden hebben om zich geluk te wenschen met eene keuze, die voor het welslagen harer verwachtingen zóózeer tot een deugdelijken waarborg zou verstreken.

3°. Nog enkele punten, de nadere regeling der zaak betreffende, moeten wij kortelijk vermelden.

De groote omvang van den arbeid, die zal moeten verrigt worden, maakt het ondoenlijk, dat de bewerker alleen alles in eigen persoon zou verrigten. Daarenboven moet de tijd van een geacht letterkundige als te kostbaar beschouwd worden, dan dat men den geheelen arbeid, ook voor zoverre die van materiëelen aard is, van hem alleen zou mogen vergen. Den bewerker behoort derhalve de bevoegdheid te worden toegekend, zich een medearbeider te kiezen, om onder zijn toezigt hem behulpzaam te wezen, en hem den last van het werk te verligten, waar dit zonder schade voor de hoofdzak zal kunnen geschieden. Hij moet verder in staat worden gesteld, voor het rangschikken, overschrijven en soortgelijke bezigheden, zich van een bezoldigden klerk te bedienen.

Op deze wijze gelooft uwe Commissie, dat de zaak werkelijk binnen een niet te ruim tijdsverloop zal kunnen tot stand komen. Hoeveel tijd de bewerking zal vorderen, laat zich natuurlijk vooraf niet met zekerheid bepalen; evenwel, bij eene oppervlakkige raming, komt het ons voor, dat een tweetal jaren wel denkelijk voldoende zal blijken. Is eenmaal de arbeid voltooid, dan zal die aan uwe vergadering ter goedkeuring worden aangeboden door de Commissie, die door U met het toezigt op de bewerking zal belast zijn. Zulk eene Commissie althans mag niet ontbreken, wanneer de bewerker niet tot de Leden dezer Akademie behoort. Aan de Akademie is de zaak door den Minister in handen

gesteld; wordt zij door haar aan een ander opgedragen, het zal altijd onder haar toezigt en hare verantwoording moeten geschieden. De Commissie, daartoe door U te be-
noemen, zal zich dan met den bewerker nader verstaan omtrent de geheele uitvoering der zaak; twijfelachtige punten met hem bespreken en in gemeen overleg vaststellen; waar het noodig mogt zijn, uw oordeel en uwe inlichting vragen; zorg dragen dat de arbeid geregeld worde voortgezet; en van tijd tot tijd U een kort verslag overleggen, waarin de bewerker rekenschap geeft van zijne verrichtingen: — kortom, zij zal voor al datgene waken, wat strekken kan om de goede leiding, den geregelden voortgang en den gelukkigen uitslag der zaak te verzekeren.

Ziedaar, Mijne Heeren, het door ons beraamde plan, dat wij aan uw oordeel onderwerpen. Hecht uwe vergadering er hare goedkeuring aan, dan stellen wij U voor, dit verslag in afschrift te verzenden aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, ten einde daarop de gewenschte bekrachtiging te erlangen. Tevens zal dan van den Minister de toezegging moeten gevraagd worden, dat de Regering zal willen voorzien in het geldelijk bedrag, dat ter uitvoering van den door haar verlangden arbeid zal worden vereischt; een bedrag, dat wel eene betrekkelijk geringe som zal uitmaken, maar uit den aard der zaak in geen geval ten laste kan komen onzer waarlijk niet te ruim vloeiende en daarenboven tot andere oogmerken bestemde Akademische inkomsten.

Er is nog eene laatste opmerking, die wij niet mogen verzwijgen, omdat zij als het ware de hoofdvoorwaarde der geheele onderneming betreft. Zal de Akademie de haar opgedragene taak met belangstelling en ijver ter harte nemen en ernstig streven om de zaak tot een goed einde te brengen, dan behoort zij vooraf verzekerd te wezen, dat aan den arbeid, door haar geleid en bestuurd, werkelijk

die praktische bestemming ten deel zal vallen, die er het voornaamste belang van uitmaakt. Eene algemeene regeling van de spelling der plaatsnamen met gemoedelijke zorg te bewerken, zonder het vaste vertrouwen, dat die regeling door openbaar gezag bekrachtigd en van staatswege ingevoerd zal worden: ziedaar iets, wat niet alleen geheel doelloos en ijdel zou zijn, maar ook strijdig met de roeping der Koninklijke Akademie, wier werkkring binnen het gebied der wetenschap is besloten, en zich alleen dan daarbuiten uitstrekt om de wetenschap toe te passen op de praktijk, wanneer men vooraf mag verwachten dat die toepassing zal leiden tot een stellig resultaat. Is derhalve de taak, die de Akademie thans zal aanvaarden, eenmaal voltooid en door de Letterkundige Afdeeling goedgekeurd; voldoet zij aan de billijke eischen der Regering, en zijn de bedenkingen, die welligt bij deze mogten oprijzen, door onderling overleg opgelost; is alzoo aan het in de Akademie gestelde vertrouwen op zoodanige wijze beantwoord, als de Regering regt heeft te verlangen: dan behooren ook de vruchten van den arbeid niet achterwege te blijven. Het schijnt ons dus geraden, bij de inzending van dit verslag, tevens van de Regering de bepaalde toezegging te verzoeken, dat zij bereid is de aanstaande regeling van den vorm en de spelling der Nederlandsche plaatsnamen, zoodra die tot haar volkomen genoegen tot stand zal zijn gebragt, ook werkelijk door openbaar gezag in alle staatsstukken te doen invoeren, en aldus de wetenschappelijke bemoeijingen der Akademie met een praktisch resultaat te bekroonen. Met die verwachting voor oogen, zal de Akademie de zaak met opgewektheid aanvangen en met ijver ten einde toe vervolgen. Daartoe de eerste schrede te doen door de beraadslaging over den inhoud van dit verslag: ziedaar, Mijne Heeren, thans *uwe* taak.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten NOVEMBER 1858.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, J. H. SCHOLTEN,
J. BAKE, H. J. KOENEN, L. A. J. W. SLOET, L. J. F. JANSSEN,
H. C. MILLIES, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, M. DE VRIES,
J. DIRKS, G. DE VRIES, J. VAN LENNEP, T. ROORDA, W. MOLL,
G. H. M. DELPRAT, J. DE WAL, S. KARSTEN, J. C. G. BOOT,
J. A. C. VAN HEUSDE, N. C. KIST, J. G. HULLEMAN, J. ACKERSDIJCK,
L. PH. C. VAN DEN BERGH.

De Heeren JUYNBOLL, LEBMANS, OPZOOMER en GODEFROI hebben den Secretaris gemeld, dat zij verhinderd werden deze vergadering bij te wonen. Ook van wege den Heer VAN ASSEN wordt gelijke kennisgeving door den Heer DE WAL gedaan.

Het Proces-verbaal der vorige vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

De Heer BAKE leest, namens de Commissie voor de wetenschappelijke zending in Spanje, een verslag voor van het meest merkwaardige, door de beide nederlandsche geleerden in de *Spaansche bibliotheken* gevonden, vooral be-

staande in meestal nieuwere handschriften van onderscheiden oude schrijvers. Dit verslag bestaat grootendeels uit enkele uittreksels van brieven, door de Heeren HALBERTSMA en VAN HERWERDEN aan den Spreker geschreven; weshalve de Heer DELPRAT, medelid der Commissie, doet opmerken, dat zoodanig verslag moet worden aangemerkt als alleen van den Heer BAKE uitgegaan, terwijl ook de Commissie nog niet heeft kunnen bijeenkomen, om een volledig verslag te bespreken. De Heer BAKE, deze opmerking bevestigende, belooft, dat hij het verslag nader in overleg met zijne medeleden voor de *Verslagen en Mededeelingen* zal leveren.

De Heer JANSSEN vraagt naar de afschriften, die de beide geleerden van latijnsche inscriptiën moeten vervaardigd hebben. Hij zou het wenschelijk vinden, daarmede de berlijnsche uitgevers van het groote *Corpus Inscriptionum omnium Latinarum* te gerieven, hetwelk onder toezicht van den bekenden MOMMSEN zal in het licht verschijnen. Zoodanige beleefdheid zoude de banden tusschen de genoemde oudheidkenners en onze vaderlandsche geleerden kunnen vermeerderen en bevestigen. Hierop wordt echter aangemerkt, dat de uitgevers der bedoelde berlijnsche verzameling zich op andere wijze door hunne correspondenten in den vreemde in het bezit gesteld hebben van hetgeen hun voor hunnen arbeid kon te stade komen.

De Heer DE VRIES brengt, ook namens den Heer BOSSCHA, een uitvoerig en beredeneerd verslag uit, wegens de wijze, waarop naar het oordeel van die beide leden de regeling der *vaderlandsche plaatsnamen* zoude behooren tot stand te worden gebracht. De Commissie verlangt daartoe een verdienstelijken geleerde te benoemen, die zich op kosten der Akademie door medehelpers zou kunnen doen bijstaan, en niet alleen voor de spelling der namen van steden, dorpen, vlekken, enz., maar ook voor de etymologie en arche-

ologie de voornaamste bijzonderheden, uit de mededeelingen der gemeentebesturen en archivariissen voortvloeiende, tot een belangwekkenden arbeid zou kunnen bewerken. De Spreker gaat in dit voorstel van de onderstelling uit, dat het vorige verslag, door hem te dier zake uitgebracht, in alle zijne deelen, ook wat de beschouwingen die daarin voorkomen betreft, door de vergadering aangenomen en als haar gevoelen erkend is. Daartegen doet de Heer VAN DEN BRINK opmerken, dat hij voor zich, alleen met de conclusiën van het eerste rapport zich heeft vereenigd, maar dat hij geenzins alle de redeneringen die daarin voorkomen tot de zijne kan maken. Zoo kan hij zich bij voorbeeld geenzins met het gevoelen van den Rapporteur vereenigen, dat de spelling der plaatsnamen op openbaar gezag zou kunnen of moeten worden vastgesteld. Even als elk zijn eigen naam kan spellen zoo als hij goedvindt, zoo behoort ook aan de gemeentebesturen te worden overgelaten, hoe zij den naam hunner plaats willen spellen. Het Rijk moge al beschikken over de rivier- en waternamen, die tot het domein van den Staat kunnen geacht worden te behooren: dit geldt niet ten aanzien van plaatsen, die elk haar eigen bestuur hebben, waaraan de huishoudelijke belangen der gemeente zijn opgedragen. Ook is dit onderwerp tijdens de spelregeling in het begin dezer eeuw, in zoover het met de algemeene beginselen der spelling zamenhangt, niet geheel en al uit het oog verloren. SIEGENBEEK heeft ook de spelling van *Amsterdam*, *Utrecht*, *Leyden*, *Lochem*, behandeld, en die plaatsen, althans gedeeltelijk, in zijn Woordenboek opgenomen.

De Heer DE WAL maakt opmerkzaam op hetgeen reeds eenige jaren geleden door het Utrechtsche Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, op voorstel van een geacht lid van dat Genootschap, ontworpen en op het getouw gezet is, en op hetgeen zeer onlangs de werkzame Secretaris van

het Noord-Brabantsche Genootschap heeft begonnen daaroemtrent te leveren.

De Heer L. PH. C. VAN DEN BERGH drukt zijne bevreemding uit over het besluit, waartoe de Commissie gekomen is. Hij zegt, dat hij meende in dezen tijd zulk een voorstel niet te kunnen verwachten. De taalregeling van 1805 heeft de wetenschap der taal gedurende meer dan het vierde eener eeuw doen stilstaan. De ontkenning van dat overheerschend gezag heeft eerst weder' aan de vrije ontwikkeling der Taalwetenschap haren natuurlijken loop hergeven. De vernieuwde vaststelling van een dwingend gezag zou een allerverderfelijksten invloed hebben. De spelling moet niemand voorgeschreven worden, allermint door onze Akademie, welke daardoor geheel hare roeping zoude miskennen, en de Hooge Regering op hetzelfde dwaalspoor terugvoeren, als vroeger door het Bataafsch Gemeenebest bewandeld werd.

De Heer G. DE VRIES verklaart zich tegen dat beweerde. Men behoort onderscheid te maken tusschen de Regering, de Overheid, en het publiek of de individuen. Bij de eerste behoort toch eene zekere regelmatige eenheid te bestaan, welke hare beambten moeten in acht nemen; anders zoude het Staatsblad weldra eene wereld van verwarring worden. Het publiek daarentegen wordt door niemand gedwongen. Er zijn sedert 1805 altoos geweest, en er zijn nog onderscheiden geleerden en dichters, die van de officiële spelling meenen te moeten afwijken, en dit vrijelijk doen kunnen. Ten aanzien der burgerlijke gemeenten doet hij den Heer VAN DEN BRINK opmerken, dat elke gemeente bestaat krachtens de wet, zoo als dan ook, wanneer tot eene splitsing of vereeniging van gemeenten besloten is, de wet, welke de splitsing of vereeniging vaststelt, den plaatsnaam en het wapen bepaalt. Dit behoort tot de tegenwoordige

wettelijke orde van zaken, zeer verschillende van diegene, welke voorheen bestond.

Deze aanmerkingen doen den Heer VAN LENNEP het woord opvatten, om te wijzen op het onderscheid tusschen historische en staatsrechtelijke namen. De eerste hebben een verkregen recht om te worden in stand gehouden, al wordt ook, ten gevolge van eene nieuwe wettelijke regeling, eene plaats als zelfstandige gemeente opgeheven. Hetzelfde geldt ten aanzien der geslachtsnamen, ook wanneer eene familie, ten gevolge van een Koninklijk Besluit, een anderen naam aanneemt. Geene wetten of Koninklijke Besluiten kunnen de geschiedenis veranderen.

Nadat de Heer M. DE VRIES deze onderscheidene bedenkingen nog kortelijk heeft beantwoord, vraagt de Voorzitter, of de zaak nog wel voor eene beslissing rijp is, en stelt voor, dit verslag zoodra mogelijk te drukken en in eene volgende vergadering in behandeling te brengen. De vergadering besluit conform daarmede; de Heer DE VRIES, die in deze verdaging het doodvonnis van het voorstel ziet, verzoekt aantekening, dat hij zich met dat besluit niet heeft vereenigd, en dat hij thans niets meer van de verdere behandeling verwacht.

De Secretaris wordt verzocht, het verslag der Commissie, zoo mogelijk nog vóór de volgende vergadering, gedrukt aan de leden te doen geworden.

De Heer VAN LENNEP zegt, uit naam van den eigenaar der plek, waar voorheen het *Huldtooneel der Hollandsche Graven* zou geweest zijn, dat hij het voornemen heeft, die aangelegenheid in den geest der Akademie te behandelen, en dat hij er op bedacht is, de herinnering aan die merkwaardige bijzonderheid op eene of andere gepaste wijze te verceeuwigen.

De Heer JANSSEN biedt, uit naam van den Heer SWALUB, diens *Justinus van Nassau*, benevens het portret van den held voor de Boekerij der Akademie aan; alsmede eene bijlage tot zijne voordracht over het werk van Prof. STICKEL, voor de *Verslagen en Mededeelingen*, welke daarin zal worden opgenomen.

De Heer ROORDA geeft insgelijks voor de Bibliotheek een exemplaar van zijn werk *over de Spreek- en Schrijftaal*, alsmede van de 2de editie zijner *Arabische Grammatica*.

Daar niemand iets verder heeft ter tafel te brengen, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} DECEMBER 1858.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, J. A. C. VAN HEUSDE,
G. H. M. DELFRAT, T. ROORDA, M. DE VRIES, C. LEEMANS, W. MOLL,
H. C. MILLIES, L. A. J. W. SLOET, G. DE VRIES AZ., J. BAKE,
W. J. KNOOP, H. J. KOENEN, L. J. F. JANSSEN, J. H. SCHOLTEN,
C. J. VAN ASSEN, J. C. G. BOOT, J. G. HULLEMAN, J. ACKERSDIJCK,
J. VAN LENNEP.

De Heeren DE WAL en OPZOOMER hebben kennis gegeven, dat zij verhinderd worden de tegenwoordige vergadering bij te wonen. Ook de Heer DIRKS doet zich bij monde van den Heer VAN LENNEP verontschuldigen.

Het Proces-verbaal der vorige vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

Worden gelezen twee missieven van den Heer Minister van Binnenlandsche Zaken, mitsgaders eene van den Provinciaal Archivaris van Zeeland, alle betrekkelijk de ingezondene mededeelingen der Gemeentebesturen van Friesland en Zeeland. — Aangenomen voor kennisgeving.

Wordt voorgelezen eene missieve van Dr. L. A. TE WIN-

KEL, waarbij deze, ook namens zijnen medearbeider, Dr. A. DE JAGER, verzoekt „dat het hun geoorloofd zij, met toestemming der Schrijvers, uit de *Verslagen en Mededeelingen* der Koninklijke Akademie in hun Tijdschrift over te nemen enkele stukken onze taal betreffende, die geacht mogen worden van algemeen belang te zijn en te verdienen ook buiten den kring der Akademie gekend te worden.” De Secretaris, ofschoon van meening dat dit verzoek bij de Akademie, tot wier roeping het behoort, ook aan andere wetenschappelijke vereenigingen en ondernemingen de behulpzame hand te bieden, weinig bezwaar zal vinden, doet opmerken, dat de Heer TE WINKEL van de onderstelling schijnt uit te gaan, dat de *Verslagen en Mededeelingen* niet evenzeer voor het publiek verkrijgbaar zouden zijn als het door de beide geleerden ondernomen Tijdschrift: hetgeen blijkbaar eene dwaling is. De Heer VAN LENNEP, de gemaakte opmerking beaamende, is uit een finantiëel oogpunt tegen het verleenen van het verlot; daar eene zoodanige overneming van merkwaardige stukken niet anders kan ten gevolge hebben dan een verminderd debiet van de *Verslagen en Mededeelingen* der Afdeeling. Na eenige woordenwisseling stelt de Voorzitter voor, en besluit de vergadering, den brief van Dr. TE WINKEL te stellen in handen van den Heer VAN LENNEP en den Secretaris om daarop in de volgende vergadering te rapporteren.

Door den Secretaris wordt nog als ingekomen vermeld een Latijnsch carmen, hem uit Rome geworden, onder den titel *De Preditione Judae*, ter mededinging naar den prijs uit het legaat van HOEUFFT. De Voorzitter stelt voor, en de vergadering besluit, dit Dichtstuk te stellen in handen derzelfde leden, die ten verleden jare de ingekomene prijzen hebben beoordeeld.

De Commissie voor de *wetenschappelijke zending in Spanje* verzoekt voor diligent te worden gehouden. Zij is door ongesteldheid van een harer leden tot dus ver verhinderd geworden, het uit te brengen verslag te bespreken.

De Heer DE VRIES stelt voor, het rapport over de *plaatsnamen* nog niet in deze vergadering te behandelen, aangezien de Heeren BAKHUIZEN VAN DEN BRINK en L. PH. C. VAN DEN BERGH, die eene bepaalde van het gevoelen der Rapporteurs afwijkende zienswijze hebben voorgestaan, ditmaal verhinderd zijn de vergadering bij te wonen. De Voorzitter doet opmerken, dat eene soortgelijke verdaging om de afwezigheid van enkele leden, in den regel niet is toe te laten, maar voor ditmaal wenscht daarin te berusten. De Secretaris stelt voor, eerst de overige onderwerpen die aan de orde zijn te behandelen, en te zien of er dan beschikbare tijd overblijft. Dienovereenkomstig wordt besloten.

De Heer BAKE erlangt het woord tot nadere handhaving der methode, die hij meent dat in het onderzoek naar de echtheid der eerste *Catilinaria* moet gevolgd worden. Die methode is: het uitsluitend afgaan op de inwendige bewijzen, vooral van taalkundigen aard. De getuigenis van oude schrijvers meent hij te moeten afwijzen, vooral wanneer die zich zoo weinig tot kritisch oordeel bevoegd toonen als een QUINTILIANUS en andere van die soort. Al kon men zulke getuigen uit het graf oproepen, en al beweerden deze de echtheid nog zoo stellig, hij zou hun vrijmoedig toevoegen: gij droomt of gij houdt u met den tafeldans bezig; ik weet wel beter wat er van is. Alles komt hier op de interne bewijzen aan; en dat voelt ook MADVIG, die voor de echtheid ijvert, zoo goed, dat hij om die houdbaar te maken, zijne toevlucht moet nemen tot onderscheidene, hoezeer toch nog onvoldoende verbeteringen van den tekst. Het is ech-

ter den Spreker volstrekt onbegrijpelijk, hoe het een man, wien het toch waarlijk aan gezond taalgevoel en takt niet ontbreekt, een helderdenkend philoloog, in het hoofd kan komen, de *Catilinarias* in eene uitgave der *Orationes selectae* van CICERO eene plaats te geven tusschen de *Manilianae* en de *Miloniana*. Dit verschijnsel laat zich enkel uit de psychologische opmerking verklaren, die zich ook zoo dikwijls op godsdienstig en staatkundig gebied heeft bewaarheid, dat, waar men eenmaal partij gekozen heeft, ook helderdenkende mannen op enkele punten voor de kracht der klaarste bewijzen onvatbaar worden.

De Spreker heeft zich voorgenomen, dit in de tegenwoordige vergadering door een paar kleine proeven in het licht te stellen. Hij kiest daartoe het slot der vierde en eene merkwaardige plaats uit de derde redevoering tegen Catilina, en hij toont aan, hoe allerongelukkigst een man, die anders van zijn fijn gevoel voor zuivere latiniteit zoovele bewijzen heeft gegeven, geslaagd is in het verbeteren en verdedigen van onechte stukken, en dat, terwijl hij zich met eenige bitterheid uitlaat tegen de bestrijders der echtheid. Zelfs de paraphrase, die MADVIG van de bedoelde plaats geeft, levert, naar het oordeel des Sprekers, geen gezonden zin op.

Deze bijdrage van den Heer BAKE wordt aangeboden voor de *Verslagen en Mededeelingen*, als zijnde de voorlooper van eene breedere behandeling dezes onderwerps.

De Heer JANSSEN vestigt de aandacht der vergadering op *Muurschilderijen, te Emmen in Drenthe* ontdekt, waarvan hij eerst sedert eenige dagen kennis gekregen heeft. Naauwkeurige mededeelingen dienaangaande, mitsgaders afteekeningen van het gevondene, is hij verschuldigd aan de voor komende bereidwilligheid van den Burgemeester dier plaats, den Heer GRATAMA TONCKENS. Daaruit bleek, dat toen de kerk dier plaats in 1855 afgebroken werd en men met

het wegnemen der gewelven van het koor bezig was, men gedeelten van een tafereel ontdekte, dat het laatste oordeel scheen voor te stellen. De Burgemeester gaf aanstonds den last om niets te vernielen. De slooping moest echter haren gang gaan, en nu gelastte de Heer TONCKENS een nader onderzoek, waarvan het gevolg was, dat er afteekeningen van het gevondene werden vervaardigd, die door den Spreker aan de leden der vergadering, als niet onbelangrijke proeven van middeneeuwsche kunst, worden vertoond; terwijl de Heer JANSSEN ook zijne gissingen en die van den Heer LEEMANS over de beteekenis van enkele beeldtenissen mededeelt. Naar het gevoelen van die beide leden zijn het tooneelen uit de Lijdensgeschiedenis van CHRISTUS.

Over die mededeeling grijpt eene gedachtenwisseling plaats tusschen den Heer MOLL en den Spreker. Eerstgenoemde heeft voor eenige jaren de kerk te Emmen bezocht, en heeft toen opgemerkt de groote steenen, welke in den muur der kerk gemetseld waren, veel overeenkomst hebbende met de gesteenten waaruit de Hunnebedden zijn zamengesteld. Hij vraagt, of die steenen ook vroeger tot Hunnebedden kunnen behoord hebben. — De Heer JANSSEN zegt, dat dit niet onwaarschijnlijk is, daar men te Odoorn op soortgelijke in de kerkmuren gemetselde steenen dezelfde kuilen aantreft, die men ook op de steenen der Hunnebedden vindt. Ook bij de Romeinen was het gewoonte, om de steenen van afgodstempels te bezigen bij het opbouwen van kerken, welke die tempels vervangen moesten. — De Heer MOLL vond voor eenige jaren in zekere kerk eene eivormige vaas van 6 of 7 palmen lengte, waarvan het bovineind was afgesneden, en die hij voor eene doopvont hield. Hij vraagt of ook zulke ouden in de kerk te Emmen gevonden zijn? De Heer JANSSEN verwijst den Spreker voor nadere inlichtingen tot den zeer hulpvaardigen Burgemeester der plaats.

De Secretaris deelt mede, dat de Heer DE WAL, die niet verschenen was, het voornemen had gekoesterd, eene bijdrage te leveren over *Ulrik Zasius* en zijn boek *De parvulis Judaeorum baptizandis*. De vergadering uit den wensch, dat zij van deze bijdrage niet moge verstoken blijven. Ook de Heer KIST heeft, benevens den Heer DE WAL, aan den Voorzitter eene mededeeling wegens onuitgegevene brieven van KAREL V toegezegd, waarop de vergadering met belangstelling blijft wachten.

Alsnu wordt, daar de tijd nog eene behandeling van het rapport der Heeren BOSSCHA en DE VRIES toelaat, door den Voorzitter de beraadslaging hierover geopend. — De Heer SLOET deelt eenige opmerkingen mede over de al of niet bij voortduring verbindende kracht van het spellingsbesluit van het Bataafsche Staatsbewind, welks bestendige geldigheid door de Commissie als onbetwistbaar was aangenomen. Spreker betwijfelt de gegrondheid dezer onderstelling. Immers bij het organiek decreet, waarbij de inlijving van het Koninkrijk Holland in het Fransche Keizerrijk was vastgesteld, wordt de Hollandsche taal, tot dus verre de officiële, nog slechts gedoogd; later, na 31 December 1813, zou het gebruik der Nederlandsche taal in openbare stukken hebben moeten vervallen. Hierdoor is het genoemde besluit als van zelve opgeheven, en na het herstel van zaken is het niet hernieuwd geworden. — Voorts vindt de Heer SLOET, dat de Afdeeling zich niet volkomen is gelijk gebleven. Eerst heeft de Minister de voorlichting der Akademie gevraagd opzettelijk de spelling van eenige plaatsnamen. De Afdeeling heeft die gelegenheid gretig aangegrepen, om de medewerking der Hooge Regering tot eene antiquarische en etymologische behandeling der plaatsnamen te verzoeken, en nu deze door den Minister ruimschoots verleend is, doet men dat verschaffen van bouwstoffen als eene be-

paalde lastgeving door de Regering voorkomen, en verlangt, daar de taak voor de leden dezer vergadering te zwaar schijnt, een bureau in te stellen, en iemand te benoemen om dezen arbeid gedurende twee jaren te bewerken. De Spreker kan zich met deze handelwijze niet vereenigen. — Eene tweede opmerking geldt de wijze van behandeling. Niet enkel de taalkunde, maar ook en vooral de kennis der natuurlijke gesteltenis van den bodem en der geschiedenis moet daarin hare stem hebben. Hij wijst ten deze op het voorbeeld van een werk van PAULUS CASSEL, getiteld *Thüringische Ortsnamen*, uit hetwelk de gegrondheid van zijn beweren zeer kennelijk in het oog valt. Ten overvloed zal de Spreker ook uit de geographie van Gelderland eenige voorbeelden aanhalen, ten blijke, hoe de taalkunde, die niet steunt op historische en topographische nasporingen, zeer vaak het spoor bijster wordt. In het Maas- en Waalsche *Burgharen* heeft men uit onkennis der localiteit eene prachtige burg gezocht, en inderdaad het woord schijnt daartoe te leiden; maar de geschiedenis leert, dat daar ter plaatse een heuvel was, waar weleer recht gesproken is geworden, en de naam luidt dus eigenlijk *Bergharen*. — Niet ver van Zutphen ligt het dorp *Gorsel*; dit heeft men op taalkundige gronden verklaard een *grasrijk bosch* te beteekenen. IJdele inbeelding! Er is daar niets dan een kale heide te vinden, zonder boom of kruid. De naam was voorheen *Coersel* of *Coerselo*, en daar dichtbij stond een gebouw, nog lang geheeten het *Coerhuis*, een wachttoren, waarvan het dorp zijnen naam ontleend heeft. — Zoo was het ook met den plaatsnaam *Voorst*, waarin men het woord *forestum* gezocht heeft. De Heer SLOET meent echter, dat het met de benaming van een woud niets gemeen heeft. De vorm was voorheen *Op-vuorst*. Ofschoon hij nu de etymologie van dit laatste woord niet stellig kan bepalen, het verschilt in allen gevalle veel meer van *forestum* dan *Voorst*. Soortgelijke

opmerkingen maakt de Heer SLOET ten opzichte der namen *Engelanderhout* en *Ravenswaai*, die almede uit gebrek aan genoegzame kennis der oudheid en der topographie geheel verkeerd zijn verklaard geworden. Ten gevolge dezer opmerkingen verlangt de Heer SLOET, dat men de stukken der Gemeentebesturen aan den Minister zal terugzenden, met verzoek om die te stellen in handen der provinciale Archivarissen, om uit de oude charters en oorkonden nader te worden toegelicht.

Uit deze beschouwingen ontwikkelt zich eene breede woordenwisseling, waaraan onderscheidene leden deelnemen. De Heer DE VRIES merkt op de gezegden van den Heer SLOET aan, dat een taalkundige, die de geschiedenis niet raadpleegt, den naam van een wetenschappelijk taalkenner geheel onwaard is. Datzelfde geldt ook van geographie en topographie. — De Heer LEEMANS wil, dat eenige leden der Afdeling zelve de bearbeiding der elf portefeuilles ter hand nemen. — De Heer KOENEN stelt voor, dat men met eene enkele Provincie, b. v. Noord- of Zuid-Holland, eenen aanvang make. — De Heer MILLIES wil, dat, alvorens tot de bewerking worde overgegaan, door gecommiteerden een verslag worde opgemaakt over het al of niet voldoende der mededeelingen van de Gemeentebesturen. — De Heer VAN LENNEP doet opmerken, dat ook de namen der rivieren en wateren niet mogen worden uit het oog verloren. — De Heer ROORDA zal een paar opmerkingen mededeelen, waartoe hem de beide ingeleverde rapporten aanleiding geven.

In het eerste rapport heeft hem bevreemd de spelling *Brytstradeel*. In onze spelling komt hier de ygrek als *ie* voor. Maar de Hollander zou dit op zijne wijze als *ei* uitspreken. Wil men nu hier de locale uitspraak bewaren, dan zoude het beter met een enkele *i* geschreven worden.

Ten tweede: De Commissie zegt, dat men doorgaans de eenmaal door eene oude gewoonte ingevoerde spelling zal

ontzien, maar hij vreest, dat men lichtelijk en ongemerkt sommige plaatsnamen naar de Siegenbeeksche spelling zal hervormen; waartoe hem aanleiding geeft het kennis nemen van een onlangs te Leiden uitgekomen boekje, waarin niet behoorlijk is opgemerkt, dat *ng* niets dan de gutturale neusklank is, en dus als een enkele letter moet worden beschouwd. Evenzoo is het met de klanken *ch* en *ph*; weshalve *gch*, b. v. in *lachen* eene misselijke spelling is, even verkeerd alsof men het HD. woord *apfel* met *pph* schreef. Voor zulke wanspelling, die b. v. in *Lochem* zou kunnen insluipen, behoort men zich zorgvuldig te wachten. Eene soortgelijke opmerking is, dat men de spelling *ij* en die van *g* met een opgevolgde *t*, zoo het heet op grond van de afleiding van een woord waarin de *g* voorkomt, moet verwerpen; daar die afleiding somtijds onzeker is, en ook wel eens in woorden zou kunnen opgemerkt worden, die SIEGENBEEK met *ch* doet spellen.

Ten slotte wordt door den Voorzitter voorgesteld, dat de leden deze onderscheidene voorstellen mogen in overweging nemen, en zich voorbereiden om in de volgende vergadering tot een bepaald besluit te komen. Daartoe wordt besloten; edoch de Heer DE VRIES verklaart, dat hij vreest alsdan niet te zullen kunnen tegenwoordig zijn.

De Secretaris vermeldt een hem uit naam van Curatoren der Leidsche Hoogeschool van den Heer JUYNBOLL geworden exemplaar van eenen Catalogus der Hebreeuwsch-rabbijnsche HSS. te Leiden voorhanden, ten behoeve der Bibliotheek. — De Heer SCHOLTEN biedt tot hetzelfde einde aan, een exemplaar van zijne *Historisch kritische beoordeeling van het vraagstuk nopens den vrijen wil*. — Daarna geeft de Heer ROORDA eenige inlichtingen over de wijze van bewerking der onlangs aan de Akademie aangeboden tweede uitgave zijner *Grammatica Arabica*, waarin vooral het stuk der Prosodie

en Metriek op nieuw en met zorg bewerkt is. Daar hij voornemens is diezelfde beginselen eerlang in deze vergadering op de Nederlandsche Prosodie en Metriek toe te passen, zoo roept hij daarop de aandacht der leden in. Daar er van een Arabisch gedicht eene Hoogduitsche bewerking in hetzelfde metrum in dat werk voorkomt, zoo zullen ook leden, die geen Arabisch verstaan, daarvan genoegzame kennis kunnen nemen.

Daar de tijd voor het houden der vergadering verstreken is, en niemand verder iets ter tafel brengt, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

ETRUSKISCHE OPSCHRIFTEN.

DOOR

L. J. F. JANSSEN.

(TOEVOEGSEL TOT BL. 114 VAN DL. IV, ST. 1).

1. In onze mededeeling *over etruskische opschriften* werd ook gesproken over twee woorden, die meer dan eens op niet-sepulchrale etruskische monumenten voorkomen, te weten $\Xi\text{QV}\text{T}$ NAINA . Bij de bestrijding van STICKELS meening aangaande de beteekenis, werd opgemerkt, dat NAINA vermoedelijk met *albus* overeenkomstig zijn en $\Xi\text{QV}\text{T}$ eer een eigennaam dan de beteekenis van *gaande* bevatten zou.

Sedert werden mij nog twee etruskische opschriften bekend, waarin beide woorden eveneens voorkomen, en die vermeld zijn in het jongst verschenen nummer van het *Bulletino dell' Istituto di corr. arch.* 1857, p. 175. Beide woorden leest men in twee opschriften op twee bronzen beeldjes, in 1847 even buiten Cortona opgegraven. De beeldjes (ruim drie palm hoog) stellen een naakten, baardeloozen jongeling voor, met dubbel aangezigt en de horens van Ammon; om hun hals hangt eene *torques* en zij zijn gelaarsd, en één hunner draagt op het hoofd een *tutulus*, die in een leeuwenkop eindigt (denkelijk een *Janus bifrons*). Volgens mededeeling van den Heer E. HÜBNER, t. a. pl., luidt het eene opschrift:

$\text{MAITHQA} \cdot \text{ITHIET} \cdot \text{F}$
 $\Xi\text{QV}\text{T}$ $\text{NAINA} \cdot \text{IMNAINV}$

en zou behooren vertaald te worden:

Velius Quintus Aruntia (natus) expiando suam
culpam (hoc) candidum donum (posuit).

Het andere luidt:

MAITHA·ITHTI·P·
EPPV·TET·AN·TAPCE

d. i. volgens HÜBNER: Velius Quintus Aruntia (natus)
salvatus'posuit (hoc) candidum donum.

Daar nu deze beeldjes, even als de andere beeldjes en gereedschappen waarop beide woorden voorkomen, *hoogst-waarschijnlijk* votief-beeldjes zijn, en nu diezelfde woorden zoo dikwijls als slotwoorden, voorkomen, schijnt de verklaring van HÜBNER, door *candidum donum*, de juiste te zijn: zoodat hierdoor de vertaling van *MAITHA*, door *albus* of *candidus*, zou versterkt worden; terwijl daarentegen mijn vermoeden, dat in *EPPV* een eigennaam zou schuilen, op den achtergrond treedt, en daarvoor *donum*, of iets dergelijks, in de plaats zou komen.

2. Te onregte werd door mij bl. 106 eene kleine twijfeling geuit, of het opschrift (lees: het punische woord) מלקר, bij GESENIUS, *Script. ling. Phoen. monn.* Tab. 16, juist gelezen of zeker genoeg was. Dat woord toch, even als het geheele opschrift waartoe het behoort, is ontwijfelbaar echt; de steen waarop het staat en die uit Carthago afkomstig is, bevindt zich in het Museum te Leyden, gemerkt C. A. a. 1, en is ook beschreven door Dr. LEBMANS in zijne *Beredeneerde beschrijving der Aziatische enz. monumenten*, bl. 56—57 (Leiden 1842). De door GESENIUS uitgegeven afbeelding van dat woord is vrij naauwkeurig; slechts had het been der laatste letter (*resch*) iets lager behooren te vallen dan dat van de voorlaatste letter (*koph*), zijnde dat woord op den oorspronkelijken steen aldus gegraveerd:

4954

Hierbij had door ons nog kunnen opgemerkt worden, dat de in dit woord voorkomende *koph*, juister gegraveerd en gemakkelijker van de *resch* te onderscheiden is op een anderen carthaagschen steen, doch in hetzelfde woord מלקר, afgebeeld bij GESSENIUS l. c. Tab. 14, N°. XLVII, regel 2.

Terwijl ik verschooning vraag voor eene onoplettendheid, die mij te laat bijgevallen is om nog onder het afdrukken van het vroeger opstel te verbeteren, veroorloof ik mij slechts de opmerking, dat daardoor niets ontnomen wordt aan de overige bedenkingen, tegen het gevoelen van STICKEL bijgebracht, nopens de gewaande kracht der *q*, aan de Etruskische *Q* toe te schrijven; een gevoelen, dat zeker nog met meer gronden dan door mij vroeger aangevoerd zijn zou kunnen weersproken worden, en dat sedert dan ook uitvoeriger bestreden is door een ongenoemde in eene recensie van STICKEL'S werk, voorkomende in N°. 50 van het *Literarisches Centralblatt*, 1858; welke recensie zich in de hoofdzaak aan die van EWALD aansluit.

Dec. 1858.

EEN PAAR AANMERKINGEN

BETREKKELIJK

DE JONGSTE POGINGEN VAN **TARQUINI** EN **STICKEL**

TOT VERKLARING VAN

ETRUSKISCHE OPSCHRIFTEN.

DOOR

C. LEEMANS.

Wanneer ik tegenwoordig ware geweest in de vergadering onzer Afdeeling, waarin ons geacht medelid JANSSEN het onlangs door den Jenaschen Hoogleeraar STICKEL uitgegeven werk over de *Etruskische taal* ter sprake bragt, zou ik aan de gedachtenwisseling, waartoe dit onderwerp onder mijne medeleden aanleiding gaf, gaarne hebben deelgenomen. Wel was ik toen met den inhoud van STICKELS boek nog niet bekend — welligt was dit ook met de meeste mijner medeleden het geval —; maar de mededeeling van den Heer JANSSEN was volkomen voldoende, om over de verklaringswijze van den Duitschen geleerde een oordeel te vellen en met ons geacht medelid tot het besluit te komen, dat zij voor onze kennis van de Etruskische taal, de lezing en het verstaan van Etruskische opschriften, geene vruchten kon opleveren; dat zij mitsdien niet ontvankelijk, of slechts voor een zeer klein gedeelte aannemelijk was.

Wat door TARQUINI in de *Revue archéologique* van Julij j.l. op het door STICKEL betreden gebied geleverd was, had mij geen hoop gegeven, dat door hem de sluier eenigszins opgeheven en over de kennis van de Etruskische taal eenig

licht verspreid zoude worden. Ik wantrouw die doorlopende vertalingen van eenigszins uitgebreide teksten, wanneer de taal, waarin deze laatste bevat zijn, ons zoo volkomen onbekend is gebleven als die der oude Etruskers. Ik duizel bij de halsbrekende sprongen, waarmede de vertolker over alle bezwaren voortsnel, en ik beef terug van de dikwerf bloedige bewerkingen, waaraan hij zijnen armen lijder onderwerpt, om hem tot spreken te nopen. Bij opschriften in talen, die wij gedeeltelijk hebben leeren kennen, en waarbij wèl de beteekenis van vele woorden geen raadsel meer is gebleven, doch verreweg het grootste gedeelte van den woordenschat nog onvertolkt voor ons ligt, is het reeds ondenkbaar, dat teksten van eenige uitgebreidheid geheel en al verstaan en verklaard kunnen worden; en ik acht het daarom eenen zeer onbillijken eisch, wanneer men van den vertolker de doorlopende vertaling, een aaneengeschaafd geheel verlangt, voordat men hem als vertrouwden wegwijzer op het vreemde gebied erkennen of volgen wil. Maar hoeveel grooter moet het wantrouwen worden, wanneer men ons de vertaling biedt van teksten in eene taal, die als de Etruskische, met uitzondering van eenige eigennamen, en de (bovendien bestreden) verklaring van slechts twee woorden, nog geheel en al in het duister ligt, tot nog toe aan alle pogingen, om in hare geheimen in te dringen, weêrstand heeft geboden. De vertolking van het beroemde Perugiasche opschrift door den Italiaanschen geleerde, zou ons eene proeve leveren van hetgeen wij ondenkbaar achten; en al ware de Jenasche Hoogleeraar, die evenmin op onoverkomenlijke zwarigheden bij het verklaren der teksten schijnt te hebben gestooten, niet tot geheel andere opvatting van hetzelfde opschrift gekomen, toch zouden wij den eenen evenmin als den anderen ons vertrouwen durven schenken.

Beiden houden het Etruskisch voor eenen tak van den Semitischen stam, en hebben dus de Semitische talen voor

hunne vertolkingen te hulp geroepen. Of de hoop, door enkelen opgevat, zal worden bevestigd, zoodat wij eenmaal door meerdere kennis van oude Aziatische talen, en bepaaldelijk uit de Oud-Assyrische taaloverblijfselen, of uit de verklaring der oude gedenkteekens van Klein-Azië, voor het Etruskisch een nieuw en lang verwacht licht ontstoken zullen zien, en de sleutel tot ontcijfering der Etruskische opschriften ons dan zal worden aangeboden? Onmogelijk is het voorzeker niet; maar wij durven voor als nog in dit opzigt en van dien kant ons niet met levendige verwachtingen vleijen. De Semitische oorsprong der Etruskische letters moge het vermoeden van den Semitischen oorsprong der taal zelve schijnen aan te bevelen, maar die aanbeveling zou door andere, meer zekere afkomstbrieven moeten versterkt worden. Immers ook het Grieksche letterschrift, en ook het Latijnsche, ofschoon met meerdere wijzigingen, levert gelijke kenmerken van Semitischen oorsprong. Toch zou ik zeer twijfelen, of voor het verstaan van Grieksche en Romeinsche opschriften, wanneer de kennis dier talen, even als die van het Etruskisch, was verloren gegaan, ook zelfs de volledigste Semitische taalschat ons eenig licht zou kunnen aanbrengeu. Bovendien heeft EWALD, in zijne beoordeeling van STICKELS werk, reeds gewezen op het kenschetsende onderscheid tusschen Oud-Semitisch en Etruskisch schrift in het gebruik der klinkers, waarvan dit laatste, even als het Grieksch en Latijn, zich bedient.

De waarde der Etruskische letterteekens is thans met genoegzame zekerheid bekend; ook omtrent de verschillende vormen, die de teekens door verschil van tijd, plaats of welke redenen ook, erlangden, is men het thans, voor zoover mij bekend is, vrij wel eens geworden. Aan den Italiaanschen geleerden LUIGI LANZI danken wij eene vrij volledige opgaaf van verschillende lettervormen van het Etruskisch alfabet, en eene tafel van vergelijking met de vormen

van de Grieksche, Umbrische, Oskische, Samnitische, Latijnsche en Phoenicische schrijfteekens. Maar zijne vertalingen van Etruskische opschriften, waarbij hij de beteekenis van het Etruskische woord otleende van het Grieksche of Latijnsche, dat in getal en volgorde der medeklinkers de meeste overeenkomst met het, dikwerf verkorte, Etruskische aanbood, hebben op dit gedeelte van het gebied der wetenschap, geene nieuwe ontdekkingen aangebragt. Hij schreef zijn werk, dat in 1824 en 1825 door ZANONI, onder den titel van *Saggio di lingua Etrusca*, te Florence in 3 deelen in 8°. is uitgegeven, reeds omtrent 1787; ZANONI's uitgaaf verscheen 14 jaren na den dood van den schrijver, die in 1810 overleden was. De vergelijkende tabel bij het werk gevoegd, heeft dit gebrek, dat de letters der verschillende alphabetten niet in eene overeenstemmende volgorde geplaatst zijn, en bij eene onvoorzigtige vergelijking men al ligtelijk tot dwaling zou geraken. Ik maak deze opmerking, omdat, zooals ik hieronder zal aantoonen, de Heer STICKEL, door het onvoorzigtig raadplegen van eene diergelijke tabel, tot een schromelijken misslag is vervallen. In 1825 leverde CHAMPOLLION FIGÉAC, in zijn *Resumé complet d'archéologie* in de *Encyclopédie portative* van BAILLY DE MERLIEUX, eene zeer goede en beter geschikte tabel van het Oud-Grieksche, Etruskische, Umbrische, Oskische en Samnitische en het Oud-Latijnsche alphabet. Kort daarop K. O. MÜLLER, in zijn beroemd werk *Die Etrusker*, te Breslau 1826—1828 uitgegeven. Vervolgens, doch meer uitsluitend voor het Umbrisch, leverde LEPSIUS eene nieuwe bijdrage in zijn akademisch proefschrift *De tabulis Eugubinis* (Berlijn 1833). Vier jaren later werd de wetenschap door den Halle-schen Hoogleraar GESSENIUS verrijkt met het geleerde werk, dat onder den titel van *Scripturae linguaeque Phoeniciae monumenta quotquot supersunt* te Leipzig (2 Deelen 4°.) in het licht kwam, en waarin de schrijver ook opzettelijk zijne

aandacht heeft geschonken aan de vergelijkende oud-schriftkunde, bepaald ook die der Phoenicische, met die der Grieksche en der Oud-Italiaansche schriftteekens. In de vergelijkende tabellen zijn de teekens der verschillende talen zoo geplaatst, dat zij met elkander overeenstemmen, en dus de vergelijking, ook voor den vlugtigen en oppervlakkigen beschouwer, vrij gemakkelijk maken. Jammer is het, dat aan den zoo bedachtzamen en naauwkeurigen geleerde in zijne tweede tabel eene fout is ontsnapt, die in het gebruik wel niet vele nadeelige gevolgen zal te weeg brengen, maar toch den Heer STICKEL van den weg heeft gebragt. Door onachtzaamheid van teekenaar, afschrijver of graveur, zijn namelijk drie van de vier vormen der Etruskische *r*, in de voor hen bestemde kolom éénen regel te hoog geplaatst, en daardoor op ééne lijn gekomen met de *koph* van het Semitische, de *koppa* van het Oud-Grieksche en het Celtiberische, en de *Q* van het Oud-Latijnsche alphabet. De vergissing, die ook zonder verdere aanwijzing, aan ieder, slechts eenigermate vertrouwd met de Etruskische lettervormen, terstond in het oog moest vallen, kon geen enkelen oogenblik duren, wanneer men de tabellen van de door GESENIUS in zijnen tekst als zijne bronnen aangehaalde werken raadpleegde. Daar echter de Duitsche geleerde de fout niet schijnt bemerkt te hebben, is het welligt niet volstrekt ondienstig, dat wij voor hen, die zich met dit onderwerp en de vergelijkende schriftstudie onledig houden, er in het voorbijgaan de aandacht op vestigden. De Heer STICKEL geraakte er door van het pad, toen hij voor het, tot dus ver vrij algemeen gelezene Etruskische *ri*, de nienwe lezing *qil* voorsloeg, en daartoe aan hetzelfde Etruskische letterteeken nu eens de waarde eener *r*, dan weder die eener *q* toekende. Hij beroept zich daarvoor ook op een der door GESENIUS afgebeelde en verklaarde Phoenicische opschriften, waarin hij het voorlaatste letterteeken van den meermalen voorkomenden eigennaam

ABDMILQAR, de *q* uitgedrukt vindt met nagenoeg denzelfden vorm als die van het laatste letterteeken, de *r*.

Ons geacht medelid JANSSEN merkte reeds op, „dat zelfs „in dit opschrift de beide laatste karakters niet geheel ge- „lijk zijn; voorts, dat dit het éénige voorbeeld is van alle „Phoenicische door GESENIUS uitgegeven opschriften, waarin „hij aan twee in vorm gelijksoortige letterteekens een ver- „schillenden klank heeft toegekend, en dat hij dit ééne „voorbeeld zelfs niet aangevoerd heeft op zijne vergelijkende „*letter-tafel* (*Script. ling. Phoen. monum. Tab. I, a*), zoodat „het bijna geoorloofd zijn zou, te twifelen of aan de ze- „kerheid van dat opschrift, of aan de juistheid der lezing, „waarvan” dus vervolgt de Heer JANSSEN „mij evenwel het „onderzoek niet doenlijk is.”

Ons geacht medelid heeft zijne vergissing met betrekking tot het bedoelde Carthaagsche monument reeds bemerkt; maar ik moet hier als verdediger van GESENIUS optreden, al is het, dat de door hem geleverde afbeeldingen van Phoenicische en verwante opschriften nog eenen hooger graad van naauwkeurigheid hadden moeten en ook kunnen bereiken. Het hier bedoelde opschrift, door GESENIUS op plaat 16 afgebeeld, bevindt zich op eenen uit den omtrek van Carthago afkomstigen grafsteen, en behoort onder die monumenten, die ons Nederlandsch Museum voor de studie der Carthaagsche oudheid, boven andere verzamelingen zoo belangrijk maken. In de *Beredeneerde beschrijving der Asiatische monumenten enz.*, is het op blz. 56 onder de merken C. A. N°. 1 uitvoerig omschreven. Wij bezitten dus eene uitmuntende gelegenheid tot nader onderzoek en opheffing van de onzekerheid. De beschouwing van het monument zelf levert de overtuiging dat het, wat zorgvuldige bewerking en fraaije uitvoering betreft, geene aanspraak op hooge waardering kan laten gelden. De stof zelve, een niet zeer harde kalksteen, en de wijze waarop de teekens er zijn

ingegrift, bragten wel eenigszins mede, dat deze laatste zich niet door fraaiheid en zuivere vormen kenmerken. Het besproken woord is het laatste van den laatsten regel, welks teekens, naarmate zij het einde naderen, om plaatsgebrek al meer en meer ineen werden gedrongen. Hierdoor is het voorlaatste teeken, dat der *q*, met dat van de voorafgaande *l* bijna in aanraking gekomen, en van het kenschetsende uitstek der eerstgenoemde letter naar de zijde der *l*, niets of bijna niets uitgedrukt. Van daar dat de *q* in vorm schijnbaar eene groote overeenkomst met de *r* toont. GESSENIUS achtte de zaak zoo natuurlijk, dat hij, het opschrift verklarende, pag. 168—173, niet eens van het gebrekkig gevormde teeken gewag maakt. Maar hij had het denkelijk op het oog, toen hij onder de onderscheidene vormen, waarin de oorspronkelijke *q* of *koph* van lieverlede en door verschillende omstandigheden gewijzigd werd (in het hoofdstuk over de *Phoenicische schriftteekens*, p. 43), in de zesde plaats eenen vorm aanhaalde, zooals die op het besproken monument voorkomt. Het is duidelijk, dat hij in zijne *tabel* der Phoenicische (en Carthaagsche) schriftteekens, alleen de geldende en juiste vormen opnam, met weglating van zulke, die slechts door toevallige omstandigheden gewijzigd waren. Aan de juistheid van de lezing, zooals die door GESSENIUS van het teeken is gegeven, kan geen twijfel bestaan; de afbeelding die hij leverde, geeft het oorspronkelijk wel vrij goed, doch niet volkomen naauwkeurig weder. HAMAKER had onze *koph* voor eene *daleth*, en de voorafgaande *lamed* als eene *nun* gelezen; zoo kreeg hij in plaats van de drie laatste teekens van den eigennaam MILQAH, het gemeen zelfstandig naamwoord מִלְּךָ, *gelofte*. Maar HAMAKER verliet zich wel wat te veel op de onnaauwkeurige, hem verstrekte, teekeningen, en bekommerde zich, ook toen de oorspronkelijke steenen reeds in Leiden waren, te weinig, om deze laatste.

Ook de Deensche geleerde LINDBERG, wiens korte verklaring van eenige in het Carthaagsche gebied opgedolven Punische opschriften, de Heer FALBE achter zijne *Recherches sur l'emplacement de Carthage*, (Paris 1833, 8°. av. tables de planches) heeft bekend gemaakt, werd door den gebrekkigen vorm van het teeken, en hoogstwaarschijnlijk door een evenzeer gebrekkig afschrift van het geheele opschrift van den weg geleid, en las in plaats van ABD-MILQAB, AB-AMNARD; hij zag dus het teeken ook voor eene *r* aan.

Ik meen te hebben aangetoond, dat de Heer STICKEL zich geheel ten onregte voor zijne meening, omtrent de dubbele beteekenis van de Etruskische letter, op GESENIUS heeft beroepen; en heb dan een bewijs te meer aangebragt bij de vele, die ons geacht medelid op eene vorige vergadering opnoemde, tot staving van het afkeurend oordeel, dat hij over den arbeid van den Duitschen geleerde meende te moeten uitspreken.

OVER
MUURSCHILDERIEN

TE
EMMEN ONTDEKT.

DOOR
L. J. F. JANSSEN.

Daar reeds meermalen in deze Akademie de aandacht op middeleeuwsche, in ons land ontdekte muurschilderijen gevestigd werd, kan het wel niet ongewenscht zijn, hier zoo veel mogelijk op de hoogte gehouden te worden van hetgeen van dien aard, van tijd tot tijd aan het licht komt, om de bouwstoffen te verzamelen, waaruit later misschien weder eene niet onbelangrijke bijdrage tot de geschiedenis onzer middeleeuwsche kunst zou kunnen gevormd worden. Het is vooral uit dit oogpunt, dat ik mij veroorloof uwe aandacht met een enkel woord te bepalen bij middeleeuwsche muurschilderijen, te Emmen, in de Prov. Drenthe, voor eenige jaren ontdekt, doch welke ontdekking mij tot voor weinige dagen onbekend gebleven is. Of zij ter tijd in dagbladen vermeld is, weet ik niet, maar wel, dat geen mijner oudheidkundige vrienden er mij immer over gesproken heeft. In het pas uitgekomen deel der *Verhandelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde* (1858, bl. 60) vindt men de aantekening, dat een lid der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde bij die Maatschappij, in eene bijeenkomst teeke-

ningen heeft ter tafel gebragt van „muurschilderijen, in de gewezene, afgebrokene kerk van Emmen.” Aangaande de soort, de voorstelling, den ouderdom of dergelijke, leest men er niets. Dit gaf mij aanleiding, den Hr. burgemeester dier plaats te verzoeken mij aangaande die muurschilderijen te willen inlichten, en zoo mogelijk copijen, facsimile's of wat er van dien aard nog in zijn bereik mogt wezen, over te zenden. De Heer burgemeester, GRATAMA TONCKENS, voldeed met de meeste bereidwilligheid aan dit verzoek, en onder toezending van *deze* verkleinde teekeningen der muurschilderijen, verstrekke hij mij over de ontdekking er van eenige ophelderingen, die hoofdzakelijk hierop nederkomen. Toen de kerk te Emmen in het jaar 1855 afgebroken werd en men met de gewelven van het koor bezig was, ontdekten de werklieden, door het afvallen der kalk, dat het gansche gewelf beschilderd was geweest met figuren, die hen zeer getroffen hadden, daar zij het „laatste oordeel schenen te verbeelden,” terwijl men „zeer duidelijk duivels zag en figuren met blaasinstrumenten, beter en fraaijer bewerkt, dan de *hier bijgaande*” (d. i. de teekeningen door den Heer GRAMATA TONCKENS overgezonden).

In weérwil dat er door den burgemeester last gegeven was niets te vernielen, van hetgeen er bijzonders ontdekt mogt worden, werd door de werklieden met de slooping en nederlating van het gewelf voortgegaan, zonder dat de burgemeester er kennis van kreeg en zonder dat van het ontdekte eene teekening gemaakt werd. Zoodra hij echter van die ontdekking en vernieling vernomen had, begaf hij zich ter plaats, en gelastte dat de nog staande muren van het koor zouden onderzocht worden, of zich daarop misschien eveneens schilderijen mogten bevinden. Dit onderzoek had ten gevolge, dat men „op den zuidelijken muur de schilderijen ontdekte die op teekening N°. 1 voorkomen, en op den noordelijken, die van teekening N°. 2.”

Daar het koor vermoedelijk driezijdig gesloten zal geweest zijn, schijnt het dat men op den oostelijken muur niets ontdekt heeft. Ook bleek bij dat onderzoek, dat alle hoekbanden der gewelven „slangsgewijs, geel en rood” beschilderd waren, en dat „over het geheele koor, op de muren, plaatsen waren waar verw gezeten had.”

De eenige schilderijen, die de moeite waardig geoordeeld werden af te teekenen, waren die van beide genoemde teekeningen, en die teekeningen zijn, volgens verzekering van den burgemeester, „zoo gelijk mogelijk aan de origineelen, ook wat de kleuren en bijzaken betreft.” Intusschen is duidelijk, dat de schilderijen zeer geschonden zijn geweest, omdat verscheidene voorstellingen oogenschijnlijk bedorven, verminkt en daardoor moeilijk te verklaren zijn. Hetgeen daarover met zekerheid gezegd en met waarschijnlijkheid vermoed kan worden, komt hierop neder:

Op teekening N°. 1 bevinden zich vier paneelen, die 4 tafereelen uit de lijdensgeschiedenis van CHRISTUS voorstellen. 1) CHRISTUS met den rietstaf in den arm, gehoord en bespot door twee personen; 2) CHRISTUS door twee personen weggeleid; 3) CHRISTUS liggende in het graf, waarbij twee vrouwen, MARIA EN MAGDALENA, en mogelijk een derde persoon (JOSEPH VAN ARIMATHEA?); 4) CHRISTUS na zijn dood, doch voor zijne wederverschijning op aarde, de afgestorvenen verlossende uit de hel, waarvan de ingang en uitgang door den opengesperden muil van een monster voorgesteld is.

De vrouwen bij het graf schijnen te weenen. Daar er, naar de teekening te oordeelen, duidelijk een liggende persoon op het deksel afgebeeld is, is het vermoeden gegrond, dat de schilder het graf van CHRISTUS zich zoo heeft voorgesteld, dat CHRISTUS zelf op het deksel uitgebeiteld was. Dit vermoeden is van den Heer LEEMANS, en is het juist, dan is deze voorstelling niet alleen gewigtig voor de tijdsbepaling, maar ook voor het karakte-

ristieke der kunstrigting, die dan ook hier, even als bij de muurschilderijen te Gorinchem, zieh van de traditie verwijderd heeft en liever de vormen van haren tijd gevolgd is.

Aangaande de zes paneelen op teekening N°. 2, heb ik slechts een paar gissingen. Daar de zuidmuur tafereelen uit de passie bevatte, is te vermoeden dat de tafereelen van den noordmuur ook tot de passie behoord zullen hebben, en in die veronderstelling zou ik vermoeden, dat paneel 1 de afneming van het kruis bevatte: eene persoon wordt door eene andere gedragen, en links daarvan staat een derde. Paneel 2 bevat vier personen, twee gaande mannen en twee staande vrouwen (de eene van eene aureool voorzien) bij een vierkant; misschien het grafbezoek. Op paneel 3 ziet men nog slechts eene zeer verduisterde persoon. Paneel 4 is fragmentarisch en bevat niets. Paneel 5 schijnt de hemelvaart voor te stellen; de Heer LEEMANS giste, CHRISTUS aan het kruis. In dit laatste geval zouden de twee kleine personen mogelijk voorgesteld zijn als de spons met edik aan den lijder toereikende.

Slechts drie kleuren, geel, groen en rood, schijnen er aangewend te zijn; rood schijnt de kleur der muur geweest te zijn; sommige wit uitgespaarde figuren werden later geel en groen geverwd. Zwart is slechts tot omtrekken gebezigd. Op de tafereelen van N°. 1 ziet men groepjes (meest van drie) versieringen, die misschien vliegende duifjes verbeelden. Over den ouderdom weet ik, uit gebrek aan bepaalde kenmerken, niets met zekerheid te zeggen, en vermoed slechts, dat zij tot het laatst der 12^e eeuw behooren, en dus niet veel jonger zijn dan de kerk, die uit den aanvang dier eeuw schijnt geweest te zijn.

De kerk was ook merkwaardig, omdat een gedeelte van den toren, uit zware veldsteen, deels misschien hunebedsteen, zamengesteld was, even als de (thans mede afge-

broken) kerk van Odoorn gedeeltelijk uit zulke veldsteenen opgetrokken was.

Dat tot de Odoornsche kerk wezenlijk steenen van hunebedden* gebruikt zijn, bleek mij uit de ronde kuiltjes, die in sommigen te zien waren, en die men thans nog in deksteenen van hunebedden aantreft. Die kuiltjes zijn daarin opzettelijk aangebragt, en klimmen onzes oordeels tot den stichtingstijd dier steengraven op.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} JANUARIJ 1859.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, H. J. KOENEN,
J. BAKE, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, J. C. G. BOOT,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, W. G. BRILL, G. H. M. DELPRAT,
M. H. GODEFROI, J. A. C. VAN HEUSDE, J. G. HULLEMAN,
L. J. F. JANSSEN, C. LEEMANS, J. VAN LENNEP, W. C. MEES,
H. C. MILLIES, W. MOLL, A. RUTGERS, G. DE VRIES AZ., J. DE WAL,
L. A. J. W. SLOET TOT OLDEHUIS.

De Heer HOFFMANN heeft schriftelijk kennis gegeven dat hij door ongesteldheid verhinderd werd de vergadering bij te wonen. Ook de Heeren KARSTEN, OPZOOMER en M. DE VRIES hebben van hunne verhindering, om aan de vergadering deel te nemen, kennis gegeven.

Het Proces-verbaal der vorige vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld. Bij die gelegenheid geeft de Heer BAKE te kennen, dat hij zijne bijdrage over de eerste *Catalinaria* heeft omgewerkt en uitgebreid, om te kunnen worden geplaatst in de quartowerken der Afdeeling. De Voorzitter benoemt eene Commissie, bestaande uit de leden

HULLEMAN en KARSTEN, om verslag over dit werk uit te brengen.

De Secretaris geeft te kennen, dat hij na de ontvangst van het reeds in de vorige vergadering vermelde Latijnsche gedicht nog vier dichtstukken, bestemd om naar den prijs van het Hoefftiaansch legaat te dingen, ontvangen heeft.

1°. Uit Rome. *De Proditione Judae Carmen*.

2°. Uit Italië. *Ad Aloisium Philippum Orleanensem, Gallorum Regem, Cineres Napoleontis M. ab Helend Insula Lutetiam Parisiorum translaturum* (met eene Italiaansche vertaling).

3°. *Carmen latinum apud Batavos redivivum* (uit Parijs).

4°. *Ad Principem Arausiacum, cum duodevicesimum aetatis annum impleret* (uit Rotterdam).

5°. *Lofdicht op WILLEM III en zijn legertocht naar Groot-Brittanje* (uit Parijs).

De Voorzitter stelt voor, en de vergadering besluit, al deze dichtstukken te stellen in handen derzelfde Commissie, die ten vorigen jare de Prijsverzen beoordeeld heeft, bestaande uit de leden DELPRAT, HULLEMAN en KARSTEN.

Wordt voorgelezen eene Missieve van den Heer BOONZAJEE te Gorinchem, betreffende het *Gemeentehuis* aldaar. Dat gebouw zal eerlang worden afgebroken. De schrijver wenscht, dat alvorens het verdwijnt, voldoende afteekeningen er van mogen vervaardigd worden. Indien de Akademie daartoe mocht besluiten, is hij bereid er de behulpzame hand toe te bieden. De Secretaris deelt mede, dat hem van den Heer JANSSEN eene soortgelijke mededeeling is geworden, waarbij ook zijn persoonlijke invloed ter zake van dit plan werd ingeroepen. De Heer VAN LENNEP geeft te kennen, dat, zijns inziens, deze bemoeienis tot den werkring der Maatschappij van Bouwkunst behoort, die zich

vroeger dergelijke belangen reeds een en ander maal heeft aangetrokken, en verklaart zich bereid, het Bestuur dier Maatschappij op dit onderwerp opmerkzaam te maken; een aanbod, waarmede de vergadering gaarne genoegzaam neemt. Aan den Secretaris wordt opgedragen, den Heer BOONZAÏER van dit besluit te doen kennis dragen.

Van den Algemeenen Secretaris der Akademie is ingekomen eene Latijnsche Missieve van de *Koninklijke Beijersche Akademie* te Munchen, met uitnoodiging, om aan het door haar op den 28sten Maart aanstaande te vieren eenwfeest, hetzij door de zending van afgevaardigden, hetzij op eene andere wijze deel te nemen. De Algemeene Secretaris meldt, dat de Natuurkundige Afdeeling deze Missieve aan het Bestuur der Akademie heeft in handen gesteld, om te beslissen, hoe het in dezen oordeelt te moeten handelen. De vergadering neemt, op voorstel van den Secretaris, een besluit van gelijke strekking.

De Heer JANSSEN heeft aan den Secretaris eenige nadere ophelderingen en toevoegselen tot zijne vroeger geleverde *Bijdrage* wegens het werk van den Hoogleraar STICKEL over *het Etruskisch* toegezonden, en verzoekt thans van de vergadering verlof, om zijn opstel voor de *Verslagen en Mededeelingen* daarmede te vervolledigen. De vergadering neemt daarmede genoegen.

De Voorzitter brengt nog ter tafel een werk van den Graaf NAHUY, hem voor de Akademie ter hand gesteld, getiteld *Histoire numismatique du royaume de Hollande sous le règne de S. M. Louis Napoléon*. Amst. 1858; hetwelk de vergadering met dankzegging aanvaardt.

Aan de orde is een rapport wegens de *aanvraag van de*

Heeren DE JAGER en TE WINKEL, om eene verhandeling van de Heer DE VRIES uit de *Verslagen en Mededeelingen* in hun tijdschrift te mogen overnemen. Op voorstel van eenige leden beslist de Voorzitter, dat dit verzoek, als van huishoudelijken aard, in eene buitengewone zitting zal worden behandeld.

Daarna wordt door den Voorzitter in behandeling gebracht het *Rapport van de Heeren* BOSSCHA en DE VRIES, waarover in de vorige vergadering nog geen besluit is gevallen. De Heer VAN DEN BRINK ondersteunt het voorstel, in de vorige vergadering door den Heer MILLIES gedaan, om, alvorens de conclusie der Commissie, wegens opdracht der bewerking van de nederlandsche plaatsnamen, worde aangenomen, allereerst een onderzoek in het werk te stellen naar den aard en omvang der bouwstoffen en bijdragen, welke van de Gemeentebesturen ontvangen zijn. De Heer MILLIES licht zijn voorstel nader toe. Hij betreurt, dat de Afdeeling eigenlijk nog geen kennis draagt van den inhoud der elf voorhanden portefeuilles met bouwstoffen voor den te ondernemen arbeid, en dat men dus niet weet, of die verzameling daartoe voldoende is. De Heer LEEMANS ondersteunt het voorstel, en zou dat werk gaarne onder de leden der Afdeeling verdeelen. De vergadering besluit bij meerderheid van stemmen, dat men tot het voorloopig onderzoek zal overgaan. De Heer VAN LENNEP doet opmerken, dat het voegzaam ware, dit onderzoek aan dezelfde Commissie op te dragen, die de beide vorige rapporten heeft uitgebracht. Op de aanmerking, dat de Commissie verklaard heeft, tot een zoo veel omvattenden arbeid geen beschikbaren tijd te hebben, stelt de Heer DE WAL voor, de Commissie te machtigen, zich tot de volvoering harer taak zoo vele leden der Akademie toe te voegen, als zij noodig oordeelt. Dit voorstel wordt aangenomen, en aan het Bureau wordt opgedra-

gen, de beide gecommiteerde leden met de zienswijze der Afdeeling bekend te maken.

De Heer LEEMANS komt nader terug op de vroeger medegedeelde *Beoordeeling van het werk van STICKEL*, en voegt daaraan nog nadere bijzonderheden toe. STICKEL heeft zich ongetwijfeld op vele punten vergist, en is thans ook door EWALD te recht gewezen. Waarlijk, reeds C. O. MULLER en LIPSIVS hadden betere Etruskische alphabets geleverd dan STICKEL thans doet. In deze mededeeling van den Heer LEEMANS wordt ook gewaagd van de min juiste lezingen, die HAMAKER van de opschriften heeft gegeven. De Heer MILLIES gelooft, het voor dien uitstekenden geleerde te moeten opnemen, en zegt, dat het antiquarisch Museum destijds nog niet met onbekrompenheid toegankelijk werd gesteld, zoo als dit later is geschied. De Heer LEEMANS daarentegen verdedigt het bestuur van het oudheidkundig Museum tegen den blaam, als had men den toegang tot die verzameling niet dan met bekrompenheid toegestaan. — De bijdrage des laatstgenoemden sprekers zal in de *Verslagen en Mededeelingen* worden opgenomen.

De Heer DE WAL draagt zijne aangekondigde bijdrage voor over den persoon en het werk van den Rechtsgeleerde ZASIVS *De parvulis Judaeorum baptizandis*. Deze zeer uitvoerige en belangwekkende mededeeling wordt door den Spreker afgestaan voor de *Verslagen en Mededeelingen*, waarin zij zoodra mogelijk zal worden opgenomen.

De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK legt twee kleine werkjes over, voor de Bibliotheek der Akademie, t. w. zijn verslag wegens het onlangs te Brussel gehouden Congres ter zake van den *Letterkundigen eigendom*, en zijn geschrift over de *Piscatio* of *Visscherij*; welk laatste werkje

hij te eerder aan de Afdeeling aanbiedt, daar het oorspronkelijk voor eene voordracht in hare vergaderingen bestemd was, waar het ook gedeeltelijk is voorgelezen.

Nadat nog de Heer MOLL gewezen heeft op den belangrijken inhoud van het onlangs uitgekomene 1ste gedeelte van den *Catalogus der HSS. van de Münchener bibliotheek*, wordt de gewone vergadering, daar er nog eene buitengewone moet worden gehouden, door den Voorzitter gesloten.

OVER
O U D E M E E R W O N I N G E N
(PFAHLBAUTEN; HABITATIONS LACUSTRES)

IN ZWITSERLAND.

DOOR

L. J. F. J A N S S E N.

(MEDEGEDEELD IN DE VERGADERING VAN DE LETTERK. AFDEELING DER
KONINKL. AKAD. VAN WETENSCHAPPEN, DEN 12 FEBR. 1859).

De vroegste bewoners van Europa hebben niet *allen* den vasten aardbodem tot woonplaats gekozen, om daar in kuilen, holen of hutten veiligheid en genot des levens te vinden; *velen* hebben op het water hunne woningen opgeslagen, boven den spiegel van meren op paalwerk van gekloofde boomstammen hunne hutten opgetrokken, en zich zóó tegen plotselinge aanvallen van vijanden en van wilde dieren beveiligd, terwijl zij door vischvangst, jagt, zelfs door veeteelt en akkerbouw, naar het schijnt, zich de geriefelijkheden des levens verschaffen. Hiervan is uit historische overlevering weinig *), maar uit opgedolven monumenten veel bekend; de ontdekking er van bleef grootendeels aan onzen tijd voorbehouden, en behoort zeker tot de belangrijkste, die op het gebied der europesche oudheidkunde (de grieksch-romeinsche uitgezonderd) in den jongsten tijd plaats gehad hebben. Overblijfselen dier vroegste europesche meerwonin-

---

*) Zie *Toevoegsel*.

gen en meerbewoners zijn nog wel niet in ons vaderland gevonden, maar toch in een land, waaraan het onze, wat den bodem betreft, zijne afkomst grootendeels verschuldigd is — Zwitserland; en de kennis daarvan is ook voor onze vroegste vaderlandsche oudheden belangrijk, omdat vele gereedschappen en overblijfselen dier zwitsersche meerwoningen overeenkomen met in Nederland ontdekte, en omdat onze vaderlandsche terpen punten van vergelijking aanbieden met die oude zwitsersche woonplaatsen. Over het algemeen helderen die meeroverblijfselen door nieuwe bescheiden het leven der vroegste europesche bewoners op, grijpen diep in het betwiste vraagstuk van Celten en Germanen, en geven uitzicht, dat er ook buiten Zwitserland, in Duitschland b. v. en zelfs in ons vaderland soortgelijke ontdekkingen zullen gedaan worden, niet slechts in meren, maar ook in rivieren. De weinige bekendheid daarenboven, die deze ontdekkingen tot dus ver schijnen verkregen te hebben (zoodat zij niet eens in de rijke *Kostümkunde* van WEISS zijn aangestipt) gaf mij aanleiding er uwe opmerkzaamheid eenige oogenblikken bij te bepalen.

De lage waterstand, waardoor in de laatste jaren reeds zooveel belangrijks uit de europesche rivieren aan het licht gebragt is, gaf aanleiding tot de ontdekkingen die wij bedoelen. Het is ruim vijf jaren geleden, dat de eerste overblijfselen dier vroegste meerwoningen en meerbewoners in Zwitserland gevonden, immers als zoodanig erkend zijn. Sedert is men echter steeds, bij lage waterstanden, met de nasporingen bezig gebleven, en zijn er ook gedurig nieuwe vondsten aan het licht gekomen; zoodat thans in de meeste zwitsersche meren, op meer dan zestig onderscheidene plekken, de resten van aloude bewoning, beschaving en verkeer gevonden zijn.

De eerste en voornaamste berigten er over heeft men te danken aan den zwitserschen geleerde FERD. KELLER; latere,

zoover mij bekend is, aan zijne oudheidkundige landgeboorten TROYON, JAHN, UHLMANN en MEYER. KELLER leverde zijne eerste berigten in de *Mittheilungen der Antiquar. Gesellschaft in Zürich* B. IX, waarin hij de tot in 1854 ontdekte overblijfselen beschreven en toegelicht heeft *). Ik breng zijne belangrijke verhandeling hier ter tafel; zij draagt den titel: *Die keltischen Pfahlbauten in den Schweizer Seen*, en is vergezeld van afbeeldingen van constructiën en gevonden gereedschappen, en tevens van vernuftige reconstructiën der woningen, naar aanleiding van soortgelijke waterwoningen, thans nog in Nieuw Guinea bij het dorp Doreï in gebruik. Wij volgen in onze opgave van het ontdekte vooral deze verhandeling van KELLER, die zich hoofdzakelijk bepaalt tot hetgeen in het Züricher en Bielermeer gevonden is; ofschoon soortgelijke ontdekkingen, die men toen reeds begon te maken in de meren van Geneve, Sempach, Greifen, Pfaffiker en Walenstad, door hem niet geheel onver-

---

*) KELLER's latere verhandeling, die als *Zweiter Bericht* in dezelfde *Mittheilungen* B. XII moet voorkomen, is mij tot mijn leedwezen nog niet geworden. Hetzelfde geldt van de mededeelingen van JAHN en UHLMANN, die *Pfahlbau-althümer von Moosseedorf, im Kanton Bern, 1857*, en TROYON *Lettre à Mr. Pictet*, in de *Bibliothèque universelle de Geneve* 1857, *Mai*, aangevoerd door RAWLINSON in zijne aantekeningen op *Herod.* V. 16. Misschien is dit laatstgenoemde opstel hetzelfde, als hetgeen ik onder den titel van *Ossements et antiquités du lac de Moosseedorf dans le Canton de Berne* aangevoerd gevonden heb. Van den Heer TROYON werd mij, over dit onderwerp, slechts bekend een geniaal opstel in *Le Bon Messager* pour 1858 (Lausanne et Geneve), p. 52, getiteld: *Habitations lacustres de la Suisse*, hetgeen ik ook als een afzonderlijke verhandeling aangevoerd vond. Van Dr. MEYER, te Zürich, ontving ik een kort opstel over die outheden, getiteld: *Althümer zu Biel*, denklijk in 1858 gedrukt. Indien er in de thans nog niet door mij geziene geschriften nog bijzonderheden van aanbelang over deze meerwoningen mogten voorkomen, zullen zij later door mij aangestipt worden. De voordracht van Prof. RITTER, te Berlijn, den 5 Febr. 1.1. in de *Gesellschaft für Erdkunde* gehouden, *Ueber die Pfahlbauten aus der Stein- und Bronzezeit an den Seeufern der Schweiz*, schijnt, naar het berigt deswege gegeven in de *Kölnische Zeitung* van den 24 Febr. 1.1. niets nieuws bevat te hebben.

meld gelaten zijn. Het opstel van TROYON in *Le Bon Messenger* van 1858, zal ons, bij tijdelijke ontstentenis der andere genoemde geschriften, stof tot aanvulling geven. In het Zurichërmeer vond men de overblijfselen van oude meerwoningen te Meilen en Mahnedorf, vooral echter te Meilen.

De lage waterstand van dat meer in het jaar 1854 (zoo laag als hij volgens historische berigten nimmer geweest was) werd door de oeverbewoners te baat genomen, om hunne tuinen aan de meerzijde door muren te beveiligen, tot wier bouw zij leem gebruikten, dat uit den gedeeltelijk droogen meerbodem uitgestoken werd. Dit leem werd op tamelijk verwijderden afstand van den oever opgegraven. Tot op de diepte van 2 voet bestond de bodem uit enkel dikke slib, met rolsteen vermengd; van 2 tot $4\frac{1}{2}$ voet diepte vond men humus-achtigen grond, en daarin ontdekte men koppen van in den grond gedreven palen, benevens vele gereedschappen van techniek, uit steen, been, gebakken aarde enz. vervaardigd; daaronder eindelijk den gewonen, ongeroerden meerbodem, waarin echter de onder-einden van het paalwerk bevestigd waren. Nadat alles uitgediept en blootgelegd was, bleek, dat de palen, op tamelijk evenwijdigen afstand van 1 tot $1\frac{1}{2}$ voet van elkander staande, regelmatig vierkanten (in het Bielermeer soms cirkels) vormden, welke vierkanten door smaller paalwerk (even als grondslagen van bruggen) met den oever in verband gestaan hadden. Ook werden er horizontaal liggende balken en planken gevonden, die tot grondslagen en bevloeringen der woningen moesten gediend hebben. De palen stonden parallel met den oever, en waren van eiken-, beuken-, berken- en dennenhout, hadden de dikte van p.m. $\frac{1}{2}$ voet, waren gemaakt uit boomstammen, op $\frac{1}{2}$ of $\frac{1}{4}$ gespuuwen, hadden de lengte van p.m. 8 voet (in het Bieler- en andere meren waren ze langer, soms 25 tot 30 voet), en hadden oorspronkelijk ver boven den hoogsten

waterspiegel uitgestoken. De bewerking der palen, balken en planken was zeer ruw; men had er, volgens KELLERS onderzoekingen, scherp geslepen *steen* *wiggen* en *aksen* toe gebruikt; het spitse in den grond gedreven einde was door *verbranding*, in het Bielermeer met steenen aksen, aangescherpt; de planken waren gedeeltelijk verbrand, allen aangebrand, en de groote menigte gevonden houtskolen hierbij in aanmerking genomen zijnde, bleef er geen twijfel over, dat de houten woningen door vuur vernield moesten zijn.

Naar den stand van het paalwerk heeft KELLER de woningen deels als langwerpig vierkante gereconstrueerd. De tot dusver tot ons overgekomen monumenten hadden geleerd, dat de woningen der oude Celten en Germanen een ronden vorm gehad hadden. Maar tusschen die overblijfselen had men ook fragmenten van gebakken klei gevonden, waarin de afdruksels van gevlochten teenen te zien waren, kennelijk van de verbrande wanden der woningen of hutten, gelijk er ook wel in ons vaderland, b. v. bij Wijk bij Duurstede, opgegraven zijn. Uit fragmenten van verbrande wanden, in het Bielermeer gevonden, heeft TROYON opgemaakt, dat de hutten *dáár* cirkelrond geweest zijn, en eene middellijn van 12 tot 15 voet moeten gehad hebben. Maar belangrijker waren de werktuigen van steen, been en andere stoffen daartusschen gevonden. De *steen* *werktuigen* en gereedschappen waren veelvuldig, en verscheiden van vorm en bestemming. Men vond op eene uitgestrektheid van slechts weinig ellen, méér dan 100 stuks, die echter gedeeltelijk als onnutte werktuigen door de gravers weggeworpen werden. Van de bewaarden heeft KELLER er beschreven en afgebeeld. Het waren wiggen (bijlen en aksen), lans- en pijlpunten en mesjes van vuursteen, priemen, slijpsteen, maal- of molensteen en haardsteêplaten. Van been vond men o. a. bijlen, beitels, messen, priemen,

haar- en naaiaalden, en hertschoornen handvatsels van bijlen. Ook werden er beenderen van menschen en dieren gevonden; de menschenbeenderen waren van meer dan een menschen-geraamte. Het is slechts te betreuren dat over hoeveelheid, ras, grootte en toestand dier beenderen geen berigt gegeven is. Van de dierenbeenderen waren er reeds velen door de gravers weggedaan voor deskundigen er bij kwamen; men had toen nog slechts beenderen kunnen erkennen van zwijnen, herten, steenbokken, vossen en beeren. Daar er geene van paarden, runderen of andere huisdieren tusschen waren, vermoedde KELLER dat die niet zouden gevonden zijn. Later heeft men intusschen, op soortgelijke plekken, eene menigte beenderen van huisdieren gevonden, als van paarden, koeijen, kalveren, schapen, honden van velerlei soorten, en katten. Die beenderen werden gedeeltelijk als overblijfselen van maaltijden beschouwd; en daar de kat zich meer hecht aan het huis dan aan den mensch, meende men ook daaruit te mogen besluiten, dat die oude meerbewoners geen nomadenleven meer geleid hebben *). Voorts vond men nog: eene kraal van barnsteen, eene bracelet van koper of brons, en een knods van hout. Van gebakken aarde werden er zeer vele scherven van keukengereedschap gevonden, als van kookpotten, bewaarpotten, borden en bekers, deels grof, deels fijn van stof; doch alles uit de hand, niet op eene schijf gedraaid, en slechts bij vuur, niet in ovens gebakken. Het leem was met klein gestooten kei-, kwarts- en granietsteentjes (in het Bielermeer ook met gruis-kolen) vermengd, en van buiten waren ze met rootaarde, die in die streek gevonden wordt, geverwd. Hieruit schijnt te blijken, dat het aardewerk overeenkomstig was met het oudste vóór-romeinsche in grafheuvelen,

---

*) Het is intusschen niet zeker, dat die kattenbeenderen van tamme, en niet van wilde, katten geweest zijn.

zoowel in Zwitserland als in Duitschland, Frankrijk, Engeland en ook in ons land opgegraven, en door dezen aan de Celten, door anderen aan de Germanen toegeschreven. Later heeft men echter op zulke plekken (nevens voorwerpen van brons) ook aarden potten gevonden die op eene schijf gedraaid waren; sommige waren blijkbaar kinderspeelgoed, andere echter hadden de verbazende grootte van 2 tot 3 voet middellijn, en liepen van onderen puntig bij, zoodat zij niet alléén staan konden, weshalve men giste, dat zij op ronde ringen van gebakken aarde, die eveneens gevonden werden, zouden gestaan hebben (TRUYON in *Le Bon Messager*).

Uit het plantenrijk werd slechts eene massa hazelnootschillen gevonden, waaruit men meende te mogen besluiten, dat hazelnoten het voornaamste voedsel uit het plantenrijk voor die bewoners geweest waren. Straks zal ons blijken, dat zij ook andere vruchten gekend hebben.

Van de ontdekkingen in het Bielermeer is die van den Steinberg, bij Nidau, de belangrijkste. In het bekken van dat meer, dat gemiddeld 20 voet diep is, bevindt zich eene uit rolsteenen zamengestelde hoogte van 3 morgen oppervlakte, doch die bij gewonen waterstand nog wel 7 tot 8 voet diep onder water staat. Die hoogte wordt door schippers de Steinberg geheeten. Bij lagen waterstand ontdekte men dat de rolsteenen kwartsen en granieten waren, die volstrekt niet eigen zijn aan het Bielermeer, maar op de hoogten bij Nidau, met moeite verzameld en hier met schuiten moesten aangevoerd zijn. In dien steenbodem vond men soortgelijk paalwerk als in het Zürichermeer, en zelfs meer balken, die horizontaal, soms kruislings, soms hoekig, over den grond verspreid lagen.

Tusschen die palen en steenen werd eene groote menigte gereedschappen gevonden, in stof, vorm, soort en bestemming zeer overeenkomstig met de Meilensche in het Zürichermeer,

doch aan de buiten- en bovenzijde met eene kalklaag overtoegen en daardoor uitmuntend bewaard gebleven.

Opmerkelijk echter was dit onderscheid tusschen de Meilensche ontdekking en deze, dat in den Steinberg behalve voorwerpen van steen, been en gebakken aarde, ook eene groote menigte werktuigen van brons, enkelen zelfs van ijzer, gevonden werden. Sedert heeft men ook in andere zwitsersehe meren metalen gereedschappen nevens en tusschen de steenen gevonden, als in de meren van Yverdun en Leman, in het laatstgemelde op niet minder dan 30 onderscheiden plekken. De bronzen voorwerpen van den Steinberg waren: sikkels (om te maaijen), bijlen, beitels, hamers, priemen, messen, lanspunten, haarnaalden en ooringen. (Elders vond men er ook naainaalden en vischhoeken tusschen). Van ijzer vond men zes voetstukken van lansen, naar het schijnt *), en een bandje, dat nog om een slingersteen bevestigd was. Slingersteenen van steen, met eene geul voorzien, en die te Meilen niet gevonden waren, werden hier verscheidene ontdekt. Onder het aardewerk verdienen vooral de aandacht bovengenoemde ringen van 3 tot 8 duim middellijn, en waarin men voetstukken voor vazen meende te moeten zien. Mogelijk zijn deze dezelfde, die in de *Allgem. Zeitung*, 1858, N°. 182, S. 2950 genoemd worden „doorboorde kogels van gebakken aarde,” en die door den berigtgever aldaar gehouden worden „niet voor vischnet-verzwaringen, maar vermoedelijk voor gloeiend gemaakte brandkogels, die met een stok ge-

---

*) Deze althans meen ik er in te zien, naar de afbeelding bij KELLER. Het ijzer, hier vermeld, wordt door TROUX vermoed er later bij toeval tusschen geraakt te zijn, waarvoor echter onzes inziens geen genoegzame grond is; integendeel, de slingersteen, waar het ijzeren bandje nog om bevestigd was en die bij KELLER is afgebeeld, schijnt op hooge oudheid te wijzen. De voorwerpen, door ons voor voetstukken van lansen gehouden, komen zeer overeen met soortgelijke bij Wijk gevonden en uit merovingischen of karlovingischen tijd.

slingerd zijnde, de met loover, droog mos en stroo gedekte daken in brand staken." Deze werden in groot aantal ontdekt en zijn zeker overeenkomstig met de bij ons te lande, vooral bij Wijk bij Duurstede opgegravenen. Voorts kleine doorboorde schijfjes, algemeen onder den naam van spinsteentjes bekend. Het belangrijkste echter waren schuitten, uit één eiken boom, door middel van vuur en steenen aksens uitgehold en van denzelfden vorm als er, volgens verzekering van den Heer KELLER, voor 100 jaren nog in die streken in gebruik waren. (Zie de afbeelding bij KELLER, Pl. IV, 21). Zeer opmerkenwaardig is echter, dat in hetzelfde Bielermeer, en wel op denzelfden Steinberg, ook brokstukken van *romeinsche tegels* gevonden werden, en eenige honderden schreden daarvan verwijderd *volledige romeinsche daktegels*. In weerwil echter van deze romeinsche voorwerpen, houdt KELLER met alle andere zwitsersche oudheidkundigen die oude constructiën en de daartusschen gevonden gereedschappen voor niet-romeinsch, voor inheemsch-celtisch. Deze celtische afkomst betwifelen wij, althans bij de steenen gereedschappen; er zijn ook eenige voorwerpen van andere stof tusschen, die ons toeschijnen onder invloed van romeinsche techniek bewerkt te zijn; enkelen zelfs, die met late, uit de V^{de} tot de VIII^{ste} eeuw, overeenkomst hebben. Intusschen bleek aan KELLER, TROYON en anderen, dat de meerwoningen zelve tot eene hooge, vóór-romeinsche, oudheid moesten opklimmen. Dat evenwel de Romeinen er soms naast hebben gewoond en gehuisd, is blijkens het aangevoerde wel niet te ontkennen. De oudste waren echter waarschijnlijk reeds voor den romeinschen tijd verlaten en vernield.

De zwitsersche oudheidkundigen, vooral TROYON, stellen de stichting, zelfs de verwoesting, dier meerwoningen eeuwen vóór onze jaartelling; TROYON tracht dit door allerlei, zelfs door geologische gronden te betoogen. Wij zijn daardoor nog

niet overtuigd geworden en zouden, om deswege een bepaald oordeel uit te brengen, naauwkeuriger kennis moeten dragen aan al het gevondene, en aan de wijze hoe het op onderscheiden diepte ontdekt was geworden. Opmerkelijk is zeker, dat er nergens munten, of zelfs maar ring-geld, gevonden zijn. Hieruit heeft men mede de hooge oudheid afgeleid; maar het is voorstelbaar, dat er later nog enkele munten, diep in de slib verzonken, gevonden worden, en ook, dat de munten door de uit hunne brandende hutten vlugtende bewoners grootendeels zijn medegenomen. Zeer aannemelijk toch is, dat het meerendeel der woningen plotseling door brand vernield is, en te regt heeft men daarvoor aangevoerd, dat er anders niet zoo vele, en daaronder fraaije gereedschappen zouden gevonden zijn, die door de bewoners klaarblijkelijk tegen wil en dank achtergelaten waren.

Dat de bewoners niet enkel het jagers-, visschers- of nomadenleven geleid hebben, is uit het aangevoerde duidelijk genoeg. De gevonden metalen sikkels hebben zeker tot maaijen gediend, en klimmen tot zeer hooge, denkelijk vóór-romeinsche, oudheid op; zij zijn niet romeinsch van maaksel. Ook de maal- of molensteen en zouden daarvoor misschien kunnen pleiten. Maar dit wordt ook bevestigd door de ontdekking van de vele beenderen van verschillende huisdieren, en vooral door het vinden van welbewaard graan, deels van verkoolde korenaren, in groote ruw bewerkte aarden potten bewaard, en tusschen de overblijfselen dier meerwoningen opgehaald. Er wordt gemeld, dat in het *Lac de Constance* (bij Lindau en Bregenz), waar reeds op 17 onderscheidene plekken overblijfsels dier meerwoningen, nevens steenen en beenen gereedschappen (met uitsluiting van metalen) gevonden zijn, zulke potten met graan ontdekt werden, en daarbij tevens *pitten van kersen en bremmen (Himberen)*; zie *Allgem. Zeitung* 1858, No. 182

Beilage, S. 2950. Men heeft daaruit besloten, dat die oude meerbewoners toen zij nog enkel steenen, beenen en houten werktuigen gebruikten en nog geene metalen kenden, reeds landbouw gedreven hebben. Hoe uiterst vreemd dit zij, hoe aandruischend tegen al wat tot hiertoe nopens de zoogenaamde steenperiode der europesche volkeren aangenomen is (op grond waarvan wij vermoed hebben dat dit graan bij ruil of roof van de Romeinen zou ontleend zijn), is het toch niet mogelijk het feit tegen te spreken, een feit, dat nog gestaafd wordt door eene andere ontdekking, in 1856 te Moosseedorf, 2 uur van Bern gedaan, waar, tusschen overblijfselen van meerwoningen een *duizendtal* steenen gereedschappen (met uitsluiting van metalen), eene massa dierenbeenderen, waaronder van allerlei huisdieren, als: paarden, ossen, zwijnen, schapen, katten, honden, en daarbij tevens granen gevonden zijn. Opmerkelijk was bij deze vondsten nog, dat geen enkele der steenen bijlen van een gat voorzien was (om er een steel in te bevestigen), waaruit men te meer tot hunne hooge oudheid besloot; alsmede, dat vele gereedschappen niet afgewerkt, maar onvoltooid in het water geraakt waren, waaruit men afleidde, dat er eene fabriek van soortgelijke gereedschappen moest geweest zijn; zie TROYON in: *Le Bon Messenger*, 1858, p. 56.

Het feit, dat huisdieren reeds aan sommige oud-europesche stammen, die het metaal nog niet kenden, bekend waren, was in ons vaderland reeds opgemerkt bij de hilversumsche haardsteden, waarin, gelijk men weet, beenderen van huisdieren gevonden zijn; zie onze *Hilversumsche Oudheden*, bl. 8, 11, 15 (Aruhem 1856, 4°).

Tot de belangrijkste voorwerpen, tusschen de steenen gereedschappen ontdekt, behooren nog bogen en knodsen van hout; zagen van vuursteen, nog in hout ingevat, even als er in Scandinavië en aan de Oostzee ontdekt zijn; alsmede één of meer beitels van eene steensoort, die, naar men meldt,

niet in Zwitserland gevonden wordt, maar in Azië te huis behoort.

Onder de metalen voorwerpen zijn als eenig te beschouwen twee gouden „lamelles” (die echter niet nader beschreven zijn), en enkele glazen kralen van een collier, die door TROYON gehouden worden door handel met de Phoeniciërs aangevoerd te zijn. Volgens denzelfden geleerde, bestaan de bronzen voorwerpen uit een mengsel van koper en tin, en zou het koper uit Phoenicië, het tin uit Engeland afkomstig zijn. Het meerendeel der bronzen voorwerpen was gegoten, meestendeels in het land zelf waar het gevonden werd. Dit blijkt hieruit, dat men tusschen oude palen (overblijfsels van meerwoningen) tegenover Morges, de helft van een gietvorm eener bijl gevonden heeft, en dat er in 't kanton Zürich en bij 't kasteel van Echallens overblijfselen van oude bronsgieterijen ontdekt zijn.

In het meer van Constanz heeft men nog slechts op ééne der vele bewoonde plekken zulke oude gereedschappen aan het licht gebragt; zooveel daarvan bewaard en verzameld kon worden, bevindt zich te Siegmaringen, in het Museum van den vorst ANTON VON HOHENZOLLEHN-SIEGMARINGEN, en zal, naar wij hopen, eerlang in een afzonderlijk werk besproken worden.

De meergemelde TROYON stelt, te regt naar het schijnt, dat de overblijfselen der zwitsersche meerwoningen tot twee verschillende tijdperken behooren, tot een ouder en een later. Tot het oudere behooren de steenen gereedschappen en die overblijfsels van woningen, waarbij geene metalen gevonden zijn; tot het latere behooren de bronzen gereedschappen, wier bewerking hij het eerst uit Azië naar Zwitserland overgebragt oordeelt „door de groote celtische „invasie, die ook de primitieve bewoners voor het grootste „gedeelte zou vernietigd hebben.” Hoe dit laatste zij, zeker is, dat natuurkenners, onze huisdieren, waarvan in die meren

zoo vele beenderen gevonden zijn, uit Middel-Azië afkomstig achten, ofschoon dan ook reeds in vóórhistorische tijden naar Europa overgekomen. Het feit echter, dat de meerbewoners huisdieren gehad en geutilizeerd hebben, getuigt (evenzeer als de overblijfsels van akkerbouw, nijverheid, waterbouwkunde en handel) voor eene veel hoogere beschaving, dan men immer aan een nomadisch volk zou mogen toekennen. Door afwezigheid van munten wordt de bepaling der oudheid mede zeer bemoeijelijk; maar uit die afwezigheid met zwitsersche oudheidkundigen te besluiten tot eene oudheid, die vele eeuwen voor onze jaartelling zou opklommen, aangezien er reeds celtische munten bestaan hebben een paar eeuwen vóór onze jaartelling, komt ons nog te bedenkelijk voor: 1) omdat er betrekkelijk nog slechts weinig plekken, waar overblijfsels van meerwoningen bestaan, onderzocht zijn; 2) omdat niet blijkt, dat die plekken zóó geheel, volledig en grondig onderzocht zijn, dat niet enkele munten (kleine stukjes metaal) in de diepte van de slib konden verzonken en verborgen zijn, en 3) omdat de bewoners dier meerwoningen, bij het vernielen hunner woningen door vijandelijk vuur, zooveel mogelijk zullen gezorgd hebben (gelijk nog steeds pleegt te geschieden) het kostbaarste en gemakkelijkst te vervoeren te redden en op de vlugt mede te nemen. Zonder nu te willen beweren, dat er bij verder onderzoek nog munten zullen gevonden worden, achten wij het toch, wegens de vele andere blijken eener ver gevorderde beschaving, niet onwaarschijnlijk. De kundige zwitsersche geleerden, die de lage waterstanden dier meren zeker zullen utilizaren om de onderzoekingen voort te zetten, zullen gewis op dit punt hunne aandacht wel gevestigd houden, en zullen de oudheidkundigen naar die mate meer verplichten, als zij meer gevonden overblijfselen in juiste afbeeldingen in het licht geven.

T O E V O E G S E L.

Toen bovenstaande mededeeling voorgedragen werd, was door mij voorbijgezien, dat in de oude europesche traditie één voorbeeld van een meerbewonenden volksstam bekend is, te weten, een deel der macedonische Paeoniërs, waarvan HERODOTUS l. V. 16 woningen en levenswijs beschreven heeft. Ons geacht medelid BAKE, die er in de vergadering de aandacht op vestigde, had daartoe te eer aanleiding, omdat door mij de meening was uitgesproken, dat die oud-europesche meerwoningen enkel uit monumenten bekend geworden waren. Intusschen was die plaats van HERODOTUS, gelijk mij later bleek, ook reeds door een der zwitserische oudheidkundigen bijgebracht, en hadden zelfs de jongste vertalers van HERODOTUS, RAWLINSON en WILKINSON (wier werk tot opheldering van het *zakelijke* bij HERODOTUS zoo uiterst belangrijk is) reeds de zwitserische meerwoningen tot opheldering van HERODOTUS t. a. p. aangevoerd.

Nadat HERODOTUS over de Thraciërs in 't algemeen, en de wijze hoe DARIUS ze door zijn veldheer MEGABAZUS onderworpen had, gehandeld heeft, vaart hij dus voort (Cap. 16): Οἱ δὲ περὶ τὸ Πάγγατον ἔθρος, καὶ Δόβηρα, καὶ Ἀγριᾶνας, καὶ Ὀδομάντους, καὶ αὐτὴν τὴν λίμνην τὴν Πρασιάδα, οὐκ ἔχειρωθῆσαν ἀρχὴν ὑπὸ Μεγαβάζου. ἐπειρήθη δὲ καὶ τοὺς ἐν τῇ λίμνῃ κατοικοῦντας ἐξαιρεῖν ὧδε. ἰκρία ἐπὶ σταυρῶν ὑψηλῶν ἐξενγμένα ἐν μίση ἔστανε τῇ λίμνῃ, ἔσοδον ἐκ τῆς ἡπείρου στεινὴν ἔχοντα μὴ γεφύρῃ. τοὺς δὲ σταυροὺς τοὺς ὑπεστεῖωτας τοῖσι ἰκρίοισι τὸ μὲν καὶ ἀρχαῖον ἔστανε κοινὴ πάντες οἱ πολιῆται· μετὰ δὲ, νόμῳ χρωόμενοι ἰσθᾶσι τοιῶδε. κομίζοντες ἐξ ἔθρους, τῷ ὀνομαῖ ἐστι Ὀρβηλος, κατὰ γυναῖκα ἐκάστην ὁ γαμῶν τρεῖς σταυροὺς ὑπίστησι· ἄγεται δὲ ἕκαστος συγχᾶς γυναῖκα. οἰκεῖσι δὲ τοιούτον τρόπον. κρατῶν ἕκαστος ἐπὶ τῶν ἰκρίων καλύβης τε ἐν ἧ διατεταται, καὶ θύρης καταπακτῆς διὰ τῶν ἰκρίων κάτω φερούσης ἐς τὴν λίμνην. τὰ δὲ νήπια παιδία δέουσι τοῦ ποδὸς σπάρτω.

μη κατακλισθῇ θειμαίνοντες. τοῖσι δὲ ἵπποισι καὶ τοῖσι ὑπόζυγιοις παρέχουσι χόρτον ἔχθους. τῶν δὲ πλήθός ἐστι τοσοῦτον, ὥστε ὅταν τὴν θύρην τὴν καταπακτὴν ἀνακλίνῃ, κατὰ σχοίνῳ σφυρίδῃ καίνῃ εἰς τὴν λίμνην· καὶ οὐ πολλὸν τίνα χρόνον ἐπισχών, ἀνασπᾷ πλήρεια ἐχθύων *).

Het lijdt wel geen twijfel, dat dit kort berigt van HERODOTUS meer opheldering erlangt uit onze zwitsersehe meerwoningen, dan dat het daaraan opheldering bijzet. Daar echter die macedonische volksstam mede reeds huisdieren had en in waterbouwkunde (blijkens hunne woningen) en ook in spinnen †) niet ongeoeffend was, zal hij, even als de zwitsersehe meerbewoners, toen reeds (VIe eeuw vóór onze jaartelling) de nomadenperiode achter zich gehad en mogelijk op een soortgelijken beschavingstrap gestaan hebben, als wij van vele der zwitsersehe meerbewoners mogen veronderstellen. Opmerkelijk is zeker de bijzonderheid,

---

*) „Maar die om den berg Pangaeus (wonen) benevens de Doberen, Agrianen en Odomanten, en die het meer Prasias zelf (bewonen) zijn niet geheel door MEGABAZUS onderworpen geworden. Hij heeft evenwel beproefd ook hen ten onder te brengen die op deze wijze het meer bewonen. Midden in het meer staan vlonders, op hooge palen bevestigd (en) die door middel eener brug een smallen toegang van het vaste land hebben. De palen, die deze vlonders schragen, werden eertijds door alle burgers gemeenschappelijk geplaatst; later echter is het gewoonte geworden, ze op de volgende wijze te plaatsen. Zij halen ze van den berg Orbelus, en ieder plaatst drie palen voor elke der vrouwen die hij getrouwd heeft (want zij nemen vele vrouwen ten huwelijk). Zij wonen dan op deze wijze: op de vlonders heeft ieder eene hut, waarin hij huist, en die in den vlonder eene valdeur heeft naar beneden naar het meer leidende. Daarom binden zij de kleine nog onnoozele kinderen een touw aan het been, uit vrees dat zij anders naar beneden tuimelen. De paarden en de runderen voederen ze met visch; daarvan toch is zulk eene menigte, dat, wanneer iemand de valdeur opent en eene ledige mand aan een touw naar beneden laat, hij ze binnen korten tijd vol visschen ophaalt.

†) Zie Herod. V, 12.

dat die Paeoniërs, volgens HERODOTUS, hunne paarden en lastdieren met visschen voederden; doch het is reeds door de commentatoren op deze plaats, vooral WESSELING, BAEHR en RAWLINSON, opgemerkt, dat hiervan meer voorbeelden bestaan, dat volgens TORFFAEUS, in *Hist. Norv. Part. I Lib. II, 24*, in koude en aan zee gelegen landen van Europa het vee met visschen pleegt gevoederd te worden. Toen ik in de vergadering der afdeeling Natuurskunde, op den 26sten Februarij 11., deswege om nadere inlichting vroeg, werd hierop door de leden W. VROLIK, SCHRÖDER VAN DER KOLK en J. VAN DER HOEVEN bevestigend geantwoord, door de beide eersten onder aanvoering van nieuwe voorbeelden in Perzië in Schotland; terwijl mij later nog andere voorbeelden welwillend verstrekt werden door de leden STARING en SCHLEGEL, vooral door den laatsten, onder aanvoering van (voor Perzië) FROBIEPS *Notizen* B. X. N°. 21, (voor Arabië) TAVERNIER *Reise nach Persien* Cap. VIII, 93 en XXIII, 287, (voor Noorwegen) PONTOPPIDAN *Versuch einer natürl. Hist. von Norwegen* (1753) II, 11, (voor IJsland) PENNANT *Thiergeschichte* u. f. übers. von Zimmermann (1787) IV, abth. I, 10, (voor Schotland) PRITCHARD; steeds echter bij gebrek aan genoegzaam voedsel uit het plantenrijk en bij overvloed van visch. Daar overigens de Paeoniërs op het meer huisden, en de visschen, waarmede zij paarden en koeijen voederden, in de huizen door de vlonders vingen, is het aannemelijk dat zij die huisdieren (althans voor een gedeelte des tijds, b. v. des nachts, of bij vijandelijke aanvallen) op de vlonders zelve zullen gestald hebben, en alsdan hunne *stalvoeding* gedroogde visch zal geweest zijn. Iets dergelijks vermoeden wij van de huisdieren, waarvan bij de zwitsersche meerwoningen beenderen gevonden zijn.

Eene gelijksoortige wijze van vischvangen als HERODOTUS van de Paeoniërs beschrijft, is door RAWLINSON medegedeeld

als nog gebruikelijk in de Wolga, volgens KIRBY's *Bridge-water Treatise* II, I p. 108. Dezelfde wijze van wonen op het water, zou, volgens BAEHR ad Herod. l. c. nog plaats vinden bij de donsche Kozakken, wier hoofdstad Tscherkask op eene snelstroomende rivier gebouwd is, in dier voege, dat elk huis op palen bevestigd is. Buiten Europa treft men, gelijk de Heer LERMANS opmerkte, soortgelijke meerwoningen aan in onze oostindische bezittingen. De Heer VAN OLDEN, oud-resident alhier, zeide mij ze o. a. gezien en naauwkeurig opgenomen te hebben op de *Segara anak-an* (d. i. *binnensee*, oneigenlijk de *kinderzee* genoemd) die het eiland *Noesa Kembang-an* van de vaste zuidkust van *Java* scheidt.

RAWLINSON en WILKINSON, houden de Paconiërs bij HERODOTUS voor een volk van turanischen stam en dus van aziatische afkomst; eene afkomst, die ook wel aan de zwitserse meerbewoners, zelfs op grond van sommige der gevonden overblijfselen, toegeschreven is. Maar omtrent de gewigtige vraag naar volksstam of stammen, waarvan die zwitserse meerwoningen afkomstig zijn, kan onzes inziens nog niets met genoegzame zekerheid gezegd worden; daartoe worden omvattender opdelvingen, rijkere bouwstoffen dan waarover tot nog toe kan beschikt worden, en naauwkeuriger, op bezigtiging der oorspronkelijke voorwerpen gegroude, onderzoekingen vereischt, dan tot dusver in het werk gesteld zijn. Dat de zwitserse oudheidkundigen, die deze constructiën, immers die welke bij uitsluiting nevens steenen en beenen gereedschap gevonden zijn, — tot eene verbazingwekkende vóórchristelijke oudheid opvoeren en van de Celten afkomstig achten, behoeven wij naauwelijks aan te stippen, omdat die geleerden alle heidensche overblijfselen van Zwitserland, voor zoo ver ze niet kennelijk romeinsch zijn, aan de Celten plegen toe te schrijven. Ten aanzien van dit vraagstuk verenigen wij ons daarom meer met eenige opmer-

kingen van een ongenoemden oudheidkundige in de *Allgem. Zeitung* van 1858 N°. 182 *Beilage*, aan het einde van een bericht over dezelfde zwitsersche meerwoningen. Wij veroorloven ons met enkele dier opmerkingen te besluiten.

„De vraag, door welchen volksstam die hutten vóór een niet te berekenen aantal jaren bewoond zijn geweest, sluit zich tevens aan de nog hangende onderzoekingen over de Celten en Germanen aan. Van den kant der zuid-duitsche geleerden kan het antwoord niet twijfelachtig zijn; omdat men daar gewoon is, alle, in die landen gevonden, oudheden voetstoots voor de Celten in beslag te nemen. Bij onze bureu aan de overzij van het meer van Constanz, is nog minder een ander antwoord te verwachten, omdat men zich daar zelfs op het gebied der oudheidkunde van ons tracht af te scheiden, en, althans ten aanzien van den vroegen voortijd, de beschaving der celtische Helvetiërs tegenover die der ruwe Germanen tracht te verheffen. Daar nu, gelijk men als zeker beweert, de Celten de kennis van metalen en het erts zelve reeds uit Azië overgebracht hebben, en „de Celt, waar hij hij ook aangetroffen wordt, metaalbewerker is”, vragen wij met betrekking tot ons onderwerp, „waar is, tusschen deze gereedschappen van been en steen, dat beroemde celtische erts?” — Maar daarvoor is reeds raad gevonden, nu men nevens de metaalkennende, beschaafde, Celten, ook ruwe troglodytische oer-Celten ontdekt heeft, en men bewezen heeft dat juist het gemis van de kenteekenen die den eenen als Celt kenmerken, den anderen eerst tot een waren Celt maakt.”

„Een zoo handig aangelegd systeem, dat zich iedere nieuwe ontdekking weet aan te passen, kan, gelijk men begrijpt, het meest verschillende in zijn kring opnemen, van de eerste proeven eener beenen en steenen wig af, tot op de de smaakvolste lanspunten van erts, waarvan de versieringen zoo nabij grieksche of etruskische komen, dat men

ze er mede zou kunnen verwisselen; terwijl ze ter andere zijde de sterkste tegenstelling vormen met sieraden uit den burgundischen en allemannischen tijd, maar die toch eveneens celtisch moeten zijn!"

- „Beschouwingen, die zoo vastgeworteld zijn, laten zich bezwaarlijk bestrijden, en wel het minst op deze plaats. Eene geheel onbevangen beoordeeling dezer omstandigheden kan slechts verwacht worden, wanneer behalve de taalkundige, ook de overige hulpmiddelen van navorsching eene diepere waardering gevonden hebben. Aan het getuigenis van taal en schrift zal steeds (hoewel onder voorwaarde dat de bron volkomen te vertrouwen en van genoegzame oudheid is) het grootste gewigt behooren toegekend te worden; maar wanneer de kennis van alle zaken aan schriftelijke documenten en aan de uitlegging daarvan zou gebonden worden, behoorden de gewigtigste uitkomsten der menschelijke navorsching naar het rijk der twijfelachtige fantasiën verwezen te worden."

„Daar men in de oudste werkplaats der schepping het vroegere van het later ontstane, de werking van de oorzaak, reeds heeft kunnen onderscheiden, zullen zich ook de voortbrengselen van menschenhanden, al klom hun ouderdom vele duizenden jaren op (tot een tijd waaruit geen geluid meer vernomen wordt), zich op den duur ook niet aan eene stellige beoordeeling kunnen onttrekken. De gedenkteekenen en graven der voorwereld gelijken op de verzonken en weder om hoog gehaalde schatten der sage. Uit de diepte opgehaald door de geestelijke aantrekkingskracht van onzen vaderlandschen zin, herrijzen die dooden, om getuigenis af te leggen voor de geschiedenis van den voortijd. Onverziens en verassend is meestal hunne verschijning, even als de schatten, die, bij de tooverroede onbeweeglijk, van zelve geheimzinnig omhoog stijgen. Menschelijke taal heeft hier zoo weinig kracht en werking, dat zelfs op een enkel ge-

sproken geluid het goud van den hoeder (Hort) zich in asch en kolen verandert; en zoo zijn ook de schatten onzer graf-oudheden door het voorbarig geschreeuw van het Celticismus, voor de wetenschap tot broze beenderen en stof zonder waarde vervallen.

Hier geldt het boven alles: ophalen, aan het licht brengen, bewaren, en daarna met bedachtzaamheid den inhoud van het gevondene met alle mogelijke beproevingsmiddelen uitvorschen. Gelijk de fossiele overblijfselen van den voortijd, als getuigen der verschillende periodes van de vorming der aarde zich niet uit hun geïsoleerd of groepsgewijs voorkomen, maar slechts uit de wetten van den ontwikkelingsgang van het gansche wereldligchaam laten ophelderen, zoo wordt ook tot verklaring van de getuigen der oude volkerengeschiedenis een hooger standpunt vereischt, een standpunt, dat verheven boven den beperkten gezichtskring hunner ontdekkingplaats, een overzigt toelaat over alle voor ons oog bereikbare plaatsen en voorwerpen dier vreemdsoortige en ververwijderde voorwereld; ten einde eens, door de massa der enkele verlichte punten, een samenhangend beeld van het geheel, zoo ver zulks mogelijk is, te erkennen. Daarom is ook de overtuiging gevestigd geworden, dat in de chaotische verwarring der meeningen over de gedenkstukken van onzen oudsten voortijd, slechts dan orde en licht kan aangebragt worden, wanneer alles vereenigd wordt, niet slechts wat tot de kennis van hunnen vorm, hun karakter, hunne uitbreiding naar tijd en ruimte, betrekking heeft, maar ook wat het inzicht betreft van alle die eigenaardige kenmerken, die de navorscher behoort te weten, om hetgeen bij elkander behoort en zich zelfstandig ontwikkeld heeft, te kunnen afzonderen van het vreemde en van buiten aangebragte."

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} FEBRUARIJ 1859.

Tegenwoordig de Heeren: J. VAN HALL, H. J. KOENEN,
L. J. F. JANSSEN, W. C. MEES, R. DOZY, C. J. VAN ASSEN,
J. G. HULLEMAN, C. LEEMANS, J. C. G. BOOT, A. RUTGERS,
M. DE VRIES, J. BAKE, J. DIRKS, J. ACKERSDIJK, S. KARSTEN,
J. VAN LENNEP, J. A. C. VAN HEUSDE, J. DE WAL, W. MOLL.

De Heeren BRILL, MILLIES en HOFFMANN hebben zich,
wegens hunne afwezigheid, schriftelijk verschoond; de Heer
JUYNBOLL heeft mondeling doen kennis geven, dat hij de
vergadering niet zou kunnen bijwonen.

Het Proces-verbaal der vorige vergadering wordt voorge-
lezen en vastgesteld.

De Secretaris deelt mede, dat bij hem is ingekomen eene
Missieve van een der inzenders van *Latijnsche Prijsverzen*,
gedagteekend van Rome, waarin de verbetering van eenen
misslag in het ingezonden dichtstuk wordt verzocht. De
Secretaris heeft dit stuk verzonden aan de Commissie voor
de Prijsverzen.

Nog deelt de Secretaris mede eenen brief van den Heer

NIJHOFF, waarbij het nieuw uitgegeven deel van des Schrijvers *Gedenkwaardigheden der Geschiedenis van Gelderland* voor de boekery wordt aangeboden. — Aangenomen met dankzegging.

De Voorzitter brengt ter tafel een onlangs uitgekomen werk, door het Utrechtsche Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in het licht gezonden, hetwelk voor de bibliotheek der Akademie wordt aangeboden. Hij doet hulde aan de werkzame bemoeijingen van dat genootschap, waarvan dit stuk eene nieuwe proeve oplevert.

De Predikant E. B. SWALUE heeft eene rede ingezonden *Over den maatschappelijken toestand der R. C. en der Protestantsche natiën, onderling vergeleken*. — Voor de boekery.

Eindelijk brengt de Secretaris ter tafel een breedvoerig rapport eener Commissie in België, belast met het opsporen der aan te wenden middelen, om aan *de Vlaamsche taal* in dat land gelijke rechten met de Fransche te waarborgen. Dit belangwekkende rapport, hem door tusschenkomst van den nederlandschen Gezant te Brussel verstrekt, bevat eene uitvoerige historische ontwikkeling van de maatregelen, in de verschillende eeuwen in de belgische gewesten genomen tot bescherming en handhaving der landstaal; en daarin worden voorts aangewezen de maatregelen om in het openbaar onderwijs, in de diplomatische betrekkingen, in het leger, bij de rechtspleging en in het administratieve, aan de aloude landstaal gelijke rechten met het Fransch te verzekeren. Vooral met het oog op de gebeurtenissen in de jaren die de belgische revolutie voorafgingen en in het jaar 1830, noemde de Spreker dit stuk een hoogstmerkwaardig gedenkstuk. — Het stuk zal in de boekery der Akademie worden geplaatst.

Wordt gelezen eene Missieve van de Heeren BOSSCHA en DE VRIES, waarin die leden zich verschoonen van de nieuwe hun opgedragene lastgeving wegens een verslag, des noods met toevoeging van andere leden der Akademie uit te brengen, over de ingekomene elf portefeuilles met opgaven der gemeentebesturen betreffende de *plaatsnamen* hier te lande. Deze Missieve wordt voor kennisgeving aangenomen, en de zaak verder aangehouden voor de buitengewone vergadering

De Heer KARSTEN brengt, ook namens Prof. HULLEMAN, verslag uit over de Verhandeling van den Heer BAKE ten betooge der onechtheid van de *Eerste Catilinaria van Cicero*. De Commissie geeft den wensch te kennen, dat deze Verhandeling eerlang in de werken der Afdeeling eene plaats erlange, maar gelooft, dat er op de bewijsgronden van den geachten Schrijver nog wel iets is af te dingen, en dat eenige zijner grammaticale redeneringen voor wederlegging vatbaar zijn. Men zou, door soortgelijke bewijsvoering, zich meer Ciceroniaansch dan CICERO zelf kunnen betoonen. In elk geval is de Commissie van oordeel, dat men niet met algeheele ter zijde stelling van uitwendige bewijzen alleen op taalkundige redeneringen behoort af te gaan.

Na eenige beraadslaging wordt besloten, dat de Verhandeling van den Heer BAKE in de quartowerken der Afdeeling, en het verslag der Commissie (echter niet vóór dat de *Verhandeling* in het licht verschijnt) in de *Verslagen en Mededeelingen* zal opgenomen worden.

De Heer JANSSEN leest zijne bijdrage voor over *de oude Meervooningen (habitations lacustres)* der vroegste bewoners van Zwitserland en andere naburige gewesten. FERDINAND KELLER was de eerste, die deze in Zwitserland ontdekte oudheden opmerkte en beschreef. Deze overblijfselen werden ontdekt in het Zuricher, Bieler en Geneefsche meer; waar-

toe de buitengewoon lage waterstand van het jaar 1854 aanleiding gaf. Die oudste woningen zijn meestal rond, gelijk trouwens veelal de woningen der Kelten waren. Zij schijnen door de oude bewoners verlaten en daarna door brand verwoest te zijn geworden. De Spreker vermoedt, dat soortgelijke overblijfselen ook nog wel eens in Nederland konden gevonden worden. Op voorstel van den Voorzitter wordt de Heer JANSSEN verzocht, zijne bijdrage te willen afstaan voor de *Verslagen en Mededeelingen*.

De Heer BAKE merkt op deze voordracht aan, dat deze meerwoningen volgens den Spreker de oudste van die soort zouden zijn; doch dat uit het 5de boek van HERODOTUS het 16de Cap. blijkt, dat zulke meerwoningen nog veel vroeger in Thracië aanwezig waren. En de Heer LEEMANS doet opmerken, dat in de O. I. buitenbezittingen onzes Vaderlands soortgelijke woningen boven moerassen en langs meiren en rivieren, mede zeer veelvuldig voorkomen. De bijdrage van den Heer JANSSEN zal in de *Verslagen en Mededeelingen* geplaatst worden.

De Heer BAKE draagt eenige opmerkingen voor omtrent den aard van het *Corps Ruitery te Athene*, bijzonder tijdens het schrikbewind van de Dertigmannen, alsmede omtrent den finantiëlen toestand van den Staat gedurende dat tijdperk en met het herstel der democratie. Daaruit neemt hij aanleiding, om eene plaats bij LYSIAS *pro Mantiheo* op eene andere wijze te verklaren dan tot nu toe door de latere geleerden gedaan is; gezwegen nog van de misvatting aan welke zich de oude Lexicographi hadden schuldig gemaakt. Naar het gevoelen van den Heer BAKE was zoowel het verstrekken van de *catastasis* als het later terug vorderen, als exceptioneel uit de omstandigheden te verklaren.

De Heer KOENEN leest zijne *Opmerkingen over de Neder-*

landsche Synonymiek voor, tot welke hij aanleiding heeft gekregen uit het voor twee jaren door den Bibliothecaris aangekochte handschrift over dat onderwerp. De Spreker toont, hoe de beide werken vóór het derde deel eener eeuw over de Ned. Synoniemen uitgegeven (van BRUINING en van WEILAND en LANDRÉ) geenzins kunnen geacht worden aan de eischen der taalwetenschap te voldoen. Hij behoudt zich voor, later eene tweede voordracht over dit onderwerp te houden, en het alsdan aan de vergadering over te laten, of zij voor die bijdragen eene plaats in de *Verslagen en Mededeelingen* wil bestemmen.

De Heer VAN LENNEP deelt mede, dat van het *Gemeentehuis te Gorinchem* nog tijdig eene voldoende afteekening is vervaardigd, en dat daardoor aan den wensch, door de Heeren BOONZAJER en JANSSEN geuit, zal voldaan zijn.

De Heer JANSSEN geeft te kennen, dat de Akademie cerlang een exemplaar te wachten heeft eener nieuwe uitgave van *de Paleographische werken van GIAMBATTISTA VERMIGLIOLI*, die te Perugia in 4 quartodeelen zullen worden uitgegeven door de ijverige bemoeienissen van den Graaf GIANCARLO CONESTABILE, Hoogleeraar aan de Universiteit aldaar; een werk, waardoor de etruskische overblijfselen gewis nog nader zullen toegelicht worden.

De Heer LEEMANS doet *hulde aan de twee allerverdienstelijkste mannen* die onlangs overleden zijn, en van wie de één een alleruitstekendste beoefenaar was der toonkunst, de ander zich niet minder in de graveerkunst onderscheidde. Hij noemt hun afsterven een onherstelbaar verlies voor de schoone kunsten, die nog altoos in deze Akademie hare vertegenwoordigers missen; en hij verheft zijne stem te eerder tot hunnen lof, daar beiden behoord hebben tot de ver-

dienstelijkste leden der Vierde Klasse van het voormalig Kon. Ned. Instituut.

De Heer M. DE VRIES biedt de 5de aflevering van MAERLANTS *Spiegel Historiae* voor de bibliotheek der Akademie aan. Hiermede is nu de tekst geheel afgedrukt. Eerlang zullen ook de aantekeningen in het licht worden gezonden. De Voorzitter brengt der Leidsche Maatschappij den dank der vergadering voor dezen verdienstelijken arbeid, tot welken (de Heer JANSSEN doet dit opmerken) Prof. DE VRIES uitnemend veel heeft bijgedragen.

De vergadering wordt daarop gesloten.

R A P P O R T

VAN DE HEEREN

S. KABSTEN EN J. G. HULLEMAN,

OVER DE VERHANDELING

VAN DEN HEER J. BAKE,

OVER DE

ORATIONES CATILINARIAE.

Reeds vóór een geruim aantal jaren waren door Duitsche philologen bedenkingen geopperd tegen de echtheid der Catilinae, ten gevolge waarvan allengs eerst één, vervolgens een tweede, daarna een derde van die oraties in verdenking waren gebragt. Dit heeft een pennestrijd uitgelokt, waaraan de meest bevoegde critici — onder dezen ORELLI en MADVIG, de eerste als bestrijder, de laatste als verdediger der echtheid, — hebben deel genomen. Hierbij was het gebleven, toen onlangs een onzer jeugdige philologen te voorschijn trad met een Academisch proefschrift, waarin ook tegen de eerste Catilinae, de eenigste dier redevoeringen, welke tot nog toe onaangetast was gebleven, het banvonniss werd uitgesproken. Dit proefschrift heeft niet weinig opziens gebaard en een warmen strijd doen ontstaan, waaraan wij, behalve meer dan ééne geleerde recensie, ook belangrijke monographiën, met name van Prof. BOOT en Dr. EPKEMA te danken hebben, die

beiden als verdedigers der echtheid zijn opgetreden. Een zoodanige strijd heeft altijd zijn nut: of de onechtheid wordt daardoor te helderder in het daglicht gesteld, of de echtheid wordt er door gestaafd; en in elk geval scherpt hij de opmerkzaamheid en strekt daardoor om taal en stijl van het besprokene geschrift fijner te beoordeelen en juister te waarden. Wat aan dat Academisch proefschrift te meer gewigt bijzette, was dat door den Schrijver, Dr. RINKES, als ὁ πατήρ τοῦ λόγου werd aangeduid zijn leermeester Prof. BAKE, wiens schrander oordeel en fijne kennis van de Ciceroniaansche latiniteit algemeen bekend zijn. Het kon dus aan deze vergadering niet anders dan aangenaam wezen, dat ons geëerd medelid opentlijk voor zijn gevoelen optrad en de gronden, waarop zijne overtuiging rustte, op zijne eigene wijze uitéénzette. Dat het onderwerp op ons aller belangstelling aanspraak mag maken, zal ieder erkennen, die met den Heer BAKE instemt, „dat de aesthetische waardering van de lettervruchten, die wij uit den klassieken tijd bezitten, tot de eerste en belangrijkste eischen behoort van den philoloog.”

Terwijl de Heer B. zich als hoofddoel heeft voorgesteld de onechtheid der eerste Catilinaria te bewijzen (waarmede de echtheid der overige van zelve moet vallen), en ons belooft daarbij te zullen aantonen „dat er in dat zoo al „gemeen bewonderd kunststuk geen enkele periode, bijkans „geen drie nevens elkander geplaatste woorden zijn, die het „gehalte hebben waaraan men het talent van CICERO her „kent,” zoo levert ons deze verhandeling eene inleiding of voorbereiding daartoe, waarin de methode, bij de behandeling dier kwestie door de critici gevolgd, ter toetse wordt gebracht. De Schrijver treedt hier in een uitvoerig onderzoek omtrent de juistheid der gronden, waarmede de echtheid der overige Catilinae door AHRENS e. a. bestreden en door MADVIG verdedigd is geworden: waarbij het oordeel van den eerste grootendeels beaamd, dat van den laatste wederlegd wordt.

Uwe Commissie acht het onnoodig, in haar verslag den inhoud dezer verhandeling in het breede uitéén te zetten, te meer daar een goed gedeelte der argumenten aan deze vergadering reeds uit de mondelijke mededeeling van ons medelid bekend is. Evenmin verwacht gij van ons eene kritiek van het door den Heer B. geleverde betoog, de vrucht van rijpe studie en zelfstandig onderzoek. Wij zouden echter naar onze meening aan uwe verwachting te kort doen, wanneer wij ons, bij een zooveel bestreden onderwerp, tot eene bloote aanbeveling bepaalden. Daarom achten wij het niet ongepast, in eenige algemeene beschouwingen te treden, die, naar ons gevoelen, bij de behandeling dezer kwestie niet uit het oog dienen verloren te worden.

Drie punten zullen daarbij ter sprake komen:

1. Welk gewigt is te hechten aan de testimonia der oude schrijvers, die tot staving der echtheid worden aangevoerd?
2. Welk gewigt is toe te kennen aan feitelijke onnaauwkeurigheden, die als bewijzen tegen de echtheid worden bijgebracht?
3. Leveren taal en stijl onbetwistbare kenmerken op van onechtheid?

Wat het eerste punt betreft, de bedoelde testimonia zijn, om die kortelijk op te sommen, deze: twee getuigenissen van CICERO, het eene voorkomende in een brief, ongeveer drie jaren na zijn consulaat geschreven (*Ep. II, 1, 8*), waarin hij aan ATTICUS meldt, dat hij hem eenige onlangs bewerkte oraties, daaronder de vier *Catilinariae*, die ieder afzonderlijk genoemd worden, zal zenden. Het tweede komt voor *Philipp. II, § 119*, twintig jaren na CICERO's consulaat geschreven, waarin eene toespeling of liever eene terugwijzing voorkomt op een gezegde, hetwelk *Catil. IV, § 3* te lezen staat. Eene derde plaats, namelijk *ad Att. Ep. XII, 21*, gaan wij met stilzwijgen voorbij, omdat zich daaruit ten aanzien van onze kwestie niets bepaalds laat opmaken. Na deze getuigenissen van CICERO volgt een bericht van SALLUS-

TIUS, waarin hij, van de eerste redevoering tegen CATILINA gewag makende, zegt, dat CICERO die later in het licht heeft gegeven (*Cat.* 31). Vervolgens eene plaats van SENECA den Rhetor, (*Suas.* VII, p. 44 ed. Burs.) die, naar het schijnt, der aandacht van den Heer B. ontglipt is. Aldaar wordt een gezegde aangehaald van M. CICERO, den zoon, waarin deze van den aanhef der eerste Catilinaria „Quousque tandem” op eene puntige wijze gebruik maakt. Verder eene aantekening van ASCONIUS PEDIANUS (p. 6. ed. Or.), een jongeren tijdgenoot van dezen, een vlijtig lezer en uitlegger van CICERO's redevoeringen, die op eene plaats, *Catil.* I, § 4 voorkomende, aantekent, dat CICERO daar het ronde getal van XX dagen voor XVIII gebruikt heeft, — zeker niet vermoedende, dat deze vrijheid na 1800 jaren voor de critici zulk een steen des aanstoots zou zijn. Eindelijk de getuigenis van QUINCTILIANUS, die op meerdere plaatsen van zijne *Institutio Oratoria* voorbeelden uit de Catilinae aanhaalt. — Wij zullen niet bij elk dezer testimonia stilstaan, om het gewigt er van te toetsen; echter kunnen wij niet nalaten in het voorbijgaan op te merken, dat het ons verrast heeft, dat het in de eerste plaats hier boven vermelde testimonium uit den brief van CICERO aan ATTICUS, hetwelk de bestrijders der echtheid als een voornaam struikelblok hebben pogen uit den weg te ruimen, door het voor een ondergeschoven tusschenzin te verklaren, — dat de echtheid van die getuigenis door ons geëerd medelid ter naauwernood betwijfeld wordt. „Zoodanige interpolatie,” zegt hij, en wij beamen dit ten volle, „zou, ik moet het bekennen, tot het „meest ongehoorde en onverwachte behooren.” Doch zonder omtrent de gehalte van elk dezer getuigenissen in een bijzonder onderzoek te treden, — toegegeven zelfs, dat eenige dier getuigen, zooals ten aanzien van QUINCTILIANUS door den Heer B. klaar is aangetoond, op zich zelven weinig of geen gezag bezitten, — willen wij alleen dit opmerken, dat zij

allen te zamen eene aanééngeschakelde reeks vormen, waarvan het gewigt zich niet zoo gemakkelijk laat wegcijferen. Of is het wel aannemelijk, dat de Catilinariae door QUINCTILIANUS gelezen, andere waren dan die van zijn ouderen tijdgenoot ASCONIUS; deze andere dan die welke SENECA las; en dat de rede met den alom bekenden aanhef „Quousque tandem” door dezen aangehaald, eene andere geweest is dan die, beginnende met dezelfde woorden, waarop CICERO de zoon eene toespeling maakte? Nog minder aannemelijk zal het wel geacht worden, dat oraties van CICERO, die in aller handen waren, die de jonge lieden als het ware van buiten leerden *), reeds tijdens zijn leven of dat van zijnen zoon verdonkerd en door onechte stukken vervangen zouden zijn geworden, zonder dat de talrijke lezers en uitleggers van den redenaar daarvan iets zouden bespeurd hebben? Dit argument weegt, naar het oordeel Uwer Commissie, zwaar, en het gewigt er van wordt niet opgeheven door de aanmerking van den Heer B. „dat de beoordeeling daarvan behoort tot de intieme kennis van den toestand der literatuur in die tijden.” Beteekent dit, met andere woorden, dat dit behoort tot de geheime kunsten der falsarii, zoo meenen wij hierop hetzelfde te moeten antwoorden wat de Heer B. ten aanzien van de onderstelde interpolatie van den boven vermelden brief aan ATTICUS zeide: dat zoodanige geheime kunst, men zou haast zeggen, goochelarij, „tot het meest onverwachte en ongehoorde” in de geschiedenis der literatuur zou moeten gerekend worden.

Wij gaan over tot het tweede punt. Bij eene naauwkeurige lezing doen zich in deze oraties deels enkele feitelijke onnaauwkeurigheden voor, deels sommige voorstellingen, die met den toestand van het oogenblik, waarop zij uitgesproken werden, niet volkomen strooken. Daarin

---

*) *Zie Epp. ad. Qu. fratrem, III, 1, 11.*

heeft men een bewijs meenen te vinden, dat zij niet van CICEERO's hand herkomstig kunnen zijn. Om het gewigt van deze tegenwerping te beoordeelen, meenen wij nader te moeten aandringen op de omstandigheid, waarop reeds MADVIG opmerkzaam heeft gemaakt. Uit den aangehaalden brief aan ATTICUS blijkt namelijk, hetgeen ook door B. wordt aangenomen, dat deze redevoeringen door CICEERO geschreven en in 't licht gegeven zijn ongeveer drie jaren na zijn consulaat. Nu kon het wel niet anders, of hier moesten gedachten, gevoelens, voorstellingen, die bij hem oprezen of levendig waren toen hij deze oraties schreef, ongemerkt zamenvloeijen met hetgeen hij gevoeld en gedacht had toen hij ze uitsprak. De politieke stelling van CICEERO was in dien tusschentijd eenigzins gewijzigd. Door den roem, dien hij zich in zijn consulaat had verworven, en niet minder door zijn bovenmatige roemzucht was de vriendschap van velen zijner staatkundige partijgenooten bekoeld, en daarentegen de haat zijner tegenpartij in dezelfde mate geklommen. Het was de Clodiaansche factie, die alle middelen te werk stelde om CICEERO ten val te brengen. Deze spande hiertegen natuurlijk al zijne krachten in om zijne tegenpartij te bestrijden en zijn eigen aanzien te handhaven. Het krachtigste middel, dat hij daartoe bezat, was, de herinnering aan zijn roemrijk consulaat bij den senaat en het volk te verlevendigen, zijne toenmalige verdiensten als redder des vaderlands te verheffen, en zijne handelingen als magistraat te regtvaardigen. Daartoe moest de uitgaaf dezer oraties vooral medewerken. Zij zijn dus niet te beschouwen als eene eenvoudige afspiegeling van hetgeen hij toen in den senaat en voor de concio gesproken had, maar tevens als *vindiciae*, waardoor hij zich ten doel stelde, zijne in die gevaarlijke oogenblikken aan den dag gelegde veerkracht en beleid, zijne zelfopoffering voor het algemeene welzijn, zijne maatregelen voor het behoud van de stad in een helder dag-

licht te stellen, en tevens zijne handelingen tegen de aantijgingen van zijne belagers en benijders te verdedigen. Zulk eene stof was, vooral op zoodanig oogenblik, meer dan eenige andere in staat den redenaar in eene opgewonden stemming te brengen; en niemand, die de zelfingenomenheid van CICEERO met zijne „onsterfelijke verdiensten” (om zijne eigene woorden te gebruiken) kent, zal zich verwonderen, zoo hij zich hier tot een toon van grootspraak of overdrijving liet vervoeren, zooals wij die in zijne andere redevoeringen doorgaans niet aantreffen. Daaruit nu laat zich zeer goed verklaren, dat in deze redevoeringen hier en daar phrasen en gezegden voorkomen, die op het oogenblik, toen hij ze voor de vuist uitsprak, minder gepast waren geweest, maar die zeer passend waren op het tijdstip, toen hij ze in 't licht gaf; bijv. die perioden, waarin de redenaar de deelneming van den senaat en de Quiriten voor zich tracht op te wekken bij de gevaren, die hem als consularis zouden bedreigen, en waarin hij zijn hulpeloos zoontje in hunne bescherming aanbeveelt. (*Cat.* III, § 28. IV, § 3 en 23). Ook enkele historische onjuistheden, die worden opgemerkt, laten zich uit dat oogpunt gemakkelijk verklaren. Om een voorbeeld aan te halen: *Catil.* III, § 26 vermeldt CICEERO, op zijn consulaat doelende, als eene bijzonderheid, dat „in één en „hetzelfde jaar twee mannen waren opgetreden, van dewelke „de een de grenzen van het Romeinsche gebied van het Oosten „tot het Westen had uitgebreid, de ander den zetel van dat „gebied voor den ondergang had bewaard.” („Uno tempore „in hac rep. duos viros exstitisse, quorum alter fines ves- „tri imperii non terrae, sed coeli regionibus terminaret, „alter ejusdem imperii domicilium sedemque servaret.”) Deze „duo viri” zijn CICEERO en POMPEJUS. Wij stemmen het den Heer B. volkomen toe, dat dit gezegde op dat tijdstip een anachronismus was: want vooreerst waren die grootsche overwinningen van POMPEJUS op het oogenblik dat CICEERO

tegen Catilina te veld trok, nog niet voltooid; ten andere is, gelijk de Heer B. juist opmerkt, deze phrase eene toespeling op een hoffelijk gezegde van POMPEJUS, eenigen tijd na de onderdrukking der Catilinarische zamenzwering door dezen staatsman jegens CICERO geuit. Maar is dat daarom een bewijs van onechtheid? Onzes inziens, in geenen deele. Want vooreerst, al had CICERO dat gezegde toen niet gebezigd, was het daarom echter niet ongerijmd: er ligt geene rhetorische onwaarheid in; en ten anderen, op het tijdstip, waarop CICERO deze oraties schreef, was een zoo vleijend compliment jegens POMPEJUS te meer gepast, daar CICERO juist toen al zijne pogingen inspande om met dien zoo vermogenden als eerzuchtigen staatsman op een goeden voet te zijn en hem ten naauwste aan zich te verbinden. (*Zie ad Att. Ep. I, 19*). In plaats van dus in deze woordenpraal een blijk van onechtheid te zien, meenen wij daarin veeleer de hand van CICERO te erkennen; daar het bijna onbegrijpelijk zou zijn, hoe iemand anders dan de redenaar zelf zulk een passend anachronismus zou hebben kunnen bezigen.

Wij komen tot het derde punt, betreffende de taal en den stijl. Dit is volgens den Heer B. de hoofdzaak, waarvan de beslissing der kwestie afhangt. Wij stemmen dit gaarne toe, mits de testimonia en argumenta externa daardoor niet geheel op den achtergrond worden geschoven. Hier is de vraag: doen zich in taal en stijl duidelijke kenmerken voor, waaruit de onechtheid kan blijken? Wanneer hieromtrent zoo sijne Latinisten als de HH. BAKE en MADVIG van oordeel verschillen, zal men het ons ten goede houden, zoo wij hier geene partij kiezen, maar ons tot eenige algemeene aanmerkingen bepalen. Het is niet te ontkennen, dat in de Catilinae over het algemeen zekere gezwollenheid en hoogdravendheid heerscht, die bij den toon van andere soortgelijke oraties en invectiven eenigermate afsteekt; maar ligt hierin een voldoende maat-

staf om over de echtheid te beslissen? MADVIG merkt op, dat de Romeinsche welsprekendheid, — wij mogen er ook de poëzij bijvoegen — over het geheel niet vrij is van declamatie; en ook bij CICERO kan, naar het oordeel van dien criticus, de vloed van woorden niet altijd den strengen toets der logica doorstaan. BAKE beperkt dat oordeel in zoo ver, dat hij beweert dat bij CICERO de declamatie-toon nooit tot ijdele woordenpraal overslaat. Het komt hier dus aan op het bepalen van de juiste grenzen, van de „certi „fines, quos ultra citraque nequit consistere rectum.” Dit is eene hoogst moeilijke zaak. In taal en stijl grenst het krachtige zeer na aan het hoogdravende; zoodat het niet te verwonderen is, zoo kundige critici in hun oordeel daaromtrent kunnen verschillen.

De Heer B. neemt als maatstaf van beoordeeling aan „het ideaal van den Orator, zooals dat in de redevoeringen „van CICERO afgedrukt en door hem zelf in zijn *Orator* be- „schreven is.” Wij achten dit volkomen juist; evenwel moeten wij opmerken dat een zoodanig idee of ideaal uit zijn aard algemeen is, en daarom zal ons geacht medelid ons zeker toestemmen, dat daarnevens in aanmerking moet genomen worden het bijzonder karakter van elk stuk, de omstandigheden en de indrukken waaronder het geboren is. De Catilinae waren improvisaties, door CICERO in den senaat en voor de concio uitgesproken, en wel als Consul; invectiven, waarin hij zijne tegenpartij onverhoeds als door eene hagelbui van woorden en zinnen moest overrompelen en verpletteren. Dat doel heeft hij bereikt. Zoo ergens, was hier declamatie op hare plaats. Later, bij het schrijven of uitwerken dezer redevoeringen, heeft hij ze zooveel mogelijk die kleur van improvisatie laten behouden. Nu vragen wij, of zich daaruit niet verklaart eensdeels eene zekere affectatie van graviteit, waarin wij den Consul herkennen,

anderdeels, die vloed van krachtige woorden en phrasen, waardoor hij zijne partij overstelpt en zijne hoorders medesleept. Verlangt men een bewijs, dat CICERO en zijne tijdgenooten in dergelijke improvisatiën niet zelden den toon van declamatie aansloegen, hooren we wat hij zelf aan ATTICUS schrijft, bij gelegenheid van eene redevoering door CRASSUS in den senaat uitgesproken, waarin deze CICERO's verdiensten in het dempen der Catilinarische zamenzwering hoog had opgehemeld. *Ep. ad Att.* 1, 14: „Totum hunc „locum (zegt hij), quem ego varie meis orationibus soleo „pingere, de flamma, de ferro (nosti illas λευκοδαίς) valde „graviter pertexuit. . . . Quid multa? Clamores. Etenim „haec erat ἐπίθεσις, de gravitate ordinis, de equestri concor- „dia, de consensione Italiae, de immortalis reliquius conjura- „tionis, de vilitate, de otio. Nosti jam in hac materie sonitus „nostros; tanti fuerunt, ut ego eo brevior sim, quod eos „usque istim exauditos putem.” En in een anderen brief aan dienzelfden vriend (1, 16), waarin hij van zich zelve meldt met hoeveel heftigheid hij de Clodiaansche factie in den senaat heeft bestreden, zegt hij: „dii immortales! quas „ego pugnās et quantas strages edidi! qui impetus in Piso- „nem, in Curionem, in totam illam manum feci!” In gelijken toon zijn de Catilinae gehouden, en daarin is, onzes inziens, de maatstaf te vinden, waarnaar de stijl dier redevoeringen moet beoordeeld worden.

Maar ontmoeten wij welligt in de taal, in woorden en uitdrukkingen, groote afwijkingen van de Ciceroniaansche latiniteit? Wij kunnen niet ontkennen, dat, als men elke periode ontleedt, ieder woord zift, en als met den mikroskoop in de hand alles haarfijn uitpluist, het der kritiek hier niet aan stof tot aanmerkingen zal ontbreken. Maar evenmin zal men ontkennen, dat dit ook bij vele andere hetzij oratorische of philosophische geschriften van CICERO, hier

meer, daar minder, het geval is. Maar klare, onwederspreekbare bewijzen van onechtheid treffen wij er niet aan. Daarentegen hebben wij wel onder de aanmerkingen, die op de latiniteit gemaakt zijn, er meer dan ééne aangetroffen, welker juistheid wij betwijfelen, of die althans van al te groote gestrengheid niet is vrij te pleiten. Ter proeve enkele voorbeelden. *Catil.* IV, § 13, komt de uitdrukking voor, *vereamini censeo*, in ironischen zin, waarvoor gewoonlijk *veremini, credo*, of *verendum est, credo*, gebruikt wordt. Is die zegwijze af te keuren? Beide drukken hetzelfde uit, maar op eene verschillende wijze: *vereamini censeo* is, om mij korthedshalve in het latijn uit te drukken, ironice suadentis; *veremini credo* ironice opinantis. In gelijken zin lezen wij bij SALLUSTIUS *misereamini censeo*. Ook hier komt deze zegwijze éénmaal voor. Hebben wij nu regt dezelfde uitdrukking bij SALLUSTIUS te dulden, bij CICERO te verwerpen? Evenmin komt ons de uitdrukking *remissio poenae*, voor *verzachting van straf* of *bepaling van eene zachtere straf*, berispelijk voor. Zij strijdt noch met de analogie noch met het gebruik; wij twijfelen zelfs, of CICERO er eene betere uitdrukking voor konde gekozen hebben. Als aan 't einde van diezelfde oratie gezegd wordt (IV, § 23): „Quodsi meam spem vis improborum *fefellerit*”, in dezen zin: „indien het geweld der boozen mijne hoop (t. w. mijn hoop op behoud, gegrond op de regtvaardigheid mijner zaak) zal *te niet gedaan hebben*:” dan is *fallere spem* hier eveneens gebezigd als *de Or.* I, princ. „Quam spem consiliorum meorum varii nostri casus *fefellerunt*.” De aanmerking gemaakt op het gezegde „habetis eum consulem qui parere vestris decretis *non dubitet*,” zal, meenen wij, vervallen, zoo men daarmede vergelijkt het gezegde *de Rep.* I, 4: „Is fueram qui *non dubitaverim* me gravissimis temporibus obviam ferre.” Dat de formule *de* of *pro aris et focus* geene toevoeging van soortgelijke woorden zou toelaten, laat zich door voorbeelden, zooals *Phil.* VIII, 3,

Nat. Deor. III, extr., wederleggen *). Bij dergelijke aanmerkingen is bij ons wel eens onwillekeurig de gedachte opgekomen, of de critici niet soms meer Ciceroniaansch zijn dan CICERO zelf. Dit neemt intusschen in ons oog de waarde dier kritiek niet weg. Dat ontleden en ziften van de gedachten en woorden scherpt het oordeel, loutert den smaak en strekt tevens om de monumenten der klassieke oudheid naar hare waarde te schatten, als modellen, waaruit wij het „quid sequendum, quid vitandum sit” kunnen leeren.

Dat daartoe deze verhandeling van ons hooggeschat medelid, de vrucht van zelfstandig onderzoek, eene belangrijke bijdrage levert en een sieraad van de werken onzer Akademie zal uitmaken, behoeft wel geene verzekering. Evenmin behoeven wij den Heer B. de bevestiging te geven, dat, zoo wij onze zienswijze omtrent dit onderwerp onbewimpeld hebben opengelegd, wij daarbij geenszins geleid zijn geweest door een overdreven zucht tot behoud, veel minder door een geest van tegenspraak, maar alleen door belangstelling in eene kwestie, die slechts door veelzijdige beschouwing tot klaarheid kan gebragt worden, en tevens in de overtuiging, dat niemand meer dan ons geëerd medelid bevoegd is, het gewigt der in 't midden gebragte bedenkingen naar juistheid te schatten.

---

*) De eerste aangehaalde plaats luidt aldus: „Nos deorum immortalium templa, nos muros, nos domicilia sedesque populi Romani, penates, aras, focos, sepulcra majorum; nos leges, judicia, libertatem, conjuges, liberos, patriam defendimus.” In de andere leest men: „est enim mihi tecum pro aris et focis certamen et pro deorum templis atque delubris proque urbis muris” cet.

R A P P O R T

VAN DE HEEREN

J. G. HULLEMAN, G. H. M. DELPRAT EN S. KARSTEN,

AANGAANDE DE

LATIJSCH E DICHTSTUKKEN,

INGEZONDEN

TER MEDEDINGING NAAR DEN PRIJS UIT HET

LEGAAT VAN *HOEUFFT*.

M. H.!

Vijf dichters dingen dit jaar naar den prijs van *HOEUFFT*: *een* uit Nederland, *twee* uit Frankrijk, *twee* uit Italië. Ons is het opgedragen, over hunne gedichten verslag uit te brengen, en tot het verrigten van die taak zijn wij thans gereed. Zoo in het overzigt, dat wij U schenken zullen, sommiger inhoud en samenhang minder volledig, die van andere meer uitvoerig zijn opgegeven, gij zult dan, naar wij vertrouwen, inzien, dat afdoende redenen ons daartoe hebben geleid.

I. *Ad Principem Arausiaceum, cum duodevicesimum ætatis annum implet*, is het opschrift van een gedicht, hetwelk uit 130 elegische verzen zamengesteld en ingezonden is onder de spreuk: *Nunc dicenda bono sunt bona verba* die. Op de keuze van het onderwerp dingen wij niets af. Integendeel gelooven wij, dat het tot eene dichterlijke be-

handeling meer dan bruikbaar is, dan vooral, als de dichter zich niet bepaalt tot de gebeurtenis van den dag en den persoon des Prinsen, maar tevens aan voortijd en voorgeslacht licht en gloed weet te ontleenen. Op de vraag, of onze dichter hierop bedacht is geweest, mag het antwoord niet volstrekt ontkennend zijn. Zoo zingt hij vs. 33 vlgg.:

*Talis erat iuvenis, Carolus quem Caesar amabat,
Unica post Batavis ara reperta suis.
Talis Mauricius, patrii cum sanguinis ultor,
Exitiosa, tibi, bella moveret, Iber.
Talis avus, densis cum praebens pectora telis,
Arceret patrio Gallica vincla solo.*

Maar noemen wij nu nog vs. 75 vlg., waar andermaal van Koning WILLEM II gewaagd wordt, en enkele zeer algemeene verwijzingen op 's Prinsen voorouders, wij hebben dan ook naauwkeurig alles vermeld, wat de rijkdom onzer geschiedenis ter opluistering dezer verzen heeft bijgedragen. Zoo houdt zich de dichter schier uitsluitend bezig met hetgeen wij noemden de gebeurtenis van den dag en den persoon des Prinsen, wiens uiterlijk vooral hem niet weinig schijnt getroffen te hebben. Hij maakt er althans tot vier of vijf malen toe eervolle melding van. Doch volgen wij den gang zijner denkbeelden, en zien wij, op welke wijze hij ze ons mededeelt.

Tot hoofdtooneel heeft de dichter, wat trouwens natuurlijk was, Amsterdam gekozén. Hoe dáár op den feestdag aan pleinen en in straten de vlaggen waaijen, alle huizen met groen getooid zijn, des avonds de geheele stad schitterend verlicht is, wordt vs. 11 vlgg. niet kwaad geschilderd.

*Per fora perque vias fluitant pendentia signa;
Tortilibus sertis non domus ulla caret.
Mox nova, cui stellae cedant fulgore corusco,
Pignora laetitiae, plurima flamma dabit.*

Terwijl ieder op de been is, komt de Prins, door zijne Ouders vergezeld, de stad binnen. Men kan het hem aanzien, dat hij van vorstelijken bloede is. De menigte staart hem met bewondering aan, ziet in zijn' persoon een' waardigen telg van den edelen Oranjestam, en doet van haar gejuich de lucht weërgalmen. Ja zelfs (vs. 48):

Commoti populus fervet ut unda maris.

Evenwel, aan *die* baren kan de Prins zich veilig toevertrouwen. Hier worden geen dolzinnige oproeren ontworpen, geen listige aanslagen als die van een' ORSINI gesmeed. Gerust kan hij onder al dat gewoel zich wagen. De beste wenschen voor zijn levensgeluk zal hij uit aller mond vernemen en op aller aangezicht kunnen lezen.

Tot zoo verre, dat is, tot de tweede helft van het gedicht, loopt, op enkele uitzonderingen na, alles vrij wel af. 't Is waar, *gratia plena quidem est aevi crescentis* (vs. 25) mag geen fraai vers heeten, en voor *aevum crescens* zou OVIDIUS liever *crescentes anni* gezegd hebben; *hoc similive modo loquuntur* (vs. 45) klinkt nog al prozaïsch; het straks aangehaalde vers *commoti populus fervet ut unda maris* is wel wat kras, en het daarop volgende pentameter (vs. 50) *Hoc cento regum quam bene cymba natat*, wat waterachtig; een oproer eindelijk, vooral een dolzinnig oproer, wil zoo noode *gekoesterd* zijn (*fovet insanos terra tumultus*, vs. 53); — maar deze vlekjes mogen ontsieren, er staat te veel goeds tegenover, dan dat wij dáárom alleen een minder gunstig oordeel zouden uitspreken. Doch voornamelijk met het laatste gedeelte kunnen wij geen' vrede hebben. In plaats daarvan verlangden wij weinige, doch krachtige verzen. Wat vinden wij nu? Nadat de dichter den Prins heeft toegewenscht, dat de gebeden, welke voor hem ten hemel worden opgezonden, mogen verhoord worden, begint hij den jeugdigen Vorst mede te deelen, dat deze thans

zijne meerderjarigheid bereikt heeft en elk oogenblik tot het Koningschap kan geroepen worden. Wij willen niet zeggen, dat de Prins dit óók wel wist, maar kunnen toch de greep niet als hoog dichterlijk roemen, en evenmin de wijze goedkeuren, waarop de zaak in woorden is uitgedrukt: (vs. 69 vlgg)

*Haec est nempe dies, qua te toga libera sumta
Ex puero factum iam notat esse virum.
Nunc et consilii pars incipis esse paterni,
Et dare sceptrum tibi quaelibet hora potest.*

Nempe is niets dan hetgeen men een *stoplap* pleegt te noemen. *Toga libera* zal welligt kunnen beduiden *quae liberum reddit*, wat voor eene minder goede uitlegging vatbaar schijnt; maar de hier bedoelde *toga* noemden de Romeinen *pura* of *virilis*. *Notat* zullen wij laten rusten, om den gedachtengang van den dichter verder te volgen. Het zal voor den Prins eene moeilijke taak zijn; maar hij moet het voorbeeld zijns Grootvaders zich voor oogen stellen, en, even als SALOMON, den Hemel bidden om wijsheid. De dichter gelooft, dat de Prins dit doet (vs. 77 vlgg).

*Quodque sibi optavit Davidis filius olim,
Credibile est a Dís te tibi quaerere idem:
Ut tibi contingat summum Sapientia munus
Fortunis ut non sis minor ipse tuis.*

Dat het laatste pentameter schoon is, durven wij niet beweren, noch het gebruik van *quaerere*, in dézen zin, verdedigen. Ook achten wij het niet noodig, den Prins, te gelijk met den SALOMON van *dien* tijd in bescherming te nemen tegen de verdenking van het polytheïsmus te zijn toegedaan. Intusschen kan het wel verlegenheid verraden, maar tact is het naar ons inzien niet, zoo men, om zulke denkbeelden uit te drukken, aan de Romeinen, bij het gebruik

hunner taal, Goden en Godinnen gaat ontleenen, en hier spreken van *a Dis quaerere*, elders (vs. 121) wenschen *sic tibi Dt faveant!* — 's Prinsen bede zal niet onverhoord blijven (vs. 81 vlg.).

*Macte istis votis! nec erunt ea vana: quod optus
Qua petitur, dudum iam tibi trita via est.*

En zoo komt de dichter tot de voortreffelijke opvoeding, welke de Prins aan de zorg van zijn' Koninklijken Vader te danken heeft. Van de 22 aan dit onderwerp gewijde verzen verdienen sommige lof, zijn andere niet onberispelijk, b. v. vs. 87:

Aeternum decus est patri patriaeque tuoque,

en vs. 95:

Quid iuvat augusto descendere sanguine regum?

Eindelijk wordt in 13 disticha de Prins aangespoord om den weg van braafheid en deugd te blijven bewandelen, opdat hij eenmaal, onder den goddelijken zegen, zelf gelukkig, het geluk van Nederland helpe bevorderen.

Wij hebben bij deze verzen wat langer stil gestaan, M. H.! om zoowel hunne goede als hunne kwade zijde in het licht te stellen, en U meer naauwkeurig de gronden te doen kennen, op welke de uitspraak berust, die wij hier laten volgen. Al is de opvatting niet hoog, en straalt van het dichterlijk vuur geen groote warmte ons tegen, van verdiensten is het gedicht, bepaaldelijk in het eerste gedeelte, niet ontbloot. De eene gedachte ontwikkelt zich gemakkelijk uit de andere; de taal is slechts hier en daar onzuiver; de versificatie, in het algemeen, vloeiend; tegen de maat is niet gezondigd. Daarentegen schijnt ons de laatste helft veel te gerekt, over het geheel krachteloos, soms zelfs mat, meer afdalende tot het lage proza dan op-

klimmende tot de verhevenheid der poëzij, kortom van dien aard, dat zij de waarde, die wij anders nog aan het eerste deel zouden toekennen, zoo zeer vermindert, dat wij U moeten voorstellen dit gedicht niet te bekroonen.

II. Datzelfde voorstel wordt u gedaan omtrent 297 hexametri, welke het Horatiaansche *Multa renascentur quae iam cecidere* tot spreuk voeren. Doch het voorstel gaat uit van slechts één Lid uwer Commissie; het oordeel der beide andere Leden is gunstiger. Dit maakt de taak van verslaggever noch kort noch gemakkelijk. Wij zullen evenwel trachten U niet langer bezig te houden dan volstrekt noodig schijnt om U behoorlijk in te lichten, opdat gij straks met eenigen grond voor U zelve uw ABSOLVO of CONDEMNO kunt uitspreken, en niet verplicht zijt uwe toevlugt te nemen tot het redenlooze NON LIQUET.

Het gedicht is op de instelling van den wedstrijd zelve toepasselijk, zooals reeds de naam *Carmen Latinum apud Batavos redivivum* aanduidt. De inhoud komt op het volgende neêr. Tegen den avond wandelt de dichter in een bosch. Verdiept in het lezen van HORATIUS, wordt hij door de duisternis overvallen, en, ook te zeer vermoeid om verder te gaan — hij noemt dat (vs. 15):

Defessique pedes ultra atque ultra ire recusant —,

vleit hij zich, gelijk weleer zijn HORATIUS aan den Vultur in Appulie, bij eene murmelende beek neder, en valt daar, niet zonder den invloed van dat gemurmel te ondervinden, langzamerhand in slaap (vs. 25 vlg.):

*Coepit grata quies paulatim in membra iacentis
Serpere, dum tacito strepitu mens murmurat intus.*

Aan welken god of dichter hij dien slaap te danken had, weet hij niet. (De minderheid uwer Commissie twij-

felt er aan, of de dichter al was uitgegslapen, toen hij het in dit Latijn opteekende :

*Quis Deus aut vates somno mea lumina prestat
Nescio.)*

Al slapende schijnt hij sprakeloos gesproken te hebben. In ieder geval is het wonderlijk toegegaan, wordt het althans wonderlijk uitgedrukt. Wij zullen den kamp, welken de dichter verklaart toen te hebben moeten verduren, om de eigenaardige voorstelling des te beter te doen vatten, met zijne eigene woorden U beschrijven. (vs. 30 vlgg).

*Ac velut Aeolio resonantes pectine nervi,
Os loquitur mutis aegre illuctantia labris
Fragmina, dulcisonos fundens de pectore versus.*

Vermoedelijk moet hierin eene navolging worden gezocht van STATIUS' vers (Theb. IV, 790): *Et teneris meditans verba illuctantia labris*. — Intusschen, van slapen komt het al ligt tot droomen, vooral bij dichters; en zoo ging het ook den onzen. Hooren wij, wát zich in dien droom aan hem voordeed.

Hij ziet de kruin van den Pindus, en daarop een onnoemelijk aantal dichters,

*Quorum dissimiles vultus variasque loquelas
Quis numerare queat? (vs. 85 vlg.)*

Voorop staat de Romeinsche phalanx in twee gelederen, fiksche kerels (*grandes viri*, vs. 42), Latijnsche dichters van den ouden en van den nieuwen tijd. Genen staan regts, en hebben VIRGILIUS in hun midden. ENNIUS steekt boven al de ouden uit; maar zijne kleeding is niet heel oogelijk: *squalet!* En toch, hoe vreemd! bij dien *squalor*

teretes sublucent stercore gemmae (vs. 50).

Naast hem bevinden zich jongeren, en wel in de eer-

ste plaats LUCRETIUS, vergezeld van PETRONIUS (vs. 58 vlg.):

*Cui comes exhaustus generoso sanguine venas
Additur, infectum maerens liquisse poema.*

Maar de naamlijst van hen, die zich om VIRGILIUS als middenpunt bewegen, is te groot om ze hier geheel op te geven. Genoeg zij het te zeggen, dat tot IUVENALIS toe onze Fransche dichter geen' enkelen zijner Romeinsche kunstgenooten van eenige vermaardheid onvermeld gelaten, en met een' enkelen trek, dikwijls heel gepast, hen zelve den aard hunner zangen geschetst heeft (vs. 60—97).

Links op de kruin van den Pindus, onder een aantal anderen uit alle werelddeelen,

*quorum vix inclyta dicere possem,
Nomina, si centum patuissent vocibus ora,*

merkt de dichter de *turma Batavorum* op,

*qua non praestantior unquam
Ulla fuit;*

*more novos Romano excudere versus
Docta cohors, Flacci genus, et cognata Maroni.*

De *grandis facies* van ERASMUS treft het eerst zijn oog (vs. 113).

*ille pedestri
Parnassi solitus culmen conscendere Musæ,
Pegaseasque movet nullo discrimine pennas;*

voor welk *nullo* meer overeenkomstig de waarheid *magno* zou kunnen staan. (Vgl. het bekende werk van PEERLKAMP, bl. 46.) Dan ziet de dichter NANNIUS, JUNIUS en eene reeks anderen, waaronder TORRENTIUS en LIPSIVS (vs. 128 vlgg),

*assueti priscos evolvere libros,
Et versus conflare pares, atque abdita rerum
Pandere.*

Zelfs (vs. 131 vlg.)

optima quaeque

MEURSIUS *amplectens libro cui nomen Athenae,*

en SCHREVELIUS (vs. 139) zijn er bij. Verder de *aemula Graecorum turba*, met GROTIUS en Mevrouw GROTIUS in het eerste gelid (vs. 146 vlgg.) Achteraan komt de *sacrata phalanx* der Jezuïten: BECANUS, WALLIUS, ZYLIUS en HOSSCHIUS.

Daar treedt eensklaps VIRGILIUS te voorschijn. Ernstig en somber ziet hij er uit. Hij gebiedt stilte, en gereedelijk wordt aan het bevel voldaan.

summum simul excita vatem

Turba salutavit prona cervice, parantque

Auribus argutum bibulis haurire Maronem.

Stout gezegd! De hoofdinhoud van de rede, door VIRGILIUS gehouden, is eene klagt over de verwaarloosde beoefening der Latijnsche poëzy, die aan geld- en gewinzucht is ten offer gebracht (vs. 211 vlgg.).

Romani-iacent vereus; ingloria sordet

Musa, Latinorum quondam laus inclyta. Pauci

Versibus indulgent patriis veniamque merentur.

At plures hodie dirus tenet ardor habendi;

Mercurii comites iam deseruere Minervam.

Eén land plagt er nog te zijn, dat eene gunstige uitzondering maakte, (vs. 222)

Vicinus Belgis, immensique accola Rheni

Angulus;

maar hij meent, dat thans ook dáár de Latijnsche Muze zwijgt (vs. 225).

iam dicite, cari,

Dicite iam comites, et nostras pellite curas.

Geen van al de dichters weet hierop iets te zeggen. Doch weldra vat GROTIUS het woord op, en verklaart (vs. 231):

Nil desperandum Phoebæ duce et auspice Phoebæ.

Niet lang geleden is in Nederland een aanzienlijk man gestorven, (vs. 237 vlgg.)

*Egregias artes opibus scriptisque tueri
Suetus, amans vatum, pronusque ad munera, versus
Dummodo desuetos foveat Musasque iacentes.*

Door de milddadige beschikking van dien man zal jaarlijks een wedstrijd plaats hebben, in welken dichters uit alle oorden om den prijs kunnen kampen. Derhalve, goeden moed gehouden, kameraden! (de dichter noemt dat *macte animis*, vs. 257),

*Et tu, docte Maro, nimios compesce dolores,
Usque novos pariet generosa Batavia vates.*

Dat berigt doet algemeen genoeg. Een glimlach vertoont zich om VIRGILIUS' lippen. Bloemkransen worden vervaardigd, en gejuich vervult het gansche woud. Ten laatste heft de geheele rei een' lofzang aan op Nederland, als van alle landen het eenige, dat naast den koophandel de Muzen in eere houdt.

Dat daarop de dichter ontwaakt, in de duisternis langzaam naar huis terugwandelt, en besluit, die droomverschijning in een Latijnsch gedicht aan ons mede te deelen, behoeft nauwelijks eenige vermelding.

Wat nu de waarde van dit dichtstuk betreft, uwe Commissie, M. H.! is het in dit opzigt onderling ééns, dat er over het geheel een klassieke tint ligt, die toont dat de dichter met den geest der Latijnsche poëzy vrij wel vertrouwd is; dat er in het gedicht leven en warmte heerscht;

de vinding niet ongelukkig mag heeten; tegen rhythmus en maat, behoudens eene enkele uitzondering (*infanticida*, vs. 173), met grond geene belangrijke bedenkingen te maken zijn. Doch ook daaromtrent is zij het ééns, dat, terwijl onder de Latijnsche dichters, die ons vaderland heeft opgeleverd, velen genoemd worden, welken die naam boven anderen of regtens niet toekomt, het geheele stuk door, de zuiverheid der Latiniteit en de juistheid van uitdrukking zeer veel te wenschen overlaten, zóó veel zelfs, dat naar hare overtuiging de gouden eerepenning aan dit gedicht niet mag worden toegewezen. Wat blijft er dan nog over, zult gij welligt vragen, waaromtrent zij het *niet* ééns is? De beslissing, M. H.! of de verdiensten, in vergelijking met de gebreken, groot genoeg zijn om den dichter een' tweeden prijs, de *zilveren* medaille, toe te kennen, doch onder de bepaling, dat hij vóór de uitgave der verzen verbeteren zal, wat hem als gebrekkig zal zijn aangewezen. Met dit denkbeeld kan één Lid der Commissie zich niet vereenigen, noch *in concreto*, noch *in abstracto*. Verleent hem, opdat hij redenen voor zijn gevoelen opgeve, eenige oogenblikken een afzonderlijk gehoor.

Het bedoelde Lid wil het den hedendaagschen Latijnschen dichter niet euvel duiden, dat hij soms met eene geleende veder zich tooit; maar het hangt er veel van af, *welke* vederen hij kiest, en *waar* hij ze aanbrengt. Als b. v. in dit gedicht GROTIVS, VIRGILIUS toesprekende, begint met een *Nil desperandum Phoebo duce et auspice Phoebo*, dan kan den laatste dit gebruik van zijn eigen vèrs niet ongevallig zijn, en als HORATIUS, die er bij staat, zijn *Multa renascentur quae iam cecidere* uit GROTIVS' mond hoort, kan hem dat aangenaam aandoen; maar als VIRGILIUS zelf, ten aanhoore van al wat den naam draagt van Latijnsch poëet, zijn *Auri sacra fames* te berde brengt, dan riekt dit wel

wat naar pedanterie, even als het grooten schijn van onbeschaamdheid heeft, tegenover HORATIUS voor den dag te komen met

*O cives! cives! quaerenda pecunia primum,
Carmina post nummos.*

Doch gaan wij over tot een ander, niet geringer en meer algemeen bezwaar; fouten in taal en stijl. Enkele voorbeelden zijn hierboven reeds bijgebracht, gelijk *fragmina illuctantia mutis labris*, wat, op zich zelf beschouwd, aan de gevolgen van eene andere soort van avondpartij zou doen denken; in verband met den zin, onzin is, waarop het bijgevoegde *os loquitur* de kroon zet. Den naam van onzin verdient ook een *spiramina florum naribus haurire* (vs. 5): want de *nares* zelve zijn *spiramina*, en *spiramina* nooit *odores*. Wat is een *labens ab aethere sol* (vs 2)? Wat een beekgemurmur, dat *arrectas diverberat aures* (vs. 17)? *Zoowel-als* beteekent nergens *et-atque*; maar ook is het poetastery, Latijnsche dichters uit den Romeinschen tijd en uit latere eeuw aan te duiden door (vs. 43 vlg.):

*Et quæis lingua fuit patrio vernacula more,
Atque Latinorum nuper sermone locuti.*

Tantum-quam (vs. 49) voor *tam-quam* is niet te verdedigen. Welke beteekenis moet (vs. 53) in *iuvenis loca nutilus ante Trita solo ingrediens* aan *solo* gehecht worden? Toch niet die van *voetzool*, als ware het *solea*? Zoo lang als *ultor* (vs. 92) geen comparativus is, zal de ablativus alleen op *e*, en niet tevens op *i* blijven uitgaan. Zoo lang als in het Latijn de namen van boomen en planten, behalve de zeer bekende uitzonderingen, vrouwelijk zijn, zal *Apol-linei lauri* (vs. 280) tot de barbarismen behooren. Met geringe moeite zijn vele dezer fouten te verbeteren. 't Lijdt

geen' twijfel. Maar naar de meening van het bedoelde Lid der Commissie mag daarvan hier geen sprake zijn. Waar zal men dán eindelijk ophouden? Dat Lid stelt zich de zaak dus voor: 't is de roeping der Commissie niet, en het kan die niet wezen, om gebrekkige gedichten dragelijk te helpen maken; maar één van beiden geschiede: een ingezonden prijsdicht is, over het geheel genomen, goed, en dan worde het met *goud* bekroond, of het lijdt aan groote gebreken, en men bekroone het *niet*.

III. DE RUYTER en WILLEM III zijn de hoofdpersonen, welke bezongen worden in een gedicht van 174 hexametri, dat tot kenspreuk heeft *Contemplatur ovans Rex iam sua regna futurus*. Het schijnt den dichter, een Franschman, niet gelukt te zijn, voor zijn' zang een' geschikten titel te vinden; doch het doel, dat hij zich heeft voorgesteld, drukt hij in zijne twee laatste verzen dus uit:

*Sic dominos pelagi Batavus perterruit Anglos;
Nutantem Anglorum Batavus sic restituit rem.*

Nederland, zegt hij, heeft zóó veel uitstekende mannen opgeleverd, dezulke namelijk, *quos terra ferox ex aequore gignit* (hoe dat kan zamen gaan, moge hij zelf verantwoorden), dat hij niet weet, wien hunner hij het eerst bezingen zal. Daar evenwel — maar 't is beter, en voor U welligt meer verstaanbaar, dat wij de drie verzen (7—9) zelven laten volgen:

*Cum tamen invicta crepat indefessa Minerva,
Musa loquax, Batavi si iam non hospita, saltem
De Batavo, quem rite colit, facunda loquetur.*

Deze *Musa loquax*, en *facunda* tevens, herinnert zich

*Hunc, ad caeruleam qui fulminat aere Tamissam,
Illum, omnes quem sponte vocant in regna Britanni;*

en daarop volgt eerst, na eene aanroeping van de Nymphen van den Teems, die getuigen zijn geweest van den moed der Nederlandsche helden, in een dertigtal verzen (23—52) de lof van onzen DE RUYTER. Omtrent Nederland en Engeland komen daaronder de volgende voor:

*Et bella infestae gesserunt impia gentes,
Ambae illae in pelago dominae, navalibus ambae
Rivales opibus, ducibusque potentibus ambae.*

In het gevecht wordt DE RUYTER, onder anderen, bijgestaan door den ooijevaar, welke bij ons tot de heilige vogels schijnt te behooren, even als bij de Romeinen de gans.

*venti aspirant flantes felicibus alis,
Di patriique Lares alesque Ciconia praesens
er }
Et Batavis sacra } ut Romanis hospitibus anser.*

Kort te voren is, naast RUYTERIUS, ter loops TROMPUS herdacht.

Inde ferox vili TROMPUS strigili aequora verrit;

welk vers onder diegenen behoort, die een oogenblik den wensch bij ons hebben doen opkomen, dat de dichter, even als een zijner Italiaansche mededingers, eene vertaling bij zijn carmen gevoegd had. *Per coniecturam* zullen wij nu *vilis strigilis* door *straatbezem* overzetten.

His ausis Batavi ducis obstupere Britanni,

gaat de dichter voort. DE RUYTERS dapperheid *nomen Batavorum ad sidera vexit*. Doch dat is niet alles.

*Sed quos fulmineo Batavus sic perculit ictu,
Belligione foci et patriis virtutibus alter
Pacavit, quem vota vocant communia gentis.*

En nu wordt ons in 110 verzen eene beschrijving gege-

ven van WILLEMS togt naar Engeland, zijne ontvangst aldaar en zijne verheffing tot den troon. Wat poëtische opvatting en uitvoering betreft, is de dichter in dit tweede gedeelte, ofschoon hij zich somwijlen van woordenklank niet heeft weten vrij te houden, over het algemeen niet ongelukkig, op meer dan ééne plaats zelfs zeer goed geslaagd. Intusschen bewijzen regelen, als deze, waarin de medewerking, door wind en zee aan WILLEM geschonken, vergeleken wordt met hetgeen 100 jaar vroeger de onoverwinnelijke vloot ondervond:

*Nec dubitat miles nec dux quin conscia coepti
Ipsa elementa, prius quæ illa, Hispana Britannos
Armada invadens coeli est oppressa ruina,
Annos post centum nunc auxiliantur eisdem
Ipsa Dei credunt et iusta facessere gaudent — ,*

zulke regelen, zeggen wij, bewijzen genoegzaam, dat het ook den dichter zelve niet altijd voor den wind is gegaan, en hij zijne verzen wel eens niet zoo heel vlot heeft weten te krijgen. Doch ook behalve dit zijn de woordvoeging en de Latiniteit dikwijls van een gehalte, dat de waarde van het geheele dichtstuk zóó vermindert, dat wij U raden dit carmen eenvoudig ter griffie neder te leggen.

IV. *Soli Deo honor et gloria!* wordt ons uit Italië toegeroepen door den vervaardiger van 35 disticha *Ad Aloisium Philippum Orleanensem Gallorum Regem cineres Napoleonis Magni ab Helena insula Lutetiam Parisiorum translaturum*. Reeds dit opschrift, (waarin wij de vrijheid, om in navolging van den „Ciceroniaan” PETRUS BEMBUS hem, die LUDOVICUS heette, ALOISIUS te noemen, volstrekt niet kunnen billijken) schijnt te verraden, wat de dichter opzettelijk in eene voorrede ons mededeelt, dat zijne Elegie niet eerst onlangs vervaardigd is, maar *ex arcula*

in qua latebat prodire. Eene Italiaansche vertaling heeft hij, nog al karakteristiek, er bijgevoegd. Of zou de gissing gewaagd zijn, dat de dichter het geraden oordeelde, door eenig licht de nevelen op te klaren, die over sommige zijner verzen verspreid liggen? Was dit werkelijk zoo, dan pleit het meer voor zijne zelfkennis dan voor de voortreffelijkheid van zijn gedicht. — Doch treden wij in eene korte beschouwing van hetgeen hij te zeggen heeft.

De eerste verzen bevatten eene waarschuwing aan LODERWIJK FILIPS, dat hij NAPOLEONS asch op het onherbergzame eiland late rusten, omdat er een vuur (*flamma*, zegt de dichter) onder verborgen ligt, dat weldra een' grooten val (*ruinam*) ten gevolge zal hebben. Naauwelijks is de zee eene voldoende scheiding. Waarvan? Onmiddellijk blijkt dat: want het beeld van den afgestorvene en de gehechtheid van het volk zijn door geen water afscheidbaar. En is de genegenheid voor hem al zoo groot, als hij nog slechts (*modo*) afwezig is, wat zal het dan zijn, als iedereen denkt aan de eerbewijzingen van den held bij zijne tegenwoordigheid. Doch welligt hebben wij hier den dichter niet goed gevat, en derhalve slecht vertaald. Zijne eigene woorden zijn:

*O quid erit cum quisque Viri praesentis honores
Cogitet, absentis si modo tantus amor!*

Nog leeft er een van zijn geslacht (natuurlijk, van dien held), die door het lot bestemd is om over Frankrijk te regeren, en welligt leeft hij binnen uwe muren, LODEWIJK!

*Eius adhuc superest, Gallis fatale regendis,
Et tua fors capiunt moenia, aluntque, genus.*

In Picardie en in den Elsas heeft hij al getoond wat hij wil. Den scepter, dien gij aan KAREL ontroofd hebt, eigent hij met meer regt (*iustior*) zich toe. Aan zijn' grootvader

(*avus*, onvergeeflijke vrijheid voor *avunculus*, dat zelf door *patruus* moest vervangen worden) — aan zijn' oom dan, zeggen wij liever, is die schepter reeds gegeven door de wereld, welke hij aan zich onderworpen had. De naar zijn' oom genoemde neef poogt een tweede te zijn (wat voor een tweede, grootvader, oom of iets anders, wordt niet gemeld), en hij *zal* het zijn. LODEWIJK FILIPS zal het zich mogelijk te laat beklagen. Nu laat hij het grijze hoofd zien (*caput incanum ostendens*, vs. 19), en lacht om 's dichters woorden; nu laat hij het schip vertrekken. Weldra komt het met NAPOLEONS gebeente terug, maar barst ook een gewapende opstand uit.

*Ast aliqua ut se vertit hyems, furibunda per urbem
Plebs arma arma sonat.*

Den Koning, ter naauwernood aan het gevaar ontkomen, blijft niets anders over, dan te voet en van alles ontbloot naar Engeland de vlugt te nemen, dat vrome toevlugtsoord voor alle misdadigers. Dáár zal hij sterven, maar vóór zijn' dood den neef ooms troon zien beklimmen langs den weg, dien hij, LODEWIJK, zelf gebaand heeft.

*Et quae tum rabies tibi corde exaestuet imo,
Taedia cum fallens temporis exul iners,
Historias rerum volvas, quas Sequana mittet,
Noctis et illius ludicra facta legas.*

De *historiae rerum* schijnen de Parijsche *couranten* te moeten zijn, en de *nox* met hare *ludicra facta* de nacht des *oproers*. Immers uit laffe vreesachtigheid heeft LODEWIJK gebukt voor de *futiles minae* van een PAUCUM *vulgus*, hetwelk hij vroeger zoo dikwijls met den stok (*fuste*) in bedwang had doen houden (vs. 39—42). — Omtrent het overige deel van deze Elegie zij slechts dit aangemerkt, dat

daarin den tegenwoordigen Keizer groote lof wordt toegeswaaid om den in de Krim tegen de ongeloovigen gevoerden oorlog, waarheen de bloem van Frankrijks jongelingschap vertrokken is,

*seu vincere certa,
Seu dare pro sancta religione animam,*

en om de handhaving van de regten van PIUS IX. (De dagteekening van het stuk is 13 December!) Eene dergelijke handelwijze ware van LODEWIJK FILIPS niet te verwachten geweest. Integendeel, die listige, misdadige en trouwelooze Vorst heulde met 's Pausen vijanden, en daarom is hem ook, niet door de menschen, maar door God de kroon van het hoofd gerukt!

Zagen wij al de historische onjuistheden, die in het gedicht voorhanden zijn, over het hoofd, en stelden wij de overdreven beginselen, welke den dichter schijnen te bezielen, geheel ter zijde, dan zouden wij aan deze verzen alle verdiensten niet kunnen ontzeggen. Zekerlijk is de conceptie niet kwaad. Dan, de *aequa potestas quidlibet audendi* kunnen wij niet zoo onvoorwaardelijk huldigen. Het stuk lijdt ook buitendien, gelijk uit de aangehaalde voorbeelden duidelijk genoeg zal gebleken zijn, aan zoo grove feilen, dat de politisch-fanatisme dichter niet noodig gehad had, het uit de *arcula in qua latebat* voor den dag te halen. Nu dit toch gebeurd is, en het werk (*labor*) *se haud satis iudicibus probavit*, zijn wij geneigd 's dichters uitnoodiging tot de onze te maken, en van deze Elegie te zeggen: *igni tradatur!*

V. Indien men de hoogte, waartoe een gedicht zich verheft, moet afmeten naar een telkens terugkeerend *ach! helaas! vreeselijk! schrikkelijk! ijselijk!* en wat dies meer zij, steeds toegepast op *misdrif* en *gruweldaad*, dan be-

hoort het lied *De prodizione Iudae*, met zijne 50 verzen, zeker tot de meest verhevene. Moet men het schoone in opvatting of denkbelden vinden, in gekuischte en sierlijke taal uitgedrukt, hier zoekt men dan ongetwijfeld te vergeefs. Van den Verradene wordt alleen in den aanhef melding gemaakt, als bij het vallen van den avond, nadat hij het laatste avondmaal gehouden had (*sacris operatus*), de bittere wilgen (*amaras salices*, erbarmelijke navolging van VIRGILIUS!) aan den Kedron (*Cedron littus*) te zijn voorbijgegaan, en vervolgens met gebogen knie in den hof van Gethsemane smeekende, dat zijne gebeden mogten verhoord worden (*placeant modo vota*); waarbij hij dacht aan de touwen (*funes*), kinnebakslagen, smaadreddenen, wonden, distels en den wreeden dood (waarschijnlijk, die hem wachtten). Zijne leerlingen liggen, zonder iets te vermoeden, zoo lang als zij zijn, op het vochtige gras uitgestrekt, in diepen slaap.

*oblito proflantes pectore somnum
Tota iacent udas effusi membra per herbas.*

Meer werks is er van gemaakt om den verrader te schilderen. De misdaad is hem op het aangezicht te lezen. Het digte haar staat hem stijf op het voorhoofd, even als zijn ruwe baard aan zijn *bokkenkin*!

*torvae cui fronti crinis inhorret
Plurimus, et barba hircino riget aspera mento.*

De dichter voorspelt hem, onder anderen; „Ja, wanneer gij, stervende, in de aarde, terwijl zij onder u ligt, uwe blikken werpt (*ubi subiectam moriens spectabis in illam*), ook dán zal zij, gedachtig aan uwe gruweldaad, vreezen door u te worden aangeraakt, en onder uwe voeten, helaas! met verontwaardiging terugziuken.”

Meer onzin, dien wij trouwens niet altijd zouden kunnen vertalen, behoeven wij voorzeker niet af te schrijven, M.H.! om ons oordeel te regtvaardigen, als wij verklaren, dat naar onze meening hetgeen de dichter aan het slot zijner Elegie omtrent JUDAS' *scelus* zegt, behoort te worden toegepast op zijn *carmen* :

refugit mens farier : huic iam
Nox, precor, o *sceleri* aeternas offunde tenebras.

Wij hebben gezegd.

14 Maart 1859.

I.

O V E R

HET WERELDBURGERSCHAP

VAN

SOCRATES.

DOOR

J. A. C. VAN HEUSDE.

Bij het herdenken van den levensloop van SOCRATES, voor zoo ver die ons uit de al te karige berigten zijner leerlingen en anderen bekend is, treffen ons geheel eigenaardige uitdrukkingen en oordeelvellingen, waaruit men kan afleiden, welke de hoofddruk geweest is, dien zijne verschijning onder de menschen op onbevooroordeelde gemoederen heeft te weeg gebragt. Als vraagbaak in twijfelachtige gevallen, bij eene duistere toekomst, onder zorgelijke levensomstandigheden heet hij *eene aardsche god-spraak van menschelijke wijsheid* ¹⁾; meer karakteristiek komt mij echter de voorstelling van hem voor als *omwandelend beeld der wijsheid* ²⁾, met welke benaming de vleijende en eervolle lofspraak van XENOPHON zoo schoon instemt: *nooit zag iemand Socrates in woord of daad zich aan het heilige en goddelijke vergrijpen* ³⁾. Eene stoute

¹⁾ Val. Max. VII, 2, 1 ext.

²⁾ Eunap. Vit. Phil. et Soph. I. p. 21. Ed. Boiss. — Wyt.

³⁾ Xen. Mem. I, 1, 10. 20. — Max. Tyr. Diss. IX, 3: οἷος μὲν ἐν εἰρήνῃ μὴτε ἔργον πράττει μὴτε εἰπεῖν λόγον.

verklaring, maar eene verklaring, die het hart hoog moest doen slaan van den trouwen en dankbaren leerling, die na een' veeljarigen omgang en beproefde vriendschap zoo open en rond voor de waarheid uitkwam, eene verklaring tevens, tot wier toetsing hij, wien ze gold, met DEMOSTHENES had kunnen toevoegen: *immers ik leefde bestendig midden onder ulieden* ⁴⁾). Inderdaad, wanneer die lofrede door het geheele huisselijke, burgerlijke en maatschappelijke leven van SOCRATES bewaarheid wordt, dan mag men haar voor een even schoon grafschrift houden als de betuiging van PERICLES: *door mijn toedoen heeft geen Athener ooit het rounkleed omgeslagen* ⁵⁾).

Wij weten 't, 't heeft niet ligt ooit aan de zoodanigen ontbroken, die hetzij uit waarheidsliefde, hetzij vooral uit bedilzucht, zijn' levenswandel scherp nagingen, en niet alleen hebben zijne tijdgenooten in woord en daad gebreken bij hem meenen te ontdekken, hoogst-laakbaar en strafbaar, maar ook in den laatsten tijd — een 20 jaar geleden — verhief zich weêr in Duitschland met nadruk eene stem, die hem tot *revolutionair* maakte en het gedrag zijner regters niet slechts trachtte te verontschuldigen, maar ook als wettig en onberispelijk te regtvaardigen, ja het over hem gevelde en voltrokken vonnis aan een vernieuwd en scherper onderzoek onderwierp, om het, zoo mogelijk, door meerdere bewijzen van schuld ook na zijn' dood te bekrachtigen ⁶⁾). Het was — gelijk wel eens meer in Duitschland — slechts eene korte razernij, waarmede men oudtijds de dronkenschap vergeleek; voor de regtbank van het gezond en nuchter verstand moest die aantijging zwichten.

⁴⁾ *Dem. de Cor.* c. 5.

⁵⁾ *Plut. Pericl.* c. 38.

⁶⁾ *P. W. Forchhammer. Die Athener und Sokrates, die Gesetzlichen und der Revolutionär.* Berlin 1837.

Gelijk er onder SOCRATES' tijdgenooten eene menigte oor- en ooggetuigen waren opgestaan, die met gemoedelijken ernst en gepaste vrijmoedigheid hun beter inzicht in zijne levens-, ziens- en denkwijzen deden blijken en gelden, zoo ook traden in onze dagen goed uitgeruste kampvechters ⁷⁾ in het strijdperk, tegen wier grondig betoog de revolutionaire poging spoedig bleek niet bestand te zijn. Ofschoon vroeger reeds LUZAC in zijne ook door Duitschers geroemde en vaak geraadpleegde redevoering *de Socrate cive* ⁸⁾ veel voldingend had bewezen van hetgeen op nieuw als ter loops werd aangeroerd, is echter na dien laatsten aanval Griekenlands wijsgeer eerst regt in zijn eer hersteld, en de in zijn' persoon beleedigde menschheid krachtig gewroken. Men is zelfs verder gegaan en heeft hem naar verdienste tot theaterheld verheven; men is ook te ver gegaan, en heeft hem met een' lichtglans omgeven, dien menschelijke beperktheid en onvolkomenheid bepaald van de hand wijzen. In vroegeren tijd verwondert 't ons niet, dat onze ERASMUS bij het beschouwen van SOCRATES' leven en karakter door geestdrift bezielde kon schrijven: *bij het lezen van zulke dingen kan ik mij naauwelijks weêrhouden uit te roepen: SANCTE SOCRATES! ORA PRO NOBIS* ⁹⁾. Maar die uitroep, op een gegeven oogenblik zoo natuurlijk in den mond van ERASMUS, heeft als 't ware een prophetisch karakter gekregen. Was 't te begrijpen, dat het tragisch einde van den Griekschen martelaar DE LAMARTINE, toen hem zijne Muze nog omhoog hield, tot eene levendige dichterlijke, al was 't ook

⁷⁾ Men vindt de meeste bij Zeller, *Phil. d. Gr.* II, 75, 83, 92 eld.

⁸⁾ L. B. 1796. *Luzac, Soc. als burger beschouwd*, met aanm. en opheld. 2de Druk. Leyden 1797. Zie *Welcker ad Theogn.* p. LII.

⁹⁾ *Colloq.* L.B. et Rott. 1664 p. 149.

niet geheel zuiver Attische beschrijving uitlokte ¹⁰⁾, was 't geen wonder dat ook bij de Denen OEHLenschläGER zijn' reeds gevestigden roem door zijn treurspel SOKRATES ¹¹⁾ verhoogd, en zijn' wensch vervuld zag door het opvoeren van zijn stuk te Koppenhagen in den winter van 1835 op 1836, er bleef voor Duitschland over, de smet uit te wisschen, zoo ligtvaardig en onberaden den man aangewreven, die de hoofdpersoon moest worden van een nieuw treurspel ¹²⁾, dat, mede voor het tooneel bestemd, deze eer reeds zou zijn deelachtig geworden, ware 't niet, dat bevoegde kunstregters geen personeel konden vereenigen, talrijk genoeg om de belangrijke rollen waardig te doen vervullen ¹³⁾. — Het ontbrak dus niet aan blijken van hooge belangstelling in het leven en lot van SOKRATES, met wien eenmaal in Griekenland de wijsbegeerte hare tweede periode, of liever haar eigenlijk leven aanving.

Intusschen met deze dichterlijke ontboezemingen, waarmede eene welverdiende hulde aan de nagedachtenis van SOKRATES werd gebragt, kon zich bezwaarlijk tevreden stel-

---

¹⁰⁾ *La mort de Socrate*. In het Avertiss. leest men: *quelque ce morceau porte le nom de Socrate, on y sent cependant déjà une philosophie plus avancée et comme un avant-goût du christianisme près d'éclorre. Si un homme méritait sans doute qu'on lui en supposât d'avance les sublimes inspirations, cet homme était Socrate*. Van daar dat Vincent Loosjes in zijne dichterlijke navolging (Haarl. 1828) weglief wat aan het Christendom te sterk herinnerde. Zie *K. en Letterb.* 1828, bl. 88—92.

¹¹⁾ A. Oehl. *Dramat. Dichtungen*. Bresl. 1849. 7er. B.

¹²⁾ L. Eckardt, *Sokrates*. Jena 1858.

¹³⁾ *Wo sind die Schauspieler und zumal in solcher Anzahl zu finden, von einzelnen Ausnahmen vorzüglicher Begabung abgesehen, welche künstlerischer Durchbildung und inniger Durchdringung eines echten Dichtwerkes zugänglich wären!* — *Münchener Preisgericht*.

len alwie een bepaald, naauwkeurig-omschreven en volledig begrip van zijn leven en werken, van zijne verstandelijke en zedelijke ontwikkeling, van zijne wijsgeerige navorschingen omtrent 's menschen natuur en bestemming bovenal wenschte te erlangen. Het is voorzeker een hoogst zonderling verschijnsel, dat tot op het jaar 1858 nog geene althans bekende oordeelkundige levensbeschrijving verschenen was van den man, die in zoo hooge mate te allen tijde niet slechts in wijsgeerige schriften, maar in pleiten raadzaal, ja zelfs op den kansel de aandacht heeft getrokken. Drie proeven zijn er van genomen. De eerste is men verschuldigd aan J. L. GUEZ DE BALZAC. Zijne *Vie de Socrate* (Paris 1650 8°.) werd gevolgd door zijn *Socrate Chrétien* (Amst. 1662, 12°. Arnhem 1675). Na hem kwam FRANÇ. CHARPENTIER (geb. te Parijs in 1600, gest. 1702) met een *Vie de Socrate*, waarvan de 3e uitgaaf te Amst. in 1699 bezorgd werd. In 't Duitsch is het vertaald door CHRIST. THOMASIIUS en te Halle in 1693 uitgegeven. Ook te Haarlem kwam er in 1710 eene Holl. vertaling van uit. Dit werk heeft dus grooten bijval te dien tijde gevonden, en moet den schrijver, die lid der *Acad. Franç.* later ook van die der *Inscr. et Bell. Lettr.* geweest is, zeer tot eer gestrekt hebben; maar hoe over den inhoud en de gehalte er van te oordeelen, daar dit werk zoo zeldzaam geworden is en uit den handel spoorloos verdwenen! Vervolgens gaf te Londen in 1749 J. G. COOPER zijn *Life of Socrates*, dat herhaaldelijk herdrukt en in het Fransch door DE COMBES (Amst. par la Compagnie 1751, 12°) vertaald is. Dat het eenige goede bouwstoffen voor eene nieuwe bewerking aanbiedt, is ontegenzeggelijk. — Buitendien menig verdacht en twijfelachtig punt in het leven des wijsgeers had men meer opzettelijk en bij voorkeur trachten op te helderen; het zonderling verschijnsel zijner *digamie* had niet te ver-

geefs de aandacht getrokken, en 't was weder onze scherpzinnige geleerde LUZAC, wien 't gelukte in zijne *Lectiones Atticae* ¹⁴⁾ aan alle verdere bedenkingen dienaangaande een eind te maken. Maar — behalve de *piquante* vraag, hoe SOCRATES een *individuum vitae consortium* met XANTHIPPE had kunnen aangaan — geen rijker stof bood zich aan letterkundigen, wijsgeeren en godgeleerden aan dan de reeds in de oudheid zoo vaak beproefde ontsluiting van dat bovennatuurlijk verschijnsel, dat zich in het *daemonium* of den zoogenaamden *genius* van SOCRATES voordoet, een even verleidelijk als bedriegelijk lokaas, dat niet minder veler pen oefende en geduld beproefde en gemoedsrust bestormde dan het befaamde twistgeding, wat men van 's wijsgeers *saligheid* te denken had. Hoe geheel uiteenlopend waren hier de gevoelens van vroegeren en lateren! Terwijl JUSTINUS MARTYR niet geaarzeld had SOCRATES, even als ABRAHAM, door den invloed van den λόγος σπινματικός voor een' Christen te verklaren ¹⁵⁾, pleegde de Predikant HOFSTEDT, naar 't zeggen van KANT ¹⁶⁾, hoogverraad aan de menscheid met de deugd van SOCRATES te loochenen, ten einde te beletten dat iemand aan de deugd geloofde. Wat had SOCRATES zelf bij dit betwijfelen zijner deugdgezindheid, bij dit bespreken en bespotten van zijn daemonium gezegd, hij die eens gevraagd, waarom hij toch niets schreef, antwoordde: *het papier is te kostbaar voor hetgeen IK er op zou schrijven*. Had hij kunnen voorzien, welke stapels van dat kostbaar materiaal gewijd zouden worden aan de geleerde droomerijen over zijn' geleigeest, ik geloof niet dat hij door eene korte en bondige verklaring de brandende

¹⁴⁾ L. B. 1809.

¹⁵⁾ *Apol. pro Christ.* II, p. 138. Ook zegt hij *Apol.* I, p. 132. Χριστός, ὁ καὶ ὑπὸ Σωκράτους ἀπὸ μισθὸς γνωστός.

¹⁶⁾ *Anthrop.* p. 45.

nieuwsgierigheid van oud en jong zou bevredigd hebben; immers wij weten, dat SIMMIAS, na eene vruchteloze poging om achter het geheim van dat duister voorgevoel te geraken, dat zijn' leeraar telkens waarschuwend tegentrad, besloot voortaan er niet verder op aan te dringen ¹⁷). Ik voor mij geloof veeleer, dat hij de woorden zou hebben herhaald, die hij in het begin van den Phaëdrus dezen jeugdigen mythologischen ontleedkundige zoo treffend onder 't oog bragt ¹⁸). Evenwel naast soortgelijke tijdroovende en den beuzelgeest voedende geschillen kwamen gewigtiger vragen te berde, die schooner uitkomsten beloofden en de aandacht van het publiek meer waard waren, vragen die den oorspronkelijken geest zijner leer en leermethode, zijne verhouding tot zijne tijdgenooten en tegenstanders, zijn' aanleg en karakter, de leermeesters zijner jeugd, zijn merkwaardig pleitgeding, de regtbank voor welke zijne zaak gediend heeft, en meer andere hetzij hoofd- hetzij ondergeschikte punten betroffen ¹⁹).

Na zulke voorbereidende studieën kon men verwachten, dat in het voorgaande jaar de na eene tusschenruimte van zoo vele jaren weder opgevatte taak eener levensbeschrijving van SOCRATES aan alle wenschen en eischen der wetenschappelijke kritiek zou voldoen, en het winnen van nieuwe lichtpunten een' dieper blik in geest en gemoed van den Atheenschen wijze zou doen slaan en een' stap nader brengen tot de ontdekking van zijn nog in menig opzigt geheimzinnig wezen. Daarom moest de aankondiging van *des Sokrates Leben, Lehre und Tod, nach den Zeugnissen der Alten dargestellt von E. Von Lasaulx* een

¹⁷) *Plut. de gen. Soc.* (Opp. II, 588^c. III, 372 W.).

¹⁸) *Phaëdr.* 229 sq.

¹⁹) Men vindt dit alles thans meestendeels aangewezen bij *W. Engelmann, Biblioth. Scriptt. class.* Ed. 7, 1858.

verblijdend teeken des tijds en eene aangename verrassing voor hen zijn, die onderrigt werden, dat van het straks genoemde treurspel van ECKARDT hier als 't ware de weêrklank, al was 't ook niet in de taal der Muzen, vernomen werd. Het is dan ook geenszins te ontkennen, dat de schrijver eene gewigtige bijdrage tot beter overzigt en juist inzicht van wat SOCRATES was, wilde en leerde, geleverd heeft, bijzonder bij het schilderen hoe hij zijn werkzaam en merkwaardig leven door den heldendood bezegelde, eene schoone bladzijde ons ter lezing en overdenking geeft ²⁰). Doch wat bij het schrijven den Münchener Hoogleeraar meest ter harte ging en hem vooral tot schrijven bewoog, deelt hij ons zelf aan het slot van zijn geschrift in deze woorden mede: *ich nehme keinen Anstand offen und zuversichtlich zu behaupten, dass keiner unter allen alttestamentlichen Persönlichkeiten ein so vollständiges Vorbild Christi ist als der Griechische Sokrates, und dass eben so unzweifelhaft das Beste der Christlichen Lebenslehre dem Hellenismus ungleich näher steht als dem Judaismus*. Geest en strekking van het werk leert men hieruit genoegzaam kennen; het is min of meer eene voortzetting van een' gelijksoortigen arbeid, door BAUR te Tübingen in 1837 gegeven in zijne *religions-philosophische Untersuchung*, waar hij het Christelijke van het Platonisme door eene vergelijking van SOCRATES en CHRISTUS tracht uiteen te zetten ²¹).

²⁰) Zie *Heid. Jahrb.* 1858, p. 746 sqq. *Gersdorf's Report*. 1858, N°. 2747. — Over de oorzaak zijner veroordeeling zie *Zeller II*, p. 78, die de aandacht op nieuw vestigt op *Fréret*, *Obs. sur les causes etc.*, welk stuk met andere van *Schleiermacher*, *Castillon* en *Garnier*, alle op Socrates betrekking hebbende, door *F. B. Adèr* vertaald te Utr. in 1839 is uitgegeven. Mogt die arbeid voortgezet worden!

²¹) Reeds in 1835 gaf *Ackermann* *das Christl. in Plato und in der Plat. Phil.* te Tübingen uit. Op nieuw werd hetzelfde onderwerp in 't *Theol. Quartalschrift* van 1845 door *Mattes* behandeld.

Van SOCRATES zien wij ons dus ten slotte, in plaats van een getrouw levensbeeld, een soort van heiligenbeeld, met een' lichtglans en stralenkrans omgeven, ontworpen, terwijl aan de toevallige overeenkomst van allerlei uiterlijke verschijnselen in het leven en lot, ja in den naam van beide eene waarde wordt toegekend, die bezwaarlijk door het gezond verstand goedgekeurd kan worden. Te regt zeide TENNEMANN: *zu bedauern ist es, dass wir wohl wissen was Socrates gewesen, aber nicht wissen wie er das geworden ist.* Aan de oplossing van dezen knoop, die wel nooit bij het ontbreken van rijker voorraad van authentieke bescheiden zal kunnen gelukken, heeft de schrijver weinig gedacht. En toch zijn er voor ons enkele, hoewel hoogst zeldzame bijzonderheden, b. v. uit zijn' huisselijken kring, bewaard gebleven, die, doorgaans geheel voorbijgezien, van eene onachtzaamheid getuigen, die den schijn van onverschilligheid nabijkomt. Was SOCRATES, gelijk HEGEL zegt, *ein edler, plastisch-gebildeter Mann*, die ontzag en eerbied inboezemt ²¹⁾, dan mag ook de geringste trek, de kleinste bijzonderheid, waar ook te vinden, mits gestempeld, niet verzuimd worden, zal men tot een min of meer volledig inzicht van die *plastische Bildung*, die hem zoo kennelijk van anderen onderscheidt, geraken. Evenwel in de bronnen, die men ten opzichte van zijn leven en leer gewoon is te raadplegen, treft men de door mij bedoelde bijzonderheden en feiten niet aan; zij zijn elders

---

²¹⁾ Emerson zegt in zijne *Representative men* (p. 124) van Montaigne: *his writing has no enthusiasm, no aspiration; contented, self-respecting, and keeping the middle of the road. There is but one exception — in his love of Socrates. In speaking of him, for once his cheek flushes, and his style rises to passion.* Zie de plaatsen bij Meiners, *Gesch. d. Wiss.* II, 466, sq. 505, 508, 515.

verspreid en moeten uit de schuilhoeken aan den dag gebracht worden. Met de aanwijzing dier nog verborgene hulpmiddelen ga ik onmiddellijk tot de behandeling van mijn onderwerp over.

Wanneer men door de schrijvers van de geschiedenis der wijsbegeerte zich in den geest van SOCRATES wil laten inwijden, dan vindt men hen vooraf ernstig bezig met de beslissing der vraag, welke bronnen men veiligst kan raadplegen. En bij de beantwoording van dit gewichtig punt wordt de gewone strijd over de meerdere of mindere geloofwaardigheid van XENOPHON en PLATO hernieuwd. De eerste, meenen vele, staat in zijne verhalen en beschouwingen te veel op een apologetisch standpunt; hij kon niet wel dieper doortasten, daar hij deels als krijgsman, deels als geschiedschrijver en romanschrijver te zeer door allerlei bezigheden werd afgetrokken om SOCRATES' wezen en leer regt te doorgronden en den grooten wijsgeer in zijne genialiteit volkomen regt te doen wedervaren. Een' beteren gids zou men hebben aan AESCHINES, wanneer zijne Socratiche dialogen bewaard waren; immers deze alleen, plagt SOCRATES te zeggen, wist hem te schatten, daar hij zich nimmer van hem verwijderd had ²³). Bij het gemis dus van diens onwaardeerbare schriften blijft hun PLATO over, als zelfstandig wijsgeer groot en verheven, maar een minder veilige raadsman, te dichterlijk om als berigtgever onvoorwaardelijk geloof te verdienen; van wien SOCRATES zeide, toen hij hem zijn' dialoog *LYSIS* hoorde voorlezen: *bij Hercules! wat beliegt mij dat jongste!* ²⁴) — van wien GORGIAS na de lezing van den dialoog, die zijn' naam draagt, ten aanhoore zijner volgelingen dit getuigenis aflegde, dat hij niets van dat alles gesproken noch van SOCRATES ge-

²³) *Diog. L. II, 60.*

²⁴) *D. L. III, 35.*

hoord had, er bijvoegende: *wat een talent van bijtende satire in Platon!* — van wien eindelijk PHAEDO na het lezen van zijn' gelijknamigen dialoog, schoon hij zich niet gelijk GORGIAS geraakt en verongelijkt kon gevoelen, eveneens getuigde, dat hij hem een verzonnen gesprek had laten houden ²⁵). Bij XENOPHON dus, niettegenstaande den besten wil, gemis aan genoegzaam doorzicht, — bij PLATO sterke vermoedens van eigendunkelijke beschouwingswijs en van onzuivere voorstelling. Wat blijft er hun dus over dan de schriften van PLATO ten grondslag van hun onderzoek te nemen, met dit voorbehoud echter dat zijn medeleerling XENOPHON telkens mede geraadpleegd wordt en aldus zekere *contrôle* uitoefent. Dit is de weg, dien ZELLER en allen, die niet syncretistisch te werk gaan, meenen te moeten volgen. Intusschen, hoe verstandig deze methode ook zij, onbegrijpelijk is 't dat zij eene derde meer oorspronkelijke bron onaangeroerd laten. Ik bedoel hiermede niet alleen die talrijke plaatsen bij PLUTARCHUS, D. L. en vele anderen, die een of ander punt in 't licht helpen stellen, maar vooral dien schat van zoogenaamde *apophthegmata*, korte zinrijke gezegden, fijne opmerkingen, meestal gevatte antwoorden op vragen, die aan het aardsch orakel van menschelijke wijsheid zoo vaak werden voorgelegd, en die vooral bij STOBÆUS in menigte te vinden zijn. De eerste schrijver eener geschiedenis der wijsbegeerte, de Engelschman TH. STANLEY ²⁶) is die mijn 't eerst met lofwaardigen ijver gaan ontginnen, en heeft onder bepaalde rubrieken gerangschikt wat hem opmerkelijk voorkwam; onkritisch echter en onvolledig is zijn arbeid gebleven, zoodat men meer eene soort van bloem-

²⁵) *Athen. Deipnos.* XI, 505d.e. D. L. III, 26.

²⁶) *Hist. philos.* Lips. 1711. De oorspronkelijke uitgaaf van dit werk onder den titel van *History of Philosophy* te Londen in 1655.

lezing, met de noodige behoedzaamheid te gebruiken, dan een grondig bewerkt en goed geordend geheel bij hem aan treft. Sedert heeft BRÜCKER uit dien opgedolven schat, uit dat klein Socratisch archief, een en ander ontleend, maar de lateren hebben het uit 't oog verloren, ten minste zij hadden er meer hun voordeel meê kunnen doen. Zelfs voor opvoedkundigen van naam, bij wie SOCRATES het groote uitgangspunt hunner beschouwingen uitmaakt, bleef die bron gesloten. NIEMELJER, die aan het slot van zijn werk *Originalstellen* geeft, en daaronder uittreksels uit PLATO en XENOPHON over opvoeding en onderwijs, had deze zijne *chrestomathis* met menigen belangrijken wenk kunnen verrijken; want inzonderheid over opvoeding en opvoedingloosheid vindt men daar veel dat behartiging verdient. Met genoegen dus ontwaarde ik, dat de waarde van dezen nog niet regt verzamelden bundel den Heidelberger Godgeleerde SCHWARZ geenszins ontgaan is. In zijne *Erziehungslehre* ²⁷⁾ zegt hij: *der Unterschied zwischen Sokrates und Pythagoras, in ihrem befreundeten eben diesem Schönen und Guten geweihten Geiste, lässt sich gerade in ihren Weisheitsprüchen erkennen.* Het is dus geenszins ongépast, uit eene langdurige vergetelheid dezen verholten maar toch voor ieder toegankelijken schat aan 't licht te brengen, en de aandacht van wijsgeeren en opvoedkundigen er bij vernieuwing op te vestigen, in de overtuiging dat eene scherpe oordeelkundige toetsing van het reeds door STANLEY's zorg verzamelde, met aanvulling van het elders verspreide, eene belangrijke bijdrage kan leveren tot naauwkeuriger kennis van SOCRATES' beeld, tot dieper en zuiverder opvatting van zijn' oorspronkelijken geest. Aan voltoojing van dat beeld valt zeker bij de hulpmiddelen die wij bezitten niet te denken. Wanneer wij in den zoo even genoemden bundel als een

---

²⁷⁾ I, 1, 385.

echt Socratisch gezegde vermeld vinden, dat het leven *een beeld* is, en dat als van een beeld *al deszelfs deelen hetzelfde merk van schoonheid moeten dragen* ²⁸⁾, — en daarmede onder andere uitspraken deze vergelijken: het menschelijk leven *een muziekstuk*; doorlopend moet het één zuiver en vol akkoord vormen ²⁹⁾, — en wij dan terugkeeren tot XENOPHON's getuigenis waarvan wij zijn uitgegaan, dat niemand ooit SOCRATES in woord of daad zich aan het heilige en goddelijke zag vergrijpen, dan ondervinden wij de grootste teleurstelling bij de waarneming, dat wij dat harmonisch geheel niet bij maanden en jaren, maar zelfs niet bij geheele vijftallen van Olympiaden kunnen doorvorschouwen.

Uit den bundel, dien ik daar aanwees, is ook het gezegde ontleend, dat CICERO in zijne Tusculanae (V, 37, 108) voor het nageslacht heeft trachten te bewaren en dat thans verder de stof eener opzettelijke beschouwing moet zijn. Die uitspraak van SOCRATES, ons door den Romeinschen vertolker der Grieksche wijsbegeerte medegedeeld, is ieder uit zijne vroegere ontwikkelingsperiode genoegzaam bekend. Zij luidt: *Socrates gevraagd, wat voor landsman hij beweerde te zijn, zeide: Wereldburger; want hij meende bewoner en burger van de geheele wereld te zijn*. Het is opmerkelijk, dat diezelfde vraag nog eens voorkomt, in een' eenigzins anderen vorm ³⁰⁾ tot DIOGENES van Sinope gerigt, die haar evenzoo beantwoordde. Ook onder de grondstellingen van THEODORUS, Deus of Atheus bijgenaamd, vindt men, dat *de wereld het vaderland is* ³¹⁾. Twee voorbeelden, waarvan het eene aan de Cynische, het andere aan de Cy-

²⁸⁾ Stob. tit. I, 33.

²⁹⁾ Plat. Prot. 326^b.

³⁰⁾ D. L. VI, 63 Διογ. ἐρωτηθεὶς πόθεν εἶναι κοσμοπολίτης, ἔφη. Zoo ook Arsen. Viol. p. 202.

³¹⁾ D. L. II, 99.

renaïsche school ontleend is. Hetzelfde gevoelen won sedert meer veld in de scholen der Stoici ³¹⁾. Met deze allen stemt dus, volgens CICERO, ook SOCRATES in. Dat *mundanus* — welk woord als zelfstandig naamwoord nergens elders door vroegeren of lateren gebezigd is — in geene andere betekenis dan die van *wereldburger* kan genomen worden, bewijst de opheldering, door CICERO er aan gegeven en het verband, waarin dit gezegde met het voorgaande staat. Indien wij ons dus slechts bij deze plaats van CICERO moesten bepalen, zonder in verder onderzoek te kunnen treden naar zijn' zegsman, wie zou ook maar van verre op het vermoeden hebben kunnen komen, dat hij met zijn *mundanus* een geheel ander, in SOCRATES' tijd zeer gangbaar, regt nationaal woord, namelijk κόσμιος, vertolkte? Gelukkig dus, dat wij tegen alle verdere misleiding door den oorspronkelijken Griekschen tekst gedekt zijn, die ons deels bij PLUTARCHUS, deels bij ARRIANUS (die ons evenwel hunne bronnen niet noemen) bewaard is. Het is niet onbelangrijk, om hare gelijkkluidendheid beide plaatsen te vergelijken. PLUTARCHUS schrijft in zijn boek over ballingschap ³²⁾: zeer juist is opgemerkt, zegt PLATO ³³⁾, dat de Godheid

---

³¹⁾ *Falkenburg ad Nonni Dionys.* geeft dit grafschrift op een' marmeren zerk van Homerus: πατρίς ἡμοὶ χθὼν πάσα. Dat ballingen en verdrukten zich wereldburgers noemden, is even bekend als begrijpelijk.

³²⁾ *Plut. Opp.* II, 600^e. (III p. 431 sq. W.).

³³⁾ *Tim.* 90^a. Deze plaats heb ik in haar geheel hier gegeven. De woorden van *Plutarchus* zijn duister: ὁ γὰρ ἄνθρωπος, ἢ φησιν ὁ Πλάτων, φυτὸν οὐκ ἔγγειον οὐδὲ ἀέριον, ἀλλ' οὐράνιον ἐστίν, ὥσπερ ἐκ ρίζης τὸ σῶμα τῆς κεφαλῆς ὄρνιν ἰστώσης, πρὸς τὸν οὐρανὸν ἀνιστραμμένον. Men dient te lezen ἰστώσης; de zin is dan: *de mensch is geen aardische noch eigene bewegingskacht missende, maar hemelsche plant, daar het hoofd als uit een' wortel, het ligchaam, hemelwaarts omgebogen, regt over-*

ieder mensch de rede gegeven heeft als een' beschermgeest, wonende in het boveneind des ligchaams en van de aarde ons naar den ons verwanten hemel optrekkende. *De mensch toch is geen aardsche, maar hemelsche plant; want de Godheid, die zijn hoofd als wortel aan die plek bevestigd heeft, van waar zijn oorsprong wordt gerekend, rigt van dat punt uit zijn geheel ligchaam. Van daar — zoo gaat PLUTARCHUS voort — dat Herkules zeide: Argiver of Thebaner; om 't even; niet maar één vaderland, daar ik op boog; overal waar een Grieksche burg is, dár is mijn vaderland. Beter intusschen Socrates, die beweerde niet Athener of Griek te zijn, maar $\alpha\theta\eta\nu\alpha\iota\omicron\varsigma$ (zooals men zou zeggen $\rho\acute{\iota}\delta\iota\omicron\varsigma$, $\kappa\omicron\rho\iota\nu\theta\iota\omicron\varsigma$), omdat hij noch op Sunium, noch op Taenarus, noch op de Ceraunische toppen zich opsloot. Ziet gij daarboven dat onmetelijk luchtruim, dat rondom de aarde in zijne vochtige armen omsluit ³⁵⁾? dat zijn de grenzen van ons vaderland. Overeenkomstig hiermede zegt ARRIANUS ³⁶⁾: als 't waar is, wat wijsgeeren over de verwantschap van het menschengeslacht met de Godheid zeggen, wat blijft er den mensch anders over, dan op de vraag, van waar zijt*

---

eind zet. Zie hier hoe Martin in zijne *Etudes sur le Timée*, I, p. 239 de plaats van Plato vertaalt: *pour ce qui concerne l'espèce d'âme la plus parfaite qui soit en nous, il faut considérer que Dieu l'a donnée à chacun de nous comme un génie divin, elle qui habite le sommet de notre corps, et de laquelle nous pouvons dire au plus juste titre, qu'en vertu de sa parenté céleste elle nous élève de terre, comme étant des plantes, non de terre, mais du ciel. En effet suspendant la tête, qui est comme la racine de l'homme, à la région d'où l'âme tire son origine première, la divinité dresse vers le ciel le corps entier.* Zie *Plut. de Pyth. orac.* c. 12. *Arist. de anim.* II, 4. Martin l. I. II, p. 377 sq.

³⁵⁾ Eur. fr. inc. 836, Ed. Did.

³⁶⁾ Diss. Epict. I, 9.

gij? nooit te antwoorden: van Athene, van Corinthe, maar met Socrates: xóquos.

Omtrent de echtheid van beide berigten kon ligt eenige twijfel ontstaan, dien wij dus aanstonds willen voorkomen. Men zou namelijk niet ten onrechte kunnen vragen: *SOCRATES*, een Atheensch burger, met hart en ziel aan zijn Attica, aan zijn Athene verknocht, hoe kon men dien vragen, van waar hij geboortig was? Was 't moeilijk, uit de trekken van dat Marsyas- of Silenengelaat, uit dat geheele voorkomen, uit die houding, uit dien gang te besluiten, onder welke hemelstreek hij geboren, of uit welk gedeelte van Griekenland hij afkomstig was, hij had slechts zijn' mond te openen — en die bleef zelden, wanneer hij onder menschen was, gesloten — om ieder te overtuigen, dat hij te Athene t' huis behoorde. Intusschen wij vinden vermeld, dat *TYRTAMUS* (later door *ARISTOTELES EUPHRASTUS*, ook *THEOPHRASTUS* genoemd), van Eresos op Lesbos geboortig, nadat hij lange jaren te Athene woonachtig geweest was, en het Attisch als zijne moedertaal sprak en verstond, eene soortgelijke hoogst onaangename en aanstootelijke ontmoeting. is wedervaren. Toen hij op de markt bij eene oude koopvrouw naar den prijs van eenige koopwaar vroeg en afdong, kreeg hij dit tot bescheid: *vreemde-ling! 't kan niet minder*. Tot regt verstand van het gebeurde wordt er bijgevoegd, dat de vrouw hem betrap had op eene minder natuurlijke, al te Attische en gemaakte uitdrukking; welke is ons onbekend, en 't is moeilijk er naar te gissen ³⁷). Ieder herinnert zich hierbij de *Patavinitas* van *LIVIVS*, hem door *ASINIUS POLLIO* verweten. Maar een sterker voorbeeld wordt ons van *SOCRATES* zelven opgedischt; iemand zou hem verweten hebben, dat hij *barbariseerde*: ja, was zijn antwoord, *ik met de tong, maar*

³⁷) *Cic. Brut. 46, 172. Quinctil. Inst. VIII, 1.*

gij met uw gedrag ³⁸⁾). Dit voorbeeld breng ik bij, om te doen zien, hoe voorzigtig men met die apophthegmata moet te werk gaan, om zich niet te laten verschalken. Erg genoeg, wanneer iemand een' geboren Athener op een *so-loecisme* had kunnen betrappen; maar op een *barbarisme*! en dat SOCRATES, die zich bijna nooit uit Athene verroerd had! Gelukkig brengt ons STOBÆUS ³⁹⁾ te regt, die al de zwaarte van het verwijt doet nederkomen op ARISTOTELES, den man van Stagira aan den Strymon, uit Macedonië. De verwarring van beide personen laat zich hier gemakkelijk verklaren. Op eenige apophthegmata van SOCRATES volgde dit van ARISTOTELES; maar, gelijk dikwerf gebeurde, het *lemma* raakte verloren — en SOCRATES moest zich nu tegen barbarismen verdedigen, en scheen door zijn antwoord schuldbelijdenis af te leggen. Het is dus, om tot onzen tekst terug te keeren, niet onwaarschijnlijk, dat bij gelegenheid der talrijke volksfeesten een of ander geheel onbekend vreemdeling tot SOCRATES de vraag gerigt heeft: van waar zijt gij? En wat krijgt hij tot antwoord? Met buitengemeene gevatheid voert hem SOCRATES te gemoet: *χόσμος*, duidelijk om den schijn te geven van een op de vraag passend antwoord gereed te hebben — immers de zinspeling op *χόσμος* is onloochenbaar —; maar ook niet meer dan den schijn; want het woord *χόσμος* herinnerde den Griek aan wet en orde, aan regelmaat en overeenstemming, aan de *εὐρυθμία* en *εὐαρμοσύνη*, of aan de *εὐσχημοσύνη*. Van daar dat PHILEMON zeide: *μηδὲν ποιῶν δ' ἄσχημον, οὗτος χόσμος* ⁴⁰⁾. Het is echter niet alleen geheel Socratisch, maar ook bij redenaars en anderen zeer gebruikelijk; b.v. LYSIAS noemt iemand *χόσμος*, en laat er deze verklaring op volgen: men ziet hem

³⁸⁾ *Arsen. Viol.* p. 436.

³⁹⁾ *Stob. Ecl.* t. IV. Append. p. 38.

⁴⁰⁾ *Stob.* t. IV. App. p. 11.

nimmer doen wat anderen durven ⁴¹⁾. Op eene andere plaats spreekt hij van de allermoeijelijkste pligtsbetrachting, daarin bestaande, dat men ten allen tijde onveranderlijk κόσμος en σώφρων is ⁴²⁾. Wanneer dus de onbescheiden vrager eenig begrip van zedelijke wijsbegeerte had, moest hij zich terstond verwezen zien naar die zuivere overeenstemming van ziens- en denkwijis met taal en gedrag, die ons XENOPHON in den persoon van SOCRATES te bewonderen heeft gegeven. Het is de καλοκάγαθος, dien wij hier voor oogen krijgen, de νόμιμος, de ελευθέριος, vreemd van allen slaafschen zin, de echt-humane en beschaafde, *der plastisch-gebildete*, zooals HEGEL SOCRATES noemde, „vierkant van stuk, geheel onberispelijk gevormd naar ligchaam en geest beide”, gelijk de oude SIMONIDES met zinspeling op de Hermesbeelden zich uitdrukt ⁴³⁾. Zou men dus wel omtrent SOCRATES' bedoeling met zijn vernuftig antwoord kunnen mistasten, wanneer men hem — of weder ARISTOTELES — bij eene andere gelegenheid gevraagd wat het schoonste voorwerp is, hoort antwoorden: *de mensch, wien beschaving siert* ⁴⁴⁾.

Wij hebben reeds in 't voorbijgaan kunnen opmerken, hoe beide straks vermelde schrijvers, PLUTARCHUS en ARIANUS, het woord κόσμος kennelijk in de beteekenis van οὐράνιος hebben opgevat en aan den hemelschen oorsprong van ons geslacht gedacht willen hebben. Op geheel an-

⁴¹⁾ *Lys. Or.* XXVI p. 175.

⁴²⁾ *Ib.* XXI, p. 163.

⁴³⁾ *Simon. fr.* p. 16 sqq. Zie over τετράγωνος *H. Brunn, Gesch. d. Gr. Künstler*, I, p. 220, sqq. 373, sq. *Schneidewin* vergelijkt dit vers van *Walter von der Vogelweide*, p. 79:

*sit ich dem getriuwen friunde bin
einloetic unde wol gevieret.*

⁴⁴⁾ *Arsen. Viol.* p. 436. *Stob. t.* IV, App. p. 38.

der terrein verplaatsen ons MUSONIUS, de leermeester van EPICTETUS, en CICERO; de eerste, wanneer hij zegt: *hoe zou niet de wereld het gemeenschappelijk vaderland van alle menschen zijn, gelijk Socrates heweerde* ⁴⁵⁾; de laatste, die het bekende woord van TEUCER aan het gezegde van SOCRATES laat voorafgaan: *patria est, ubicumque est bene*.

Op twee bedenkingen hebben wij vooreerst nog de aandacht te vestigen. Zijn wij niet — om hiermede te beginnen — hoogst-onbillijk jegens CICERO, met te onderstellen dat hij met zijn *mundanus* het Grieksche κόσμος, dat nimmer in die beteekenis gebruikt wordt ⁴⁶⁾, zou hebben teruggegeven? Hier toch betrad hij niet dien moeilijken weg tusschen doornen en distelen, waarop hij, door

⁴⁵⁾ *Stob. t. XL p. 234.* 't Kan echter zijn, dat hij, als zijn leerling EPICTETUS, onder κόσμος bijzonder den hemel verstaat.

⁴⁶⁾ De reden is zeer eenvoudig. Oudtijds beteekende κόσμος orde, (κατὰ κόσμ. en κατὰ νόμον ordelijk, geregeld), dan opschik, sieraad, eindelijk heelal, wereld. De gewone bijvoegelijke uitgang voor —ος is —ιος, als οὐράνιος, πόντιος, ποτάμιος, χρόνιος, ὄριος, ὀδῖος, νότιος, δούλιος, Δῆλιος, Ῥώδιος, Κορίνθιος ook ἐντόπιος, δῆμιος, ἐνδῆμιος. Van daar dat bij κόσμος orde, κόσμος geregeld, fatsoenlijk (ordentelijk), anständig, decorus behoort. Maar toen een PYTHAGORAS en anderen κόσμος voor wereld namen, kon κόσμος, reeds in beslag genomen, niet meer dienen: men moest κοσμηκὸς zeggen. Evenzoo heeft νόμος, oorspronkelijk weide, streek (district), ook voeder, νόμιος en Νόμιος (PAN, APOLLO), maar νομικὸς behoort bij νόμος, regel, wet, even als νόμιμος in zijne verschillende beteekenissen. Λόγος, oorspronkelijk spraak, rede, heeft λόγιος maar λόγος, later als rede, overleg gebruikt, heeft λογικὸς. Maar λόγιμος is de rede waard, zooals αἰδῖμος den zang waard. Meer ware daarvan te zeggen. Nu kon op ADMETUS' vraag aan APOLLO: ποδαπὸς εἶ; deze antwoorden: οὐράνιος of Δῆλιος; ook VULCANUS aan de SYNTIES: οὐράνιος, en SCYLLA aan ULYSSES: πόντιος. Maar SOC. gevraagd ποδαπὸς εἶ; kon niet in gelijken zin antwoorden: κόσμιος, wanneer hij mundanus bedoelde.

de ontrouw zijner gidsen de ἐντελέχεια met de ἐνδελέχεια verwarrende, aan eene *continuata motio et perennis* der ziel dacht ⁴⁷⁾). Kan er dus niet, wat voor de hand ligt, een fout bij PLUT. en ARR. zijn ingeslopen, waartoe een tijdsverloop van zoo vele eeuwen heeft kunnen medewerken? Verdient niet de lezing κοσμικός voor κόσμος de voorkeur, al is 't ook niet in patristischen zin, waar κοσμικός hem beteekent, die *op de aarde en de vleeschelijke begeerten bouwt* ⁴⁸⁾). Wat dan? zullen wij κοσμικός met νομικός vergelijken, den *natuurkundige* met den *wetgeleerde*, en daardoor SOCRATES eene *professie* opdringen, die hem in zijne eeuw niet voldeed, waarvoor hij in de onze zoo uitnemend ware berekend? Het kan dus weinig baten, welke proeven men ook neme. Dat echter PLUT. werkelijk κόσμος geschreven heeft, duidt het volgende Ῥόδιος ἢ Κορίνθιος, dat hij ter vergelijking bijbrengt, ten duidelijkste aan.

Indien er echter van deze zijde geenerlei verschooning voor CICERO kan uitgedacht worden — ofschoon de willekeurige dwaling nog vrij wat onverschoonlijker wordt in Grieken, als PLUT. en ARRIANUS, — zou er integendeel omtrent onze opvatting van het κόσμος een zeer gereede en zeer ernstige twijfel kunnen ontstaan. Zie hier dus mijne tweede bedenking, wier oplossing noodzakelijk is, zal het licht, waarin ik SOCRATES als den κόσμος heb trachten te plaatsen, niet plotseling verdwijnen. Er staat bij ARRIANUS: πρὸς τὸν ποδόμενον ποδᾶ πόδες ἴσταν, en 't is bekend, dat ποδ. met het Latijnsche *cuius* overeenkomt. Sluit zich dus als van zelfs daaraan aan Ἀθηναῖος ἢ Κορίνθιος, eene andere vraag is 't of bij mogelijkheid de εὐκοσμία, het κόσμος er zich meê laat vereenigen, dat veeleer op een voorafgaand ποῖος schijnt te antwoorden. Bekend is de zeldzame en bewonderenswaardige

⁴⁷⁾ *Tusc. I, 10, 22. Adv. ad Cic. de Fin. p. 501.*

⁴⁸⁾ *Clem. Al. Strom. II, 9, 41.*

dubbelzinnigheid, waartoe soms het Grieksch niet minder dan het Fransch zich leent. Op dezelfde vraag die SOCRATES werd voorgelegd door een' vreemdeling, antwoordt DIOGENES van Sinope een' koopman: παντοδαπός. *Hoe zegt ge?* vraagt de koopman, en DIOG. antwoordt: *een' wereldburger ziet gij voor u, een' ijverig aankleever van Hercules* ⁴⁹). Dat παντοδαπός wenschte de koopman opgehelderd te zien, daar het gewoonlijk *qualislibet, varius, omnigenus, van allerlei aard* beteekent: παντοδαπός staat tot ποδαπός, gelijk παντοῖος tot ποῖος. Opmerkelijk is 't dat men somwijlen aantreft ποδαπός τὸ γένος ⁵⁰). Dat echter ook ποδαπός in den zin van ποδαπός τῆς φύσεως gebezigd wordt, blijkt wel niet uit het antwoord op deze vraag: ποδαπός; εἴπ' ἑμοί, τίς εἶ; waarop de dichter zegt: *honigzoete woorden uit ik in mijn' zang, een vlugge dienaar der Muzen* ⁵¹); maar een ander voorbeeld is immers dit: τίς οὖν οὗτός ἐστι; κύων — τοῦ δήμου. ποδαπός; οἶος, οὗς μὲν αἰτιᾶται λύκους εἶναι, μὴ δάκνεν, 2 δὲ φησι φυλάττειν πρόβατα, αὐτὸς κατεσθίειν. ⁵²). Hier wordt van de *hoedanigheid*, van den *aard* van een' hond gesproken, die nu eens *mak* (ἡμερος), dan weder *wild* (ἄγριος) is, naar gelang van de personen die hij nadert. Men heeft echter vernuftig opgemerkt, dat men hier bij ποδαπός aan het *ras* van honden, waarmede de *geaardheid* in verband staat, kan denken, en dus een ποδαπός τὸ γένος; hier op den voorgrond staat, al is 't ook dat het antwoord niet regtstreeks en onmiddellijk op die vraag terugslaat. Met deze uitlegging

⁴⁹) *Lucian. Vitt. Auct. c. 8.*

⁵⁰) *Arist. Av. 108. Pac. 186. Alex. fr. 3, 419.* Mein. waar op die vraag πλούσιος volgt.

⁵¹) *Arist. Av. 907.* Dikwerf leest men τίς; ποδαπός; hier is 't omgekeerd; ten minste de dichter antwoordt op τίς, niet op ποδαπός.

⁵²) *Demosth. in Aristog. I, c. 9.*

heb ik thans volkomen vrede. Ik zou mij dus nog alleen op het *παντοδαπός*, als eigenschap van een' Proteus of een Chamaeleon, kunnen beroepen; doch dit is minder noodig, daar ik reeds vroeger aangetoond heb, dat in *κόσμος* eene blijkbare zinspeling op *κόσμος* ligt opgesloten, en dit bij den kwinkslag toereikend is om het *παντοδαπός* zijn gewoon regt te laten behouden. Trouwens des te verrassender wordt nu de wending, die SOCRATES aan de in geheel anderen zin voorgestelde vraag geeft.

Maar hoe kon SOCRATES zich *κόσμος* noemen, zonder in strijd te geraken met zijne gewone algemeen bekende bescheidenheid? Hij, die verklaarde *niets te weten*, laat zich hier op zijne *ἐπιστήμη* voorstaan! Doch met even veel, zoo niet met meer regt, kan men aanstoot nemen aan die openlijke verklaring, die hij bij PLATO tegenover zijne regters aflegt, wanneer hij zich waardig rekent als verdienstelijk burger in het Prytaneum opgenomen en levenslang verzorgd te worden ⁵³). Ook blijft er ruimte van beteekenis over, om 't niet volstrekt in den hoogst-zedelijken zin te nemen. Alles hangt van den toon af, waarop het uitgesproken werd.

Met verlangen zag ik de opvatting en het oordeel der nieuweren ten aanzien van het *wereldburgerschap* van SOCRATES te gemoet. Of zij zich meerendeels verlegen gevoeld hebben met eene behoorlijke verklaring van het vreemd verschijnsel? Men zou 't haast denken. STANLEY, BRÜCKER en anderen zwijgen er geheel van; ZELLER, die van het wereldburgerschap volgens de begrippen der Stoici vrij uitvoerig spreekt ⁵⁴), herinnert ook zelfs niet met één enkel woord aan SOCRATES als voorganger in dit punt. Anderen daar-

⁵³) *Plat. Apol. S. c. 26.*

⁵⁴) *Phil. d. Gr. III, p. 179 sqq. 649 sq.*

entegen nemen gereedelijk aanleiding uit deze eenigzins *triumphale* verklaring van den wijzen, om hunne lofspraak op hem 'er door te verrijken, en het onpartijdige en het onafhankelijke zijner denkwijis in een glansrijk licht te stellen. MUNK zegt dit er van: *das Nationale trat dem Sok. vor dem rein Menschlichen zurück. Sein Staat ist eine auf den philosophisch-abstracten Rechtsbegriff gegründete Gesellschaft, nicht ein historisch-concretes Wesen, ein Volks-individuum, das, durch äuszere und innere Eigenthümlichkeiten von anderen verschieden, seine eigenthümliche Mission bewusst oder unbewusst erfüllt. Der Staat sollte nach ihm die reine Sittlichkeit, abgelöst von allem Nationalen, verwirklichen. Der edle Menschenfreund verkannte, dasz, wie in dem Individuum der persönliche Charakter, so im Staate das Nationale der Träger des geistigen Lebens des Volkes ist. Eine Lossagung des allgemeinen Menschlichen von dem Persönlichen, des absolut Sittlichen von dem Nationalen entzieht dem individuellen wie dem Volksleben jeden festen Grund und Boden, und geistige Knechtschaft des Einzelnen und hierarchische und despotische Bevormundung des Ganzen sind die unabwendbaren Folgen des Aufgebens der Persönlichkeit und der Nationalität. Sok. hatte sein tragisches Ende weniger den Intriguen und Anklagen seiner Feinde, als seinem Ankämpfen gegen die volksthümlichen Begriffe von Religion, Staat und Sitte zu verdanken.* Na deze Philippica laat hij Soc. meer regt wedervaren met te zeggen: *übrigens erfüllte er seine Bürgerpflichten auf das pünktlichste* ⁵⁵). VON LASAULX zegt bl. 98: *er bezeichnete sich gerne als einen Weltbürger. Hiemit hatte er die Schranken des Griechenthums durchbrochen, und durch seinen Tod für immer besiegelt, dass der Mensch über dem Bürger stehe, und dass des Menschen Geist seiner Natur nach frei sei*

⁵⁵) *Gesch. d. Gr. Liter.* II, p. 245 sq.

von aller nationalen und zeitlichen Beschränkung. Ook COOPER moeten wij nog hooren: *though Soc. glowed with this most ardent love for his native country in particular, yet he did not partially confine his regards to Athens, but like the minister and servant of the great Parent of all, extended his benevolent concern to Mankind in general; and being once ask'd what countryman he was, he reply'd with the greatest energy, that he was a citizen of the world. Which conclusive apophthegm comprehended every tender duty of Humanity, by implying that, whatever our more immediate respect may be and indeed ought to be with proper restrictions, first for our own families, then cities, provinces and nations, according to that love implanted in us by nature, yet we should still extend our affections with a proportionable regulation to the whole species, and consider ourselves (to carry on his allusion) fellow-citizens of one great commonwealth, whereof God is the impartial Governor, whose divine laws are best obey'd, when we endeavor to promote one another's happiness by reciprocal acts of goodness, and mutual assistance, the need of which he has ordain'd, by his unerring legislation, should be an irrefragable chain to link all societies together* ⁵⁶).

Het is geenszins te verwonderen, dat het woord tot zulk eene rhetorisch-pathetische uitweiding aanleiding heeft gegeven. Omzigtiger echter dan alle anderen drukt zich de al te onachtzaam en ondankbaar behandelde MEINERS uit. Hij herhaalt die bijzonder merkwaardige woorden, die PLATO in den Crito (p. 52^a) door de Staatswetten laat spreken: *wij hebben de sterkste bewijzen, Socrates, dat, wij u behaagd hebben; anders toch zoudt gij niet als bij uitzondering uw leven binnen de muren hebben doorgebragt. Immers verwijderdet gij u niet uit het midden uwer me-*

⁵⁶) Cooper, *life of soc.* p. 62.

deburgers om eenig volkschouwspel bij te wonen, dan eens naar den Isthmus; behalve enkele veldtogten zag men u de grenzen van Attica niet overschrijden. Hoe ook door Archelaüs en anderen aangezocht, weêrstandt gij hun aanzoek; geen' anderen staat wenschet gij te zien, geene andere wetten te kennen; aan ons hadt gij genoeg; ons volk, ons volksbestuur voldeed u geheel. Wanneer men, zegt MEINERS, deze edele gezindheden, die soc. aan zijn vaderland en medeburgers hechtten, en de reden waarom hij bijna nooit van hen scheidde, overweegt, gevoelt men onwillekeurig eenig wantrouwen ten aanzien van de spreuk, die in den mond van ieder republikein, maar vooral in den mond van soc. misstaat, dat hij geen Athener, geen Griek, maar een wereldburger is ⁵⁷). Na dus aanstoot aan CICERO's berigt genomen te hebben, slaat hij in plaats van den regten, den verkeerden weg in, met te zeggen, dat men uit deze en soortgelijke voorbeelden ziet, hoe weinig men op de echtheid dier spreuken en anecdoten kan staat maken, die zelfs bij CICERO en PLUTARCHUS voorkomen. — Hoe nuttig die wenk ook moge zijn voor menig oppervlakkig criticus, elk meer bezadigd beoordeelaar, die gaarne gouden wapentuig tegen koperen inruilt, bedenkt zich tweemaal eer hij ook het koperen wegdoet. Had MEINERS na CICERO nog even zijn Grieksch woordenboek nageslagen, hij zou misschien in beraad gestaan hebben, of hij SOCRATES' vernuftig en schrander gezegde onder de fabelen kon wegschuiven. Wij zeggen liever: οὔτοι ἀπόβλητον ἔπος.

Bij duistere plaatsen in de oudheid pleeg ik wel eens eene Fransche vertaling in te zien — zij zijn zoo gevat de Franschen! Hier echter durfde ik 't niet wagen, vreezende CICERO's misvatting door een erger calembour: *je suis mon-*

⁵⁷) *Gesch. d. Wiss.* II, p. 361. Vgl. vooral C. Ullmann die *Sündlos. Jesu.* 5^e Aufl. 1846, bl. 45.

dain — waarmede de latere Patres zouden instemmen — te zien vervangen.

Ik herinner mij, aan 't slot mijner verhandeling gekomen, mijne belofte van over het *wereldburgerschap* van *Socrates* eene spreekbeurt te zullen vervullen. Hoezeer ik wensch dat het *promissis stare* voortaan van kracht blijve, zou ik aan *deze* mijne belofte, bij den wanhopigen toestand der vraag, zoo mogelijk, niet langer verlangen gebonden te zijn. Ik geloof, dat de eer en de naam van *SOCRATES* er bij winnen, wanneer men voortaan deze stof geheel ter zijde laat en liever het tegengestelde behandelde, door aan te toonen hoe *SOCRATES* te Athene zich als een' echt *patriot* levenslang heeft gedragen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} MAART 1859.

— — — — —

Tegenwoordig de Heeren: S. KARSTEN, L. J. F. JANSSEN,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, M. DE VRIES, W. MOLL,
G. H. M. DELPRAT, C. LEEMANS, A. RUTGERS, J. C. G. BOOT,
H. J. KOENEN, G. DE VRIES AZ., J. ACKERSDIJK, J. H. SCHOLTEN,
J. A. C. VAN HEUSDE, J. G. HULLEMAN, L. PH. C. VAN DEN BERGH,
J. VAN LENNEP, L. A. J. W. SLOET.

~~~~~

De Heeren BAKE, DIRKS, MILLIES, KNOOP en DE WAL hebben schriftelijk kennis gegeven, dat zij aan deze vergadering geen deel zouden kunnen nemen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

De Secretaris bericht, dat een werkje van den Heer DIRKS voor de Bibliotheek is ingekomen. Het wordt door de vergadering met dankzegging aangenomen.

De Heer HULLEMAN draagt voor, het verslag der Commissie van beoordeeling van de *Latijnsche Prijsverzen*. Vier der vijf ingekomene dichtstukken worden door al de leden der Commissie afgekeurd. Aan het vijfde hebben twee le-

den der Commissie een zilveren eerepenning toegedacht: het derde lid wil ook het vijfde gedicht ter zijde leggen. Met 13 tegen 5 stemmen besluit de vergadering, dat ook dit dichtstuk niet zal worden bekroond. Even als in vorige jaren zal het verslag der Commissie van beoordeelaars in de *Verslagen en Mededeelingen* worden geplaatst.

De Heer VAN HEUSDE draagt zijne aangekondigde bijdrage voor over *het wereldburgerschap van SOCRATES*. Na in het breede te hebben gehandeld over hetgeen vooral in de latere tijden door onderscheiden geschiedkundigen en philologen over het leven, het karakter en de leer van SOCRATES is in het midden gebracht, bespreekt de Heer VAN HEUSDE den oorsprong en de gronden van het vermeende wereldburgerschap van den beroemden wijsgeer, en toont, dat het berust op de getuigenis van CICERO, dat de wereld het vaderland van SOCRATES was; doch dat men, de zaak wel beschouwende, die beteekenis niet aan het grieksche woord *κόσμος*, hetwelk CICERO door *mundanus* vertaalt, hechten kan: zoodat men voortaan het beweerde wereldburgerschap van SOCRATES geheel moet ter zijde stellen, en hem veeleer als een waren Patriot behoort aan te merken.

Over deze verhandeling van den Heer VAN HEUSDE ontstaat eene uitvoerige wisseling van gedachten. De Heer KARSTEN geeft te kennen, dat hij voor zich geene groote waarde kan hechten aan de zoogenaamde *Apophthegmata*, waaraan de Spreker nog al eenige betrouwbaarheid toekent. Het zijn toch veelal anecdoten, die men eerst in den alexandrijnschen tijd is begonnen te verzamelen. Die anecdoten werden wel eens tot verkeerde personen teruggebracht, zoodat daarvan de mededeeling van den Heer VAN HEUSDE zelf een voorbeeld bevat; want de door dat lid aangehaalde bijzonderheid wordt aan SOCRATES in plaats van aan ARISTOTELIS toegekend. Het woord *ποδαπός* in de gedane vraag

kan beteekenen: „Wat ben je toch voor een man?" Voorts moet men volgens den Spreker door het βαρβαρίσεν van SOCRATES niet zoo zeer verstaan zijn gebruik maken van vreemde woorden of spreekwijzen, maar zijne ingenomenheid met vreemde of buitenlandsche instellingen.

De Heer VAN HEUSDE antwoordt, dat er in dezen veel afhangt van de beteekenis van het woord ποταπός of ποταπός, dat beteekenen kan: van welken landaard, of ook wel: hiedanig een. Men heeft dat woord eenen tijd lang door verschillende accentuering in die onderscheiden beteekenissen willen kenmerken, doch later hebben de philologen die spitsvondigheid wederom opgegeven. Men moet dus den waren zin uit den samenhang afleiden; en dan is het waarschijnlijk, dat naar de afkomst van SOCRATES zou zijn gevraagd geworden.

De Heer LEEMANS vraagt, wat het beteekent, gelijk hij meent dat ergens van SOCRATES gezegd wordt, wanneer iemand beschreven wordt als van gestalte τετραγώνος. Beteekent dit: kort en gedrongen, zooals men ook veelal ons woord *vierkant* gebruikt? Hij heeft dit woord wel eens door onderscheidene philologen verschillend hooren opvatten, en verlangt daarover het gevoelen van den Heer VAN HEUSDE te vernemen.

De Heer KOENEN vraagt, wat de studie der bronnen voor het leven van SOCRATES den Heer VAN HEUSDE heeft geleerd omtrent de inborst en het gedrag van XANTHIPPE, vooral met betrekking tot haren echtgenoot. Bij de waardering van het zedelijk karakter van den wijsgeer komt hem deze vraag niet onbelangrijk voor. Heeft SOCRATES zich in de keus eener echtgenoot ganschelijk bedrogen, wat valt er dan van zijne diepe menschenkennis te denken? Heeft hij zich in zijne keus door uiterlijke voordeelen, een rijken bruidschat, schoonheid of geboorte laten leiden, hoe zal men dan zijne onverschilligheid omtrent deze uiterlijke voorrech-

ten aannemen? Heeft hij voorbedachtelijk eene kwade en boosaardige wederhelft gekozen, kan die keus dan eene verstandige genoemd worden? De Spreker vermoedt dus, dat er op het ongelukkig karakter van XANTHIPPE wel wat af te dingen is, en dat eene onpartijdige nasporing wellicht, gelijk met opzicht tot andere historische personen, tot eene meerdere of mindere eerherstelling der zoo donker afgemaalde wederhelft van den griekschen wijsgeer zou kunnen leiden.

De Heer VAN HEUSDE kan zich, wat de uiterlijke gestalte van SOCRATES betreft, zeer goed met de opvatting van den Heer LEEMANS vereenigen, daar alle berichten overeenstemmen, om hem als eenigzins klein en inééngedrongen voor te stellen; en wat het karakter van XANTHIPPE aangaat, is hij overtuigd, dat de apophthegmata een al te ongunstig licht over haar verspreiden. Hij heeft het voornemen, dit punt zich als onderwerp van nader onderzoek voor te stellen.

De Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK zegt, dat de voorstelling van SOCRATES door ARISTOPHANES eene belangrijke bijdrage tot de kennis van 'smans karakter is. Onder hetgeen deze blijspeldichter van SOCRATES verhaalt, behoort ook, dat de antwoorden, die hij op de tot hem gerichte vragen gaf, veelal sophistisch waren. Past men dit op de aangehaalde anecdote toe, dan is waarschijnlijk de zin van zijn antwoord geweest: „Het komt er niet op aan, waar ik van daan ben. Ik ben een fatsoenlijk man.”

De Heer VAN HEUSDE zegt, dat de voorstelling van SOCRATES, zooals die bij ARISTOPHANES voorkomt, een op zich zelf staand onderzoek vereischt. Hij heeft zich voorgenomen, daartoe de *Nubes* van den blijspeldichter nog eens afzonderlijk te onderzoeken. Dit behoorde minder tot het punt van zijn wereldburgerschap, maar kan toch bijdragen tot de kennis zijner verstandelijke en zedelijke ontwikkeling.

VERBETERING,

BEHOORENDE BIJ DEEL IV, BLADZ. 256.

Het in de Vergadering van 14 Maart 1859 door den Heer VAN DEN BRINK gesprokene is t. a. pl. niet geheel juist teruggegeven. De voorstelling van SOCRATES bij ARISTOPHANES moet, hoe partijdig ook, volgens den Heer VAN DEN BRINK toch een eenigzins schijnbaren grondslag hebben gehad. SOCRATES komt bij den blijspeldichter voor, als de aan hem ernstig gestelde vragen, niet alleen sophistisch beantwoordend, maar ook met zekere goochelaars-gevatheid ontwijkend. Neemt men nu aan, gelijk de spreker dit in het licht stelde, dat de beteekenis van *πόδαρος* in den goeden attischen tijd niet anders heeft kunnen zijn, dan: van waar — van welken grond en bodem zijt gij? dan heeft S. door op de vraag *πόδαρος* iets anders te antwoorden, dan de opgave der plaats van waar hij geboortig was, ook hier geen rechtstreeksch, maar een ontwijkend antwoord gegeven, en zoo zal het dan ook moeten opgevat worden. —

De Heer LEEMANS wenscht tot aanschaffing voor de bibliotheek aan te bevelen het werk van MANDELGRÉN, *Monumens scandinaves du Moyen-âge*, hetwelk eene allerbelangrijkste bijdrage tot de geschiedenis der christelijke kunst in Scandinavie gedurende de middeleeuwen bevat, daar men in Zweden op oude houten kerken belangwekkende fresco's gevonden heeft. De Heer ACKERSDIJK, die zelf in Zweden merkwaardige kerkgebouwen gezien heeft, ondersteunt het gevoelen van Dr. LEEMANS, die nog op eene vraag van den Heer VAN DEN BRINK antwoordt, dat de *Suecia illustrata* op verre na niet alles bevat, wat in Zweden in dit opzicht verdient merkwaardig genoemd te worden.

Eindelijk geeft de Secretaris te kennen, dat ten gevolge van het in de vorige vergadering genomen besluit, de Heeren G. DE VRIES AZ., DELPRAT, NIJHOFF, SLOET en DIRKS zich bereid verklaard hebben, nog eenige portefeuilles met bijdragen van gemeentebesturen te onderzoeken. Op nadere uitnoodiging nemen de Heeren DELPRAT, SLOET, VAN DEN BERGH en VAN DEN BRINK op zich, om ook wegens Zeeland, Overijssel, Noord-Brabant en Utrecht verslag uit te brengen. Voorts wordt den Secretaris opgedragen, een rapporteur voor de portefeuille met bijdragen van de gemeentebesturen in Limburg te zoeken; en, daar niemand iets verders ter tafel brengt, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{den} APRIL 1859.

Tegenwoordig de Heeren: W. MOLL, J. C. G. BOOT, J. DE WAL,
C. LEEMANS, L. A. J. W. SLOET, J. ACKERSDIJK, J. BAKE,
G. H. M. DELPRAT, H. J. KOENEN, J. H. SCHOLTEN, S. KARSTEN,
J. A. C. VAN HEUSDE, G. DE VRIES AZ., J. G. HULLEMAN,
J. VAN LENNEP, L. PH. C. VAN DEN BERGH, L. J. F. JANSSEN.
Van de Natuurk. Afd., de Heer W. C. H. STARING.

De Heer MILLIES heeft den Secretaris geschreven, dat hij wegens de ziekte van een zijner naaste betrekkingen niet ter vergadering zal kunnen opkomen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt voorgelezen en vastgesteld.

De Secretaris bericht, dat hij aan den hem opgedragen last heeft voldaan, door aan Mevrouw de Wed. VAN HALL de deelneming der Afdeeling te betuigen, en dat hij bereid is, overeenkomstig het voorbeeld door den geachtten Secretaris der Natuurkundige Afdeeling gegeven, een Levensbericht van wijlen den Heer VAN HALL, voor het Jaarboek bestemd, aan de vergadering voor te dragen. De Voorzitter geeft daartoe het woord, en betuigt den Secretaris

naſt hij, ook als voormalig leerling, eene warme hulde aan den Overledene gebracht heeft, namens de vergadering den dank der Afdeeling vòor de wijze waarop hij zich van deze roeping gekweten heeft.

Is ingekomen eene Missieve van den Med. et Art. Obst. Doctor L. F. A. MULLER aan de Akademie, strekkende ten geleide van zijn nameloos uitgegeven werkje getiteld: *Dr. Koorders en de Katholiek, of de Vrijheidsquestie door een denkend Katholiek*. De Schrijver, het min voegzaam oordeelende, om aan de Akademie een nameloos geschrift aan te bieden, heeft gemeend zich in deze letteren te moeten noemen. — Aangenomen voor de bibliotheek.

Nog is ten geschenke voor de bibliotheek ingekomen, het derde deel van *Aemstels Oudheid* door Dr. P. SCHELTEMA. Ook dit werk wordt erkentelijk aangenomen.

De Heer SCHOLTEN komt nog eens terug op hetgeen in de laatste vergadering door den Heer VAN HEUSDE in het midden gebracht is, over het *Wereldburgerschap van Socrates*, en wijst aan, dat het woord κόσμος bij PLUTARCHUS in diens geschriften περί φυγῆς geen andere beteekenis heeft dan die van *wereldburger*, iemand wiens vaderland (πατρίς) de gansche κόσμος is (κόσμος εἶναι φήσας, ὡς ἂν τις ῥόδιος εἴεν ἢ κορινθίος). Hiermede stemt overeen de redactie van hetzelfde apophthegma bij Diogenes Laërtius, bij wien het (in *Vita Diogenis*) aan Diogenes den Cynicus wordt toegeschreven, waar ter plaatse voor κόσμος, κοσμοπολίτης wordt gevonden. Hieruit volgt, dat de vertaling van CICERO *mundanus sum* juist is. Dit neemt echter niet weg, dat Spreker met den Heer VAN HEUSDE geheel instemt, dat dit wereldburgerschap met het bekende karakter van SOCRATES in strijd is. Spreker ziet echter hierin een der gronden, waarom men aan

dit eerst later op rekening van SOCRATES en anderen gestelde apophthegma geene historische waarde zal hebben toe te kennen.

De Heer DELPRAT brengt rapport uit over den inhoud der portefeuille met de bijdragen der Gemeentebesturen van Zuid-Holland; voorts over die van Zeeland. Daarna leest de Heer G. DE VRIES AZ. zijn verslag voor over de bijdragen wegens Noord-Holland. De Heer VAN DEN BERGH draagt zijn rapport voor over de stukken der Gemeentebesturen van Noord-Brabant. De Heer SLOOT, zijn verslag voor eene volgende vergadering toezeggende, geeft bericht omtrent den eenigzins van de uitgebrachte rapporten verschillenden voet, waarop hij gemeend heeft zijn onderwerp te moeten behandelen. De Voorzitter, den onderscheidenen Rapporteurs dank zeggende voor hunne belangrijke en onderhoudende voordrachten, stelt voor en de vergadering besluit, die stukken ter griffie neder te leggen tot kennisneming der leden. Wanneer al de verslagen zullen zijn uitgebracht, zal men kunnen denken aan een algemeen verslag, waarin de bijzonderheden, uit deze rapporten blijkende, zullen kunnen worden verzameld.

De Heer VAN LENNEP deelt eenige beschouwingen mede ten aanzien van de handelwijze van den Raad van Adel in het vaststellen van de wapens van eenige steden en dorpen. Hij kan die handelwijze niet zoo onbepaald afkeuren als door eenige verslaggevers schijnt gedaan te worden. Ook in andere landen kiest men voor de wapens *rebus*, zonder evenwel te willen beweren, dat de etymologie des naams daardoor met juistheid wordt teruggegeven. Spreker zal zich beijveren, dit in eene volgende vergadering nog nader in het licht te stellen. Zoo heeft men in Frankrijk eene familie AQUIN die vijf a's in haar wapenschild voert,

doch daaruit volgt niet, dat zij aan de vocalen haren geslachtsnaam te danken heeft. De Heer ACKERSDIJCK bevestigt die aanmerking met het Fransche heraldieke rijmpje:

*Les armes parlantes
Sont très-bonnes ou très-méchantes.*

Ook de Heer DELPRAT geeft te kennen, dat hij enkel heeft bedoeld om tegen het aanhalen van het toegekende wapen als een gezag ter afleiding van den naamsoorsprong te waarschuwen.

Eindelijk beveelt de Heer VAN HEUSDE Dr. JANSSEN aan, om op zijne voorgenomene reize naar Berlijn naauwkeurig onderzoek te doen naar het fraaie standbeeld, nabij Xanthen gevonden, en voor eene kunstverzameling in eerstgenoemde stad aangekocht, welke statue men, naar hij meent te weten, in den laatsten tijd voor een fragment eener groep van beelden heeft begonnen aan te zien.

De Heer JANSSEN verbindt zich daartoe gaarne, en bericht, dat men te Leiden een afgietsel van het schoone standbeeld voor het oudheidkundig kabinet verwacht.

Daar niemand iets verder in het midden brengt, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

II.
XANTHIPPE
IN
HARE BETREKKING TOT SOCRATES.

VOORAFGEGAAN VAN EENE
KRITISCHE ONTLEDING VAN HET VRAAGSTUK DER DIGAMIE.

DOOR
J. A. C. VAN HEUSDE.

Wanneer, zeide een wiskundige, twee zijden met den ingesloten hoek mij bekend zijn, dan is ook de tegenovergestelde zijde met de beide andere hoeken, en dus de geheele driehoek, mij bekend en ik kan dien beschrijven. Ik, zeide een anthropoloog, ben met al die gegevens niet tevreden bij de behandeling en beschouwing der menschelijke, vooral der vrouwelijke natuur: meer heb ik noodig om tot oplossing van mijn probleem te geraken. Bevat deze opmerking waarheid — en hoe zouden wij den waarheidlievenden en naauwgezetten anthropoloog niet ons volle vertrouwen schenken? — hoe jammerlijk is 't dan niet gesteld met de beoordeeling en juiste schatting van die personen onder het vrouwelijk geslacht, die voorlang bestonden, die zich aan het gewapend oog van wijsgeer en menschkundige voor altijd hebben onttrokken, die de eer

eener levensbeschrijving en karakterschildering moesten mis-
 sen, omtrent wier bestaan en leven en werken slechts flauwe,
 onbeduidende, soms nog zelfs tegenstrijdige berigten eenige
 trekken hebben aan te wijzen, of die in den strijd des
 levens slechts ongemerkt hare stille deugden oefenden, hare
 kleine pligten betrachtten. Intusschen is dit onderzoek,
 hoe ook aan eigenaardige moeilijkheden verbonden, geens-
 zins te versmaden, en wanneer wij onder de meer begaafde
 en hooger ontwikkelde eene SAPPHO aantreffen, die door
 WELCKER regt in 't licht gesteld en tegen lasterzieke ton-
 gen met een' bekroonden uitslag verdedigd is, dan kan de
 vraag niet ongepast heeten, wat men billijk te denken
 hebbe van eene dier meest bekende en befaamde vrouwen,
 welke Griekenland heeft opgeleverd, en die haren wijd ver-
 breiden naam en faam zeker wel alleen te danken heeft
 aan de omstandigheid, dat met haar SOCRATES, *dat levend
 beeld der wijsheid*, eene onverbreekelijke levensgemeenschap
 heeft aangegaan. Hoort men de vele getuigen der oud-
 heid, die in verschillende eeuwen haar aandenken bewaard
 hebben, men zou zich al ligt geneigd gevoelen om te ver-
 moeden, dat er eene andere dan de gewoonlijk aangeno-
 mene beweegreden voor SOCRATES bestaan hebbe, om 'smor-
 gens, 'smiddags, 'savonds, ja soms een goed deel van den
 nacht dáár te gaan doorbrengen, waar geene grimmige
 diergestalten, maar menschen zich bijeen bevonden, dat hij
 aan de *rorantia pocula* bij voorkeur aandeel nam, om zoo
 lang mogelijk aan de voetangels, klemmen en schietge-
 weer te ontkomen, dat hem bij zijne intrede in huis
 wachtte, gelijk het *cave canem* den bezoeker van Pompeji
 nog uit vroegere tijden waarschuwend toeroept. Hoor, —
 om op dit oogenblik de overigen te laten rusten — hoor
 slechts even SENECA. SOCRATES heet bij hem een *perpassi-
 tius* (πολύτλας, πολυτλήμων) *senex, per omnia aspera iactatus,*
invictus tamen et paupertate, quam graviores illi domes-

tica onera faciebant, et laboribus, quos militares quoque pertulit, et quibus ille domi exercitus, sive uxorem eius species moribus feram, lingua petulantem, sive liberos indociles et matri quam patri similiores ¹⁾). Wel mogt hij het contrast in denzelfden brief levendig gevoelen, wanneer hij, zijn eigen beter lot beschouwende, met vreugde en nadruk uitroept: *quid iucundius quam uxori tam carum esse ut propter hoc tibi carior fias? Potest itaque Paullina mea non tantum suum mihi timorem imputare, sed etiam meum*. In dit vreugdebesef kon SOCRATES gewis niet denken, wanneer de berigten omtrent zijn huisselijk leven echt en geheel naar waarheid zijn opgeteekend; 't was een alles behalve benijdenswaardig lot, dat hem in zijne overdenkingen storen, zijn levensgenot vergallen, zijn' ijver verzwakken, zijne geestkracht verlammen en uitdooven moest.

Eene opzettelijke overweging is echter dit veel besproken punt dubbel waardig. De kritiek toch heeft bij het onderzoek van dit onderwerp eene zeer zonderlinge rol gespeeld; want terwijl zij gewoonlijk geheel afkeurend en veroordeelend te werk ging, zich op schijnbaar onwraakbare getuigenissen beriep en zich van de algemeene vooringenomenheid gretig bediende om haar pleit voor vol-dongen te houden, meende zij op een' anderen tijd een meer gematigd en verschoonend oordeel over haar te moeten vellen. Er kwamen *Ehrenrettungen der Xanthippe* tot stand ²⁾, die of op meer ingenomenheid met haar persoon aandrongen, of bovendien nog het beklagenswaardige van het lot, dat haar aan een' man als SOCRATES verbonden had

¹⁾ *Epist.* CIV, 4.

²⁾ *Heumann. Acta philosophorum.* Halis. 1715. I. p. 103—126. *Aug. à Leyser. Meditt. ad Pand.* Lips. 1747, Vol. X. p. 769—802. *Wieland. Att. Mus.* III, 1. p. 154 sqq. *Bekker in Heid. Jahrb.* 1825. n°. 64. *Schuch in Allg. Schulztg.* 1830. II. N°. 113.

en gebonden hield, treffend wilden doen uitkomen. Deze verontschuldigers of verdedigers van haren naam stellen op den voorgrond, dat de berigten, die wij omtrent haar bezitten, wel verre van uit haar eigen leeftijd te stammen en uit de pen van SOCRATES' vrienden en aanhangers gevloeid te zijn, veelal van lateren tijd dagteekenen. Wanneer wij, zeggen zij, met THEODORETUS en CYRILLUS, dus van de vijfde eeuw na CHR. beginnende, opklimmen tot den tijd van SOCRATES, dan staan wij verbaasd hoe, naarmate de schrijvers en berigtgevers allengs meer dien tijd naderen, zij des te spaarzamer worden niet alleen in het ophef maken en het breed uitmeten van hare ondeugden, maar ook in het eenvoudig vermelden van haar persoon. Bij de daar gemelde kerkvaders en vele anderen vloeijen de bronnen rijk en overvloedig; ieder heeft zijne bijdrage, het wordt hoe langer hoe kluchtiger, en 't schijnt er op toegelegd om de waardigheid van SOCRATES slechts te schitterender te doen uitkomen als van een' *adversis rerum immensabilis undis*. Die bronnen krimpen hooger op allengs meer en meer in, totdat onder SOCRATES' tijdgenooten algemeen een achtbaar stilzwijgen dien vloed van smaadredenen weldadig komt afbreken, om geen enkele maal door tooneelen van huisselijke oneenigheid, door schampere verwijten, door eene raauwe, krassende stem te worden afgewisseld. Het sterkste en onwedersprekelijkste bewijs van de gegrondheid hunner beweringen wordt natuurlijk ontleend uit het diep stilzwijgen van den aartsvijand van SOCRATES, die op den leeraar van Griekenland zich niet ontzag een onbeschaamd paskwil te maken, en echter evenmin als zijne kunstbroeders, hetzij in zijne *Wolken* hetzij in andere blijspelen zelfs melding van XANTHIPPE gemaakt heeft. Hoe zou hij 't niet van DUCIS ³⁾, van onzen LANGEN-

³⁾ *La colère de Xanth.* Compos. dramatique.

DURK ¹⁾ in geest en vernuft afgewonnen hebben, wanneer hij kennis van die kiff- en kloppartijen gedragen had! Wat al kortswijl, wat al tooneelen en tafereelen, die dat schaterend publiek in den schouwburg, oud en jong, vreemden en burgers, aanzienlijken en geringen, oligarchen en democraten, hadden kunnen verlustigen, vooral in dien karnevalstijd, die de lachspieren ontspande, — dat dartele publiek, dat zulk een *Jan-Steens-groepje* op het tooneel zoo gaarne had zitten aanstaren en aangapen! Maar ook zij, die den rampzaligen echtgenoot eerden en hoogachtten, van hem nimmer weken, aan zijne lippen hingen en hem nog in den kerker, zoo dikwerf 't hun vergund was, bezochten en bewonderden, hoe zouden zij zich zoo hebben kunnen bedwingen in hunne schriften, dat hun nooit ook ondanks hen zelve eenige schimpscheut tegen het verachtelijk schepsel, dat kruis van SOCRATES, ontviel? Vindt niet deze anders volkomen onbegrijpelijke houding hare eenige verklaring daarin, dat hun niets onder 't oog, niets ook ter oore was gekomen, wat hunne gramstorigheid kon opwekken en hun bloed doen koken?

Deze oordeelvelling, die regt wil doen wedervaren aan hem die er aanspraak op heeft, en eene groote onpartijdigheid verraadt, schijnt alles voor zich te hebben om eene tegengestelde overtuiging te bewerken van die algemeen erkend en gangbaar is; zij schijnt regtmatig en op de aannemelijkste gronden te rusten. En echter wordt misverstand en dwaling de erfenis van hen die er onnadenkend op bouwen. Wij hebben daarom te meer reden, om het reeds zoo dikwerf betreden voetspoor nogmaals te volgen, in 't vertrouwen, niet weder op de verborgen klippen, die menig-een deden schipbreuk lijden, te stooten, en in de hoop van,

---

¹⁾ *Xantippe, of het booze wijf des filosoofs Sokrates betoeld.* Blijspel. Zie *Michaud, Biogr. univ. v. Xanthippe.*

door hunne ondervinding voorgelicht, de ware toedragt der zaak beter in te zien. Het is ons voorzeker minder om den persoon van XANTHIPPE te doen, wanneer wij onze gedachten geheel bij haar gaan bepalen, dan wel om naar aanleiding van deze beschouwing haar echtvriend in zijn levenswijze en gedrag juister en vollediger te leeren kennen. Een duister voorgevoel doet ons echter vreezen, dat hij, even als de wijze PITTACUS en CATO, 't zich te laat beklagd hebbe, dat zijn anders onfeilbare genius hem niet bij tijds heeft gewaarschuwd, eer hij nog aan de vervolgzucht zich ter wisse prooi wijdde.

De vraag naar het eigenlijk karakter van XANTHIPPE hangt ten naauwste zamen en voert ons als van zelfs tot een niet onbelangrijk deel van SOCRATES' leven, dat nog zoo weinig in oogenschouw is genomen en 't zoo zeer verdient, namelijk het *huisselijke*. Voor zoo ver 't ons bij onzen hulpeloozen toestand vergund is, willen wij er opzettelijk bij stilstaan, willen wij hem, *qui unum hominem agebat*, aan dien huisselijken haard bespieden in gezelschap met zijne XANTHIPPE; maar vooraf nogtans ons het grooter genoegen niet ontzeggen, datzelfde huis ettelijke jaren vroeger te betreden, toen het een waardig schouwspel van *echt-christelijke deugd* en *zelfverloochening* aanbood, dat zoo schaars geëvenaard wordt. Wat toch kan inderdaad eerbiedwaardiger zijn, dan eene oude behoeftige, verlatene *weduwe* onder het gastvrij dak van SOCRATES te zien opgenomen, en dat eene dochter van den ouden braven ARISTIDES, dat toonbeeld van onbaatzuchtigheid, eerlijkheid en trouw! Wat kan ons gunstiger stemmen ten aanzien van den bewoner des huizes, dan te mogen ervaren, dat een *wees* mede dat huis, wel niet tot schuilplaats en toevlugtsoord — dat behoefde hij niet, opgenomen en opgevoed in het huis van zijn' voogd en verzorger PERICLES —, maar tot leer- en oefenschool

mogt hebben, dat aan ALCIBIADES, zeg ik, de vrije toegang er toe steeds open stond? En waarlijk, wat 't eerste punt betreft, wanneer wij dien chaos van sprookjes ontwarren, wanneer wij dien mistnevel doordringen, waarin de historische waarheid tot stikkens toe gehuld is, dan treft ons oog die hulpvaardige liefde en onderstand, dien wij den *καλο-κἀγαθός*, den *κόσμος* zien verleenen aan de dochter van hem, die, gelijk wij ons herinneren, in *tanta paupertate decuit, ut quæ efferreretur vix reliquerit*. Niet dat zijne dochter MYRTO met hare zusters 't na den dood van haren vader niet beter zouden gehad hebben: *factum est*, zegt NEPOS ⁵⁾, *ut filiae publice alerentur et de communi aerario collocarentur*. Dat, was de welverdiende rente, die de met 460 talenten verrijkte schatkist, eertijds aan ARISTIDES' trouw aanbevolen, na zijn' dood aan de zijnen uitkeerde, gelijk die van Rome later een gelijk lot aan de dochters van SCIPIO deed ondervinden. ⁶⁾ Evenwel niet lang mogt de vreugde over die welvaart duren. Welke omstandigheden ook mogen medegewerkt hebben om het openbaar blijk van 's volks erkentelijkheid voor de groote diensten van zijn' belangeloozen staatsman te verslinden, genoeg, — SOCRATES zag de reeds hoogbejaarde MYRTO in armoede vervallen, haar, die in geen deele van haars vaders adel ontaard was ⁷⁾, maar zijn beeld hem in 't geheugen terugriep en als herleefd voor oogen stelde.

Deze eerste bijzonderheid, die SOCRATES' hart zoo bijzon-

⁵⁾ *Vit. Arist. 3. Plut. v. Arist. 27. Aesch. in Ctes. p. 90, 21.*

⁶⁾ *Sen. Cons. ad Helv. 12. Val. Max. IV, 4, 10.*

⁷⁾ *Arist. de Nobil. (Stob. t. 86, 25): διὰ τὴν Ἀριστοκλείδου ἀρετὴν καὶ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ γενναίαν εἶναι (ἐνέμισεν ὁ Σωκράτης).* Cf. *Luz. Lectt. Att. p. 88, 94*. Het bewijs voor de onechtheid van dit geschrift, door hem p. 92 geleverd, is te zwak om in aanmerking te komen.

der tot eer verstrekt, maar nog weinig vermoed werd ⁸⁾, heb ik, gelijk ik daar zeide, aan een weefsel van fabelen ontleend, dat met de voorgegevene *digamie* van SOCRATES in het naauwste verband staat. Om mij den weg verder tot XANTHIPPE te banen, is 't noodig in dien bajert eenig licht te ontsteken, dat aan de gegrondheid mijner ontdekking tot bewijs kan strekken, en tevens tot eene hoogst merkwaardige proef kan dienen om te doen zien, hoe eene ingeslovene misvatting en dwaling voortgeplant en voortwoekerende tot de ongerijmdste uitkomsten aanleiding kan geven ⁹⁾.

LUZAC was de man, die juist vóór 40 jaren met verbazende, geenszins cyclopische geleerdheid het vraagstuk van het dubbel gelijktijdig huwelijk van SOCRATES behandelde,

⁸⁾ Evenwel heb ik sedert ontdekt, dat S—r in *Michaud Biogr. v. Xanth.* p. 331, hetzelfde gevoelen reeds heeft geopperd. *Athénée affirme que cette assertion de Ps. Aristote a donné aux Péripatéticiens occasion d'accréditer la prétendue bigamie de Socrate, niée par Panaetius, qui a été aussi citée par Plutarque comme en ayant pleinement démontré la fausseté. Le texte du traité pseudonyme ne dit pas même selon la leçon reçue, que Socrate eut épousé Myrto, mais simplement que sa descendance d'un homme de bien lui fit concevoir une idée favorable de son caractère. L'opinion, qu'il s'en était formée, peut l'avoir porté, comme quelques écrivains assurent (dit is onjuist: PLUTARCHUS alleen meldt 't op gezag van ARISTOTELES) à la prendre chez lui pour la tirer de l'état d'indigence où elle était tombée. Mais c'est là tout ce qu'ils nous autorisent à admettre, un asile accordé à la fille d'Aristide. A l'époque de la mort de Socrate elle devait être tellement avancée en âge, qu'il est impossible de supposer qu'elle ait eu de lui Sophronisque et Menezenus, que D. L. et d'autres prétendent avoir été fils de Myrto, et dont Xanthippe tenait le plus jeune sur ses bras lorsque les amis de Socrate entrèrent dans sa prison le jour de sa mort.*

⁹⁾ Een merkwaardige proef vindt men hiervan ook bij *Vétringa, Disq. de Protagora.* Gron. 1852, p. 34 sqq.

en zoo wel de ijdelheid als onbestaanbaarheid er van zon-
 neklaar betoogde ¹⁰⁾. Aan deze zijne verdienste willen wij
 niets te kort doen, daarentegen dankbaar erkennen, aan de
 herhaalde overweging zijner gronden veel verschuldigd te
 zijn tot diepere navorsching en verdere ontraadseling van
 het zoo vreemd verschijnsel, dat nog een' TIB. HEMSTERHUIS
 in zijne strikken verward hield. Maar op den vlijtig door-
 zochten akker bleef nog een klein *spicilegium* over. Met
 velen toch ¹¹⁾ bleef LUZAC hechten aan een eerste huwe-
 lijk, dat in jeugdiger leeftijd SOCRATES met de zoo even
 genoemde MYRTO zou hebben aangegaan; hij liet zich daar-
 door verleiden tot eene geenszins aannemelijke verbetering
 in den tekst van ARISTOTELES' werkje *περί εὐγενείας*. Aldaar
 wordt de vraag geopperd, wie *εὐγενεῖς* zijn. De schrijver laat
 volgen: οἱ μὲν τοὺς ἐξ ἀγαθῶν γενέων εὐγενεῖς εἶναι νομίζουσι,
 καθάπερ καὶ Σωκράτης· διὰ γὰρ τῆς Ἀριστοτέλους ἀρετῆς καὶ τῆς
 θυγατρὸς αὐτοῦ γενεαίαν εἶναι. Io. SELDEN zag juist in, dat
ἐνόμισε bij het laatste lid verstaan moet worden ¹²⁾, maar
 LUZAC bleef volhouden, dat *γενν. εἶναι* bedorven was en
γενναύνειναι moest heeten, of, wanneer de opoffering van *γενν.*
 te smartelijk viel, althans *γενναίαν γῆμαι* de ware lezing was.
 De reden waarom hij op die verandering zoo magtig ge-
 steld was, lag daarin dat hij zich overtuigd hield, dat dit
 juist de door DIOG. LAËRT. ¹³⁾ bedoelde plaats moest zijn,
 waar ARISTOTELES verklaard had, dat *Socrates twee vrou-*
wen gehad heeft, eerst Xanthippe, die hem Lamprocles, la-
ter Myrto, dochter van Aristides den Regtvaardigen, die hij

¹⁰⁾ Den gang van zijn onderzoek en de slotsom vindt men
 kort bij Michaud, *Biogr. v. Xanth.*

¹¹⁾ Ook nog Von Lasaulx, *SoK. Leb.* p. 16.

¹²⁾ Zie bov. not. 7.

¹³⁾ II, 26.

zonder huwelijksgift getrouwd heeft, en die hem zijne beide overige zonen, Sophroniscus en Menexenus, geschonken heeft. Dit was klaarblijkelijk eene dwaling; ARISTOTELES moet in gemeld werkje gesproken hebben van XANTHIPPE en MYRTO, en zijne woorden moeten daar minder juist en naauwkeurig, althans van dien aard geweest zijn, dat hij volgens ATHENAEUS ¹⁴⁾ tot erge misvatting aanleiding gaf. Schoon nu de plaats van ARISTOTELES — van wiens werkje slechts twee fragmenten overig zijn — verloren is, kunnen wij nogtans een spoor van den inhoud er van aantreffen bij PLUTARCHUS in diens leven van ARISTIDES, op het einde. Daar treden de Peripatetici DEMETRIUS PHAL., HIERONYMUS RHOD. en ARISTOXENUS met hun aanvoerder ARISTOTELES op; gezamenlijk zouden zij beweerd hebben, *dat Myrto, kleindochter van Aristides, met Socrates den Wijzen was gehuwd, die, schoon hij eene andere vrouw reeds had, haar (Myrto) nogtans nam als weduwe wegens hare armoede en omdat zij de noodigste behoeften miste.* Zoo even zagen wij, dat ARISTOTELES van eene *dochter* van ARISTIDES den Regtvaardigen sprak, zonder echter haar naam te noemen, terwijl D. L. zeide, dat MYRTO, ARISTIDES' *dochter*, volgens ARISTOTELES de tweede vrouw van SOCRATES geweest is. Het blijkt dus ten duidelijkste, dat PLUTARCHUS, door niet alleen zich op het gevoelen van ARISTOTELES te beroepen, maar tevens dat van de latere Peripatetici er meê te vergelijken en te vereenigen, onjuist dat des eersten heeft opgegeven. Het is blijkbaar merkelyk gewijzigd en vervalscht door die lateren, en al willen wij ook niet bij allen aan geheel opzettelijke verdraaijing gedacht hebben, toch komt 't ons niet twijfelachtig voor, dat zij gedeeltelyk althans ARISTOTELES zelven, gelijk ik zoo even zeide, niet regt begrepen, en in hunne

---

¹⁴ XIII, 555^d.

verklaring minder kritisch zijn te werk gegaan. Waarin lag nu de aanleiding tot misverstand? Daarin dat ARISTOTELES, na van XANTHIPPE als vrouw van SOCRATES gesproken te hebben, liet volgen: ἀνέλαβεν ὁ Σωκράτης χραιύουσιν διὰ πνίαν Μυρτῶν, τὴν Ἀριστείδου τοῦ Δικαίου. Dit ἀναλαμβάνειν — dat *opnemen*, in *huis nemen* beteekent, en door het bijgevoegde διὰ πνίαν nog nader bepaald wordt — is misverstaan geworden, niet alleen door BRÜCKER, die het door *connubio sibi iungere* vertaalt, maar door alwie in vroegeren tijd aan een dubbel, gelijktijdig of opvolgend, huwelijk geloof sloeg. Het verliest dan ook zijne vermeende dubbelzinnigheid bij D. L. en PORPHYRIUS ¹⁵⁾, waar het in λαβεῖν (*ducere uxorem*) omgeruild of verkort wordt. Dat D. L. werkelijk de plaats van ARISTOTELES voor oogen moet gehad hebben, blijkt daaruit, dat hij er καὶ ἀπροιον bijvoegt, eene omsmelting van het Aristotelische διὰ πνίαν (wat er volgt καὶ τῶν ἀναγινώσκων. is verklaring van διὰ πνίαν en behoort aan een' der genoemde Peripatetici toe). Maar ook nog in een ander niet minder gewichtig punt wijkt, gelijk wij zagen, de plaats van PLUTARCHUS van den door D. L. ons in zeker opzigt beter gewaarborgden tekst van ARISTOTELES af; het is hierin, dat de *dochter* van ARISTIDES in eene *kleindochter* wordt verjongd. Aan vleijerij en hoffelijkheid heeft PLUTARCHUS wel niet gedacht; neen, eene geheel andere reden bracht die verandering te weeg. Bij het berekenen namelijk van den leeftijd, dien SOCRATES en MYRTO bij het aangaan van beider tweede huwelijk moesten bereikt hebben, vertoonde zich eene onoplosbare zwaarigheid; want schoon SOCRATES, wat zijne jaren betrof, geschikt voor MYRTO kon zijn, was MYRTO wegens haren hoogen leeftijd voor SOCRATES ten eenenmale ongeschikt geworden. Het ongerijmde was dus door die

---

¹⁵⁾ Zie lager bl. 276, noot. 21.

metamorphose verholpen. Anderen daarentegen — waarschijnlijk wel CALLISTHENES en SATYRUS de Peripateticus — mede een gebrek in de tijdrekening ontwarende, begrepen dat 't wat gewaagd was, τὴν τοῦ Ἀριστοῦ of τὴν τοῦ Ἀριστοῦ θυγατέρα in τὴν τοῦ Ἀριστ. θυγατρίδην te veranderen, en namen hun toevlugt tot een eenvoudiger middel, daarin bestaande, dat niet de dochter van ARISTIDES *den Regtraardigen*, maar van ARISTIDES II, kleinzoon des eersten en zoon van LYSIMACHUS, bedoeld was. Zij bedachten echter niet, dat hun middel de kwaal slecht cureerde; immers, was MYRTO vroeger te oud voor SOCRATES, nu wordt zij weêr te jong om SOCRATES te huwen, laat staan als *weduwe* een nieuw huwelijk met hem te sluiten.

De plaats bij ARISTOTELES hebben wij genoegzaam besproken en toegelicht. Doch hiermede kunnen wij het geschil nog niet voor geëindigd houden; want vooreerst hebben wij van de eigenlijke *digamie*, die ARISTOTELES, gelijk gebleken is, geenszins bedoeld heeft, nog niet gesproken, maar ook de omgekeerde voorstelling verzwegen, volgens welke MYRTO de eerst-, en na haren dood XANTHIPPE de later-gehuwde zou geweest zijn. Wie dit gevoelen ter sprake gebracht en toegedaan zijn geweest, geeft D. L., de eenigste berigtgever, niet op; wij mogen echter vermoeden, dat er eene tweeledige reden voor bestond. Het is algemeen erkend, dat LAMPROCLES, de oudste zoon van SOCRATES, uit zijn huwelijk met XANTHIPPE is voortgesproten, en hoewel de beide jongere, SOPHRONISCUS en MENEXENUS, mede uit dat huwelijk waren, worden deze echter algemeen als panden van den tweeden echt beschouwd. Vreemd kon 't nu dezen of genen voorkomen, dat niet SOPHRONISCUS, naar den grootvader genoemd, de eerstgeborene was, maar LAMPROCLES, en dit kon reeds op zich zelf op het denkbeeld brengen, dat er verwarring bestond, en SOCRATES zich eerst met MYRTO had verbonden. Eene tweede reden zal zich straks aan ons

ontdekken, wanneer wij den oorsprong der valsche voorstelling der digamie zullen hebben aangeduid. Aan deze valsche voorstelling nu zouden, volgens LUZAC, drie plaatsen uit het laatste gedeelte van PLATO's *Phaedo* ten grondslag liggen, waar van γυναικες, οἰκιστῆς γυναικες gesproken wordt ¹⁶). Schoon hier gewone vrouwen, *slavinnen* of *verzorgsters* blijkbaar bedoeld worden ¹⁷), meent echter LUZAC ¹⁸), dat velen dit in de beteekenis hebben opgevat van *wettige vrouwen*, *uxores legitimas*. WYTTENBACH komt echter tegen deze verklaring (in zijne aanmerkingen op den *Phaedo*, bl. 326) geducht op. *Equidem*, zegt hij, *Graecum hominem, Graeca florente lingua, neminem haec verba sic accipere potuisse arbitror, quando nec recentiores Ficinus, Cornarius, Dacierius ea sic acceperunt*. Dit moge intusschen al juist zijn, toegepast op de coryphaeen — wij zagen dat ARISTOTELES ten minste zich aan het vergrijp niet heeft schuldig gemaakt — maar lateren? Het λόσμιος voor κοσμοπολίτης ligt mij nog te versch in het geheugen, om hen allen, wie zij ook mogen geweest zijn, met een *absolvo* te vereeren. Één alleen onder hen heeft volle aanspraak op onze onderscheiding, en men zou niet ten onregte vermoeden, dat hij, zoo al niet regtstreeks aan ARISTOTELES, ten minste aan PANAE-TIUS zijn licht heeft ontstoken, die volgens PLUTARCHUS en ATHENAEUS ἐν τοῖς περὶ Σωκράτους de valsche begrippen omtrent de vrouwen van SOCRATES weérlegd heeft. Dien ik bedoel is SENECA, die op de reeds in het begin door mij vermelde plaats spreekt van *liberi indociles matri quam patri similiores* ¹⁹). Misschien mogen wij ook dezelfde gunstige uit-

¹⁶) p. 116^b. 117^d.

¹⁷) *Meiners Gesch. d. Wiss.* II, p. 523 meent, dat ook ΧΑΝ-THIPPE er bij gerekend moet worden.

¹⁸) *Luz. Lectt. Att.* p. 38 sq.

¹⁹) Geheel willekeurig is de opvatting dezer woorden bij von

zondering maken ten opzichte van CATO MAIOR, die bij *Plut.* c. 20 getuigt: Σωκράτους οὐδὲν ἄλλο θαυμάζειν τοῦ παλαιοῦ πλὴν ὅτι γυναῖκι χαλεπῇ καὶ παισὶν ἀποπλήκτοις χρώμενος ἐπεικῶς καὶ πρῶως διετίλουν. Ik draag dus geenerlei bedenking, om met LUZAC de plaatsen in den *Phaedo* te beschouwen als de eerste aanleiding tot dwaling voor HIERONYMUS RH. en SATYBUS, door D. L. met name genoemd, ofschoon de eerste in het vroeger meêgedeeld bericht van PLUTARCHUS gezegd werd het gevoelen van ARISTOTELES te hebben uitgedrukt. Hoe 't zij, het denkbeeld was in iemands brein opgekomen en moest nu ook verdedigd of bewezen worden. De tweede echtgenoot kon wel geene andere zijn dan MYRTO; maar hoe het gezag van PLATO te handhaven? was digamie in Griekenland en vooral te Athene niet streng verboden? 't Lijdt geen twijfel, zegt men; maar in den tijd van SOCRATES was 't anders; ten bewijze strekke een echt Atheensch volksbesluit, door HIERONYMUS RH. uitgevaardigd. Het is uit den tijd van den Peloponnesischen oorlog, toen na de vernielende pest en ten gevolge van de aangerigte slagtingen in den krijg gebrek aan manschappen begon te ontstaan. Het luidde: γαμῖν μὲν ἀστὴν μίαν, παιδοποιεῖσθαι δὲ καὶ ἑξ ἑτέρας. Hierdoor werd dus het onbesproken regt tot het aangaan van een concubinaat met eene vreemde toegekend aan hem die eene Atheensche burgeres gehuwd had²⁰). Door deze gelukkige vondst opgevroljkt, kon men zich

---

Lasaulx p. 16: von seinen drei Söhnen wird ausdrücklich hervorgehoben, dass sie ihren Müttern ähnlicher gewesen seien als ihrem Vater. Volgens D. L. II, 26 zou *Aristot.* zelf beweerd hebben, dat *Lamprocles* zoon van *Xanthippe*, de beide andere zonen van *Myrto* waren. De vergissing is ligt te verklaren.

²⁰) *Athen.* XIII. 556^a. D. L. II, 26, XV, 20. Zie *Luzac* p. 80 sq. 223, 316 sqq.

met het dubbel gelijktijdig huwelijk volkomen gerust stellen; alles was *optimâ formâ, pleno iure*. Maar nu kwam eerst de *vafri peritia iuris* te pas; want, ARISTOXENUS volgende, berigten ons PORPHYRIUS, CYRILLUS en THEODORETUS, dat XANTHIPPE dochter van een' Athener en dus πολίτις was, terwijl MYRTO, als dochter of afstammeling van ARISTIDES, èn van voorname rang was, èn gelijk regt bezat. Al is 't nu, dat eene zuiver oordeelkundige verklaring vordert, dat in het volksbesluit tegenover de ἀστὴ eene ξένη stilzwijgend ondersteld wordt, even als het γαμῶν aan het παιδοκ. wordt tegengesteld, kon echter het vindingrijk vernuft van verlegen droomuitleggers zich en anderen diets maken, dat niet bepaald tegen ἀστὴ eene ξένη, maar eene ἐτέρα, dus eene andere ἀστὴ overstaat en men den noodigen klem moet geven aan het παιδοκ. als tegengesteld aan γαμῶν. Door deze behendige verklaringswijs komt PORPHYRIUS tot dit gevoelen, dat beide vrouwen γαμεταί waren, maar dat SOCRATES nogtans τὴν μὲν Σανθίππην προσπλακίσαν λαβεῖν ²¹⁾, τὴν δὲ Μυρτώ γάμω. Trouwens die ongelijk mindere eer aan XANTHIPPE toegekend, kan ons geenszins bevreemden; want daargelaten de hoogstnadeelige geruchten, die juist bij deze lateren haar naam bezwalken, ook de toon, waarop SOCRATES zelf omtrent zijn verkeer met haar bij verschillende gelegenheden zich uit — waar hij niet schroomt juist dat παιδοποιεῖσθαι eenigszins nadrukkelijk te vermelden, dat ook in het besluit voorkomt — was voor hem als 't ware eene magtiging, om met minder ontzag en eerbied van haar dan van MYRTO te gewagen. Men vergelijkte *Xen. Mem.* II, 2, 4 sq. met het verhaal van D. L. ²²⁾,

²¹⁾ Dus leest men bij *Theodoretus*; bij *Cyrillus* daarentegen περιπλακίσαν λαβεῖν. Zeer ten onregte houdt *Luzac* p. 11, 27, 81, 249 de laatste lezing voor verkieslijk. Zie boven not. 15.

²²⁾ II, 37. *Arsen. Viol.* p. 438.

waar SOCRATES op ALCIBIADES' aanmerking, dat XANTHIPPE wegens haar schelden en schimpen onverdragelijk is, antwoordt: *ik ben daar al lang aan gewend als aan het snorren van een emmerrad; zoo moet gij immers ook thuis het gekwaak uwer ganzen u laten welgevallen. — Ja, maar die leggen mij eijeren en leveren mij kuikens. — Evenzoo Xanthippe, die mij kinderen baart.* En zie hier dan tevens de andere reden, die ik vroeger zeide dat sommigen bewogen zou hebben, om bij een tweeledig opvolgend huwelijk aan XANTHIPPE als de *laatstgehuwde* te denken.

Wij hebben den doolhof doorkruist, en kunnen nu vragen, wat omtrent karakter en humeur van XANTHIPPE, de eenige en wettige huisvrouw van SOCRATES, op goede gronden aan te nemen is. Laat ons dus eerst nagaan, wie zij geweest mag zijn eer hij haar huwde, vervolgens wie zij na en tijdens haar huwelijk geweest en geworden is, eindelijk wat de vermoedelijke oorzaak mag zijn van de houding, die men later tijdens haar huwelijk in haar handel en wandel waarneemt.

SOCRATES moet reeds lang den door HESIODUS voor het huwelijk bepaalden tijd van 30 jaren achter zich gehad hebben, toen hij XANTHIPPE tot levensgezellin koos. Immers wij vinden hem op 70jarigen leeftijd in den *Phaedo* en in de *Apologie* van PLATO van zijne kinderen dus sprekende, dat hij de beide jongste *σμερποι* en *παιδια*, en den oudsten *πυτυς*, *μαρπάνιον* noemt. Bij zijn' dood had dus deze laatste ongeveer den leeftijd van 18 jaren bereikt, terwijl uit het *Gastmaal* van XENOPHON, dat n 420 v. Ch. (dus ruim twintig jaren vóór SOCRATES' dood) gehouden is, blijkt dat hij toen reeds eenigen tijd aan XANTHIPPE verbonden geweest was. Schoon wij naauwkeuriger opgaven missen, is 't echter min of meer waarschijnlijk, dat hij niet spoedig na den slag bij Delium (424) zijn huwelijk heeft aangegaan. Van

welken huize zij was, is ons onbekend ²³); veelvermogen en rijk aan erfgoederen kan 't niet geweest zijn; de burgerlijke eenvoudigheid, die SOCRATES steeds eigen was, deed hem naar geen aanzienlijken bruidschat staan, deed hem meer op inwendige begaafdheden dan op uiterlijken glans en praal belang stellen. Of ligchamelijke bekoorlijkheden eenigermate in 't spel zijn gekomen, en mede invloed op zijne keus hebben gehad, weten wij volstrekt niet; even bekend als ons SOCRATES' uiterlijke gedaante en gestalte is, even onbekend is ons de hare. En toch, wie zij geweest is eer SOCRATES haar huwde, wat hem in haar en tot haar heeft aangetrokken, is ons geen geheim gebleven. SOCRATES zelf — wanneer hij niet verblind is geweest — kunnen wij als geloofwaardig getuige doen optreden. Wel maakt hij ons niet regtstreeks deelgenoot van zijne eerste liefdesgeschiedenis, maar de *δαιμόν* *τὰ ἱερὰ* ontdekt ons toch iets in zijne XANTHIPPE, dat als hoofdtrek van haar karakter door ons beschouwd mag worden, te meer daar wij zien dat hij er zoo bijzonder gewigt aan hecht. De plaats komt voor in het *Gastmaal* van XENOPHON ²⁴). SOCRATES spreekt daar tot zijne feestgenooten aldus: „heeft iemand uwer eene vrouw, hij leere haar zonder bedenking datgene, waarin hij haar ervaren wenscht te zien.” Hierop ANTISTHENES: „maar SOCRATES! is dat uwe meening, waarom slaat gij dan niet handen aan 't werk, en beschaaft XANTHIPPE, in plaats van

²³) WIELAND meent, dat zij PERICLES, wiens vader XANTHIPPOS heette, na verwant was, en dat men in die verwantschap de reden moet zoeken, waarom soc. in zijne jeugd vrijen toegang tot het huis van PERICLES had en met ALCIBIADES, diens neef, vertrouwelijk verkeerde. Het is slechts gissing.

²⁴) c. 9. sq. cf. D. L. I. I. De plaats van *Xen.* heeft *Plut.* II, 90^e (I, 349 *Wyll.*) blijkbaar voor oogen, waar hij zegt: *Σωκ. ἔφερε τὴν Ξανθίππην, θυμοειδῆ οὖσαν καὶ χαλεπὴν, ὥς ἂν εὐχέλως συνασόμενος ἑτέροις, ἂν ἐκείνην ὑπομένειν ἰθισθῇ.* Zie *Gell.* I, 17, 2.

aan haar de lastigste vrouw te hebben, niet alleen van die er bestaan, maar van die ooit bestonden of nog zullen geboren worden?" En wat antwoordt SOCRATES op deze wel vrijmoedige, maar toch eenigzins uitgelokte, ja half afgedwongene vraag? *Omdat ik zie*, zegt hij, *dat zij die goede paardentemmers willen worden, niet de leidzaamste maar de ontembaarste paarden zich aanschaffen. Immers zij zijn van oordeel, dat, gelukt 't hun deze te temmen, 't hun een ligt spel is, alle overige te besturen. Weshalve* — dus besluit hij — *ook ik, die met menschen verlang te zijn en om te gaan, mij haar heb aangeschaft, wel wetende dat, kon ik haar verdragen, ik — met alle overige menschen gemakkelijk zou kunnen verkeerén.* Gewis, zoo iets, dan schijnt dit in allen deele te herinneren aan het *ut vidi ut perii!* Hij wist wat hij zocht, en vond wat hij wenschte, een alleruitmuntendst exemplaar van een edel, fier, wakker en moedig paard, waardig om door een' Amerikaanschen RAREY behandeld en bestuurd te worden. Dat er ironie onder SOCRATES' woorden zou schuilen, en hij dus trachtte te verbloemen wat eenmaal verkorven was, kan ik mij niet voorstellen; eer bij ieder ander dan bij SOCRATES, wien 't voor 't overige even gemakkelijk geweest ware, zich alle levensgerijfelikheden te verschaffen en zich te baden in weelde als zulks den Sophisten van zijn' tijd zonder inspanning gelukte. Maar het *ardua quae pulcra*, het *per. aspera ad astra* was te zeer zijn stelregel om hem te doen wijken van het eenmaal opgevatte besluit: *me mea paupertas vitae traducat inerti*, dat hem TIBULLUS in zekere mate nazong. Hoe 't zij, VENUS was 't naar den zin,

— *cui placet impares
formas atque animos sub iuga aëneae
saevo mittere cum ioco.*

Gelijk toch XANTHIPPE door ANTISTHENES χαλεπή, χαλεπωτάτη genoemd wordt, zoo heet zij elders θυμοειδής καὶ χαλεπή, ook

τραχέια ²⁵⁾. Diezelfde uitdrukking χαλεπή vinden wij ook in den mond van haren oudsten LAMPROCLES, die met zijn' vader erkent — maar hij klagenderwijs — οὐδεις ἂν δύνατο αὐτῆς ἀνασχίσθαι τὴν χαλεπότητα. Zij heeft hem wel niet gebeten, wel niet getrapt, maar toch *toegevoegd*, wat niemand om zijn leven zou willen hooren ²⁶⁾. Voegen wij hierbij, wat wij omtrent hare gewoonte van *smalen* en *schimpen* van ALCIBIADES vernamen, dan moeten wij bekennen, dat iemand al zeer ongeloofig zijn moest, indien hij aan deze getuigenissen van den echtgenoot zelven, door zijn' zoon bevestigd en door zijn' pleegzoon en huisvriend bekrachtigd, gehoor weigerde. Maar ook SENECA noemde haar, gelijk wij in den beginne zagen, *moribus fera et lingua petulans*, geheel in overeenstemming met die getuigenissen, en GELLIUS *morosa admodum et iurgiosa, irarumque et molestiarum muliebrium per diem perque noctem scatens* ²⁷⁾. Nog andere getuigen zijn er die geloof verdienen, b. v. GALENUS, die, van zijne eigene moeder sprekende, zegt dat zij in drift en woede kon opstuiven, zoodat zij hare slavinnen soms beet, en altijd als eene bezetene schreeuwde en met zijn' vader vocht erger dan XANTHIPPE met SOCRATES ²⁸⁾. Maar waartoe meer? Mij dunkt, zeer eigenaardig is de opmerking van IO. CHRYSOSTOMUS, die ons verzekert, dat SOCRATES zeide, t'huis in haar *eene oefenschool en strijdperk voor wijsbegeerte* te hebben ²⁹⁾, terwijl hij er tevens bijvoegde: ἵστανται οὖν τοῖς λογικοῖς πρᾶξις, ἐν ταυτῇ καὶ ἐκάστην παιδεύομενος ἡμέραν. In plaats dus dat, volgens het billijk verlangen van

---

²⁵⁾ Plut. II, 90°. D. L. I. I.

²⁶⁾ Xen. Mem. II, 2 4.

²⁷⁾ Gell. I, 17, 1.

²⁸⁾ Galen. de animi perturb. c. 8.

²⁹⁾ Homil. XVI in Ep. ad Cor.

ANTISTHENES, de *παιδεύσις* op XANTHIPPE overging, was 't SOCRATES die verklaarde, haar aan zijne wederhelft verschuldigd te zijn. Wie was ook inderdaad meer *facilis perferre ac pati, cum quibus erat cunque una?*

Wij mogen 't dus veilig voor eene uitgemaakte zaak houden, dat, evenmin als de held der Ilias een *γλυκύθυμος ἀνὴρ ἦν καὶ ἡδ' ἀγαθόφρων*, XANTHIPPE op die in eene vrouw beminnelijke hoedanigheden na haar huwelijk aanspraak kan maken. Dat 't somwijlen *a verbis ad verbera* gekomen zij, gelijk ons GALENUS wil doen gelooven, — wie zou 't niet voor een zielkundig raadsel houden, wanneer men het tegengestelde kon bewijzen! 't Is waar, LAMPROCLES getuigt, dat de driftige moeder nooit tot verregaande baldadigheden is overgegaan; maar hoe verregaand zijn ook niet de door SOCRATES daar genoemde buitensporigheden! Al kunnen wij dus redelijkerwijs niet ontkennen, dat het twistvuur nu en dan bedenkelijk om zich heen gegrepen zal hebben, toch willen wij daarom niet onvoorwaardelijk als historische feiten geboekt hebben, wat zonder genoegzaam gezag dienaangaande vermeld wordt. — Doch wat spreken wij hier van *historische feiten*? Is inderdaad XENOPHON, aan wien wij den hoofdtrek van XANTHIPPE's karakter ontleend hebben, te vertrouwen, hoe zullen wij 't gevoegelijk vinden met ARISTOPHANES? ATHENAEUS ³⁰⁾ werpt ons de bedenking tegen, die wij vroeger ³¹⁾ reeds hebben zien opperen, dat geen der blijspeldichters van dien tijd ook zelfs met een woord van de lastige en gemelijke geaardheid van XANTHIPPE gewaagd heeft. Deze opmerking van ATHENAEUS is ook daarom vooral van groot gewigt, omdat zij door iemand ons wordt meêgedeeld, die dagelijks voor zijne *Deipnosophistae* met hantéren en excerpteren bezig was, vooral in de Comici ijverig nasnuffelende wat hem voor zijn werk kon dienen. Hij

³⁰⁾ *Deipnos.* V, 219^b.

³¹⁾ bl. 265.

zou ons dus zeker een en ander staaltje opgeteekend hebben, wanneer 't hem gelukt was er magtig te worden. Tegen deze bedenking heb ik in te brengen, 1°. dat in *de Wolken* van ARISTOPHANES, in *den Connus* van AMIPSIAS, en in *de Wijnflesch* van den 80jarigen CRATINUS, welke stukken tot het jaar 423 behooren, en in welke SOCRATES of meer regtstreeks of slechts van ter zijde is aangevalen ³²⁾, geen gewag van XANTHIPPE kon gemaakt zijn, daar haar huwelijk hoogstwaarschijnlijk eerst na dat jaar heeft plaats gehad ³³⁾; 2°. dat in de latere stukken van ARISTOPHANES, zoover wij die kennen, slechts flauw en ter loops van SOCRATES melding gemaakt wordt ³⁴⁾; 3°. dat, schoon wij van de overige blijspeldichters niets weten, namelijk in hoever zij na 423 zich aan SOCRATES gewaagd hebben, 't echter meer dan twijfelachtig mag toeschijnen, of een AMIPSIAS, EUPOLIS en anderen van den eersten rang zich met het *privaat* en *huisselijk* leven van hen, die zij ten tooneele voerden, bij voorkeur of zelfs bij uitzondering hebben ingelaten. 't Is waar, gebrekkig is onze kennis, ontoereikend de bronnen, om als bevoegde regters hier tegen ATHENAEUS op te treden; maar ik zou toch durven vragen, of hij wel de gouden eeuw der kunst bij het te kennen geven zijner verwondering genoeg heeft in aanmerking genomen en niet onwillekeurig aan een later tijdperk gedacht heeft, toen andere verschijnselen dan alleen op *staatsgebied* en *oorlogsveld*, of in hoogere vakken van *kunst* en *wetenschap* op het tooneel gebragt werden. HORATIUS herinnert ons: *si quis erat dignus describi, quod malus aut fur, quod moechus foret, aut sicarius, aut alioqui famosus, multa cum libertate notabant*. Maar deze opmerking strekt

³²⁾ Zie *Herm. ad Arist. Nub.* p. XXXIII, sq. XXXVI, XLVI.

³³⁾ bl. 277.

³⁴⁾ Zie *Zeller, Gesch. d. Phil.* II, 85, sq. *Seeger, Arist. Werke*, I, p. 426 sq. Op dit punt komen wij later eens terug.

niet, om ons te doen zien, dat het wanbedrijf dier personen een onderwerp van het oude blijspel uitmaakte; neen, slechts ter loops werd dit op het tooneel besproken en met venijnige zetten gehegeld, niet aanschouwelijk voorgesteld. Bovendien in geene der genoemde categorieën viel XANTHIPPE's lastig en onverdragelijk humeur. Mogt echter hun stilzwijgen, gelijk ATHENAEUS beweert, hier eenigermate gelden, dan zou men moeten onderstellen, dat de huisselijke oneenigheid binnen zekere grenzen, en wel binnen's huis beperkt is gebleven ³⁵⁾, en niet die ruchtbaarheid heeft erlangd, welke aan de bijtende scherts dier dichters stof kon geven.

Maar, was XANTHIPPE voor ieder ander — behalve voor SOCRATES — een onuitstaanbare en echtbreukwaardige *huisvrouw* geweest, van eene andere zijde leert men haar als *huismoeder* kennen. Hier is zij voorbeeldig. De schilderij, die SOCRATES in de *Memorabilia* ³⁶⁾ zijn' oudsten zoon LAMPROCLES voor oogen houdt van hare teedere zorgen voor zijn welzijn, van hare zelfverloochenende en opofferende liefde, nemen ons geheel voor haar in, en wij voelen ons werkelijk teleurgesteld, wanneer wij, ondanks alle pogingen om XANTHIPPE nader van deze gunstige zijde te leeren kennen, bemerken, dat 't de eenige plaats is, waar eenig licht over hare betrekking tot hare kinderen verspreid wordt. Men zegge niet, dat wij toonen willig blind te zijn, want dat men zich nog de schampere en grove verwijten herinnert, die zich LAMPROCLES over zijne moeder ten aanhoore van zijn' vader, den zoo ruimen deelgenoot aan dergelijke uitvallen, ongelukkig had laten ontvallen. Men trachte niet den lichtglans, die hier over XANTHIPPE opgaat, te verkleinen of te verduisteren door te beweren, dat SOCRATES schier wel genoodzaakt was tegenover zijn kind

³⁵⁾ *Them. Or.* XX, p. 239^a οἶκοι ὑπὸ Ξανθίππης λοιδορούμενος.

³⁶⁾ II, 2, 4. De vertaling ook bij *Meiners, Gesch. d. Wiss.* II, 523 sqq.

partij voor de moeder te trekken, ten einde aan diens verbitterde stemming eene weldadige afleiding en aan zijne gedachten een' anderen vreedzamer loop te geven. Ik twijfel ten hoogste, of die korte, krachtige, zoo vleijende lofspraak op zijne moeder, wanneer zij niet ten volle verdiend was, niet veeleer de onstuimige drift van den knaap nog meer aangewakkerd en hem in nog heviger bewoordingen zou hebben doen losbranden, dan hem tot bedaren en stil berusten in het minder gerijfelijke, gelijk werkelijk gebeurt, te bewegen. — En die onvergetelijke echo's, die ons uit den hollen kerker van vrouwelijke deelneming, van ongeveer liefde en gehechtheid, van hartelijke toegenegenheid getuigen, in uitbarstingen van gevoel zich lucht gevende, die met de te voeren gesprekken en met de plegtigheid van het oogenblik en met de kalme gelatenheid van den voor de wet zich buigenden niet in overeenstemming zijn, en dus met schijnbare hardvochtigheid en onbarmhartigheid, maar wijselijk door SOCRATES in haren loop worden gestuit, — mij dunkt, dit geheele tooneel aan het einde van SOCRATES' leven is als 't ware eene *palinodie* van al haar vroeger zoo laakbaar gedrag, van al haar éuvelmoed en grievende bitsheid ³⁷⁾. Men herkent de hevige, hartstogtelijke vrouw, die reeds met haar kind bij hem zit eer nog de gemeenzame vrienden, die zich reeds als *vaderloosen* beschouwen, tot hem zijn binnengelaten. Het volgend berigt is aan tegenspraak onderhevig; want XENOPHON zegt, dat APOLLODORUS ³⁸⁾ en niet XANTHIPPE ³⁹⁾ de persoon geweest is, die verklaarde in den kerker, dat SOCRATES *onschuldig* werd ter dood veroordeeld. Ik durf er mij dus niet van bedienen als van een nieuw getuigenis, waaruit blijken zou dat zij haren echtgenoot aandachtig gadegeslagen, regt ge-

³⁷⁾ Zie *Van Limb. Br. Hist. de la civil.* II, p. 103.

³⁸⁾ *Xen. Apol. Soc.* c. 28.

³⁹⁾ *D. L.* II, 35. *Val. Max.* VII, 2, 1. *Tertull. de anima* c. 1.

kend en gewaardeerd heeft. Maar — dit berigt thans in 't midden gelaten — vindt men geenerlei spoor, wat zij van SOCRATES dacht, hoe zij hem beoordeelde? Eene vreemde en nuttelooze vraag, zal men ligt zeggen, die zoowel door hare woorden als door haar gedrag toereikend wordt beantwoord. Intusschen men zou of op het denkbeeld komen, dat zij haar man bewonderd heeft, — of veeleer liever in verzoeking geraken om hare monsterachtige boosheid te verfoeijen, wanneer men uit CICERO's woorden ⁴⁰⁾ afneemt, dat zij getuigde, SOCRATES altijd met hetzelfde rustige en heldere gelaat het huis te hebben zien in- en uitgaan. Bewonderen, zeg ik, want die gelijkmatigheid, gelatenheid, die koelbloedige onverschrokkenheid hadden zeker iets ongemeen treffends voor haar met 't oog op al die huisselijke stormen, die hij of even ontsnapt was, of waaraan hij straks ten prooi zou worden; maar een' duivelschen trek zou ons hier CICERO hebben opgeteekend met diezelfde woorden, wanneer zij getuigen moesten van verkropte spijt en waanzinnige radeloosheid, ziende dat al hare pogingen, om die kalme zielsrust te storen, schipbreuk leden. Evenwel een naauwkeuriger berigt, ons in de oudheid bewaard ⁴¹⁾, pleit gelukkig geheel ten haren voordeele; niet onder de *huisselijke* stormen, maar onder de *staatsstormen*, waarvan zijn leven getuige was geweest, te midden van al die veranderingen in het staatsbestuur, van al die woelingen onder hoogere en lagere standen had, volgens zijne XANTHIPPE,

---

⁴⁰⁾ *Tusc.* III, 15. *De Off.* I, 26, 90. Door deze onvolledigheid bij *Cicero* (ook bij *Plin.* *H. N.* VII, 19 en *Sen. Ep.* 104; *de ira* II, 6, 5; *ad Helv.* 13, 3) misleid, zegt *Hieron. adv. Pelagianos*, p. 533: *eundem semper vultum habere non possumus, quod de Socrate falso philosophi gloriantur: quanto magis animum? Multae facies hominum: sic et corda diversa.*

⁴¹⁾ *Dion. Halic. ap. Stob.* t. 108, 77. *Ael. V. H.* IX, 7.

zijne ziel volkomen haar evenwigt behouden, was zijn ge-
laat als de spiegel dier ziel niet vertrokken. Wel verre
dus dat zij volgens SYNESIUS ⁴²⁾ hem *verachtte*, sloeg zij met
zeker innig welgevalen en hooge belangstelling dien hoog-
begaafden en deugdzaam held gade; hij toch was *adver-*
sis rerum immersabilis undis.

Wij zien dus, dat er een en ander ten gunste van
XANTHIPPE zoo ten aanzien van hare gezindheden jegens
hare kinderen, als ook ten opzigte van haar gevoelen om-
trent haar echtgenoot kan gezegd worden. Welligt kon dit
aanzienlijk vermeerderd worden, wanneer ons uit meerdere
zuivere bronnen haar karakter bekend en ons standpunt
dus ook vrijer en meer onpartijdig ware. Maar naarmate
die enkele trekken, die ons van haar bewaard zijn, ons
gedeeltelijk althans met haar mogen verzoenen, des te be-
langrijker wordt nu ook de beantwoording der vraag, wat
de vermoedelijke oorzaak van die houding geweest is, die
men in haar gewoon gedrag jegens SOCRATES waarneemt.
MEINERS stond niet verlegen; hij zeide: *sie liebte ihren
Mann zärtlich, war aber von einer so sauren, mürrischen
und zänkischen Gemüthsart, und von einer so anhaltend
üblen Laune, dass sie gerade diejenigen Personen am
meisten quälte, die sie am meisten liebte* ⁴³⁾. Wanneer dit
de natuurlijke, naïve verklaring heeten moet van het *was
sich liebt neckt sich*, dan zou men zich verstouten te be-
weren, dat SENECA in zijne PAULLINA, AGRICOLA in zijne
DOMITIA DECIDIANA die overmaat van liefde helaas! hebben
moeten ontberen. Naar eene andere oplossing der vraag had
ik intusschen met velen vergeefs omgezien, totdat ik door den

⁴²⁾ In *Dione*, p. 39: αὐτὴ μὲν γὰρ ἡ Ξανθίππη, περὶ τῆς ὀλεγωρίας,
ὡς ἔχρητο Σωκράτει· ἀλλ' οὐδὲν ἐκώλυσε Σωκράτην εὐθυμῆσθαι καὶ
καταφρονεῖν.

⁴³⁾ *Gesch. d. Wiss.* II, p. 521.

Heer CAMPBELL op eene reeds vermelde verdediging van XANTHIPPE door VON LEYSER, die mij geheel onbekend was gebleven, en die ik ook nimmer ter plaatse waar ik die vond zou gezocht hebben, opmerkzaam gemaakt werd. In 1747 gaf gemelde jurist zwaarwigtige *Meditationes ad Pandectas* in 12 deelen 4° uit. Gekomen aan het belangrijke punt *de obsequio maritali*, nadat hij THEODORA tegen veler harde aanvallen in bescherming heeft genomen, gaat hij in zijne beschouwing tot XANTHIPPE over. De *Meditans* is niet geheel ten gunste van SOCRATES gestemd, in wien hij bij veel goeds veel gebrekkigs ontdekt, dat door de hulpvaardige hand eener kloeke, zuinige, liefderijke huisvrouw verbeterd en verholpen moet worden. SOCRATES wil hij ons als een' benijdenswaardig sterveling schilderen, die zijne wederhelft niet genoeg kon waarden, welke hem voor onbezonnen doorbrengen van het weinige dat hij bezat trachtte te behoeden, zijne vadsigheid en ijverloosheid (aan de *inertia* van TIBULLUS gelijk) met weêrzin opmerkte, en door overmaat van deugd soms in hare handelingen de maat te buiten ging. Dit alles laten wij voor 't oogenblik voor de rekening van den jurist; maar één punt heeft hij, dunkt mij, vernuftig ontdekt, en, wanneer het volle zegel der waarheid er op afgedrukt kon worden, ware het raadsel inderdaad opgelost. Hij meent namelijk, dat XANTHIPPE het slagtoffer geweest is van een' alles overmeesterenden hartstogt, waarvoor slechts de Romeinen geen aequivalent hebben, de *ijverzucht* of *jaloerschheid*. Ook de latere kerkvaders na JULIANUS ⁴⁴⁾ spreken van dit euvel, dat haar tegenover MYETO hare mededingster in tegenwoordigheid van den in lagchen uitbarstenden SOCRATES overviel, die alsdan onder de gebalde vuisten der beide MEGAERA's voor zijne geheel onzijdige roerlooze houding 't moest ontgelden.

---

⁴⁴⁾ Zie *Luzac, Lectt.* p. 11, 174, 262.

Maar, afgezien van deze kerkvaderlijke vizioenen, er was een andere gewigtige grief, die XANTHIPPE benaauwde en buiten zich zelve bragt en SOCRATES' geduld — in den beginne althans bij de *gratia novitatis* — op de pijnbank zal gebragt hebben. Gaf misschien al de omgang, dien SOCRATES met eene ASPASIA ⁴⁵⁾ had, het bezoek, dat hij tusschen beide bragt in de scholen der fluitspeelsters ⁴⁶⁾, eenige ergernis aan haar ligt ontvlambaar gestel — wij weten er echter niets met eenige zekerheid van —, meer voedsel gaf aan haren brandenden hartstogt het gestadig verkeer van den *sanctus paederasta* met een' ALCIBIADES, een' CHARMIDES, een' PHAEDEUS, een' XENOPHON, een' CRITOBULUS en anderen, die den in Griekenland hooggewaarderden eertitel van *xaloi* mogten dragen. Was zijn gedrag onbesproken, voor het ijverzuchtig hart van XANTHIPPE was reeds het genoeg, dat hij blijkbaar schepte in dien onschuldigen omgang, reden genoeg om te ontsteken en tot vermetele bejegeningen over te gaan. Ziedaar, zegt von LEYSER, de bron van onrust en gejaagdheid, die eenmaal geopend voortwoelt en dag en nacht het wraakgierig gemoed vervult. Tot staving van zijn gevoelen brengt hij zijne bewijzen bij, in de eerste plaats het geval vermeldende, door PLUTARCHUS opgeteekend omtrent EUTHYDEMUS, dien SOCRATES met ijver vervolgd en met geweld veroverd had ⁴⁷⁾. Hij had hem juist in de palaestra gevonden, en 't ongeluk wilde, dat hij hem van daar mede naar huis nam. De tafel was reeds aangerigt, toen XANTHIPPE eensklaps als eene Furie binnenstormende en met een' vloed van scheldwoorden uitvarende, eindelijk de tafel omverstiet. EUTHYDEMUS, zeer ontroerd door dit voorval, stond op en

⁴⁵⁾ *Athen.* V, 219^b.

⁴⁶⁾ *Id.* 220°. *Lucian*, II, p. 232. Zie *Xen. Mem.* III, II, 1.

⁴⁷⁾ *Xen. Mem.* IV, 1, sq.

ging heen, terwijl hem SOCRATES toevoegde: *had niet voor kort bij u hetzelfde plaats, toen eene hen opvloog, en toch ergerde dit ons niet* ⁴⁸⁾. Hetzelfde wordt met eenige meerdere uitvoerigheid van ALCIBIADES verhaald door TELES ⁴⁹⁾, tijdgenoot van PTOLEMAEUS SOTER. Hem zou SOCRATES op een middagmaal hebben ontvangen, toen XANTHIPPE binnanstuivende de tafel omverwierp. Zonder te schreeuwen of blijken van misnoegen te geven, bukte SOCRATES om het op den grond gevallen op te rapen, en verzocht toen ALCIBIADES het te bergen. Maar ALCIBIADES hoorde niet; hij zat, het aangezicht van schaamte bedekt houdende. Eindelijk zeide SOCRATES: *laat ons gaan! het schijnt dat Xanthippe 't zuur heeft en ons wil verecheuren*. Eenige dagen later was SOCRATES bij hem ter maaltijd, toen eene hen op het spijstafeltje vloog en het omwierp. SOCRATES bedekt zijn gelaat en wil niet eten. Lagchende vraagt hem ALCIBIADES, of 't is omdat de hen het stel had omgeworpen. *Wel zeker*, zeide hij; *kort geleden wildet gij niet eten, toen Xanthippe het omwierp, en meent gij dat ik nu zou eten, daar de hen zulks gedaan heeft? Of vindt gij eenig onderscheid tusschen haar en eene hen die pips is? Wanneer een zwijn het stel had omgestooten, zoudt gij niet boos zijn geworden, het zou u niet geraakt hebben — en nu een morsig wijf*. — TELES voegt er bij: „zie hier de beschaafde opvoeding!”

Een ander geval is dit: SOCRATES zou namelijk met eenige schoone en net uitgedoste knapen t'huis komende, door XANTHIPPE zijn afgewacht met scheldwoorden. Dit merkende vlugt hij met zijn gezelschap naar buiten. Maar

⁴⁸⁾ *Plut.* II, 461^c (II, 882 *Wytt.*). Dezelfde (II, 471^b. 921, *W.*) verhaalt hetzelfde van de vrouw van *Pittacus*, toen deze vreemde gasten onthaalde. Het staat in het werkje *περί εὐθυμίας*.

⁴⁹⁾ *Stob.* t. 5, 67.

zij, zich niet latende afschrikken, gaat naar boven en werpt, terwijl hij nog voor het huis staat, een pot vuil water op hem uit. Zonderling, dat én VON LEYSER ⁵⁰⁾ én STANLEY ⁵¹⁾ op dezelfde wijs dit geval vermelden, met dit onderscheid nogtans, dat de laatste alleen van *eenige vrienden* spreekt en er ten slotte bijvoegt, dat SOCRATES zich tot deze keerende zeide: *heb ik niet gezegd dat Xanthippe donderende weldra zou regenen?* Eén van beide: of VON LEYSER heeft het geval, zooals hij het voordraagt, bij een' of anderen kerkvader gevonden, of hij heeft het verhaal aan zijn doel dienstbaar willen maken. Zie hier de berigten, die ik heb kunnen vinden. 1°. ATHEN. V, 219^b. ἀλλὰ μὴν οὐδὲν ὦν ὁ Πλάτων εἶρηκε περὶ Σωκράτους, τῶν κωμικῶν τις εἶρηκεν· οὐδ' ὅτι μαίης βλοσυρᾶς υἱὸς ἦν (*Plat. Theaet.* 149^a), οὐδ' ὅτι Ξανθίππη χαλεπή ἦν γυνή, ἥτις καὶ νεπτῆρας αὐτοῦ κατέχει τῆς κεφαλῆς, οὐδ' ὡς Ἀλκιβ. συνεκοιμήθη ὑπὸ τὴν αὐτὴν γενόμενος χλαῖναν (*Plat. Symp.* 219^b). 2°. D. L. II, 36: Σωκράτης πρὸς Ξανθίππην πρότερον μὲν λοιδοροῦσαν, ὕστερον δὲ καὶ περιχίασαν αὐτῇ· οὐκ ἔλεγον, εἶπεν, ὅτι Ξανθίππη βροντώσα καὶ ὕδωρ ποιεῖσι; 3°. *Sen. de const. sap.* c. 18: *Socrates risit quum ab uxore Xanthippe immunda aqua perfunderetur.* 4°. *Hieron. adv. Jovinian.* I (*Opp.* I. 503): *quodam tempore quum infinita convicia ex superiori loco ingerenti Xanthippae resutisset, aqua perfusus immunda, nihil amplius respondit quam, capite detergo: sciebam, inquit, futurum ut ista tonitrua imber sequeretur.*

Het derde geval is dit: ALCIBIADES plagt SOCRATES van tijd tot tijd geschenken te zenden. Zoo gebeurde 't, dat hij hem eens een' grooten kunstig toebereiden koek toezond. XANTHIPPE, ten hoogste verstoord over dit bijzondere blijk van genegenheid en liefde, bleef haren aard getrouw, wierp

⁵⁰⁾ *Mediit.* I. I. p. 800.

⁵¹⁾ *Hist. phil.* p. 186.

den koek uit de mand en vertrad dien; waarop SOCRATES lagchende zeide: *nu, dan zult gij er ook uw deel niet van hebben* ⁵²⁾. VON LEYSEB drukt bijzonder op de woorden van AELIANUS: *ὡς οὖν ὑπὸ ἐρωμένου ἐραστῇ πιμψθὲν τὸ δῶρον ἐκκαυστικὸν τὸν πλακοῦντα διαγανακτήσασα*. Bij hem bestaat er dus geen twijfel, of deze voorbeelden toonen ons de ware drijfveer van XANTHIPPE's ongehoord gedrag. Evenwel eene naauwgezette overweging van de vraag, uit welke hoeken deze verhalen voortkomen, bekommert den Jurist niet; dit laat hij anderen over. Wij willen de zaak wat nader beschouwen.

Wat vorm en inkleeding der verhalen betreft, het is duidelijk, dat, zoo er iets oorspronkelijk waars in is, dit door lateren opgesmukt is geworden. Bij het eerste geval is dit zichtbaar in hetgeen TELES ons opdischt en op naam brengt van ALCIBIADES. Veel sterker nog schijnt dit in 't oog te loopen bij het tweede, waar HIERONYMUS omstandigheden mededeelt, die bij de andere berigtgevers ontbreken. Men kan daarmede vergelijken het onderscheiden berigt omtrent SOCRATES' verklaring ten aanzien van XANTHIPPE, bl. 277 vermeld. Gelijk daar ALCIBIADES genoemd is, zoo geeft TELES ⁵³⁾ CRITOBULUS op met deze woorden: *Σωκράτης Ξανθίππης βρώσης οὐκ ἐφρόντιζεν, ἀλλὰ Κριτοβούλου εἰπόντος· πῶς ἀνίγη ταύτης συμβιούσης; πῶς δὲ σὺ τῶν παρὰ σοὶ χηνῶν; Τί δέ μοι μέλει ἐκείνων; Οὕτως οὐδὲ μοι ταύτης, ἀλλ' ἀκούω ὥσπερ χηνός*. Dit verhaal is veel eenvoudiger, en men zou ligt ge-

⁵²⁾ *Ael. V. H. XI, 12. Athen. XIV, 648f. οὐχ ὡς τοῦ ὑπ' Ἀλκιβιάδου πιμψθέντος Σωκράτει πλακοῦντος· ἐν Ξανθίππης καταπατήσας, γελάσας ὁ Σωκράτης· οὐκοῦν, ἔφη, οὐδὲ σὺ μεθέξεις τούτου. Τοῦτο δὲ ἐστέρησεν Ἀντίπατρος ἐν τῷ πρώτῳ περὶ ὀργῆς. Arrian. Diss. Epict. IV, 5. Σωκ. γυναικὸς ἀνεχόμενος τραχυτάτης· τραχεῖα γὰρ πρὸς τί ἦν; ἐν ὕδωρ καταχέτη τῆς κεφαλῆς ὅσον καὶ θέλει, ἵνα καταπατήσῃ τὸν πλακοῦντα. — De koek als δῶρον ἐκκαυστικὸν bij Arist. Plut. 995.*

⁵³⁾ *Stob. tit. V, 67.*

neigd zijn te vermoeden, dat bij D. L. vereenigd voorkomt, wat bij twee onderscheidene gelegenheden door SOCRATES gezegd is; zoodat het snorren van het rad op den eenen tijd, en wel ten aanhoore van ALCIBIADES, het gekwaak der ganzen op den anderen ten aanhoore van CRITOBULUS gebezigd is. Doch ook dan blijft er nog verschil, vooral wanneer men bij GELLIUS⁵⁴⁾ weder leest: *has eius (Xanthippes) intemperies in maritum Alcibiades demiratus interrogavit Socratem, quanam ratio esset, cur mulierem tam acerbam domo non exigeret. Quoniam, inquit Socrates, cum illam domi talem perpetior, insuesco et exerceor, ut ceterorum quoque foris petulantiam et iniuriam facilius feram.* Men komt dus ten opzigte van de *historische* waarde van deze en dergelijke gezegden niet verder, dan dat men kan toegeven, dat zij niet in tegenspraak zijn met de op gezag berustende getuigenissen van anderen omtrent SOCRATES' doorgaande gelatenheid. Maar een ander, zekerder pad kan men inslaan en vragen, wat men weet van de bron dier uiteenlopende verhalen.

De bijzonderheden, tot het eerste der drie zoo even genoemde gevallen behorende, zijn ontleend uit de schriften van PLUTARCHUS *περί ἀπορρησίας* en van TELES *περί ἀνταρρησίας*. Van dezen laatsten weten wij slechts, dat hij geen Pythagoraeër geweest is, en onder anderen over *ballingschap* heeft geschreven⁵⁵⁾. Des te meer trekt PLUTARCHUS onze aandacht. Het werkje zelf geeft wel is waar ons geene nadere opheldering omtrent zijn' zegsman, maar elders heeft hij ons niet onkundig gelaten, welke bronnen hem bij het vermelden van SOCRATES, zoo dikwerf hij van dezen gelegenheid

⁵⁴⁾ Zie boven not. 24, 27, 29.

⁵⁵⁾ Zie *Welcker, Prodikos von Keos, Vorgänger des Sokrates* (Rhein. Mus. I, p. 606); *A. C. van Heusde, Diatr. in loc. de consol. ap. Gr. p. 102 sqq.*

vond te spreken, ten dienste stonden. 't Mag bij den eersten opslag vreemd schijnen, dat hij bij de bewerking van ARISTIDES' leven niet alleen de dialogen van AESCHINES SOCRATICUS, maar ook ARISTOTELES, ARISTOXENUS, HIERONYMUS RH. DEMETRIUS PHAL. en PANAETIUS geraadpleegd heeft, die alle zich meer bijzonder met SOCRATES hebben bezig gehouden. Doch alle verwondering houdt op, wanneer wij 't oog rigten op de vroeger door ons ontlede betrekking van MYRTO tot SOCRATES; het bespreken toch van dit punt bragt die schrijvers van zelfs op ARISTIDES en op het onderzoek naar diens tijdelijk vermogen. In welk werk HIERONYMUS van SOCRATES gesproken heeft, is onzeker; zekerder, dat hij op het voetspoor van ARISTOXENUS, die een *leven van Socrates* schreef, eene vijandige houding tegen dezen heeft aangenomen en weinig geloof verdient⁵⁶⁾. Van ARISTOTELES' verloren geschrift *περί σόφειας* hebben wij reeds vroeger gesproken⁵⁷⁾. DEMETRIUS schreef een boek, *Σωκράτης* getiteld, waarin hij onder anderen de algemeen veronderstelde armoede van ARISTIDES bestreed. Tegen dezen kwam PANAE TIUS op in zijn geschrift *τὰ περί Σωκράτους*, wederleggende het gevoelen omtrent ARISTIDES' armoede, als ook orde brengende in de verwarring, die ten opzichte van het punt der digamie heerschte⁵⁸⁾. Dit alles stond PLUTARCHUS, den rijken verzamelaar, ter beschikking, en schoon wij hem van syncretisme niet konden vrijspreken, waar hij de gevoelens omtrent de digamie bijeenbrengt⁵⁹⁾, is 't toch met zijne erkende trouw overeenkomstig, wanneer wij aannemen, dat

⁵⁶⁾ *Luzac Lectt.* p. 231 sq. 224 sqq.

⁵⁷⁾ p. 270.

⁵⁸⁾ *Plut. Arist.* I. 27. *Athen.* XIII. 556^b. Zie *M. Haug die Quellen Plutarchs* p. 46. Boven p. 274.

⁵⁹⁾ p. 271.

hij, waar 't gezegden en daden van SOCRATES gold, eer PANAETIUS en DEMETRIUS PHALEREUS dan ARISTOXENUS en HIERONYMUS zal hebben geraadpleegd.

Ten opzigte van het tweede geval hebben wij de bedenking reeds in 't midden gebragt, dat er een mij onbekend berigt ergens kan schuilen, dat VON LEYSEER bekend was. Wij treffen hier behalve SENECA, die niet van ligtvaardig opnemen of ontrouw kan verdacht gehouden worden, EPICETUS en PLATO aan. Meermalen vindt men gezegden van dezen opgeteekend, die men bij hem vergeefs zoekt; b. v. wat *Sen. de ira* I, 6, 2, *de benef.* IV, 33, 1 aangeeft. Zoo ook bij ATHENAEUS, dat PLATO XANTHIPPE eene *ongemakkelijke vrouw* genoemd heeft. 't Is echter mogelijk, dat hij hierbij 't oog had op de woorden in den *Phaedo* 60^a, waar PHAEDO tot ECHECRATES van haar zegt: *γυνώσκεις γάρ* doch van *het uitsgieten van een waschkom op Socrates' hoofd* vinden wij niets, tot groote verwondering van CASAUBONUS en teleurstelling van hen, die hier een krachtig getuigenis verwachten. Misschien is 't wel een later invulsel in den tekst van ATHENAEUS, — misschien ook niet. Wat echter den geleerden HIERONYMUS STRIDON. betreft, die het voorval breeder omschrijft, deze verklaart een en ander, waartoe ook dit moet behooren, ontleend te hebben uit de schriften van ARISTOTELES, PLUTARCHUS en SENECA over *het huwelijk*, bronnen, die, voor ons gesloten, eene verdere navorsching onmogelijk maken, maar toch, als door hem geraadpleegd, gezag aan zijn berigt zouden kunnen geven, ware 't niet dat bij hem het sprookje van de gebalde vuisten der Megaera's (zie bl. 287) onmiddellijk voorafging. — Eindelijk bij het voorval met den *koek*, zagen wij dat, gelijk ARRIANUS op EPICETUS, ATHENAEUS zich beroept op ANTIPATER, die een werk over *den toorn* heeft geschreven. Waar niet bepaald wordt aangegeven bij de ouden, welke ANTIPATER bedoeld wordt, heeft men reden aan te nemen, dat de Stoicus van TARSUS, bekend

als leermeester van PANAETIUS, gemeend is, *acutissimus Stoicus* volgens CICERO, ons volle vertrouwen waardig.

De schaal, zien wij, hangt eenigzins over ten gunste van het eerste geval, gelijk PLUTARCHUS het ons geeft, en van het derde. Wij willen dus de daaruit afgeleide blijken van *ijverzucht* niet geheel verwerpen, maar meenen 't toch zeer te moeten betwijfelen, dat deze de eenige drijfveer van haar ongemakkelijk humeur geweest is. Andere beweegredenen kwamen wel denkelijk mede in 't spel. In strijd toch met het laatstvermelde geval schijnt iets anders te staan, dat aldus verhaald wordt: „er werd een feest bij de Atheners gevierd; ALCIBIADES stelde er eene eer in, SOCRATES vele geschenken te doen toekomen. Toen nu XANTHIPPE er van versteld stond en SOCRATES tot aanneming trachtte te bewegen, kreeg zij van hem tot antwoord: *wij zullen Alcibiades' eerzucht evenaren, wanneer wij op onze beurt het toegezondene niet aannemen* ⁶⁰⁾.” Dit had meer plaats, dat aan SOCRATES door zijne vrienden aanzienlijke geschenken werden aangeboden. Bij zulk eene gelegenheid, toen SOCRATES er niets van aannam, werd hij door XANTHIPPE daarover terechtgezet. *Nemen wij alles*, zeide hij tot haar, *ge-reedelijk aan, dan zullen wij, als wij vragen, de gevers niet vinden* ⁶¹⁾. Zoo zeer beide antwoorden geheel in den mond van SOCRATES passen, die ook de geschenken en huldebewijzen van Koning ARCHELAUS afwees, zoo zeer doen ons beide vermaningen van XANTHIPPE, de eene op smeekende, de andere op terechtwijzende en kastijdende toon ons haar

⁶⁰⁾ *Stob.* tit. XVII, 17. *Ael. V. H.* IX, 29. Hier leest men wellicht beter *παταξώμεθα* laat ons Alc. eerz. evenaren. ALCIBIADES zeide met regt bij *Plat. Symp.* 219^e *Σωκράτης χροήμασι πολὺ μᾶλλον ἄτρωτος πανταχῇ ἢ σιδήρῳ ὁ Αἴας.*

⁶¹⁾ *Stob.* tit. III, 61. Dat *εὐθύνοισθαι* is regt karakteristiek voor XANTHIPPE.

karakter van eene nieuwe zijde kennen. Vergetende op 't oogenblik, dat 't ALCIBIADES, dat 't vrienden van SOCRATES zijn, die blijken van gehechtheid en liefde aanbieden, geeft zij enkel gehoor aan hare zucht om het feest regt feestelijk te vieren ⁶²⁾ en aan *zinnelijk* genot haar hart op te halen. Juist hierom was dat antwoord van SOCRATES zoo passend na het vertrappen van den koek. Het bevreemdt ons daarom ook niet, dat zij hem wel eens doorhaalde, omdat hij zoo bekrompen zijne vrienden onthaalde. Wijs was 't antwoord: *zijn zij de onzen, 't zal hun niet kunnen schelen; zijn zij de onzen niet, dan zullen zij ons niet kunnen schelen* ⁶³⁾. XANTHIPPE begreep hier, dat er bij het onthalen van vrienden wat meer omslag kon en moest gemaakt worden; maar toen eens SOCRATES eenige *rijken* ter maaltijd genoodigd had, overviel haar eene andere gewaarwording; zij schaamde zich. Die rijken, aan pracht en weelde gewend, getuigen zijn van hun bekrompen bestaan! niets, om hen overeenkomstig hun rang te ontvangen! *Stel u gerust*, merkte SOCRATES aan; *zijn zij geschikt, dan rollen zij er ligt mee door; zijn zij ongeschikt, dan ligt ons aan hen niets gelegen* ⁶⁴⁾.

Maar de rijke natuur van XANTHIPPE is hiermede niet uitgeput. Eene zekere *behaagzucht* was haar ook eigen en ontging het vorschend oog van SOCRATES evenmin als hare zucht naar *opschik*, hare φιλοκοσμία, die met de εὐκοσμία van haar gemaal meer naams- dan wezensgelijkheid had. Die zucht stond allezins in verband met de toen langzamerhand zich sterker en sterker openbarende verandering en

---

⁶²⁾ Ongaarne missen wij bij GELLIVS VIII, 11 het antwoord. *Festive*, zegt hij, *Socrates respondit Xanthippae petenti ut per Dionysia largiore sumtu coenarent. Dio Chrys. Or. 54* noemt haar γυναῖκα οὐ μισοῦσαν ἀργύριον.

⁶³⁾ *Stob. Vol. IV. App. p. 74. Arsen Viol. p. 372, 435.*

⁶⁴⁾ *D. L. II, 34.*

verfijning van zeden en gewoonten, met de schandelijke en schadelijke afzwering der voorvaderlijke eenvoudigheid. Het moge inderdaad vreemd klinken en tot de nachtsprookjes schijnen te behooren, wat ons AELIANUS omtrent EPAMINONDAS, PHOCION en diens vrouw, alsmede omtrent SOCRATES en XANTHIPPE mededeelt: dat de Thebaansche held slechts één opperkleed had, en dat hij, wanneer het naar den vollerswinkel ter reiniging en herstelling moest, genoodzaakt was t'huis te blijven ⁶⁵); dat verder PHOCION en zijne vrouw één' gemeenschappelijken mantel of opperkleed bezaten, en dien beurtelings droegen ⁶⁶). Waarlijk de zwijuenhoeder EUMAEUS was er beter aan, die er twee voor zich alleen bezat. Die weelde, berigt ons AELIANUS, kende ook SOCRATES niet, die niet alleen, gelijk men weet, zómer en winter hetzelfde kleed omsloeg, maar daarenboven met zijne XANTHIPPE het gebruik er van deelde. Toen er nu eens een feestelijke optocht zou plaats hebben, dien zij wilde bijwonen, verklaarde zij zijn kleed niet te willen omslaan. *Gij ziet, hernam SOCRATES, 't is niet om te aanschouwen dat gij uitgaat, maar om beschouwd te worden* ⁶⁷). 't Is echter niet alleen AELIANUS, die dit verhaalt; ook M. ANTONINUS, die ons het vervolg mededeelt, onderstelt het voorafgaande, door AELIANUS berigt. Zijne vrienden, zegt hij, vonden hem t'huis met een schapenvacht omgord, daar XANTHIPPE met zijn kleed was uitgegaan. Wát trouwens SOCRATES zijnen vrienden, die zich uit schaamte verwijderden, hebbe toegevoegd, schijnt de wijsgeerige staatsman niet goedgevonden te hebben ons bekend te maken ⁶⁸).

⁶⁵) V. H. V, 5. Zie *Athen.* V, 220^a. *Cic. p. Flacco* c. 29.

⁶⁶) *Ib.* VII, 9.

⁶⁷) *Ib.* VII, 10. STOBÆUS zegt ergens: Σωκράτης Ξανθίππην κεκοσμημένην καὶ ἐπὶ θῖαν πορευομένην ἰδὼν ἔφη· οὐχ ἵνα θεάσῃ, γύναι, πορεύῃ, ἀλλ' ἵνα θεωθῇς.

⁶⁸) *De rebus suis* XI, 28.

Dat er in deze berigten niets overdrevens is, blijkt ons nog niet overtuigend uit de opmerking van THEOPHRASTUS, te wiens tijde men van die vroegere eenvoudigheid was teruggekomen. *Het toont, zegt hij, verregaande schrielheid, t'huis te moeten blijven, wanneer het kleet buitens'huis ter reiniging is gegeven* ⁶⁹). Deze aanmerking is alleen van toepassing op het verhaalde van EPAMINONDAS, welk verhaal ons bovendien door IO. CHRYSOSTOMUS in dezer voege wordt medegedeeld in het tweede boek van zijn werk, gerigt tegen de bestrijders van het monnikenleven: παρά Θεβαίων: 'Επαμεινώνδας άνθρωπος εἰς ἐκκλησίαν καλούμενος, καὶ διὰ τοῦτο μὴ δυνάμενος εἰσεῖν ἐπειδὴ αὐτῷ τὸ ἱμάτιον ἔτυχε πλυνόμενον, καὶ ἕτερον περιθίσθαι οὐκ εἶχε, πάντων τῶν γενομένων αὐτόθι στρατηγῶν ἐπιστημότερος ὢν ⁷⁰). De volgende berigten aangaande PHOCION en SOCRATES, door AELIANUS vermeld, en waarvan het laatste door M. AURELIUS wordt bevestigd, schroomt BECKER niet voor geloofwaardig aan te nemen ⁷¹). PERIZONIUS, lettende op de uitdrukking bij AELIANUS voorkomende, *niet te willen omslaan*, en in verband daarmede brengende het *περισημειν* (not. 67), stelde zich de toedragt der zaak zóó voor, dat XANTHIPPE, ongeneigd zijnde te voorschijn te komen met SOCRATES' half versletenen, ten minste met de feestelijke plegtigheid minder overeenkomstigen mantel, zich een' anderen, *nieuwen en fraaijen*, had aangeschaft. Deze uitlegging is volstrekt onnoodig; ik geloof veeleer dat zij — magtig slim — om SOCRATES te beter te doen inzien en beseffen, dat zij met *zijn* kleet onmogelijk onder de groote schaar toeschouwers en toeschouweressen kon komen, zich met *andere sieraden* had opgeschikt, waarbij een welvoegelijker kleet paste. Zij schijnt toch echter niet uit vrees van zich

⁶⁹) *Charact. περί ἀνελευθερίας.*

⁷⁰) *Opp. I, 66.*

⁷¹) *Charikles, II, p. 330.*

aan vitlustige blikken blootgesteld te zien, t'huis te zijn gebleven, maar aan haar natuurlijken trek gehoor gegeven te hebben. Wat gaf dan nu zoo zeer aanleiding tot verstoring en ergernis aan SOCRATES' vrienden? Niets eenvoudiger. Wanneer ons toch van den veldheer en staatsman PHOCION berigt wordt, dat 't al zeer nijpend koud zijn moest, wanneer men hem zelfs in den krijg met een' mantel zag ⁷²⁾, dan verwondert 't ons niet, dat de uiterst eenvoudige en geharde Atheensche wijze altijd ἀχίτων was ⁷³⁾. Vrouwen sleten in den regel te dien tijde een zeer vervelend en een-toonig leven binnens'huis; aan uitgaan werd niet veel gedacht, schoon zij van *emancipatie* wel eens droomden. Naarmate nu het bestaand gebruik minder gedoogde, dat XANTHIPPE zich van huis verwijderde, naar die mate had SOCRATES meer reden, zich aan het ongezellig verkeer bij den huisselijken haard te onttrekken. Hij ging dus uit gelijk hij was, ἀχίτων, maar περιβεβλημένος, terwijl XANTHIPPE in haar χίτων of χιτώνιον t'huis zat. Had nu het omgekeerde, gelijk bij het volksfeest, plaats, dan was 't gevolg, dat SOCRATES, bij gemis van zijn ἱμάτιον, zijne toevlugt moest nemen tot een wollen beddedeken, om daarmee de lendenen te omgorden ⁷⁴⁾. Het trof nu juist dat, toen XANTHIPPE was uitgegaan, zijne vrienden hem aldus omgord in huis vonden. Op zulk een tooneel waren zij niet verdacht.

⁷²⁾ *Plut. Phoc.* 4.

⁷³⁾ *Xen. Mem.* I, 6, 2.

⁷⁴⁾ Τὸ κώδιον ὑπεζωσμένος heet 't bij M. ANTONINUS. Zulk een schapenvacht of wollen deken heette ook σισύρα, wanneer het van geitenvel was. Onder de 7 echte dialogen van AESCHINES was er een *Telauges* getiteld. TELAUGES was de naam van een' Samiër, zoon van PYTHAGORAS. AESCHINES zegt van hem, dat hij t'huis zat κωδίῳ ὑπεζωσμένος, maar, wanneer hij uitging, uit een' vollerswinkel een' mantel huurde, waarvoor hij daags een' halven obolus gaf. *Athen.* V, 220a.

Uit het hier vermelde kan men genoegzaam opmaken, dat minder onze aandacht verdient, wat zonder eenig gezag D. L. berigt, dat namelijk, terwijl SOCRATES eens met zijne vrienden en kennissen op de markt te Athene zich onderhield, XANTHIPPE hem behendig den mantel van de schouders zou hebben afgerukt, en dat, toen zijne vrienden hem raadden, zich met geweld te verzetten, hij zou gezegd hebben: *ja wel! opdat gij, terwijl wij vuistvechten, ieder om 't hardst zoudt kunnen roepen: bravo Socrates, bravo Xanthippe!* ⁷⁵⁾. Soortgelijk geval laat zich beter van CATO op het woelige *forum Romanum* verklaren, waar de partijschappen hun brandpunt hadden. Wanneer hem, op 't punt staande om het spreekgestoelte te beklimmen ten einde eene voorgedragene wet af te raden, plotseling de *toga* van het lijf wordt gerukt ⁷⁶⁾, dan is dit het bedrijf van een' vermetelen tegenstander, die belang had dat de wet doorgedreven werd. En hoe zou XANTHIPPE in haar eenvoudige *κράσιον* het huis hebben verlaten!

Wij hebben tot hertoe zoo naauwkeurig mogelijk medegedeeld en overwogen, wat in de schriften der ouden omtrent XANTHIPPE gevonden wordt. Wat verder omtrent haar na SOCRATES' dood in de zoogenaamde *Epistolae Socraticae* voorkomt, laten wij stil berusten, daar het fabelachtige van die berigten in brieven vervat genoegzaam is aangetoond ⁷⁷⁾. Ook al wat haar de latere *chronique scandaleuse* op 't voetspoor van ARISTOXENUS, of liever van PORPHYRIUS heeft toegedicht, konden wij gelijkelijk met een verachtend stilzwijgen voorbijgaan, wanneer niet de aanleiding tot dien laster en die verongelijkingen — die meer regtstreeks SOCRATES dan haar moesten gelden — ons uit ons vroeger betoog omtrent de

⁷⁵⁾ D. L. II, 37.

⁷⁶⁾ Sen. de const. sap. 1, 3.

⁷⁷⁾ Zie Luzac Lectt. p. 44 sqq.

digamie helder in de oogen straalde. Wij willen er dus een oogenblik bij stilstaan. Vooreerst komt IO. CHRYSOSTOMUS ons hier voor, die aldus schrijft: λέγεται γοῦν τις καὶ τῶν ἔξωθεν φιλοσόφων μοχθηρὰν ἔχων γυναῖκα καὶ φλύαρον καὶ πάροισον — ⁷⁸⁾). Meermalen worden SOCRATES en CATO CENSORIUS bij de lateren te zamen genoemd en in enkele punten gelijk gesteld. Wanneer nu HIERONYMUS STRID. van laatstgemelden zegt: *habuit uxorem Actoriam Paulam, humili loco natam, vinolentam, impotentem et (quod nemo posset credere) Catoni superbam. Hoc ideo dico, ne quis putet, si pauperem duxerit, satis se concordias providisse* ⁷⁹⁾, dan vinden wij hier gelijke trekken met die waarvan CHEYS. spreekt, het *impotens linguae* of *animi* verklarende. Verder gaan SALVIANUS en TERTULLIANUS. De eerste zegt: *nec suffecit sapientissimo, ut quidam aiunt, philosopho docere hoc, nisi ipse fecisset: uxorem enim suam alteri viro tradidit. Scilicet sicut etiam Romanus Cato, i. e. alius Italiae Socrates. Ecce quae sunt et Romanae et Atticae sapientiae exempla* ⁸⁰⁾. De andere: *qui non amicorum solummodo matrimonia usurpant, sed et sua amicis patientissime subministrant, ex illa, credo, maiorum et sapientissimorum disciplina Graeci Socratis et Romani Catonis, qui uxores suas amicis communicaverunt, quas in matrimonium duxerant liberorum causa et alibi creandorum, nescio quidem an invitas. Quid enim de castitate curarent, quam mariti tam facile donaverant? O sapientiae Atticae, o Romanae gravitatis exemplum! Lenones philosophus et censor* ⁸¹⁾. Voor deze beschuldigingen en aantijgingen moest ten minste eenige schijnbare grond bestaan; waarin nu bestond die? Buiten

⁷⁸⁾ Opp. X, 239.

⁷⁹⁾ Adv. Jovinian. I, p. 190.

⁸⁰⁾ De gubern. Dei, p. 274.

⁸¹⁾ Apologet. c. 39. Zie Cyrill. adv. Julianum. VI, 186 bij Luzac. Lectt. p. 9 sq.

eenigen twijfel daarin, dat terwijl MYETO meer algemeen werd gehouden voor eene wettige huisvrouw van aanzienlijken huize, XANTHIPPE daarentegen meer als eene *παλλαξ*, *concubina* beschouwd werd, gelijk het *προπλακίσαν λαβείν* (not. 21) genoegzaam aanduidt. Nu had men de handen ruim; de tongen werden los, en de al te gediensstige pen van hen die den roem van Griekenland wilden bezwalken, teekende zorgvuldig op wat haar werd ingegeven.

Nog iets wordt ons ten slotte van XANTHIPPE berigt, dat wij niet mogen verzwijgen. Vroeger zagen wij, welk gunstig oordeel SOCRATES ten opzichte van zijn' leerling AESCHINES uitte ⁸²⁾. Over dezen en de overige Socratici schreef een niet zeer onpartijdig werk IDOMENEUS van Lampsacus, waarin hij vermeldde, dat XANTHIPPE na SOCRATES' dood als blijc van welwillendheid dialogen van haar echtgenoot aan genoemden AESCHINES had afgestaan ⁸³⁾. Met dit gevoelen stemde ook in MENEDEMUS van Eretrië ⁸⁴⁾. Des te gemakkelijker viel 't dit te doen gelooven, omdat AESCHINES zoo geheel in den geest van zijn' leermeester was ingedrongen, en wat hij van hem hoorde, zoo naauwkeurig mogelijk en woordelijk bijna teruggaf ⁸⁵⁾. Evenwel van een plagiaat, als hier aangeduid wordt, kan volstrekt geene reden zijn; vooreerst omdat 't wereldbekend is, dat SOCRATES niets schriftelijks heeft nagelaten, ten anderen omdat PANAETIUS verklaard heeft, dat de dialogen van AESCHINES — de zeven

⁸²⁾ Boven I, 236.

⁸³⁾ *Athen.* XIII, 611^d.

⁸⁴⁾ *D. L.* II, 60. Ook PHRYNICHUS in *Phot. Bibl.*

⁸⁵⁾ *Aristid. Or.* XLVI, p. 295 τὸν μὲν γὰρ ἃ ἤκουσεν εἰς λέγειν, ἢ ὅτι ἐγγυτάτω ἐκείνων, ὁ δὲ (Πλάτων) τῆς φύσεως οἶμαι κίχρηται τῇ περιουσίᾳ. ARISTIDES doelt hier bijzonder op hetgeen AESCHINES in zijn' dialoog *Alcibiades* van THEMISTOCLES getuigt; doch het is van ruimere toepassing. Zie het vervolg.

bekende — echt waren ⁸⁶⁾, eindelijk omdat dit mede het gevoelen van ARISTIDES is ⁸⁷⁾. Juist die ingenomenheid met AESCHINES, waarvan welligt SOCRATES meer deed blijken, kon na den dood van dezen aanleiding geven aan de wangunst van anderen, om zijne trouw te doen verdenken, als had hij met vreemde veren willen prijken.

Wanneer wij nu alles zamenvatten, wat wij achterevolgens omtrent XANTHIPPE deden opmerken, dan blijkt, dunkt mij, genoegzaam, dat zij een levendig, sanguinisch gestel heeft gehad, in de hoogste mate prikkelbaar, dat tot buitensporigheden en uitersten gemakkelijk oversloeg, daar 't haar even als ALCIBIADES en CRITIAS aan zelfkennis en zelfbeheersching ten eenenmale ontbrak, schoon juist dit wezenlijk gebrek harer natuur hare oogen met bewondering en oplettendheid deed vestigen op die bewonderenswaardige kracht en tegenwoordigheid van geest, die zich bij haar echtgenoot nooit verloochende. Wanneer haar verder zedigheid, ingetogenheid, huishoudelijkheid en andere vereischte deugden min of meer onbekend waren, mij dunkt wij zouden haar onregt doen, indien wij niet hare gehechtheid aan hare kinderen, wier welzijn zij behartigde, en het laatste blijk harer verknochtheid aan den man, wiens geduld zij meermalen zoo krachtdadig had beproefd, bijzonder in rekening wilden gebragt zien.

En SOCRATES! Gewis een *iocus saevus*, dien VENUS met hem gespeeld heeft. Gewis eene *παλαίστρα καὶ γυμνάσιον τῆς φιλοσοφίας*, die hij aan zijne wederhelft heeft gevonden! Trouwens hij had beroemde lotgenooten; een' PITTACUS, een'

⁸⁶⁾ D. L. II, 64.

⁸⁷⁾ Or. XLV, p. 24, ἀλλ' εἰ γέ τις ὥσπερ παῖδας οὕτως καὶ εἰς αἰτέρας χρὴ λέγειν γνησίους, γνήσιον Διοχίτην Σωκράτους παρελήφμεν. Μαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ ψευδὴς ἐνίων δόξα τῶν αὐτοῦ Σωκράτους εἶναι τὰ γράμματα ταῦτα ὑπειληφότεων.

CATO CENSORIUS hebben wij reeds vermeld⁸⁸⁾; verzwijgen wij althans niet CICERO, wiens *Terentia* οὐδ' ἄλλως ἦν πραΐα τις οὐδὲ ἄτολμος τὴν φύσιν, ἀλλὰ φιλότιμος γυνή καὶ μᾶλλον τῶν πολιτικῶν μεταλαμβάνουσα παρ' ἐκείνου φροντίζων ἢ μεταδοῦσα τῶν οἰκτικῶν ἐκείνῳ — χαλεπὴ τὸν τρόπον οὔσα καὶ τοῦ Κικέρωνος ἀρχουσα⁸⁹⁾. Maar ook in zekeren zin mogen wij er, geloof ik, een' MARTIN LUTHER bijvoegen, al is ook de openbare meening anders gestemd. In een' brief van PONTANUS wordt opgemerkt, dat CATHARINA VON BORA geweest is *animo paulo elatiore et imperioso*, alsmede *in victu domestico tenax*⁹⁰⁾. Wegens die geaardheid noemt haar LUTHER dan ook in zijn' eigenaardigen trant in brieven *meus Ketha*. Maar ik haast mij er bij te voegen, wat tot beider lof niet verzwegen mag worden. Want wat wij overigens van haar vernemen, pleit voor de onderstelling, dat zij zachtzinniger van aard is geworden, en zich in hooger graad de achting heeft verworven van hem, die geene zwarigheid maakte, bij testament haar tot universeel erfgenaam te maken, uitdrukkelijk er bijvoegende, *weil sie stets ein frommes, treues und ehrliches Gemahl gewesen sei*. Deze gunstige getuigenis heeft hij later haar zeker naar verdienste geschonken. Maar tevens ook bewonderen wij hem, die, vergetende alle vroeger leed, er bijvoegde, deze zijne vrouw *met geen koningrijk te hebben willen verruilen*.

Om eindelijk tot SOCRATES terug te keeren, heeft hij leergeld moeten trekken, hij wilde dit aan anderen, wien 't zuurder zou vallen, besparen. Wij willen daarom niet kritisch onderzoeken of de plaats echt is, waar gelezen wordt, dat SOCRATES, op een' dag door een' jongeling ge-

⁸⁸⁾ p. 267, 301, en not. 48.

⁸⁹⁾ *Plut. Cic.* 20, 27.

⁹⁰⁾ *Von Seckendorff, Hist. Lutheran.* I. III § 135. Addit. p. 651.

vraagd of hij hem raden zou te trouwen of niet, kortaf antwoordde: *wat van beide gij doen moogt, het zal u gelijkelyk berouwen* ⁹¹⁾.

---

⁹¹⁾ *D. L. II, 33. Arsen. Viol. p. 438. Val. Max. VII, 2, 1 ext. Socrates ab adolescentulo quodam consultus, utrum uxorem duceret, an se omni matrimonio abstineret, respondit, utrum eorum fecisset, acturum poenitentiam. « Hic te, inquit, solitudo, hic orbitas, hic generis interitus, hic heres alienus excipiet: illic perpetua sollicitudo, contextus querelarum, dotis exprobratio, affinium grave supercilium, garrula socrus lingua, subsector alieni matrimonii, incertus liberorum eventus. » Non passus est iuvenem in contextu rerum asperarum, quasi laetae materiae facere delectum. In de Loci communes sententiarum — collecti per Antonium et Maximum monachos komt voor in Sermo 124: Σωκ. πρὸς τοὺς αὐτὸν συμβουλευομένους περὶ τοῦ γῆμαι ἔφη· ὥσπερ οἱ ἰχθύες. ὧ νεανίσκοι, οἱ περὶ τοὺς κύρτους οἱ μὲν ἔξωθεν ὄντες βούλονται εἰσελθεῖν, οἱ δὲ ἔνδον ὄντες βούλονται ἐξελθεῖν, οὕτως δὲ ὑμεῖς ὁρᾶτε μὴ τὰ αὐτὰ πάθῃτε. — Stob. tit. 68, 30: Σωκράτης ἐρωτηθεὶς τίνας μεταμέλονται τῶν ἀνθρώπων, εἶπεν· οἱ γήμαντες.*

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 9^{den} MEI 1859.

Bij afwezigheid van den Heer MOLL, Ondervoorzitter des
vorigen Akademiejaars, wordt de vergadering door den
Heer J. BAKE geopend.

Tegenwoordig de Heeren: H. J. KOENEN, J. H. SCHOLTEN,
J. DE WAL, J. ACKERSDIJCK, J. VAN LENNEP, J. BAKE, J. DIRKS,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, S. KARSTEN, J. C. G. BOOT,
J. G. HULLEMAN, IS. AN. NIJHOFF, W. G. BRILL, J. HOFFMANN,
J. A. C. VAN HEUSDE, R. FRUIN, A. KUENEN, J. H. HOLWERDA,
J. VAN GILSE, G. MEES AZ., A. C. HOLTJUS. Van de Natuurk. Afd.
de Heer W. C. H. STABING.

De Heeren VAN ASSEN en DE VRIES hebben zich bij monde
van den Heer DE WAL doen verschoonen wegens hunne
afwezigheid.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt voor-
gelezen en vastgesteld. Daarna verzoekt de waarnemende
Voorzitter den Secretaris om de ingekomene stukken voor
te lezen.

De Secretaris leest in de eerste plaats eene missieve van

den Minister van Binnenlandsche Zaken, waarbij de Heeren DE WAL en MOLL tot Voorzitter en Ondervoorzitter der Afdeeling benoemd worden, en voorts de keuze der nieuw verkozenen leden bekrachtigd.

De waarnemende Voorzitter verzoekt den Heer DE WAL het voorzitterschap te aanvaarden. De Heer DE WAL houdt daarop eene toespraak aan de Afdeeling en de nieuw benoemde inmiddels door den Secretaris binneugeleide leden. Nog gedurende de vergadering komen telegraphische berichten in van de Heeren BEETS en DE GEER, dat zij tot hun leedwezen verhinderd worden, ditmaal in de hun opgedragene betrekking op te treden.

De Secretaris vermeldt eene missieve van den Heer JONCKBLOET, houdende verslag wegens de bijdragen der Gemeentebesturen in Groningen ten aanzien der *plaatsnamen*. Dit verslag zal na de andere verslagen worden voorgelezen.

De Heer NIJHOFF brengt een uitvoerig verslag uit wegens de stukken over de *plaatsnamen* in Gelderland. De Voorzitter, den verslaggever voor dit verslag dankzeggende, stelt voor, en de vergadering besluit, het ter kennisneming der leden te deponeren.

Een gelijk besluit wordt genomen ten aanzien van het rapport, hetwelk daarna door den Heer DIRKS wordt uitgebracht over de plaatsnamen in Friesland.

De Heer VAN DEN BRINK leest vervolgens zijn verslag voor over de ingekomene stukken wegens de plaatsnamen in de provincie Utrecht. Hij noemt die bijdragen, op eenige weinige uitzonderingen na, zeer oppervlakkig en onvoldoende, en het zoude zijns inziens bezwaarlijk vallen, in deze portefeuille genoegzame bouwstoffen te vinden, om de voorgestelde vragen op eene voldoende wijze te beantwoor-

den. Ook dit verslag wordt met dankzegging aan den Auteur aangenomen.

Daarna leest de Secretaris het rapport van den Heer JONCKBLOET voor, wegens de plaatsnamen in de provincie Groningen. Ook deze mededeelingen zijn volgens het oordeel van den Rapporteur zoo onbeduidend, dat hij daaruit aanleiding neemt, om een voorstel, hetwelk voorkomt in de missieve van den Commissaris des Konings in genoemde provincie, te ondersteunen, strekkende om den Archivaris van dat gewest over het onderwerp der Groningsche plaatsnamen te raadplegen.

De vergadering, zich met dit denkbeeld van den Heer JONCKBLOET vereenigende, draagt aan den Secretaris op, de hulp van genoemden Archivaris, den Heer Mr. H. O. FEITH, in te roepen, wien daartoe de portefeuille met de mededeelingen der gemeentebesturen zal verstrekt worden.

De Heer VAN HEUSDE leest de aangekondigde *Bijdrage* voor *over* XANTHIPPE, waartoe hem de vraag van den Secretaris naar het ware karakter der huisvrouw van SOCRATES heeft aanleiding gegeven. De vergelijking, die SOCRATES bij XENOPHON op haar toepast van een ontembaar paard, waarop zich de paardentemmer oefent wanneer hij bandelooze paarden wil leeren temmen, doet haar als eene fiere en hooghartige vrouw kennen. Evenwel gaf zij bij onderscheidene gelegenheden blijken van hartelijke genegenheid voor hare kinderen, en in SOCRATES laatste levensdagen ook voor haren echtgenoot. Sommigen verdedigen XANTHIPPE op grond dat de attische Comoedie, welke zooveel ten laste van SOCRATES heeft aangevoerd, het karakter zijner vrouw onaangeroerd heeft gelaten; doch dit beweerde heeft niet veel grond, daar de oudere attische Comoedie zich gewoonlijk onthield van het ten tooneele voeren of berispen van vrouwelijke karakters. Eindelijk treedt de Spreker in eene be-

schouwing van de Apologie door den beroemden Jurist LEYSEER in zijne *Meditationes* van XANTHIPPE gegeven.

Bij de omvraag door den Voorzitter, of de bijdrage ook stof tot aanmerkingen gaf, deed de Heer KARSTEN opmerken, dat in de oudere attische Comoedie toch enkele vrouwen, bij voorbeeld de vrouw van PISISTRATUS in de *Nubes*, eene bepaalde vermelding vindt. De Heer VAN HEUSDE erkent dit, maar meent, dat toch XANTHIPPE niet kan worden gelijkgesteld met eene zoo aanzienlijke vrouw als die, welke behoorde tot het geslacht der Alcmaeoniden.

De Bijdrage van den Heer VAN HEUSDE zal in handen der Commissie van redactie worden gesteld, als afgestaan ter plaatsing in de *Verslagen en Mededeelingen*.

Daar niemand meer het woord vraagt, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

III.

DE WOLKEN VAN ARISTOPHANES

TEGENOVER DEN

HISTORISCHEN SOCRATES.

DOOR

J. A. C. VAN HEUSDE.

Men mag zich met regt verheugen, dat PLATO van de dichtkunst tot de wijsbegeerte is overgegaan, of liever dat hem op zijn' levensweg en dichterlijke loopbaan het onschatbaar voorregt ten deel is gevallen, persoonlijk SOCRATES te leeren kennen en in diens geest door jaren-langen omgang ingewijd te worden. Jammer evenwel, dat hij de vroegtijdige vruchten zijner Muze na diens kennismaking aan de vlammen heeft prijs gegeven; want zijn dichterlijke aanleg is reeds in zijn proza zóó tastbaar, dat die vroegere voortbrengselen, welligt minder rijp, minder beschaafd, zeer zeker minder van dien gewijden geest doordrongen, toch de kenmerken van een zich ontwikkelend hooger strevend genie gedragen zullen hebben. Misschien zijn echter wel eenige kleinigheden, een enkel los vers, hier en daar in zijne dialogen voorkomende, en dat men onder het legio *adiorora* heeft gerangschikt, van hem zelve afkomstig. Dit is echter bepaald het geval met een zich tot nog toe voor het arendsoog der critici schuilhoudend vers in het prooemium van zijn *Gastmaal*, een vers dat, voor proza gehouden, menigerlei conjectuur heeft te voorschijn geroepen, menigen drup-

pel zweet aan geleerde en half-geleerde hoofden gekost, menige zucht aan den benaauwdten boezem ontperst heeft. 't Is in het begin, waar GLAUCO zijn' vriend APOLLODORUS in 't oog krijgt, en schertsende hem van verre toeroept: ὦ Φαληρεὺς οὗτος Ἀπολλόδωρος, οὐ περιμένεις; De eerste woorden bevatten een zuiver Sapphisch vers, overeenkomende met ons: *van Phalerus gij daar Apollodorus, wacht een oogenblik!* Denkelyk wel moest de aangegeven rhythmus den gang van APOLLODORUS nabootsend uitdrukken, zoodat het vers niet onaardig is te pas gebracht. Maar bekend is het epigram van PLATO op den gevierden dichter ARISTOPHANES, dat met volle regt bijzondere vermaardheid heeft verworven, als zich onderscheidende door eene uitnemende bevalligheid, en de heerlijkste lofspraak op den blijspeldichter behelzende. Het luidt:

Αἱ Χάρτες τίμειός τι λαβεῖν, ὅπερ οὐχὶ πεισῖται,
ζητοῦσαι, ψυχὴν εὖρον Ἀριστοφάνους. ¹⁾

Verwondert 't ons intusschen niet, dat de dichter zijn geestverwant aldus verheerlijkt, in wien hij de type van het echt-Attisch blijspel waardeerde, aan wien hij ook erkende voor het schrijven zijner dialogen bijzondere verpligting te hebben en die verpligting nog zelfs op zijn' ouden dag deed blijken, daar men op zijn sterfbed een exemplaar van ARISTOPHANES en SOPHRON vond ²⁾, evenmin zou 't onze bevreemding kunnen gaande maken, dat hij het feestvierend

¹⁾ Anth. Palat. III, p. 347 (App. 63):

Zochten de Gratieën eens een' tempel, die nimmer bezwijke —
Zie, zij troffen de ziel aan van Aristophanes.

²⁾ Olympiod. Vit. Plat. ἔχαυρε δὲ πάνυ καὶ Ἀριστοφάνει καὶ Σώφρονι, παρ' ὧν καὶ τὴν μίμησιν τῶν προσώπων ἐν τοῖς διαλόγοις ὠφελήθη. — λέγεται δὲ οὕτως αὐτοῖς χαίρειν, ὥστε καὶ ἡνίκα ἐτελεύτησεν, εὐρεθῆναι ἐν τῇ κλίνῃ αὐτοῦ Ἀριστοφάνην καὶ Σώφρονα. Vgl. Quinct. I, 10, 17. Val. Max. VIII, 7, 3.

gezelschap aan den maaltijd van AGATHO door de geestige scherts en komische voorstellingen van ARISTOPHANES laat opvrolijken, wanneer wij daar in de rij van onderling bevriende en onder gemeenzame gesprekken regt vertrouwelijk zamenzittende feestgenooten niet ontwaarden — SOCRATES, den Atheenschen wijsgeer, aan wien zich vóór een tiental jaren de losse en ligtzinnige dichter met zoo veel euvelmoed en onvergeeflijke onbeschaamdheid had vergrepen, wien hij, met even opzettelijke als hatelijke opvijzeling van PRODICUS, willens en wetens had verongelijkt, wiens edele hoogere roeping hij openbaar had miskend, wien hij als lagen en verachtelijken partijganger van uitheemsche Sophisten had gebrandmerkt, wien hij had durven voorstellen als door den benzelgeest van zijne eeuw gedreven, in nietige haarkloverijen zijn heil zoekende, en de jeugd van Athene door eene niet minder bekrompene dan verraderlijke redeneerkunde tot afzwering van alle deugd en eerlijkheid en regtvaardigheid en godsdienstigheid verleidende, in wien SOCRATES, ἐπαναστάντων αὐτῷ φθόνῳ καὶ ἀπεχθείᾳ καὶ τῇ πρὸς τὰ καλὰ ὀργῇ ἐκ μὲν τοῦ θεάτρου Ἀριστοφάνους, ἐκ δὲ τῶν σοφιστῶν Ἀνύτου, ἐκ δὲ τῶν συκοφαντῶν Μελήτου, ἐκ δὲ τῶν ῥητόρων Λύκωνος, in wien, zeg ik, SOCRATES den *ergsten en bittersten beschuldiger* had gevonden! ³⁾ Heet dit karakter? kan dit gedrag van den leerling, voor wien SOCRATES alles was, op eenige toegeeflijkheid, laat staan op verschooning, aanspraak maken? kan men 't zich verder verklaren, dat hij zóó ver alle grenzen van betamelijkheid en pligtmatigheid overschreed, dat hij op verlangen van den *ouderen Dionysius*, die de inwendige staatsgesteldheid van Athene wenschte te leeren kennen, de blijspelen van ARISTOPHANES en met name *de Wolken* — het schotschrift op SOCRATES — toezond! ⁴⁾ .

³⁾ *Max. Tyr. Diss.* IX, 3. XXIV, 6.

⁴⁾ *Aristoph. vit. Anon.*

Ik weet zeer goed, dat ik bij de behandeling van dit onderwerp den voet zet op een veld, waarop talrijke sporen van vernuft en schranderheid zijn overgebleven, een veld, waarop ouden en nieuwen zich gewaagd en de minst schadelijke en meest onbloedige schermutselingen geleverd hebben, waarop de vreemdsoortigste gissingen den belangstellenden onderzoeker der oudheid langen tijd kunnen bezig houden en zijn geduld beproeven. Verre van mij, dat ik hunnen arbeid voor verloren, hun strijd voor ijdel en vruchteloos zou houden — of dat ik 't hier ondernemen zou, de verschillende gevoelens en inzichten van vroegeren en lateren omtrent de belangrijke nog altijd niet uitgewezene vraag afzonderlijk of groepswijze uiteen te zetten. Elders vindt men die alle of meer omstandig of meer beknopt voorgedragen, besproken en beoordeeld. Evenwel bij de poging van FR. A. WOLF wil ik eenige oogenblikken stilstaan, daar zijne opvatting van het zoo vreemd verschijnsel mij, en welligt ook anderen, als meer aannemelijk dan die van menigeen langen tijd is toegeschenen. Maar ik mogt wel beginnen met de verontruste schim van ARISTOPHANES verzoenend aan te roepen, daar ik mij jegens hem op eene wijze heb uitgelaten, die geenszins met des dichters eerlijkheid en welmeenende gezindheden kan strooken.

Terwijl ZELLER in zijn *Handboek voor de Geschiedenis der Grieksche wijsbegeerte* als zijn bepaald gevoelen doet uitkomen, dat SOCRATES 24 jaren vóór zijn' dood, tijdens de opvoering der *Wolken*, in der *Hauptsache schon mit sich abgeschlossen haben musste* ⁵⁾, en dus reeds afscheid had genomen van den dampkring en de luchtverhevelingen, om zich op aarde onder zijne natuurgenooten te vestigen en te bewegen en daar goede zaden uit te strooijen, meende WOLF, dat dit geenszins toenmaals reeds het geval kon ge-

---

⁵⁾ II, 87.

weest zijn, dat SOCRATES nog degelijk dagelijks in de *altinubium tractus* met *Anaxagoras in de hand* of *aan de hand* van *Anaxagoras* zich vermeide. Hij onderscheidde dus twee zeer wezenlijk verschillende en tegengestelde perioden in het leven van SOCRATES: de eerste geheel gewijd aan de studie der natuurkunde, de tweede toen hij zich van de duisternis tot het licht gekeerd had en in den menschelijken boezem de ware, onvervalschte, zielveredelende wijsbegeerte had leeren kennen en doen onderscheiden. Dit is zeker de gemakkelijkste en eenvoudigste oplossing van het vraagstuk; want niemand behoeft alsdan ARISTOPHANES van kwade trouw, gekrenkte eerezucht, nijd en wangunst, haat en vijandschap te verdenken, daar hij, zelf Athener, uit eigene oogen zag, met eigen ooren hoorde, en SOCRATES in zijne Anaxagoreische en Heraclitische natuurkundige en taalkundige mijmerijen verdiept had gevonden; niemand kan 't dan ook PLATO misduiden, dat hij erkennende, dat de blijspeldichter wel met eenige niet ongeoorloofde overdrijving, maar nogtans in de hoofdzaak naar waarheid zijn' leermeester in diens vroegere bekrompene levens- en leerperiode had geschetst, hem als deelgenoot aan den maaltijd van AGATHO en naasten buur van SOCRATES gemaakt, en hem in zijn punt dicht dien eervollen krans gevlochten heeft. Geene onderlinge toenadering, geene openlijke verzoening behoeft er dan beproefd en verzonnen te worden tusschen den opvoerder en opgevoerden; alle dubbelzinnigheid, alle tegenspraak is verdwenen. Velen hebben dit gevoelen van WOLF hoog geprezen, en niet gearzeld gemakshalve er hunne goedkeuring aan te hechten. Het zou ook inderdaad in deze zaak hoogst bevreemdend geweest zijn, wanneer niemand op de gedachte gekomen ware van te vermoeden, dat juist door het opvoeren van *de Wolken* SOCRATES tot nadenken, tot zelfbewustheid kan zijn gekomen, en sedert den waren weg is gaan bewandelen, daarlatende wat hem tot nog toe

als hoogst gewigtig en vruchtbaar was voorgekomen. Te meer nog had men aanleiding tot dergelijk vermoeden kunnen nemen, daar SOCRATES zelf de nuttige zijde van het blijspel zóó zeer inzag, dat hij verklaarde, dat men zich aan die dichters gerust kon toevertrouwen, want dat, wanneer zij een of ander gebrek spottend hekelden, zij 't zouden heelen, terwijl, wanneer zij niet-bestaande gebreken bespotteden, men zich aan hen niet behoefde te storen ⁶⁾).

Dat intusschen deze schijnbaar zoo eenvoudige verklaringswijze inderdaad eene grove misvatting was van wat SOCRATES tijdens het ten tooneele brengen *der Wolken* was en leerde, heeft men later leeren inzien, zoodat dit pad geheel verlaten is. Anderen zijn gevolgd; de een zeide: „'t is geen portret van SOCRATES; niets dat eenigermate gelijkt en ons den indruk teruggeeft, dien wij van hem door XENOPHON en PLATO hebben ontvangen; *pergula pictorum, veri nihil, omnia falsa.*” — „Wacht wat, zeide een ander, wel wat overdreven, wel wat karikatuur, maar toch, aandachtig beschouwd, het lijkt op SOCRATES in meer opzigten dan men wel meent.” Toch was er nog altijd te veel over, dat vreemd en onbegrijpelijk bleef, om te kunnen erkennen dat men hier in het drama van ARISTOPHANES een welgelijkend, sprekend beeld van den Atheenschen wijzen aantrof. Het zal dus, om eene gepaste orde bij de behandeling van ons onderwerp te volgen, vooraf noodzakelijk zijn: 1^b. te zien, in hoever het drama gelijkenis met den historischen SOCRATES ons aanbiedt; 2°. waarin het van hem afwijkt en in onherkenbare trekken zich verliest; 3°. hoe SOCRATES over de gelijkheid heeft geoordeeld; 4°. met welken uitslag de opvoering van het drama bekroond werd; 5°. wat ARISTOPHANES van zijn drama en van het lot, dat 't onderging, gedacht heeft; —

---

⁶⁾ D. L. II, 36.

om eindelijk de vraag te beantwoorden, hoe de dichter zich SOCRATES heeft voorgesteld.

Omtrent het eerste punt bezitten wij een' verdienstelijken arbeid in het Akademisch proefschrift van J. A. GROTHE ⁷⁾, dat bij de Duitschers niet onopgemerkt is gebleven en waarvan L. SEEGER ⁸⁾ voor zijne belangrijke inleiding gaarne getuigt partij te hebben getrokken. Daar wordt opgemerkt, wat SOCRATES bijzonder eigen was en door den dichter met juistheid op het tooneel is teruggegeven; waartoe in 't algemeen behoort zijne *armoede* en daarmede overeenkomstige matige, eenvoudige levenswijs, zijne alles behalve weelderige kleding en wekelijke lichaamsverpleging, zijne zeldzame *zelfbeheersching en volharding*, tevens ook zijn *verzinken in afgetrokkenne bespiegelingen* en *schijnbare gedachteeloosheid*, tot welke inspanning van geest hij zijne hoorders opwekt. Bovendien kan men nagaan, dat voor eene sprekende nabootsing van zijn geheel uiterlijk de noodige zorg zal zijn gedragen, zoodat de Sileen aan zijne *sini nares, recalva frons, pilosi et lati humeri, obesus venter et repanda crura* ⁹⁾ oogenblikkelijk te herkennen was; ja zelfs wordt het *περὶ τοῦ σώματος ἐν ταῖς ὁδοῖς καὶ τῷ πάλῳ παραβάλλειν* opzettelijk in het stuk zelf te pas gebracht ¹⁰⁾. Wat verder de zoo geheel eigenaardige en eenige methode, die SOCRATES in zijn' omgang en bij zijn onderwijs volgde, betreft, geheel als ter loops vindt men duidelijke zinspelingen op zijne *μακρολογία*, op het

⁷⁾ *Diss. liter. de Socrate Aristophanis*. Tr. ad Rhen. 1843, p. 59—93.

⁸⁾ *Die Wolken, mit Einleitung und Erläuterungen. Deutsch übers.* Frankf. a. M. 1845.

⁹⁾ *Hieron. adv. Jovin.* I (Opp. IV, p. 190). Cf. *Xen. Symp.* II, 19 en meer bij *Von Lasaulx* p. 16 sq. en *Seeger* p. 394. Het uiterlijk deed denken aan *kreeft, ezel en aap*.

¹⁰⁾ *Nub.* 362. *Plat. Symp.* 221^b.

γνώθι σεαυτὸν, op de *επαγωγή* ingevlochten, die ondanks haren komischen vorm, die op prikkeling der lachspieren berekend is, den eenvoudigen leertrant uit de *Memorabilia* herinneren. Niet minder ook vindt men acht gegeven op de noodzakelijke vereischten, waardoor zich naar *SOCRATES'* meening de ware wijsgeer moest onderscheiden. Die vereischten zijn *μνήμων, εὐμαθής, μεγαλοπρεπής, εὐχαρίσ*, behalve de andere meer zedelijke hoedanigheden¹¹⁾. Men vergelijke, in hoe verre en hoe juist daaraan beantwoordt de proefneming van *SOCRATES* op *STREPSIADES* ¹²⁾.

Tot dus ver ziet men trek voor trek *SOCRATES* voor zich opvoeren, gelijk hij aan ieders oog zich vertoonde en van allen zich kenbaar onderscheidde. Ook zijne *spraakzaamheid*, die met den naam van *snaptachtigheid* en *praatziekte* wordt gekenmerkt, mist men niet¹³⁾. Wat echter verder de stof der door hem bij den dichter verkondigde leer, de voorbereidende vakken en onderwerpen, die ter behandeling komen, alsmede den hoofdinhoud der vooropgaande algemeene natuurbeschouwing met de daarmede in verband gebrachte nietige en ijdele spitsvindigheden en haarkloverijen, — wat dit alles in 't groot en in 't klein aangaat, geenszins is 't te ontkennen, dat in eene vroegere levensperiode *SOCRATES* zich daarmede bezig gehouden en daarin bijzonder verdiept heeft, evenmin als 't te bestrijden valt, dat juist die in vroegeren tijd verworvene kennis van al wat wijsgeeren op natuurkundig, redeneerkundig en ook taalkundig gebied hadden gesponnen, hem later in zijnen geduchten kampstrijd met de Sophisten de gevreesde wapenen in de hand heeft gegeven, om hun zijne zoowel verstandelijke als

¹¹⁾ *Plat. Rep.* VI, 487^a.

¹²⁾ *Wolk.* 488, 489 vlgg. 627 vlgg.

¹³⁾ *Xen. Oecon.* 11, waar *Soc.* zegt ἀδολεσχέιν τε δοκῶ καὶ ἀπρομετρεῖν, καὶ τὸ πάντων δὴ ἀνοητότατον ἔγκλημα πένης καλοῦμαι.

zedelijke meerderheid tegenover hunne onmagt te toonen en te doen gevoelen. Maar dat jagtveld, dat zonder groote, noemenswaardige vangst was afgeloopen, had hij vaarwel gezegd en eene akte genomen op een beter en voordeliger terrein, dat hij langzamerhand tot zijne eigene, privatieve jagt wist te bevorderen, waarop hij geene stroopers duldde, en waarop hij als een *ἄκρος τοξότης* wonderen ten uitvoer bracht, die de wereld zouden doen verbazen en zijn naam in zegening brengen. De proeven van echte vaderlandsliefde gaf *SOCRATES* in vrede en oorlogstijd; men vindt hem als lid en hoofd van den Atheenschen Raad en in de gelederen op het slagveld; maar treffender en sprekender bewijzen van ware vaderlandsliefde en volksgezindheid legde hij, ὁ πατήρ καὶ ἀρχηγέτης τῆς πολυταλαιστίρας σοφίας ¹⁴⁾, aan den dag van het oogenblik af, dat hij de gevoelige vraag tot zijne medeburgers begon te rigten: ὅτι τοι ἐν μεγάροις κακὸν τ' ἀγαθὸν τε τέτυκται ¹⁵⁾. Niet ten onregte heet hij *δημοτικός, κοινὸς καὶ φιλόανθρωπος* ¹⁶⁾. „Want — zoo zegt daar *XENOPHON* — (en hier doet zich weder een nieuw contrast voor tusschen den historischen en dramatischen *SOCRATES*), zonder ooit zich voor zijn' omgang te laten betalen, verleende

¹⁴⁾ *Them. Or.* XXXIV, 4.

¹⁵⁾ *Odyss.* IV, 392. *Musonius* bij *Stob.* t. IV, App. p. 63. *Plut.* II, 122^d (I, 493, W.). *Id.* V, 751^c. W. *Euseb. Praep.* I, 8. XIV, 855^a. *Sex. Emp. adv. Math.* XI, 2. *Dio Chrys. Or.* 40 (II, 160). *Them. l.l. Philo*, III, 226. *Gell.* XIV, 6, 5. Bij *Euseb.* I, 8 wordt het aan *Aristippus*, bij *D. L.* VI, 103 door *Diocles* aan *Diogenes Cynicus* toegeschreven. Duidelijk zinspeelt er op *Hor. Sat.* II, 6, 71 sqq., even duidelijk ook *Cic. Tusc.* V, 4, 10 (cf. III, 4, 8. *Acad.* I, 4, 15 sq.) Zonderling, dat noch *Xenophon*, noch *Plato* het gezegde er gens vermelden.

¹⁶⁾ *Memor.* I, 2, 60. *Dio Chrys. Or.* 54.

hij zich niet alleen aan burgers van den staat, aan het volk van Athene, aan den *δῆμος*, maar liet zich evenzeer gelegen liggen aan andere menschen, aan vreemden." Hier treft men dus inderdaad eene zekere soort aan van *wereldburgerschap* in den luisterrijksten zin des woords; want schoon hij *ἐπὶ πολλοῖς αὐτὸν ἐμακάριζε, καὶ ὅτι ζῶον λογικὸν καὶ ὅτι Ἀθηναῖος* ¹⁷⁾, toch was SOCRATES niet alleen *δημοτικός*, maar niet minder tevens *φιάνθρωπος*. En nogtans meende hij — volgens de inspraak van zijn hart — eenige noodige onderscheiding te moeten maken: *ταῦτα καὶ νεωτέρῳ καὶ πρεσβυτέρῳ, ὅτῳ ἂν ἐντυγχάνω, ποιήσω, καὶ ξένῳ καὶ ἀστῶ, μᾶλλον δὲ τοῖς ἀστοῖς, ὅσῳ μου ἐγγυτέρῳ ἐστὶ γίνεαι* ¹⁸⁾. Al wie dus wilde kon dagelijks hem vinden en met hem omgaan; en geen' zwaren last legde hij hun op, die genoeg namen in zijn leerrijk en opwekkend en verstand-ontwikkellend onderhoud; 't was niets meer dan *σωφρονεῖν, sapere* ¹⁹⁾.

Maar waar hield hij zich bij voorkeur op, waar was hij meestal te vinden, waar voor een' ieder, burger of vreemdeling, zichtbaar en toegankelijk? Terwijl hij zelf getuigt, steeds in 't openbaar (*ἐν τῷ φανερῷ*) te zijn opgetreden, zoo dat steeds ieder hem kon hooren en zich ten volle overtuigen van hetgeen hij leerde, terwijl hij zich daarbij beroept op veler getuigenis ²⁰⁾, wijst hij tevens als gewone plaats van samenkomst aan dat gedeelte der markt, waar de *wisselaars* hunne tafeltjes hadden; maar ook *elders* zeide

¹⁷⁾ *Dio Chrys. Or. 64, p. 331.*

¹⁸⁾ *Plat. Apol. 30^a.* Zie over *φιάνθρωπος* *Wélcck. ad Theogn. p. L.* Hij meent, dat *Arist. Ach. 337* er op zinspeelt met zijn *φιλανθρωπεύς* te waarschijnlijker, omdat *Nub. 97* voorkomt *ἡμεῖς δ' ἄνθρωποι*.

¹⁹⁾ *Aristid. II, 323, 178. Cf. Plat. Apol. 36^c.*

²⁰⁾ *Plat. Apol. 19^c.*

hij zich op te houden ²¹⁾. Meer bepaald en uitdrukkelijk zegt XENOPHON, dat hij 's morgens in de worstelperken der jeugd en op de wandelwegen verkeerde, later tegen den middag de markt bezocht en 's avonds daar te vinden was, waar menschen zamenkwamen ²²⁾. Nog naauwkeuriger THEMISTIOS: „niet in 't geheim, noch ook alleen ten aanhoore zijner leerlingen, maar van alle menschen (zoo als hij ergens zelf zegt ²³⁾), die zich wijd en zijd in grooten getale verspreidden, zoowel bij de wisselaars, als in de werkplaatsen en in de worstelperken hield hij zijne gesprekken; en rondom hem schaarden zich de boetseerders en kopersmeden, zoo dikwijls hij een' veldheer of volksleider of redenaar of dichter te lijf kwam. Daaruit ontsproot voor hem die schrikkelijke haat tot loon zijner menschenliefde ²⁴⁾.” Vandaar dat hij gezegd werd *περιίειναι τὴν πόλιν, ἐντυγχάνων πάσαις ἀνδρῶν καὶ*

²¹⁾ *Plat. Apol.* 17^c.

²²⁾ *Memor.* I, 1, 10. *Dio Chrys. Or.* 54. *περὶ τε τὴν ἀγορὰν τὰ πολλὰ διατρίβων καὶ εἰς τὰς παλαιστράς εἰσιὼν καὶ πρὸς ταῖς τραπέζαις καθιζόμενος ὥσπερ οἱ τὰ ὄνια τὰ φαῦλα δεικνύντες ἐν τῇ ἀγορᾷ, καὶ περιφέροντες ἐπὶ τὰς θύρας· εἰ τις ἄρα ἐθελήσει πυθέσθαι τι καὶ ἀκούσαι τῶν νεωτέρων ἢ τῶν πρεσβυτέρων. Οἱ μὲν οὖν πολλοὶ τῶν δυνατῶν καὶ ῥητόρων προσποιούντο μὴδὲ ὄραν αὐτὸν, ὃ δὲ προσελθὼν, ὥσπερ οἱ προσπταίσαντες, καὶ ἀλγήσας, ταχὺ ἀπηλλάττετο.* Dit slot is merkwaardig. Duidelijk, dat de zin ὥσπερ — θύρας een inkruipsel is; men dacht aan τράπεζαι τῶν ἐμπόρων.

²³⁾ Welligt in een' der Socratische dialogen.

²⁴⁾ *Them. Or.* XXVI, p. 384. — *Aristid.* II, p. 181: *πλείστα Ἀθηναίων ἐπὶ τῶν τραπέζων καὶ τῶν ἐργαστηρίων διελέγτο καὶ πρὸς τοὺς ἀστοὺς καὶ πρὸς τοὺς ξένους, οὐδ' εἰς Σωκράτη τὸ τοῦ Ἡσιόδου (Opp. 491) φέρειν, ἐπιτιμῶντος καὶ διακωλύοντος· πᾶρ δ' ἔτι χάλασεν θῶκον καὶ ἐπαλέα λίσσῃν, ἀλλὰ καὶ τοῖς χαλκείοις ἀν' αὐτὸν καὶ τοῖς ἄλλοις ἐργαστηρίοις θαρρούντως κελύειν προεῖναι, οὐ τι μέλλουσι τοιοῦτον ἀκούσεσθαι ἢ τῶν νέων ἢ τῶν πρεσβυτέρων τινές.* — *Theodoret. Serm.* XII. *τὰς διατριβάς ἐποιεῖτο πρὸς ταῖς τραπέζαις καὶ πρὸς τοῖς Ἐρμαῖς.*

τύχαις καὶ τέχναις καὶ ἐπιτηδεύμασι καὶ ἐπιθυμίαις, σωφρονιστὴς κοινὸς πικρὸς καὶ ἀπαραίτητος ²⁵). Was dit dus een zeer treffend en kenmerkend onderscheid tusschen SOCRATES en anderen, die zich voor wijsheidsapostelen en onderwijzers der jeugd uitgaven, dat hij zich nimmer bond aan plaats of tijd, dan is 't wel haast niet noodig te vermelden wat PLUTARCHUS met 't oog op de Sophisten zegt: Σωκράτης οὔτε βάρβαρα θείς, οὔτε εἰς θρόνον καθίσας, οὔτε ὦραν διατριβῆς ἢ περιπάτου τοῖς γνωρίμοις τεταγμένην φυλάττων, ἀλλὰ καὶ παίζων, ὅτε τύχοι, καὶ συμπίνων, καὶ συστρατευόμενος ἐνίοις καὶ συναγοράζων, τέλος δὲ καὶ (συν)δεινόμενος καὶ πίνων τὸ φάρμακον ἐφιλοσόφει, πρῶτος ἀποδείξας τὸν βίον ἅπαντι χρόνῳ καὶ μέρει καὶ πάθει καὶ πράγμασιν ἀπλῶς ἅπασαι φιλοσοφίαν δεχόμενον ²⁶). Wij mogen hier echter nog wel bijvoegen, dat even als SCIPIO op raad van POLYBIUS zich steeds beijverde geen' dag ooit het Romeinsche forum te verlaten zonder zich iemand tot vriend gemaakt te hebben ²⁷), zoo ook SOCRATES bij zijne talrijke bezoeken op de markt en in andere wijken van Athene nimmer huiswaarts keerde, zonder door opwekking en raadgeving, bestraffing of bemoediging den dank van velen of ontvangen of althans verdiend te hebben.

Wanneer nu is dat tijdstip aangebroken, dat SOCRATES de wijsbegeerte van den hemel deed afdalen om haar in de steden te vestigen en in de huizen binnen te leiden, en voortaan haar ter behandeling voor te stellen 's menschen leven en zeden, en deugd van ondeugd te leeren onderscheiden? Deze vraag is daarom van het uiterste belang, omdat hare beantwoording beslissen moet over het al of niet gegronde van WOLF's zoo even medegedeeld gevoelen.

²⁵) *Max. Tyr.* IX, 161. *Plat. Apol.* 23^b. 30^e.

²⁶) *Opp.* II, 796^d (IV, 196 W.)

²⁷) *Stob.* tit. 37, 35. *Plut.* II, 199' (I, 793 W.)

Aan twee dialogen van PLATO kunnen wij een voldoende antwoord ontleenen. Vooreerst hebben wij de openlijke en volmondige verklaring van SOCRATES zelf, wanneer hij ronduit vraagt, of iemand der in de regtzaal aanwezigen hem ooit in meerdere of mindere mate een gesprek heeft hooren aanknoopen over die onderwerpen van natuurkunde, met wier behandeling men hem openlijk verweet dat hij zich steeds bezig had gehouden²⁸). Met deze bekentenis stemt uitnemend overeen wat XENOPHON zegt: „niet zoo als de meesten gewoon zijn, sprak SOCRATES over natuurkunde met anderen en trad hij in beschouwing over den door de Sophisten zoo genoemden *κόσμος*, hoe die gesteld is, en naar welke wetten al die hemelsche dingen zijn ingerigt en bestuurd worden: neen, de *dwaasheid* toonde hij aan van hen, die zich daarmede ophielden”²⁹). *Μωραίνοντες* en *παρρηγοῦντες* is hier een tweeledig praedikaat voor de *μετεωρολογισται*, die in hogere sferen zich verliezen. En die praedikaten zijn wel schijnbaar in strijd met de verklaring van SOCRATES zelf bij PLATO: „ik zeg dat niet uit minachting van zoodanige wetenschap, wanneer iemand er deugdelijk ervaren in is; doch 't is mijn vak niet”³⁰); maar die tegenstrijdigheid blijkt schijnstrijdigheid te zijn, als wij hier in 't oog houden, dat SOCRATES de klem legt op *wetenschap*, en met nadruk hem bedoelt, die *die wetenschap magtig is*; hoe ver was 't er echter af, dat in die dagen gelijk in onze eeuw die *ἀρχὸς τριβῆ* in den rang eener *ἐπιστήμη* kon treden! Deze beide verklaringen dus van den leeraar en zijner leerling op den voorgrond gesteld, is 't merkwaardig den anderen door ons bedoelden dialoog in te zien, om ALCT-

---

²⁸) *Plat. Apol.* 19^d.

²⁹) *Memor.* I, 1, 11. IV, 7, 6.

³⁰) *Apol.* 19^c.

BIADES te hooren bevestigen, duidelijk en krachtig te hooren bevestigen wat wij daar vernamen. 't Is aan het einde van het *Symposium*, waar hij, van den onweêrstaanbaren invloed getuigende, dien SOCRATES' taal en geheele persoonlijkheid op hem had uitgeoefend, dien indruk en dien invloed reeds dagteekent van vóór het *beleg van Potidaea*, dat tien jaren vóór de opvoering der *Wolken* had plaats gehad ³¹⁾. Wie die onverholen bekentenis, die PLATO daar ALCIBIADES in den mond legt, leest en overweegt, voelt zich gedrongen SOCRATES te hooger te vereeren, daar hij ontwaart, dat hij, zoo niet vroeger, ten minste reeds 36 jaren oud zijnde, den weg was ingeslagen, die tot de hervorming of tot de geboorte der wijsbegeerte in Griekenland moest leiden, en dus met regt kon gezegd worden ἐγγηράσαι τῇ περὶ τοῦ γνῶθι σεαυτὸν ἀκριβεστάτῃ σκέψει, μὴδὲν ἔξω τῶν κατ' αὐτὸν φιλοσοφοῦντα.

De beantwoording der tweede door ons gestelde vraag, *waarin de Wolken van den historischen Socrates afwijken en in onherkenbare trekken zich verliezen*, zijn wij in het voorgaande reeds vooruitgelopen. Ten overvloede is ons gebleken, dat gedeeltelijk, ja voor 't grootste gedeelte, de inhoud van het drama niet beantwoordt aan het denkbeeld, dat men op goede gronden van SOCRATES, gelijk hij in die dagen leefde en werkte, zich mag vormen. Slechts eene oppervlakkige inzage van het drama is genoegzaam om ieder verstandig beoordeelaar overtuigend aan te toonen, dat er trekken in voorkomen, die op ieder ander eer dan op onzen Atheenschen wijsgeer toepasselijk zijn, dat hem bezigheden worden toegedicht, die hij reeds lang had afgezworen. Den hoogen ladder, die tot in de wolken reikte, was hij reeds lang zonder halsbreken afgeklommen, en hij wenschte zich

³¹⁾ *Symp.* 217 sq. Zie *Grothe l.l.* p. 145 sqq. *Seeger l.l.* p. 412 sq.

geluk met het vinden der stelling ὁ ὑπὲρ ἡμᾶς, τὶ πρὸς ἡμᾶς; en met zijn' terugkeer tot het ἔδος ἀσφαλὲς αἰεὶ. Geheel in strijd dus met de werkelijkheid brengt de dichter hem terug in een afgeloopen tijdperk zijns levens, en legt hem ten laste wat zoo vele jaren later in de raadzaal op nieuw zou te berde gebragt worden, zelfs niet met dit onderscheid, dat wat die beschuldigingsacte inhield, dat nanelijk de beschuldigde zich als *Holberg's Klaas Klim* ook met de navorsching van *de dingen* ophield, *die onder de aarde zijn* ³²⁾, door den dichter onaangeroerd is gelaten. Maar verder hoe weinig strookt met de zoo even gegeven schets van zijn dagelijksch verkeer en bedrijf te Athene, het προντιστάριον, waarin hij opgesloten zit om den zin voor diepzinnige studieën bij zijne leerlingen op te wekken! hoe druischen bovenal die zegevierende toonen van den ἀδικος λόγος over den δίκαιος aan tegen den bekenden, hevig gevoerden en steeds roemrijk gehandhaafden strijd van SOCRATES tegen dat sophistisch talent om de onregtvaardige zaak te verdedigen! Wat zal men eindelijk zeggen van het smadelijk verwerpen van den dienst der door den staat erkende Goden, eene beschuldiging tegen hem ingebragt, die volgens XENOPHON als elk in 't openbaar levend, godsdienstig burger zich nimmer aan de vereischte pligten onttrok! ³³⁾ En voor dit deels bespiegelend, deels ook beoefenend onderwijs bedingt hij, gelijk ieder ander Sophist van zijn' tijd, *loon!* ³⁴⁾ Wanneer nu aan den eenen kant ARISTOPHANES den *Gesamtkarakter der Personen, die er auftreten lässt, auf eine den allgemeinen Meinung über sie widersprechende Weise, ohne sich selbst am Meisten zu schaden, darstellen konnte*, wanneer wij evenmin een voorbeeld er van aantreffen, *dass er*

³²⁾ *Plat. Apol.* 18^b, 19^b.

³³⁾ *Zeller l.l.* II, 92 sq.

³⁴⁾ Boven not. 16. *Plat. Apol.* 19^d.

einer historischen Person wesentlich einen ihr fremden Charakter angedichtet, und sich nicht vielmehr darauf beschränkt hätte, Richtungen und Personen, von deren verderblichen Einfluss er überzeugt war, durch Uebertreibung oder Erfindung einzelner Züge zu karikiren, zoo moet hij aan den anderen kant das Anstössige und Gefährliche der Sokratischen Lehre in ihrem allgemein sittlichen, religiösen und philosophischen Charakter gesucht haben. Dit is het gevoelen van ZELLER, dat hij volhoudt tegen hen, die meenen, dat niet der unpraktische, irreligiöse und sophistische Charakter dier leer door den dichter aangetast is, maar veeleer hare anti-democratiche strekking. En hierin kan men hem geen ongelijk geven ³⁵).

Wij komen tot onze derde vraag: *hoe Sokrates over de gelijkheid geoordeeld heeft*. Vroeger hebben wij opgemerkt, welk gunstig oordeel hij in 't algemeen over de uitwerking van het blijspel velde ³⁶). Wat nu bijzonder de *Wolken* aangaat en den indruk door de opvoering er van op hem te weeg gebragt, SEEGER ³⁷) meent, dat hij eenigermate onaangenaam er door aangedaan zal geweest zijn. *Dass dem Sokrates dieser massive Angriff völlig gleichgültig war, brauchen wir nicht anzunehmen. Reisig schlieszt aus dem freundschaftlichen Verkehr, in dem wir sie bei Platon finden, Sokrates als vernünftiger Mann habe sich über einen Angriff wegzusetzen gewusst, der damals nichts Ungewöhnliches und darum auch nicht nachtheilig oder kränkend war. Aber dass man im Allgemeinen es doch nicht so leicht nahm, von der Komödie behandelt zu werden, zeigt die Vertheidigung des Sokrates und seiner Freunde*

---

³⁵) Ib. 88 sq.

³⁶) Boven not. 6.

³⁷) Einleit. p. 414.

gegen die Verlåndungen der Komödie, zeigt die Rache des Kratinos, des Kleon, Agyrrhios (Frösche 367 ff.) und der Versuch die Komiker zu bestechen (Wespen 1025 ff.), wenn man sie fürchtete; kurz, es liegt in der Natur der Sache, dass die Wolken den Sokrates nicht angenehm berühren konnten, wenn er gleich seine etwaige Verstimmung darüber nicht in der Weise der oben Genannten an den Tag legte, und die Komödie gewiss eben so sehr im Interesse des Dichters, als in seinem eigenen, lieber ungeschrieben gesehen hätte. Met dit te onderstellen, toont de Duitser bij de beoordeeling van SOCRATES zich te veel van den gewonen maatstaf — naar welken hij zich welligt ongevoelig ook meet — te bedienen. Maar SOCRATES was toch in menigerlei opzigt eene uitzondering op den algemeenen regel; wel niet in die mate, dat hij zelfs bij de treffendste gevallen, gelijk men gemeend heeft, eene ongevoeligheid en hardvochtigheid openbaarde, die het steenen beeld der Stoa versieren. Neen, het *homo sum* — bleef hem dan, gelijk den overigen stervelingen, eigen, en 't is daarom gelukkig, dat hij, die ons het tegengestelde heeft willen diets maken, door in de strikken der ἀπιστία zich te verwarren zich jammerlijk verraden heeft³⁸⁾. Meer dus overeenkomstig de waarheid is 'tgeen REISIG en anderen beweren, en 't is dus niet ondienstig te vernemen, wat men in de oudheid omtrent SOCRATES' houding en stemming en oordeel vindt opgeteekend.

SOCRATES, zegt men, bezocht den Atheenschen schouwborg niet druk; slechts wanneer er stukken van zijn' vriend

³⁸⁾ Stob. tit. 108, 74. Arsen. Viol. p. 436. Σωκράτης διαλεγόμενος καὶ τινος ἀπαγγέλλοντος, ὅτι ὁ υἱὸς αὐτοῦ τίθηκεν, συμπεραιώσας τὴν διάλεξιν, ἀπιῶμεν, ἔφη, Σωφρονίσκω τὰ νεομισμένα πληρώσοντας. Geheel bezijden de waarheid, daar zijne kinderen hem overleefden. Zie Plat. Apol. 34^d. Phaed. 116^b.

en geestverwant EURIPIDES ten tooneele kwamen, kon men hem daar vinden. Veel doet ons echter boven allen twijfel stellen, dat hij dit jaar bij gelegenheid van de *Dionysia* de voorstelling van ARISTOPHANES heeft bijgewoond. Reeds PS. PLUTARCHUS onderstelt zijne tegenwoordigheid ter plaatse, als hij zegt: 'Ἀριστοφάνους ὅτε τὰς Νεφέλας ἐξήγαγε, παντοίως πᾶσαν ὕβριν αὐτοῦ (Σωκράτους) κατασκευανύοντος, καὶ τινας τῶν παρόντων τὰ τοιαῦτα ἀνακωμῶδούντος, οὐκ ἀγανακτεῖς, ἐκπόντος, ὧς Σώκρατες; Μὰ Δί', οὐκ ἔγωγε, ἔφησιν' ὡς γὰρ ἐν συμποσίῳ μεγάλῳ τῷ θεάτρῳ σκώπτομαι³⁹⁾. Het is geenszins onwaarschijnlijk, dat hij bij dezelfde gelegenheid op de vraag van iemand: is dat geen schimp, dien die persoon u toevoegt? antwoordde: *wel neen! dat alles is mij niet eigen*⁴⁰⁾. Opmerkelijk althans is 't, dat de schrijver die 't vermeldt, het gezegde onmiddellijk laat voorafgaan aan hetgeen SOCRATES in 't algemeen over den invloed van het tooneel getuigde. Bovendien hebben wij twee plaatsen van SENECA: *respicimus eorum exempla, quorum laudamus patientiam: ut Socratis, qui comoediarum publicatos in se et spectatos sales in partem bonam accepit, risitque non minus quam quum ab uxore Xanthippe immunda aqua perfunderetur*⁴¹⁾. Op de andere plaats voert hij SOCRATES dus sprekende in: *prae bui ego aliquando Aristophani materiam iocorum: tota illa mimicorum poetarum manus in me venenatos sales suos effudit. Illustrata est virtus mea per ea ipsa, per quae petebatur*⁴²⁾. 't Uitvoerigst van allen in de beschrijving van SOCRATES' houding bij het aanschou-

³⁹⁾ II, 10c. Wytt. nam aanstoot aan ἀνακωμ., waarvoor hij ἀμωμ. wil lezen. Onnoodig: ἀνακ. is herhalen van het gezegde, op nieuw ophalen, *refricare*. Zie voorts beneden not. 97.

⁴⁰⁾ D. L. II, 36.

⁴¹⁾ De const. sap. c. 18.

⁴²⁾ De vit. beat. c. 27, 2.

wen der *Wolken* is AELIANUS, wiens verhaal door sommigen voor waarheid wordt aangenomen, door anderen geheel verworpen, wien AELIANUS *ein kritikloser Compiler und Anekdotensammler* is, die niet eens van geboorte een Griek, maar uit Praeneste afkomstig, te Rome leefde ten tijde van ALEXANDER SEVERUS. Na eenige voorafgaande opmerkingen zegt dan AELIANUS: „bij het vieren van de Dionysia was er eene overgroote menigte Grieken uit belangstelling in het schouwspel in het theater gekomen. Als nu SOCRATES op het toneel in zijn' zwevendenden toestand meermalen met name genoemd werd, ontstond er beweging onder de vreemdelingen die hem niet kenden en toch wilden weten, wie die SOCRATES was. Deze nu, die nieuwsgierigheid merkende en op eene alom zichtbare plaats gezeten, wilde hen uit de verlegenheid redden. Hij stond dus op en liet zich staande gedurende de geheele voorstelling door het publiek bekijken ⁴³⁾”. Elders vergelijkt hij POLIAGER met SOCRATES, en zegt dat, terwijl deze onder den spot, waaraan hij bloot stond, lachte, gene er onder bezwijkende zich ophing, ten bewijze, dat hekel en spot op een' onbuigzamen geest als dien van SOCRATES verstompen ⁴⁴⁾. Men moet met FRITZSCHE ⁴⁵⁾ bekennen, dat in die uittartende onbeschroomdheid, waarvan SOCRATES zulk een treffend blijk ten aanschouwe van Atheners en vreemden zou gegeven hebben door vrijwillig zich zelve ter vergelijking met den daar tegenover hem handelenden SOCRATES aan te bieden, iets gelegen is, dat met zijn karakter in strijd is; maar wij kunnen toch niet ontveinzen, dat het verhaal niet wel overeen te brengen is met hetgeen P. PLUTARCHUS verhaalt, tenzij men aanneme, dat zijn opstaan eerst heeft plaats gehad, nadat zijn buur-

⁴³⁾ *Var. Hist.* II, 13.

⁴⁴⁾ *Ib.* V, 8.

⁴⁵⁾ *Quaestt. Arist.* I, 136.

man hem over de gehoorde schimpscheuten gepolst had. Nog een ander bericht verdient vermelding. Zóó ver zou SOCRATES na het gebeurde in den schouwburg van alle krenking en verbittering verwijderd zijn geweest, dat hij, bij eene ontmoeting met ARISTOPHANES, dezen gevraagd zou hebben, *of hij hem soms ook tot meer dergelijke dingen noodig had*. Men kan, zegt de berigtgever, hieruit afleiden, hoe weinig een man zich aan geringeren spot moest ergeren, die zelfs niet publiek op het theater uitgemonsterd eenig blijk van misnoegen openbaarde ⁴⁶⁾. Maar die zeldzame zelfbeheersching, die ons hier op nieuw kenbaar wordt in SOCRATES, is zij niet volkomen raadselachtig? Men kan 't zich ligt voorstellen, dat hij zich weinig bekommerde over den indruk, dien de nabootsing van zijn uiterlijk op het tooneel algemeen moest te weeg brengen zoowel op hen, die hem dagelijks zagen en omgaven als op de menigte vreemdelingen; maar zich in den grond zoo grof miskend, zoo gruwzaam verongelijkt te zien ten opzichte van zijn rusteloos streven om de opmerkzaamheid zijner medeburgers geheel en uitsluitend te bepalen tot het zuiver-menschelijke, het ware zedelijk-schoon, 's menschen bestemming en pligten, alsmede om zijn geheel openbaar leven, zijn' handel en wandel tot spiegel te doen strekken van hetgeen hij dagelijks met de grootste onbaatzuchtigheid verkondigde — hierin te berusten en onverschilligheid daarover te doen blijken en maar te denken: *hic murus aheneus esto* —, zonder daarbij zich over het gevaar te verontrusten, dat zijn edele werkring door die valsche voorstellingen voor 't vervolg verlamd en verbroken kon worden, dat gaat alle verbeelding te boven! 't Is waar, *illi robur et aes triplex circa pectus erat*; maar wij mogen de omstandigheden, die aanleiding gaven, ten minste medewerkten om hem die ge-

⁴⁶⁾ Musonius bij Stob. tit. 19, 16.

latenheid, die hem zoo zeer eigen was, te helpen bewaren, niet verzuimen op te merken. Vooreerst kende hij zeker beter den moedwilligen dichter dan hij door hem gekend werd; één jaar was het juist geleden, dat hij met nooit geëvenaarde onverschrokkenheid in zijne *Equites* het volk van Athene waarheden gezegd had, die rilling en ontroering moesten veroorzaken. Toen had hij zich zelf overtroffen in ernst en luim, in moed en vermetelheid; het was het kroonfeest geweest zijner dramatische Muze. Dat moest hem de welwillendheid en belangstelling van een' SOCRATES in de ruimste mate verzekeren, die zelf met gelijke opregtheid en kloekmoedigheid zijn' weg baande en als *de paardenvlieg* niet affiet, zich op dat ligchaam nu hier dan daar te zetten en het onophoudelijk pijnlijk aandeed, om het niet alle zelfbewustheid te doen verliezen ⁴⁷⁾. Dit dan vooreerst, maar misschien nog iets anders. Schoon ons berigt wordt, dat EUPOLIS hier en daar ter loops in zijne blijspelen SOCRATES erger heeft gehavend dan ARISTOPHANES in den geheelen loop zijner *Wolken* ⁴⁸⁾, vindt men daarentegen van AMPISIAS verzen aangehaald, die SOCRATES naauwkeuriger en juist gelijk hij was beschrijven. Deze verzen heeft G. HERMANN op 't spoor van MENAGIUS niet ten onregte, gelijk 't schijnt, toegekend aan den *Connus*, die gelijktijdig met de *Wolken* ten tooneele gebragt is. HERMANN nu zegt: *quis dubitet, quin, si eodem die duae fabulae actae sunt, quarum in altera et sui simillimus prodiret Socrates, et rideretur iure, iure vero etiam laudaretur, in altera autem nec satis ad naturam expressa nec pari cum aequitate picta esse eius imago videretur, praeferrî illa debuerit, quae et veritate imitationis et iudicii moderatione maiorem mereretur appro-*

---

⁴⁷⁾ *Plat. Apol.* 30^e.

⁴⁸⁾ *Schol. ad Nub.* 97.

bationem⁴⁹⁾. Dit is het gevolg dat hij er uit trekt; maar buitendien kon de *Connus*, wanneer men zich niet bedriegt in den inhoud, wanneer verder dat stuk de *Wolken* is voorafgegaan, en wanneer SOCRATES er of zelf bij tegenwoordig geweest is, of van anderen met de voorstelling daarin van zijn' persoon is bekend gemaakt — alles is nog al hypothetisch — kon de *Connus*, zeg ik, SOCRATES dien gunstigen indruk hebben nagelaten, dien de scееve voorstelling der *Wolken* niet uitwischte.

Wij zijn zóó ver gevorderd, dat wij tot de vierde vraag kunnen overgaan, *met welken uitslag de opvoering van het drama bekroond werd*. Zeer onderscheiden schijnen de gewaarwordingen geweest te zijn, die het bij het grooter publiek en bij de kampregters heeft uitgewerkt. Deze hebben het, gelijk bekend is, aan de beide andere stukken achtergesteld en volgens eenigen zou de partij van ALCIBIADES dien ongunstigen uitslag hebben bewerkt. Schoon dit nu geheel onbewijsbaar, zelfs zeer onwaarschijnlijk is, is er echter meer grond om te vermoeden dat gedurende de opvoering de stemming der aanwezige toeschouwers zeer ten voordeele van den dichter was. Behalve den zoo even vermelden AELIANUS hebben wij ook nog het getuigenis van LUCIANUS. De eerste zegt: ἀκουσμα ἰδοῦν ἡδιστον αἰδε αἱ Νεφέλαι, καὶ ἐκρότουν τὸν ποιητὴν ὡς οὐποτε ἄλλοτε, καὶ ἰβδων νικᾶν καὶ προσεταττον τοῖς κριταῖς ἄνωθεν Ἀριστοφάνην, ἀλλὰ μὴ ἄλλον, γράφειν⁵⁰⁾. De andere: φύσει τοιοῦτόν ἐστιν ὁ πολὺς λαός, χαίρουσι τοῖς ἀποσώπνουν καὶ λοιδορουμένοις, καὶ μάλιστα ὅταν τὰ σιμνότεα εἶναι δοκοῦντα διασύρῃται. Ὡς περ ἀμίλει καὶ πάλαι ἔχαιρον Ἀριστοφάνει καὶ Εὐπόλιδι, Σωκράτην τουτονὶ ἐπὶ χλευασία παρὰ γουσιν ἐπὶ τὴν σκηνὴν, καὶ κομμοδοῦσιν ἄλλοκότους τινὰς περὶ αὐτοῦ κομμοδίας. Καὶ τοὶ κικῖνοι μὲν καθ' ἑνὸς ἀνδρὸς ἐτόλμων τὰ τοιαῦτα, καὶ ἐν Διονυσίοις,

⁴⁹⁾ *Herm. ad Nub.* p. XXXVI, XLV sq.

⁵⁰⁾ *V. II.* II, 13.

ἰσχυμένον αὐτὸ δρᾶν, καὶ τὸ σώμαμα μέρος τι ἰδόναι τῆς ἐορτῆς ⁵¹⁾). Vanwaar die gunstige dunk bij het volk, vanwaar die ongunstige beslissing der regters? Wat HERMANN als voornamen grond voor die beslissing gehouden heeft, hebben wij gezien; maar die grond mist toereikend gezag. Om met zekere juistheid en onpartijdigheid over de zaak te kunnen oordeelen, zouden wij in 't bezit moeten zijn van de beide stukken zijner mededingers, die wij missen, zouden wij daarenboven de oorspronkelijke uitgaaf van *de Wolken* behoeven, die wij wederom missen, zouden wij eindelijk misschien nog meer bijzonderheden moeten weten omtrent de uitvoering van de stukken door de koren en de tooneelspelers, die van zoo veel invloed op den gewenschten uitslag kon zijn. Met LUCIANUS aan de wuftheid en wispelturigheid van het volk te denken, dat zoo geneigd is om vermaak te scheppen in den verdienden of onverdienden spot, waarmede iemand bejegend wordt, vooral ook wanneer die spot het heilige betreft, is niet onaannemelijk om zich den bijval, dien het stuk van wege de toehoorders genoot, te verklaren.

Onze voorlaatste vraag was, *wat Aristophanes van zijn drama en van het lot, dat 't onderging, gedacht heeft*. Blijkbaar, gelijk wij reeds zeiden, bezitten wij niet meer het oorspronkelijke, ten tooneele gevoerde stuk; reeds de parabase overtuigt ons hiervan. Verder is de beslissing der vraag, wat wij dan eigenlijk bezitten, eene tweede bewerking van den dichter zelven afkomstig, of een zelfstandig stuk, dat later door een' verstandig uitgever uit de beide bewerkingen van den dichter is zamengesteld, aan eigenaardige moeilijkheden verbonden, waarvan de kritische overweging ons te ver van ons doel zou afleiden. De plaats van SENECA, waar gesproken wordt van *publicati* (*uitgege-*

⁵¹⁾ *Pisc. c. 25.*

*vene) et spectati (ten toonesle gebragte) sales*⁵²⁾ kunnen wij geenszins hier toepassen; vooreerst toch maakt hij niet uitdrukkelijk melding van ARISTOPHANES, maar spreekt in 't algemeen en kan gelijkelijk de blijspelen van EUPOLIS en anderen bedoeld hebben; bovendien is 't ook veel aannemelijker te onderstellen, dat de *spectati sales* betrekking hebben op die dramata, waarbij SOCRATES is tegenwoordig geweest, in onderscheiding van de *publicati*, die hij niet heeft bijgewoond. Wilde hij dus deze laatste leeren kennen, dan moest hij ze lezen, en hoewel ons van den graad en de mate van nieuwsgierigheid, die hem eigen mogt zijn, niets berigt wordt, kon hij genoegzaam belang stellen in de dichterlijke voortbrengselen van zijn' tijd, om geen vreemde deling op een zoo veel bewogen en met de gebeurtenissen van den dag zoo naauw samenhangend gebied te blijven. Onder die plaatsen nu, die kennelijk door den dichter in 't vooruitzicht van eene nieuwe opvoering zijn veranderd, behoort vooral de parabase. Daar spreekt hij de toeschouwers aldus aan:

ὦ θεώμενοι, κατερῶ πρὸς ὑμᾶς ἐλευθέρως
τάληθῃ, νῆ τὸν Διόνυσον τὸν ἐκθρέψαντά με.
Οὕτω νικῆσαιμὶ τ' ἐγὼ καὶ νομιζοίμην σοφός,
ὥς ὑμᾶς ἡγούμενος εἶναι θαυτὰς δεξιούς,
καὶ ταύτην σοφώτατ' ἔχειν τῶν ἐμῶν κωμωδιῶν,
πρώτους ἡξίωσ' ἀναγνῶσ' ὑμᾶς, ἢ παρῆσχε μοι
ἔργον πλεῖστον· εἴτ' ἀνεχώρουν ὑπ' ἀνδρῶν φορτικῶν
ἡττηθεῖς, οὐκ ἄξιός ὢν ταῦτ' οὖν ὑμῖν μέφομαι
τοῖς σοφοῖς, ὧν οὐνεκ' ἐγὼ ταῦτ' ἐπραγματευόμην.
'Αλλ' οὐδ' ὥς ὑμῶν ποθ' ἐκὼν προδώσω τοὺς δεξιούς.⁵³⁾

Voor πρώτους wilde HERMANN gelezen hebben πρώτως, verbonden met σοφώτατα, in dezen zin: *sic ego vincam, uti*

⁵²⁾ Boven n. 41.

⁵³⁾ *Nub.* 518 sqq.

*hanc comoediam quod eam omnium quas feci longe longaeque optimam esse arbitror, vos iterum cognoscere volui*⁵⁴⁾. SEEGER, die deze lezing evenzeer verwerpt als *πρώου* van BERGK, en *τῶν πρὸ τοῦ* van BEER, houdt zich aan de gewone, met deze verklaring: *den Athenern, euch, führte ich diese Komödie zuerst vor, die ich für meine Beste hielt. Andre Griechen bekommen sie erst nach euch* (nicht zu sehen) *zu lesen*⁵⁵⁾. Gelijk men ziet, meent hij dat 't nooit het plan van ARISTOPHANES geweest is, andermaal het stuk aan de onzekere kans van het tooneel te wagen, gelijk BEER bovendien heeft trachten aan te toonen, dat de rollen van het stuk, dat wij bezitten, onmogelijk onder drie tooneelspelers kunnen verdeeld worden. — Het heeft velen verwonderd, dat de dichter, wanneer inderdaad het publiek op zijne zijde geweest was bij de opvoering der oorspronkelijke bewerking, met geen woord er melding van gemaakt heeft in de nieuwe parabase, die wij thans onder handen hebben, als ook in die van *de Wespen*⁵⁶⁾. Met dit te beweren geeft men duidelijk te kennen, dat men den wenk, door ARISTOPHANES vrij duidelijk gegeven, geheel onopgemerkt is voorbijgegaan. Leest men met eenige aandacht de plaats in haar verband, dan kan 't niet missen of men ziet de bedoeling des dichters in zijne woorden duidelijk doorschemeren. De dichter begint met in 't algemeen de toeschouwers van allerlei stand en rang, burgers en vreemden toe te spreken; vrij en onbewimpeld wil hij hun de waarheid zeggen en beroept zich op BACCHUS zijn' opvoeder, die hem *παρρησία* geleerd heeft. Er volgt eene verklaring, dat hij zijne toehoorders evenzeer voor *θεαταὶ δεῖσις* houdt, als zijn blijspel voor *συνόρτατοι*. Hieraan sluit zich de besprokene plaats, die niet regt begrepen

⁵⁴⁾ *Ad Nub.* p. XXIII, XXXI.

⁵⁵⁾ *Die Wolken*, p. 539.

⁵⁶⁾ *Seeger, ib.* p. 410.

is. HERMANN meent, dat ἀναγύσσει de onvervalschte lezing is, en hierin heeft hij alle regt; niet minder juist vat hij 't op in de beteekenis van *iterum gustandum praeberere*⁵⁷⁾. Maar hij misleidt zich daarentegen grootelijks met te meenen, dat hier door den dichter een tweede proef van *de Wolken* wordt aangekondigd. Het is toch zichtbaar, dat hij geenszins spreekt van eene nieuwe bewerking van het vroegere oorspronkelijke stuk, schoon deze parabase er voor dienen moest. Hij spreekt in 't algemeen maar van dit zijn stuk, dat hem oneindige moeite gekost heeft, en dat hij eene betere ontvangst waardig gekeurd had. Wie dragen nu de schuld, dat 't tegen alle verwachting aan veroordeeld is geworden? Niet de θεαταὶ δεῖξιοι, maar de σοφοί, op wier redelijk oordeel hij bij de bewerking gebouwd had. Dit zijn de kunstregters. Hij voegt er bij, dat hij zich niet zal laten afschrikken, noch de δεῖξιοι onder hen wil opgeven. Wie zijn deze δεῖξιοι? Keert de koorleidster zich plotseling weder tot de θεαταὶ δεῖξιοι, die hij begonnen was toe te spreken? Zulk eene apostrophe is minder eigenaardig en minder natuurlijk. Het verband toont, dunkt mij, dat hij 't oog heeft op de δεῖξιοι τῶν σοφῶν, de geschiktste der regters, op wier oordeel hij bijzonder en meer dan op anderen prijs stelt. Nu komt hij tot de verklaring van het geheimzinnige ἀναγύσσει, dat in een geheel onverwacht licht geplaatst wordt. Hij herinnert hen aan de opvoering van de Δαιταλις, het eerste stuk, dat hij onder een' vreemden naam had doen spelen en dat bijval gevonden had. Dat stuk was het lievelingstuk, het pleegkind als 't ware van het publiek geworden. Hij had dus een *votum van vertrouwen* ontvangen, dat hem aangemoedigd had, en nu gaat hij dus voort: „nu derhalve treedt dit blijspel op het voetspoor van de Electra in *Aeschylus' Choephoroi* te voorschijn, om te

⁵⁷⁾ p. XXIII, XXXI. Boven n. 39. Vgl. het gebruik van ἐστῆν.

zien of het *θεαται οὗτω σοφοί* mag aantreffen. Want 't kan niet missen of op het eerste zien zal zij des broeders haarlok herkennen." Dat de zin hier zijn zou „aan het geringste teeken zal ik de fijngevoelende toeschouwers ontdekken, die mijn eerste blijspel zoo vriendelijk welkom heetten"⁵⁰⁾ is niet denkelyk. Was er verdeeldheid onder de regters geweest bij de beoordeeling van het stuk? Niemand berigt 't ons, maar eene zuivere verklaring van des dichters woorden kan 't niet doen betwijfelen. Uit de gegevene opheldering der plaats nu volgt, dat hij overeenstemming tusschen publiek en kunstregters, overeenstemming tevens ook van de kunstregters met hun eigen voor jaren te zijnen gunste uitgesproken oordeel zich toewenscht. Dan verdienen deze met volle regt den naam van *σοφοί*, dien zij vroeger hadden, maar dien zij moedwillig verloochend hebben; dan trekken zij ééne lijn met het overige publiek en hij mag zich gelukkig rekenen voor *θεαται σοφοί* (zie vs. 575 *σοφώτατοι*) op te treden. Op die wijze wordt de *σοφωτάτη κωμωδία* van den *ποιητῆς σοφός* door de *θεαται σοφοί* in haar regt hersteld. Mij dunkt, deze nieuwe uitlegging dient nu ook tevens tot toelichting van *πρώτους*. Deze zijn niet de *toeschouwers* in tegenstelling met de *lezers*. Zonder bepaald aan anderen te denken, zegt hij dat hij *zijn publiek* bij voorkeur eene nieuwe proef wil schenken, die hun even goed become als de eerste.

Het was ons slechts bij deze uiteenzetting te doen om te weten, welk oordeel de dichter zelf over zijn stuk velde. Dat oordeel bleek ons uiterst gunstig te zijn; tijd noch moeite had hij gespaard en was tot de vaste overtuiging gekomen, dat hij een door en door grondig, voortreffelijk stuk had geleverd, dat voor het werk zijner mededingers niet had behoeven onder te doen. Eene belangrijke vraag

---

⁵⁰⁾ Hier. Müll. *Die Wolk.* p. 251. Zie Welcker bij Seeger p. 543, die de fijnheid der zinspeling niet beter gevat heeft.

zou 't nu zijn, wat in de eerste plaats door ARISTOPHANES in zijn oorspronkelijk blijspel veranderd en gewijzigd is geworden. De meeste uitleggers denken meer bepaald aan enkele wijzigingen hier en daar aangebragt, niet aan eene doorlopende hervorming van het geheel. Wij bezitten nog een kort berigt ⁵⁹⁾ dienaangaande, in termen vervat, die er ons eenig belangrijk gevolg uit laten trekken. Het luidt: *διασκευάσται ἐπὶ μέρους* — καθόλου μὲν οὖν σχεδὸν παρὰ πᾶν μέρος γεγενημένη διόρθωσις· τὰ μὲν γὰρ περιήρηται, τὰ δὲ πίπλεκται, καὶ ἐν τῇ τάξει καὶ ἐν τῇ τῶν προσώπων διαλλαγῇ μετασχημάτισται. ἃ δὲ ὁλοσχερῇ τῆς διασκευῆς τοιαῦτα ὄντα τετύχηκεν, αὐτίκα ἢ παράβασις τοῦ χοροῦ ἤμειπται, καὶ ὅπου ὁ δικαῖος λόγος πρὸς τὸν ἄδικον λαλεῖ, καὶ τελευταῖον ὅπου καίεται ἡ διατριβὴ Σωκράτους. De wijs en toon, waarop de berigtgever hier spreekt, toonen aan dat hij als deskundige, als ooggetuige zich laat vernemen, en niet maar een uittreksel geeft van hetgeen hij bij anderen heeft gevonden. Uit het *ἤμειπται* mag men afleiden, dat de *διασκευὴ* tot drie gedeelten zich heeft uitgestrekt; voor de vroegere parabase is eene nieuwe in de plaats gekomen; het lijdt dus ook geen twijfel, dat het tooneel van den *δικαῖος ἐν ἄδικος λόγος*, alsmede dat van de brandstichting de plaats van andere tooneelen heeft ingenomen. Nu verneemt men uit een scholium op vs. 543 het volgende: *πεποιήκεν ἐν τῷ τέλει τοῦ δράματος καιομένην τὴν διατριβὴν Σωκράτους καὶ τινὰς τῶν φιλοσόφων λέγοντας ἰοῦ ἰοῦ· ἐν δὲ ταῖς πρώταις Νεφέλαις τοῦτο δὲ οὐ πεποιήκεν*. Is 't nu, vraag ik, niet klaarblijkelijk, dat het laatste gedeelte met het slot als nieuw toevoegsel moet beschouwd worden, waardoor vroegere tooneelen zijn weggevallen? Op die wijze toch krijgt men eene *διασκευὴ ἐπὶ μέρους*; want ten opzichte van de vroegere bedrijven heeft er eene geringere hervorming plaats gehad. Indien wij nu verder acht geven op dat gedeelte der zoo even vermelde parabase,

⁵⁹⁾ *Argum. VI.*

waar *Electra* zoo schoon is te pas gebragt, dan zien wij dat de dichter zeer bijzonder de aandacht van het publiek en de kunstregters heeft willen vestigen op dit punt van overeenkomst tusschen de vroegere wel ontvangene *Δαρταλεις* en deze nieuwe bewerking der *Νεφελαι*. Beide stukken hebben dit gemeen, dat men twee personen in fellen woordenstrijd over beginselen van opvoeding en zedelijkheid ziet geraken, in het eene *ὁ σώφρων* en *ὁ κατὰ φύσιν*, in het andere *ὁ δίκαιος* en *ὁ ἀδίκος λόγος*. Merkwaardig is 't, hoe niet alleen MITCHEL dezen strijd der *λόγοι* voor het brandpunt van het geheele stuk hield⁶⁰), maar ook HERMANN bekend: *praecipuum et in quo summa totius fabulae continetur inventum illud est, quo duos oratores in concertationem committi videmus, alterum antiquae disciplinae defensorem, alterum, qui novitios mores coniunctaque cum iis flagitia commendat. Et est illa fabulae pars profecto eminentissima, maxime propter gravissimum illum iusti oratoris sermonem, quo vix quidquam fingi praeclarius potuit*⁶¹). Uit al het voorafgaande nu zou men haast kunnen besluiten dat ARISTOPHANES' oordeel over SOCRATES, tijdens hij werkzaam was aan deze wezenlijke verandering en hervorming van zijn stuk, niet in 't minst gewijzigd en getemperd is geworden; maar ook dit besluit meen ik er uit te mogen trekken, dat hij zich overtuigd hield, dat juist door dezen nieuwen aanval op SOCRATES' denk- en leerwijze zijne *σοφωτάτη κωμωδία* den prijs moest behalen. Had hij nu de minderheid der regters, gelijk wij betoogd hebben, op zijne zijde gehad, zoo moest hij thans zorgen, dat hij de meerderheid ving en zich door die veranderingen toegenegen maakte, die op de verandering hunner gezindheid den meesten invloed konden uitoefenen.

Hoe nu heeft Aristophanes zich Socrates voorgest-

⁶⁰) *The comed. of Aristoph.* Vol. I.

⁶¹) *Ad Nub.* p. XLI.

steld? Met de beantwoording dezer vraag wilden wij ons onderzoek besluiten. Wat het algemeen gevoelen is over SOCRATES' dagelijksch verkeer te Athene, hoe hij bij voorkeur zijne eigene medeburgers toesprak, maar ook als *κοινός* en *φιλόδημος* de vreemden niet uitsloot, en in zekeren zin eene toenadering tusschen menschen onderling beoogde, hebben wij uit meerdere plaatsen aangetoond; tevens, hoe dat gevoelen werkelijk zijn steunpunt vindt in het gezag der meest onpartijdige en geloofwaardige getuigen van zijn' eigen tijd en uit zijne onmiddellijke omgeving. Maar ook hebben wij reeds met een woord gesproken van het schreeuwend contrast, dat tusschen dien vrijen, onbelemmerden omgang bestond en het *πορνιστήριον*, waarin de wijze van Athene als een arend in zijn getralied hok en tevens als aëronaut aan het lagchend publiek werd vertoond. Zullen wij ons, om dat contrast weg te nemen, behelpen met deze uitvlugt: *weil es für den Dichter eine Nothwendigkeit ist, die vagabundirende Lebensweise seines Helden auf der Bühne an einen bestimmten Ort zu fesseln, so muss ihm ganz gegen seine Gewohnheit auf den Strassen zu verkehren, und gewissermassen immer unterwegs zu unterrichten, ein besonderes Grübelhaus angedichtet werden, wo er gleich der Eule im Dunkeln seine Studien treibt*⁶²⁾. Is 't niet eene soortgelijke uitvlugt als die waarvan zich HERMANN bedient: *non interrogando insinuat placita sua, sed docet praecipiendo. Et planum quidem est, cur id sic instituerit Aristophanes. Quoniam enim, si exacte imitaretur Socratem, multis verborum ambagibus opus fuisset; ne patientia abuteretur spectantium, brevi complexus, ultro proferentem sua commenta fecit*⁶³⁾. Maar behalve dat deze uitvlugt onnoodig was, daar de ondervraagmethode geenszins geheel vermeden

⁶²⁾ Kock, *Einl. in die Wolk.* p. 16.

⁶³⁾ *Ad Nub.* p. XLV sq.

is ⁶⁴⁾, ook de vorige kan niet toegelaten worden. Wie in den kring der vergaderde menigte zich onophoudelijk beweegt en daar als 't ware t'huis hoort, mag door geen' dichter binnen vier muren opgesloten, evenmin als de χαμαιῖς als een ἀροβάτης mag worden voorgesteld. Dat is der waarheid te kort doen, dat zou 't best de ontoereikendheid en armoede der dramatische kunst verraden. Wel verre dus van tot dit middel onze toevlugt te nemen, willen wij liever vragen, of 't niet ARISTOPHANES' pligt geweest ware zich zoo gemakkelijk in staat te stellen om den zonderlingen wijze, indien hij hem niet kende, te leeren kennen, en even juist te leeren beoordeelen, als hij CLEON en anderen grondig kende. Is 't niet aan bepaalden onwil toe te schrijven, dat hij zich zoo weinig moeite getroost heeft om den openbaren volksleeraar te onderscheiden van een' HIPPIAS, een' THRASYMACHUS, een' PROTAGORAS, dan heeft toch eene hoogstberispelijke traagheid en onverschilligheid zich van hem toen ten minste meester gemaakt en hem den eerbiedwaardigsten burger onnadenkend en roekeloos aan de lachspieren van het publiek doen prijs geven ⁶⁵⁾. — Naar ik mij overtuigd houd, doen wij onzen dichter onregt met hem dit Laodiceesch karakter toe te schrijven. Op die algemeen bekende en door de overlevering van vele eeuwen gewaar-

⁶⁴⁾ Het blijft nogtans vreemd, hoe *Lucianus* I, 32 heeft kunnen schrijven: τοὺς τοῦ διαλόγου ἑταίρους ἐχλεύαζεν (ἢ κομῶδία) φροντιστάς καὶ μεταωρολόσχας καὶ τὰ τοιαῦτα προσαγορεύουσα, καὶ μίαν ταύτην προαίρεσιν ἐπιπονήτο ἐκείνους ἐπισκώπτειν καὶ τὴν Διονυσιακὴν ἐλευθερίαν καταχεῖν αὐτῶν ἄρτι μὲν ἀροβατοῦντας δεκνύουσα καὶ νεφέλαις ξυνόντας, ἄρτι δὲ ψυλλῶν πηδήματα διαμετροῦντας, ὡς δὴθεν τὰ ἀέρια λεπτολογουμένους. Blijkbaar heeft hier LUCIANUS 't oog op de *Wolken* en men zou volgens zijne opmerking verwachten, dat in het stuk de *dialogische* vorm zoo niet ten top gevoerd, ten minste ten grondslag gelegd was.

⁶⁵⁾ Müll. *Gesch. d. Lit.* II, p. 237.

borgde voorstelling van SOCRATES' openbaar leven valt wat af te dingen, en ik stel 't mij thans tot taak, die zaak, volgens de meest onpartijdige getuigenissen der oudheid, zoo trouw mogelijk te onderzoeken.

Vooreerst dan moeten wij niet vergeten, dat SOCRATES te Athene evenzeer zijn huis had als in dat huis eene huisvrouw. Dit wordt te veel voorbijgezien door hen, die gewoon zijn zich het bedrijf en leven der ouden, als alleen tot de markt en verzamelplaatsen bepaald, voor te stellen. Natuurlijk wordt er ook in de schriften der ouden slechts zelden van huis en huisbedrijf melding gemaakt. Des te meer verdient onze opmerking eene plaats als deze: Σωκράτης ἔλεγε ταῦτα (περὶ τοῦ Ἑρωτος) οὐ μόνον ἐν μέσοις τοῖς Ἕλλησιν, ἀλλὰ καὶ οἴχοι καὶ δημοσίᾳ, ἐν συμποσίοις, ἐν Ἀκαδημίᾳ, ἐν Πειραιῇ, ἐν ὁδῷ, ὑπὸ πλατάνω, ἐν Λυκίῳ ⁶⁶⁾. Van minder gewigt is het verhaal van OELLIVS omtrent het nachtelijk bezoek van EUCLIDES ten huize van SOCRATES ⁶⁷⁾, daar die ontmoetingen niet bij dag noch in 't openbaar konden plaats vinden. Maar XENOPHON geeft ons een sterker getuigenis, wanneer hij hem schetst als τοὺς θησαυροὺς τῶν πάλαι σοφῶν ἀνδρῶν, οὓς ἐκείνοι κατέλιπον ἐν βιβλίοις γράψαντες, ἀνεκτίτοντα κοινῇ σὺν τοῖς φίλοις καὶ διαρχόμενον ⁶⁸⁾. Hieruit zien wij, hoe SOCRATES noch van boeken verstoken was, noch die alleen voor eigen gebruik bezigde ⁶⁹⁾, maar een gemeenschappelijk goed er van maakte, waaruit hij nuttige leering voor zich en zijne vrienden trok. Opmerkelijk is 't ook, hoe XENOPHON daaraan onmiddellijk laat voorafgaan: εἰάν τι σχῶ ἀγαθόν, διδάσκω καὶ ἄλλοις συνίστημι, παρ' ὧν ἂν ἡγῶμαι ὠφελησέσθαι τι αὐτοὺς εἰς ἀρετήν. Het was dus een soort van privaat onderwijs en

⁶⁶⁾ *Max. Tyr. Diss.* XXIV, 4.

⁶⁷⁾ *Gell.* VI, 10.

⁶⁸⁾ *Mem.* I, 6, 14.

⁶⁹⁾ *Plat. Phaedr.* 98^b. *Phaedr.* 233^c.

al was 't niet regelmatig aan uren gebonden, toch was SOCRATES dan niet te vinden, waar men hem gewoonlijk niet vruchteloos zoekt. Verder treffen wij hem buitenshuis elders aan dan op markt en wandelplaatsen. Gelijk hij gezegd wordt zich niet ontzien te hebben, met de fluitspeelsters van Aspasia de werkplaatsen binnen Athene te bezoeken ⁷⁰⁾, zoo ziet men hem de scholen der fluitspeelsters binnentreden ⁷¹⁾. Maar ook andere scholen liet hij niet onbezocht; zoo treft men hem bij een' *γυμνασιωτὴς* aan, terwijl hij met CRITOBIULUS bezig is in een boek iets te zoeken ⁷²⁾. Insgelijks treedt hij de school van een' citherspeler binnen en stelt zich aan als medeleerling, zoodat de knapen beginnen te lagchen en te schertsen ⁷³⁾. Dan zijne bezoeken aan huis van eene THEODOTA en CALLISTO ⁷⁴⁾! Trad SOCRATES zoo van tijd tot tijd van het groote tooneel, waarop hij verkeerde en waarop hem zijne roeping en lust telkens weêr terugbragt, om alles te onderzoeken en overal nuttig te zijn, dan mag men vooral niet onopgemerkt voorbijgaan eene plaats bij PLATO, die, in verband gebragt met het voorgaande, ons gereedelijk aanleiding tot verdere opmerkingen zal geven. 't Is in den *Gorgias*, waar SOCRATES eerst met POLUS, dan meer bepaald met GORGIAS zelveu zich onderhoudt. Na afloop van dit voor beide niet zeer gunstig uitgevallen onderhoud treedt SOCRATES in gesprek met CALLIOLES, den staatsman en staatkundigen redenaar. 't Ontbreekt bij deze redewisseling niet aan hevige en schampere uitvallen van de zijde van CALLIOLES tegen de wijsbegeerte en

⁷⁰⁾ *Athen.* V, 220.

⁷¹⁾ *Luc. Opp.* II, 283.

⁷²⁾ *Xen. Symp.* 4, 27.

⁷³⁾ *Plat. Euthyd.* 272c.

⁷⁴⁾ *Xen. Mem.* III, 11. *Aelian. V. H.* XIII, 32. *Van Limb. Br. Hist. de la Civilis.* II, 191.

de wijsgeeren. Ook SOCRATES, gelijk wij hooren zullen, wordt in geen en deele gespaard. De staatsredenaar zegt: „ wijsbegeerte mag ik zien in een' jong mensch; het is het sie-raad en kenmerk van ware beschaving, en het gemis er van teekent mij een bekrompen ziel, van wie nooit iets zal worden en die zich zelve ook voor niets bekwaam rekent. Maar zie ik daarentegen iemand van zekere jaren de wijsbegeerte beoefenen, en zóó gezet, dat hij er niet van af te trekken is, dan komt mij zoo iemand, SOCRATES, voor, stokslagen te verdienen. Immers zoo iemand, hoe geniaal ook, is verwijfd; hij ontvliedt het midden der stad en de markt, juist die plaatsen waar onze dichter (Il. IX, 441) zeide dat *de mannen zich bijzonder moeten onderscheiden*: ineengekrompen slijt zoo iemand zijn overig leven in een' hoek met drie of vier knapen babbelende, zonder ooit iets noemenswaardig en grootsch voor te dragen.” ⁷⁵⁾ Of schoon nu CALLICLES, uitgaande van het *philosophandum est paucis, nam omnino non placet*, 't in 't algemeen voorzien heeft op de wijsgeeren, die hun hoofdstudie van de wijsbegeerte maken, worden deze woorden door de zeer in 't oog vallende apostrophe blijkbaar met opzet SOCRATES toegediend, en die tegenstelling van *stad* en *markt* tegen den *hoek* is zóó treffend, dat men als van zelfs de vraag doet, wanneer CALLICLES gerekend kan worden zóó tot SOCRATES zich te hebben kunnen uitlaten. Het is bekend dat SOCRATES den *Gorgias* schreef niet lang na SOCRATES' dood; minder zeker is de juiste tijdsbepaling, wanneer het gesprek kan geacht worden gehouden te zijn. STALLBAUM stelt 't naar mijn inzien veel te laat, zes jaren namelijk vóór dat SOCRATES stierf; anderen slaan een' beteren weg in met het ongeveer te doen opklimmen tot den tijd dat ARISTOPHANES zijne *Wolken* ten tooneele bragt; welligt kan men 't zelfs nog

⁷⁵⁾ *Gorg.* 485^d. Vgl. *Pol.* VI, 487^d. *Theact.* 173.

iets vroeger plaatsen. Maar, zou men kunnen zeggen, blijkbaar verraadt hier CALLICLES dezelfde onbekendheid met SOCRATES, die men in ARISTOPHANES heeft gelaakt. Indien dit zoo ware, dan zou — daar toch het gesprek hier gehouden alle historische zekerheid mist, — PLATO zelf voor 't door CALLICLES verkeerdelijk beweerde aansprakelijk worden; en men zou te eer mogen verwachten, dat hij SOCRATES tegen diens valsche voorstelling deed opstaan, ten betooge dat hij niet gelijk anderen zich afzonderde om te onderwijzen, maar integendeel het volle daglicht over zijn onderwijs liet opgaan. En echter SOCRATES schijnt op die apostrophe niets aan te merken te hebben en verdedigt zich dan ook op geenerlei wijs. — Passen wij nu het hier gewonnene toe vooreerst op dien SOCRATES, dien ons kort te voren XENOPHON schetste — en wel met SOCRATES' eigen woorden — als in een boekvertrek het eene boek na het andere voor zijne jeugdige vrienden openslaande en uitleggende, dan zien wij verband en overeenstemming. Dan die *palaestras*, die hij elken morgen bezocht, wat waren 't eigenlijk? Zij waren zóó ingerigt dat er behalve voor ligchaams-oefeningen, ook voor onderwijs gelegenheid bestond; in de verschillende gaanderijen van een gymnasium had men *sedras*, bestemd voor het onderrigt van wijsgeeren en rhetores ⁷⁶). Slaat men *Plato's Lysis* op, dan kan men daar aanschouwen hoe SOCRATES in zulk eene *palaestra* zijn onderwijs regelt naar gelang van omstandigheden en naar de bevassing der prille jeugd. Daar heeft men zoowel als in de eigenlijke scholen die *hoeken*, waarvan sprake was en waarnaar *Aristarchische Grammatici* in een puntlicht van HERODICUS γωνιοβιβλιον heeten ⁷⁷). Wat nu SOCRATES daar telkens leerde, welke de onderwerpen waren, die hij bij

⁷⁶) Zie *Brugsmā, Gymnasiorum ap. Gr. descr. Gron. 1855.*

⁷⁷) *Athen. V, 222. Anth. Palat. III, p. 337.* Zie over de

voorkeur te pas bragt, daarvan bepaalde zich de kennis binnen de enge grenzen der *palaestrae* en kon niet dan toevalligerwijs tot de ooren van het publiek doordringen, om zich alom in de stad te verspreiden. Gelegenheid was er dus over en over, om, wanneer 't hem minder te doen ware geweest om de volksverlichting te bevorderen en jeugdige talenten te helpen ontwikkelen, zijn stelsel regelmatig voort te zetten, maar ook voor het oog van het grooter publiek verborgen te houden, en eene leer te verkondigen lijnrecht strijdig met de van ouds gepredikte, heilloos voor volk en vaderland, en juist daarom in zijn' tijd des te gevaarlijker, omdat het jonge Griekenland meer en meer ont-aardend en aan eene grillige veranderingszucht maar al te veel gehoor gevende, niet meer te vreden met het *χαῖρε* der vaderen een nieuwerwetsch ἀσπάζομαι omhelsde, dat zelfs den rustigen landman begon aan te steken en tot nabootsing uitlokte. Is 't ook verder niet als of SOCRATES zich tegen de werkelijke beschuldiging van geheim onderrigt, dat 't licht niet zien mag, wil verdedigen, als PLATO hem laat zeggen: εἰ τίς φησὶ παρ' ἐμοῦ πώποτε τι μαθεῖν ἢ ἀκοῦσαι ἰδίᾳ ὃ τι μὴ καὶ οἱ ἄλλοι πάντες, εὖ ἴσως ὅτι οὐκ ἀληθῆ λέγει ⁷⁸⁾. Wat voert hij den ganschen dag uit in het *Lyceum* na al de drukte van het nachtelijk gastmaal bij AGATHO? ⁷⁹⁾. Van dat *Lyceum* zagen wij vroeger melding gemaakt ⁸⁰⁾; ook elders wordt 't uitdrukkelijk genoemd: ἐπερόμεν ἐπὶ τινὰ λόγον ἀρχαῖον, λεγόμενον ὑπὸ τινος Σωκράτους, ὃν οὐδέποτε ἐκείνος ἐπαύσατο λέγων· πανταχοῦ δὲ καὶ πρὸς ἅπαντας βεῶν καὶ διατεινόμενος ἐν ταῖς παλαιαῖσιν καὶ ἐν τῷ Λυκείῳ καὶ ἐπὶ τῷ δικαστηρίῳ καὶ κατ' ἀγοράν, ὥς περ

γωνία in den GORG. *Bibl. Crit. ant.* III, 4, p. 7 sq. waar eene γωνία στοᾶς vermeld wordt uit *Plutarchus*.

⁷⁸⁾ *Apol.* 33^b.

⁷⁹⁾ *Symp. fine.*

⁸⁰⁾ Boven n. 66.

ἀπὸ μηχανῆς θεός, ὡς ἔφη τις ⁸¹⁾). Maar eene derde plaats kwam mij altijd verdacht voor, die mij nu geene zwaarigheid meer veroorzaakt, daar zij haar licht uit het vroeger door ons bijgebrachte ontleent. Σωκράτης πόσῳ Ἀρχελάου λαμπρότερος ἦν; καίτοι ὁ μὲν βασιλεὺς ἦν καὶ ἐν πολλῷ πλούτῳ διεῖχεν, ὁ δὲ ἐν Αὐκείῳ διέτριβε· — καὶ τοσοῦτον ἦν τοῦ βασιλέως λαμπρότερος, ὡς πολλὰς αὐτὸν καλοῦντος ἐκείνου πρὸς ἑαυτὸν μὴ θελῆσαι τὸ Δύσειον ἀρεῖναι ⁸²⁾).

Wanneer wij ons dus SOCRATES voorstellen, gelijk werkelijk het geval moet geweest zijn, wel altijd er op uit om in 't middenpunt der stad zich te doen hooren, of liever anderen tot spreken uit te lokken, maar toch ook, waar zulks pas gaf, of door de omstandigheden geboden werd, zich meer verwijderende en afscheidende van de groote volksmenigte, ook wel in zijn eigen huis toegang verleende aan diegenen, met wie hij of een' vertrouwelijker omgang had, of die hem nader en meer persoonlijk wenschten te leeren kennen, verder én elders én in de Akademie, bijzonder in het *Lyceum* zich ophoudende,— bij deze voorstelling van SOCRATES, zeg ik, komen wij de oplossing van het geheim, dat velen heeft bezig gehouden, als ik mij niet bedrieg, op 't spoor, en kunnen thans beter ingelicht op nieuw de aandacht vestigen op hetzelfde *προτυπῆρον*, waarin hij ons vertoond wordt zijne bespiegelende lessen deels apodictisch deels dialogisch te geven. Of blijft 't nog wel inderdaad een in het Grieksche blijspel onverklaarbaar verschijnsel, wanneer wij het aldus in verband brengen met het elders door ons opgemerkte? Het is merkwaardig, dat niet alleen in een' dialoog van AESCHINES SOCRATICUS SOCRATES den naam of bijnaam van *προτυπῆς* draagt ⁸³⁾ gelijk in de *Wolken*, maar ook bij XENOPHON, waar een rondtrekkende kunstenaar van Syracuse, ongeveer een paar jaren na de opvoering van het

⁸¹⁾ *Dio Chrys. Or. XIII. p. 424.*

⁸²⁾ *Io. Chrys. I, 65. Zie Welck. Prod. p. 29.*

⁸³⁾ *Aesch. Dial. de morte, c. 6.*

blijspel, SOCRATES aanspreekt en hem vraagt, of hij de *φροντιστής* is, die kan berekenen, hoe ver een vloot van hem verwijderd is ⁸⁴). Die *φροντιστής* moest dus zijn *φροντιστήριον* hebben, waarin hij zich met zijne vrienden en leerlingen onderhoudt over zaken, die men wist dat hem geenszins vreemd geweest — denkelijk ook niet gebleven — waren, en waarmede hij zich buiten 't oog van velen als leerstof kon bedienen om eene argelooze jeugd te vangen en te verstrikken. Van waar toch zijne betrekking tot PRODICUS, tot EVENUS PARIUS, vooral die vriendschap tusschen hem en EURIPIDES, den aanhanger en verspreider der nieuwe wetenschap, die de bereidwillige hulp van zijn' vriend bij de bewerking zijner treurspelen zich gretig toeigent?

Maar nu ook een oog op de beschuldigingsacte. Nog ten tijde van PHAVORINUS was de *ἀντωμοσία τῆς δίκης* in den tempel van Cybele (Μητροῶν), waar het staats-archief was, aanwezig. Zij luidde: *τάδε ἔγραψατο καὶ ἀντωμόσατο Μέλητος Μελήτου Πιτθεὺς Σωκράτει Σωφρονίσκου Ἀλωπεκῆθεν ἄδικαί Σωκράτης, οὅς μιν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσηγούμενος· ἄδικαί δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων. τίμημα θάνατος.* ⁸⁵) Vergelijken wij naauwkeurig deze acte, gelijk zij met de memorie van toelichting in de *Apologie* ons voorligt, met den hoofdinhoud der *Wolken*, dan vinden wij eene treffende overeenkomst: in beide vooreerst het zich bezig houden

⁸⁴) *Symp.* c. 6, 6. 7, 2. Zie *Wolk.* 145, 831. *Lucian.* I, 33.

⁸⁵) *Marres, de Favor. vita, studiis, scriptis.* p. 100. *Max. Tyr. Diss.* IX, p. 165. ἡ Σωκράτους κατὰ Ἀθηναίων γραφή· ἄδικαί ὁ Ἀθηναίων δῆμος, οὅς μιν Σωκράτης νομίζει θεοὺς, οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια ἐπισφύρων· Σωκράτης μὲν γὰρ νομίζει Ὀλύμπιον τὸν Δία, Ἀθηναῖοι δὲ Περικλέα καὶ Σωκράτης μὲν πιστεύει τῷ Ἀπόλλωνι, Ἀθηναῖοι δὲ αὐτῷ ἀντιφθίζονται. Ἀδικαί δὲ ὁ δῆμος καὶ τοὺς νέους διαφθείρων· οὗτος καὶ Ἀλκιβιάδην δειφθεῖρε, καὶ Ἰππόνικον καὶ Κριτίαν καὶ ἄλλους μυρίους. Zeer gevat!

met nuttelooze natuurkundig-wijsgeerige haarkloverijen; ten tweede het daaruit oorspronkelijke loochenen der openbaar door den staat erkende Goden; eindelijk — waar alles als een spil om draait — het Sophistisch talent om de onregtvaardige zaak te doen zegevieren. Bij deze zakelijke overeenstemming heeft 't al den schijn, dat de volksmeening, door eenige partijhoofden geleid, zich naauw aansloot aan de openbare voorstelling van den persoon van SOCRATES, gelijk die door ARISTOPHANES op het Atheensche tooneel eertijds was gegeven. Van daar ook, dat in de *Apologie* op den *καυδοντις* gewezen en verwezen wordt ⁸⁶⁾. Maar was 't ligt verklaarbaar, dat die partijhoofden uit wrok en wraakzucht hun boos opzet doordreven, wat toch kon hem, die meer dan 20 jaar vroeger een begin maakte met een' valschen dunk van SOCRATES' karakter te doen ingang vinden, tot zulk een onberedeneerd gedrag, dat geen gevolg kon zijn van getergden moedwil, bij mogelijkheid vervoeren?

Sinarsich, zegt ons WELCKER ⁸⁷⁾, knüpft die *Apologie* (p. 21, sq.) *das der Reihe nach Aufsuchen der Sophisten an den durch Chaerephon's Eifer eingeholten Ausspruch des Delphischen Gottes*. Intusschen dat raadplegen van het orakel is zeer betwijfeld geworden. De redenering van hen, die er de echtheid van bestrijden, komt hierop neder: het verhaal vindt men oorspronkelijk alleen bij twee schrijvers, PLATO en XENOPHON, uit wier schriften lateren 't hebben overgenomen. Verre intusschen is 't er van af dat hun getuigenis eenige waarde heeft. CHAEREPHON, die zelf had kunnen getuigen, was, toen PLATO zijne *Apologie* schreef, reeds gestorven; PLATO kon zich dus niet op hem beroepen, maar laat SOCRATES het getuigenis inroepen van diens

⁸⁶⁾ *Plat. Apol.* 18^{bd}. 19^c.

⁸⁷⁾ *Prod.* p. 16.

broeder CHAERECRATES ⁸⁸⁾. XENOPHON, de tweede berigtgever, laat SOCRATES zeggen, dat CHAEREPHON in tegenwoordigheid van velen Apollo te Delphi heeft geraadpleegd, en beroept zich op HERMOGENES SOCRATICUS ⁸⁹⁾. Maar deze zelfde HERMOGENES, waar hij door XENOPHON met SOCRATES sprekende wordt ingevoerd ⁹⁰⁾, laat niets hoegenaamd van het ontvangen antwoord van het orakel hooren, schoon de gelegenheid er hem als 't ware toe nopen moest. Op grond hiervan wantrouwen sommigen de buitendien niet geheel en al omtrent den inhoud van het orakel gelijkkluidende berichten van PLATO en XENOPHON ⁹¹⁾. Maar men is weinig in-dachtig geweest, dat er nog een ander getuige in 't duister verscholen zit, die, daar hij minder gunstig jegens SOCRATES gestemd was, vooral dient gehoord te worden om den geopperden twijfel te verminderen of krachteloos te maken. Reeds vroeger hebben wij als in 't voorbijgaan gesproken van de beide andere stukken, die gelijktijdig met *de Wolken* het Dionysusfeest luister bijzetteden ⁹²⁾. Tevens bragten wij het vermoeden van HERMANN bij, dat SOCRATES natuurlijker en meer naar waarheid door hen zou zijn voorgesteld. Wij willen nu hier het merkwaardig fragment van AMIPSIAS in 't licht stellen, dat dus luidt:

Σώκρατες ἀνδρῶν βέλτιστ' ὀλίγων, πολλῶν δὲ ματαιόταθ', ἥκεις
καὶ σὺ πρὸς ἡμᾶς, καρτερικὸς τ' εἶ; πόθεν ἂν σοι χλαῖνα γένοιτο;
τοῦτ' ἐπὶ τὸ κακὸν τῶν στυγερῶν κατ' ἐπήρειαν γέγνηται.
αὐτὸς μάλιστα πεινῶν οὕτως οὐκ ὀκνῶν ἔτλη κολακεύσαι. ⁹³⁾

⁸⁸⁾ *Apol.* 21^a.

⁸⁹⁾ *Apol.* c. 14. 2.

⁹⁰⁾ *Memor.* IV, 8, 4. sqq.

⁹¹⁾ *A. Van Dale, de Orac.* I, 1 p. 17. *Heumann, Acta philos.* I, 472 sqq.

⁹²⁾ Boven p. 330 sqq.

⁹³⁾ Boven n. 49.

Het eerste vers, gelijk men bij den eersten opslag kan nagaan, heeft zwaarigheid veroorzaakt; **MEINEKE** heeft ὀλγῶ en πολλῶ voor ὀλγῶν en πολλῶν voorgeslagen, en terwijl, zonder zijne verklaring te geven, **HERMANN** de gewone lezing goedkeurt, wil **H. MÜLLER** ὀλγῶν in δλῶν veranderd zien ⁹⁴). Toetsen wij intusschen het vers aan de woorden van het orakel, dan, dunkt mij, wordt de zin regt verstaanbaar, en ziet men in, wat de dichter eigenlijk bedoeld heeft. **SOCRATES** was ἀνδρῶν βέλτιστος ὀλγῶν wie zijn die ὀλγοί; natuurlijk **SOPHOCLES** en **EURIPIDES**, boven wie hij gezegd wordt de kroon te spannen. Maar **AMIPSIAS** voegt er onmiddellijk bij: πολλῶν δὲ καταιότατος, eene satire zoo scherp als er maar eenigzins bedacht kan worden. Dat καταιότατος hoe klinkt het niet de geheele *Nubes* door, en hoe vormt het niet een treffend contrast met het σοφώτατος van de Delphische Godspraak! Wat verder volgt, staat op zich zelf en zullen wij dus hier laten berusten. Maar de geheele plaats kunnen wij intusschen met meer vertrouwen tot den *Connus* brengen, en deze winst is daarom niet gering te achten, omdat in **PLATO'S Apologie** zoo bijzonder op den inhoud der Godspraak als van verreziende gevolgen gewezen wordt. Wat toch is eigenlijk het groote uitgangspunt van nijd en afgunst tegen **SOCRATES**? Niets anders dan de gegevene Godspraak. *Hinc illae lacrimae!* Dat **CHAEEREPHON** vóór alle anderen in *de Wolken* als trawant van **SOCRATES** wordt voorgesteld, kan op zich zelf beschouwd in 't minst niet bevreemden; hij toch was als 't ware zijn *schaduw*. Maar dat hij tevens in **CRATINUS' Pytane** als αὐχμηρὸς en χόλαξ (**Καλλίου χόλαξ** bij **EUPOLIS** ⁹⁵)) op denzelfden tijd voorkomt,

⁹⁴) *Die Wolken*, p. 194.

⁹⁵) Zie *Herm. ad Nub.* XLI. Op hem is 't niet minder dan op *Soc.* gemunt (zie *Wolk.* 1462). Hem als χόλαξ schrijft *Herm.* niet ten onrechte den *diefstal* toe, die vermeld wordt *Wolk.* 180. Zie p. XXXIV, XLI, *Seeger* p. 515 sqq.

is nog al opmerkelijk. Voegt men hierbij, dat 't *προτυπῶνται* waren, die het koor in *AMIPSIAΣ' Connus* uitmaakten ⁹⁶⁾, dan wordt het vermoeden al vrij sterk, dat het raadplegen van het orakel was voorafgegaan, *SOCRATES* alom in Athene door *CHAEEREPHON*'s toedoen als *de wijste* uitgevent, en hierdoor een zeldzame indruk allerwege was te weeg gebracht. Die gelegenheid was nu te mooi voor de *Comici* om er geen gebruik van te maken. Er was buitendien toch reeds geen goede verstandhouding tusschen hen en de wijsgeeren. *SOPHOOCLES* wijs te noemen — wie kon 't niet beamen? Maar hem in de schaduw te stellen van *EURIPIDES*, en den zegepalm der wijsheid aan *SOCRATES* toe te wijzen — geheel ongehoorde zaken! Voor geheel Griekenland moesten de belagchelijke figuren van *SOCRATES* en *CHAEEREPHON* doorgehaald worden; het *Bacchusfeest* moest zijn doorluchtig *σῶμμα* hebben, al moesten ook ten koste daarvan de *κωμῳδῖαι* geheel *'αλλόκοτοι* worden ⁹⁷⁾. En dat *σῶμμα*, gelijk wij gezien hebben, bragt geene ergernis te weeg bij hem, die de speelbal werd; want schoon miskend wordende, kende hij het hart en de gezindheid te wel van hem die hem prijs gaf, om eenige verbittering te toonen.

Door het mededeelen en wereldkundig maken van de Godspraak laadde dus, zonder het te willen, *CHAEEREPHON*, door de aandacht van het publiek op zich en op *SOCRATES* te leiden, op beide nijd en vijandschap. Want zie, wat waren de gevolgen? Vooreerst dat *SOCRATES*, gelijk hij bij

⁹⁶⁾ *Athen.* V, 218.

⁹⁷⁾ Boven n. 51. *Eunapius Aedes.* p. 21. Boiss.-Wyt. *πρῶτος Ἀριστοφάνης ἐπὶ διεφθαρμέναις ψυχαῖς τὸν γέλωτα ἐπιεσκαγῶν καὶ τὰ ἐπὶ τῆς σκηνῆς κινήσας ὑπορχήματα, τὸ τε θέατρον ἀνέπεισεν, ἐπὶ τούτῃ σοφίᾳ ψυλλῶν κηδῆματα καταμωκώμενος καὶ νεφελῶν διαγράφων εἶδη καὶ σχήματα καὶ τὰ ἄλλα, ὅσα κωμῳδία ληρεῖν εἴωθεν εἰς γέλωτος κίνησεν. Ὡς δὲ εἶδον ἐγκυκλικὸς πρὸς τὴν ἡδονὴν τοῦ θεάτρου, κατηγορίας ἤψαντό τινες καὶ τὴν ἀσεβῆ γραφὴν εἰς ἐκεῖνον ἐτόλμησαν.*

PLATO verhaalt, de ontdekkingsreis begint bij staatsmannen, dichters, redenaars, ten einde de diepte der Godspraak te peilen en den grond zijner meerdere kunde en wijsheid te leeren kennen; ten tweede, dat de rijkste jongelingen van zijn aanhang zich in die algemeene verkenning en onverwachte ontdekking buitengemeen verlustigden; maar vooral ten derde, dat die jeugd zelve nu dezelfde rol ging spelen, en daardoor geleerden en kunstenaars tegen zich, maar bovenal tegen hun gemeenschappelijken leeraar en vriend in 't harnas joeg ⁹⁸⁾. Hieruit ontsproot dus langzamerhand die haat, die zich voortdurend meer ontwikkelde en voortkankerde en eindelijk in de geformuleerde beschuldiging losbarstte. — Keeren wij nu tot die beschuldigingsacte, waarvan wij zijn uitgegaan, terug. Aan het slot daarvan komt voor het *bederven der jeugd*; waarin bestaat dit? Duidelijk wordt 't omschreven; nadat toch deze woorden zijn voorafgegaan: ἔστι τις Σωκράτης σοφὸς ἀνὴρ, τὰ τε μέγιστα προνοηστὴς καὶ τὰ ὑπὸ γῆς ἅπαντα ἀνεζητηκὼς καὶ τὸν ἥτις λόγον κρείττω ποιῶν, volgt er later: Σωκράτης τις ἔστι μαρώτατος καὶ διαφθείρει τοὺς νέους — τί ποιῶν καὶ τί διδάσκων; — τὰ μέγιστα καὶ τὰ ὑπὸ γῆς, καὶ θεοὺς μὴ νομίζεν καὶ τὸν ἥτις λόγον κρείττω ποιεῖν. ⁹⁹⁾ Dat was dus de godverloochemende en zedenverpestende leer, die hij der jeugd mededeelde! En onder die jeugdige vrienden en kweekelingen telde men hen, die later als een ALCIBIADES en CRITIAS berucht werden; waarlijk de appel valt niet ver van den boom. Ὑμεῖς, ὦ Ἀθηναῖοι, zegt AESCHINES, Σωκράτης τὸν σοφιστὴν ἀπεκτείνατε, ὅτι Κριτίαν ἐράνη πεκαίδευαὶς ἕνα τῶν τριάκοντα τῶν τὸν δῆμον καταλυσάντων ¹⁰⁰⁾. Maar deze knapen en jongelingen, door SOCRATES, gelijk 't heette, gevormd, waar hadden zij die vorming en opleiding

⁹⁸⁾ *Apol.* 23^c.

⁹⁹⁾ *Ib.* 18^b, 23^d.

¹⁰⁰⁾ *Adv. Tim.* p. 24, 33.

ontvangen? Toch zekerlijk niet ἐν τῷ ἀγορᾷ, op de markt van Athene of bij de wisselaars, of in de werk- en fabriekplaatsen? Dáár was niet de vergaderplaats der jeugd; dáár onderhield zich SOCRATES met anderen. Het was dus elders, hetzij aan huis, hetzij in de palaestrae, waarschijnlijk vooral in het Lyceum dat SOCRATES zich met hen bezig hield, die hij beschuldigd werd te bederven; want op die meer eenzame plaatsen kon hij veilig hun, die hem daar omringden, het verderfelijk voedsel toedienen, dat den staat onderste boven zou keeren.

Niemand zal ontkennen, dat volgens deze onze opvatting de blijspeldichter in een ander gunstiger daglicht voorkomt; dat verder deze opvattingswijze zelve geenszins willekeurig is, maar op goede gronden en getuigenissen gegrond is, zal geene nieuwe ontwikkeling vereischen. Zouden wij dan nog bedenking dragen in te stemmen met KOOK — schoon hij langs een' geheel anderen weg tot dit zijn resultaat komt: *Socrates selbst und seine Anhänger haben den Aristophanes ganz richtig beurtheilt; sie erkannten seine Verblendung, achteten aber die Tüchtigkeit und den Ernst seiner Gesinnung. Socrates rechnete ihm offenbar zu denen, welche selbst in der Täuschung befangen diese schuldlos weiter verbreiteten* ¹⁰¹⁾. Neeemt men dus aan, dat de dichter geheel te goeder trouw te werk ging, maar door schijn bedrogen in de allernoodlottigste dwaling verkeerde, dan heeft men den sleutel voor het ontstaan van den Pseudo-SOCRATES.

Eén trek, reeds meermalen door ons aangeroerd, blijft nog ter overweging over. Het is het geldelijk voordeel, dat hij in *de Wolken* aan zijn onderwijs gezegd wordt te verbinden. Zeer juist vind ik dat punt verklaard bij GROTHE ¹⁰²⁾, die erkennende, dat SOCRATES nooit eenige τιμὴ of μισθὸς

¹⁰¹⁾ *Die Wolk.* p. 17.

¹⁰²⁾ *Diss. I.* p. 79, sqq.

bedong of aannam, de plaatsen in *de Wolken* opgeeft, waar van belooning gesproken wordt. Hij toont daarbij aan, dat STREPSIADES, wel verre van met den persoon van SOCRATES bekend te zijn, hem zelfs bij name niet kent, en alleen van hooren zeggen weet, dat *Sophisten* de hem bijzonder aangelegene kunst verstaan. Zoo komt hij aan het *πορτιστήριον*, waar hij vermoedt dat een of andere Sophist woont, die hem uit zijne bezorgdheid kan redden. Hij wist verder, dat de Sophisten loon voor werk en loon naar werk bedongen. Hij is dan ook bereid zich dankbaar te betoonen en zweert zelfs vooruit niet in gebreke te zullen blijven. Eindelijk ziet men hem den hungerigen Sophist een zak meel vereeren als blijk van erkentenis voor het *δίδαγμα* ¹⁰³⁾. Tevens wordt opgemerkt, dat SOCRATES van zijn' kant niet de minste melding van belooning maakt en geenerlei vordering doet.

Heeft nu ARISTOPHANES later zijne dwaling erkend en is hij er van teruggekomen, eere gevende wien eere toekomt? Niet zoo terstond na de opvoering *der Wolken* schijnt hij tot andere betere gedachten, tot inkeer van zijn vorig gedrag gekomen te zijn; althans wat wij omtrent de overwerking of omwerking van het gevallen blijspel deden opmerken, gaf ons geenerlei reden. Integendeel het nieuwe slot, dat hij er voor maakte, schijnt ons te magtigen tot de onderstelling, dat vooral de *zedelijke* strekking zijner leer krachtiger is aangetast en meer op den voorgrond is getreden, en op het gevaar gewezen dat de staat er van te duchten had. Eerst negen jaren later vinden wij in *de Vogels* den naam van SOCRATES tweemaal terug, en wel vooreerst ter aanduiding eener bijzondere klasse van menschen;

---

¹⁰³⁾ Vs. 1146. Er volgt *χρὴ γὰρ ἐπιθυμᾶν τι τὸν διδάσκαλον* zeer eigenaardig gezegd: men moet den leeraar een kleine bewondering bewijzen.

want het vs. 1281 gebezigde Σωκράτειν dient om eene strenge, harde, zelfverloochenende en uiterst eenvoudige levenswijs te kenmerken ¹⁰⁴); vs. 1553 staat, dat SOCRATES bij zeker meer bezig is te ψυχαγωγείν, *harten te trekken, zielen te boeijen en te betooveren*. Eene schoone lofspraak als ik 't wel heb, op den Ἑλλήνων ἱπαιδὴς, uit den mond van hem, die hem zoo vijandig geweest was, — eene lofspraak, waarmede geheel in geestvervoering ALCIBIADES instemt, wanneer hij hem boven MARSYAS stelt, die de fluit noodig had om te bekoren ¹⁰⁵). Eindelijk in de *Kikvorschen*, vs. 1491, treft men nog den naam van SOCRATES aan, als van een' ἀδολέσχης: maar daar reeds PANAETIUS opgemerkt heeft, dat hier van een' anderen SOCRATES gesproken wordt, behoeven wij er niet bij stil te staan, maar merken alleen aan, dat én K. O. MÜLLER onjuist aanneemt, *dass man auch aus andern Stellen späterer Komödien sieht dass er den Sokrates für einen Redekünstler und Rabulisten hielt* ¹⁰⁶), én ZELLER zich zeer vergist, wanneer hij na het vroeger (bl. 324 vlg.) door hem vermelde laat volgen: *noch später bringt Aristophanes nur diese Vorwürfe gegen die Socratische Lehre ein*. Niets toch blijkt duidelijker, dan dat men geenerlei sporen van vroegere gezindheid bij den dichter meer aantreft.

Wij hebben alzoo het einde onzer meer uitvoerige beschouwing bereikt en meenen der waarheid geenszins te kort te doen, wanneer wij aannemen, dat ARISTOPHANES, bezig met zijne nadere bewerking der *Wolken*, toen eerst tot de overtuiging is gekomen dat hij geheel in dwaling verkeerde, dat die overtuiging, die hem een dierbaar kleinood zijn moest, hem tot den wijsgeer van Griekenland nader ge-

¹⁰⁴) Zie *Wolk.* 835 vlg.

¹⁰⁵) *Plat. Symp.* 215^c, 216^a.

¹⁰⁶) *Gesch. d. Gr. Lit.* II, 236.

bragt heeft, en dat hem PLATO eene eereplaats aan het feestmaal van AGATHO en een afzonderlijk onderhoud met SOCRATES opzettelijk, als openlijk teeken eener volkomene, hartelijke verzoening, heeft geschonken. Moge dan OEHLenschLÄGER die verzoening te weeg brengen door de rozeroode tinten der liefde, die eene dochter van SOCRATES, Daphne, voor den gelukkigen blijspeldichter doet glanzen, deze dichterlijke vrijheid hebben wij echter niet noodig om ons te kunnen voorstellen, hoe twee staats- en volksgezinden, wier beider leus 't was: ὅτι τοι ἐν μεγάροις κακόν τ' ἀγαθόν τε τίτνεται, na éénmaal elkander regt te hebben leeren kennen en waarderen, elkander de grootste achting toegedragen, maar 't niettemin bejammerd hebben, dat zij in vroegeren tijd elkander zoo slecht begrepen hadden.

B I J D R A G E
OVER DEN REGTSGELEERDE
UDALRICUS ZASIUS,
NAAR AANLEIDING VAN ZIJN WERK, GETITELD:
DE PARVULIS IUDAEORUM BAPTIZANDIS.
DOOR
J. DE WAL.

In den aanvang der zestiende eeuw, eer nog de eerste lichtstraal der Kerkhervorming was doorgebroken, werd te Straatsburg, destijds een brandpunt van wetenschap en kennis, een werkje door den druk bekend gemaakt, dat nog in onzen tijd, of laat mij liever zeggen, vooral in de dagen die wij beleven, de aandacht van den geschiedvorschcr en den kerkleeraar, van den wijsgeer en den regtsgeleerde in menig opzigt allezins waardig is.

Het was opgesteld ten gevolge van een historisch feit, waarvan de wedergade na drie en eene halve eeuw geheel Europa in rep en roer zou brengen en de schranderste schrijvers zoude nopen hunne penncn te scherpen om regt en waarheid, eerlijkheid en goede trouw te handhaven en te doen zegevieren.

Het was in het licht gezonden op een tijdstip, toen slechts zelden monographiën van dien aard werden uitgegeven, en alleen de ruchtbaarheid van het feit, dat daartoe aanleiding gaf, den uitgever eene voldoende verspreiding der

aan eene bijzondere regtsvraag gewijde verhandeling kon waarborgen.

Het was geschreven door den man, die, vriend van ERASMUS, naast ALCIATUS, als voorganger van CUFACIUS, als de wegwijzer eener nieuwe rigting op het gebied der regts-wetenschap, honderdmalen begroet is *).

Is het wel noodig, hierbij te voegen, dat ik het werkje bedoel van UDALRICUS ZASIUS, *de parvulis Iudaeorum baptizandis*?

Of is het onbescheiden en beleedigend, het vermoeden te opperen, dat sommigen Uwer met het bestaan van dit zeldzame †) geschrift onbekend zijn, nu zelfs velen, die in het openbaar in de zaak van MORTARA hunne stem doen hooren, blijkbaar geene kennis dragen van de gronden, eenmaal bij de behandeling van een soortgelijk geschil over en weêr te berde gebragt?

Het kan niet mijn doel zijn, op deze plaats een geleerde der zestiende eeuw als getuige te voorschijn te brengen in een thans in de staatkundige wereld aanhangig twistgeding. Maar ik mag hem voor U doen optreden, om het bewijs te leveren, hoe de geschiedenis van het maatschappelijk leven, de godsdienstige geschillen en de politieke

*) Eene voortreffelijke monographie heeft onlangs zijne verdiensten gehuldigd. Ik bedoel het werk van Prof. STINTZING, ULRICH ZASIUS. *Ein Beitrag zur Geschichte der Rechtswissenschaft im Zeitalter der Reformation*. Basel 1857. 387 pp. 8°.

†) Het gelukte mij onlangs een exemplaar der *editio princeps* op eene veiling te Leipzig magtig te worden. Vermits de bladzijden ongenummerd zijn, is de aanhaling van plaatsen moeilijk. De titel luidt:

Questiones: de parvulis Iudeorum Baptizandis: a comuni doctorum assertione dissidentes. In quibus preter stili nitorem rara: iucunda et grata inuenias. Ab excellentiss. Viro Vdalrico Zasio: legum doctore earundemque. In Gymnasio Friburgen Ordinario: edite.

Aan het slot leest men: *Argentine Providus vir Joannes Gruniger Impressit. Io. Adelpho castigatore. Anno salutis M.D.VIII.*

beweging in elk tijdvak dikwijls het best wordt toegelicht door feiten, alleen in de werken der oude godgeleerden en juristen geboekt, feiten waarvan de historiebladen de herinnering naauwelijks of in het geheel niet bewaard hebben. Ik mag hem voor U doen optreden, om te bewijzen, dat reeds vóór de kerkhervorming de heerschende meening eene leer verwierp, die in zijnen leeftijd voor de eerste maal regtstreeks is bestreden. Ik mag hem voor U doen optreden, als een man, die in de regtsstudie het pad voor eene nieuwe methode baande, en toch de trouwe dienstknecht eener verderfelijke scholastiek bleef, zoodra de vermeende belangen der kerk op het spel stonden.

In den strijd tusschen den Roomschen Koning MAXIMILIAAN en den Rijnschen Paltzgraaf *), was een Jood door de keizerlijke benden gevangen genomen. Hij moest zich loskopen, doch had geen vermogen om het losgeld onmiddelijk te betalen. Men kwam overeen, dat hij zou worden vrijgelaten en zijn zoontje ten onderpand geven totdat de losprijs zou voldaan zijn.

De knaap werd als gijzelaar overgeleverd. Niet lang daarna vervoegde hij zich bij HENRICUS KOLHER, Doctor in het Canonieke regt, Canunnik der Collegiaatkerk te Straatsburg en Rector der Freiburgsche kerk, met het verzoek om als Christen gedoopt te worden. Een gemoedelijk bezwaar rees bij KOLHER op, of hij aan dat verlangen van den knaap †) voldoen mogt, buiten voorkennis en toestemming van den

---

*) STINTZING, t. a. p. 113 verwijst hier op RANKK, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, I. 153 vlg. Hieruit evenwel blijkt geenszins, of hij de gebeurtenis tot het jaar 1504 brengt. Mij komt dit onwaarschijnlijk voor.

†) Hoe oud hij destijds was, wordt nergens gezegd. Uit het betoog van ZASIUS in de tweede *Quaestio* maak ik op, dat hij weinig ouder dan acht jaren kan geweest zijn.

vader. De vraag werd met en door velen besproken. Ingens (zegt ZASIUS) inter doctos orta est disceptatio, dictumne filium, qui intra annos pubertatis fuit, contra patris voluntatem, vel maxime obstantibus pactis, ad baptismum perducere liceret?

Eigenaardig was de wijze waarop die disceptatio gevoerd werd. Dagbladen had men niet, om de openbare meening te polsen. Maar in eene Akademiestad als Freiburg, destijds beroemd door de voortreffelijkheid harer Hooggeleerden, lag een ander middel voor de hand om het geschil te beslechten. Een openbaar dispuut werd geopend. Van weerskanten werden de gronden uiteengezet en ontvouwd, die vóór of tegen de opneming in den schoot der kerk pleitten. Op dit punt vooral is de ontwikkeling der feiten bij ZASIUS merkwaardig. Ware de gebeurtenis twaalf jaren later voorgevallen, niemand zou zich verwonderd hebben over het aantal van de mannen der wetenschap, die de twijfeling bij den eerlijken KOLHER versterkt hadden. Maar bevreemding mag die tegenspraak tegen het regt der kerk wekken in eenen tijd toen haar alvermogen velen onbetwistbaar scheen.

En toch schrijft ZASIUS met de hem eigene openhartigheid: „fuere insignes viri, qui pacta servari, filiamque soluta pecunia, etiam negato baptismate patri restitui contenderent.”

Aan het hoofd der tegenpartij stond GEORGIUS NORTHOFER, een Artium et Theologiae Doctor te Freiburg *), die de publieke verdediging op zich nam der leer, dat de doop in het gegeven geval geoorloofd was. Daartoe had hij drie stellingen voorgedragen, die ik mij verplicht acht letterlijk meê te deelen:

---

*) In het tot KOLHER gerigte *Anteloquium* noemt ZASIUS hem „venerabilis ac spectatissimus vir, sacre theologie doctor;” in de *prima Quaestio* „profundissimae litteraturae professor, sacrae theologiae doctor clarissimus, nostrae florentis Academiae primarius moderator.” Aan het slot: „Artium et sacrae Theologiae doctor, consummatissimus vir.”

1. Princeps et quilibet Iudaeorum superior non solum potest, immo debet cum cautela bona iudeorum parvulos facere baptisari.
2. Non solum princeps sed et quilibet bonus Christianus potest et debet parvulum Iudaei et infidelis invititis parentibus baptisare.
3. Et si adulti non sunt simpliciter ad baptismum suscipiendum compellendi. Attamen minis et terroribus seu coactione conditionata cogi possunt.

Godgeleerden en regtsgeleerden namen met ijver aan het twistgeding deel. ZASIUS twijfelde aanvankelijk, aan welke zijde het regt was: „in tanta diversitate quid sequeretur principio fluctuavi.” De uitslag was ongunstig voor den ongelukkigen vader. KOLHER „non curatis iis, quae in diversum hortabantur,” diende aan het jongske den heiligen doop toe, nam hem op in zijne woning en gaf hem eene geletterde opvoeding. En dit alles nadat de vader het geld had bijeengebracht om zijn zoontje te lossen: zijn verzoek werd verworpen. Ook ZASIUS was eindelijk tot de zegevierende partij toegetreden, wier gevoelen hij de „mitior opinio” noemt. De mare van het gebeurde had zich intusschen wijd en zijd verbreid. ZASIUS besloot zijne meening in druk te verdedigen, klaarblijkelijk daartoe aangezet door de drangredenen, die NORTHOFER en anderen bezigden *): de „iacula in diversum stricta” moesten krachtig worden afgewend.

Het werkje *de parvulis Iudaeorum baptizandis* werd opgesteld en in handschrift aan de voornaamste voorstanders van hetzelfde gevoelen medegedeeld.

De Juristen HIERONYMUS BALDUNG en HIERONYMUS WURM †)

---

*) BALDUNG getuigt, dat ZASIUS het destijds buitendien al zeer druk had, „inter forensium disputationum strepitum et familiaris rei occupationes fastidiosas.”

†) HIERONYMUS VERMIUS cognomento WURM, utriusque iuris doctor Ticinensis, patronus causarum curiae Constantiensis.

hechtten daaraan hunne goedkeuring; een thans vergeten *poeta laureatus* bezong den inhoud; de godgeleerde JOANNES SCHLUPH *) te Ueberlingen had nog een paar Theologische argumenten in het midden te brengen; NORTHOFER zelf had een uitvoerig *testimonium subscriptorium* voor de goede zaak veil, waarin hij een eigen systeem van natuurregt ontvouwde; JOANNES GEIJLER van Kaisersberg †) uitte zijne goedkeuring, en JACOB WIMPHLING diende van goeden raad, in het belang van een meer indruk makenden vorm. Eindelijk zag het geschrift, met al de genoemde bijlagen versierd, in 1508 te Straatsburg bij JOANNES GRUNINGER het licht.

Voor een kort overzicht van den inhoud moet ik thans Uwe aandacht inroepen.

Drie vragen worden door ZASIUS achtereenvolgens overwogen en beantwoord.

I. Mag men aan kinderen van ongeloofigen, zonder toestemming hunner ouders den doop toedienen?

II. Zoo neen, mag men niet een joodschen knaap, overeenkomstig zijne begeerte, tot den doop toelaten, indien hij de jaren der infantia heeft overschreden?

III. Zoo ja, staat dan toch niet in casu de met den vader geslotene overeenkomst, aan den doop in den weg?

Ten aanzien der eerste vraag moet de schrijver erkennen, dat zij door de uitstekendste mannen (*summi viri*) ontkennend wordt beantwoord §). De vaderlijke magt moet voor alles worden geëerbiedigd; het huwelijk der ongeloofigen wordt in het regtsleven voor een wettig huwelijk ge-

---

*) JOANNES SCHLUPHIUS, *sacrarum litterarum professor, ordine Theutonicus*.

†) De voortreffelijke schrijver der *Navicula fatuorum* stierf niet lang daarna (10 Maart 1510).

§) SCHLUPH zeide dan ook van deze: *caeteris duabus mihi nodosior visa est*.

houden; de heilige band, die ouders aan kinderen bindt, mag men niet roekeloos verscheuren; de betrekking, die de natuur schiep, niet gewelddadig verbreken. De staat vergunt dat de Joden goederen bezitten, eigendommen verwerven, overeenkomsten sluiten, de Christenen in regten aanspreken; de keizer zelf dwingt hen niet tot het Christendom over te gaan: en zou men dezulken van hunne weêrlooze kinderen mogen berooven? Heeft niet **PAULUS** de regtsgeleerde getuigd: *maiori in filiis quam in se ipsis patres injuria percelluntur*? Heeft niet **HIERONYMUS** gezegd, dat het leven hunner kinderen den ouderen dierbaarder is dan hun eigen leven? De kerk, bij al het gezag, dat zij oefende, heeft nooit die wreede scheiding van wat de natuur aaneenhechtte toegelaten: geen **SILVESTER** heeft daarop bij **CONSTANTIJN**, geen **AMBROSIUS** bij **THEODOSIUS**, geen **SIXTUS** bij **PHILIPPUS**, geen **JOANNES** bij **JUSTINIAAN** aangedrongen. Zoo is dan een gewoontereg gevestigd, dat de kerk heeft erkend, en zoo wel **THOMAS AQUINAS** als **PETRUS DE PALUDE** hebben ingezien hoe gevaarlijk het zij, „*hanc parvulorum direptionem contra ecclesiae usum irreperere.*”

Er is meer nog. De kerk eischt voor den doop den wil van hem, die haar ontvangt; die wil is of onmiddelijk of middelijk blijkbaar (*vera vel interpretata voluntas*). Regtstreeks bij meerderjarigen, zijdelings waar ouders of nabestaanden de kinderen ter doopvont geleiden. Waar beide ontbreken, is geene toediening van den doop denkbaar. Maar gesteld eens, het geschiedde: wat zou het gevolg zijn? Men zou den knaap òf teruggeven aan de ouders, òf achterhouden. In het eerste geval zou het geloof aan bezoeiding blootstaan; in het laatste, de Jood genoopt worden veeleer zijne lievelingen te vermoorden, dan hen aan afval bloot te stellen. En mag de kerk, die geen bloed dorst, dit in de hand werken?

Ook het natuurregt pleit voor den vader. Wie zal den

ongeloovige zijn os of zijn paard straffeloos ontveldigen? Heeft niet THOMAS VAN AQUINO duidelijk geleerd, „iniuriam paterentur Iudaei, filiis per vim ablati?”

Het Canonieke regt verbiedt de Joden tot het geloof te dwingen; het maakt geen onderscheid tusschen kinderen en meerderjarigen: en waar de wet niet onderscheidt, daar, zegt de regtsregel, mogen wij evenmin onderscheid maken.

Eindelijk: JESAJA heeft getuigd en de Heiland heeft het bevestigd: dit geslacht zal niet voorbijgaan. En mag dan het geweld daarheen streven, dat de uitspraak des Heeren en het orakel van den profeet een logen worde?

Ziedaar de gronden: deze door den eenen, gene door den ander bijgebracht. Door wien? Door de grootste mannen: ZASIVS noemt hen „viro non mediocri notae, omnino in albo primariae doctrinae positos. THOMAS VAN AQUINO, RICHARDUS DURANTIS, PETRUS DE PALUDE, JOANNES GERSON, de Glossator der decreta Cardinalis, PANORMITANUS, JOANNES DE ANANIA, CALDERINUS, PRAEPOSITUS, FELINUS SANDEUS, eindelijk onderscheidene ambtgenooten van ZASIVS aan de Freiburgsche Hoogeschool. Zelfs hadden twee hunner ronduit verklaard, dat de doop, onder zoodanige omstandigheden toegediend, als ongeldig moest worden aangemerkt.

En wat antwoordt ZASIVS aan die wolke van getuigen? Blijkbaar heeft hem zijne openhartigheid onthust; zijne onpartijdige vermelding van al deze gronden, door de tegenpartij aangevoerd, maakt hem verlegen. In zijn hart is hij een aanhanger van THOMAS en zijn Christelijk leerbegrip; NORTHOFFER heeft hem op dit punt aan het weifelen gebracht en schroomvallig aanvaardt hij de taak der bestrijding. „Veniam poscimus (zegt hij) qui a divo THOMA hoc loco non solum recedimus sed eius quoque assertionem improbamus.” Ook de gronden, die tot hiertoe aan de andere zijde waren bijgebracht, worden kortelijk ontfouwd.

Het huwelijk is nog sterker band dan die den vader

aan zijn kind snoert; want terwijl de emancipatio de vaderlijke magt losmaakt, is de echt onscheidbaar, behalve door den dood. Toch wordt ook het huwelijk ontbonden, zoodra een der echtgenooten het Christendom omhelst. Het onderscheid, dat het eene vrijwillig geschiedt, het andere niet, doet niets ter zake: aan de vaderlijke magt kan dus geen argument tegen de toediening van den doop ontleend worden.

Maar de wet (zegt gij) beschermt de orde der natuur. Doch is niet de magt en het gezag des Hemelschen Vaders grooter dan die des aardschen? AUGUSTINUS heeft gezegd: de ziel is edeler dan het ligchaam; en elders: het mindere moet niet tegen het meerdere strijden, de aardsche vader niet weêrspannig zijn en opspringen tegen Gode den Schepper.

Opmerkelijk is de wijze, waarop hij zijn godgeleerd betoog telkens door gronden, aan de klassieke wereld en de burgerlijke wetgeving ontleend, zoekt te staven. THOMAS had gezegd, dat de zorg voor het opheffen der kinderen tot den heiligen doop alleen den vader toekwam. Welnu, ook CICERO, AUGUSTUS en TRAIANUS zijn vaders des vaderlands genoemd: alzoo is, wat THOMAS zegt, op allen, die met het staatsgezag bekleed zijn, toepasselijk. De vader mag ten nadeele zijns zoons, naar het burgerlijk regt geene erfenis verwerpen, en doet hij het, de praetor treedt tusschen beide. Een Romein, die de tijdelijke goederen zijns kinds slecht beheerde, is door HADRIANUS van de vaderlijke magt vervallen verklaard. Andere soortgelijke beperkingen der vaderlijke magt leeren ons GAJUS en ULPIANUS kennen, hebben CONSTANTIJN en ARCADIVS bevestigd en uitgebreid: en zou nu de vader niet de aardsche belangen van zijn kind, wel zijn eeuwig heil mogen verwaarloozen?

Daarenboven, de Joden zijn slechts lijfeigenen des keizers, die door de Christenen geduld worden. Van de welwillendheid echter moet geene gevolgtrekking tot de noodzakelijkheid gemaakt worden.

Ook is het bekend, dat de vader, die zijnen zoon contra pietatem behandelt, moet gedwongen worden om hem uit zijne magt te ontslaan, terwijl hij voor waanzinnig gehouden wordt, wanneer hij hem zonder reden tijdelijke schatten doet ontberen. Is dit waar, wat is grootere impietas, ergere dementia, dan zijn kind te berooven van den schat der eeuwige gelukzaligheid? Wel zal men hiertegen aanvoeren, dat de Joodsche vader zich niet aan die euveldaad schuldig maakt, wanneer hij hem opleidt in dat geloof, hetwelk hij voor het ware houdt. Doch deze redenering heeft slechts den schijn voor zich. Zij, die te midden der Christenheid leven, hebben ruimschoots de gelegenheid den rijkdom, de waarheid, de grondslagen en de instellingen des Christendoms te leeren kennen, en AUGUSTINUS getuigt, dat geene uitvlugt geldt voor hen, die de gelegenheid hadden om te leeren, en toch niet leerden.

Het staat vast, dat de vaderlijke magt van den onge-loovige althans niet grooter zijn kan, dan die des geloovigen. De Christen is verplicht, zijn kind ten doop op te houden; zou dan op den niet-Christen eene mindere verplichting rusten?

Al wat de menschenkinderen bezitten, goud, zilver, landerijen is hun van boven geschonken; de aarde en hare volheid is des Heeren. Wat hebt gij (zeide de Apostel) dat gij niet ontvangen hebt?

Zijne naasten lief te hebben, is het eerste gebod, ook tot de vijanden moet het worden uitgestrekt naar het bevel des evangelies en de parabel van den barmhartigen Samaritaan. Dies moet men ook de kinderen zijner vijanden in den weg der waarheid leiden, en op hen, die het roer van den staat in handen hebben, drukt deze verplichting het meest.

Ten slotte: de ratio religionis moet de hoogste wet zijn. De Romeinsche keizers hebben aan de bescherming der Christelijke godsdienst in hunne wetgeving al het overige

ondergeschikt gemaakt; het geloof is de pilaar van den staat; voor zijne bescherming moet zelfs de vaderlijke magt bukken. De wetgeving heeft in favorem libertatis temporalis menige instelling veroorloofd, die tegen strikte regtsbeginselen indruischt. Waarom dan ook niet gelijke begunstiging erkend des geloofs, waardoor naar 's apostels getuigenis de geestelijke vrijheid verworpen wordt?

Om alles zaâm te vatten. De grondslag der geheele redenering van de tegenstanders is ongetwijfeld de magt of de vermoedelijke genegenheid van den vader. Maar het beroep op die magt is ijdel, wanneer zij ten verderve leidt. Wie is mijn vader: hij die mij verwekte, verliet, in het verderf stortte, — of wel hij, die mij opleidde, vormde, den heilweg wees? Wie was naar de schrift de naaste van den verwonde uit Jericho: hij die hielp of de stamgenoten, die der ongelukkige verlaten hadden?

Tot dusverre schijnt ZASIUS hoofdzakelijk de taak des historieschrijvers vervuld te hebben: thans eerst gaat hij tot zijn eigen betoog over. Ik zal daaruit slechts enkele hoofdpunten aanstippen.

Men had op het gewoonteregt der kerk gewezen. Ten onregte, zegt ZASIUS; want indien de kerk niet gewoon is, kinderen als waarvan hier sprake is, te doopen, zoo bestaat er ook geen gewoonte, en is er ook geen gewoonteregt ontstaan. Inter se enim dissident esse consuetum et non fuisse usum. Eene redenering, tegen THOMAS AQUINAS en GERSON gevoerd, den schranderen regtsgeleerde onwaardig.

Maar de kerkelijke wetgever heeft zich te dien aanzien duidelijk verklaard. Want GREGORIUS IV. schrijft aan BONIFACIUS: „Parvulos qui a parentibus substracti sunt, et an baptisati sint an non, ignorant, enz.” Hieruit volgt, dat de kinderen aan hunne ouders kunnen ontnomen worden, want

anderzins zou er geene beslissing noodig geweest zijn voor het aangeduide geval. De wet toch (hij doelt op het *Decret. Tit. de Consecrat. Dist. IV. c. 110*) kan geene subtractio bedoelen dan die van kinderen der ongeloofigen, daar men de anderen niet aan de ouders behoefde te ontfutselen, ten einde hen te doopen.

Is iemand welligt te fijngevoelig, dan dat hem deze redenering kan behagen, een ander antwoord ligt voor de hand. Heeft al de kerk gezwegen, de tijden verschillen. Zoo lang er vele ketters waren, moest de iudaeorum cervicosa pervicacia onaangetast blijven. Maar die dagen zijn voorbij, en die voorzigtigheid is overtollig geworden. Voorts beweert men, dat voor de toediening van den doop een vereischte is, dat de wil of des vaders of des volwassenen zoons blijke. Ook deze grond heeft geene waarde; want het kerkelijk regt spreekt van de „offerentium responsio,” en alzoo staat hier de pleegvader, die den knaap aan de kerk aanbiedt, met den eigenen vader volkomen gelijk.

Men vreest voor moord, die aan jonge kinderen zou kunnen gepleegd worden. De kerk, die den doop der kinderen bevordert, kan voor de geweldenarijen der ouders niet aansprakelijk zijn. En heeft al de vader op grond der vreeze zijn kind van het leven beroofd, zoo is het voor het geloof gestorven, door den doop des bloeds den Heere gewijd en het eeuwige leven deelachtig.

Men ducht, dat het zaad van Israël door gedwongene bekeering te gronde gaan zal, tegen de bijbelsche leer. Er zal plaats genoeg voor de overblijvenden onder de heidensche volksstammen wezen, en de Jood, die tot het Christendom bekeerd is, blijft niettemin het zaad JACOBS vermenigvuldigen.

Ten slotte deelt hij de drie Conclusiones van NORTHOFER mede, met de daaruit afgeleide Corollaria.

De strijd omtrent de tweede vraag, wordt meer op regtsgeleerd terrein gevoerd.

Mag men al het kind niet aan zijn vader onttrekken om het tot het Christendom te brengen, toch moet men den knaap, die de jaren der infantia achter den rug en het zevende levensjaar afgelegd heeft, tot den doop toelaten. Om deze stelling te bewijzen zet de schrijver een uitvoerig betoog over de verdeeling der impuberes in *infantes*, *infantiae proximos* et *pubertati proximos* voorop, mitsgaders eene ontwikkeling zijner denkbeelden aangaande de *naturalis obligatio* van den *pupillus*. Hij komt tot het besluit: „*proximos infantiae eos dici, quibus supra septem annos accesserunt sex menses, pubertati vero proximos, quibus ad virilem aetatem sex menses deficiunt.*”

DIRKSEN *) heeft ergens opgemerkt, dat de bearbeiders van deze regtsvraag in onze eeuw op beklagenswaardige wijs de oudere literatuur over dit onderwerp nagenoeg geheel hebben verwaarloosd, terwijl toch reeds JAC. GOTHOFRODUS een voortreffelijk overzicht der pogingen tot hare opheldering door oudere regtsgeleerden aangewend, had geleverd. Daarom mag hier niet onopgemerkt blijven, dat zelfs laatstgenoemde het stelsel van ZASIUS onvermeld heeft gelaten †).

Wat den wil der impuberes betreft, onderscheidt hij de natuurlijke toestemming van het vermogen om regtsgevolg in het maatschappelijk leven te weeg te brengen. Willen kon de knaap; want gelijk GERSON in zijn boek *over het Hoogelied* leerde: hij kan zondigen, — derhalve kan hij ook het goede ten uitvoer brengen. Hij kan, volgens AUGUSTINUS,

---

*) DIRKSEN, *Ueber die Pupilli infantiae vel pubertati proximi* in het *Rhein. Mus. für Jurispr.* I. 316 en in zijne *Vermischte Schriften*, (Berl. 1841), p. 185.

†) Ook bij R. S. SCHULTZE, *de Natur. pupill. Obligat.* (Gryph. 1854) p. 19 vlg., is aan ZASIUS en zijne tijdgenooten geene plaats in het historisch overzicht geschonken.

bekennen en ontkennen: alzoo kan hij ook antwoorden op de vragen, hem ten aanzien des doops gedaan.

Eindelijk behandelt ZASIUS in de derde questie het geschilpunt, of niet de overeenkomst met den vader aangegaan, waarbij men zich verbonden heeft, den zoon terug te geven, zoodra de betaling heeft plaats gehad, den doop van dezen verhindert?

Voor al bij de bewerking van dit gedeelte zijns betoogs, schijnt mij de schrijver door vooroordeel en den indruk, dien de strijd zijner tijdgenooten op hem gemaakt had, van den weg der waarheidsliefde te zijn afgedwaald.

Het concilie van Toledo, in 633 gehouden, had alle gemeenschap tusschen gedoopte kinderen en hunne Joodsche ouders verboden; alle terugkeer naar het ouderlijk huisgezin werd dus door den doop onmogelijk gemaakt. Alle uitleggers van het canonieke regt waren het op dit punt eens: alleen CALDERINUS maakte eene uitzondering.

Oogenschijnlijk, zegt ZASIUS, staat hier alzoo eene verbindtenis in den weg, die den doop uitsluit. Niets toch is in regten meer overeenkomstig met de goede trouw, dan dat men eene aangegane verbindtenis gestand doet. Ook kon de vader zijn zoon tot onderpand geven. De overeenkomst is niet ongeoorloofd, zelfs zeer gebruikelijk. Hoe dit bezwaar uit den weg te ruimen?

1. Het staat vast, dat de vader een vijand geweest is van het Roomsche rijk. Onderzoeken wij dus de „*incidens quaestiuicula*,” of men het den vijand gegeven woord behoeft te houden? Het antwoord is, in volken- en staatsregtelijke aangelegenheden: ja; — in privaatregtelijke gevallen: neen. Leert niet ULPIANUS, dat er een *bonus dolus* is, die pro solertia wordt gehouden, zoodra die tegen den vijand wordt te baat genomen? Ook keizer TRAIANUS *) schreef aan

---

*) STINTZING noemt hier ten onregte GORDIANUS, p. 119.

TATIANUS, zijnen comes *sacrarum largitionum*, dat men door een subtile ingenium het goud moest zoeken meester te worden, dat de barbaren bezaten. Gold niet tevens bij de oude Romeinen dezelfde leer? CAMILLUS toch tegen de Galliërs het woord voerende, had de geldigheid eener overeenkomst ontkend, door een ondergeschikt beambte tijdens zijne dictatuur gesloten. Hier tegen over staan de leerlingen van den grooten AUGUSTINUS, het gevoelen van CICERO, de oordeelvellingen der meest beroemde schrijvers over beide regten. Doch laatstgenoemden, nu „*rabiosi iactatores, legalis sapientiae imperiti*” geheeten, hebben het onderscheid tusschen *privata* en *publica pacta* niet ingezien: zij hebben zelfs ten aanzien van REGULUS niet begrepen, dat hij als belli dux handelde. Uit het verhaal van PAPINIANUS (ZASIVS bedoelt POMPONIVS) in den Pandektentitel *de captivis* blijkt dit zonneklaar. Het zij „*urbanum et civile*,” het den vijand gegeven woord niet te breken: noodzakelijk is het niet.

En zoo men met deze verklaring van CICERO's woorden geen vrede hebben kan; het zij zoo. Wij hebben met het burgerlijk regt te doen, niet met den man, die de waarde des burgerlijken regts nu en dan wat te verkleinen zocht.

Daarenboven is er een soort van vijanden, wien in het geheel geene burgerlijke wetten te stade komen, de door den rijksban getroffen. Die banbliksem is tegen den Paltsgraaf aan den Rijn geslingerd. Er is hier alzoo eene overeenkomst gesloten met een vijand in eene zaak van bijzonder, niet van openbaar belang, niet op last des veldheers, met een door den ban getroffen: zoodanige overeenkomst is van regtswege nietig.

2. Geeft men ook al het tegendeel toe (zie daar den tweeden grond, dien ZASIVS voor zijne stelling aanvoert), de Freiburgers, die zich verbonden hadden, zijn niettemin van hunne verplichting ontheven. Dit toch staat vast, de schuldenaar is vrijgesteld van het beding der teruggave, zoo de

zaak van profaan heilig, zoo de slaaf een vrije wordt buiten zijn toedoen. Vrijwillig is de knaap tot de doopvont toegetreden; de teruggave is door zijne daad onmogelijk geworden.

3. Bovendien kan de overeenkomst in dezen geene uitwerking hoegenaamd hebben, uit hoofde van den rechtsregel: *ea quae publicam habent causam pacto privatorum non ligari*. Bij de behandeling van het eerste vraagpunt is bewezen, dat de toediening van den doop meer is dan eene *publica causa*. De toestand van den zoon zou verergeren door de naleving van het contract: hij zou gestraft worden ten gevolge eener verbindtenis door derden aangegaan.

4. Ten duidelijkste blijkt de onverbindbaarheid der overeenkomst uit het navolgend dilemma, dat de wetuitleggers een *sylogismus cornutus* noemen. Bij het aangaan der overeenkomst is aan de mogelijkheid van het doopen of gedacht of niet gedacht. In het eerste geval kan het doel geweest zijn, of om den doop te verhinderen, of om de teruggave van het jongske te bedingen, niettegenstaande zijn overgang tot het Christendom. Beide zijn in strijd met de goede zeden: het beding is ongeoorloofd; het is van nul en geener waarde.

In het andere geval, zoo men niet aan de eventualiteit van den doop gedacht heeft, kan ook het contract geen hinderpaal voor den doop zijn.

5. Eindelijk: eene overeenkomst, die ten gevolge zou hebben, dat hare naleving meer nadeel zou berokkenen dan hare schending, mag veilig geschonden worden: want pligt gebiedt, het grooter kwaad door het mindere te ontwijken. CICERO en zijn Commentator, SENECA en AFRICANUS, HIERONYMUS en AMBROSIIUS, ALEXANDER VAN HALESUS en BEDA ondersteunen kennelijk de leer, dat men ook ten aanzien van het gestand doen zijner beloften, tijden en gelegenheden moet in acht nemen.

Hij eindigt met een beroep op de billijkheid van den lezer; wetende hoe groot het gezag is der kerkvaders, met wier uitspraken zijne leer in strijd is. Doch ingeval van twijfel,

verdient dat gevoelen de voorkeur, dat het geloof, de vrijheid en het heil der ziele het meest gunstig is. De waarheid (voegt hij er bij) moet ons boven alles lief zijn. Wil een beoefenaar der wetenschappen mijne gronden weêrleggen en betere aanvoeren; zoo hij werkelijk geeft wat hij belooft, ik ben bereid mijne dwaling te erkennen. Doet hij dat, de pleitzaak moet voldongen worden niet met winderige woorden, maar met klem van redenen. Om het hondengebas van een benijderenstoet geef ik even weinig als ACHILLES zich om THERSITES bekreunde.

De bijstand, aan de zegevierende partij verleend, heeft onzen ZASIUS in later tijd nog menig verdrietelijk uur berokkend. Tien *) jaren nadat zijn boekje het licht gezien had, trok een zijner voormalige toehoorders, de bekende bestrijder der hervorming, JOHANNES ECK, tegen hem te velde met het geschrift: *de materia juramenti*, waarin hij de stelling, dat men het den vijand gegeven woord moet gestand doen, op nieuw verdedigde, en het niet aan hatelijkheden ten opzichte der verdachte eerlijkheid van den braven regtsgeleerde liet ontbreken. Deze verdedigde zich in eene *Apologetica defensio contra Joannem Eckium theologum, super eo quod olim tractaverat, quo loco fides non esset hosti servanda*.

Diep voelde hij zich door de tegenspraak gekrenkt, vooral omdat ze van eene zijde kwam, vanwaar hij haar het minst verwacht had, en van iemand, wien zulks het minst paste.

Men heeft vroeger en later de redenen nagevorscht, die ECK tot dezen uitval hebben kunnen bewegen. ZASIUS meende, dat ECK het hem ten kwade duidde, dat hij geweigerd had een zijner adviezen goed te keuren. Mij komt het veeleer voor, dat de Zwabische kempphaan zich geroepen achtte een iegelijk te tuchtigen, die den schijn op zich

---

*) Ten onregte schrijft STINTZING, bl. 193: „Seit er jene Schrift herausgegeben hatte, waren zwölf Jahre verflossen.“

geladen had van met LUTHER te heulen *). Het zedelijk karakter der kerkhervorming aan te vallen, waar dit maar immer mogelijk was, scheen BOK in een tijdsgewricht, toen het Leipziger dispuut als aanstaande werd aangekondigd, eene dure verplichting. Weldra echter schrikte de vaart, die LUTHER nam, onzen ZASIUS af, en AMORBACH vermaande hij met de woorden van den regtsgeleerde PAULUS: de sprong van het eene uiterste tot het andere is gevaarlijk! Men weet, hoe hij later al meer en meer zich van de Reformatoren scheidde.

Het is mij niet twijfelachtig, dat eene plaats uit een geschrift van LUTHER, nog in hetzelfde jaar 1519 uitgegeven, strekken moet, om de leer van NORTHOFER en ZASIUS te wederleggen. „Diese Wuth (zegt hij in zijne verklaring der 22 eerste Psalmen †)) vertheidigen noch einige sehr abgeschmackte Theologi und reden ihnen das Wort, indem sie aus grosser Hochmuth daher plaudern, die Juden wären der *Christen knechten* und dem *Kaiser* unterworfen.“ Toch kan men LUTHER gewis niet beschuldigen van overdreven genegenheid jegens de Joden van zijnen tijd.

En zoo was het antwoord, door ZASIUS gegeven op zijne eerste vraag, door de partij der Hervorming, — dat op de derde vraag door de Katholijken onvoorwaardelijk afgekeurd.

Het aangevoerde zij voldoende, om U te wijzen op eene niet onbelangrijke episode in de geschiedenis des regts en der beschaving. Zeker mag men ZASIUS niet beoordeelen in het licht van onzen tijd: ongetwijfeld drukken vele zijner beschouwingen de in die dagen heerschende meening uit. Het ware gemakkelijk dit met talrijke bewijzen te staven. Toch mogen wij ons gevoelen niet verbergen, dat deze eersteling van zijn openbaren arbeid hem niet in alle opzigten kenmerkt als dien onbevangen navorscher, wien de eer was voorbehouden de voorbode eener nieuwe regtsschool te worden.

*) Vgl. STINTZING, p. 193.

†) IV. 1152 ed. Walch.

14
15
16
17
18
19
20
21

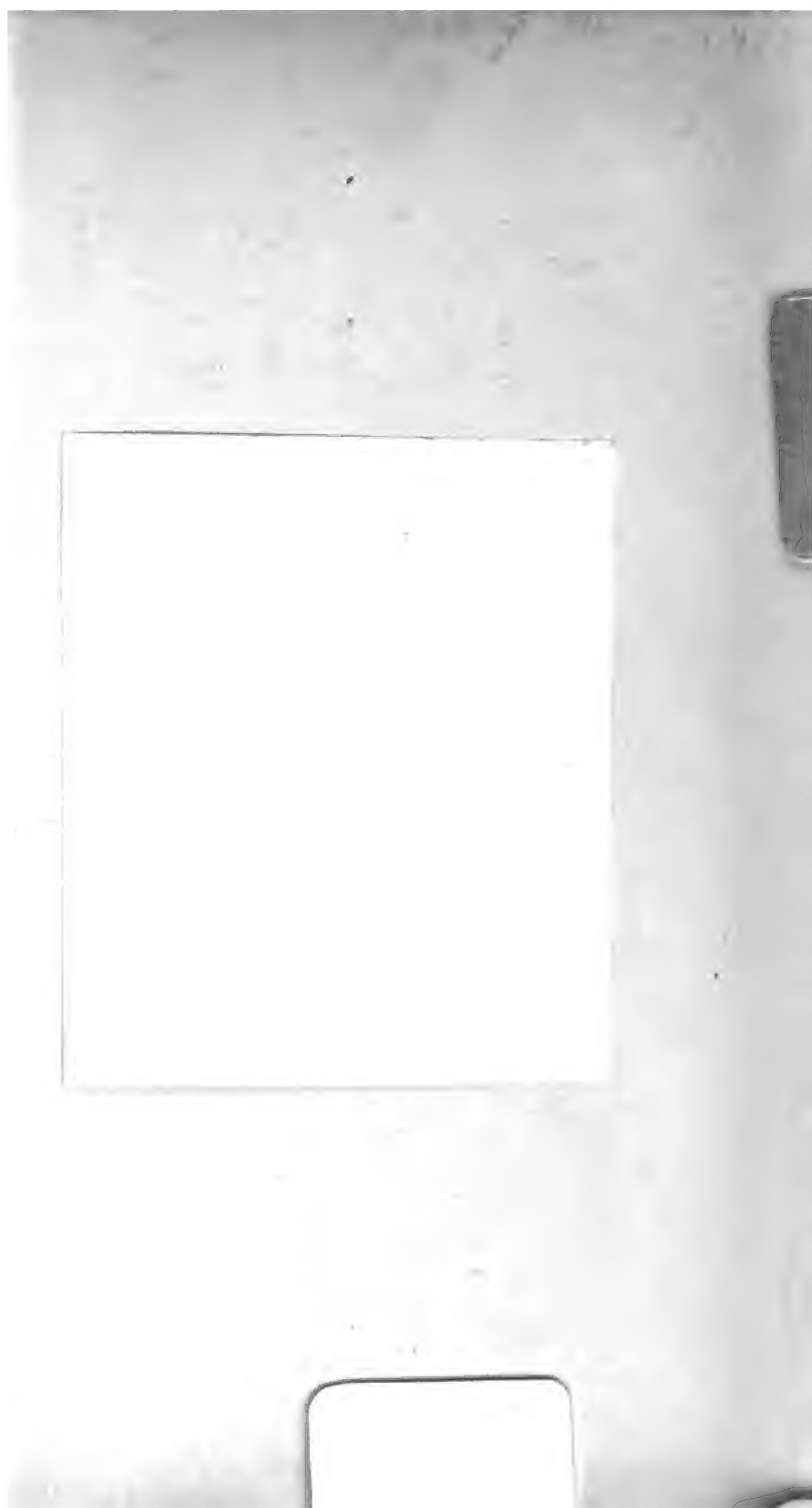
22
23
24
25
26
27
28
29
30

31
32
33
34
35
36
37
38
39
40

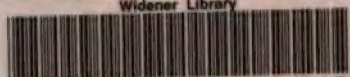

Widener Library

3 2044 082 495 045